T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

TÜRK VE FARS EDEBİYATLARINDA NİZÂMÎ-İ GENCEVÎ'NİN HAMSE'Sİ MODEL ALINARAK YAZILAN MESNEVÎLER

Meliha ŞEMSİZADE
2502160396

TEZ DANIŞMANI:

Doç. Dr. Mehmet Yalçın YILMAZ

İSTANBUL – 2025

ÖZ

TÜRK VE FARS EDEBİYATLARINDA NİZÂMÎ-İ GENCEVÎ'NİN HAMSE'Sİ MODEL ALINARAK YAZILAN MESNEVÎLER

Meliha ŞEMSİZADE

Hicrî VI. (m. XII.) yüzyılda yaşayan, hamse türünün kurucusu ve klasik manzum hikâyeciliğinin usta şairlerinden olan Nizâmî-i Gencevî (m. 1141-1209) klasik Fars ve Türk edebiyatlarında özellikle mesnevî alanında ortaya koyduğu yeni tarzıyla birçok şaire örnek olmuştur ve her iki edebiyat üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Mesnevîleri, kendisinden sonra gelen şairler için birer kaynak niteliği kazanmıştır. Bu tez çalışmasında klasik Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin hamsesini oluşturan mesnevîleri örnek alınarak yazılan mesnevîler derlenip tanıtılmakla birlikte kaynak eser ile mukayeseleri yapılmıştır.

Bu çalışma giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Nizâmî'nin hayatı, eserleri, edebî şahsiyeti ve Fars, Türk ve dünya edebiyatındaki yeri ile ilgili bilgiler sunulurken hamse geleneği hakkında da kısaca bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, Fars edebiyatında Nizâmî'nin tesiri özetle incelenmiştir ve beş mesnevîsi model alınarak yazılan mesnevîler hem tanıtılmıştır hem de bu mesnevîlerin kaynak metinler ile mukayeseli incelemeleri yapılmıştır. Üçüncü bölümde, nazirecilik ve Türk edebiyatında hamse geleneği hakkında bilgiler verildikten sonra Türk şairlerin Nizâmî'nin hamsesini model alarak kaleme aldıkları mesnevîler tanıtılıp kaynak eserler ile mukayeseleri yapılmıştır. Bu bölümde Nizâmî'nin hamsesini model alan ve tercüme ve şerh olarak nitelendirilen mesnevîler ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Bölümün

sonunda Nizâmî'nin eserlerinin Türkiye'deki yayımları hakkında kısa bilgiler aktarılmıştır. Dördüncü bölümde, mesnevîlerin kaynak eserler ile mukayeselerinden elde edilen genel özellikler farklı kategoriler altında değerlendirilmiştir. Bu kategorilerin tasnifinden hareketle eser örnekleriyle beraber tablolar oluşturulmuştur.

Bu çalışmada genel manada klasik edebiyatı geleneklerine bağlı olan bir sistem ele alınmıştır. Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin hamsesi örnek alınarak yazılan mesnevîlerin mukayeseli incelenmeleri sayesinde bu mesnevîlerin Nizâmî'nin mesnevîlerine yakınlık dereceleri tespit edilmiştir. Burada fark edilmesi gereken en önemli nokta ise iki edebiyat alanında Nizâmî'nin takibi ve etkisi ile yazılan bu mesnevîlerin alelade günümüz anlamıyla taklitten ibaret eserler olmadıkları ve her bir eserin kaynak metne nazaran küçük ya da büyük derecede farklılıklar içerdikleri hususudur. Bu edebî etkileşim şeklinin her iki edebiyat alanında aynı doğrultuda ve benzer anlayış ile devam ettiğini görmek önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nizâmî-i Gencevî, mesnevî, hamse, cevap, nazire, taklit, tercüme.

ABSTRACT

MASNAVIS WRITTEN IN TURKISH AND PERSIAN LITERATURE TAKING NIZAMI GANJAVI'S KHAMSEH AS A MODEL

Meliha SEMSİZADE

Nizami Ganjavi was a renowned poet who lived in the 12th century AD and is considered as the founder of the khamseh genre. He was a master of classical verse storytelling and introduced a new style in classical Persian and Turkish literature, particularly in the masnavi genre. His works significantly influenced both literature and inspired many poets who came after him to create similar works. In this thesis, the masnavis are written by using Nizami's Khamseh as an example in classical Persian and Turkish literatures were compiled and presented along with a comparative analysis with the source work. This study includes an introduction and four sections. The first section provides information about Nizami's life, works, literary personality, and significance in Persian, Turkish, and world literature, along with a brief introduction to the khamseh tradition. In the second part, the influence of Nizami on Persian literature and the masnavis inspired by his five masnavis were subjected to comparative analysis. The third section discusses the tradition of nazire and the khamseh in Turkish literature. The study introduces and compares the masnavis written by Turkish poets who modeled their work on Nizami. These masnavis, which are characterized as translations and commentaries, are examined under separate headings. At the end of this section, a list of publications of Nizami's works in Turkiye is provided. The fourth section assesses the general characteristics derived from comparing the mesnevis under various categories. Tables were created featuring examples of works classified within these categories.

This study discusses a system that connects to the traditions of classical literature. Through a comparative analysis of the masnavis inspired by Nizami's Khamseh in Persian and Turkish literature, the study has determined how closely these works relate to Nizami's original masnavis. It is essential to note that the masnavis produced under Nizami's influence in both literary traditions are not mere imitations in the conventional sense. Each work contains both minor and major differences compared to the original text. This literary interaction continues to evolve in a similar direction in both literary fields.

Key words: Nizami Ganjavi, masnavi, khamseh, response (javâb), nazire, imitation, translation.

ÖNSÖZ

Nizâmî-i Gencevî'nin klasik manzum hikâyeciliğinde, özellikle manzum aşk mesnevîciliğinde kendine has üslûbu, dili ve düşüncesiyle, klasik Fars ve Türk edebiyatına büyük etkileri ve katkıları olmuştur. Hamse yazma konusunda örnek alınan ilk şair olmasının yanı sıra mesnevî nazım şeklinde de büyük ölçüde model alınan klasik şairler arasında yer almaktadır. Nizâmî'nin etkisi sadece mesnevî ve hamse yazma alanlarıyla sınırlı kalmayıp edebiyatın diğer alanlarında ve farklı tarzlarda ve nazım şekillerinde eser oluşturan usta şairlerin şiirlerinde ve farklı sanat dallarında da kendini göstermiştir. Bu tez çalışmasında klasik Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin mesnevîleri örnek alınarak yazılan mesnevîler derlenip, tanıtılıp ve kaynak eserler ile mukayeseleri yapıldıktan sonra farklı özellikleri bakımından sınıflandırılmıştır.

Tezin tamamlanması sürecinde desteğini esirgemeyen, tecrübeleri ve bilgisiyle bana yol gösteren ve bilimsel katkıda bulunan değerli danışman hocam Doç. Dr. Mehmet Yalçın Yılmaz'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmanın tüm aşamalarında her daim beni destekleyen ve bu yolculukta sabır ve titizlikle bana rehberlik eden, ufkumun genişlemesinde büyük katkısı olan, ne yazık ki aramızdan ayrılan değerli hocam Prof. Dr. Abid Nazar Mahdum'a Allah'tan rahmet diliyor kendisini minnet ve saygıyla anıyorum.

Tavsiyeleri, ilmî katkıları ve kaynaklara yönlendirme hususundaki rehberliklerini esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Kemal Yavuz ve Prof. Dr. Ali Güzelyüz'e minnettar ve müteşekkir olduğumu bildirmek isterim. Değerli görüşleri için jüride yer alan diğer hocalarıma, özellikle gösterdikleri destek ve ilgi için hocalarım Doç. Dr. Şeyma Benli'ye ve Doç. Dr. Müslüm Yılmaz'a şükranlarımı sunarım.

Bu süreçte yanımda olup bana güç veren sevgili anneme, babama, kardeşlerime ve nişanlım Dr. Bijan Tafazzoli'ye gönülden teşekkür ederim.

İstanbul, 2025

Meliha Şemsizade

İÇİNDEKİLER

ÖZ……...ii
ABSTRACT …… iv
ÖNSÖZ……..vi
TABLOLAR LİSTESİ…….xi
KISALTMALAR LİSTESİ……....xii
GİRİŞ ……1

BİRİNCİ BÖLÜM
NİZÂMÎ-İ GENCEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Nizâmî-i Gencevî'nin Hayatı ……. 7
1.1.1.Nizâmî'nin İsmi……7
1.1.2.Nizâmî'nin Doğum Yeri…… 14
1.1.3.Nizâmî'nin Doğum Yılı……. 21
1.1.4.Nizâmî'nin Ailesi ……. 24
1.1.5. Nizâmî'nin Eğitimi……. 33
1.1.6.Nizâmî'nin Ölüm Tarihi ve Ölüm Yeri……...……...37
1.2. Nizâmî-i Gencevî'nin Eserleri……40
1.2.1. Nizâmî'nin Dîvân'ı……. 41
1.2.2. Hamse-i Nizâmî (Penc-Genc) ……. 45
1.2.2.1. Mahzenü'l-esrâr……47
1.2.2.2. Hüsrev ü Şîrîn……...50
1.2.2.3. Leylâ vü Mecnûn……. 59
1.2.2.4. Heft Peyker……...69

1.2.2.5. İskendernâme ……. 79
1.2.3. Hamse Geleneği ve Hamse Sahibi İlk Şairler……. 131
1.3. Nizâmî-i Gencevî'nin Edebi Şahsiyeti ……141
1.3.1. Nizâmî'nin Eserlerinin Dil Özellikleri…….. 151
1.3.2. Nizâmî'nin Eserlerinin Üslûp Özellikleri……..……..... 156
1.3.3. Nizâmî'nin Sanatı ve Düşünce Dünyası…….159
1.4. Nizâmî-i Gencevî'nin Fars Edebiyatındaki Yeri……160
1.5. Nizâmî-i Gencevî'nin Türk Edebiyatındaki Yeri……. 163
1. 6. Nizâmî-i Gencevî'nin Dünya Edebiyatındaki Yeri……....166

İKİNCİ BÖLÜM
FARS EDEBİYATI ÜZERİNDE NİZÂMÎ TESİRİ

2.1. Fars Edebiyatında Nizâmî'nin Etkileri……...169
2.2. Fars Edebiyatında Nizâmî'nin Eserleri Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler ……174
2.2.1. Mahzenü'l-esrâr Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler…….175
2.2.2. Hüsrev ü Şîrîn Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler……....211
2.2.3. Leylâ vü Mecnûn Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler……...239
2.2.4. Heft Peyker Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler……261
2.2.5. İskendernâme Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler……..……...279

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK EDEBİYATI ÜZERİNDE NİZÂMÎ TESİRİ

3.1. Türk Edebiyatında Nazirecilik…….305
3.2. Türk Edebiyatında Hamse Geleneği……314
3.3. Türk Edebiyatında Hamse Sahibi Şairler……...318
3.4. Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Eserleri Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler …….…..... 335
3.4.1. Mahzenü'l-esrâr Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler…….337
3.4.2. Hüsrev ü Şîrîn Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler ……...376
3.4.3. Leylâ vü Mecnûn Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler……...…400
3.4.4. Heft Peyker Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler……..……..451
3.4.5. İskendernâme Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler…….463
3.5. Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Mesnevîlerinin Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler…….. 488
3.5.1. Mahzenü'l-esrâr'ın Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler..…490
3.5.2. Hüsrev ü Şîrîn'in Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler…….495
3.5.3. Leylâ vü Mecnûn'un Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler...532
3.5.4. Heft Peyker'in Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler…….550
3.5.5. İskendernâme'nin Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler……560
3.6. Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Eserlerinin Şerhleri…….……...….561
3.7. Nizâmî'nin Eserlerinin Türkiye'deki Yayımları…….. 562

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK VE FARS EDEBİYATLARINDA NİZÂMÎ'NİN ESERLERİ ÖRNEK ALINARAK YAZILAN MESNEVÎLER ÜZERİNE MUKAYESELER

4.1. Metinlerin Mukayesesi Neticesinde Elde Edilen Genel Özellikler …...564

4.1.1. Nizâmî'nin Mahzenü'l-esrâr'ı Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîlerin Mukayesesi……...564

4.1.2. Nizâmî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîlerin Mukayesesi ……..……..……579

4.1.3. Nizâmî'nin Leylâ vü Mecnûn'u Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîlerin Mukayesesi……..…… 587

4.1.4. Nizâmî'nin Heft Peyker'i Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîlerin Mukayesesi .....……597

4.1.5. Nizâmî'nin İskendernâme'si Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîlerin Mukayesesi…….602

SONUÇ …… 607

KAYNAKÇA…… 622

ÖZGEÇMİŞ……. 669

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo. 1. Mahzenü'l-esrâr'ı Örnek Alan Mesnevîlerin Mukayesesi Sonucu Ortaya Çıkan Genel Özellikler ……..573

Tablo. 2. Hüsrev ü Şîrîn'i Örnek Alan Mesnevîlerin Mukayesesi Sonucu Ortaya Çıkan Genel Özellikler …….583

Tablo 3. Leylâ vü Mecnûn'u Örnek Alan Mesnevîlerin Mukayesesi Sonucu Ortaya Çıkan Genel Özellikler ……..……..…..592

Tablo 4. Heft Peyker'i Örnek Alan Mesnevîlerin Mukayesesi Sonucu Ortaya Çıkan Genel Özellikler……...……....600

Tablo 5. İskendernâme'yi Örnek Alan Mesnevîlerin Mukayesesi Sonucu Ortaya Çıkan Genel Özellikler……...……605

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.m.	Aynı makale(madde)
a.g.t.	Adı geçen tez
a.t.	Aynı tez
a.s.	Aleyhisselâm
a.y.	Aynı yer
Arp.	Arapça
b.	Bin=oğlu
bkz.	Bakınız
bs.	Baskı
c.	Cilt
çev.	Çeviren
d.	Doğumu
ed.	Editör
h.	Hicrî tarih/Hicrî Kamerî
Hz.	Hazret/Hazreti
haz.	Hazırlayan/hazırlayanlar
hş.	Hicrî Şemsî
m.	Miladî tarih
nr.	Numara
ö.	Ölümü
s.	Sayfa
sy.	Sayı
sad.	Sadeleştiren

SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
şerh.	Şerh eden
t.y.	Basım tarihi yok
vd.	Ve diğerleri
vr.	Varak numarası
yay.	Yayınlayan
yy.	Yüzyıl
y.y.	Basım yeri yok
ya.y.	Yayıncı adı yok
b.	Bin
i.a.	İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ

Klasik Fars ve Türk edebiyatlarında mesnevî nazım şekli önemli bir yer tutmakta olup her iki edebiyat alanında klasik şairler, söz konusu nazım şeklini kullanarak çeşitli konular üzerine edebî değeri yüksek eserler ortaya koymuşlardır. Diğer taraftan klasik edebiyatta mesnevî yazmak bir gelenek haline gelmiştir. Bazı önemli şairlerin klasikleşmiş mesnevîleri ise diğer şairler tarafından örnek alınıp yeni ve farklı yorumlar ile yeniden yazılarak bu geleneğin zenginleşmesine ve genişlemesine katkı sağlamıştır. Başta Fars edebiyatında revaç bulan mesnevî yazma geleneği Türk edebiyatını da etkilemiştir. Özellikle beş mesnevîyi bir araya getirerek hamse oluşturan şairler bir taraftan da hamse yazma geleneğini yaygınlaştırmışlardır. Hamse yazma geleneğinin başlamasına zemin hazırlayan ve ilk hamse sahibi olarak bilinen şair Nizâmî-i Gencevî'dir. Nizâmî (1141-1209), hamsesi ile kendisinden sonra birçok şairi etkilemiştir. Nizâmî'nin hamsesini oluşturan mesnevîleri ise klasik Fars ve Türk edebiyatlarında kendisinden sonra gelen şairler tarafından model alınarak birer kaynak eser haline gelmişlerdir.

Bu tez çalışmasında Türk ve Fars edebiyatlarında Nizâmî'nin hamsesi esas alınarak bu hamseyi oluşturan mesnevîlerin örnek alınmasıyla yazılan mesnevîler tespit edilmiştir, tanıtılmıştır ve kaynak eser ile bu mesnevîler arasında mukayeseli incelemeler yapılmıştır. Şairlerin mesnevîlerini ortaya koyarken Nizâmî'yi hangi açılardan ve ne şekilde takip ettikleri, Nizâmî'ye yakınlık dereceleri veya Nizâmî'den ayrıldıkları gibi hususların incelenmesi bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır.

Nizâmî'nin mesnevî başta olmak üzere Fars edebiyatındaki etkileri çeşitli yönleriyle pek çok bilimsel ve akademik araştırmaya konu olmuştur. Özellikle Nizâmî'nin mesnevîleri örnek alınarak yazılan mesnevîlerin çoğu farklı şekillerde incelenmiştir.

Türk edebiyatında ise Nizâmî ve mesnevîleri üzerine bazı araştırmalar mevcuttur. Nizâmî'nin mesnevîlerinin tercümeleri veya cevapları sayılan eserler çoğunlukla bireysel bir şekilde çeşitli bilimsel yöntemler ile tahlil edilmiştir. Bu mukayeseli çalışmalar parça parça olmakla birlikte sınırlı niteliktedir ve Nizâmî'nin etkisinde hem Fars hem de Türk edebiyatında yazılan mesnevîleri kapsamlı ve sistematik bir biçimde ele almamaktadır.

Diğer taraftan Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin hamsesi örnek alınarak yazılan mesnevîlerin karşılaştırmalı incelemelerinin bir arada yapıldığı, mesnevîlerin özelliklerine göre sınıflandırıldığı müstakil bir çalışmanın yapılması ve literatürdeki boşluğu doldurması önem taşımaktadır.

Klasik Fars ve Türk edebiyatlarında bir usta şairin eseri model alınırken veya bir şairin üslubu takip edilirken şairin içinde bulunduğu geleneğin usullerine göre hareket etmesi önemli bir husustur. Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin hamsesi ve mesnevîleri örnek alınarak yazılan mesnevîler de usulleri olan bir geleneğin ürünleri sayılır. Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin izinde yazılan mesnevîlerin kaynak eserler ile bir arada mukayeseleri, klasik edebiyat geleneklerine bağlı olan bir sistemin genel manada ele alınmasını sağlamıştır. Bu mukayeseler sayesinde bu mesnevîlerin günümüz anlamında sadece birer taklit mi oldukları yoksa kaynak metne yeni ve farklı unsurlar eklenerek mi yazıldıkları sorusuna açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bir diğer önemli nokta ise Fars ve Türk edebiyatlarında bu bağlamdaki anlayışa bakmaktır ve bunun her iki edebiyat alanındaki paralelliğini görmektir. Bu mukayeseler sayesinde hem Fars hem de Türk edebiyatında gelenek haline gelen bir edebî etkileşimin boyutlarını ve iki edebiyat alanındaki paralelliğini görmek mümkün olacaktır.

Bu tez çalışmasının amacı Nizâmî'yi ve eserlerini tanıtmanın ve Nizâmî'nin takibinde yazılan mesnevîlerin tespiti, derlenmesi ve tanıtımının yanında Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî merkezli başlayan bir geleneğin

nasıl izlediğini ve ne gibi özelliklere sahip olduğunu ayrıca ortaya koymak olmuştur.

Çalışmamız üç esas aşamayı izlemektedir. Nizâmî'yi ve eserlerini tanıtmak. Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin mesnevîleri model alınarak yazılan mesnevîleri tespit ve tasnif etmek ve kaynak metinler ile mukayeselerini yapmak. Mukayeselerden elde edilen genel özellikleri çeşitli kategorilerde sınıflandırmak.

İlk aşamada kaynaklarda Nizâmî'nin hayatı ile ilgili net bilgiler verilmediğinden dolayı çeşitli kaynaklardan farklı bilgiler derlenmiştir. Bu muhtelif bilgiler bir araya getirilerek ve karşılaştırılarak doğruluk ve gerçeklik payı yüksek olan veriler tespit edilmeye çalışılmıştır. Burada kaynaklar olarak başta şairin kendi şiirlerine, Farsça tezkirelere, edebiyat tarihlerine, ansiklopedilere ve bazı yabancı kaynaklara başvurulmuştur.

Nizâmî'nin eserlerinin tanıtıldığı bölümde özellikle hamseyi oluşturan beş mesnevîsinin kaynakları araştırılmıştır. Mesnevîlerin muhtevalarından bir özet verilmiştir.

Nizâmî'nin hamsesi ve mesnevîlerine yönelik birden fazla tenkitli metin hazırlandığı için bu çalışmada fihrist, hâşiye ve beyitlerin kısmî şerhlerinin yer aldığı tenkitli neşirlerden başta Vahîd Destgerdî'nin Külliyât-i Nizâmî-i Gencevî isimli çalışmasından ve yine bu zâtın Nizâmî'nin beş mesnevîsi üzerine müstakil eserler halinde hazırladığı tenkitli metinlerden istifade edilmiştir. Muhteva, başlıklar ve şair-i ilhâkî tarafından eklenen parçaların ve beyit şerhlerinin Destegerdî'nin hazırladığı çalışmalar ile mukayeseleri için Behrûz Servetiyân'ın hamsenin beş mesnevîsine yönelik müstakil olarak hazırladığı şerh ve fihrist içeren tenkitli metinlerden faydalanmıştır.

Çalışmanın ikinci aşamasında Nizâmî'nin mesnevîleri ile ilgili bazı genel bilgiler ve mesnevîlerdeki muhteva başlıkları giriş mahiyetinde sunulmuştur. Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin mesnevîleri örnek alınarak yazılan mesnevîler önce şair ismi ve eseri şeklinde tezkireler, edebiyat tarihleri,

ansiklopediler, bilimsel tez ve makale çalışmaları, çevrimiçi kütüphaneler ve kütüphane katalogları taranarak derlenmiş ve listelenmiştir. Ardından her bir mesnevînin nüshasına ulaşılmaya çalışılmıştır. Tenkitli neşirleri hazırlanmış ve basılmış olan eserler basılı kitap şeklinde temin edilmiştir. Yazma eser şeklinde olan ve basılmayan eserlere ise nlai.ir/digital-library ve portal.yek.gov.tr gibi çevrimiçi yazma eserler veri tabanlarından ulaşılmıştır. Bazı eserlerin transkripsiyonlu metninin hazırlandığı yüksek lisans veya doktora tez çalışmalarına ayrıca başvurulmuştur.

Mesnevîlerin Nizâmî'nin eserleri ile mukayesesinde geleneksel bir yöntem esas alınmıştır. İki eser arasında yapılan mukayeseler genellikle yapı ve muhteva karşılaştırması şeklindedir. Başta isim, vezin, beyit sayısı ve konu mukayesesi yapılmıştır. Ardından iki eserde yer alan konu başlıkları ve muhtevaları genel hatlarıyla karşılaştırılmıştır. Muhtevada, başlıklarda, beyitlerde ve genel olarak yapıda tespit edilen belirgin farklılıklara işaret edilmiştir. Mesnevîler incelenirken şairin mesnevîsini yazma amacını ortaya koyan sebeb-i telif ve hâtime bölümlerine mutlaka bakılmıştır. Bu sayede şairin kaynaklarına ve örnek aldığı şairlere dair verdiği bazı önemli bilgilere ulaşılmıştır. Türk edebiyatında Nizâmî'nin mesnevîlerinin tercümeleri ve şerhleri olarak nitelendirilen eserler incelenip kaynak eser ile mukayeseleri yapılırken tercümelerin şeklini gösteren beyit örneklerine de yer verilmiştir.

Eser sayısının fazla olması ve zamanın kısıtlı olması sebebiyle daha derinlemesine ve tüm yönleri kapsayan mukayeselerin yapılması mümkün olmamakla birlikte eserler sadece genel hatlarıyla değil olabildiği kadar bazı göze çarpan detaylar bakımından karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Nizâmî örnek alınarak yazılan mesnevîler listesinde bazı eserlere ulaşmak zor olmuştur. Bazı eserlerin nüshaları günümüze ulaşmadığı için tezkireler ve edebiyat tarihlerinde yer alan bilgilerden faydalanmıştır. Böylece fazla ayrıntılı olmasa da bazı incelemelere ve mukayeselere imkân sağlanmıştır. Tez, makale veya kitap

içerisinde bazı araştırmacıların parçalar halinde hazırladıkları mukayeseli çalışmalardan ayrıca kaynak olarak istifade edilmiştir.

Son aşamada Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin hamsesinin beş mesnevîsi ile bunların model alınmasıyla yazılan mesnevîlerin arasında yapılan mukayeselerden elde edilen genel özellikler kategoriler halinde tasnif edilmiştir. Her bir kategori altında değerlendirilen eserlerin taşıdıkları özellikleri hakkında özet bilgiler sunulmuştur. Kategoriler oluşturulurken eserlerin kaynak eserin muhtevasından ne ölçüde faydalandıkları, kaynak eserin muhtevasına müdahale edip etmedikleri, kaynak esere bağlılık dereceleri, kaynak eser ile yapı ve konu bakımından benzerlik taşıyıp taşımadıkları, kaynak esere nazaran daha kısa mı yoksa daha hacimli mi oldukları gibi hususlar dikkate alınmıştır. Bu genel özellikler hamsedeki her bir mesnevîye yazılan cevaplarda değişkenlik göstermektedir. Bu özelliklere göre tasnifler hamsenin her bir mesnevîsi için ayrı hazırlanırken Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî model alınarak yazılan mesnevîler kategoriler altında birlikte değerlendirilmiştir. Genel özellikleriyle tasnif edilen eserlerin karşılaştırmalı şekilde bir arada incelenebilmesi için tablolar hazırlanmıştır. Tablolar, mesnevîlerin ait oldukları kategori, adları, dilleri, müellifleri ve tanıtıcı özellikleri esas alınarak düzenlenmiştir.

Bu tez dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Nizâmî'nin hayatı ve eserleri üzerinde durulacak, Nizâmî'nin hayatı hakkında çeşitli kaynaklarda geçen farklı bilgiler incelenecektir. Ardından Nizâmî'nin *Dîvân*'ı ve hamsesini oluşturan *Mahzenü'l-esrâr, Hüsrev ü Şîrîn, Leylâ vü Mecnûn, Heft Peyker* ve *İskendernâme* mesnevîleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilecektir. Akabinde hamse geleneği tanıtılacak ve "hamse" ile ilgili çeşitli tanımlar aktarıldıktan sonra Fars edebiyatında hamse sahibi ilk şairler hakkında genel bilgiler verilecektir. Bu bölümün sonunda Nizâmî'nin edebî şahsiyeti, sanatı, düşünce dünyası, eserlerinin dil ve üslûp özellikleri incelenecek, şairin edebiyattaki yeri üzerinde durulacaktır.

İkinci bölümde, Fars edebiyatında Nizâmî'nin tesiri üzerinde durulacak, Nizâmî'nin hamsesi örnek alınarak yazılan mesnevîler karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Üçüncü bölümde, Nizâmî'nin Türk edebiyatı üzerindeki tesiri eserlerine yazılan cevaplar esas alınarak incelenecek, başta klasik Türk edebiyatında nazirecilik geleneğiyle ilgili bilgiler verilecek, klasik Fars ve Türk edebiyatlarında bu geleneğin özellikleri ele alınacaktır. Türk edebiyatında hamse geleneği, hamse sahibi şairler ve hamseleri hakkında bilgi verildikten sonra Türk şairleri tarafından Nizâmî'nin hamsesi model alınarak yazılan mesnevîler karşılaştırmalı analiz edilecektir. Bu bölümün sonunda Nizâmî'nin eserlerinin Türkiye'deki yayımları kısaca tanıtılacaktır.

Dördüncü bölümde, ikinci ve üçüncü bölümlerde yapılan karşılaştırmalardan elde edilen genel özellikler çeşitli gruplar halinde mesnevî örnekleri ile beraber tasnif edilecektir. Sınıflandırmalar tablolar halinde sunulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM
Nizâmî-i Gencevî'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Nizâmî-i Gencevî'nin Hayatı

Nizâmî'nin hayatı hakkında muhtelif kaynaklarda farklı bilgilere rastlanmaktadır. Hayatı hakkında yeterince bilgi bulunmasına rağmen bu hususstaki bazı bilgilerin ne derece doğru olduğu tartışılmaya devam edilmektedir. İlk zamanlardan günümüze kadar Nizâmî'nin hayatı hakkında Farsça, Türkçe ve diğer dillerde birçok eser yazılmıştır ve birçok kaynak mevcuttur. Farsça eserler içerisinde bu konuda birincil kaynak sayılan şair tezkireleri başta olmak üzere biyografik kaynaklara, edebiyat tarihi kitaplarına ve en önemlisi şairin kendi şiirlerine müracaat edilmiştir. Nizâmî konusunda Türkçe yazılan kitap ve makalelerden faydalandığımız gibi ansiklopedi maddeleri ve tez çalışmalarından da istifade etmeye gayret edilmiştir. Yabancı kaynak olarak da Edvard Browne, Wilhelm Bacher, Evgeny Edvardovich Berthels, Jan Rypka ve benzeri şarkiyatçıların eserleri değerlendirilebilir. Burada amacımız birincil kaynakları esas almakla birlikte tüm kaynakları kullanarak ve bunları karşılaştırarak en isabetli değerlendirmeyi yapabilmektir.

1.1.1. Nizâmî'nin İsmi

Nizâmî'nin ismi konusunda çeşitli kaynaklarda farklı bilgilere rastlanmaktadır. Bu farklı kaynaklardan edinilen rivayetler aşağıda verilmiştir:

Zabihullâh Safâ, *Tarih-i Edebiyat der-İran* adlı eserinde, Nizâmî'den "Hakîm Cemalüddîn Ebu Muhammed İlyâs bin Yûsuf bin Zekî bin Müeyyed Nizâmî-i Gence'î" olarak bahsetmiştir. Bu edebiyat tarihçisine göre Fars şiirinin temel ve büyük ustalarından olan Nizâmî'nin ismi ve künyesi eski kaynaklarda

karışık bir şekilde kaydedilmiştir. Safâ'ya göre Nizâmî, kendi ismi ve künyesine bazı şiirlerinde işaret etmiştir. Bu işaretlere istinaden ismi İlyâs ve babasının ismi Yusuf bin Zekî bin Müeyyed'dir.[1] Vahîd Destgerdî, *Gencîne-i Gence'î* adlı eserinde de aynı kaynak şiirlere işaret ederek şairin isminin İlyâs ve lakabının Nizâmî olduğunu söylemiştir. Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinde isminden ve künyesinden bahsettiği bazı beyitleri şunlardır:

Der-hatt-i *Nizâmî* er nehî gâm
Bînî aded-i hezâr u yek nâm

Ve'*lyâs* ki elif beri zi-nâmeş
Hem "bâ", neved u nuh est nâmeş

Z'în gûne hezâr u yek hisârem
Bâ-sad kem u yek selih darem[2]

"Eğer Nizâmî'nin yoluna koyulursan bin bir adedi temsil eden ismi göreceksin. Ve İlyâs isminden elif ile be'yi çıkarırsan ismi doksan dokuz olur. Bu yüzden bin bir hisarım ve doksan dokuz silahım var"[3]

Ger şud pederem be-sunnet-i ced
Yûsuf piser-i Zekî Mueyyed

Bâ devr be-dâverî çe kûşem
Devr est ne cevr, çun hurûşem

[1]Zabihullâh Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran**, C. II, Tahran, İntişârât-i Firdevs,1369, s. 798.
[2]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, ed. Vahîd Destgerdî, Tahran, Muessese-yi İntişârât-i Nigâh, 1395, s. 331.
[3]Burada olduğu gibi çalışmamız boyunca beyitlerin çevirisi tırnak içerisinde beytin veya beyitlerin hemen altında verilecektir.

Çun der-pederân-i refte dîdem
Irk-i pederi zi-dil burîdem[4]

"Babam Zekî Müeyyed oğlu Yûsuf, ceddimin sünneti ve mezhebini devam ettirerek dünyayı terk etti (ölüm, ecdadımın da başına geldiği üzere, babamın da başına geldi). Bu devrdir cevr değildir; zamanın devretmesini, insanların büyüyüp yaşlanıp ölmesi hadisesini zalimlik olarak algılamam gerekmez, öyleyse neden öfkelenip coşayım ki"

Burada "sünnet" kelimesi alışılagelmiş bir adete işaret etmektedir. Ölüm de dünyanın alışlagelmiş bir geleneğidir ve ceddim gibi babam da dünyayı terk etti demek istiyor şair.

Servetiyân, "ger şud pederem be-sunnet-i ced, *Yûsuf piser-i Zekî Mueyyed*" beytini ayrıca şu şekilde açıklamıştır: "Babam ceddimin mezhep ve sünnetini kabul ederek "İlyâs bin Yûsuf bin Zekî" ismini aldı". Servetiyân'a göre Burada şairin ne kastettiği belli değildir ve şairin babasının mezhebinin ne olduğu da belli değildir. Buna rağmen Servetiyân, "İlyâs bin Yûsuf bin Zekî" isminin Azerbaycan'da Yahudiler arasında yaygın olduğu kanaatindedir.[5]Ancak, Nizâmî'nin eserlerinde görülen dinî ve itikadî temâyül bu görüşü desteklememektedir.

Servetiyân'ın *Leylâ vü Mecnûn* ile ilgili hazırladığı tenkitli neşirde aşağıdaki beyit yukarıda bahsi geçen beyitlerin ardından gelmektedir. Fakat bu beyit Destgerdî'nin hazırladığı neşirde bulunmamaktadır:

Bâkî peder-i ki mând ez-Âdem

[4]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 333.
[5]Behrûz Servetiyân, **Leylî ve Mecnûn: Tashîh ve Şerh**, Tahran, Muessese-i İntişârât-i Emîrkebîr, 1394, s.360.

Tâ hûn-i peder horem zi-âlem[6]

"Âdem a.s.'dan bu yana kimsenin babası yaşamamıştır ki ben babamı kaybettiğime üzüleyim."

Bu beyitten net bir şekilde şairin babasının ceddi gibi dünyayı terk ettiği ve şairin bu durumdan şikâyet etmemesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Eski tezkireler arasında Kazvînî'nin *Asâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-'ibâd* adlı eseri de Nizâmî'nin künyesine işaret etmiştir. Eserde "Cenze"[7] başlığı altında Nizâmî'nin künyesi "Ebû-Muhammed Nizâmî" olarak kaydedilmiştir.[8]

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn* adlı eserinin "Heft Peyker" zeylinde Nizâmî'den Şeyh Nizâmî Cemâlüddin Yûsuf b. el-Müeyyed el-Gencî olarak bahsetmiştir.[9]

Semerkandî'nin *Tezkiretü'ş-şu'arâ'*sında, "Nizâmî-i Gencevî" zeylinde, Nizâmî'nin lâkabı Şeyh Nizâmüddîn ve künyesi Ebû-Muhammed b. Ebî-Yûsuf b. Müeyyed olarak kaydedilmiştir. Semerkandî, ayrıca Nizâmî'nin büyük usta şairlerden olan Kavvâmî Mutarrazî'nin kardeşi olduğunu ve "Mutarrazî" adıyla ün kazandığını söylemiştir.[10]

Hidâyet, *Riyâzü'l-Ârifîn* tezkiresinde Nizâmî'nin ismini Nizâmüddîn Ebû-Muhammed İlyâs b. Yusuf b. Müeyyedü'l-Kumî olarak kaydetmiştir ve "Şeyh Nizâmî-i Gencevî" olarak ün kazandığını bildirmiştir.[11]

---

[6]Servetiyân**, Leylî ve Mecnûn: Tashîh ve Şerh**, s. 69.
[7]Cenze (Arp.) "Gence", Azerbaycan'da bulunan bir şehir ismidir.
[8]Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud Kazvînî, **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd,** Çev. Cihangir Mirza Kâcâr, ed. Mir Haşim Müheddis, Tahran, Muessese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, 1373, s. 601.
[9]Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-kütübi ve'l-Fünûn**, C. IV, Çev. Rüştü Balcı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2017, s. 1641.
[10]Devletşâh Semerkandî, **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, ed. Edvard Browne, Tahran, İntişârât-i Esatir, 1382, s. 128.
[11]Muhammed Hadi Rızâ Kulı Han Hidâyet, **Tezkire-i Riyâzu'l-ârifîn,** Tahran, İntişârât-i Emîr Kebîr, t.y., s. 183.

*Leylâ vü Mecnûn'*da bulunan birkaç beyte istinaden Nizâmî'nin isminin "Veys" olduğu kanaatine varılmıştır. Fakat birtakım araştırmacılar tarafından bazı nüshalarda bu ismin imla hatası içerdiği ve yanlışlıkla "Veys" okunduğu ifade edilmiştir.[12]

Yâ Rab tu me-râ ki Veys nâmem
Der-'işk-i Muhammedî temâmem

Ancak mısranın doğru şekildeki yazılışında anlam değişmektedir:

Yâ Rab tu me-râ k*'uveys* nâmem
Der 'işk-i Muhammedî temâmem

Z'ân şeh ki Muhammedî-cemâl'est
Rûzî'm kun ânçi der-hayâl'est[13]

"Ben ki Muhammed aşkında kemal derecesine ulaşmışım ve Hazret-i Muhammed aşkıyla dolup taşıyorum, "Üveys Karanî" ismini hak eden birisi olarak, ey Rabbim! Hazret-i Muhammed'den gelen güzellikten pay alan o şahtan hayal ettiğimi, beklediğimi (ilgi veya başka bir ihsanı) bana nasip et."

Burada da yine Destgerdî, bu beyitlerden yola çıkarak aslında Nizâmî'nin isminin "Üveys" olmadığını ve şairin burada "Üveys Karanî"ye atıfta bulunmak istediğini düşünmektedir.

Burada ilk mısranın başında yer alan "Ya Rab" hitabı, beyte dua içeren bir mana vermek yönünde bizi zorlar. Fakat hemen sonra gelen beyte bakarsak

[12]Vahîd. Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, Tahran, İntişârât-i Katra, 1385, s.6.
[13]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 327.

dua ifadesinin ikinci beyte yönelik olabileceğini görürüz ki bu durum, bu zorlamadan bizi kurtarır. Söz konusu beyti ardından gelen beyitle birlikte incelememiz gerekmektedir.

Burada düşünmemiz gereken başka bir husus daha vardır. Bu da tasavvufta "Üveysîlik" olarak tarif edilen bir hâlin varlığıdır. Râbıta denilen manevî irtibat yoluyla daha önce vefat eden büyük bir zattan manevî istifade edebilenlere "Üveysî" denmiştir. Burada şairin kendisinde bulunan böyle bir özelliğe işaret etmiş olabileceği de gözden ırak tutulmamalıdır.

Müdderis-i Tebrîzî'ye göre Nizâmî'nin ismi ve künyesi kaynaklarda farklı şekillerde kaydedilmiştir. Bu isimler muhtelif kaynaklarda "İlyâs b. Yusuf b. Muayyed; İlyâs b. Yusuf b. Zeki Muayyed; İlyâs b. Yusuf b. Zekî b. Muayyed; Ahmed b. İlyâs b. Yûsuf b. Muayyed; Ahmed b. İlyâs b. Ebî Yûsuf; Ahmed b. Yûsuf ve Yûsuf b. Muayyed; Ebû Muhammed b. Yûsuf, Ebû Muhammed b. Ebî Yûsuf; Üveys ve Veys b. Yusûf b. Zekî b. Muayyed" şeklinde kaydedilmiştir ve hangisinin doğru olduğu konusunda kesin bir neticeye varılmamıştır. Ayrıca İlyâs b. Yûsuf ismi daha çok tanınmış olsa da Üveys veya Veys olduğu yönündeki bilgi de *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîsinden nakledilmiştir. Bahsi geçen beytin ilk mısrasındaki "ki Veys", bazı nüshalarda k'Üveys (ki Üveys) olarak yazılmıştır. Müderris'e göre Nizâmî'nin isminin farklı şekillerde okunmuş olması nüshalardaki tahrif gibi etkenlerden kaynaklanmaktadır.[14]

Müderris-i Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edeb'*de Nizâmî-î Gencevî'nin künyesinden Ebû-Muhammed, lâkabından Cemâlüddîn ve Nizâmüddîn olarak bahsetmiştir ve Nizâmî'nin Hakîm Nizâmî ve Nizâmî-i Gencevî olarak ün kazandığını söylemiştir.[15]

[14]Muhammed Ali Müderris-i Tebrîzî, **Reyhânetu'l-edeb fî Terâcîmi'l-ma'rûfîn bi'l-Kunyeti ve'l-lakab,** C.5, y.y., İntişârât-i Hayyâm, 1374, s. 211.
[15]**A.e.,** s. 211-212.

Avfî, *Lübâbü'l-elbâb'*da Nizâmî-i Gencevî için "el-hakîmu'l-kâmîl Nizâmî'u'l-Gence" başlığını kullanmıştır.[16]

Terbiyet*, Tezkire-i Danişmendân-ı Azerbaycan'*da "Nizâmî" zeylinde Nizâmî'nin ismini "Nizâmî Ebû-Muhammed Nizâmüddîn İlyâs b. Yusuf b. Müeyyed Gencevî" şeklinde kaydetmiştir.[17]

Resûlzâde, *Azerbaycan Şairi Nizâmî* adlı eserinde Nizâmî'nin, Gence'de doğup yaşayıp orada öldüğü için "Nizâmî-i Gencevî" olarak tanındığını, mahlasının Nizâmî ve asıl adının İlyâs, lâkabının Nizâmeddin ve künyesinin ise Ebû-Muhammed olduğunu ifade etmiştir.[18]

Wilhelm Bacher, Nizâmî ile ilgili yaptığı çalışmada, Nizâmî'nin gerçek isminin İlyâs, künyesinin Ebû-Muhammed ve lâkabının Nizâmüddîn olduğunu söylemiştir. Babasının ismini ise Yûsuf b. Zekî Müeyyed olarak kaydetmiştir.[19]

Edvard Browne, İran edebiyatı tarihiyle ilgili yazdığı eserde Nizâmî'den Nizâmî-i Gencevî olarak bahsetmiştir. Ayrıca Browne, Bacher'ın Nizâmî'nin hayatı ve eserleri hakkında yaptığı çalışmanın en sağlıklı kaynak olduğuna işaret etmiştir.[20]

Mehmet Kanar, Nizâmî'nin tam ünvanını "Ebû Muhammed Cemâlüddîn İlyâs b. Yûsuf b. Zekî Müeyyed" şeklinde yazmıştır.[21] Ahmed Ateş ise Nizâmî'den Camâl Al-Din Abû Muhammed İlyâs b. Yûsuf b. Zakî b. Mu'ayyad Nizâmî diye bahsetmiştir.[22]

---

[16]Sedîdüddîn Muhammed Avfî, **Lubâbu'l-elbâb**, C. II, ed. Edward Granville Browne, Tahran, Silsile-yi İntişârât-i Evkaf-i Gîb, 1361, s. 396.
[17]Muhammed Ali Terbiyet, **Tezkire-i Danişmendân-i Azerbaycan**, Tebriz, Bünyâd-ı Kitâbhâne-i Firdevsî Tebrîz,1235, s. 381.
[18]Mehmet Emin Resûlzâde, **Azerbaycan Şairi Nizâmî**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi,1951, s. 41.
[19]Wilhelm Bacher, **Niẓâmî's Leben und Werke und der zweite Theil des Niẓâmîschen Alexanderbuches, mit persischen Texten als Anhang**, Leipzig, 1871, s. 9.
[20]Edward Granville Browne, **Târih-i Edebiyât-i İran: ez-Senâyî tâ Sa'dî, Kitâb-i Dovvom ez-Mucelled-i Dovvom,** C. II, Çev. Gulamhüseyin Sadri Afşâr, Tahran, İntişârât-i Mürvârîd, 1351, s. 92.
[21]Mehmet Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 2007, C. XXXIII, s. 183-185.
[22]Ahmed Ateş, "Nizâmî", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, yıl:1997, C. IX, s. 318-327.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde* adlı eserinde Nizâmî'den Nizâmî-i Gence olarak kısaca bahsetmiştir.[23]

Görüldüğü üzere birçok kaynakta özellikle birincil kaynaklarda Nizâmî'nin isminin İlyâs, künyesinin Ebû Muhammed b. Yusuf b. Zekî Müeyyed, lâkabının Nizâmüddîn veya Cemâlüddîn, mahlasının ise Nizâmî olduğu ifade edilmiştir.

1.1.2. Nizâmî'nin Doğum Yeri

Çoğu kaynakta Nizâmî'nin doğum yeri Gence olarak belirtilmiştir. Ancak aslen nereli olduğu konusu tartışılmalıdır. Nizâmî, ikametgâhı olarak bilinen Gence şehrinden *Mahzenü'l-esrâr, Hüsrev ü Şirin, Şerefnâme ve İkbâlnâme* adlı mesnevîlerindeki bazı beyitlerde bahsetmiştir:

Gence girih kerde girîbân-i men
Bî-girihî genc-i Irâk ân-i men[24]
"Irak hazinesi kolaylıkla bana ait olduğu halde, Gence şehri yakamı bırakmıyor."

Çerâ geştî der-în peygûle pâ-best
Çunîn nakd-i Irâkî ber-kef-i dest
"Böyle bir nakd-i Irâkî[25] avucunda bulunmuşken, bu unutulmuş köşede neden takılıp kaldın."

Rikâb ez-şehr-bend-i *Gence* bug'şây
İnân-i şîr dârî pence bug'şây[26]

[23]Hamdullâh Mostovfî, **Tarîh-i Güzîde**, Tahran, İntişârât-i Dünyâ-yı Kitâb,1361, s. 826.
[24]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 91
[25] Sebk-i Irâkî, bir edebi üslup ve akımdır.

"Gence şehrinin zindanından atını salıver ve dışarı çık. Sen aslan gibi mücadele gücüne sahipsin o halde pençelerini aç."

Nizâmî ki der *Gence* şud şehr-bend
Me-bâd ez-selâm-i tu nâ-behremend[27]
"Gence şehrinde mahbus olan Nizâmî, senin selâmından mahrum olmasın."

Nizâmî zi-gencîne bug'şây bend
Giriftâri-yi *Gence* tâ çend çend[28]
"Ey Nizâmî! hazinenin kilidini aç ve kabiliyetlerini gizli tutma, Gence'ye tutulup kalmak ne zamana kadar!"

Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ'*da Nizâmî'nin doğum yerinin Gence olduğunu söylemiştir. Devletşâh'a göre *Suverül-Ekâlim*[29] adlı eserde Gence'nin ismi Cenze olarak geçmektedir.[30]

Hidâyet, *Tezkire-i Riyâzu'l-'ârifîn'*de Nizâmî'nin aslının Kum'un Tefriş ilçesinden olduğunu, doğduğu ve ikamet ettiği yerin de Gence olduğunu söylemiştir.[31]

Avfî, *Lübâbü'l-elbâb'*da Nizâmî'den "el-hakîmu'l-kâmîl Nizâmî'u'l-Gence" olarak bahsetmiştir. Bu tezkirede, Nizâmî'nin hal tercümesi Irak şairleri bölümünde yer almaktadır.[32]

Destgerdî, Nizâmî'nin doğum yerinin Gence olup olmadığı veya Irak'ta doğup çocukken babasıyla Gence'ye gittiği ile ilgili şiirlerinde kanıtlayıcı bir

[26]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî,** s. 113.
[27] **A.e.,** s. 613.
[28] **A.e.,** s. 844.
[29] Ahmed bin Sehl el-Belhî, **Suvar-ul-Akalim-il-İslamiyye**, ya.y., t.y.
[30] Devletşâh Semerkandî, **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 128.
[31] Hidâyet, **Tezkire-i Riyâzu'l-ârifîn**, s. 183.
[32]Avfî, **Lubâbu'l-elbâb,** s.396.

delilin bulunmadığını söylemekle birlikte birçok tezkire yazarının işaret ettiğine dayanarak Nizâmî'nin şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gence şehrinde doğduğunu ifade etmiştir. Destgerdî, şairin ömrünün sonuna kadar Gence'de yaşadığını, ancak şiirlerinde verilen bilgiye dayanarak aslen Irak-ı Acem'den olduğunu ayrıca öne sürmüştür. Destgerdî'ye göre bu da şiirlerinin çoğunda Irak'ı övdüğünden ve Irak'a gitme arzusunu dile getirdiğinden kaynaklanmaktadır.[33]Aşağıda verilen şiir örnekleri Nizâmî'nin Irak'la olan ilişkisini ortaya koymaktadır:

Gence girih kerde girîbân-i men
Bî-girihî genc-i *Irâk* ân-i men
"Irak hazinesi kolaylıkla benim olduğu halde, Gence şehri yakamı bırakmıyor."

Bâng ber-âverde cihân k'ey gulâm
Gence kudâm est u Nizâmî kudâm[34]
"Dünya "Ey oğul! Gence nedir, Nizâmî nedir?" diye seslenmiş. Burada "nedir" ifadesiyle ne seviyededir demek istenmiştir. Çünkü Nizâmî'nin ufku bu şehrin ötesindedir.

Nekîsâ çun zed în efsâne ber-çeng
Setâ-yi *Bârbed* berdâşt âhenk
"Nekîsâ bu efsaneyi çengiyle anlatmaya başladığı anda, Bârbed, sazı (Setâr)'ını çalmaya başladı.

Irâkî-vâr bâng ez-çerh bugzâşt
Be-âheng-i *Irak* în bâng ber-dâşt[35]

[33]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s. 11.
[34]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 91.

"Ün ve şöhretleri bir ses gibi dünyaya yayılan Irak büyükleri gibi, Bârbed, Irak nağmesiyle (müzikte Irak makamı) ahengi feleklere yükseltti."

Irâk-i dil-efrûz bâd ercumend
Ki âvâze-i fazl ez-û şud bulend[36]
"Gönül aydınlatan Irak hep saygın olsun, zira ki erdemlik şöhreti oradan yükseldi."

Nizâmî'nin yukarıdaki beyitlerinde Irak'ı övmesi ve Irak büyüklerine ve nağmesine ilgi duyması onun aslen Irak-ı Acem'den olduğunu ispat etmek için yeterli delil sayılmamaktadır. Bu nedenle Destgerdî'nin bu görüşü tartışılması gereken bir görüştür. Ayrıca h. VI. (m. XII.) yüzyılın ikinci yarısında, şiir, edebiyat ve bilimin merkezlerinden sayılan Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de ortaya çıkan ve sonraları sebk-i Irâkî adı verilen yeni üslubun öncülerinden biri de Nizâmî'dir.[37] Bu yüzden Nizâmî, şiirinde Horasan'da Moğolların istilasından sağ kurtulmuş olan Farsça şiir ve edebiyatın yeniden ihya olduğu, bilimin, eğitimin ve sanatın değer gördüğü yeri yani Irak'ı ve buraya bağlı olan sanat ve edebiyat üslûbunu övmektedir.

Bazı tezkire yazarları Nizâmî'nin Kum ve Tefriş kökenli olduğunu *İkbâlnâme'*deki iki beytine dayanarak öne sürmüşlerdir. Bu iki beyit eski el yazma nüshalarında bulunmamaktadır. Ayrıca sonradan eklenen bu beyitler önceki ve sonraki beyitlerin konusuyla alakasızdır ve evvelki ve sonuncu beytin arasındaki anlam birliğini bozmaktadır. Bu yüzden Nizâmî'nin Kum ve Tefriş'ten olduğuna dair kesin bir delil bulunmadığını söylemek gerekir.[38]

[35]**A.e.,** s.257.
[36]**A.e.,** s.622.
[37]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s. 329-342.
[38]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s. 12.

İkbâlnâme'nin bazı nüshalarında bulunan "Kum" ve "Tefriş" kelimelerinin geçtiği beyitler şunlardır:

Nizâmî zi-gencîne bug'şây bend
Giriftâri-i Gence tâ çend çend
"Ey Nizâmî! Bu hazineden kendini âzâd et. Gence'ye tutulup kalmak ne zamana kadar!"

Çu durr gerçi der-bahr-i *Gence* gum-em
Velî ez *Kuhestân-ı şehr-i Kum'*em
"Gerçi Gence denizinde bulunan inci gibiyim, ama Kum şehrinin Kuhestân'ındanım."

Be-Tefriş dihî hest Tâ nâm-i û
Nizâmî ez-âncâ şude nâm-cû
"Tefriş'te "Tâ" isimli bir köy var, Nizâmî bu köyde şöhret kazanmıştır."

Birûn âr eger saydî efkende'î
Revân kun eger gencî âkende'î[39]
"Eğer bir şey avlamışsan dışarı çıkar, eğer bir hazine biriktirmişsen bırak gitsin."

Bazı nüshalarda beyitte geçen "Ḳuhestân" yerine "Ferâhân" ismi geçmektedir. *Tezkire-i Meyhâne'*de Abdu'n-Nebî Kazvînî, şairin Kum'un Ferâhân ilinden olduğunu söylemiştir. *Heft İklîm* Tezkiresinde belirtildiği gibi

[39]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s.844.

"Ferâhân" Kum'a bağlı bir ildir. *Heft İklîm'*de Nizâmî'nin Kum'dan olduğu söylenmiştir.[40] "Ferâhân" isminin geçtiği beyit ise şu şekildedir:

Çu durr gerçi der-bahr-i Gence gum-em
Velî ez-*Ferâhân*-i şehr-i Kum'em[41]

Safâ'ya göre tezkire yazarlarının çoğu Nizâmî'nin doğum yerini Gence şehri olarak bildirmekteler ancak bazıları Nizâmî'ye ait olmayan eklenmiş iki beyte istinaden onun doğum yerinin Kum'un Ḳuhestân'ı olduğu kanaatindeler. Safâ, Nizâmî'nin sadece Kızıl Arslan'ın (ö. 587/1191)[42] davetiyle Gence'nin yakınlarında bir şehre kısa bir seyahatte bulunması dışında hiç Gence'den dışarı çıkmadığını ve tüm ömrünü Gence'de geçirdiğini ifade eder.[43]

Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd'*da Nizâmî'nin aslı hakkında şunları ifade eder: "Aslen Kum'lu olan Nizâmî, Gence şehrinde yaşamıştır ve Hamse kitabı onun musannefâtındandır."[44]

Müderris-i Tebrîzî, *Reyhânetu'l-edeb fî Terâcîmi'l-ma'rûfîn Bi'l Kunyetu'l-lâkab'*da Nizâmî-i Gencevî'den Mutarrazî Kumî Tefrişî veya Ferâhânî olarak bahsetmiştir. Bu zat, Nizâmî'nin aslının Kum'un Tefriş'inden veya diğer kaynaklara işaret ederek Kum'un Ferâhân'ından olduğunu öne sürmektedir. Ve yaşadığı yerin, vatanının ve defnedildiği yerin Rusya Azerbaycanı'nın şehirlerinden Gence olduğunu söylemektedir.[45]

---

[40]Abdu'n-nebî Fahru'z-zâmânî Kazvînî, **Tezkire-yi Meyhâne**, ed. Ahmed Golçin Me'ânî, y.y., Hâc Muhammed Huseyin İkbâl ve Şurekâ yay., 1340, s. 11.
[41]Vahîd Destgerdî, İkbâlnâme: **Hakîm Nizâmî-i Genceî**, Tahran, İntişârât-i Katra, 1388, s. 29.
[42]Muzafferüddin Kızıl Arslan Osman, Azerbaycan atabeglerinden 1186-1191 yılları arası Azerbaycan'da hüküm sürmüştür. Ildenizliler (Azerbaycan Atabegleri) hânedanının kurucusu Atâbek Şemseddin İldeniz'in oğludur. Bkz. Faruk Sümer, "Kızılarslan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 2002, C. XXV, s. 544.
[43]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s. 799-800.
[44]Kazvînî, **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd**, s. 601.
[45]Müderris-i Tebrîzî, **Reyhânetu'l-Edeb fî Terâcîmi'l-Ma'rûfîn bi'l-Kunyeti ve'l-Lakab**, s. 211.

Nefîsî, *Hulâsetü'l-eş'âr ve Zübdetü'l-efkâr* adlı tezkirenin yazarı Mîr Takiyeddin Kâşânî'den şu cümleyi nakletmiştir: "Onun aslı Kum şehrindendir ama doğum yeri Gence'dir". Said Nefîsî'ye göre bunu söyleyen ilk kişi *Hulâsetü'l-eş'âr* adlı eserin müellifi Kaşânî'dir ve belli ki o da *İkbâlnâme*'ye sonradan ilave edilen iki beyte dayanarak bunu söylemiştir. Nafisî'ye göre kaynakların çoğunda Nizâmî'nin doğum yeri konusunda ihtilaflar mevcuttur. Ancak şairin yaşadığı yer hakkında çoğu kaynak Gence'ye işaret etmektedir.[46]

Jan Rypka, *Târîh-i Edebiyât-ı İrân* adlı eserinde Nizâmî'nin doğum yerine Gence olarak işaret etmektedir ve Nizâmî'yi Azerbaycan şairi olarak tanıtmaktadır.[47]

Ali Şîr Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâis'*te Nizâmî'nin Gence'den olduğunu söylemiştir.[48]

Zerrinkûb, Nizâmî'nin Gence'de ve Arrân[49] bölgesinde doğduğunu söyler. Şairin Kum'un Ḳuhestân'ından olduğuyla ilgili söylemleri son dönem tezkire yazarlarının uydurmaları olarak düşünür.[50]

Yukarıda yer alan farklı bilgilere bakıldığında, Nizâmî'nin aslen nereli olduğu konusu henüz netlik kazanmasa da Safâ ve Zerrinkûb'un da işaret ettiği gibi şairin Gence'de doğdup büyüdüğü bilgisi daha doğru kabul edilmektedir.

---

[46]Said Nefîsî, **Dîvân-i Kasâid ve Gazeliyât-i Nizâmî-i Gencevî,** Tahran, İntişârât-i Furûgî,1362, s. 6-7.

[47]Jan Rypka, vd., **Târih-i Edebiyât-i İrân: Ez-Devrân-i Bâstân tâ Kâcâriye**, Çev. Isaâ Şahabî, Tahran, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, 1385, s. 295-296.

[48]Mîr Nizâmüddin Ali Şîr Nevâyî, **Tezkire-i Mecâlisü'n-Nefâis**, Çev. Ali Asgar Hikmet, Tahran, İntişârât-i Menûçehrî,1363, s. 352.

[49]Arrân, (Farsça: اَرّان) Kafkasya'da Kura ve Aras nehirleri arasındaki tarihi-coğrafi bölge. Bkz. C. E. Bosworth, "ARRĀN", **Encyclopædia Iranica**, II/5, pp. 520-522, (Çevrimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/arran-a-region, 30 Aralık 2020.

[50]Abdülhüseyin Zerrinkûb, **Pîr-i Gence der-Cust u Cûy-i nâ-Kucâ-âbâd: Derbâre-yi Zindegî, Âsâr ve Endîşe-yi Nizâmî,** Tahran, İntişârât-i Sühan, 1372, s. 14.

1.1.3. Nizâmî'nin Doğum Yılı

Çoğu tezkire kitaplarında Nizâmî'nin doğum tarihiyle ilgili net bir bilgiye ulaşılmamaktadır. Buna rağmen bazı araştırmacılar Nizâmî'nin doğum yılını farklı şekillerde kaydetmişlerdir. Bazı araştırmacılara göre ise Nizâmî'nin doğum tarihini öğrenmek için kendi şiirlerine başvurulması gerekmektedir.

Safâ'ya göre şairin kendi şiirlerinden yola çıkarak doğum tarihinin yaklaşık h. 530 (1136) yılı veya birkaç yıl ilerisi olduğu düşünülebilir. Nizâmî'nin h. 570 (1175) yılında *Mahzenü'l-esrâr'*ı kaleme aldığı zaman daha kırk yaşına girmediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden h. 530 (1136) ve üzeri olan bir tarihte doğmuş olabilir.[51]

Destgerdî, Nizâmî'nin doğum tarihi ile ilgili tezkireler ve edebiyat tarihi kaynaklarında kesin bir bilginin bulunmadığını, ancak Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*da Hz. Peygamber için yazdığı na'tta eserin yazılış tarihine h. 570 (1175) olarak işaret ettiğini söyler.[52] *Mahzenü'l-esrâr'*da bulunan bu beyitler şöyledir:

> *Pansed u heftâd*[53], bes eyyâm-i hâb
> Rûz bulend est be-meclis şitâb[54]
> "Yıl, beş yüz yetmiş oldu[55] ve bu kadar uyku yeter artık. Güneş yükseldi, yani zaman ilerledi, meclise koş, meydana gir.
>
> Hîz u bi-fermây Serâfîl-râ
> Bâd demîden du se kandîl-râ[56]

[51]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s.800.
[52]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s. 16.
[53]Bazı nüshalarda "pansed u pencâh" yazılmıştır.
[54]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 24.
[55]Bazı nüshalarda beş yüz elli veya beş yüz seksen yazıldığı da görülmektedir. Ancak Destgerdî'ye göre her iki nüsha yanlıştır.
[56]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 24.

"Ayağa kalk ve İsrâfil meleğine söyle Sûr'a üflesin ve üç kandil olan güneş, ay ve yıldızları söndürsün."

*Mahzenü'l-esrâr'*ın başka bölümlerinde şair genç olduğuna işaret etmekte ve kendisini kıskanan yaşlı şairleri eleştirdiği görülmektedir. Gençlik yaşları 25 ile 35 veya 37 yaşları arası varsayılırsa ve *Mahzenü'l-esrâr'*ın yazılış tarihi h. 570 (1175) olarak dikkate alınırsa, şairin doğum tarihinin h. 533 (1139) ile 540 (1146) tarihleri arasında olduğu düşünülebilir.[57]

Zencânî'ye göre ise Nizâmî ilk mesnevîsi olan *Mahzenü'l-esrar'*da Hz. Peygamber'e yazdığı na'tta h. 550 (1155) yılından bahsetmiştir:

Pansed u pencâh bes eyyâm-i hâb
Rûz bulend est be-meclis şitâb[58]

Zencânî'ye göre 550 rakamı Hz. Peygamber'in vefat tarihinden yani h. 11 (m. 633) senesinin üzerinden geçen süre olarak düşünülürse bu beytin yazılış tarihi h. 561 (1166) olacaktır.[59] Hicri tarihi Hz. Peygamber'in hicret tarihinden itibaren hesaplanmaktadır ve Hz. Peygamber'in hicretinin 11 sene vefatından önce gerçekleştiğine göre 550 senesine 11 sene daha eklenmesi gerekmektedir. Destgerdî, bazı nüshalarda geçen 550 rakamını doğru kabul etmemektedir. Destgerdî'nin doğru bulduğu 570 rakamının yazıldığı nüshalardan ve Zencânî'nin görüşünden hareketle *Mahzenü'l-esrâr*'ın yazılış tarihinin h. 581 (1185) senesi olduğunu söylemek gerekmektedir. Ancak Destgerdî eserin yazılış tarihinin h. 570 (1175) senesi olduğunu söylemiştir.

Nizâmî, ayrıca *Mahzenü'l-esrar'*da kendisinden kırk yaş eleştirisini yapmayı bekleyen birisi olarak şu şekilde bahsetmiştir:

---

[57]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s. 17.
[58]Berât Zencânî, **Ahvâl u Âsâr ve Şerh-i Mahzenu'l-esrâr**, Tahran, Muessese-yi İntişârât-i Dânişgâh-i Tehran, 1394, s. 203.
[59]**A.e.**, s. 13.

Tab’ ki bâ-akl be-dellâlegîst
Muntazir-i nakd-i çihil sâlegîst
“Senin huyun ve zevkin akıl geliniyle birleşmeye meyillidir ve bu vuslat kırk yaşta mümkündür.”

Tâ be-çihil sâl ki bâliğ şeved
Harc-i sefer-hâ’ş mebâliğ şeved
“Kırk yaşına gelip olgunlaşınca, marifet dünyasında seyahat etmek için ömür boyu biriktirdiklerin yeterli olmalıdır.”

Yâr kunûn bâyedet efsûn mehân
Ders-i çihil-sâlegî eknûn mehân[60]
“Ama dost ve sevgili sana şimdi lazım, efsun okuma, kırk yaş dersini şimdi okumana gerek yok.”

Zencânî’ye göre Nizâmî’nin bu beyitleri yazarken en fazla 39 yaşında olduğu düşünülürse ve şiirin yazılış tarihinin h. 561 (1166) olduğuna bakılırsa şairin doğum tarihinin h. 522 (1128) senesi olduğu söylenebilir. Ancak şairin bu beyitleri kaleme alırken en az 35 yaşında olduğu düşünülürse h. 526 (1132) doğumlu olduğu ortaya çıkacaktır. Böylelikle Nizâmî’nin doğum tarihinin h. 522- 526 (m. 1128-1132) yılları arasında olduğunu söylemek mümkündür.[61]

Zencânî, *İskendernâme*’nin ikinci bölümü olan *İkbâlnâme*’de Nizâmî’nin Gence depremini anlattığı beyitlerinden yola çıkarak ve bu depremin tarihi kaynaklarda h. 534 (1140) senesinde gerçekleştiğini göz önünde bulundurarak

[60]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 34.
[61]Zencânî, **Ahvâl u Âsâr ve Şerh-i Mahzenu’l-esrâr**, s. 10-13.

Nizâmî'nin bu depremden yıllar önce doğduğunu düşünmektedir.[62]Nefîsî ise Nizâmî'nin doğum tarihinin h. 540 (1146) olduğunu öne sürmektedir.[63]

Jan Rypka, Wilhelm Bacher ve Edvard Browne gibi yabancı edebiyat tarihçilerine göre Nizâmî'nin doğum tarihi h. 535 (m. 1140-1141)'dir. Browne, Nizâmî'nin hayatı ile ilgili Bacher'ın çalışmasını en güvenilir kaynak olarak tanıtmaktadır. Browne'a göre, Bacher en doğru olan kaynağı yani şairin kendi şiirlerini dikkate almıştır.[64]

Görüldüğü üzere Nizâmî'nin doğum tarihi araştırmacılar tarafından farklı kaynaklarda farklı şekillerde kaydedilmiştir. Nizâmî'nin doğum tarihi ile ilgili kesin bir tarihten bahsetmek mümkün değildir. Yukarıda yer alan çeşitli görüşlere istinaden şairin h. 522 (1128) ile h. 540 (1146) tarihleri arasındaki bir tarihte doğduğu düşünülebilir.

1.1.4. Nizâmî'nin Ailesi

Nizâmî'nin mesnevîlerinde bulunan beyitlerden yola çıkarak ailesiyle ilgili yeterli olmasa da bazı bilgilere ulaşılmıştır. Örneğin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinden seçilmiş olan aşağıdaki beyitlerde şair annesinden "Re'îse-i Kürd" ve dayısından "Hâce Ömer" olarak bahsetmektedir:

Ger mâder-i men *Re'îse-i Kurd*
Mâder-sifetâne pîş-i men murd

1. "İsmi Reise ve Kürt olan annem, benim yanımda bir anne sıfatında öldüyse eğer!"
2. "Kürt reisesi olan annem, yanımda anne gibi öldüyse eğer!"

[62]**A.e.**, s. 11.
[63]Said Nefîsî, **Dîvân-i Kasâid ve Gazeliyyât-i Nizâmî-i Gencevî**, y.y., İntişârât-i Furûgî, 1362, s. 5.
[64]Browne, **Târih-i Edebiyât-i İran: ez-Senâyî tâ Sa'dî, Kitâb-i Dovvom ez- Mucelled-i Dovvom, C. II**, s.92.

Ez lâbe-gerî ki-râ kunem yâd
Tâ pîş-i men âredeş be-feryâd[65]
"Ağlamaktan kim aklıma gelebilir ki onu feryatlarımla benim yanıma getirsin."

Ger *Hâce Omer* ki hâl-i men bûd
Hâlî-şuden-eş vebâl-i men bûd
"Eğer dayım olan Hace Ömer'in yokluğu ve ölümü benim için bir azaptı."

Ez-telh-güvârî-i nevâl-em
Der-nây-i gelû şikest nâlem[66]
"Hâce Ömer dayımın ölümüyle yemek bana zehir oldu ve iniltim boğazımda tıkanıp kaldı ve boğuldum ve kuş gibi ötemedim."

Destgerdî, Nizâmî'nin annesinin bir Kürt boyundan olduğunu ve isminin de "Reise" olduğunu söylemiştir.[67]Vladimir Minorsky ise Nizâmî'nin annesinin Kürt olduğunu belirtmiştir.[68]

Resûlzâde, *Azerbaycan Şairi Nizâmî* adlı eserinde Nizâmî'nin annesinin isminin malum olmadığını söylemektedir. Bu zata göre şairin annesinin isminin "Reise" olması yanlıştır çünkü şairin şiirlerinde "Reise-i Kürd" bir ünvandır ve bir ad değildir. Bu terkipten "Kürt eşrafından" manasını çıkarmak daha mantıklıdır. Resûlzâde'ye göre Nizâmî'nin annesi Azerbaycan Kürtlerinden, Gence'de yaşamış bulunan bir ailenin kızıdır. Diğer taraftan Resûlzâde, Kürt

[65]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 334.
[66]**A.e.,** s. 334.
[67]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s. 7.
[68]Vladimir Minorsky, **Studies in Caucasian History: I. New Light on the Shaddadids of Ganja II. The Shaddadids of Ani III. Prehistory of Saladin.** London, Taylor's Foreign Press, 1953. s. 34.

reisesi olmanın kişinin Kürt ırkından olduğunu gerektirmediğini ve eski dönemlerde Kürt aşiretlerine reislik etmiş Türklerin de bulunduğunu öne sürmektedir.[69]

Diğer araştırmacıların tespitlerini ve en önemlisi Nizâmî'nin kendi şiirlerini göz önünde bulundurarak annesinin Kürt reisesi olduğunu söyleyen ve isminin bilinmediğini savunan görüşün daha doğru olduğunu düşünmekteyiz.

Nizâmî ayrıca şiirlerinde Muhammed isimli bir oğlundan, Âfâk isimli bir kadından ve iki başka kadından bahsetmiştir. Bu üç kadın şair hayattayken vefât etmişlerdir.[70]

Nizâmî, *Hüsrev ü Şîrîn*'de Kıpçak Türklerinden olan ilk eşini sevgi ve saygıyla anmaktadır. Bir câriye olan ilk eşi Derbend hükümdarı Fahreddin Behrâm-Şâh tarafından Nizâmî'ye hediye edilmiştir.[71] Nizâmî, ayrıca şiirinde oğlu Muhammed'den, annesinden dolayı, Türk-zâd[72] olarak bahsetmektedir. Şair *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsini yazma sıralarında ilk eşini kaybetmiştir.[73] Nizâmî'nin ilk eşinden bahsettiği beyitleri şunlardır:

Sebuk-rev çun but-i Kıbçâk-i men bûd
Gumân uftâd hud k'*Âfâk*-i men bûd
1. "Çevik yürüyüşlü benim Kıpçak güzelim gibiydi. Kendisinin benim Âfâk'ım olduğu sanılırdı."
2. "Çevik yürüyüşlü benim Kıpçak güzelim gibiydi. Kendisinin benim ufuklarım olduğu sanılırdı."

Humâyûn-peykerî nağz u huner-mend
Firistâde be-men dârây-i Derbend

[69]Resûlzâde, **Azerbaycan Şairi Nizâmî**, s. 41.
[70]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s.799.
[71]Ahmed Ateş, "Nizâmî", **MEB İA**, s. 319.
[72]Türk'ten doğma.
[73]Evgenii Eduardoviç Berthels, **Nizâmî Şâir-i Buzurg-i Âzerbâycân,** Çev. H. Sadîk, Tahran, İntişârât-i Peyvend, t.y., s.28.

"Derbent hükümdarının bana gönderdiği, endâmı hoş, güzel ve hünerli."

Çu Turkân geşte sûy-i kûç muhtâç
Be-Turkî dâde raht-em-râ be-târâc
"Türkler gibi göçmeye muhtaç olmuş, bir Türk misâli evimi barkımı talan ettirmiştir."

Eger şud Turk-em ez-hargeh nihânî
Hudâyâ, *Turk-zâd*-em-râ tu dânî[74]
"Eğer benim Türk'üm (Âfâk) çadırdan yok olduysa, Ey Allah'ım, Türk'ten doğma çocuğumu sana emanet ediyorum."

Destgerdî, birinci mısradan yola çıkarak şairin ilk eşinin isminin "Âfâk" olduğunu söylemiştir.[75]Ahmed Ateş ise birinci mısradaki "âfâk-i men" ibaresinin "benim ufuklarım" manasına geldiğini ve bir kadın isminin ileri sürüldüğünün doğru olmadığını düşünmektedir.[76]Bu beyitlerden anlaşılan genel manaya dayanarak "âfâk" kelimesinin ufuklar anlamına geldiği söylenebilir.

Nizâmî, ilk eşi dışında şiirinde bir başka eşinden de bahsetmiştir. İkinci eşinin *Leylâ vü Mecnûn*'u yazarken hayatta olmadığı anlaşılmaktadır. Nizâmî, cariye olan üçüncü eşini de kaybetmiştir. Şair'in *İkbâlnâme'*yi yazarken üçüncü eşinin hayatta olmadığı bilinmektedir. Nizâmî, bu iki eşinden de çocuk sahibi olmamıştır.[77]

Avfî, *Lübâbü'l-elbâb'*da Nizâmî'nin çocuğuna yazdığı bir ağıtı örnek vermiştir. Bu mersiyede Nizâmî, ilk eşinden olma ihtimaliyle, ilk çocuğunun

[74]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 292.
[75]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s. 7.
[76]Ahmed Ateş, "Nizâmî", **MEB İA,** s. 319.
[77]Said Nefîsî, **Dîvân-i Kasâid ve Gazeliyyât-i Nizâmî-i Gencevî**, s.13

erkek olduğunu ve sekiz, on yaşlarında vefat ettiğini söylemiştir. Bu mersiyenin gerçekten Nizâmî'ye ait olup olmadığı bilinmemektedir.[78]

Nizâmî, şiirlerinde Muhammed isimli oğlundan birkaç yerde bahsetmiştir. Muhammed'in *Hüsrev ü Şîrîn* bitmek üzereyken yedi yaşında ve *Leylâ vü Mecnûn* yazılmaya başladığında on dört yaşında olduğu bilinmektedir. *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin sebeb-i telif bölümünde Muhammed'in babasını bu mesnevîyi yazmaya teşvik ettiği bilgisi bulunmaktadır.[79]

*Devletşâh Tezkiresi'*nde[80] ve Hidâyet'in *Mecma'u'l-fusahâ*'sında[81], Nizâmî'nin Kavvamî Mutarrazî Gencevî'nin kardeşi olduğu belirtilmiştir. Hatta Hidâyet, Nizâmî'den "Ebû Muhammed Nizâmüddîn Ahmed İlyâs b. Ebû Yûsuf b. Muayyedü'l-Mutarrazî" olarak bahsetmiştir.[82] Safâ'ya göre bu kaynakta ve bu isme benzer diğer kaynaklarda Nizâmî'ye verilen ad doğru değildir.[83]

Zerrinkûb'a göre Nizâmî'nin babası, Zekî Müeyyed oğlu Yûsuf'un nereli olduğuyla ilgili yaklaşık hiçbir bilgi bulunmamaktadır ancak onun Arrân yerlisi veya Azeri göçmeni olduğu düşünülmektedir. Zerrinkûb, şairin babasının Gence'de Kürt bir aile ile evlilik yapmasının Kürtlerle bir bağ geçmişinin olduğunu gösterdiğini ancak babasının Kürt olup olmadığının bilinmediğini ifade etmiştir.[84]

Zerrinkûb, Nizâmî'nin erken yaştaki hayatıyla ilgili hiçbir bilginin bulunmadığını söyler. Bu zata göre şairin *Leylâ vü Mecnûn*'da babası, annesi ve dayısı Hâce Ömer'in ölümünden acılı bir şekilde bahsetmesinden bu eserin yazıldığı h. 584 (m. 1188) senesine yakın bir döneme kadar babası, annesi ve dayısının hayatta oldukları anlaşılmaktadır.[85]Ancak çoğu kaynakta Nizâmî'nin

---

[78]Avfî, **Lubâbu'l-elbâb**, s. 397.
[79]Zencânî**, Ahvâl u Âsâr ve Şerh-i Mahzenu'l-esrâr**, s. 5-7.
[80]Devletşâh Semerkandî, **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 128.
[81]Muhammed Hâdî Rıza Kulı Han Hidâyet, **Mecma'u'l-Fusahâ,** C. I, Tahran, İntişârât-i Emîr Kebîr,1382, s. 2206.
[82]**A.e.**
[83]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s.799.
[84]Zerrinkûb, **Pîr-i Gence der-Cust u Cûy-i nâ-Kucâ-âbâd: Derbâre-yi Zindegî, Âsâr ve Endîşe-yi Nizâmî.**, s. 15.
[85]**A.e.**, s. 16.

erken yaşta babasını kaybettiği bilgisi verilir. Nizâmî'nin doğum yılı h. 535 (m. 1141) olarak düşünülürse şair *Leylâ vü Mecnûn'*u 49 yaşındayken kaleme almıştır. Dolayısıyla Zerrinkûb'un ifadesi yanlış kabul edilir.

Nizâmî'nin iyi bir tahsil görmesinden ailesinin istikrarlı bir geliri olduğu anlaşılmaktadır. Berthels'e göre Nizâmî ve kardeşi Kavvâmi Mutarrazî'de şiir söyleme yeteneğinin olması onların ikisinin de aynı seviyede büyüyüp eğitim aldıklarını göstermektedir.[86]Şair, erken yaşta babasını kaybetmiştir. Nizâmî'nin annesi bu boşluğu doldurmaya çaba göstererek onun iyi bir eğitim almasını sağlamıştır.[87]Erken yaşta öksüz kalan Nizâmî dayısı Hâce Hasan'nın[88] terbiye ve himayesi altına girmiştir.[89]

Nizâmî'nin babasının nereli olduğuna dair tartışmalar mevcuttur. Bazı kaynaklar onun Kum şehrinin Tefriş veya Ferâhân bölgesinden olduğunu söyler. Bazısı ise Arrân yerlisi veya Azerî göçmeni olduğunu belirtir. En önemli kaynak olan Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinde bulunan bir beyit bu konuya ışık tutmaktadır. Behrûz Servetiyân da bu beyitte Nizâmî'nin soyu hakkında bilgiler bulunduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre bu beytin ilk mısrasında geçen "dihkân-i fasîh-i Pârsî-zâd" ibaresi şairin kendisine işaret etmektedir. Servetiyân, Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'daki her konu başlığında üstü kapalı bir şekilde o bölümde anlattıklarının kendisine mi yoksa Arap kaynağından gelen asıl hikâyeye mi ait olduğuna işaret ettiğini söyler.[90]Nizâmî, *Leylâ vü Mecnûn'*da hem Arap kaynaklarında geçen hikâyenin aslını korumaya çalışır hem de eserine hikâyenin aslında yer almayan bazı sahneleri[91], hikâyeleri ve masal unsurlarını ekler.[92]Birtakım kaynakta bu eklenen sahnelerin isimlerine ulaşılmıştır.

[86]Berthels, **Nizâmî Şâir-i Buzurg-i Âzerbâycân,** s.26.
[87]**A.e**.
[88]Resûlzâde şairin dayısından "Hâce Hasan" olarak bahsetmiştir ancak diğer kaynaklarda ve Nizâmî'nin kendi şiirinde dayısının ismi "Ömer" olarak geçmektedir.
[89]Resûlzâde, **Azerbaycan Şairi Nizâmî,** s. 42.
[90] Servetiyân, **Leylî ve Mecnûn: Tashîh ve Şerh,** s.424.
[91]Rudolf Gelpke, "Manzûme-i Leylî ve Mecnûn-i Hakîm Nizâmî-i Gencevî, Tashîh ve Tahşiye-yi Şâir ve Dânişmend-i İrânî, Vahîd Destgerdî", **Mahnâme-yi Armagan**, sy. 2, 1347, s. 61.
[92]Kemal Yavuz, "Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. II, sy.4, Aralık 2005, s.59.

Destgerdî tarafından neşredilen elimizdeki esere bakıldığında, şairin, eklediği kısımların ayrıt edilmesi için herhangi bir ifade bırakmaya çalışmadığı ve aşağıdaki beyte benzer ifadeleri yer yer ve karışık bir şekilde anlatacağı hikâyenin girişinde kullandığı görülmektedir.

Dihkân-i fasîh-i Pârsî-zâd
Ez-hâl-i Arab çunîn kuned yâd[93]
"Fasih konuşan, Pârsî-zâde dihkân, Arab'ın (Mecnûn ve Babası) hâlini şu şekilde anlattı."

Servetiyân'a göre "dihkân" kelimesi şairin mesleği ve sosyal statüsüne[94], "Pârsî-zâd"[95] ise soyuna işaret etmektedir.[96]Servetiyan'ın bu görüşüne ek olarak bu iki kelimenin üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır.

Servetiyan, "dihkân" kelimesini "şairin mesleği ve sosyal statüsü" olarak açıklamaktadır. Ancak Nizâmî'nin şiirinde "dihkân" kelimesinin başka anlamlarda da kullanıldığı düşünülebilir. Bu nedenle kelimenin târihî ve edebî kaynaklardaki farklı anlamları hakkında bazı bilgilerin aktarılması önem arz etmektedir.

Sözlükte Farsça dihgân دهگان (ده+گان) kelimesinden muarreb olan dihḳân (دهقان) kelimesi, deh (köy) ve gân (yapım eki)'nin terkibinden ouşmuştur ve "köye mensûb" anlamına gelmektedir. Eski zamanlarda şehirde veya köyde ikamet eden, köy, toprak ve mülk sahibi olan asîl İranlı'ya deniliyordu. Ayrıca, bedevî, göçebe, tazı ve yabancı kelimeleri karşılığında da kullanılıyordu. Araplar, çiftçilikle meşgul olan İranlılara "dihkân" ismi vermişlerdir.[97] Muin'e

[93]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 387.
[94]Servetiyân, h. VI. (m. XII.) yüzyıl Azerbaycan'daki dihkânlar hakkında araştırmalar yapılması gerektiğini söylemiştir. Bkz. Servetiyân, **Leylî ve Mecnûn: Tashîh ve Şerh**, s. 424.
[95]Pârsî-zâde.
[96]Servetiyân, **Leylî ve Mecnûn: Tashîh ve Şerh,** s.424.
[97]Ali Ekber Dihhudâ, **Lugatname-i Dihhudâ,** C. VIII, Tahran, Müessese-yi İntişârât-i Dânişgâh-i Tehran, Tahran, 1377, s. 11316.

göre ise, dihkân kelimesi, bu anlamlarla birlikte "eski İran âdet ve geleneklerini, rivâyetlerini bilen ve anlatan kişi, tarihçi" anlamlarında da kullanılmıştır.[98]

Faruk Sümer, Sâsâniler (m. 224-651) döneminde bir veya birkaç köyü yöneten, devlet adına vergi toplayan, şehirlerin idaresinden sorumlu olan soylular sınıfına dihkân denildiğini ifade etmektedir. Sümer, İslâm'ın İran'a gelişiyle de mevkîlerini hala koruyan dihkânların, resmi kimliklerini muhtemelen m. IX. yüzyılda kaybettiklerini ve bu yüzyıldan sonra da dihkân kelimesinin artık "köy sahibi, köyün ileri geleni, çiftçi, arazi sahibi" ve "köylü" anlamlarında kullanıldığını ve nihayetinde m. XIII. yüzyıl sonrası, kelimenin sadece "köylü" anlamında kullanılmaya devam ettiğini söylemiştir. Ayrıca Sümer, m. XI. yüzyıl ve öncesinde dihkân kelimesinin "bedevînin zıddı olarak şehirli Araplar, İranlılar ve eski Acem padişahlarının kıssalarını bilen kişiler" anlamlarında kullanıldığını ifade etmiştir.[99]

Klasik edebiyatta dihkân kelimesi bazı önemli şairler tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. Mutlak, *Dâneşnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî*'de yazdığı "Firdevsî" (ö. 411/1020 [?]) maddesinde Arûzî-i Semerkandî'den nakille Firdevsî'nin Tûs şehrinin dihkânlarından olduğunu belirterek, *Şehnâme'*sinde "dihkân" kelimesinin bir taraftan "âzâde"[100] kelimesi gibi "İranlı" veya "İranlı ırkından olan kimse" anlamında, diğer taraftan ise "mûbed"[101] kelimesi gibi "eski tarihi ve milli rivâyetlerin koruyucusu ve aktarıcısı" anlamlarında kullanıldığını ifade etmiştir.[102]

*Şehnâme'*de "dihkân" kelimesi yukarıdaki anlamlarda kullanıldığına göre Nizâmî'nin de bu kelimeyi benzer anlamlarda kullanmak istediği mümkün olabilir.

---

[98] Muhammed Muîn, **Ferheng-i Fârsî,** C.I, Tahran, İntişârât-i Adenâ,1381, s. 707.
[99] Faruk Sümer, "Dihkan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 1994, C. IX, s. 289-290.
[100] Âsîl, hürr, alçakgönüllü, İranlı. Bkz. Muhammed Muîn, **Ferheng-i Fârsî,** C.I, s. 42.
[101] Zerdüşt'lerin rûhanî lideri, vezir ve müşâvir, hakîm, bilgiç, tarihçi, eski rivâyetleri ve hikâyeleri koruyan ve anlatan kişi, müneccim, hâkim. Bkz. Ali Ekber Dihhudâ, **Lugatnâme-i Dihhudâ,** C. XIV, s. 21741-21742.
[102] Celâl Hâlikî Mutlak, "Firdevsî", **Dâneşnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, Ferhengistân-i Zebân u Edeb-i Fârsî, Tahran, yıl: 1391, C. IV, s. 823.

Dihkânlarla ilgili bilinmesi gereken bir diğer önemli husus ise bazı eski şairlerin dihkânların sözlü rivâyetlerini eserlerine kaynak olarak kullanmalarıdır. Bu konuda Ahmed Tefazzulî şu bilgileri vermektedir:

> "Ebû Mansûr-i Muammerî, *Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî* (346/957) adlı eserinin mukaddimesinde, eserinin telifi için farklı şehirlerden dihkânları yanına çağırdığını söylemiştir. Bu mukaddimede eski şahların mirasçıları sayılan dihkânların sözlerinin, *Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî*'nin muteber kaynağı olduğu zikredilmiştir. Firdevsî, çeşitli konularda rivayetinin kaynağının dihkân olduğunu söylemiştir. Firdevsî, muhtemelen dihkânların şifâhî (sözlü) rivâyetlerini kastetmiştir. Esedî-i Tûsî, Îrânşâh ve Nizâmî gibi başka şairler de dihkânların bu rivâyetlerine işaret etmişlerdir. Dolayısıyla Farsça sözlüklerdeki dihkân kelimesinin bir başka anlamı da "tarihçi"dir."[103]

İran'ın eski târihî destan ve hikâyelerinin râvîleri olarak bilinen dihkânların rivâyetleri, Firdevsî gibi büyük şairlerin başvurduğu önemli kaynaklar sayılırlardı.

Yukarıda verilen beyti tekrar ele aldığımızda, güzel, akıcı ve etkili konuşan, güzel söz söyleyen, söz ustası ve şair anlamlarında kullanılan "fasîh" kelimesi, dihkânın sıfatı olarak kullanılmıştır. Nizâmî'nin "dihkân-i fasîh" terkibinden kastettiği anlam da "eski tarihi rivâyetleri bilen, onları fasih şekilde anlatan İranlı söz ustası, şair" olduğu muhtemeldir.

"Pârsî-zâd" kelimesine gelince, sözcük anlamı olarak "*doğmuş, Evlâd, oğul*"[104]anlamlarına gelen zâd veya zâde kelimesi, "*Pers halkından olan, İranlı, İran halkının dili, Pers halkının dili, Farsça*"[105] anlamlarına gelen Pârsî kelimesiyle birleşip Pârsî-zâd terkibini oluşturmuştur. Bu anlamlardan yola

---

[103]Ahmed Tefazzulî, "Nakş-i Siyâsî-İctimâ'î ve Ferhengî-i Dihkânân Der Sade-hâ-yi Nuhustîn Devrân-i İslâmî", **Feslnâme-i İrân-nâme**, İntişârât-i Bunyâd-i Mütâlât-i İrân, s.587-586.
[104]Muîn, **Ferheng-i Fârsî, C.I**, s. 770.
[105]**A.e.**, s.313.

çıkarak Pârsî-zâd kelimesinin anlamının "*Pârsî doğmuş, İranlı'dan doğma*" anlamlarına geldiği düşünülmektedir. Bu konuda Servetiyân, Nizâmî'nin Pârsî kelimesinden "*İranlı*" anlamını mı yoksa "*Fars dili*" veya her ikisini mi kastetiğinin ayırt edilmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır.[106]

Sonuç olarak "dihkân-i fasîh-i Pârsî-zâd"'ın Nizâmî'nin kendisi olduğu kabul edilirse, Nizâmî'nin hem asîl İranlı'dan doğma toprak sahibi dihkânlar soyundan olduğu hem de eski rivâyetleri, İran kültürünü ve tarihini bilen ve koruyan bir söz ustası ve şair olduğu söylenebilir. Ayrıca Nizâmî'nin "Pârsî-zâde" olarak vasıflandırılması, babasının "Pârsî" olma ihtimalini de göz önünde bulundurmaya sebebiyet vermektedir. "Pârsî" kelimesi cümle içerisinde değerlendirildiği zaman bu kelimeden "İranlı" anlamını çıkarmanın daha doğru olacağı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra Nizâmî'nin bu ibareyi kullanması onun hikâyeyi nazm ederken Farsça kaynaklara yani dihkânların sözlü rivâyetlerine başvurduğu da söylenebilir. Yani bu ibarede Nizâmî'nin kendisine değil, bilinmeyen bir râvîye de işaret ettiği düşünülebilir. Ancak bu tahmin daha çok incelenmelidir.

1.1.5. Nizâmî'nin Eğitimi

Nizâmî'nin eğitimi ile ilgili başta şairin terceme-i hâlini içeren ve birincil kaynaklar sayılan şair tezkirelerine bakıldığı halde birkaç tezkire dışında Nizâmî'nin eğitim hayatı ile ilgili fazla bilgiye ulaşılamamıştır. *Tezkire-i Meyhâne*'de şairin gençlik döneminin erken yıllarında aklî ve naklî ilimlere vakit ayırdığı, kırk, elli yaşlarında ise sülûk ile meşgul olduğu bilgileri bulunmaktadır.[107] *Netâyicü'l-efkâr*'da Nizâmî'nin zâhirî ilimlerde iyi bir rütbeye sahip olduğu söylenmiştir.[108]

---

[106] Servetiyân, **Leylî ve Mecnûn: Tashîh ve Şerh**, s.424.
[107] A. F. Kazvînî, **Tezkire-i Meyhâne**, s. 12.
[108] M. Kudretullâh Gupâmûy, **Tezkire-i Netâyicü'l-efkâr,** ed. Yusuf Beyg Babapûr, Kum, İntişârât-i Mecme'-i Zahâir-i İslâmî, 1387, s.722.

Çağdaş yazarlar ise tezkirecilere karşılık çalışmalarında şairin eğitimiyle ilgili daha geniş bilgilere yer vermişlerdir. Bu görüşlerden birkaçı aşağıda aktarılmıştır.

Zerrinkûb, Nizâmî'nin çocukluk ve gençlik yıllarına ait herhangi bir bilgiye ulaşılmadığını söylemekle birlikte şairin annesinin bir Kürt reîsesi olduğundan ve o dönem Gence'deki Kürtlerin durumunun iyi olduğundan dolayı Nizâmî'nin gelir kaygısı olmayan bir ailede büyüdüğünü, çalışmak zorunda kalmadığını ve bu yüzden rahat bir şekilde çocukluğunu eğitime adadığını ifade etmektedir. Zerrinkûb, şairin hem okuyup araştırmaya duyduğu aşırı ilgiden hem de gelir kaygısı olmadığından dolayı çalışmayıp vaktini bu yönde harcadığını, bu da onun gençlik yaşlarında inzivaya çekilmesine yol açtığını, bu inziva ve derin mütâlaa neticesinde ise zühd ve nefis terbiyesine ilgi duyduğuna sebep olduğu ayrıca düşünmektedir.[109]

Nizâmî'nin eserlerinde görülen muhteva zenginliği, birçok bilim dalında yüksek eğitim aldığını göstermektedir. Bazı araştırmacılar da şairin kendi eserlerini inceleyerek onun hangi bilim dallarında bilgilere hâkim olduğuna işaret etmişlerdir.

Resûlzâde, şairin yüksek tahsilinin eserlerinden ve "hakîm" diye anılmasından anlaşıldığını söylemekte ve şairin İslâm ilimleri, Yunan felsefesi, din, tarih, hikmet, hendese, riyâziyât, felekiyât, sihriyât, esâtir, mûsîkî, tıp gibi alanlarda bilgi sahibi olduğunu ifade etmektedir. Resûlzâde'ye göre, Nizâmî'nin eserlerinin mukaddimelerinde verdiği bilgilerden ve şiirlerinde eski dillerdeki kaynakları kullandığına yaptığı işaretlerden, eski dillerden Pehlevîce, Nastûrîce ve İbraniceyi iyi bildiği anlaşılmaktadır.[110]

Bu bilgilerin yanı sıra yine Nizâmî'nin eserlerine bakıldığında onun sözlü edebiyatı, halk kültürü ve geleneklerini çok iyi bildiği ve eserlerine yansıttığı görülmektedir. Ayrıca içinde yaşadığı muhitin ve dönemin geleneklerine ve

[109]Zerrinkûb, **Pîr-i Gence der-Cust u Cûy-i nâ-Kucâ-âbâd: Derbâre-yi Zindegî, Âsâr ve Endîşe-yi Nizâmî**., s. 15-16.
[110] Resûlzâde, **Azerbaycan Şairi Nizâmî**, s. 42-43.

târihî bilgilere hâkim olduğu ve bildiği diller sayesinde çeşitli kaynakları araştırıp onlardan faydalandığı da ortaya koyduğu eserlerden anlaşılmaktadır.

Berthels, Nizâmî'nin döneminde Arapça nazım kurallarına dayanan şiir tekniği dahil olmak üzere birçok bilim dalındaki kaynakların Arapça yazıldığını ifade eder. Bu sebeple bahsi geçen dallarla ilgili kaynakları araştırıp okuyan Nizâmî'nin de yüksek seviyede Arapçaya hâkim olduğunu düşünür.[111]

Diğer dikkat çeken husus ise Resûlzâde'nin değindiği gibi Nizâmî'nin "hakîm" olarak anılması ve ün kazanmış olmasıdır. "Hakîm" sözcüğünün sözlük anlamı hikmet sahibi, bilge, âlim, filozoftur.[112] Şairin şiirlerine bakıldığında ona neden bu unvanın verildiği de net olarak anlaşılmaktadır. Nizâmî'nin şiirleri hikmet içerdiği için ona hakîm adı verilmiştir. Nizâmî, hakîmdir çünkü şiiri bilgeliğin ve düşüncenin tezahürüdür.

Nizâmî, hakikati öğrenmenin yolunu çeşitli kaynakları okuyup araştırmakta bildiğini ancak gerçek hakikatin "hak" olduğunu *Heft Peyker*'de şöyle anlatmıştır:

> Her-çe hest ez-dakike-hâ-yi nucûm
> Bâ yekâ-yek nuhufte-hâ-yi ulûm
>
> Hândem û sırr-i her varak custem
> Çun tu-râ yâftem varak şustem
>
> Heme-râ rûy der-hudâ didem
> Der-hûdâ ber-heme tu-râ didem[113]
> "İlm-i nücûm ve tüm ilimlerle ilgili ne varsa okudum ve okuduğum sayfalarda gizli olan sırrı aradım, ama seni bulunca

[111]Berthels, **Nizâmî Şâir-i Buzurg-i Âzerbâycân,** s.28.
[112]Hakîm kelimesiyle ilgili fazla bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, "Hakîm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 1997, C. XV, s. 181-182.
[113]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 436.

> bunları terk ettim. Tüm ilimlerin sana doğru olduğunu ve seni anlattığını gördüm. Yani hepsinde seni izledim (veya sende hepsini izledim)."

Nizâmî eğitimini felsefe, matematik, astronomi, astroloji, simya, tıp gibi çeşitli alanlarda almış olsa da onun için önemli olan en büyük ilim Hakkı tanımak ve Hak tarafından gösterilen tahkik yoludur. Nizâmî önce bu bilimler sayesinde kendisini sonra etrafındaki dünyayı tanımıştır ama bu kadarının onun için yeterli olmadığını anlamıştır. Şair şiirlerinde Allah'a münâcât ederken hep ondan kendisine yol göstermesini can ve gönülden talep etmektedir. Şair için irfânî keşif zâhirî keşiften üstündür.

Nizâmî'nin tasavvufa olan ilgisi, şiirlerinde yansıttığı düşünce tarzından anlaşılmaktadır.[114] Devletşah, tezkiresinde Nizâmî'nin m. XI. asrın mutasavvıflarından Ahî Ferec Zencânî'nin (ö. 457/1056)[115] müritlerinden olduğunu bildirir.[116] Berthels'in de bu konu hakkında bazı açıklamaları Devletşâh'ın ifadesini desteklemektedir.

Berthels, Nizâmî'nin elde ettiği zâhirî din bilgileri ile yetinmek istemediğini ve bu sebepten dolayı manevî bilgileri de elde etmek için sûfîliğe ve tasavvufa yöneldiğini ifade etmiştir. Berthels, başta Nizâmî'nin hangi tarikata yöneldiğiyle ilgili yeterli bilgiye sahip olmadığını anlattıktan sonra şu ifadelere yer vermiştir:

> "Nizâmî, o dönem çeşitli sûfî tarikatları arasında şehrin yoksul ve emekçi kesiminin cesurca desteklediği tarikatı kabul etti. Rivâyete göre bu tarikatın pirinin ismi Ahî Ferec Zencânî'ydi. Onun hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Sûfî tezkirelerinde de onun hakkında bir şey zikredilmemiştir. Bu pîrin ismi de tarikatıyla irtibâtını ispatlamaktadır.

[114]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s.800.
[115]Şeyh Ahî Ferec Zencânî olarak tanınan Şeyh Şakîk Ferec, h. IV. (m. X.) yüzyılın sûfî ve âlimi Şeyh Ebu'l-Abbas-ı Nihavendî'nin müritlerindendir. Bkz. Ali Ekber Dihhudâ, **Lugatnâme-i Dihhudâ,** C.I, s. 1548. Bkz. https://fa.wikipedia.org/wiki/اخی_فرج_زنجانی (12.10.19)
[116]Devletşâh Semerkandî, **Tezkiretü'ş-şu'arâ.**, s. 129.

> "Ahî" Arapçada kardeşim anlamına gelmektedir. Bu isim "Ahiyye" adlı tarikatın mürşidlerine verilirdi. Ahîler, halifelik dönemi şehrin sanatçıları arasında gizlice kurulmasına sebep olan fütüvvet akımının sürdürülmesinden sorumluydu. Mîlâdî XII. yüzyıl Azerbaycan'da Ahîlerin faaliyetleri hakkında bilgimiz yoktur ancak Mîlâdî XIV. yüzyıl başlarında bu teşkilatın mahiyeti hakkında elimizde bilgiler mevcuttur. Bu tür tarikatların gelenekleri yıllarca korunmuştur. Ulaştığımız kaynaklar bu tarikatın Anadolu'ya yani yaklaşık Kafkasya'ya yakın bir bölgeye mensup olduğunu söylemektedir. Bu tarikatı, belli bir noktaya kadar Gence'deki Ahî'lerle ilşkilendirebiliriz. Bu tarikata mensup olan sûfîler, muhtaçlara yardım etme, hükümet yetkililerine ve çapulculara karşı emekçi insanların hakkını korumak gibi işlerden sorumluydu."[117]

Bu değerlendirmelerden yola çıkarak, Nizâmî'nin bu zatın müridi olması için yaşadıkları devrin aynı olması gerektiğini düşünmek daha doğru olacaktır. Belki de Nizâmî'nin düşünce dünyasının, yukarıda anlatılan tarikatın düşünce sistemine ve temelinde yatan görüşlere yakın olması nedeniyle şairin bu tarikat ile bir bağlantısı olduğu ihtimalinin araştırılmasına sebep olmuştur.

1.1.6. Nizâmî'nin Ölüm Tarihi ve Ölüm Yeri

Nizâmî'nin ölüm tarihi de doğum tarihi gibi farklı şekillerde kaydedilmiştir. Şairin vefat tarihini Devletşâh, h. 576 (1181)[118] , Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*'da h. 597 (1201)[119], Hidâyet, *Mecmau'l-fusahâ*'da h. 576 (1181)[120], Kazvînî, *Âsârü'l- bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd*'da h. 590 (1194)[121] olarak belirtmiştir.

[117] Berthels, **Nizâmî Şâir-i Buzurg-i Âzerbâycân,** s.31-33.
[118] Devletşâh Semerkandî, **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 131.
[119] Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-kütübi ve'l-Fünûn, C. IV**, s. 1641.
[120] Hidâyet, **Mecma'u'l-Fusahâ, C. I,** s. 2206.

Gupâmûy, *Netâyicü'l-efkâr'*da aşağıdaki beytin Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinin hatime beyti olduğunu iddia eder. Gupâmûy, bu beyte dayanarak şairin bu eseri h. 597 (1201) senesinde bitirdiğini ve eseri bitirdikten sonra en fazla beş yıl yaşadığını ve sonuç olarak vefat tarihinin h. 602 (1206) olması gerektiğini söyler.[122]

Be-târîh pansed neved heft sâl
Ki hânende-râ z'û ne-gîred melâl
"597 tarihinde… ki ondan okuyucuya can sıkıntısı gelmesin."

Gupâmûy, bu beyit ile ilgili herhangi bir kaynak göstermemiştir. Bu çalışmada ele aldığımız nüshalarda ise bu beytin bulunmadığını gördük.

Kazvînî, *Tezkire-i Meyhâne*'de Nizâmî'nin seksen dört yaşında vefat ettiğini ve mezarının Gence şehrinin dışında olduğunu zikretmiştir.[123]

Safâ, *İkbâlnâme*'nin bitiş tarihi ve eserin h. 607-615 (1211-1218) yılları arasında Musul atabeylerinden 'İzzeddin Ebulfeth Mas'ûd b. Nureddîn'e ithaf edildiğini göz önünde bulundurarak Nizâmî'nin ölüm tarihinin h. 619 (1222) olduğunuöne sürmüştür. Ancak Safâ, şairin doğum tarihinin h. 530 (1136) olduğunu varsayarak ve toplamda seksen dört yıl yaşadığını düşünerek şairin ölüm tarihinin h. 614 (1217) yılı olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir.[124]

Browne, Bacher'in görüşünün en doğru görüş olduğu kanaatindedir. W. Bacher'a göre Nizâmî h. 599 (1203) senesinde, altmış üç buçuk yaşında vefat etmiştir.[125]

Resûlzâde, Nizâmî'nin son büyük eseri *İskendernâme*'nin h. 597 (1201)'de yazılışından 4 veya 5 yıl sonra vefat ettiğini bildirir.[126]

---

[121]Kazvînî, **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd**, s. 601.
[122]Gupâmûy, **Tezkire-i Netâyicü'l-efkâr**, s.723.
[123]Kazvînî, **Tezkire-i Meyhâne**, s. 13.
[124]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s.800-801.
[125]Browne, **Târih-i Edebiyât-i İran: ez-Senâyî tâ Sa'dî, Kitâb-i Dovvom ez- Mucelled-i Dovvom, C. II**, s.92.

Jan Rypka, Nizâmî'ye ait eski bir mezar taşının keşfinin şairin gerçek ölüm tarihini öğrenmemizde büyük katkı sağladığını belirtmiştir. Bu zat, bu mezar taşının üzerinde 4 Ramazan h. 605 (12 Mart 1209) yazıldığını bildirmiştir.[127]

Safâ, Nizâmî'nin ölüm yerinin Gence olduğunu ve mezarının da Gence'de Kaçar dönemi'nin (m. 1794-1925) ortalarına kadar ayakta olduğunu ancak o dönemden sonra bu mezarın bir harabeye dönüştüğünü ifade eder. Daha Sonra mezarın Sovyet Azerbaycanı yerel devleti tarafından tekrardan restore edildiğini belirtir.[128]

Resûlzâde, 1941 yılında Nizâmî'nin 800. doğum yıldönümü münasebeti için şair hakkında yazdığı eserde o yıllarda Nizâmî'nin türbesinden şu şekilde bahseder: "Bakü'den Gence'ye giden demir yolu üzerindeki Gence-çay köprüsünü geçtikten sonra, sol yanda, yoldan takriben 2-3 kilometrelik mesafede, çölün ortasında bir harabelik gözüküyor. Bu Şeyh Nizâmî'nin türbesidir. Türbe hâlâ yıkıntıları bâkî kalan Kızıl-Arslan Kalesi'nin yakınındadır. Bazı kaynaklarda İskender Münşi mahalli adı verilen bu yer, şimdiki halde, Ahmedlu adında bir köyün çevresindedir."[129]

Nizâmî'nin mezarı hâlihazırda Gence'de, Azerbaycan'ın hemen dışında bulunmaktadır. 1947'de kireç taşından yeni bir türbe inşa edilmiştir. Daha sonra Sovyet hükümeti türbe yakınında bir alüminyum üretim tesisi kurmuş ve tesisten gelen tehlikeli emisyon binaya ciddi şekilde zarar vermiştir. 1980'lerin sonunda ise bina çökmüştür. Şairin türbesi, Azerbaycan'nın 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazandıktan sonra bugünkü şekliyle yeniden inşa edilmiştir.[130]

---

[126] Resûlzâde, **Azerbaycan Şairi Nizâmî,** s. 56
[127] Jan Rypka, vd., **Târih-i Edebiyât-i İrân: Ez-Devrân-i Bâstân tâ Kâcâriye**, s. 297.
[128] Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s.801.
[129] Resûlzâde, **Azerbaycan Şairi Nizâmî,** s. 322.
[130] Ahmed İsayev, "Nizami məqbərəsinin tarixi və taleyi", **Azərbaycan**, No. 280, 18 dekabr 2011, s. 7. Ayrıca bkz. Samir Pişnamazzadə, **Nizami Məqbərəsinin Tarixi və Taleyi**, Gəncə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yay., 2011, s. 57-62.

Ateş, şairin mezarının Gence şehrinin şark tarafında ve biraz dışarısında olduğunu kaydetmiştir. Ateş, zaman içerisinde harap olan bu türbenin şimdi Azerbaycan'ın yeni mimarisiyle güzel bir türbeye dönüştüğünü söylemiştir.[131]

1.2. Nizâmî-i Gencevî'nin Eserleri

Nizâmî'nin eserlerinden sadece *Hamse*'si eksiksiz şekilde günümüze kadar ulaşmıştır. Ayrıca Nizâmî'ye ait dîvânın tam nüshası günümüze kadar gelmemişse de yıllar sonra araştırmacılar ve Nizâmî-şinâslar tarafından çeşitli kaynaklardan derlenmiştir ve neşredilmiştir.

Nizâmî, *İskendernâme*'de, kaleme aldığı mesnevîlerinden telif sırasını dikkate alarak şu şekilde bahsetmiştir:

Besî genc-hâ-yi kuhen sâht-em
Der-û nukte-hâ-yi nev endâht-em

Sûy-i Mahzen âverd-em evvel besîc
Ki sustî ne-kerd-em der-ân kâr hîç

Ve'z-û çerb u şîrînî engîht-em
Be-Şîrîn u Husrev der-âmîht-em

Ve'z ân-câ serâperde bîrûn zed-em
Der-i 'işk-i Leylî u Mecnûn zed-em

Ve'z în-kissa çûn bâz-perdâht-em
Sûy-i Heft Peyker feres tâht-em

[131] Ahmed Ateş, "Nizâmî", **MEB İA**, s. 321.

Kunûn ber-besât-i suhan-perverî
Zenem kûs-i ikbâl-i İskenderî[132]

"Eski hazineleri (hikâyeleri) çalıştım ve onlarda yeni sözlere yer verdim. İlk başta *Mahzenü'l-esrâr*'ı yazmaya yöneldim ve bu işte hiç tembellik göstermedim. *Mahzenü'l-esrâr*'da yazdığım tatlı sözleri ve manaları alıp *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsiyle birleştirdim. Bu hikâyenin dışına çıkıp *Leylâ vü Mecnûn*'nun aşkının kapısını çaldım. Ve bu hikâyeyi (*Leylâ vü Mecnûn*'u) yeniden çalıştıktan sonra *Heft Peyker*'i yazmak için kalem oynattım. Şimdi de söz ve şiir söyleme alanında İskender ile ilgili şanlı, debdebeli konuları dile getireceğim."

1.2.1. Nizâmî'nin Dîvânı

Bazı tezkire yazarları, edebiyat tarihçileri ve araştırmacılar, *Hamse* dışında Nizâmî'ye ait bir dîvânın var olduğunu iddia etmişlerdir. Devletşâh, *Tezkiretü'ş-şu'arâ*'da 20.000 beyit içeren Nizâmî *Dîvân*'ında birçok gazeliyyat, müveşşehât ve masnû' şiirlerin bulunduğunu söylemiştir.[133]

Nefîsî, Nizâmî'nin beş mesnevîsi dışında gazel, kasîde, kıt'a ve rubâîlerini ihtiva eden bir dîvânının olduğunu ifade eder. Nefîsî'ye göre Nizâmî'nin mesnevîlerinde yer alan bazı beyitlerde verilen bilgilere göre şaire ait bir dîvânın var olduğu kanıtlanmaktadır.[134] Nefîsî'nin bahsettiği beyitler şunlardır:

Gazel-hâ-yi Nizâmî râ gazâlân

[132]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 632.
[133]Devletşâh Semerkandî, **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 129.; Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s. 801.
[134]Nefîsî, **Dîvân-i Kasâid ve Gazeliyyât-i Nizâmî-i Gencevî**, s.130.

Zede ber-zahm-hâ-yi çeng-i nâlân[135]
"Ceylanlar (zarif ve güzel kadınlar), Nizâmî'nin merhem misali gazellerini, ağlayan çengin yaralarına sürmüşler."

…

Rûzî be mubârekî vu şâdî
Bûd-em be-neşât-i Keykubâdî

Ebrû-yi hilâlî-em guşâde
Dîvân-i Nizâmî-em nihâde[136]
"Mutlu ve mubarek bir günde, büyük bir sevinç yaşarken, Nizâmî dîvânı önümde bulunuyordu"

Servetiyan, *Leylî vü Mecnûn*'da "dîvân-i Nizâmî-em nihâde" mısrası hakkında şu bilgileri vermiştir: "Şair, *İskendernâme*'de iki kere bilerek kendi kitaplarının ismini zikretmiştir ve orada penc-genc dışında hiçbir dîvân ve kitap isminden bahsetmemiştir."[137]Servetiyân'ın verdiği bilgiye göre Nizâmî'nin *İskendernâme*'de bahsettiği kitaplarının isimleri şunlardır: *Mahzenü'l-esrâr*, *Hüsrev ü Şîrîn, Leylâ vü Mecnûn, Heft-peyker, Şerefnâme* ve *İkbâlnâme.*

Nefîsî, Nizâmî'nin *Dîvân'*ının bir nüshasının Kahire'de, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye adlı kütüphanede[138], dört nüshasının Hindistan kütüphanelerinde, iki nüshasının da Berlin'de bulunduğunu söylemiştir.[139]

Destgerdî, Nizâmî'nin kasîde ve gazel içeren *Dîvân*'ını şairin yedinci defteri[140] olarak adlandırmıştır. Destgerdî, tam nüshası ortada olmayan dîvânı

[135]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s.304.
[136] **A.e.**, s.321.
[137]Servetiyân, **Leylî ve Mecnûn: Tashîh ve Şerh,** s.336.
[138] درب المجاميز (نس ا ج ا ن خ ۸۶ ا ن ع ۹۵۴۷)
[139]Said Nefîsî**, Dîvân-i Kasâid ve Gazeliyyât-i Nizâmî-i Gencevî,** s.130.

mümkün olduğu kadar çeşitli kaynaklardan ve nüshalardan derleyerek toplama bir nüsha haline getirmiştir.

Destgerdî, dîvânın kaynakları ve nüshaları hakkında *Gencîne-i Genceî* adlı eserinin mukaddimesinde şu bilgilere yer verir:

> "Elimizde Nizâmî'nin kaside ve gazel içeren *Dîvân*'ından sekiz nüsha bulunmaktadır. Berlin kütüphanesinde bulunan bir nüshadan ve İngiltere Oxford Bodleian Kütüphanesinde bulunan iki nüshadan resim kaydı alınmıştır. Üç nüsha, Hindistan Kalküta'daki Rampur, Lucknow ve Bühar kütüphanelerinden istinsah edilmiştir. Bir diğer nüsha ise Hindistanlı edebiyat araştırmacısı, Qazi Ahmed Mian Akhtar Junagarhi'nin Bodleian ve Hindistan nüshaları, tezkireler ve şiir mecmuaları üzerinden yayımlamak için derlediği nüshadır. Başka bir nüsha Tebriz'de bulunan eski bir şiir mecmuasından istinsah edilmiştir. Bahsi geçen bu eksik nüshalar birbirine benzemektedir ve sanki birbiri üzerinden az bir farkla istinsah edilmiştir. Küçük bir nüsha da Tebriz'de Nahcivanî'nin kütüphanesindeki tüm şiir mecmualarından istinsah edilmiştir. Bu küçük nüsha dışında şarkiyatçı Jan Rypka'nın, İstanbul'da h. 720 (1320) senesine ait eski bir şiir mecmuasındaki yirmi beş gazelden çektiği fotoğraflar ve Safevî saltanatının başlarında yazılmış olan Sâib ve Halhâlî şiir mecmualarının tamamı derlenip kullanılmıştır".[141]

Destgerdî'ye göre tezkirelerde ve şiir mecmualarında "Nizâm" ve "Nizâmî" isimli şairlerin yer alması, üstelik Safevîler döneminde İran ve Hindistan'da birçok "Nizâmî" mahlaslı şairin bulunması, Nizâmî-i Gencevî'ye ait olmayan şiirlerin yanlışlıkla Nizâmî'nin şiiriymiş gibi gösterilmesine sebep olmuştur.[142]

---

[140]Nizâmî'nin Hamse'sinde toplam mesnevîler aslında 6 kitap veya defterden oluşmaktadır. Şairin *İskendernâme* adlı mesnevîsi, *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme* olarak iki ayrı defterden oluşmuştur.
[141]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s.3.
[142]**A.e.,** s.4.

Destgerdî, isimlerini verdiği kaynaklardan derlenen 56 gazelin, 2 kıt'anın ve 9 rubâ'inin Nizâmî'ye ait olduğunu söylemiştir ve 30 civarında şüpheli gazelden bahsetmiştir ve bu şüpheli gazellerin yarısının Nizâmî'ye ait olabileceğini düşünmüştür. Destgerdî *Gencîne-i Genceî* adlı kitabında Nizâmî'nin dîvânını; Nizâmî'ye ait şiirler, şüpheli şiirler ve Nizâmî'ye ait olmayan şiirler olmak üzere üç ayrı bölüme ayırarak yayımlamıştır.[143]Destgerdî, bu araştırmaların neticesinde Nizâmî'nin dîvânının tam ve eksiksiz nüshasının Safevî devrinde bulunduğunu ancak günümüze kadar ulaşmadığını tahmin etmektedir.

Nizâmî'nin dîvânını yayımlayan bir başka araştırmacı Berât Zencânî'dir. Zencânî, bu çalışmada Destgerdî ve Nefîsî'nin yayımladıkları dîvânlardan ve Mısır Hidîviyye kütüphanesindeki "Dîvân-ı Nizâmî" adlı el yazma nüshasından faydalanmıştır. Bu kütüphanedeki nüshanın aynı zamanda Nizâmî-i Gencevî'ye ve Karamanlı Nizâmî'ye ait olduğunu ve bu iki şairin şiirlerinin bu nüshada birbirine karıştığını belirten Zencânî, çalışmasında nüshanın Nizâmî-i Gencevî'ye ait olup olmadığı konusunda çelişkili ifadelerde bulunmuştur ve Mısır Hidîviyye nüshasında yer alan iki Türkçe kaside ve yedi Türkçe gazeli Nizâmî-i Gencevî'ye ait yayımladığı Farsça *Dîvân*'ın sonunda aktarmıştır.[144] Pûrnâmdâriyân ve Mûsevî, Haluk İpekten tarafından neşredilen Karamanlı Nizâmî'nin *Dîvân*'ını inceleyerek ve Zencânî'nin çalışmasıyla karşılaştırarak bu Türkçe şiirlerin Nizâmî-i Gencevî'ye değil Karamanlı Nizâmî'ye ait olduğunu tespit etmişlerdir.[145]

---

[143]**A.e.**

[144]Berât Zencânî, **Dîvân-i Nizâmî-i Gencevî**, Muessese-yi Çâp ve İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, 1391, s. 1-3.

[145]Takî Pûrnâmdâriyân, Mustafa Mûsevî, "Zebân-i Nizâmî-i Gencevî", **Neşriye-i Zebân ve Edeb-i Fârsî-i Dânişgâh-i Tebrîz**, sy. 244, 1400, s. 1-31.

1.2.2. Hamse-i Nizâmî (Penc-Genc)

Mahzenü'l-esrâr, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Heft Peyker* ve *İskendernâme* her biri birbirinden bağımsız şekilde Nizâmî tarafından kaleme alınmış mesnevîlerdir. Bu beş manzum mesnevî Nizâmî vefat ettikten sonra bir mecmûada toplanmış, bu mecmua adına "*Hamse*" veya "*Penç-Genç*" adı verilmiştir.[146]

Bu mesnevîlerin her biri farklı zamanlarda yazılmıştır ve ilk başta nüshaların birbirinden ayrı yazıldığı bilinmektedir. Sonraları bu beş mesnevî tek bir nüsha halinde toplanmıştır ve bu tek nüshaya "hamse" adı verilmiştir. Nizâmî bu beş mesnevîyi h. 552 (1157) ile h. 597 (1201) yılları arasında yazmıştır. [147]

Destgerdî, Nizâmî'nin mesnevîlerinin sayısının altı olduğunu söylemiştir. Bu araştırmacı, *İskendernâme*'nin iki bölümü olan *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme*'nin iki ayrı mesnevî olduklarını öne sürerek Nizâmî'nin dîvânını şairin seb'a'sının yedinci eseri olarak tanıtmıştır.[148] Hem *Şerefnâme* hem de *İkbâlnâme*'de Makedonyalı Büyük İskender'in hikâyesi işlendiği için bu iki ayrı yazılmış mesnevîlere birlikte *İskendernâme* adı verilmiştir. Bu altı mesnevîden oluşan mecmua ise "Hamse-i Nizâmî" olarak isimlendirilir. [149]

Ahmed Ateş'in ansiklopedi maddesinde bahsettiği gibi Nizâmî, *Şerefnâme*'nin sonuna doğru yer alan beyitlerde ilk bölümde çalıştığı konunun devamını yeni bir eser yazarak tamamlayacağını ümit ettiğini şöyle ifade etmektedir:

Çu şud nîme-yî z'în-binâ muhre-best
Me-râ nîme-yî 'âlem âmed be-dest

[146]Abbâs Vâizzâde, Ebulkâsım Kavvâm, vd., "Ez Hamse-surâyî Tâ Hamse-pejûhî", **Zebân ve Edeb-i Fârsî, Neşriye-i Sâbik-i Dânişkede-i Edebiyât-i Dânişgâh-i Tebriz**, No:226, 1391, s. 129-163.
[147]Nefîsî, **Dîvân-i Kasâid ve Gazeliyyât-i Nizâmî-i Gencevî,** s.73.
[148]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s. 37.
[149]Vâizzâde, vd., "Ez Hamse-surâyî Tâ Hamse-pejûhî", s. 160.

Diğer nîme-râ ger buved rûzgâr
Çunân gûyem ez-tab'-i âmûzgâr

Kî hânende-râ ser ber-âred zi-hâb
Be-raks âvered mâhiyân râ der-âb

Zemâne ger-em dâd hâhed emân
Çunîn âmed endişe-râ der-gumân

Ki der-bâğ-i în nakş-i Rûmî-neverd
Gul-i surh rûyânem ez-hâk-i zerd

Ger ikbâl-i şeh bâşed-em dest-gîr
Suhen zûd gerd-ed guzâriş-pezîr[150]

Bazı tezkireciler ve araştırmacılar hamsenin toplam beyit sayısını farklı göstermişlerdir. Nefîsî, tezkirecilerin bu sayıyı 28000 beyit olarak düşündüklerini söyler. Ancak bu araştırmacıya göre hamsenin eksiksiz ve yaygın neşirlerindeki beyit sayısı incelendiğinde bu sayı toplam 32000 beyite ulaşmaktadır.[151]

Destgerdî, Nizâmî'nin mesnevîlerinin beyit sayıları hakkında şu bilgileri vermektedir: "*Mahzenü'l-esrâr* toplam 2263 beyit, *Hüsrev ü Şîrîn* toplam 6512 beyit, *Leylâ vü Mecnûn* (ilhâk edilmişlerle beraber) toplam 4718 beyit, *Heft Peyker* toplam 5136 beyit, *Şerefnâme* toplam 6836 beyit ve *İkbâlnâme* toplam 3684 beyitten oluşmaktadır. Altı defterin beyit sayısının toplamı yaklaşık 29149 beyit yapmaktadır. Eklenen ve düşen beyitleri de göz önünde bulundurursak tüm

[150]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s.831.
[151]Nefîsî, **Dîvân-i Kasâid ve Gazeliyyât-i Nizâmî-i Gencevî,** s.73.

mesnevîlerin toplam beyit sayısının 29.000 veya 30.000 beyit olduğunu söyleyebiliriz."[152]

Safâ, *Mahzenü'l-esrâr'*ın toplam 2260 beyit, *Hüsrev ü Şîrîn'*in toplam 6500 beyit, *Leylâ vü Mecnûn'*un toplam 4700 beyit, *Heft Peyker'*in toplam 5136 beyit ve *İskendernâme*'nin toplam 10.500 beyitten oluştuğunu kaydetmiştir. Bu sayıların toplamı 29,096 beyit yapmaktadır.[153]

Bu rakamlardan yola çıkarak Destgerdî'nin de söylediği gibi eklenen ve düşen beyitler de hesaba katılarak Nizâmî'nin hamsesinin toplam beyit sayısının yaklaşık 29.000 veya 30.000 beyit arasında olduğu düşünülebilir.

1.2.2.1. Mahzenü'l-esrâr

"Sırlar hazinesi" anlamına gelen *Mahzenü'l-esrâr*, Nizâmî'nin ilk mesnevîsi ve Hamse'yi oluşturan beş mesnevîden biridir. Eserin yazılış tarihi ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bu tarihler, h. 561 (1166)[154], h. 570 (1175)[155], h. 572 (1177)[156] olarak değişiklik göstermektedir.

Safâ, Nizâmî'nin bu eseri h. 570 (1175) senesinde yazdığını ifade etmiştir. Safâ'ya göre, *Mahzenü'l-esrâr*'ı genç yaşta yazan şair, eserde birkaç beyitte kırk yaşına daha gelmediğini ve kırk yaşı beklediğini söylemiştir.[157]

Tab' ki bâ akl be-dellâlegîst
Muntazir-i nakd-i çihil sâlegîst[158]

[152]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s. 72.
[153]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s.801-804.
[154]Browne, **Târih-i Edebiyât-i İran: ez-Senâyî tâ Sa'dî, Kitâb-i Dovvom ez- Mucelled-i Dovvom, C. II**, s.92.
[155]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s. 802.
[156]Vahîd Destgerdî, **Mahzenu'l-esrâr; Hakîm Nizâmî-i Genceî,** Tahran, İntişârât-i Katra, 1376, s. XIX.
[157]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s. 800.
[158]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 34.

"Senin huyun ve zevkin akıl geliniyle birleşmeye meyillidir ve bu vuslat kırk yaşta mümkündür."

Hamse'nin ilk ve en kısa mesnevîsi olan *Mahzenü'l-esrâr,* 2260 beyitten ibarettir. Serî' bahrinde "müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün" vezniyle yazılmıştır. *Mahzenü'l-esrâr* Erzincan hükümdârı Melik Fahreddin Behrâmşâh b. Dâvûd'a (ö. h. 622/1225) ithâf olunmuştur. [159] *Muhtasar-ı Selcûknâme'*de İbni Bîbî'den şöyle nakledilmiştir ki Behrâmşâh Nizâmî'yi bu hediyeye karşılık beş bin dinâr ve beş katır ile ödüllendirmiştir.[160]Destgerdî, *Gencîne-i Genceî* adlı eserinde İbni Bîbî'den nakledilenlerin devamında Behrâmşâh'tan nakledilen şu cümeleri eklemiştir: "Bu kitap için hazineler göndermem gerekiyor çünkü benim ismim bu kitap vasıtasıyla bakî kalacaktır. İnsanların iyi veya kötü anılması için şairlerin övgü veya yergi şiirleri en iyi vesiledir. Firdevsî de Gazneli Sultan Mahmûd tarafından hak ettiği ödülü alamadığı için[161], Sultan Mahmûd'un ismi hep kötü anılmaktadır."[162]Destgerdî, bu nakledilen cümle için herhangi bir kaynak göstermemiştir. Bu yüzden Bahrâmşâh tarafından söylenilen böyle bir cümlenin gerçek olup olmadığı konusu incelenmesi gerekmektedir.

Bu mesnevî diğer dört mesnevî gibi girişte uzun anlatılan tevhîd, münâcât, na't, mîrâciye, Behrâmşâh'ın medhi ve sebeb-i te'lîf bölümlerinden oluşmaktadır. Bu bölümler eserin yaklaşk üçte birini oluşturmuşlardır. Asıl bölüm yirmi makaleden ve her makale bir hikâyeden ibarettir. Nizâmî,

[159]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s. 801.
[160]İbn Bîbî, **Ahbar-i Selacıke-i Rum: Muhtasar-i Selçûknâme**, Tahran, 1350, s.22.
[161]Firdevsî maddi ihtiyaçtan dolayı *Şehname*'yi bitirdikten seneler sonra, medhiye kısmında değişiklikler yaparak, eseri Gazneli Sultan Mahmûd'a ithâf etmiştir. Sultan Mahmûd ise eseri beğenmeyip, karşılığında Firdevsî'ye vaadettiği bahşişi göndermemiştir. Sonraları Firdevsî'yi şiirlerinde söyledikleri yüzünden suçlamıştır. Bu olaydan rencide olan Firdevsî'nin Sultan Mahmûd'a yazdığı bir hicviyye bulunmaktadır. Bu hicviyyenin Firdevsî'ye ait olup olmadığı tartışılmaktadır. Bu noktada yapılan alıntılar için bkz. Zabihullâh Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran**, C. I, Tahran, İntişârât-i Firdevs,1369, s. 476-485. Ayrıca bkz. Ahmed Ateş, "Şahnâme'nin Yazılış Tarihi ve Firdevsi'nin Sultan Mahmud'a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında", **Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları**, 1954, C. XVIII, sy. 70, s. 159- 178.
[162]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî,** s. 68.

mesnevînin asıl bölümünde genel olarak, tasavvuf, ahlâk ve sosyal konularını işlemiştir.[163]

Nizâmî, kendisi de şiirlerinde işaret ettiği gibi *Mahzenü'l-esrâr'*ı yazarken mutasavvıf şair Senâî'nin (ö. h. 525/1131) *Hadîkatü'l-hakîka*'sını gözden geçirmiştir. Şair *Mahzenü'l-esrâr*'da aşağıdaki beyitlerde bu konuyu açıklamaktadır:

> Nâme dû âmed zi-dû nâmûs-gâh
> Her-dû museccel bi-dû Behrâmşâh
> "Senâî ve Nizâmî'den (birbirine meydan okuyan iki şair) iki Behrâmşah'a, iki kitap yazıldı (birisi Senâî'nin *Hâdikatü'l-hakîka*'sını ithaf ettiği Gaznelî Behrâmşah ve diğeri Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ını ithaf ettiği Selçuklu Behrâmşâh.)"
>
> Ân zerî ez-kân-i kuhen rîhte
> Vîn duri ez-bahrî-nov engîhte
> "Senâî eski ve klasik tarzda şiir söylemiştir, Nizâmî ise denizden yeni bir inci çıkarmıştır."
>
> Ân be-der âverde zî-Gâznî elem
> Vîn zede ber-sikke-yi Rûmî rakam
>
> Ger-çi der-ân sikke suhen çûn zer est
> Sikke-yi zerr-i men ez-ân bihter est[164]

[163]Celâl Hâlikî Mutlak, "Nizâmî-i Gencevî", **Dâneşnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, C. VI, s. 480.
[164]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 28-29.

Senâî tam adı *Hadîkatü'l-hakîka ve şerîʿatü't-tarîka* olan mesnevîsini tasavvufa dair yazmıştır. Nizâmî ise *Mahzenü'l-esrâr*'da tasavvufî konulardan daha çok ahlâkî konular üzerine odaklanmıştır.

Mahzenü'l-esrâr, Hamse'deki diğer mesnevîlerden işlendiği konular bakımından farklılık göstermektedir. Bu mesnevîde, diğer mesnevîlerde yer alan lirik ve destansı hikâyelerin yerine tasavvufî, ahlâkî ve temsîlî hikâyeler yer almaktadır. Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'da kullandığı mükemmel şiir tekniği ve şiirindeki muhteva zenginliği, bu eseri ortaya koymadan önce şiir söyleme konusunda iyi bir uzmanlık noktasına ulaştığını göstermektedir.

1.2.2.2. Hüsrev ü Şîrîn

Nizâmî-i Gencevî'nin kaleme aldığı ikinci mesnevîsi *Hüsrev ü Şîrîn*, aşk temalı manzum bir hikâyedir. Nizâmî, yaklaşık 6500 beyitten oluşan *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsini hezec-i müsseddes-i maksûr bahrinde[165], "mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün" vezninde yazmıştır. Şair, eseri h. 576 (1181) yılında tamamlamış, Azerbaycan atabeyliği İldenizliler'in (h. 531-622/m. 1137-1225) ikinci padişahı Atabek Muhammed b. İldeniz Cihân Pehlivân'a ithaf etmiştir.[166]

Nizâmî bu hikâyede, Sâsânî İmparatorluğu'nun hükümdârlarından IV. Hürmüz'ün oğlu II. Hüsrev Pervîz ile Ermenî prensesi Şîrîn'in[167] arasında geçen aşkı anlatır.

Aşk üzerine kurulu olan hikâyeleri ustaca nazma çeken Nizâmî, *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesinin grişinde aşkın ehemmiyyetini anlatması onun hayatındaki en çok değer verdiği konulardan birinin aşk olduğunu ve düşünce dünyasında bu

[165]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s.37.
[166]Terbiyet, **Tezkire-yi Dânişmendân-i Azerbâycân**, s. 382.
[167]Hüsrev ile Şîrîn'in aşk hikâyesini barındıran eski kaynaklarda Şîrîn'den Ermenî küçük câriye olarak bahsedilmiştir. Ancak Nizâmî'nin kaleme aldığı eserde Şîrîn kahramanı bir Ermenî prensesidir. bkz. Zabihullâh Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran**, C. II, Tahran, İntişârât-i Firdevs,1369, s. 802.

konuya önemli bir yer verdiğini göstermektedir. Aşağıdaki beyitler şairin aşka dair düşüncelerini ortaya koymaktadır:

Tabâyi' cuz keşeş kârî nedârend
Hakîmân în keşeş-râ 'işk hânend

Ger endîşe kunî ez-râh-i bîneş
Be-'işk est îstâde âferîneş[168]
"Tabiatların asıl işi çekimdir. Bilgeler bu çekime "aşk" adı vermiştir. Basiret yoluyla düşünürsen eğer yaratılışın aşk ile ayakta kaldığını anlayacaksın."

Çu men bî-'işk hud-râ cân nedidem
Delî befrûht-em cânî harîdem

Zi-'işk âfâk-râ pür-dûd kerd-em
Hıred-râ dide hâb-âlûd kerd-em

Kemer-best-em be-'işk în dâstân-râ
Salây-i 'işk der-dâd-em cihân-râ[169]
"Ben aşksız kendimde can bulamayınca, bir gönül satıp bir can aldım. Aşk ile ufukları dumanla doldurdum, aklın gözünü ise uykulu yaptım. Bu hikâyeyi aşk ile birleştirdim ve cihâna aşk selası okudum."

[168]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 112.
[169]**A.e.**, s. 112.

Yüreğinin sesini dinleyip bir aşk hikâyesi yazmak isteyen Nizâmî, dünyada heves-nâmeyi heves etmeyen kimsenin olmadığını ve aşk hikâyesinin halk tarafından istenilip, beğenildiğini aşağıdaki beyitlerde şöyle aktarmıştır:

Me-râ çun *Mahzenu'l-esrâr* gencî
Çe bâyed der heves peymûd rencî?
"Bende *Mahzenü'l-esrar* gibi hazine değerinde bir eser bulunduğu halde, başka hevesler peşinde koşmaya ne gerek var."

Ve-lîken der-cihân emrûz kes nîst
Ki û-râ der-heves-nâme heves nîst[170]
"Fakat bugün dünyada hevesnâmeyi heves etmeyen kimse yoktur."

Şair, yüreğinin sesini dinleyip bir heves-nâme yazmak istediğini anlatırken, bir hazine sayılan *Mahzenü'l-esrâr* kitabını yazdığı halde, neden heves peşinde olduğunu sorguladıktan sonra dünyada heves-nâme okumayı heves etmeyen kimse olmadığını söylüyor.

Tarihi şahsiyetler olan Hüsrev ve Şîrîn'in[171] konusu edebiyatta ilk defa Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde yer almıştır. Ancak bu konuya asıl şekil veren ve bu aşk konusunu klasik bir konu haline getiren Nizâmî-i Gencevî'dir.[172] Zerrinkûb, hikâyenin Gence ve etrafında eski dönemlerden beri tanınmış ve duyulmuş bir hikâye olduğunu söyler.[173] Nizâmî, *Hüsrev ü Şîrîn'in* mukaddimesinde yer alan aşağıdaki beyitlerde bu hikâyenin Berde[174] şehrinde taslak yazısının bulunduğunu ama beyaza çekilmiş nüshalarının bulunmadığını anlatır. Beyitlerin

[170]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 110.

[171]Ketâyûn Mezdâpûr, "Hüsrev ve Şîrîn der dû Rivâyet", **Ferheng Dergisi**, sy.10, 1371, s.410.
[172]Mustafa Erkal, "Hüsrev ve Şîrin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 1999, C. XIX, s. 53.
[173]Abdülhüseyin, Zerrinkûb, **Pîr-i Gence der-Cust u Cûy-i nâ-Kucâ-âbâd: Derbâre-yi Zindegî, Âsâr ve Endîşe-yi Nizâmî,** Tahran, İntişârât-i Sühan, 1372, s. 74.
[174]Azerbaycan'da bir şehir ismi.

devamında Berde bölgesinde yaşamış olan eskilerin tarihinden hikâyeyi öğrendiğini söyler ve eski gerçek şahsiyetlerden artakalan tarihi kalıntıların Hüsrev, Şîrîn ve Ferhâd ile ilgili aktarılan rivayetleri doğruladığını ifade eder:

Eger-çi dâstânî del-pesend est
Arûsî der-vikâye şehr-bend est

Beyâz-eş der-güzâriş nîst ma'rûf
Ki der-berde' sevâd-eş bûd mavkûf

Zi-târîh-i kühen-sâl-an-i ân bûm
Merâ în genc-nâme geşt ma'lûm

Ne pinhân ber-durust-îş âşkâr est
Eser-hâ-yî k'ez îşân yâdgâr est

Esâs-i Bîstûn u şekl-i Şebdîz
Hemîdûn der-Medâyin kâh-i Pervîz

Heveskârî-i ân Ferhâd-i miskîn
Nişân-i cûy-i şîr u kasr-i Şîrîn

Hemân şehr u dû âb-i hoş-guvâr-eş
Binâ-yi Husrev u cây-i şikâr-eş

Hadîs-i Bârbed bâ-sâz-i dehrûd
Hemân ârâm-gâh-i şeh be-Şehrûd

Hakîmî k'în hikâyet şerh kerdest

Hadîs-i ‘işk ez-îşân tarh kerdest[175]

“Bu hikâye çok sevilen bir hikâye olmasına rağmen, örtü altında bir gelin gibidir ve henüz ortaya çıkmamıştır. Bu hikâyenin bir taslağı (karalaması) Berde şehrinde muhafaza ediliyormuş ancak henüz bu taslaktan beyaza çekilmiş nüshalar bulunmuyormuş.[176] Berde eskilerinin tarihinden bu genç-nâme bana malûm oldu...”

Sâsânîler döneminde vuku bulan hikâye, Nizâmî’ye göre kısmen tarihi gerçeği yansıtan, kısmen de yaratıcılık içeren bir edebî parçadır.

Hüsrev Pervîz’in hayat ve savaş hikâyesini *Şehnâme*’de anlatan Firdevsî daha çok rivâyetin târihî ve hamâsî yönlerine odaklanmıştır. Nizâmî ise Hüsrev ile Şîrîn arasındaki aşk konusuna odaklanmıştır.[177] Nizâmî, aşağıdaki beyitlerde Firdevsî’nin ortaya koyduğu eserden farklı bir eser ortaya koymak istediğini şöyle belirtmiştir:

Hakîmî kîn hikâyet şerh ker-dest
Hadîs-i ‘işk ez-îşân terh kerd-est

Çû der-şest uftâd-eş zindigânî
Hadeng uftâd-eş ez-şest-i cevânî

---

[175]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 110.

[176]Destgerdî, ikinci beyit anlamını şu şekilde vermiştir: “Bu hikâyenin taslağı (karalaması) Berde şehrinde durdurulmuştur bu yüzden beyaza çekilmiş halinden haber yoktur.” Bkz. Destgerdî, **Husrev u Şîrîn; Hakîm Nizâmî-i Genceî,** Tahran, İntişârât-i Katra, 1378, s.32.
Ayrıca Servetiyân’nın düzenlediği nüshaya göre bu beyit şu şekilde kaydedilmiştir:
“Beyâz-eş der-guzâriş hest ma’rûf
Ki der-berde’ sevâd-eş bûd mavkûf”
“Bu hikâyenin kitaba dönüşmüş halinin telif kitapların raporunda ismi geçmiştir ve tanınmıştır. Hikâyenin karalama nüshası da Berde şehrinde muhafaza ediliyormuş.” bkz. Behrûz Servetiyân, **Hüsrev ü Şîrîn: Tashîh ve Şerh**, Tahran, Muessese-i İntişârât-i Emîrkebîr, 1392, s.554.

[177]Esmâ H. Mukaddem, Ebulkâsım Kavvam, “Tahlil-i digergûni-yi Şahsiyet-i Şîrîn ez Rivâyet-i Firdevsî tâ rivâyet-i Nizâmî bâ tikye-ber Enâsur-i Guftmân-medâr-i Şehnâme ve Husrev u Şîrîn”, **Feslnâme-i Metin-Şinâsî-i Edeb-i Fârsî**, sy. 4, 1396, s. 95.

Be-'işk-i der-ki şest âmed pesend-eş
Suhen guften neyâmed sûdmend-eş

Neguftem her-çi dânâ guft ez-âğâz
Ki ferruh nîst guften gufte-râ bâz

Der-ân cuzvî ki mând ez-'işk-bâzî
Suhen rândem niyet ber-merd-i gâzî[178]

"Bu hikâyeyi şerh eden hakîm Firdevsî, Hüsrev ile Şîrîn'in arasında olan aşktan bahsetmiştir ancak yaşlandığı için aşk konusunu detaylı anlatmaya fazla ilgi göstermemiştir. Bu yüzden ben (Nizâmî) Firdevsî'nin anlattıklarını tekrar baştan anlatmadım ve cengâver adamın yani Firdevsî'nin niyetine, anlatmadığı aşk hikâyesini anlattım."

Şairin hikâyeyi yazmak için hem sözlü hem de yazılı kaynaklardan faydalandığını söylemek mümkündür. Zerrinkûb, Nizâmî'nin hikâyede Hüsrev'in hükümdarlığı ve katıldığı savaşlarla ilgili bahsettiği detaylar için Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinden de faydalandığını söyler, ancak iki kahramanın arasındaki aşk hikâyesini anlatmak için, tarihi gerçek içeren kısımların dışında, Gence ve Berde'deki rivayetlerden ayrıca yararlandığını düşünür.[179]

Safâ, Sâsânî son dönem hikâyelerinden olan Hüsrev ve Şîrîn'in aşk hikâyesinin El-Câhiz'in *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*'ı, Se'âlebî'nin *Gureru'l Ahbâr Mülûku'l-Fars ve Siyerihum*'u ve *Firdevsî'*nin *Şehnâme'*si gibi kaynaklarda geçtiğini ifade etmiştir. Safâ, bu hikâyelerde Hüsrev'in Ermenî cariyesi Şîrîn ile

[178]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 111.
[179]Zerrinkûb, **Pîr-i Gence der-Cust u Cûy-i nâ-Kucâ-âbâd: Derbâre-yi Zindegî, Âsâr ve Endîşe-yi Nizâmî.**, s. 75.

aşk hikâyesînin Hürmüz döneminde başladığını ve bu cariyenin sonraları Hüsrev'in harem-serâsının meşhur kadınlarından olduğu şeklinde kaydedildiğini, Nizâmî'nin hikâyesinde ise Şîrîn'in bir Ermeni prensesi olduğunu açıklar. Safâ, bu hikâyenin h. IV. (m. X.) yüzyılda başladığını, Nizâmî dönemine ulaşana kadar gelişim ve değişimlere uğramış olduğunu ifade eder.[180]

Muhammed Ali Terbiyet, hikâyenin eski halinin parça parça, Abu Ali Miskeveyh'in *Nedîmü'l-Ferid*'i ve İbni Nebâte'nin *Serhü'l-Üyûn*'unda kaydolunduğunu söylemiştir. Terbiyet, ismi geçen kaynaklarda yazılan hikâyenin birbirine benzerlik gösterdiğini, Nizâmî'nin ise hikâyeyi farklı bir şekilde rivâyet ettiğini ifade etmiştir.[181]

Bahsi geçen kaynaklar dışında, *Târîh-i Belʿamî (Terceme-i Târîh-i Taberî)* ve *Mucmelu't-Tevârîh ve'l-Kısas* adlı kaynaklarda da Şîrîn ve Hüsrev'den bahsedilmiştir.[182]

İbrâhîm İkbâlî, makalesinde, Hüsrev ile Şîrîn hakkında bilgi veren en eski târihi kaynaklardan birinin *Târîh-i Taberî* olduğunu aktarmıştır. İkbâlî, h. III. (m. IX.) yüzyılın sonlarında İranlı yazar ve tarihçi Muhammed bin Cerîr Taberî tarafından yazılan Arapça tarih kitabının ikinci cildinde Sâsânî İmparatorluğu'nun M. 590–628 yılları arasındaki hükümdarı II. Hüsrev Perviz hakkında bilgilerin yer aldığını ve anlatılan olayların ve isimlerin çoğunun Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde de benzer şekilde geçtiğini ve bu olayların genelde Hüsrev'in babası IV. Hürmüz'ün saltanatı, baba ve oğlun Behrâm Çûbîn ile savaşması, Rumlarla savaş ve barış, Hüsrev'in küçüklüğü ve gençliği ve Hüsrev'in oğlu Şîrûye'nin tahta geçmesinden oluştuğunu ifade etmektedir. Ancak İkbâlî'ye göre *Taberî Tarihi*'nde, Hüsrev ile Şîrîn'in ilişkisi, birbiriyle tanışma şekli, aralarında geçen aşk macerası ve Ferhât ile Şîrîn'in aşkından detaylı bir şekilde bahsedilmemiştir. Sadece Şîrîn'in ismi birkaç yerde

[180]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s. 802.
[181]Terbiyet, **Tezkire-yi Dânişmendân-i Azerbâycân**, s. 382.
[182]Seyyid Huseyin Fâtimî, Meryem Dorper, "Berresî-i Sâz u Kâr-i Şahsiyet-hâ der-Husrev u Şîrîn", **Custâr-hâ-yi Edebî**, sy. 167, 1388, s. 59.

geçmektedir. Firdevsî ise *Şehnâme*'de Hüsrev ile Şîrîn'in arasındaki bağdan, Şîrîn'in Hüsrev ile evliliğinden ve Hüsrev'in sarayında Zerdüşt rahipleri tarafından fazla kabul görülmediğinden bahsediyor.[183]

Hüsrev ve Şîrîn hikâyesi ayrıca h. IV. yüzyıl (m. X. yy.) Arap seyyahlarından Ebu Dülef Mis'ar İbn Muhalhil'in *Abû Dolaf Seyahatnâmesi* adlı eserinde ve Ahmed et-Tûsî'nin *ʿAcâʾibü'l-mahlûkât ve garâʾibü'l-mevcûdât* adlı eserinde geçmiştir**.** Zikredilen eserlerde Hüsrev ve Şîrîn'den farklı şekillerde bahsedilse de *ʿAcâʾibü'l-mahlûkât ve garâʾibü'l-mevcûdât'*ta (h. 551-562/1156-1167) geçen rivâyet Nizâmî'nin rivâyetine benzerlik göstermektedir.[184]

Hüsrev ile Şîrîn hikâyesî, Ferhâd ile Şîrîn ve Ferhâdnâme gibi ünvanlarla da bilinmektedir.[185]Nizâmî'nin eserinde ve onun oluşturduğu çerçeveye bağlı kalan diğer müelliflerin eserlerinde Ferhâd hikâyeye sonradan dahil edilen üçüncü kahramandır ve Şîrîn ile Hüsrev ve Ferhad arasında oluşan aşk üçgenindeki zayıf taraftır. Ancak "Ferhâdnâme" veya "Ferhâd ü Şîrîn" adlı mesnevîlerde, hikâye Ferhâd'ın macerâsı ile başlar.[186] Nizâmî'nin hikâyesinin bir diğer önemli kahramanı olan Ferhâd'ın tarihi bir karakter olup olmadığı bilinmemektedir.[187]Ebulkâsımî ve Liyâlkel, Ferhâd üzerinde çalıştıkları makalede Ferhâd'ın aslında târihî bir karakter değil de efsânevî bir karakter olduğunu ve ilk defa ona meşhûr Ferhâd karakterini Nizâmî'nin kazandırdığını savunmuşlardır.[188]

[183]İbrâhîm İkbâlî, "Mukâyese-i Dâstân-i Hüsrev ü Şirin-i Firdevsî bâ Nizâmî", **Dû Feslnâme-i Pejûhiş-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî**, sy.3, 1383, s.126-128.
[184]Hudâbahş Esedullâhî, Hüseyin Kâsımîzâde, "Tahlîl-i Şahsiyet-i Ferhâd der-Manzûme-i Husrev u Şîrîn-i Nizâmî ber-esâs-i Nazariyye-i 'İşk-i Erich Fromm", **Pejuhiş-hâ-yi Beyn-i Rişteî-i Edebî Akademik Dergisi**, sy. 3, 1399, s. 9.
[185]Erkal, "Hüsrev ve Şîrin", **TDVİA**, s. 53.
[186]Nurettin Albayrak, "Ferhâd ve Şîrîn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 1995, C. XII, s. 388-389.
[187]Erkal, "Hüsrev ve Şîrin", **TDVİA**, s.53.
[188]Meryem Ebulkâsımî, Mustafâ Ârezûmend Liyâlkel, "Berresî-i Şahsiyet-i Ferhâd ez-Vaki'iyyet Tâ Efsâne", **Târih-i Edebiyyât Dergisi**, sy. 66, 1389, s.6-21.

Nizâmî, *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesini yazarken, Fahreddin Esad Gürgânî'nin (V./XI. yüzyıl) Farsça aşk konulu mesnevîsi olan *Vîs ü Râmîn* eserinden vezin, muhteva ve dil açısından etkilenmiştir.[189]

Nizâmî'nin kaleme aldığı Hüsrev ü Şîrîn hikâyesinin kısaca hülâsası şöyledir:

IV. Hürmüz, babası Enûşîrvan'dan yaşlanması sebebiyle tahtı devralarak Sâsânî İmparatorluğunun büyük hükümdarı oluyor. Hürmüz'ün çok istediği ve tanrıya adakları sonucunda bir oğlu oluyor ve ona Hüsrev Pervîz ismini veriyor. Hüsrev gençken, nedimi Şâpûr'dan, Ermeni prensesi Şîrîn'in güzelliği hakkında duyduğu vasıflardan sonra, Şîrîn'i görmeden ona âşık oluyor. Şîrîn de Şâpûr'un çizdiği Hüsrev'in resmini görüyor ve ona âşık oluyor. Her iki âşık sevdiğini görmek için mücadele verme esnasında, Hürmüz vefat ediyor ve memleket kumandanlarından Behrâm-ı Çûbin'in başkaldırısıyla karşı karşıya kalıyor. Hüsrev, Rum Kayseri'nden yardım istiyor. Hüsrev, bu yardım neticesinde Behrâm-ı Çûbîn'i zorlu bir savaşla yeniyor ve yeniden tahtına geçiyor. Hüsrev, Rum Kayseri'nin kızı Meryem ile evleniyor. Hikâye'ye Ferhâd giriyor ve Şîrîn'e âşık oluyor. Hüsrev, Ferhâd'ı Şîrîn'den uzaklaştırmak için ondan ordunun geçmesini kolaylaştıran bir yol oluşturmasını ve bunun için Bîstûn dağını delmesini istiyor. Bunu yapmayı başaran Ferhâd nihayet Hüsrev'in farklı bir hilesiyle öldürülüyor. Meryem'in ölümünden sonra Hüsrev, Şîrîn ile evleniyor. Hüsrev bir süre sonra tahtına ve sevdiği kadın Şîrîn'e göz diken Meryem'den olan kötü oğlu Şîrûye tarafından katlediliyor. Hikâyenin sonunda Şîrîn, Hüsrev'in tabutunun başında sevdiğine sarılarak bir hançerle kendi hayatına son veriyor.

[189]Ahmed Zâkerî, Nerges Kûsîyâyî, "Teşbîh ve İsti'âre ez-Menzer-i Destûrî der-Menzûme-yi Vîs u Râmîn", **Sebkşinâsî-i Nazm u Nesr-i Farsî (Bahar-i Edeb) Dergisi**, sy. 3, 1397, s.163-181.

1.2.2.3. Leylâ vü Mecnûn

Leylâ vü Mecnûn, Nizâmî'nin hamsesindeki üçüncü mesnevîsi ve aşk temalı ikinci eseridir. Nizâmî, 4700 beyitten oluşan[190], hezec-i müseddes-i ahreb-i makbûz bahrinde ve aruzun "mef'ûlü mefâilün feûlün" kalıbıyla yazdığı eserini[191] h. 584 (1188) yılında, dört aydan az bir süre içerisinde tamamlamıştır.[192]

Mesnevî, Âmir b. Sa'saa kabilesine mensup olan Mecnûn (Kays b. Mülevvah) ile başka bir kabilenin kızı olan Leylâ (binti Sa'd)'ın arasında geçen aşk hikâyesini anlatır.[193]

Zekeriyya Kazvînî (h. 605-682/1209-1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd* adlı eserinde Şirvanşahlar'dan Ahsitân b. Menûçihr'in Nizâmî'den konuyu manzum olarak kaleme almasını istediğini kaydetmiştir.[194] Haşmet Müeyyed, "Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u Üzerine Bir Eleştiri" adlı makalesinde, Ahsitân b. Menûçihr'in Ebûbekr el-Vâlibî'nin[195] derlediği âmiyâne bir dilde yazılmış olan Leylâ ve Mecnûn'nun aşk efsanesini okuyup sevdiğini ve *Hüsrev ü Şîrîn* gibi bir şaheser ortaya koyan Nizâmî'den de bu konuyu işlemesini istediğini ifade eder.[196] *Leylâ vü Mecnûn* konusunu ilk defa Nizâmî-i Gencevî müstakil olarak tek bir eser şeklinde ele almıştır.[197]

Sütûdiyân, hikâyenin ve karakterlerinin tarihi kimliğini ve kökenini araştırdığı makalede, Leylâ ile Mecnûn arasındaki aşkın, hikâyede geçen karakterlerin ve mekânların tesbiti için İbn Kuteybe'nin *Eş-şi'r ve'ş-şuarâ*'sı, *El-*

[190]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s. 803.
[191]Zencânî, **Ahvâl u Âsâr ve Şerh-i Mahzenu'l-esrâr**, s. 35.
[192]Muhammed Ali Terbiyet, **Tezkire-i Dânişmendân-i Azerbâycân**, s. 383. bkz. Tahsin Yazıcı, "Leylâ ve Mecnûn", **TDVİA**, C. XXVII, Ankara, 2003, s.160.
[193]Zencânî, **Ahvâl u Âsâr ve Şerh-i Mahzenu'l-esrâr**, s. 36.
[194]Zekeriyya Kazvînî, **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd**, s. 602.
[195]Bu şahıs ve eseri hakkında genel bilgi için bkz. Abu Bakr al-Walibi, **Diwan Qays ibn al-Mulawwah**, ed. by Yusri ʿAbd al-Ghani, Beirut: Dar al-Kutub al-ʿIlmiyah, 1999.
[196]Haşmet Müeyyed, "Der Medâr-i Nizâmî 3: Nakdî ber-Leylî ve Mecnûn-i Nizâmî", **İrân-şinâsî Dergisi**, sy. 15, 1371, s.530.
[197]Tahsin yazıcı, "Leylâ ve Mecnûn", **TDVİA**, s. 160.

egânî, *Kitâb-üz-zühre*, Câfer b. Ahmed Es-serrâc'ın *Mesâriʿu'l-ʿuşşâk*'ı, Dâvûd b. Ömer el-Antâkî'nin *Tezyînü'l-esvâk bi-Tafsîli Eşvâki'l-ʿuşşâk*'ı, *Dîvân-ı Şi'r-i Kays b. Mülevvah* gibi Arapça birinci derece kaynaklara[198] başvurduğunu söylemiştir.[199] Sütûdiyân, değerlendirmeleri neticesinde Leylâ ile Mecnûn'nun târihî kimliğe sahip olduklarını ve yaklaşık h. I. yüzyıl (m. VII. yy.)'ın sonlarına doğru yaşadıklarını tespit etmiştir. Hicaz bölgesinde, bedevî Arapların yaşadığı Necd çöllerinde geçen bu aşk macerası gerçek hayatta vuku bulmuş olsa da onu cazip bir hikâyeye dönüştüren şey şairlerin ve râvîlerin hikâyenin aslına ekledikleri olaylardır. Yavuz, hikâyenin ne zaman doğduğunun bilinmediğini ayrıca Leyla ile Mecnun'nun hayatı hakkında şüpheler bulunduğunu ifade ederek Mecnûn hakkında şu bilgilere yer vermiştir:

> "Asıl adı Kays olan Mecnûn, Emeviler döneminde Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfeti zamanında yaşamıştır. Zengin bir kabile olan Amiroğulları içinde babasının saygın bir yeri vardır. Mecnûn ayrıca şairdir. Hemen hemen bütün şiirlerini Leylâ için yazmıştır."[200]

Kemal Yavuz'un verdiği bilgilerden, Arap edebiyatı kökenli olan *Leylâ ile Mecnûn* hikâyesinin, aslen menkıbe ve rivayetlere dayanan, dilden dile aktarılan anonim bir halk hikâyesi olduğu ve sözlü edebiyat ürünü olan bu hikâyenin sonradan yazıya geçirildiği anlaşılmaktadır. Yavuz'a göre hikâye, Fars ve Türk edebiyatlarında Arap edebiyatından daha geniş yere sahiptir.[201]

Pîrmurâdiyân ve Mehdîzâde yaptıkları araştırmalar neticesinde muhtelif kaynaklarda Leylâ ve Mecnûn ile ilgili yazılanların klasik manzum hikâye

---

[198]Leylâ ile Mecnûn hikâyesinden başka kaynaklarda da bahsedilmiştir. Bu kaynaklar şunlardır: *Ahbâr-ı* '*Ukalau'l-Mecânîn*, *Ahbârü'l-mecnûn*, *el-Müʾtelif ve'l-muhtelif fî esmâʾi'ş-şuʿarâʾ*, *Bestu Sâmiʿi'l-mesâmir fî ahbâri Mecnûn Benî ʿÂmir*, *Hizânetü'l-edeb*, *İbnü'l-Fârız El-Mısrî Dîvân*'ı, *Şerhu'l-uyûn, Şerhü'ş-şevahid, el-Kâmil fi'l-edeb*, *Nüzhetü'l-müsâmir fî ahbâri Mecnûni Benî ʿÂmir*. Bu kaynaklar için bkz. Mehdî, Sütûdiyân, "Rîşe-yâbî-i Dâstân-i Leylî ve Mecnûn", **Feslnâme-i Tahassusî-i Edebîyât-i Fârsî**, sy. 18, Meşhed, 1387, s. 95-119.
[199]**A.m**, s.95-96.
[200]Kemal Yavuz, "Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri", s.59.
[201]**A.m.**, s.58.

şeklinde olmadıklarını ve sadece Leylâ ve Mecnûn ile ilgili rivâyetleri, olayları ve özellikle Mecnûn'a atfedilen şiirleri içerdiklerini ifade etmişlerdir.[202]

Hikâyenin Fars edebiyatındaki geçmişine bakıldığında, bu hikâye, h. IV. (m. X.) yüzyıldan itibaren İranlı şairlerin ilgisini çekmiştir. Hikâyenin kahramanları olan Leylâ ve Mecnûn'dan ilk defa Rûdekî (ö. 329/941) bir rûbâisinde bahsetmiştir. Rûdekî'nin ardından hikâye'nin izleri h. IV. (m. X.) yüzyıl şairlerinden Rabiâ Binti Ka'b, Menûçehrî Dâmgânî ve h. V. (m. XI.) yüzyıl şairlerinden Katrân, Mesûd Sa'd Salmân, Nâsır Hüsrev, Emîr Mü'ezzî ve Bâbâ Tâhir'in şiirlerinde görülmektedir. Leylâ ve Mecnûn hikâyesinin Fars edebiyatına en belirgin şekilde dahil olduğu ve çokça bahsedildiği dönem h. VI. (m. XII.) yüzyıldır. Bu yüzyılda birçok manzum ve mensur metinde Leylâ ve Mecnûn'dan bahsedilmiştir. Şairler, Leylâ ve Mecnûn ismini çeşitli mazmun ve manalarda kullanmışlardır. Fars edebiyatında Leylâ ve Mecnûn'dan bahseden eserlerden bazıları şunlardır: Reşîdüddîn-i Meybüdî'nin *Keşfü'l-esrâr'*ı, Gazzalî'nin *Sevânîh*'i, Aynülkudât el-Hemedânî'nin *Temhîdât*'ı, Senâî'nin *Dîvân*'ı, *Hadîkatü'l-hakîka'*sı ve *Aşk-nâme*'si, Sâbir Tirmiz'î'nin *Dîvân*'ı, Hamîdüddin-i Belhî'nin *Makâmât-ı Hamîdî*'si, Râvendî'nin *Râhetu's-sudûr*'u, Zahîrî-i Semerkandî'nin *Sindbâd-nâme*'si, Seyyid Hasan Gaznevî'nin *Dîvân*'ı ve *Bahtiyâr-nâme'*si, Reşîdüddîn Vatvât'ın *Dîvân*'ı ve *Hadâ'iku's-sihr*'i, Enverî Ebîverdî'nin *Dîvân*'ı, Esîrüddin Ahsîketî'nin *Dîvân*'ı, Hâkânî-i Şirvânî'nin *Dîvân*'ı, Zahîrüddin-i Fâryâbî'nin *Dîvân*'ı, Buklî-i Şîrâzî'nin *Abherü'l-âşıkîn*'i, İbni İsfendiyâr'ın *Târih-i Taberistân*'ı, Şems-i Tabesî'nin *Dîvân*'ı, Attâr'ın *Dîvân*'ı, *Mantıku't-tayr*'ı ve *Musîbet-nâme*'si. Hicri VI. (m. XII.) yüzyılda Fars edebiyatında Leylâ ve Mecnûn konusunu ilk defa Nizâmî müstakil bir mesnevî şeklinde tertip etmiştir.

Erdânî, makalesinde h. VII. (m. XIII.) asırdan itibaren Fars edebiyatında Leylâ ve Mecnûn konulu yazılan eserlerin hepsinin Nizâmî'nin eserinin taklidi

[202]Hamîdrıza, Pîrmurâdiyân, A., Mahmûd Mehdîzâde vd., "Dâstân-i Leylî ve Mecnûn der-Gustere-yi Edebiyâtı Tatbiki", **Kâvuşnâme-yi Edebiyât-i Tatbiki**, sy. 13, Kirmânşâh, 1393, s. 5.

mahiyetini taşıdığını söyler ve Fars edebiyatında 40 mesnevî, Türk edebiyatında ise 13 mesnevînin Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u etkisinde kaleme alındığının bilgisini verir.[203] Fars edebiyatında mesnevî tarzında hikâye yazma geleneğini mükemmelleştiren, romantik hikâyelerin üstadı olan Nizâmî, *Hüsrev ü Şîrîn* gibi *Leyla vü Mecnûn* hikâyesinin de en başarılı şeklini ortaya koyduğu için kendisinden sonra hem Fars hem de Türk edebiyatlarında bu konularda benzer eserler oluşturan şairleri etkilemiştir.

Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsindeki bazı ifadelerinden bu hikâyeyi yazmaya pek istekli olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun sebebi hikâyenin mutluluktan, yemyeşil bahçelerden, dost meclislerinden bahseden sahnelerden yoksun, çöllerde geçen gamlı ve hüzün dolu bir hikâye olmasıdır. Nizâmî, bu hikâyeyi sadece memdûhun yani Ahsitân b. Menûçihr'in ve oğlu Muhammed'in ricası üzerine kaleme almıştır.[204] Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u yazarken nasıl bir temayül içerisinde olduğunu eserin konusuyla ilgili yazdığı şu beyitlerinden anlayabiliriz:

> În âyet eger-çi hest meşhûr
> Tefsîr-i neşât hest ez-û dûr[205]
> "Bu rivayet ne kadar meşhur olsa da neşe ve sevinçten uzak bir yoruma sahiptir."

> Ne bâğ u ne bezm-i Şehrîyârî
> Ne rûd u ne mey ne kâm-kârî[206]
> "Padişahlara layık bezm, bağ, ırmak, içki ve gönül hoşluğundan yoksundur."

---

[203]Fazlullâh Rizâyî-i Erdânî, "Berresî ve Mukâyese-i Tahlîlî-i Leylî ve Mecnûn-i Nizâmî ve Rivâyet-hâ-yi Arabî-i în Dâstân", **Neşrîye-i Mutâliât-i Dâstânî**, sy. 1, Tahran, 1391, s. 42-57.
[204]Celâl Hâlikî Mutlak, "Nizâmî-i Gencevî", **Dâneşnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, Ferhengistân-i Zebân u Edeb-i Fârsî, Tahran, yıl: 1395, C. VI, (477-519), s. 483.
[205]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 323.
[206]**A.e.**, s. 323.

Beyitlerin devamında Nizâmî oğlundan bahseder ve ona bu hikâyeyi yazması gerektiğini söyleyen oğlunun dilinden şunları aktarır:

Her câ ki be-dest-i ‘işk hânî’st
În kissa ber-û nemek-feşânî’st

Gerçi nemek-i tamâm dâred
Ber-sofra kebâb-i hâm dâred[207]

**

Kes durr ne be-kadr-i û fişânde’st
Z’în-rûy birehne-rûy mândest[208]

**

Cân-bahş-i cihâniyân dem-i tu’st
V’în cân-i azîz mahrem-i tu’st[209]

“Nerede bir aşk sofrası varsa bu hikâye o safraya tat katar. Yani tüm aşk hikâyeleri tadını Leylâ ve Mecnûn hikâyesinden alır. Ancak bu hikâye ne kadar tat ve tuz içerse de eksik ve çiğdir. İşte Nizâmî bu eksik, çıplak, yalın ve gizemsiz rivâyeti inciden sözlerle giydirip, sırlar perdesiyle süsleyerek hiç kimsenin şimdiye kadar yapamadığını yapacak; yani hikâyeyi yüce bir sanat eserine dönüştürecektir. Hikâyeye yeni bir ruh kazandıracaktır. (Şiir ve hayal gücü giysisiyle çıplak hikâyeyi giydirip, gizemli hale getirerek sırlar perdesinde gizleyecektir).”

[207] **A.e.**, s. 323.
[208] **A.e.**, s. 324.
[209] **A.e.**, s. 324

Devamında Nizâmî, oğlunun isteğini yerine getireceğini söyler. Fakat yolun uzamasını ve ömrünün yetmediğini düşünen Nizâmî hikâyeyi birkaç kısa sahnede bitirebilmek için tab'ının (şairlik tabiatının) kısa yolu seçitiğini ifade eder. Hikâyeyi gizemli hale getirme konusunda şair, duygularının ve hayal gücünün yanında aklını da kullandığına işaret eder.

Nizâmî'nin eseri yazarken Arap kaynaklarına başvurduğu çeşitli araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir. Gelpke, önce Leylâ ve Mecnûn hikâyesini İslam dünyası edebiyatının en meşhur klasik aşk hikâyesi olarak tanıtmıştır. Sonra da Nizâmî'nin mümkün olduğu kadar hikâyenin kökenini Arap rivâyetlerden alıntıladığını ifade etmiştir.[210]

Zerrinkûb'a göre Nizâmî hikâyeyi rivâyet ederken olayların sadeliğine rağmen, güçlü anlatımıyla ve eklediği alegoriler ve yan hikâyelerle rivâyete tazelik kazandırmıştır. Bunlara rağmen yine de şair hikâyenin çerçevesini Arapların çölde geçen bedevî hayat şeklinden oluşturmuştur. Zerrinkûb, ayrıca Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinde hikâyeyi adı bilinmeyen bir râvînin dilinden anlattığını söyler. Şair bu meçhûl ravîden on kereden fazla bahsetmiştir. Fakat bir yerde bu râvîden "dihkân-i fasîh-i Parsî-zâd" olarak bahsediyor. Bu da şairin hikâyeyi nazm ederken Arapça kaynaklar dışında Farsça kaynaklara da başvurduğunu gösterebilmektedir.[211] "Dihkân-i fasîh-i Parsî-zâd" ibaresinin kelime anlamını "fasîh konuşan Parsî-zade veya İranlı râvî" olarak düşünürsek Zerrinkûb'un bu ifadesi doğru olabilir; ancak Servetiyân da Nizâmî'nin "dihkân-i fasîh-i Pârsî-zâd" ibaresiyle kendisine işaret ettiğini savunmaktadır.[212] Tezimizin ilk bölümünde "dihkân" kelimesi ve "dihkân-i fasîh-i Parsî-zâd" ibaresiyle ilgili ortaya atılan görüşler üzerinde detaylı durulmuştur.

Ali Asgar Hikmet, Nizâmî'nin Arapça kaynaklara baktığını özellikle Bağdatlı yazarlardan birinin bu konuda yazdığı kitaba başvurduğunu ifade eder.

---

[210]Gelpke, "Manzûme-i Leylî ve Mecnûn-i Hakîm Nizâmî-i Gencevî Tashîh ve Tahşiye-yi Şâir ve Dânişmend-i İrânî Vahîd Destgerdî", s. 58.
[211]Zerrinkûb, **Pîr-i Gence der-Cust u Cûy-i nâ-Kucâ-âbâd: Derbâre-yi Zindegî, Âsâr ve Endîşe-yi Nizâmî**, s. 117.
[212]Servetiyân, **Leylî ve Mecnûn: Tashîh ve Şerh,** s.424.

Hikmet, yaptığı bu tespite delil olarak şairin hikâyenin çoğu yerinde bu Bağdatlı ravîye işaret ettiğini ve bu zatın da Ebûbekr el-Vâlibî ve eserinin ise *Dîvân-ı Şi'r-i Kays b. Mülevvah* olabileceğini göstermiştir.

Browne'a göre hikâyedeki sahneler İran'da değil, Arabistan'da vuku bulmuştur ve hikâyedeki kadın ve erkek kahramanları Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'indeki kahramanlar gibi şah ve şehzade değil, Arap çölünün normal insanlarıdır. Buna rağmen, Nizâmî, hikâyedeki karakterleri ve sahneleri çoğunlukla İranî unsurlarla boyamıştır.[213] Leylâ ile Mecnûn'un mektepte okumaları, Mecnûn'u savunan Nevfel'in bir Arap emiri olmayıp İran prensi olması v.s. gibi örnekler, şairin hikâyeye İranlı havası katmaya çalıştığını göstermektedir.[214] Nizâmî'nin eserinde Arapça rivayetlerde olmayan bir özellik var o da kahramanların düşünce dünyası ve duygularının şair tarafından güçlü bir şekilde anlatılmasıdır.[215]

Tahsin Yazıcı, makalesinde Nizâmî'nin eserinde Leylâ ile Mecnûn'un arasındaki aşkın ilâhî aşka dönüştüğünden söz eder ve eserde dünyanın faniliği ve ölüm konularının işlenmesinin esere tasavvufî bir nitelik kazandırdığını söyler.[216]

Gelpke, Leylâ ile Mecnûn'un kavuşulmaz bir aşk yaşamalarının sebebini Nizâmî'nin tasavvufî yönü ağır basan bir şair olduğunda aramaktadır. Ayrıca Gelpke, Nizâmî'nin ustaca anlattığı her konunun temelinde gizli olan anlamı en iyi yönüyle açıkladığını ifade eder ve makalesinde konuyla ilgili şu ifadelere yer verir: "Mutasavvıf şaire göre acı, bir aşığın onu fani dünyaya bağlayan nefsinin çemberinden çıkmasına ve özgür olmasına yardımcı olur. Ölüm ise hakiki aleme uzayan bir yoldur. Perişan ruh, hep vuslatını arzuladığı gerçek vatanına dönecektir. Nizâmî ise bu hakikât mesajını şiirinde gizli bir şekilde vermektedir.

---

[213]Browne, **Târih-i Edebiyât-i İran: ez-Senâyî tâ Sa'dî, Kitâb-i Dovvom ez- Mucelled-i Dovvom, C. II**, s. 98.
[214]Yazıcı, "Leylâ ve Mecnûn", **TDVİA**, s.160.
[215]Erdânî, "Berresî ve Mukâyese-i Tahlîlî-i Leylî ve Mecnûn-i Nizâmî ve Rivâyet-hâ-yi Arabî-i în Dâstân", s. 55.
[216]Yazıcı, "Leylâ ve Mecnûn", **TDVİA**, s.160.

Mecnûn çöllerde açlığa dayanıp gurur ve kibrine yani kendi nefsine galip gelerek şehvet canavarını yok eder ve böylece aşk padişahı makamına varır. Nizâmî'ye göre herkes âşık olunca bu yüce makama varamaz çünkü ona göre nefsanî duyularımza bağlı olan aşk geçicidir."[217]

Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesinde aşk, manevî ve tasavvufî bir aşktır. Âşık, mâşukun sevgisinde kendisini kaybeder ve benliğini unutur. Nizâmî'ye göre, gerçek aşka ulaşmak yolunda benliğin aradan kalkması gerekiyor. Ayrıca gerçek ve ulvî aşkın zâhirî ve maddî şeylerle işi olmaz. Nizâmî, bu konuları aşağıdaki beyitlerde şöyle ifade etmektedir:

Bâ-tu hodî-i men ez-miyân reft
V'în râh be-bîhodî tevân reft

'İşkî ki dil in-çunîn ne-verzed
Der-mezheb-i 'işk cev ne-y-erzed[218]

…

Çûn 'işk-i tu der-men ustuvâr est
Bâ suret-i tu merâ çe-kâr est[219]

"Seninle (sana duyduğum aşk vasıtasıyla) benim benliyim aradan kalktı. Bu yol ancak kendinden geçilerek kat edilebilir. Yürekteki aşk böyle olmazsa aşk mezhebinde beş para etmez. Senin aşkın bende yerleşmiş olduğu sürece, senin zahiri görünüşünle ne işim var!"

[217]Gelpke, "Manzûme-i Leylî ve Mecnûn-i Hakîm Nizâmî-i Gencevî, Tashîh ve Tahşiye-yi Şâir ve Dânişmend-i İrânî, Vahîd Destgerdî", s. 63-65.
[218]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 409.
[219]Servetiyân, **Leylî ve Mecnûn: Tashîh ve Şerh,** s. 214. Bu beyit Destgerdî'nin hazırladığı tenkitli neşirde yer almamaktadır.

Nizâmî, *Leylâ vü Mecnûn* eserini ortaya koyduktan sonra tasavvufî edebiyatta, Mecnûn, kendinden geçmiş ârif, Leylâ ise şuhud makamını simgeleyen sevgilyi temsil etmiştir.[220]

Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinde kurguladığı hikâyenin özeti şu şekildedir:

"Arap diyarında Âmirîler kabilesinin herkesçe bilinen, bahtiyar, misafirperver ve zengin bir emîri vardı. Çocuk isteyen bu emîrin ihsanları ve duaları sonucu bir oğlu olur ve onun adını "Kays" koyarlar. Güzelliği ve hünerleriyle meşhur olan Kays mektepte Âmirîlere komşu bir kabileye mensup olan güzel sîmâlı ve fıtratı temiz Leylâ'ya âşık olur. Bu karşılıklı aşk samimi dostluktan şiddetli bir sevgiye dönüşür. Dikkat çeken bu aşk dillere düşer ve Kays'ın aşırı vurgun hali ona arkadaşları tarafından "Mecnûn"[221] ismini takmalarına sebep olur. Leylâ'nın ailesi kızlarını bu sebepten dolayı mektebe gitmekten menederler. Mecnûn buna dayanamayıp her gün Leylâ ve kabilesinin yaşadığı "Necd" dağına varıp gözü yaşlı ve perişan halde Leylâ'yı uzaktan görmeye ve ona şiirler söylemeye gider. Leylâ'nın diyarına giden yol üzerine bir nehir yapılır ve bu yüzden bu iki âşık artık görüşemezler. Mecnûn'un babası oğlunun perişan halini görünce kabilece toplanıp Leylâ'yı oğluna istemeye gider. Kızımızı bir deliye veremeyiz diye "hayır" cevabı alır. Bu cevabı duyan Mecnûn daha da hastalanır, babası aşk derdine düşen oğlunun şifa bulması için onu hacca götürür. Ancak Mecnûn'un derdine çare bulunamaz. Leylâ'nın babası ve kâbilesi tarafından şikayetler gelir ve tehditlerde bulunurlar. Bunları duyan Mecnûn'un babası oğlunu çaresiz halde bulup ve onu eve geri getirmek için nasihatlerde

[220]Erdânî, "Berresî ve Mukâyese-i Tahlîlî-i Leylî ve Mecnûn-i Nizâmî ve Rivâyet-hâ-yi Arabî-i în Dâstân", s. 50-51.

[221]TDK sözlüğünde "sevdadan ötürü kendini kaybetmiş, çılgın, deli" anlamlarda olan Arapça Mecnûn için ayrıca bkz. İsmail Durmuş, "Mecnûn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 2003, C. XXVIII, s. 277-278.

bulunur. Ama Mecnûn aşk derdine düştüğünü ve elinden bir çare gelmediğini söyler. Mecnûn'un her gün Leylâ'nın diyarına gidip onun adına söylediği gazeller ağızdan ağıza söylenerek kabileler arasında yayılır. Mecnûn gibi ayrılık derdiyle ah u figan eden dertli Leylâ, Mecnûn'u görmeye ve aramaya kalkar. Bu sırada Benî Sa'd kabilesinden İbni Selâm adlı mü'min, asîl, tanınmış ve zengin bir genç Leylâ'yı görüp onu istemeye kalkar. Mecnûn'un aşkından hasta düşen Leylâ'nın iyileşmesi için Leylâ'nın ailesi İbni Selâm'dan düğün mühleti ister. Bu sırada Nevfel isimli bir yiğit Leylâ'yı Mecnûn'a almak için Mecnûn'a yardımcı olur ve Leylâ'nın kabilesi üzerine yürür. Yine red cevabı gelince Nevfel ve kabile arasında savaş çıkar. Nihayet Nevfel geri çekilir. Mecnûn Nevfel'in yaptığına kızar. Nevfel sözünü tutmak için tekrar kabileye daha büyük bir savaş açar. Gerçek bir âşık olan Mecnûn bu savaşta Leylâ'nın kabilesinin tarafını tutar ve dost tarafının mağlup olmasını istemez. Savaşta mağlup olacağını düşünen Leylâ'nın babası Nevfel'e kızımı Mecnûn dışında kime istersen ona ver der ama evladımı bir deliye verirsen onun başını kesip köpeklere yem edeceğim diye tepki verir. Nevfel bunları duyunca savaştan ve Leylâ'yı Mecnûn'a istemekten vazgeçer. Bu savaştan sonra Mecnûn insanlara küsüp çöllere düşer. Bir gün bir esir kılığında bir yaşlı kadının yardımıyla Leylâ'nın bulunduğu yere gider, Leylâ'ya şarkılar söyler ve insanlar tarafından taşlanmasına rağmen vecde gelir gah mutlu olur ve gah ayrılık acısından ah u figân eder. İbni Selâm hala aşk acısı çeken Leylâ'nın gönlü olmadan ailesinin rızasıyla onunla evlenir. Mecnûn Leylâ'nın İbni Selâm'la evlenme haberini alır ve Leylâ'nın vefasızlığına gazeller söyler. Mecnûn'un babası son olarak oğluyla görüşür onu geri döndüremediği için gözü yaşlı ona veda eder ve iki gün sonra ölür. Bu haberi duyan Mecnûn perişan olur. İyice yalnız kalan Mecnûn insanlardan uzaklaşıp kendini tabiata verir. Çöllerde vahşi hayvanları kendisine alıştırır, onları besler. Çöl hayvanları Mecnûn'u korur onunla dost olurlar. Yalnız yaşayan Mecnûn'a Leylâ tarafından haberci mektup getirir. Leylâ mektupta evlenmişse de ona sadık kaldığını bildirir. Bir gün Mecnûn onu hiç yalnız bırakmayan dayısı Selîm Âmirî ile

görüşür ona annesini sorar. Selîm annesini onun yanına getirir. Bu görüşmeden sonra Mecnûn annesini de kaybeder ve yine derdi ikiye katlanır. Leylâ bir gün fırsat bulup Mecnûn'a görüşmek için haber verir. Bu iki âşık yine uzaktan görüşür. Mecnûn Leylâ'ya şiirler okur. Bir gün aşk acısı çekmiş olan Selâm adlı Bağdat'lı bir zengin, Mecnûn'nun aşk hikâyesini duyunca, şiir okumayı sevdiği için çöle ona kulluk etmeye ve şiirlerini dinlemeye gider. Selâm birkaç gün Mecnûn'nun yanında kalır ve kasidelerini öğrenir; ancak çölün zorluğuna dayanamayıp Bağdat'a döner. Leylâ'nın eşi İbni Selâm, Leylâ'nın haline üzülmesi sebebiyle hastalanıp ölür. Arap adetinde kocasını kaybeden kadın iki sene evden çıkmayıp kimseyi görmemesi gerektiği için, Leylâ da bu adetten dolayı eve kapanıp Mecnûn'un yokluğunda kan ağlar. Nihâyet Leylâ bu ayrılık ve kedere dayanamayıp güçsüz ve zayıf düşer. Annesine gider ve ona gönlünde gizlediği sırrı anlatır ve annesinden Mecnûn'u aziz tutmasını ve Leylâ'nın onun aşkıyla can verdiğini ona anlatmasını ister ve can verir. Bu acı haberi duyan Mecnûn Leylâ'nın mezarına gider ve ah u figan eder. Leylâ'nın mezarı başında günlerce ağlayan Mecnûn gam ve keder yüzünden zayıf düşer ve dostun mezarının toprağını kucaklayarak can verir. Mecnûn'un ölü bedeni aynı yerde durur ve etrafına onu seven, kollayan vahşi hayvanlar toplanır ve kimse oraya yaklaşamaz ve onun ölmediğini sanır. Bir sene sonra hayvanlar dağılınca Mecnûn'un kemiklerini bulanlar kederden kalpleri parçalanarak onu Leylâ'nın yanına gömer ve mezarı başında keder içinde ağlarlar."

1.2.2.4. Heft Peyker

Konusunu İran tarihinden alan *Heft Peyker* mesnevîsi Nizâmî'nin hamsesinin dördüncü mesnevîsidir. Nizâmî, "fe'ilâtün mefâ'ilün fe'lün (fe'ilün)"

vezninde yazdığı eserini h. 593 (1197)'de Merâga hâkimi Alâeddin Körpearslan'ın isteğiyle kaleme almıştır ve ona ithaf etmiştir.[222]

Kanar, Nizâmî'nin *Heft Peyker'*inin Türkçe tabirinin "Yedi Suret" olduğunu söyler.[223] Fars edebiyatında Nizâmî'nin bu mesnevîsi "Behrâm-nâme" veya "Heft Günbed" adlarıyla da bilinir.

Nizâmî, *Heft Peyker* mesnevîsinde Behrâm-ı Gûr olarak da tanınan Sâsânî Hükümdarı V. Behrâm'ın (m. 400-438) doğumu, gençlik yılları, av eğlenceleri, savaşları, padişahlık dönemi, yedi iklimden yedi kızla evlenmesi, yedi eşinin ona anlattıkları hikâyeleri ve ölümünü anlatmıştır. Genel olarak hikâyenin içeriğine bakılırsa *Heft Peyker*, hem V. Behrâm'a ait onun doğumundan ölümüne kadarki olayları hem de Behrâm'ın yedi eşi (yedi iklim padişahlarının kızları)'nın ona anlattığı yedi hikâyeden oluşan bölümleri içerir. Bu hikâyeler didaktiktir.

Behrâm-ı Gûr'un hikâyesi Fars edebiyatında çok işlenen konular arasındadır. Özellikle Behrâm'ın ölümü ile ilgili hikâye efsanevi bir mahiyet kazanmıştır ve Behrâm'a nispet edilen diğer efsanelerle birlikte edebiyat ve sanatın çeşitli alanlarında yansımaları olmuştur. Nitekim Nizâmî'nin *Heft Peyker* mesnevîsi de *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsi gibi asırlar boyu bu tarz yansımaların en önemli kaynaklarından sayılmıştır. Behrâm'ın sonu ile ilgili hikâye, yaban merkebi (gûr) avını çok seven Behrâm'ın nihâyet bir gün av sırasında bir gûr (mezar)'a benzeyen bir mağara oyuğuna düşerek kaybolduğunu anlatır. Böylece sürekli gûr (yaban merkebi) avlayan Behrâm bir gün bir gûr (mezar) tarafından yutulur. Behrâm da bu şekilde kendisi av olmuş oluyor.

Fars edebiyatında Ömer Hayyam, aşağıdaki meşhur rubâîsinin ikinci beytinde, bu efsâneyi halk arasında ibret verici bir atasözüne dönüştürmeyi başarmıştır:

---

[222]Hasan Zülfikârî, "Heft Peyker-i Nizâmî ve Nazîre-hâ-yi Ân", **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî**, sy. 52 ve 53, 1385. s. 67-109.
[223]Mehmet Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 2007, C. XXXIII, s. 183-185.

Ân kasr ki Cemşîd der-û câm girift
Âhû beçe kerd u rûbeh ârâm girift

Behrâm ki gûr mî-giriftî heme ömr
Dîdî ki çigûne gûr Behrâm girift[224]

"Cemşîd'in sarayı onca azametiyle tilki ve ceylanın barınağına dönüştü. Ömür boyu gûr avlayan Behrâm ise nihâyet gûr (mezar) tarafından yutuldu."

Hayyam, bu beyitte tevriye ve cinâs-ı tâm sanatını kullanarak aynı zamanda yabani merkeb ve mezar anlamlarını taşıyan "gûr" kelimesinin iki farklı anlamını ustalıkla kullanmıştır ve bu rubâîsinde ömrün ve maddi dünyanın faniliğini ve değersizliğini anlatmak istemiştir.

Tarihi kaynaklarda Behrâm-ı Gûr'un hayatı ve padişahlık dönemiyle ilgili hikâyeler bulunmaktadır. *Târih-i Taberî, Târih-i Bel'amî, El-ahbârü't-tivâl-i Dîneverî,* Hace Nizamü'l-mülk'ün *Siyâsetnâme*'si, *Târîhu'l-Yaʿkûbî*, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin *Kitâbü'l-Bedʾ ve't-târîh*'i, *Târih-i Seâlibî*, İbnü'l- Esîr'in *El-Kâmil fi't-târîh*'i, *Târih-i İbn Haldûn*, *Tarîh-i Mes'ûdî* adıyla da bilinen *Mürûcü'z-zeheb* ve *meʿâdinü'l-cevher* gibi kaynaklarda Sâsânî padişâhı Behrâm'ın halka karşı adaleti ve insafı, yiğitliği ve hayat hikâyesi anlatılmıştır. Zerdüşt dininin eski kaynaklarında da Behrâm'ın İran'a bir münci olarak geleceğinden ve Hindistan'a, Roma'ya ve Türkistan'a padişahlık edeceğinden ve Zerdüşt dinini ayakta tutacağından bahsedilmiştir.[225]

[224]Ömer Hayyam, **Rubâiyyât**, ed. Muhammed Ali Furûgî, Kasım Ganî, İntişârât-i Nâhîd, Tahran, 1384, s. 100.
[225]Meryem, Hüseynî, "Âbeşhor-hâ-yi Târihî-i Rivâyet-i Nizâmî der-Nazm-i Heft Peyker", **Neşriye-i Metn-pejûhî-i Edebî**, 1399, sy. 83, s. 7-38.

Nizâmî'den önce Firdevsî, *Şehnâme*'sinde Behrâm'ın hayatıyla ilgili olaylara ve padişahlık dönemine, tarihi hikâyeler bölümünde yer vermiştir ve Nizâmî'ye göre tarihi kaynaklara daha çok bağlı kalmıştır. Daha açık söylemek gerekirse Firdevsî, *Şehnâme'de* olaylara daha hamâsî (destânî) bir hava katmıştır. Nizâmî'nin rivayetinde ise lirik yön ağır basmaktadır. Nitekim Nizâmî de yer yer kahramalık türünden vazgeçmemiştir.[226]

Nizâmî, eserin girişinde yer alan aşağıdaki beyitlerde eserini Firdevsî'den farklı bir yaklaşımla kaleme aldığını belirtir:

Her-çi târîh-i şehriyârân bûd
Der-yekî nâme ihtiyâr ân bûd

Çâbuk-endişe-i resîde nuhust
Heme-râ nazm dâde bûd durust

Mânde zân la'l-rîze lahtî gird
Her yekî z'ân kurâza çîzî kerd

Men ez-ân hurde çu guher-sencî
Ber-terâşîdem în-çunîn gencî[227]

***

Ânç ez-û nîm gufte bud guftem
Gevher-i nîm sufte-râ suftem

[226]M. Ali Gulâmînejâd, M. Takavî, M. Berâtî, "Berresî-i Tatbîkî-i Şahsiyet-i Behrâm der-Şâhnâme ve Heft Peyker", **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve 'ulûm-i İnsânî-i Meşhed**, 1386, sy. 158, s. 117-138.
[227]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 441.

V'ânçi dîdem ki râst bûd u durust
Mândem-eş hem ber-ân karâr-i nuhust[228]

"Büyük padişahlarla ilgili târihî bilgileri daha önce Firdevsî eserinde seçmiş kullanmıştır. Firdevsî o cevher hazinesini nazm ederken küçük cevher parçalarını bırakmıştır. Arta kalan parçalardan herkes bir şey yapmaya çalışımıştır. Ben de (Nizâmî) o kalan değerli taş kalıntılarından ve hurdalardan böyle bir hazineye şekil verdim. Firdevsî'nin yarım bırakmış sözlerini tamamladım. Doğru olanları ilk olduğu gibi bıraktım."

Aşağıdaki beyitlerde Nizâmî ayrıca başvurduğu diğer kaynaklardan şu şekilde bahsetmiştir:

Cehd Kerdem ki der-çunin terkîb
Bâşed ârâyişî zi-nakş-i garîb

Bâz custem zi-nâme-hâ-yi nihân
Ki perâkende bûd gird-i cihân

Zân suhen-hâ ki Tâzî-est u Derî
Der-sevâd-i Buhârî u Taberî

V'ez diğer nushe-hâ perâkende
Her durî der-defînî efgende[229]

[228] **A.e.**, s. 441.
[229] **A.e.**, s. 441.

> "Eserin terkibinde farklı ve yeni bir süs, söylenmemiş bir sözün işlenmesine çalıştım. Bu yüzden Arapça ve Farsça yazılmış Taberî ve Buhârî[230] tarih kitaplarını ve dünyanın dört bir yanında yazılmış olan diğer tarih kaynaklarını araştırdım ve söylenmemiş sözleri naklettim."[231]

V. Behrâm edebiyatta telmih sanatıyla anımsanan tarihi karakterler arasında yer almaktadır. Edebi eserlerde onun sosyal ve siyasi faaliyetlerinden geniş anlamda bahsedilmiyor. Târihî kaynaklarda Behrâm-ı Gûr olarak da bilinen Yezdigird'in üçüncü oğlu V. Behrâm'ın eski İran Sasanî imparatorluğu hükümdarı (m. 421-438) ve İran'nın on beşinci şahı olduğu söylenmektedir. Eski yazıtlardan edinilen bilgilere göre halk tarafından değer görmüş güçlü bir hükümdar olduğu bilinmektedir. Bazı Pehlevîce metinlerde "Gûr" lakabıyla tanıtılır. Eski zamanlardan beri Behrâm-ı Gûr'un hayatı hakkında farklı rivâyetlerin İranlılar arasında revaçta olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Bazı sözlü rivayetler eski yazılı kaynaklarda kaydedilmiş ancak günümüzde bu kaynaklara ulaşılamamaktadır. Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde bu rivayetlerden en geniş olanı bulunmaktadır.[232]

Nizâmî'nin hamsesindeki diğer mesnevîlerinde olduğu gibi *Heft Peyker* mesnevîsi de ahlâki ve insancıl mesajlar içermektedir. Bu mesajlar sadece normal halkı değil dönemin egemen hâkimiyetini de muhatap almaktadır. N. Nâsırî, Nizâmî'nin *Heft Peyker*'inde didaktik mazmunları incelediği makalesinde şu ifadelere yer vermiştir: "Nizâmî'nin *Heft Peyker'i* her ne kadar lirik yönü güçlü bir destansı hikâye olarak bilinse ve görünüşte Behrâm-ı Gûr'un abartılı

[230]Servetiyân'a göre Nizâmî burada Buhârâ ve Taberistân el yazmalarından ve bu bölgelerde yaşayan halkın dilinde yazılmış hikâyenin kaynaklarından bahsetmektedir. Bkz. Behrûz Servetiyân, **Heft Peyker: Tashîh ve Şerh**, Tahran, Muessese-i İntişârât-i Emîrkebîr, 1389, s. 401.

[231]Destgerdî, **Heft Peyker; Hakîm Nizâmî-i Genceî,** Tahran, intişârât-i Katra, 1390, s.17.

[232]Yusuf Sâfiyân Boldâcî, "Berresî-i Hüviyyet-i Behrâm-i Pencum der-Şehnâme ve Heft Peyker bâ- Nigeriş-i Nigâh-i Târîhî", **Neşriye-i Târîh-i Edebiyât**, 1396, sy. 81, s.80-81.

içki ve av meclislerinden ve yedi güzelle yedi kubbede eğlence sahnelerinden oluşan bir hikâye gibi gözükse de hikâyenin asıl gayesi öğüt vermek ve okuyucuları ahlâkî öğretilere dikkatini çekmektir. *Heft Peyker*'de yer alan hikâyelerin arka planında, ma'rifet-i nefs, ma'rifet-i Hak, adaleti aramak ve zülme karşı çıkmak, ilim, sanat ve hikmetin değerini bilmek, şehvet, açgözlülük ve maddiyattan kaçınmak, bağış ve iyilik yapmak, ülke idaresinde akıllı ve düşünen insanlara danışmak gibi önemli konular aktarılmaya çalışılmıştır."[233] Genceli Nizâmî eserinde kıssa içerisinde kıssa yöntemini kullanmıştır.[234]

Nizâmî'nin *Heft Peyker* mesnevîsinde anlattığı hikâyenin özeti şu şekildedir:

Zâlim bir padişah olan Yezdgird'in Behrâm adında bir oğlu dünyaya gelir. Müneccimler tâlihinin iyi olacağını söylerler. Yezdgird, Behrâm'dan önce dünyaya gelen çocuklarını kaybettiği için Behrâm'ı Nûman adlı padişahın yanına onu büyütüp yetiştirmesi için Yemen'e gönderir. Nûman, Rum mimâr Sinimmâr'ın yardımıyla Behram'a Havernak adında bir saray yaptırır. Sinimmâr'a yaptığı saray karşılığında büyük ücret ödeyen Nûman, Sinimmâr'ın "daha önce bu kadar ücret alacağımı bilseydim daha iyi bir saray inşâ ederdim." demesiyle onun başka yerde Havernak'tan daha iyi bir saray inşa edeceğini düşünerek onu saraydan aşağı atmalfarını emreder. Bir gün sarayı öven Nûman'a veziri Allah'ı tanısaydın bu geçici şeylerden vazgeçerdin demesiyle Nûman tahtını bırakır ve çöllere düşer ve gözlerden kaybolur. Nûman'ın oğlu Münzir babası yerine tahta geçer. Münzir'in Nûman adında bir oğlu vardır ve Behram ile büyümüştür. Münzir de babası gibi Behrâm'ın farklı alanlarda eğitilmesini sağlar. Savaş ve avcılık eğitimi alan Behrâm sürekli gûr (yabani merkeb) avına çıkar. Dört yaşından küçük olan yabani merkebleri öldürmeyip onları kendi adıyla dağlar. Bir gün Behrâm atı Aşkar, Münzir ve maiyetiyle ava giderken bir

[233]Nâsır Nâsırî, Şehriyâr Hasanzâde, "Mezâmîn-i Ta'lîmî ve Terbiyetî der-Heft Peyker", **Pejûhiş-nâme-yi Edebiyât-i Ta'lîmî**, sy. 25, 1394, s. 139-176.
[234]Boldâcî**,** "Berresî-i Hüviyyet-i Behrâm-i Pencum der-Şehnâme ve Heft Peyker bâ- Nigeriş-i Nigâh-i Târîhî", s. 81.

yabani merkebi ve onu avlamaya çalışan bir aslanı bir ok atarak aynı yerde öldürür. Başka bir gün dişi yabani merkebinin peşinden giderken mağaranın kapısında yatan bir ejderhayı görür ve onu öldürür. Ejderhanın karnından yavru yabani merkebini çıkarır. Dişi yabani merkebinin peşinden yine mağaraya girer ve bir hazine ile karşılaşır. Münzir'in emriyle Behrâm'ın aslan ve ejderha ile savaş sahneleri Havernak kasrının duvarlarına resmedilir. Bir gün Behrâm Havernak sarayında gezerken kapısı bağlı bir hücre görür. Hâzinden anahtarı ister ve içeri girip odanın duvarında Behrâm'ın etrafına toplanmış yedi güzelin resmini görür. İlk surat Hind padişahının kızı Fûrek, ikinci surat Çin Hakanının kızı Yağma-nâz, üçüncü tasvir Harezmşah'ın kızı Perî-nâz, dördüncü tasvir Sıklâbşah'ın kızı Nesrin-nûş, beşinci tasvir Mağrib şahının kızı Azeryûn, altıncı tasvir Rum Kayseri'nin kızı Humây, yedinci tasvir ise Keykâvus soyundan Kisrâ'nın kızı Durustî'ye aittir. Resmin baş tarafında "Behrâm-ı Gûr" adı yazılıdır ve alt tarfta müneccimlerin bu gencin yedi iklimden yedi hükümdarın kızları ile evleneceğini söyledikleri bir metin bulunur. Behrâm odanın kapısını kilitli tutar ve ara ara o odaya girip o güzellere kavuşmayı hayal eder. Yezdgird ölür ve İranlılar Behrâm'ın Araplar tarafından yetiştirildiği için babasının tahtının yerine geçmesini istemezler. Bu sebep ile babasının ölümünü gizlerler ve kendi aralarından Kisrâ adında bilge bir pîri tahta oturturlar. Behrâm babasının ölümünden haberdar olur. İran büyüklerinin bu tedbiri karşısında önce sabreder sonra Münzir'in oğlu Nûman'ın yardımıyla Yemen'den yüz bin atlı ordusuyla İran'a yürür. İran şahı bunu duyar ve korkudan Behram'a içinde mecburen tahta geçtiğini anlattığı bir mektup yazar gönderir. Mektupta İran halkının Yezdgird'in zülümleri için onu istemediklerini söyler ve Behrâm'dan Yemen'e dönmesini ister. Behrâm mektubun cevabında babası gibi olmadığını anlatır. İran büyüklerine gerçek şahı seçmeleri için iki aslanın arasına padişahlık tacını koymalarını ve tâcı alanı İran padişahı yapmalarını önerir. İran şahı önce Behrâm'ın meydana girmesini ister. Behrâm tâcı almayı başarır ve babasının tahtına geçer. Behrâm İran şahı olur ve adaleti yerine getirir. İran'da kuraklık

başlar. Behrâm tedbirleriyle halkını beladan kurtarır. Bir gün Behrâm avda maharetini gösterdiği sırada Fitne adında Çinli cariyesi ona bu maharetin kendi gücünden kaynaklanmadığını ve devamlı bu işi tekrarladığından dolayı maharet kazandığını söyler. Behram kızar ve o cariyenin öldürülmesini emreder. Cariyenin yalvarışı üzerine çavuş onu öldürmez. Bir gün çavuşun köşkünde saklanan küçük cariye bir danayı sarayın çatısına çıkarır ve besler tâ ki dana büyür. Cariye her gün danayı götürüp getirdiği için alışmıştır ve onun ağırlığı onu rahatsız etmemektedir. Günlerden bir gün cariye kulağındaki mücevherlerini çavuşa verir ve bir bezm meclisi düzenlemesini ve ava gelen Behrâm şahı o meclise getirmesini ister. Çavuş Behrâm'ı meclise getirir. Behrâm küçük cariyenin boynunda taşıdığı ineği görüp şaşırır ve ona güçlü olduğundan değil bu işe alıştığı için ineği taşıyabildiğini söyler. Câriye ise Behrâm'a avlanırken söylediklerini hatırlatır. Behrâm özür diler ve o cariye ile evlenir. Behram memleketin idaresini veziri Nersi ve onun üç oğluna bırakır ve kendisi bezm ve eğlence ile meşgul olur. Çin Hakanı bunu fırsat bilip üç yüz binlik ordusuyla İran'a savaş açar. Behrâm'ın ordu büyükleri ise ona yüz çevirip hakanın tarafına geçerler. Behrâm, bu durumdan haberdar olur ve saklanır. Hakan, Behrâm'ın tahtına geçer ve içki ve zevk düşkünü olur. Behrâm bunu duyar ve fırsatı kullanır kalan ordusuyla hakanla savaşır ve onu yener. Tekrar tahta geçen Behrâm ordu büyüklerini karşısına alır ve onlara sitem eder. Onlara içki ve zevk peşinde olsa da bir taraftan elinde kılıcın olduğunu söyler. Büyükler Behrâm'dan özür dileyip ona saygı gösterirler. Nûman şah Behrâm'dan izin isteyip şahın ona bağışladığı değerli hediyeler ile kendi ülkesine döner. Savaşmaktan yorulan Behrâm artık bezm meclisi kurup eğlenmeye bakar ve yedi güzelin resminin olduğu odayı hatırlar. Önce Keyân soyundan olan ve babasını kaybeden ilk güzeli ister. Ardından Çin Hakanına bir haberci gönderir ve kızını ister. Sonra Rum ülkesine gider ve orada savaş çıkarır ve Rum Kayseri korkusundan özür diler ve kızını verir. Bir süre sonra Mağrib şahının yanına bir elçi gönderir ve kızını alır. Sonrası Hindistan ülkesine gider ve Hindistan padişahının kızını alır. Ardından

Harezm'e bir elçi gönderir Harezmşah'ın güzel kızını ister. Bir de Sıklâb şahına bir mektup gönderir ve kızını ister. Kışın ilk günü Behrâm bir bezm meclisi kurar ve bilge kişileri yanına çağırır. Bunlar Behrâm'ı methetmeye başlarlar. O mecliste ilk hocası Sinimmâr olan Şîde adlı ressam ve mimar şaha yıldızları bildiğini söyler ve kem gözü şahdan ve ülkeden uzak tutmak için "Heft Günbed" (yedi kubbe)'yi inşâ etmek konusunda şahdan izin ister. Şîde, her kubbenin renginin farklı olacağını, her kubbede farklı ülkeden olan güzelin oturacağını ve her kubbenin o ülkenin yıldızı ile ilgili olacağını söyler. Şahın ise her gün o kubbenin rengine uygun bir kıyafet ile o güzelin yanına gidip bezm meclisi kurup eğleneceğini anlatır. Önce Behrâm her şeyin sonunda ölüm olduğunu ve bu fânî hevesin peşinden gitmenin faydasız olduğunu söyler ve Allah'ın evini nasıl bulabileceğini sorar. Sonra Allah'ın her yerde olduğunu düşünür. Behrâm nihayet Şîde'nin önerisini kabul eder. Şîde iki yıl içerisinde yedi kubbeyi inşâ eder. Behrâm bunun karşısında Şîde'ye Bâbek şehrini bağışlar. Behrâm kubbeleri görmeye gider. Zühal tabiatına uygun yapılmış olan kubbe siyah renkli, Müşteri tabiatında yapılmış olan kubbe sandal renkli, Mars tabiatı ölçüsüyle yapılmış olan kubbe kırmızı renkli, Güneş özelliklerine göre inşa edilmiş olan kubbe sarı renkli, Zühre tabiatına uygun yapılmış olan kubbe beyaz ve Utârit özelliklerine uygun yapılmış olan kubbe mavi renkli, Ay tabiatına uygun inşa edilmiş olan kubbe ise parlak rengindedir. Bu yedi kubbe yedi gezegenin özellikleriyle inşa edilmiştir ve her bir kubbenin ve gezegenin rengiyle uyumlu olan her bir ülkenin güzeli o kubbede oturmaktadır. Behrâm her gün gideceği kubbenin rengiyle uyumlu olan kıyafetini giyinip gider. Kubbelerde oturan güzeller ise Behrâm'ın gönlünü çalmak için ona güzel hikayeler anlatırlar. Behrâm'ın cumartesi gittiği siyah kubbede Hindistan padişahının kızı ona siyah giyenlerin şehrinin hikayesini anlatır. Pazar günü gittiği sarı kubbede Rum padişahının kızı ona küçük cariye satan padişahın hikayesini anlatır. Pazartesi günü Harezmşah'ın kızı yeşil kubbede Behram'a günahtan sakınan Bişr'in hikayesini anlatır. Salı günü kırmızı renkli kubbede Sıklâbşah'ın kızı Behrâm'a Rus şahının kızının

hikayesini anlatır. Çarşamba günü mavi renkli kubbede Behram beşinci güzelden Mâhân'ın ve devlerin efsanesini dinler. Perşembe günü altıncı iklim padişahının kızı sandal renkli kubbede Behrâm'a Hayır ve Şer adlarındaki iki gencin hikayesini anlatır. Cuma günü ise Behrâm beyaz renkli kubbede yedinci iklim padişahının kızından takvâlı gencin bağının hikayesini dinler. Çin Hakanı ikinci kez İran'a saldırmak ister ve diğer taraftan Behrâm'ın zâlim veziri Râst-rûşen onun yokluğunda halka zülm edip memleketin servetini yok etmiştir. Behrâm bir çare düşünür. Bir gün av dönüşünde Behrâm bir çobanın köpeğini ağaçtan asılı tuttuğunu görür. Nedenini sorar ve çoban bu köpeğin bir dişi kurtla yakınlaştığını ve böylece dişi kurdun bu hile ile sürüden bir koyun çaldığını söyler. Behrâm bu olaydan ders alır ve vezirini sorguya çeker. Zindandakileri azad eder ve onların şikayetini sorar. Şikayetlerini şaha götürmeleri için onlardan yedi mazlûm seçilir. Bu şikayetleri alan Behrâm vezirini astırır. Bunu duyan Çin Hakanı hâin vezirin teşvikiyle İran üzerine yürüdüğünü söyler ve Behrâm'dan özür dileyip kendi ülkesine döner. Bir gün Behrâm bir yabani merkebi peşinde atıyla bir mağaraya girer ve bir daha geri çıkmaz. Behrâm ile ava çıkan maiyyeti onu ararlar ancak mağarada kaybolan şahlarını bulamazlar.[235]

1.2.2.5. İskendernâme

İskendernâme, Nizâmî'nin hamsesinin beşinci ve son mesnevîsidir. 10.500 beyit civarında olan bu eser târihî konuları ihtiva eden "Şerefnâme" ile ahlâkî ve tasavvufî özellikler taşıyan "İkbâlnâme" adında iki bölümden ibarettir.[236] *Şerefnâme*'de Nizâmî Büyük İskender'in hayatını, savaşlarını ve zaferlerini anlatmıştır. *İkbâlnâme*'de ise İskender'i peygamberlik derecesine yükselterek onun felsefî düşünceleriyle Sokrat, Eflâtûn ve Aristo'nun hikmetli

[235]Mahbûbe Zamânî, **Hamse-i Nizâmî be-Nesr**, Tahran, İntişârât-i İkbâl, 1388, s. 270-349.
[236]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran, C. II**, s. 804.; İsmail Ünver, "İskender", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 2000, C. XXII, s. 557-559.

öğütlerini nakletmiştir.[237]Nizâmî, eserini mütekârib bahrinde, "feûlün feûlün feûlün feûl" vezninde yazmıştır.[238] İskender hikâyesinin ilk defa Nizâmî tarafından müstakil bir mesnevî şeklinde kaleme alındığı bilinir.

Nizâmî'nin neredeyse bütün eserlerine yansıttığı iki önemli kaygısı; ideal toplum ve âdil hükümdar konuları en çok *İskendernâme*'de bulunan temsîlî hikâyelerde karşımıza çıkmaktadır. Şair, hayallerindeki iyi hükümdarın özelliklerini İskender karakterinde barındırarak bu târihî-efsânevî kahraman ve maceraları vasıtasıyla okuyucuyu, bir insanda veya hükümdarda olması gereken adalet, liyâkat, dürüstlük ve bunun gibi büyük ahlakî faziletlerle tanıştırır.[239] Daha doğrusu Nizâmî, iyi, güçlü ve adaletli bir hükümdar olmayı temsil eden İskender'in târihî ve efsânevî rivayetlerini aktarma vasıtasıyla dönem hâkimlerine siyasî öğütler vermeye çalışır. Nizâmî'nin *İskendernâme*'deki asıl amacı İskender'i tanıtmak veya yüceltmek değil amma ve lâkin ön planda İskender'i ve maceralarını tasvîr ederek arka planda daha önemli mesajlar ve öğütler vermeye çalışmasıdır. Özellikle eserin ikinci bölümünde yani *İkbâlnâme*'de İskender'i filozof ve peygamber olarak sıfatlandırarak kendi felsefî ve hikemî görüşlerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Şerefnâme'nin başında Nizâmî, İskender'in halk içinde ona ün kazandıran cihângirlik, hakîmlik ve peygamberlik yönlerini bir araya getirerek eserini oluşturduğunu şu şekilde anlatır:[240]

Her âine k'ez hâtır-eş tâftem
Hayâl-i Skender der-û yâftem

[237]Ünver, "İskender", **TDVİA**, s. 558.
[238]Said Nefîsî, **Dîvân-i Kasâid ve Gazaliyyât-i Nizâmî-i Gencevî,** s. 107.
[239]Gulâm Hüseyin Gûlâmhüseyinzâde vd., "Nakd ve Tahlîl-i Şerh-hâ-yi İskendernâme-i Nizâmî-i Gencevî", **Feslnâme-i Tahassusî-i Edebiyât-i Fârsî-i Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî-i Meşhed**,1387, sy. 19, s. 31-55.; Muhammed Hüseyin Keremî, "İskender-İrân-Nizâmî", **Neşrîye-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî Dânişgâh-i Şehîd Bâhuner-i Kirmân**, sy. 16, 1383, s. 131-173.
[240]Vahîd Destgerdî, **İkbâlnâme; Hakîm Nizâmî-i Genceî,** Tahran, intişârât-i Katra, 1388, s. 2.

Me-bîn serserî sûy-i ân Şehriyâr
Ki hem tîğ-zen bûd û hem tâc-dâr

Gurûhîş hânend sâhib-serîr
Vilâyet-sitân belki âfâk-gîr

Gurûhî zi-dîvân-i destûr-i û
Be-hikmet nebiştend menşûr-i û

Gurûhî zi-pâkî û dîn-perverî
Pezîrâ-şudend-eş be-peygâmberî

Men ez-her-se dâne ki dânâ fişând
Derehtî berûmend hâhem-nişând[241]

"Her aynaya kalbimden ne yansıyorsa orada İskender'in hayalini buldum. O şehriyara itinasız bir şekilde bakma çünkü o hem padişahdı hem savaşçıydı. Bir gürûh ona taht sahibi, kaleleri feth eden hatta cihângîr olarak baktı. Bir grup onun hükümlerinden yola çıkarak onun hikmet sahibi olduğunu söyledir. Bazıları da onun temizliği ve dindarlığı sebebiyle ona peygamberliği yakıştırdılar. Aklın saçtığı üç özelliği (bilgi tohumlarını) alıp sağlam bir ağaç dikeceğim."

Şerefnâme ve *İkbâlnâme* iki ayrı bölümlerde iki ayrı memdûha ithaf edilen eserlerdir. Bazı araştırmacılar bu iki bölümün her birinin müstakil eser olarak adlandırıldıkları için *İskendernâme* mesnevîsinin tek bir eser olmadığı düşüncesindeler. İki bölüm isim farklılıklarına rağmen konu açısından birbirine

[241] İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 623.

benzeyip konuları birbirini tamamlamaktadır. Bu benzerlikten yola çıkarak mesnevînin şekli üzerine öne sürülen bu tarz ifadeler ortadan kalkmaktadır.[242] Zencânî'nin verdiği bilgiye göre Nizâmî, *Şerefnâme*'yi binanın yarısı olarak tanıtmıştır ve ikinci yarıyı yani *İkbâlnâme*'yi sonra çalışacağından söz etmiştir.[243]

İskendernâme'nin aynı zamanda birbirinden bağımsız ama birbiriyle ilişkili olan *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme* bölümleri aşağıda ayrı bir şekilde incelenmiştir.

Şerefnâme

Şerefnâme bölümü 6800 beyitten oluşmaktadır.[244]H. 597 (m. 1200/1201) tarihinde tamamlanan eser Azerbaycan atabeylerinden Nusratüddîn Ebû Bekr b. Muhammed'e (h. 587-607/m. 1191-1210) ithaf olunmuştur.[245]

Nizâmî, *Şerefnâme*'de yer alan aşağıdaki beyitte eserinden "Şerefnâme-i Hüsrevân" yani "Padişahların Şerefnâmesi" olarak bahsetmektedir:[246]

> Ez-ân husrevî mey ki der-câm-i ûst
> Şerefnâme-i husrevân nâm-i ûst[247]
> "Kadehinde hüsrevî şarap (padişahlara özel şarap) olduğu için, "Sultanların Şerefnâmesi" adını almıştır."

Nizâmî, bu beyitte eserini bir kadehe ve içindeki muhtevasını sultanlara özel şaraba benzetmektedir.

---

[242]Ahmet Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yay., 2018, s. 76-77.
[243]Berât Zencânî, **Şerefnâme-i Nizâmî-i Gencevî: Metn-i İlmî ve İntikâdî**, İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, Tahran, 1380, s. 3.
[244]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s.38.
[245]Ateş, "Nizâmî", **MEB İA**, s. 324.
[246]Zencânî, **Ahvâl u Âsâr ve Şerh-i Mahzenu'l-esrâr**, s. 38.
[247]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 621.

Nizâmî'nin "Şerefnâme-i Hüsrevî" veya "Şerefnâme-i Hüsrevân" olarak adlandırdığı mesnevîsi halk arasında *Şerefnâme* veya *İskendernâme* adlarıyla da ün kazanmıştır.[248]Hindistan'nın edebiyat camiası esere *İskendernâme-i Berri* adını vermiştir.[249]*Şerefnâme*'de İskender'in fütûhatı daha çok karada ve *İkbâlnâme*'de ise seferleri denizde olduğu için *Şerefnâme, İskendernâme-i Berri* ve *İkbâlnâme*, *İskendernâme-i Bahrî* adını almıştır.[250]

Nizâmî, *Şerefnâme*'yi yaşlılık yıllarında yazmıştır. Hayatı boyunca ülkeyi kargaşaya sürükleyen hükümdarların zulmü, adaletsizliği ve baskısıyla yüzleşen Nizâmî tüm mesnevîlerinde hâkimlerin adaletli davranmaları için dersler vermeye çalışmıştır. *Şerefnâme*'de ise şair adaletli bir dünya temennisini İskender'in davranışlarında ve yaptıklarında tasvir etmektedir. Mûsevî, makalesinde, Nizâmî'nin *Şerefnâme*'sinin destansı bir içeriğe sahip olduğunu ancak kullandığı söz sanatları ve betimlemeler sebebiyle tamamen kahramanlık şiiri kimliğini taşımadığını söyler.[251]

Berât Zencânî, Nizâmî'nin yazdığı bazı beyitlerden yola çıkarak *Şerefnâme*'nin onun dördüncü eseri olduğunu tespit etmektedir. Ona göre Nizâmî dördüncü eseri olan *Şerefnâme*'yi h. 588 (1192) yılında ve *Heft Peyker*'i h. 598 (1202) yılında tamamlamıştır. Ayrıca Zencânî bazı yazma nüshalarından yola çıkarak, Nizâmî'nin on yedi yaşına gelen oğluna öğütlerde bulunduğu hâtime bölümünde *Şerefnâme*'den dördüncü eseri olarak bahsettiğini söyler.[252] Bu beyitler aşağıda verilmiştir:

Kitâb-i girân-mâye dârâ-yi ç'âr
Cudâ-gâne her-yek zi-men yâdigâr

[248]Berât Zencânî, **Şerefnâme-i Nizâmî-i Gencevî: Metn-i İlmî ve İntikâdî**, s. 3.
[249]Gulâm Hüseyin Mesâhib, **Dâiretu'l-ma'ârif-i Fârsî**, C. I, Tahran, İntişârât-i Emîrkebîr, 1381, s.142.
[250]Zencânî, **Şerefnâme-i Nizâmî-i Gencevî: Metn-i İlmî ve İntikâdî**, s. 3.
[251]Seyyid Celâl Mûsevî, "Tahlil-i Sebk-Şinâhtî-i Şerefnâme-i Nizâmî-i Gencevî", **Neşriye-i Pejûhiş-hâ-yi Nakd-i Edebî ve Sebk-şinâsî**, sy. 5, 1390, s. 181-212.
[252]Zencânî, **Ahvâl u Asâr ve Şerh-i Mahzenu'l-esrâr**, s. 44-45.

Birâder çahâr-est pencum tu-î
Ger erkân-i ç'âr âmed encum tu-î

Heme kârî ez-dâverî dûr-kun
Be-destûrî-i ç'âr destûr-kun[253]

"Dörtlü olan değerli kitap, her birisi ayrı ayrı benden hatıra kalmıştır. Dört kardeş var beşinci sensin. Dört rükn söz konusuysa sen aralarında yıldızları temsil ediyorsun. Tüm işlerde davadan uzak dur! bu dört emrin (kitabın) emrine uy!"

İkbâlnâme

Hırednâme, Hırednâme-i İskenderî, İkbâlnâme-i Skenderî veya *İskendernâme-i Bahrî* adlarıyla da bilinen *İkbâlnâme*, h. 599 (1203) yılında tamamlanmıştır ve 3684 beyitten oluşmaktadır.[254] Nizâmî, eserini Selçuklu sultanı İzzeddin Mesud b. Arslan'a ithaf etmiştir. Nizâmî bu eserine *İkbâlnâme* adını vermiştir ancak *İkbâlnâme*'deki birinci beyitte "hıred" kelimesinin geçmesi ve aynı zamanda eserin ortasında hükemânın hırednâmelerine yer verilmesi sebebiyle bu eser *Hırednâme* olarak da ün kazanmıştır.[255]

İkbâlnâme'nin başlangıç beytinde "hıred" kelimesi aşağıdaki şekilde geçmektedir:

Hired her-kucâ gencî âred pedîd
Zi-nâm-i hudâ sâzed ân-râ kilîd

[253]**A.e.**, s. 45.
[254]İsmâil Saâdet, **Dânişnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, C. III, Tahran, Ferhengistân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî, 1388, s. 62.
[255]Destgerdî, **İkbâlnâme: Hakîm Nizâmî-i Genceî**, s. 3.

Hudâyi hired-bahş-i bihred-nevâz
Hemân nâ-hired-mend-râ çâre-sâz[256]
"Akıl her yerde bir hazine ortaya çıkarır ve bu hazineye Allah'ın isminden bir anahtar yapar. Akıl bağışlayan ve akıllıları seven Allah aynı zamanda akılsıza da derman bulandır."

İkbâlnâme'nin *Şerefnâme*'nin devamı olduğunu düşünen ve yine İskender'in maceralarını anlattığını söyleyen Destgerdî, İskender'in *Şerefnâme*'deki seferlerinin fütûhat amaçlı olduğunu ve *İkbâlnâme*'deki seferlerinin ise dünyayı gezip yeni kavimlerle tanışarak onların hayat tarzlarını görüp ibretler edinmesi için yaptığını söyler. Destgerdî'ye göre, eserin ikinci yarısında İskender'in risâletini tamamlamak için peygamberliğe seçilmesi, hayat maceralarının Sokrates, Aristoteles, Hermes ve Porfiryus gibi filozoflarla bir araya gelmesi konuları *İkbâlnâme*'nin hikmet ve akıl mevzûları üzerine kurulduğunu göstermektedir.[257]

Târihî gerçekler dışında Büyük İskender ile ilgili İskendernâmeler başlığı altında toplanan rivâyetlerin temeli onun yaşamı ve yaptıklarıyla ilgili derlenen sözlü ve yazılı Yunanca rivâyetlerdir. Bu rivayetlerin bir araya gelmesi neticesinde İskender hikâyesi muhtemelen MÖ. III. yüzyılda İskenderiye'de oluştu. MS. III. yüzyılda bu hikâye Callisthenes'e[258] atfedildi ve sonrası *Pseudo-Callisthenes* kitabı ismini aldı. Hikâyenin Yunanca metni MS. IV. yüzyılda Latinceye çevrildi. Paralel zamanda Süryânîceye ve muhtemelen Pehlevîceye çevrildi ve bu Süryânîce versiyon Orta Doğu, Orta ve Güney Asya dillerine yapılan çevirilerin kaynağı oldu.[259] Ünver, hikâyenin Asya'daki şekliyle ilgili şu ifadelere yer vermektedir: "Hikâye bir yandan Süryânîce kaleme alınmış

[256]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 835.
[257]Destgerdî, **İkbâlnâme: Hakîm Nizâmî-i Genceî**, s.20.
[258]Aristoteles'in yeğeni ve öğrencisiydi. Makedonyalı İskender'in de dostuydu. İskender'in emri üzerine Asya Seferi'nin resmi tarihçisi olarak atandı.
[259]William L. Hanaway, "Eskandar-nāma." **Encyclopaedia Iranica** 8 (1998): 609-612.

Hıristiyan efsanesinin Pehlevîce'ye yapılmış tercümesinden, öte yandan da Zülkarneyn hakkında Kur'ân'da geçen ifadelerin bazı tarih ve tefsir kitaplarında İskender'e mal edilmesi sonucu onun efsanevî kişiliği etrafında oluşan sözlü ve yazılı rivayetlerden kaynaklanmıştır."[260]

Safâ'ya göre İskender hikâyesinin Süryânîce rivâyetinin Arapçaya geçişiyle bu hikâye, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan Zülkarneyn hikâyesiyle birleşmiştir ve bu yeni varyantta, hikâyeye yapılan eklemelerle İslâmi havaya bürünmüştür.[261]

İslâm dünyası edebiyatlarında İskendernâmeler Kur'ân'da geçen Zülkarneyn kıssası etkisinde kalarak ve bu kıssanın muhtevasına uyularak kaleme alınmıştır ve İskender'in hayatı ve fütûhatıyla birlikte destânsı ve efsanevî şekilde anlatılmıştır. Daha doğrusu Kur'ân-ı Kerîm'de geçen Zülkarneyn'nin kişiliği Büyük İskender'in hayatına sindirilmiş ve İskender tamamen Zülkarneyn kimliğine büründürülmüştür.[262]Makedonya kralı büyük İskender'e Zülkarneyn ile özdeşleştirilerek ruhanî bir kişiliğin atfedilmesi onun geniş bir coğrafyaya yayılmış birçok devleti kısa sürede ortadan kaldırarak çok büyük bir imparatorluk kurmasının sadece manevî ve ilâhî destekle mümkün olabileceği düşüncesiyle açıklanmıştır.[263]İsmail Ünver, İskender'le ilgili yazdığı ansiklopedi maddesinde doğu ve İslâmî edebiyatlarında İskender'in özelliklerini şu cümlelerle açıklamaktadır:

> "Âyet ve hadislere, hikmet ve ilm-i nücûm gibi eski şark ilimlerine fazlaca yer verilen İskendernâmeler'de sembolik düşünceler etrafında (mesela âb-ı hayat = ilim, Aristo = akıl) fikrî, ahlâkî ve didaktik hususlar

[260]Ünver, "İskender", **TDVİA,** s. 557.
[261]Zebîhullah Safâ, **Hamâse-serâyî der-İrân**, Tahran, İntişârât-i Emîr kebîr, 1333, s. 90. Safâ, "Mulâhazâtî Derbâre-i Dâstân-i İskender-i Makdûnî ve İskendernâmehâ-yi Firdevsî ve Nizâmî", s. 471.
[262]**A.m.**
[263]Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 2013, C. XLIV, s. 564-567.

göze çarpmaktadır. Bu sebeple İskender, târihî kişiliği yerine doğu mistisizmi etkisinde efsânevî bir müslüman kahraman olarak anlatılır."[264]

Edebiyat alanında İskendernâmeler mensur veya manzum biçimde kaleme alınmıştır. Çoğunlukla bu eserlerin asıl konusu büyük İskender'le ilgilidir. Ancak Büyük İskender'le ilgili olmayan "İskendernâme" adlı başka manzum ve mensur eserler de mevcuttur.[265] Keyvânî'ye göre İskender, cihângîr, fâtih ve filozof bir hükümdar olarak ün kazandığı için bazı müellifler de eserlerine konu bakımından aynı özellikleri taşısın ve ün kazansın diye "İskendernâme" adı vermişlerdir.

Büyük İskender'in târihî kimliği ile edebî ve dinî kaynaklarda geçen kimliği birbirinden farklıdır. Târihî kaynaklarda parlak, güçlü ve büyük fütûhata sahip olan bir komutan olmasının yanı sıra kan döken zâlim birisi olarak da bilinen İskender'in dinî ve edebî kaynaklarda âdil, masum ve kutsal birisi olarak tasvir edildiği görülmektedir.[266]

İskender Pala, makalesinde "Büyük İskender" ile "İskender-i Zülkarneyn"i iki ayrı İskender olarak tanımlamakla beraber bu iki ayrı şahsiyetin hayatları, yaşadıkları bölgeler ve başarılarının birbirine benzediğini söyledikten sonra hayatlarının, özellikle doğu kaynaklarında karışık olarak verildiğini ifade eder ve bazı tarihçilerin, müfessirlerin, edebiyatçıların ve müelliflerin ikisini aynı kişi sanmalarını yanlış bulup eleştirir ve bu konuda yanılgıya düştüklerini düşünür.[267]Pala, Büyük İskender'in hayatı hakkındaki bilgilerin Yunan kaynaklarını referans alan Batılı eserlerde, Zülkarneyn'nin hayatı hakkındaki en köklü bilgi ise Kur'ân'da Kehf sûresinin 83 ilâ 99 ayetleri arasında yer alan

[264]Ünver, "İskender", **TDVİA**, s. 557-559.
[265]Mecdüddîn Keyvânî, "İskendernâme", **Dâiretu'l-ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî**, C. VIII. (Çevrimiçi) http://www. https://www.cgie.org.ir/fa/article, 30 Kasım 2022.
[266]Muhammed Hüseyin Keremî, "İskender-İrân-Nizâmî", **Neşrîye-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Şehîd Bâhuner-i Kirmân**, sy. 16, 1383, s. 131-173. Ayrıca bkz. Mahmut Kaya, "İskender", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 2000, C. XXII, s. 555-557.
[267]İskender Pala, "İskender mi Zülkarneyn mi?", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** sy.26, 1993, s.117-146.

hikâyede bulunduğunu söyler. Ona göre Zülkarneyn'in hayatı hakkında tefsirlerde yer alan bilgiler sonradan kaleme alınıp çoğu efsane ve kıssa niteliği taşımaktadır.

Kehf sûresinde Zülkarneyn ile ilgili yer alan ayetler, Hurremşâhî'nin Farsça tercümesinden Türkçeye çevirilerek aşağıda verilmiştir:

> "Sana Zülkarneyn hakkında sorarlar, söyle şimdi ondan bir zikir size okuyacağım. Biz ona yeryüzünde makam (temekkün) vermiştik ve ona her işi yapabilmesi için güç bağışlamıştık. Ve o bu şekilde devam etti. Ta ki Mağrip (güneş) ülkesine vardı ve güneşin çamurlu ve sıcak bir çeşmede battığını buldu. Ve onun yanında bir kavim buldu. Biz dedik ey Zülkarneyn! seçim senin. Ya onlara azap gösterirsin ya da onalara iyilik yaparsın. O (Zülkarneyn) dedi: herkes müşrik olursa ona azap gösteririz sonra yaradanının yanına geri götürülür ve o (yaradan) ona zor bir azap gösterir. Ama herkes imana gelirse ve iyi şeyler yaparsa ona iyi bir ödül verilecek ve işi kolay gelecek. O anda yoluna devam etti ve Meşrik (güneş) ülkesine vardı ve onun ışınları karşısında korumaları olmayan halka vurduğu halde buldu…"[268]

Bir başka taraftan Kur'ân'da kıssası anlatılan Zülkarneyn'in peygamber olup olmadığını bilmek de gerekmektedir. Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn" adlı ansiklopedi maddesinde bu konuyla ilgili şu ifadelere yer vermiştir:

> "Din dili gereğince Zülkarneyn'in Kur'ân'da peygamberler veya din büyüklerine özgü bir dil ve üslûpla konuşur biçimde tanıtılması bazı İslâm âlimlerini onun peygamber olduğunu düşünmeye sevketmiş, buna karşılık bir kısım âlimler Zülkarneyn'i "sâlih bir kul" diye nitelemiştir. Bu iki görüş dışında, Hz. Ömer'e atfedilen ve İbn Kesîr tarafından son derece garip olarak nitelendirilen bir telakkiye göre Zülkarneyn bir

[268]Bahaeddin Hurremşâhî, **Kur'ân-i Kerîm; Tercume, Tavzîhât ve Vâjenâme,** Tahran, İntişârât-i Nilûfer, 1374, s. 303.

> melektir (Mes'ûdî, II, 8; İbn Kesîr, el-Bidâye, II, 537). Bîrûnî'nin tuhaf dediği diğer bir görüşe göre ise Zülkarneyn cin taifesindendir (el-Âṣârü'l-bâḳıye, s. 40). Onun peygamber olduğunu ileri süren âlimler Kehf sûresinin 84. âyetinde geçen, "Biz ona muhtaç olduğu her şeyi elde etme imkânı verdik" ifadesindeki genel anlamın kapsamına nübüvvetin de girmesi gerektiği şeklinde bir istidlâlde bulunmuşlarsa da bu istidlâle itiraz edilmiştir (İbn Âdil, XII, 556). Esasen Kur'ân'daki ifadeler ışığında Zülkarneyn'in peygamber değil ilim, hikmet ve adalet sahibi bir hükümdar olduğunu söylemek daha isabetlidir. Nitekim âlimlerin çoğunluğunca sahih kabul edilen görüş de bu yöndedir (Hâzin, III, 209)."[269]

Bazı İslâm tarihçileri İskender'in Zülkarneyn olmadığını söylemişlerdir. İskender'den İskender-i Zülkarneyn olarak bahseden ve aynı zamanda kıssaları ve menkıbeleri de târihî bilgiler gibi eserine aktaran tarihçilerden birisi Taberî'dir. Eski İranlıların Zülkarneyn'in İskender olduğunu düşünmeleri, eski kaynaklarda geçen müneccimlerin ifadelerinden ve eski edebî eserlerde yer alan rivayetlerden kaynaklanmaktadır. Zülkarneyn ile ilgili tefsirlerde onun Makedonyalı Büyük İskender, Büyük Kiros veya Hz. İbrahim döneminde yaşayan Roma imparatorlarına intisabı, Zülkarneyn'in cihangîr ve fâtih olduğu yönündeki inançlardan kaynaklanmaktadır.[270]

Nizâmî, *İskendernâme*'nin ilk bölümü olan *Şerefnâme*'nin yazılış nedenini ve yazdığı diğer eserlerine üstünlüğünü anlattığı yerde Firdevsî'nin İskender konusunu çalıştığını ancak konuyla ilgili söylenmesi gereken birçok şeyi anlatmadığını ve bu işlenmemiş konuları kendisinin işleyeceğini aşağıdaki beyitlerde şöyle ifade etmektedir:

---

[269]Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", **TDVİA**, s. 564-567.
[270]Mustafa La'l Şâtirî, Ali Nâzimiyân Ferd, "Tasâvîr-i Menkûş-i Yecûc ve Mecûc der-İskendernâme-i Hamse-i Nizâmî ve Mîzân-i Hem-hânî-i ân bâ-rivâyât-i İslâmî ve Güzâriş-hâ-yi Târîhî", **Pejûhiş-nâme-yi Târîh-i İslâm**, sy. 24, 1395, s. 97-121.

Suhan-gû-yi pîşîne dânâ-yi Tûs
Ki ârâst rûy-i suhan çûn ‘arûs

Der-ân nâme k’ân gevher-i sufte rând
Besî guftenî-hâ-yi nâ-gufte mând

Eger her-çi kerdendî ez-bâstân
Be-guftî dirâz âmedî dâstân

Ne-guft ân-çi rağbet-pezîr-eş ne-bûd
Hemân gûft k’ez-vey guzîr-eş ne-bûd

Diger ez-pey-i dûstân zelle kerd
Ki helvâ be-tenhâ ne-şâyest hûrd

Nizâmî ki der-rişte gevher keşîd
Kalem-dîde-hâ-râ kalem der-keşîd

Be-nâ-sufte durrî ki der-genc yâft
Terâzû-yi hud-râ suhan-senc yâft

Şerfnâme-râ Ferruh-âvâze kerd
Hadîs-i kuhen-râ be-dû tâze kerd[271]

“Sözü bir gelin gibi süsleyen Tûslu eski bilgin ve şair (Firdevsî), değerli inci gibi kelimelerle nazm ettiği *Şehnâme*’de birçok söylenmesi gerekenleri söylemeden bıraktı. Elbette Firdevsî eğer

[271]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 621.

geçmiş zaman tarihiyle ilgili her şeyi (yani İskender'le ilgili olayların tamamını) söyleseydi *Şehnâme* çok uzardı. Firdevsî beğenmedikleri dışındakileri söylemedi ve sadece gerekenleri söyledi. Helvayı tek başına yemek yakışık almaz bu yüzden Firdevsî bu tatlı hikâyenin kalanını (benim gibi) arkadaşları olan diğer şairlere bıraktı. İnci gibi kıymetli şiirler söyleyen Nizâmî kendisinden önce kaleme alınan sözlerin üzerini çizdi (aynısını tekrar etmedi, aynen taklit etmedi). Hazinede bulduğu delinmemiş inciyi (işlenmemiş sözü) kendi tab'ı ve aklıyla değerlendirip nazm etti. *Şerefnâme*'deki hikâyelerin şöhretini yüceltti ve eski sözü onunla yeniledi"

Nizâmî, ayrıca İskender hikâyesini nazm edeceğini duyduğu için Hz. Hızır'ın rüyasına geldiğini ve ona bazı konular hakkında eğitim verdiğini şu beyitlerde açıklamıştır:

Me-râ Hızr ta'lîm-ger bûd dûş
Be-râzî ki n'âmed pezîrâ-yi gûş[272]

…

Me-gûy ânçe dânâ-yi pîşîne guft
Ki der-durr neşâyed du sûrâh suft

Meger der-guzer-hâ-yi endişe gîr
Ki ez-bâz-guften buved nâ-guzîr[273]

[272] **A.e.**, s. 622.
[273] **A.e.**, s. 622.

> "Dün gece Hz. Hızır (a.s) sadece kulak ile anlaşılamayan, gönülle anlaşılması gereken bir sırrı bana öğreterek beni tâlim etti. Daha önce gelen Firdevsî ve başka bilgelerin İskender hakkında anlattıklarını tekrar söyleme çünkü bir incide iki delik açmak iyi olmaz dedi. Tekrarlanması lüzumlu olan fikirleri, sözleri senin de tekrar alman yanlış olmaz!"

Beyitlerin devamında Nizâmî, önceki eserlerinden farklı olarak târihî ve destansı yeni bir kalıpta eser ortaya koyduğunu anlatmaktadır. Ayrıca İskender'i araştırdığı kaynaklarda onun dünyada tanınmasına sebep olan üç özelliği yani cihângirlik ve padişahlık, bilgelik ve peygamberliği hakkında bilgiler elde ettiğini ve bu üç özelliğini anlatarak veya daha doğrusu eserini üç bölüme ayırarak oluşturduğunu ifade etmektedir.[274]Aslında Nizâmî, İskender'in daha çok cihângirlik yönünü çalışan Firdevsî'nin aksine onu iki ayrı özelliğiyle de anlatmak istediğini söylemektedir. Bu da Nizâmî'nin diğer târihî ve sözlü rivâyetlere ulaştığını gösteriyor. Çünkü bu rivâyetlerde İskender'le bağdaştırılan bilgelik ve peygamberlik özellikleri de mevcuttur. Safâ, Nizâmî'nin kullandığı bu rivâyetlerin Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan Zülkarneyn hikâyesinin diğer rivâyetler ile birleşen rivâyetler olduğunu söyler.[275]

Servetiyân'nın verdiği beyit açıklamalarına göre Nizâmî, tüm eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de sanatının asıl kaynağının hayal etmek olduğunu ve sanatının sihir özelliği taşıdığını bildirmektedir. Nizâmî, aşağıdaki beyitlerde İskender hikâyesiyle ilgili hayal ürünü olup efsaneleşmiş anlatılardan kendi gönlüne ve aklına inanılır gelenleri aktardığını şöyle ifade etmektedir:

Çunân guft-em ez-her çi dîd-em şigift

[274]Behrûz Servetiyân, **Şerefnâme: Nizâmî Genceî**, Tahran, Muessese-i İntişârât-i Emîrkebîr, 1386, s.492-93.
[275]Zabihullâh Safâ, "Mulâhazâtî Derbâre-i Dâstân-i İskender-i Makdûnî ve İskendernâme-hâ-yi Firdevsî ve Nizâmî", **İrân-şinâsî Dergisi**, sy. 11, 1370, s. 470.

Ki dil râh-i bâver şud-eş ber-girift

Hesâbî ki bûd ez-hired dûr-dest
Suhen-râ ne-kerd-em be-dû pây-best[276]
"İskender hikâyesinde gördüğüm ilgi çeken şeylerden, gönle inandırıcı gelenleri anlattım. Akla uymayan sözlerle ilgilenmedim."

Nizâmî, hikâyeyi yazmak için İskender'le ilgili perakende bir şekilde bulunan efsaneleri ve anlatıları toplayıp bir araya getirdiğini yani muhtelif kaynaklara başvurduğunu söyler:

Perâkende ez-her durî dâneyî
Ber-ârâst-em çun senem hâneyî[277]
"Saçılmış incilerden birer tane toplayarak bir evi put süsler gibi süsledim."

Nizâmî, İskender'le ilgili yazılanları ve anlatılanları bir yerde toplu bir eser şeklinde görmediğini anlatır. Kendisinin İskender'le ilgili olan dağınık efsaneleri ve rivayetleri ilk defa bir eserde topladığını söylemeye çalışır. Yeni ve eski tarih kitaplarında bulunan anlatılardan en iyilerini seçip yazdığını aşağıdaki beyitlerde şöyle açıklar:

Eser-hâ-yi ân şâh-i âfâk-gerd
Ne-dîd-em nigârîde der-yek-neverd

Suhan-hâ ki çun genc-i âgende bûd

[276]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 628.
[277]**A.e.**, s. 628.

Be-her nusha-î dur perâgende bûd

Zi-her-nusha berdâşt-em mâye-hâ
Ber-û bestem ez-nezm pîrâye-hâ

Ziyâdet zi-târîh-hâ-yi nevî
Yehûdî û Nasrânî û Pehlevî

Guzîd-em zi-her-nâmeî nâğz-i û
Zi-her pûst ber-dâşt-em meğz-i û

Zebân der-zebân genc perdâht-em
V'ez-ân cumle ser-cûmleyî sâht-em

Zi-her-yek zebân her ki âgeh buved
Zebân-eş zi-peygâre kûteh buved[278]

"O dünyayı dolaşan şahın (İskender'in) eserlerini tek bir yerde toplu olarak yazıldığını görmedim. Dolu hazine gibi değerli anlatılar, her biri bir yerde dağınık nüshalar halinde bulunuyordu. Her nüshadan bilgileri aldım ve onları şiir yoluyla süsledim. Yeni tarihlere ilaveten Yahûdî, İsevî ve Pehlevî tarihlerinde anlatılan rivâyetlerin en güzel bölümünü seçip en seçkin kısmını nakletmeye çalıştım. Bir dilden başka bir dile kıymetli sözleri naklederek hazine hazırladım (başka dillerdeki hikâyeleri kendi dilimde anlattım) ve o konuların hepsinden seçerek hulasa yaptım. Bu dilleri iyi bilenler benim bu yaptığımı kınayamazlar."

[278] **A.e.**, s. 628.

Servetiyân, "yeni", "hem-âhenk" anlamlarında olan "nevî" kelimesinin "nuvî" olarak okunduğunda kutsal kitap ve Allah'ın kelâmı anlamında da kullanıldığını söylemekle birlikte ikinci beytin atıfta bulunduğu "nevî tarihler" veya "nuvî tarihler"i üç anlamda yani "yeni tarihler", "kutsal kitapların tarihleri" ve "hem-âhenk tarihler" olarak değerlendirmektedir.[279]Sözlüklerde "Nuvî" veya "Nubî" kelimesinin karşılığı Kur'ân-ı Kerîm veya mushaf olarak geçmektedir. "Nubî" kelimesiyle İncil veya Tevrat gibi kutsal kitaplar kastedilmemiştir. Beyitte geçen söz konusu kelimeyi "nevî" olarak okumanın daha doğru olduğu düşünülebilir. Kelime "nevî" okunduğu takdirde beytin çevirisi hem yeni hem de eski kaynakların kastedilmesi yönüyle daha uygun düşmektedir. Bu beyite dayanarak Nizâmî'nin yeni kaynakların yanında eski kaynaklara da başvurduğu söylenebilir.

Bu beyitlerden yola çıkarak, Nizâmî'nin eserini oluştururken özellikle târihî olayların kurgulanmasında Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinden yararlandığı söylenebilir. İskender ile ilgili olan konularda ise farklı nüshalardan derlediği bilgilere ve bu konuda farklı dillerde yazılan târihî kaynaklara başvurduğu düşünülebilir. Nizâmî, kendi aklı ve gönlü tarafından gerçek olduklarını düşündüğü sözleri ve rivâyetleri derleyip seçmiştir ve kendine has hayal gücüyle bunları süsleyip edebi yönü güçlü ve kapsamlı bir eser ortaya koymayı başarmıştır.

Nizâmî, *İskendernâme*'yi kaleme almadan önce kendi de şiirinde aktardığı gibi muhtelif kaynaklara başvurmuştur. Bu çeşitli kaynaklarda kendisinin en doğru bulduğu ve aynı zamanda beğenip seçtiği rivâyetleri şiirinde aktarmaya çalışmıştır. Örneğin İskender hikâyesi İran'da yaygınlaşınca bu hikâyede yeni eklemeler ve değişiklikler meydana geldi. Bu tasarrufa uğrayan rivâyetlerden birinde İskender'in İran toprakları üzerinde imparatorluk kurmasını gelenek ve kabullere uygun şekilde gösterebilmek için Dârâb'ın oğlu olduğu

[279]Behrûz Servetiyân, **Şerefnâme: Nizâmî Genceî**, Tahran, Muessese-i İntişârât-i Emîrkebîr, 1386, s.506-507.

iddia edildi. Bu rivâyette Dârâb, Feylekûs'u mağlup ettikten sonra Kızı Nâhîd ile evlenir ve onu karnında bebeğiyle Rum'a geri gönderir. Bu rivâyet Safâ'nın ifadesine göre neredeyse tüm İskendernâmelerde ve *Şehnâme*'de mükerrer anlatılmıştır.[280] Ancak Nizâmî, eserinde İskender'in nesebiyle ilgili bazı târihî kaynaklarda geçen rivâyetleri karşılaştırmıştır. Birinci rivâyette İskender bir zâhit ve fakir kadının çocuğudur. Bu kadın öldükten sonra Feylekûs onu sahiplenir. Diğer rivayette Nizâmî, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sindeki rivayete işaret etmektedir ve burada İskender Dârâb'ın oğludur. Nizâmî aşağıdaki beyitlerde bu iki rivâyeti reddederek ve İskender'in Feylekûs'un oğlu olduğunu söyleyerek bu kavli daha doğru bulmaktadır:

Zi-târîh-hâ çun giriftem Kıyâs
Hem ez-nâme-i merd-i îzed-şinâs

Der-ân her-du guftâr çostî nebûd
Guzâfe suhan-râ durustî nebûd

Durust ân şud ez-gufte-i her diyâr
Ki ez Feylekûs âmed ân şehriyâr[281]

"Tarihî kaynakları karşılaştırdım ve 'ârif bir zatın kitabına da baktım. Her ikisinin bilgilerini de sağlam ve doğru bulmadım. Farklı bölgelerde nakledilen rivayetlere bakılırsa İskender'in Feylekûs'un oğlu olduğu en doğru kavildir."

Bu beyitlerden de anlaşıldığı üzere Nizâmî İskender hakkında bilgi toplarken, kaynak olarak hem *Şehnâme*'ye hem de farklı dillerde yazılan dinî ve târihî kaynaklara başvurmuş ve mukayeselerde bulunmuştur.

[280]Safâ, "Mulâhazâtî Derbâre-i Dâstân-i İskender-i Makdûnî ve İskendernâme-hâ-yi Firdevsî ve Nizâmî", s. 473.
[281]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 633.

Zerrinkûb, Nizâmî'nin, İskender hakkında bilinen hikâyeler ve rivayetlerden yararlanarak müstakil bir eser ortaya koyan ilk şair olduğunu ifade eder. O, şairin bu tarzının, kendisinden sonra bu hikâyeyi çalışan klasik Türk ve Fars şairlerine örnek teşkil ederek bir gelenek haline geldiğini söyler.[282]

Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinin en önemli özelliklerinden biri de *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme* bölümlerinde sâkînâmelerin ve mugannînâmelerin[283] olmasıdır. Mugannînâme, Türk edebiyatında fazla görülmese de Fars edebiyatında mesnevî şeklinde yazılan bir nazım türüdür. Şair mugannînâmede mükerrer bir şekilde mugannîye hitap ederek onu şarkı söylemeye ve saz çalmaya davet eder.[284] Fasâyî'ye göre edebiyatçılar, mugannînâmeyi *Şehnâme* vezninde, mugannîye hitaben yazılan, sâkînâmeye benzeyen ve onunla iç içe olan bir şiir türü olarak tanımlamışlardır.[285]Rıdvan Cânım, ansiklopedi maddesinde sâkînâmeyi şu şekilde tanımlar:

> "Şarap ve şarap meclislerini rindâne ifadelerle anlatan sâkînâmelerin yanında bu konuları tasavvufî olarak işleyenler de vardır. Bunlarda şarap ilâhî aşkı, sarhoşluk vecd halini temsil eder. İçki ve içkiye bağlı haller çevresinde ölümü hatırlama, öğüt, hikmet gibi konuların da işlendiği bu eserlerde rindâne bir eda ile varlık meselesi üzerinde durulur. Sâkînâmeler müstakil olarak yazıldığı gibi mesnevî türündeki eserlerin bir bölümü veya dîvânlar içinde terkibibend, terciibend ve kaside gibi manzumeler şeklinde de bulunabilir. İslâm öncesi Arap edebiyatında "hamriyyât" adıyla anılan ve şarabı konu alan şiirlerin önemli bir yeri

[282]Zerrinkûb, **Pîr-i Gence der-Cust u Cûy-i nâ-Kucâ-âbâd: Derbâre-yi Zindegî, Âsâr ve Endîşe-yi Nizâmî,** s. 169.
[283]Şair beyitte bazen sâkî (içki sunan kimse)'ye bazen de mugannî (saz çalıp şarkı söyleyen kimse)'ye hitap eder. bkz. Muhammed cafer Mahcûb, "Sâkînâme-Mugannînâme", **Suhan Dergisi**, yıl:1339, sy. 1, s. 69-79.
[284]Ali Ekber Dihhudâ, **Lugatnâme-i Dihhudâ**, C. XIV, s. 21240.
[285]Mansûr Restgâr Fesâyî, **Envâ'-i Şiir-i Fârsî: Mabâhisî Der-Sûret-hâ ve Ma'ânî-i Şiir-i Kuhen ve Nev-i Pârsî**, Şîrâz, İntişârât-i Nevîd, 1380, s. 271.

varsa da sâkînâmelerin müstakil bir tür olarak ortaya çıkışı çok sonradan İran'da gerçekleşmiştir."[286]

Sâkînâmeleri "hamriyyât"tan ayıran hususlar; mesnevî biçiminde, aruz vezninin mütekârib bahrinde yazılması ve felsefe, ahlâk ve irfân mazmunlarını içermesidir.[287]İsmail Saadet'e göre, Fars edebiyatında, Fahreddin Es'ad Gürgânî'nin (ö. h. 466'dan sonra / m. 1074'ten sonra) sâkî ve muganniye hitaben yazdığı iki beyitten dolayı ilk sâkînâme söyleyen şair olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilse de elde bulunan şiir örneklerine bakılırsa Nizâmî'nin Fars şiirinde ilk sâkînâme söyleyen şair olarak kabul edilmesi daha doğru olur.[288] Mahcûb, Nizâmî'nin verdiği sakînâme örneklerinde Gürgânî'yi takip ettiğini düşünmektedir.[289]Saadet, Nizâmî'nin, *Leylâ vü Mecnûn* ve *İskendernâme* adlı mesnevîlerinde bazı hikâyelerin başında ve sonunda sâkî ve muganniye hitaben iki beyit verdikten sonra hikâyeyi anlatmaya geçtiğini söyler.[290] Bu da Nizâmî'nin müstakil bir sâkînâme söylemediğini göstermektedir. *Tezkire-i Meyhâne*'de belirtildiği gibi Nizâmî'nin sâkînâme türünde yazdığı beyitlerin sayısı 173'tür.[291]Nizâmî'nin sâkînâme ve muganninâme türünde yazdığı beyitlerden birkaç örnek aşağıda verilmiştir:

Biyâ sâkî ez-men me-râ dûr kun
Cihân ez-mey-i la'l pur-nûr kun

[286]Rıdvan Canım, "Sâkînâme", **Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,** yıl: 2009, C. XXXVI, s. 13-14.
[287]Ali Ekber Dihhudâ, **Lugatnâme-i Dihhudâ**, C. IX, ed. M. Muîn, C. Şehîdî, Tahran, Muessese-i İntişârât ve Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, 1377, s. 13324
[288]İsmâil Saâdet, **Dânişnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, C. III, Tahran, Ferhengistân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî, 1388, s. 561.
[289]Muhammed Cafer Mahcûb, "Sâkînâme-Muganninâme", **Suhan Dergisi**, yıl:1339, sy. 1, s. 69-79.
[290]İsmâil Saâdet, **Dânişnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî, C. III**, s. 561. Ayrıca bkz. Muhammed Cafer Mahcûb, "Sâkînâme-Muganninâme", s. 69-79.
[291]Abdu'n-nebî Fahru'z-zâmânî Kazvînî, **Tezkire-i Meyhâne**, ed. Ahmed Golçin Me'ânî, y.y., Şirket-i Nesebî-i Hâc Muhammed Hüseyin İkbâl ve Şürekâ yay., 1340, s. 18-26. Ayrıca bkz. Seyyid Ahmed Pârsâ, Muhammed Azâd Mazharî, "Sâkînâme-i Nizâmî-i Genceî ve Ti'dâd-ı Vâkı'î-i Ebyât-ı Ân", **Neşrîye-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, yıl: 1389, Senendec, sy. 2, s. 49-69.

Meyî k'û me-râ reh be-menzil bered
Heme dil berend û gam-i dil bered[292]
"Ey sâkî gel de beni benden uzaklaştır ve dünyayı la'l rengindeki şarap ile aydınlat. Öyle bir şarap ki beni menzilime götürsün (varmak istediğim son noktaya götürsün). Herkes gönül çalarken o (şarap), yürekten gamı ve kederi çalsın."

Muganni be-dân curre-i cân-nevâz
Ber-âhenk-i mâ nâle-i nov be-sâz

Ki geştîm çun bulbul ez-nâle mest
Be-dân nâle z'în nâle dânîm rest[293]
"Ey muganni! O ruhu okşayan sazınla bizim ahengimize yeni bir beste oluştur. Bülbül gibi feryad etmekten mest olan biz, senin sazınla yaptığın yeni bestenle bu aşk acısından ve gamından kurtulabiliriz."

Funda Aydın, "Fars Edebiyatında İlk Sâkînâme Örneği" adlı makalesinde Nizâmî'nin sâkînâmelerindeki konuları şu şekilde anlatmıştır: "Onun sâkînâmelerinin en büyük özelliği arifâne konuları, şiirde örtülü ve gizli bir şekilde işlemesidir. Şair, sâkînâme başlığı altındaki beyitlerde, adaletsizlik, dünyanın faniliği gibi konulara yer vererek, sâkînin de yardımıyla, okuyucuyu dünyanın derdinden ve sıkıntısından uzaklaştırmak ister."[294]

Sâkînâme türünde şair içki, meyhâne ve sarhoşluğu bahane ederek önünde herhangi bir kısıtlama olmadan kendi devrini ve devrinin insanlarını

[292]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 683.
[293]**A.e.**, s. 949.
[294]Funda Türkben Aydın, "Fars Edebiyatında İlk Sâkînâme Örneği", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 2019, C. VI, sy.2, s.732-753.

eleştirip itirazını dile getirmektedir. Nizâmî, mey ve şaraptan bahsettiği şiirinde tasavvufî veya eleştirel anlamlar yüklemekte sergilediği özel üslubundan dolayı sâkînâmenin Fars edebiyatında özel bir tür olarak adlandırılmasını sağlamıştır. Hâfız'ın ilk müstakil sâkînâmesinin Nizâmî'nin etkisinde yazıldığı bilinmektedir.[295]

Nizâmî, *Şerefnâme*'nin mukaddimesinde yer alan aşağıdaki beyitlerde İskender hikâyesiyle ilgili gerçek hadiselere dayanan sözleri alıp süslediğini ve söz sanatlarıyla süslenmemiş şiirin yakışık almadığını söyler ve ardından hikâyenin sade halini tek varakta özetler:

Der-ân perde k'ez râstî yâftem
Suhan-râ ser-i zulf ber-tâft-em

Ve'ger râst hâhî suhan-hâ-yi râst
Neşâyed der-ârâyiş-i nazm hâst

Ger ârâyiş-i nazm ez-û kem kun-em
Be-kem mâye beyt-eş ferâhem kun-em

Heme kerde-i şâh-i gîtî harâm
Der-în yek varak kâğez ârem temâm[296]

"O perdede doğru olarak bulduklarımı beyitlerimde işledim ve o sözün zulfünü ördüm. Eğer doğru söz peşindeysen ve doğru söz istiyorsan o zaman sözü gerçeğe tam uygun şekilde, nazmı güzelleştirecek edebi sanat ve zinetlerle ifade etmek kolay

[295]S. A. Pârsâ, M. A. Mazharî, "Sâkînâme-i Nizâmî-i Genceî ve Ti'dâd-i Vâkı'î-i Ebyât-i Ân", s.49-69.
[296]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 628.

değildir. Eğer şiirin süslemelerini az tutarsam şiiri az sayıda beyitle yazıya dökerim. Bütün dünyayı dolaşan o şahın (İskender'in) bütün yaptıklarını bir varakta tamamlamış olurum."

Nizâmî'nin, *Şerefnâme*'nin başında İskender hikâyesini özetlediği beyitlerin mensur çevirisi şu şekildedir:

"İskender cihângîr bir padişahtı bu yüzden dünyanın dört köşesini gezdi ve ayak bastığı her diyârda büyük padişahların âdetlerini devam ettirdi ve ateş-perest olan Zerdüştlerin görenekleri dışında başka âdetleri korudu. İskender, Rum'da ilk olarak altın sikke bastırdı. Onun emriyle mâhir kuyumcular gümüşü altınla kapladılar. Ayrıca Derî dilinden Yunancaya birçok hırednâme çevirtti. Aynayı yaparak insanlara yol gösterdi. İskender zengîlerin üzerine yürüdü ve onlara galip geldi. Hindistan, Rusya ve Çin'e kadar ilerledi ve Ahameniş İmparatoru Daryûş'un tacını ve tahtını elinden aldı ve yirmi yaşındayken padişah oldu. Yirmi yedi yaşındayken de peygamberlik derecesine yükseldi. İskender'in peygamber olduğu zamandan sonra Tarih-i İskenderî'yi yazdılar. İskender hak dînini öğrenince cihanda uğurlu ve seçkin oldu ve dünyanın her yerini adaletle yönetti. Hindistan'dan Rum'a kadar Semerkant, Hera (Herat) ve Derbent gibi birçok şehir inşa etti. Bulgar bölgesi de İskender'in eseridir. Bulgar kelimesinin aslı bün-i gâr'dır.[297]Ye'cüc seddi ise İskender'in bir diğer meşhur yapıtlarındandır. Sonra İskender yer yüzünü bölmek ve ebadını ölçmek istedi ve birbirine kesişen çizgilerle yer küresini dört eşit bölüme ayırdı ve yeryüzünün enini ve uzunluğunu hesapladı. İskender dünyayı gezmeye azmedince yeryüzünü ölçmek için uzun ipler kullandı ve dünyanın her miline her fersahına hâkim oldu. Elde ettiği bu tutarları kaydetmek için işi bilen çok sayıda kâtip ve işi bilen kimseleri görevlendirdi. İskender'in yolu denizden olduğu zaman deniz yüzeyini

[297]Nizâmî, şiirinde İskender'in âb-ı hayatı bulmak için karanlıklar ülkesine giderken bir "bün-i gâr"da yani bir mağaranın dibinde hazine ve ordusunu bıraktığını ve "Büngâr" adlı bir şehir inşa ettiğini söyler. Bu günlerde bu şehir Bulgar adıyla bilinmektedir.

ölçmek için iki gemiyi iple birbirine bağlayıp iplerden birini demirleyerek sabitledi ve diğer gemiyi ipin uzunluğu kadar ileri götürürdü. Hareket halinde olan gemi durduktan sonra duran gemi hareket etti ve bu şekilde denizin yüzeyini de ölçtü. İskender çok şeye çare buldu ancak bir tek ölümden kurtulmanın yolunu bulamadı.[298]

Nizâmî'nin *İskendernâme*'de anlattığı hikâyenin hülâsası şöyledir:[299]

Şerefnâme

Rum padişahlarından Makedonya'da hüküm süren Feylekûs adlı âdil bir şah var. Tüm Rum ve Rus memleketleri onun emri altında. Feylekûs'un adaletinin her yere yayıldığını duyan İran şahı Dârâ ordusuyla onu geçmeye çalışır. Bu yüzden Feylekûs'tan haraç ister. İyilik peşinde olan Feylekûs Dârâ ile kin ve düşmanlık oluşmaması için haraç ödemeyi kabul eder.

Nizâmî, İskender'in soyu ile ilgili önce birkaç rivâyeti aktarır:

Bir gün zâhid bir kadın karnında bebeğiyle şehirden uzak bir harabede bir bebek dünyaya getirir ve sonra can verir. Ava çıkan Feylekûs bebeği bulup onun yetiştirilmesini üstlenir. Onu kendi velîahtı yapar.

Diğer rivâyet ise Nizâmî'nin kısaca işaret ettiği *Şehnâme*'de de geçen İskender'in soyunun Dârâ'ya bağlandığı rivâyettir. Nizâmî, her iki rivâyeti yanlış bulmaktadır. Nizâmî sonuç olarak hikâyesinde İskender'den Feylekûs'un oğlu olarak bahsetmektedir:

Feylekûs'un bezm meclisinde sevdiği güzellerden birinden bir oğlu dünyaya gelir. Müneccimler bu bebeğin talihinin iyi olduğunu söylerler. Bu bebeğe İskender adı verilir. İskender'in dünyaya gelişinden çok sevinen Feylekûs muhtaçlara hazinelerinin kapısını açar. Bu bebek büyür, savaş ve binicilik

[298]Mahbûbe Zamânî, **Hamse-i Nizâmî Be-Nesr**, s. 358-359
[299]Hikâyenin geniş mensur metni için bkz. Mahbûbe Zamânî, **Hamse-i Nizâmî Be-Nesr**, Tahran, İntişârât-i İkbâl, 1388, s. 353-472.

mahareti kazanır. Feylekûs, oğlunun akıllı olduğunu görüp onu eğitim alması için Aristo'nun babası hakîm Nikomakhos'un yanına gönderir. Aristo da İskender ile beraber eğitim alır ve babasından öğrendiği her şeyi İskender'e öğretir. İskender'in gelecekte padişah olacağını bilen Nikomakhos, ondan öğrettiklerini unutmamasını, mal ve altına tapmamasını ve oğlu Aisto'yu yanından ayırmayıp onu kendine vezir yapmasını ister. İskender, bir gün padişah olursa Aristo'yu kendi veziri yapacağına söz verir. Şah Feylekûs dünyadan göçer ve tahtını oğlu İskender'e bırakır. İskender de babası gibi Dârâ'ya haraç ödemeye devam eder ve dünyaya açılıp yeni şehirleri fethetmek ile meşgul olur. İskender yaptığı her işte başarılı olur ve herkes onun emrine uyar. Her evde resmi asılı olan İskender'in cihangirlik efsansi tüm ülkelere yayılır. İskender, bazen ava çıkıp bazen mey meclisleri kurup işi bilenlere danışır. Adaleti yerine getirir ve haraç istemez. Yoksullara ihsanlarda bulunur. Veziri Aristo'nun bilgeliği ve desteği ile kısa zamanda cihânı fetheder.

Bir gün İskender bezm meclisindeyken birkaç Mısırlı ülkelerine gelen ve onları azarlayan Zengîleri şikâyet edip yardım talebinde bulunmak için İskender'in huzuruna gelir. İskender Aristo'nun tedbiri ile bir ordu hazırlar ve Makedonya'dan Mısır'a doğru yola çıkar. Zengîlerin ordusuyla iki gün savaşır. Savaşın ikinci günü İskender nedîmi Tûtiyânûş'u Zengî şahını bu savaşı kazanamayacağına ikna etmesi için elçi olarak gönderir. Zengî şahı öfkelenir ve Tûtiyânûş'un kafasını kesmelerini emreder. Kesilen kafa bir tepsiye koyulur ve Zengî şahı onun kanını içer. Bu haberi alan İskender iki gün sonra Zengî ordusuna hücum eder. Yine Zengî ordusu Rum ordusunu geçmeyi başarır. İskender bir çare bulması için Aristo'ya danışır. Aristo, kendilerini Zengîler gibi insan yiyorlarmış gibi göstermelerini önerir ve şaha birkaç Zengîyi esir almasını ve kafalarını kestirip sonra kesilen kafalardan birini yiyecek gibi göstermesini teklif eder. Bu haberi duyan zengiler korkar ancak yine savaşmaya devam ederler. Nihayet İskender'in ordusu bu savaşı kazanır. İskender kurtulan Zengîlerin köle olarak çalışmalarına izin verir. Bundan sonra ise (Habeşîler)

siyahiler hep köle olarak satılır. İskender bu savaştan bolca hazine kazanır. Ölenler için üzülen İskender bu işin kader ile ilgili olduğuna inanır. Savaştan kazançlı dönen İskender bir hafta dinlenir ve sonra Mısır'a döner. Mısırlılara iyi davranır ve sonra Nil nehrinin sahiline gider ve birkaç gün orada kalır. Bu nehrin kenarınnda bir şehir inşa eder ve şehrin adına "İskenderiye" adını verir. Rum'a dönen İskender'in savaştaki başarısı kutlanır ve o da savaştan kazandığı ganîmetleri diğer ülkelere gönderir. Bir elçi ile bu ganîmetlerden Dârâ'ya da gönderir. Dârâ bu hazinenin karşısında teşekkür yerine kin ve kıskançlık göstererek elçiye cevap verir. Mısır'daki savaştan gâlip çıkıp güçlenen İskender Dârâ'ya haraç ödemeyi keser ve onunla savaşmak ister. Bir gün ava gezemeye çıkan İskender birbiriyle savaşan iki keklik görür. Bu kekliklerden birine İskender diğerine ise Dârâ adını verir. İskender adını verdiği keklik kazanır ve sonra dağa doğru uçar ancak bir anda bir kartala yem olur. İskender bu hâdiseyi, Dârâ'yı yeneceği ancak ömrünün kısa olacağı şeklinde yorumlar.

Yüksek kubbesi olan bir dağa âkıbetlerinin ne olacağını soranlar vardı. İskender ise bir bilgin kişiden dünyada savaş çıkarsa İskender'in âkıbetinin ne olacağını o dağa sormasını istedi. Bu kişi "İskender Dârâ'yı yenecek mi?" diye dağa sordu. Dağ ise onun söylediğini tekrarladı. Bunu duyup mutlu olan İskender işi bilenlere danışmak için bezm meclisine döndü. İşi bilenler, İskender'e beklemesini ve önce düşmanın ona hücum etmesini önerdiler. İskender'e ön görülere göre onun bu savaşı zaten kazanacağını söylediler. İskender, onları dinledi ve dünyayı fethetme işine devam etti.

İskender'in tedbiri ile ayna icât edildi. İlk olarak altın ve gümüşü kalıba döktüler ama bu netice vermedi. Sonra diğer metalleri denediler yine olmadı. Nihayet demiri denediler ve Ressâm adlı demirci onu yontup aynaya dönüştürdü.

Bir gün Dârâ İskender'e bir elçi gönderir ve eskisi gibi haraç ödemesini emreder. İskender öfkelenir ve babası Feylekûs gibi haraç ödemeyeceğini ve fazla zorlarsa onun üzerine yürüyeceğini söyler. Bunu duyan Dârâ, öfkelenir ve İskender'e bir elçi ile gûy ile çevgân ve bir ölçüm sayılmamış susam gönderir.

Çevgân “sen daha çocuksun ve gûy ile çevgânla oyun oynamalısın” sayısız susam ise “bundan fazla ordu ile üzerine yürüyeceğiz” mesajlarını içerir. İskender, Dârâ’nın gönderdiği gûyu yeryüzüne benzetir ve bunu Dârâ’nın dünya padişahlığını ona bırakacağı şeklinde yorumlar. Sonra susamları tavuklara yem olarak yere serper ve bunu da kendi ordusunun bu savaşı kazanacağı şeklinde yorumlar. İskender, Dârâ’ya elçi ile bir ölçüm üzerlik geri gönderir ve bununla “üzerliğin acı olduğu ve düşman tarafından hiçbir tavuğun onu yiyemeyeceği” mesajını iletir. Bu mesajı alan Dârâ sinirlenir ve dokuz yüz binlik bir ordu hazırlayarak Ermenistan üzerine yürür. İskender ise bilginlere ve hakîmlere danışarak ve onların onayını alarak üç yüz binlik ordusuyla Dârâ ile savaşmaya gider. Dârâ da İran büyüklerine danışır. Onlar İskender’in cengâverliğini bildikleri için sessiz kalır. Aralarından Ferîburz adlı kahraman bir pîr Dârâ’ya, Keyhüsrev’in mağaraya girmeden önce “câm” adlı kadehine baktıktan sonra Rum ülkesinden cihângîr birinin gelip İran âteşkedelerini yıkıp tüm İran’ı fethedeceğinin, padişahlık tahtına geçeceğinin ve nihayet helak olacağının haberini verdiğini söyler. Ferîburz, Dârâ’dan dikkatli olmasını ister. Dârâ ise buna kızar ve İskender’e bir mektup gönderir. Mektupta İskender’e kendisini yenemeyeceğini bu yüzden anlaşmasını teklif eder. İskender bu mektuba cevap verir ve Dârâ’yı anlaşmaya davet eder. Ancak ilk onun savaş açtığını ve bu yüzden onun üzerine yürüyeceğini söyler. İskender bu mektubun ardından ordusu ile Musul’a Dârâ’nın ordusuyla savaşmaya gider. İskender ve Dârâ savaşırlar ve nihayet Dârâ, İskender’den alacakları para karşılığında ona ihanet eden iki çavuşu tarafından öldürülür. İskender yerde yaralı yatan Dârâ’ya üzülür ve son nefeslerinde onun isteğini sorar. Dârâ, kendisinin âkıbetini örnek almasını bu yüzden böyle bir günden korkup doğruluğu seçmesi gerektiğini söyler ve üç arzusunu dile getirir. İlk olarak kanını dökenlerin cezalandırmasını ister. İkinci olarak kendisinin yerine tahta geçerse İran’a zarar vermeyeceğini ister. Üçüncü olarak harem-serâdaki kadınlara saygı gösterip kızı Rûşenek’i kendisine eş olarak seçmesini talep eder. Dârâ bunları söyler ve sonra hayata veda eder.

İskender, sabaha kadar matem tutar ve ardından Dârâ'nın şahlara yakışır bir şekilde gömülmesini emreder. İskender, Dârâ'nın tahtına geçer. Dârâ'nın zahmetsizce elde ettiği hazineleri muhtaçlara dağıtır. İran büyüklerine haber gönderir ve onun emrine itâat etmelerini ister. Dârâ'ya ihanet eden iki çavuşa önce hazine bağışlar sonra insanlara ibret olsun diye her ikisinin de asılmasını emreder. Sonra Ferîburz'u yanına çağırır, ona iyi davranır ve Dârâ'ya neden mâni olamadığını sorar. Ferîburz, "bu ülkede padişahlık tahtı İskender'in kısmetindeymiş" diye cevap verir. İskender, padişahlık tahtına geçtikten sonra İranlılara Zerdüştlüğü bırakmalarını ve Allah'a inanmalarını emreder. İçlerinde hazineler bulunan âteşkedeleri vîran eder ve her yıl "Nevrûz" ve "Sade" kutlamasında kadınların ve kızların süslenip özgürce eğlendikleri bezm meclislerini kaldırır. İskender Dârâ'dan tahtı alıp Musul'dan dönerken önce Bâbil'e gider ve oradaki âteşkedelerin söndürülmesini emreder. Orada Allah'ın dinini yaymaya başlar. Sonra Azerbaycan'a gelir ve "hod-sûz" adlı âteşkedenin ateşinin söndürülmesini ve yıkılmasını emreder. Ardından Sipâhan'a (İsfahan'a) gider ve birçok âteşkedeyi vîran eder. O âteşkedelerden birinde çalışan Âzerhumâyûn adlı güzel ve büyücü bir kız, âteşkedenin İskender'in emriyle yıkılacağı zaman bir ejderhaya dönüşür ve ona mâni olur. İskender, büyücü Belinas'a haber verir. Ejderha vücutlu kız Belinas'ın büyüsü karşısında büyüsü bozulur. Belinas, kıza âşık olur ve İskender'in izniyle o kızla evlenir. İsfahan'da tahta geçen İskender, birkaç gün zevk u safâ sürdükten sonra Rûşenek ile evlenir. Sonra İstahr şehrine gider ve orada tahta geçer. İstahr'da adelti yayacağını ve yoksullara elde edeceği hazinelerden bağışlayacağını söyler. Bir müddet sonra dünya padişahlığını kazanan İskender elde ettiği hazineyi ve eşini vezirinin eşliğiyle Rum'a göndermek ister. Veziri onun İran'ı terk edip kendi ülkesine dönmesini önerir. Vezir, İskender'e İran vilayetlerini şehzadeler arasında bölerse bunların birbirleriyle savaşmaktan Dârâ'nın intikamını almaya fırsat bulamayacaklarını söyler. İskender, vezirini dinler ve Farsça yazılmış kitapları tercümanlarla beraber ve tüm hazineleri Yunan ülkesine gönderir. Karnında

çocuğunu taşıyan Rûşenek'i ise veziri Aristo'ya emanet eder. İskender'in oğlu dünyaya gelir ve ismini "Mehd-bûs" koyarlar. Aristo, İskender'in yokluğunda Yunan ülkesinde onun nâibi olarak hüküm sürer ve bir taraftan da Mehd-bûs'u eğitir. Cihân padişahı olan İskender şehirler, imâretler ve sedler inşâ eder. Batıdan doğuya tüm ülkelerin şahları ona hediyeler getirir. İskender, Ka'be'yi görmek için hazineleriyle beraber çöl üzerinden Arapların üzerine yürür. Araplar İskender'e teslim olurlar. İskender, hac ibadetini yerine getirip Ka'be'yi ziyaret ettikten sonra Yemen'e gider sonra da Irak'a ve ardından Abhazya'ya habersizce yürür. İskender, Abhazya'da Tiflis şehrini inşâ eder ve orada kendi dinini yayar. Ardından ovaya avlanmaya gider ve iki haftasını öyle geçirir.

İskender, ordusunu sahraya çeker ve orada yeşil tarlalarla dolu güzel bayındır bir şehir görür ve oranın hangi padişaha ait olduğunu sorar. O diyârın (Berde'nin) Nûşâbe adlı güçlü, güzel ve takvâlı melikesine ait olduğunu söylerler. Nûşâbe'nin kasrına hiçbir erkek girememektedir. Gündüzleri sarayın güzel cariyeleriyle bezm meclisi kurup geceleri sabah kadar ibadet ile meşguldür. Nûşâbe, İskender'in ülkesine geldiğini öğrenir ve ona ve ordusuna hediyeler gönderir. İskender, dayanamayıp Nûşâbe'yi yakından görmek için bir gün bir elçi kılığında onun kasrına gider. Nûşâbe, elçinin İskender olduğunu anlar ve bunu ispatlamak için şahların yüzlerinden resimlerin bulunduğu ipek kumaşı getirmelerini emreder. İskender kendi resmini ipek kumaşta görür. Nûşâbe, İskender'e korkmaması gerektiğini söyler ve onun karşısında hizmet etmeye başlar. Nûşâbe, İskender için meclis kurar ve İskender Nûşâbe'nin özlü sözlerinden ders alır. İskender, Nûşâbe'yi hiçbir zaman incitmeyeceğine söz verir. Ertesi gün İskender bir meclis kurar ve Nûşâbe ile güzel cariyelerini o mecliste ağırlar.

İskender, Nûşâbe ile birkaç gün eğlence meclisi kurduktan sonra ordu büyüklerinin de olduğu bir mecliste tüm ülkeleri gezmeden ve dünyayı ele geçirmeden Rum'a dönmeyeceğini dile getirir. Bu yüzden önce Elburz Dağı'na gitmek ister. Sonra çölleri aşıp Hazran Denizi sahilinde kuş ve balık avlamak

ister ve bu konuda büyüklere danışır. İskender'in ordusu yolculuğa çıkmadan önce Belinas'ın tedbîri ile üzerlerindeki hazineleri yer altına gömerler ve sonra bulabilmeleri için gömdükleri yeri işaretlerler. Kader İskender'i Rum'a geri götürür ve bu hazineler yerde gömülü kalır. Orada bir kilise yapılır ve o hazinelerin yerini bulmak için yazılan genç-nâmeler o kilisedeki çalışanlara verilir.

İskender inşa ettiği şehirler ve adaletiyle tüm dünyada herkes tarafından iyi anılıyordu. O, zahitlerin duası yardımıyla kazançlar elde ettiğini ve ilerlediğini düşünüyordu. Fakat savaşan ordusu bundan rahatsızdı ve İskender'e dünyayı fethetme sebebinin dua değil savaş ve kılıç çekmek olduğunu söylüyorlardı.

Elburz Dağı'na doğru ordusuyla ilerleyen İskender oradan Derbend Kalesi'ne geçer. Kalede insanların malına el koyan birkaç yol kesen bulunurdu. Bu yol kesenler İskender'in ve ordusunun kaleden geçmesine mâni olur. İskender'in ordusu kırk gün boyunca mancınıkla attıkları büyük taşlarla kaleyi yıkmaya çalışırlar ancak başarılı olamazlar. İskender, mağarada dünyadan uzak riyâzetle hayat sürdüren bir zâhidi bulur ve ondan yardım ister. Zâhidin duasıyla dağ ve kale yıkılır. O dağlık alanda Kıpçakların zulmüne uğrayan halkın yaşadıkları bölgenin etrafına hisar yaparak onları korur. İskender, Keyhüsrev'in tahtını ve câmını içinde sakladığı Sarîr kalesine gider. Keyhüsrev soyundan "Sarîrî Melik" adlı bir şehzade kalede bu câmı ve tahtı korumaktadır. Bu zât İskender'i misafir gibi karşılar, Keyhüsrev'in tahtına oturması ve câmından şarap içmesi için ona izin verir. İskender, hakîm Belinas ve birkaç hizmetçisi ile Keyhüsrev'in tahtına doğru ilerler. Güzel kızlar onu ağırlar. Keyhüsrev'in tahtına önce saygı gösterir, tahtı öper ve kısa bir müddet tahta geçer tekrar iner sonra Keyhüsrev'in câmı karşısında ayağa kalkar, içindeki şaraptan içer ancak bir daha talep etmez. Çünkü İskender bir gün tahta tabuta girecek olan insanın böyle tahtlar kurmasını faydasız bulur. İskender, Belinas'tan Keyhüsrev câmının sırrını çözmesini ister. Rum'a döndükten sonra Belinas, Keyhüsrev'in câmını örnek alır

ve bir yuvarlak usturlâp îcat eder. İskender, Keyhüsrev'in tahtına uzun süre oturanları o tahtın yere atması için Belinas'tan bir büyü yapmasını ister. O tahtta hala bu özelliğin bulunduğu söylenir. Sonra İskender, Belinas ve iki kölesiyle Keyhüsrev'in mezarını bulmak için bir mağaraya girer. Zor ve karanlık yollardan geçerek ateşin çıktığı bir yere varır. Belinas o kuyuya iner ve yanmakta olan bir kükürt madeni bulur. Keyhüsrev'in bundan haberdar olduğunu bu yüzden bu mağarada uyuduğunu söyler.

İskender'e İstahr şehrinden bir elçi gelir ve Keykâvus neslinden birinin padişahlık iddiasında bulunup onun yerine geçmek istediğini söyler. Bu haberde ayrıca İskender'in kendi yerine konumlandırdığı şah, bu kişiye mâni olabilmesi için yeterli ve güçlü orduya sahip olmadığını bildirir. İskender, Sarîr kalesinden çıkar ve Halhal'a gider ve bir haftasıını orada geçirir. Sonra Gîlan'a gider ve oradaki tüm âteşkedeleri söndürür. Sonra Rey şehrine gider ve padişahlık iddiasında bulunan adamı öldürür. Bunu kutlamak için orada Herat şehrini inşâ eder. Ardından Nişâbur şehrine geçer. Orada İskender'i sevenler ve Dârâ'yı sevenler olarak iki grup bulunur. İskender sonra Merv'e gider ve oradaki âteşkedeleri de yıkar. Ardından Horasan, Kirman, Gazne ve Gur şehirlerini fetheder. Gittiği her şehirde iyi karşılanır ve ona armağan edilen hazineleri toprağa gömüp yoluna devam eder. İran topraklarını tamamen ele geçirdikten sonra Hindistan'a gider. Keyd-i Hindû'ya bir mektup gönderir. Mektupta "ya savaş ya da uzlaş" der. Keyd-i Hindû gördüğü rüyanın gerçekleşmesinden ve İskender'in gücünden korktuğu için uzlaşmayı kabul eder. İskender'e savaş yolunu seçmemesi için dört hediye önerir. Birinci hediye kızıdır. İkincisi yâkut taşından yapılmış olan ve içtikçe içindeki şarabı tükenmeyen bir kadehtir. Üçüncü hediye müneccim bir hakîmdir. Dördüncü hediye ise bilge bir hekimdir. İskender, bu armağanları kabul eder ve fazladan hediyeler ister. Keyd-i Hindî'nin kızını görünce onunla evlenir ve daha önce Rum'a gönderdiği Rûşenek'i unutur. Keyd'in kızını da elde ettiği hazinelerle beraber ordusu eşliğinde Rum'a gönderir. İskender, Hindistan'dan Çin'e geçer. Çin Hakanı önce korkar ve bir

ordu toplar. Hakan'ın bir ordu hazırladığını duyan İskender ona bir mektup gönderir ve onu korkutur. Mektubu alan Hakan, İskender'den ülkesine zarar vermemesini ve âdil davranmasını ister. Bir gün Hakan elçi kılığında İskender'in huzuruna gider ve onunla yalnız konuşmak ister. İskender, bu işten şüphe duyar ve onun ayaklarının önce zincire vurulmasını emreder. Hakan, kendi kimliğini belli ettikten sonra İskender çok öfkelenir. Sonra Hakanın yumuşak dili ve barışmak için yaptığı yalvarışlara karşı yumuşar ve savaş çıkarmadan teslim olduğu için ondan tâcını ve tahtını istemez. Ancak yedi yıl boyunca haraç ödemesini emreder. Hakan, haraç ödeyebilmesi için İskender'den yedi yıl yaşayabilme hakkı talep eder. Bu talep İskender'in hoşuna gider. Hakandan haraç alamayı bir seneye indirir ve onun talebi üzerine tahtını koruyabilmesi için ona bir amannâme verilmesini emreder. Yalnız ertesi gün bekçi İskender'e Hakanın ordusuyla yaklaştığını haber verir. İskender ise Hakana karşı ordusunu hazırlar. Hakan, İskender'e karşı savaşmak istemediğini ve sadece güçsüz olduğu için ona teslim olmak istemediğini göstermek için ordusunu topladığını söyler. İskender onu bağışlar ve bir yıllık haraçtan da vazgeçer.

Bir gün İskender ve Hakanın bulunduğu bir bezm meclisinde Rum ve Çin ressamları birbiriyle resim yarışmasına girer. Bir kubbeyi perde vasıtasıyla ikiye ayırırlar. Bir tarafta Rum ressamları diğer tarafta Çin ressamları resim yapar. Perdeyi kaldırdıklarında her iki resim birbirine benzer. Bir kez daha denedikten sonra Çinlilerin kubbenin diğer kemerini parlattıklarını bu sebeple bu kemerin Rumların resmini aksettiğini görürler. Böylece Rumların resimde ve Çinlilerin ise parlatma işinde maharetli oldukları hükmüne varılır. Günlerden bir gün Ressam Mânî peygamberlik iddiasıyla Rey şehrinden Çin'e gider. Çinliler o gelmeden önce gerçek gibi görünen içinde dalgalı suyu olan bir havuz resmi çizerler. Uzun yoldan gelen Mânî susadığı için bu havuza çömleğini batırır. Çömlek kırılır. Çinli ressamların hilesini gören Mânî, o havuzun üzerinde etrafını kurtların sardığı bir ölü köpek resmini çizer ki susayan insanlar o resimden

uzaklaşsın. Onun sihirli sanatını gören Çinliler ise ona ve Erjeng adlı kitabına inanırlar.

Çin Hakanı ile bir müddet bezm meclisi kuran İskender artık kendi ülkesine dönmesi gerektiğini söyler. Hakan ise "cihanın yedi iklimi senin oldu, olduğun her yerde padişahlık edebilirsin, biz de senin kullarınız" der. Hakanın ilmi, kültürü ve dostluğuna hayranlık duyan İskender Çinlilere bolca hazine bağışlar. Çinliler ise İskender'i alemin padişahı olarak bilirler. İskender'in iyilikleri karşısında Hakan şahane bir bezm meclisi kurar ve İskender'i o mecliste ağırlar. İskender'e hazinesinden bol hediyeler armağan eder. Bu hediyeler arasında güzel yüzlü, erkeklerden daha güçlü olan ve sesi de güzel olan bir câriye bulunur. İskender, o cariyenin erkekler gibi güçlü olmasından hoşlanmayıp onu dönüşte kendi yanına almaz. İskender, artık Çin'den Rum'a ve kendi vatanına dönmek ister. Ancak Abhaz başkanı İskender'e Rusların Derbend'e kadar geldiklerini ve Berde'ye hücum edip o diyarın melikesi olan Nûşâbe'yi tutuklayıp diğer güzelleri de katledip tüm şehri talan ettiklerini haber verir ve ondan yardım ister. Bunları duyan İskender atına atlar. Ceyhun'dan geçer. Harezm ovasını da geçer. Bâbil'den Sıklâb çölüne varır. Orada bir sürü Kıpçak Türkü görür. Onların eşlerinin ve kadınlarının örtünmeden özgürce gezdiklerini görür ve kendi ordusunun o güzellere istekli olduklarını görünce bu durumdan şikayetçi olur ve Kıpçak büyüklerine kadınlarının örtünmesini söylemelerini emreder. Kıbçak büyükleri geleneklerine göre önce erkeklerin gözlerinin örtünmesi gerektiğini söylerler. Bu nasihatlerin faydasız olduğunu düşünen İskender Belinas'tan yardım ister. Belinas ovanın ortasına siyah taştan bir gelin heykeli yapar ve beyaz mermerden üstüne bir örtü takar. O tılsımlı heykeli gören örtüsüz kadınlar utanıp örtünürler. Böylece Kıpçak kadınları örtünmeye başlar ve yüzlerini peçe ile kaptırlar. Hala o tılsım Kıpçak ovasında bulunur ve insanlar o tılsımlı heykeli ziyaret edip kurbanlar keserler. İskender, ordusunu hazırlayıp Ruslarla yüzleşmeye gider. Bu haber Kantal-i Rûsî'ye ulaşır. O da yedi Rus vilayetinden ordu toplar ve İskender'e karşı çıkar. İskender yedi

gün Ruslarla savaşır. Bu savaşta Hakanın İskender'e armağan ettiği Çinli cariye bir asker kılığında Ruslara karşı Rum ordusuna yardım eder. Yedi gün savaştan sonra İskender Rus ordusunu yener. İskender, savaş sonrası güzel ve yeşil bir yeri ikamet için seçer ve orada kurduğu bezm meclisinde diğer şahlarla oturur. Bir hayli hazineyi ve kıymetli hayvan derilerini getirmelerini emreder. Bu eski deriler arasında sincap ve samur gibi hayvanların kafalarından deriler görür. Bir Rus onların ülkenin hiç değişime uğramayan para birimi olduğunu söyler. İskender ise Rusların bu siyasetine çok şaşırır. O mecliste İskender ordu büyüklerine hazineler bağışlar. Çölden çağırdığı bir dilsiz adama ibret olsun diye altın ve gümüş vermek ister. Adam kabul etmez ve İskender'den ona koyun vermesini talep eder. İskender ona bir koyun sürüsü bağışlar. Mey meclisinde Rus padişahlarını getirtir ve onların ayaklarından zincirleri çözdürür ve onları özgür bırakır. Onları haraca bağlar, kin ve düşmanlıktan vazgeçer ve onlara birçok hazine bağışlar. Sonra Berde'nin melikesi Nûşâbe'yi getirtir ve ona da hediyeler armağan eder. Birkaç gün onunla eğlence meclisi kurduktan sonra Nûşâbe ile evlenir. Rus şahı ise şehrine döner ve tekrar tahtına geçer. Bu olayların ardından İskender Çinli cariyesi ile bezm meclisi kurup birkaç gece eğlenir.

Bir seher vakti İskender önce Allah'a dua eder ve ardından bezm meclisine geçer. O mecliste herkes bir şehirden ve o şehre ait güzel şeylerden bahseder. Sıra bilge bir ihtiyara gelir. İhtiyar, şehirler arasında karanlık toprağında âb-ı hayât ırmağı olan şehirden en iyi şehir olarak bahseder. Ömrün mal ve zenginlikle uzamayacağını belki âb-ı hayâtı bulanın ömrünün uzayacağını söyler. Bilge ihtiyar, Kuzey Kutbu'nun altında zulümat adında bir yerin ve içinde âb-ı hayvân adlı bir çeşmenin olduğunu ve o çeşmeden içen herkesin sonsuz yaşamı kazanacağını dile getirir. İskender, ordusuyla ihtiyarın anlattığı zulümat ülkesine gitmek ister. Yolda giderken ordusunda yorulup hastalananlar olur ve bir mağaranın kenarında dinlenirler. Ordunun bir kısmı oaraya yerleşir. İskender orada şimdilerde Bulgar adı alan "Bün-i Gâr" şehrini inşâ eder. Ordusundan

güçlü olanlarla karanlıklar ülkesine doğru bir ay boyunca yol giden İskender Kuzey Kutbu'na yaklaşır. Oranın karanlık olduğunu görür ve oraya doğru ilerlemekten çekinir. İskender'in maiyeti arasından bir genç sandığa saklayarak getirdiği yaşlı babasından bir çare bulmasını ister. İhtiyar adam bir dişi hayvanın yeni doğan yavrusunun kafasını kesmelerini ve ona göstermelerini, sonra karanlıktan dönüşte o dişi hayvanın kafası kesilen yavrusunu tekrar bulacağı için onu takip etmelerini önerir. O genç bunları İskender'e söyler ve İskender bu çareyi beğenir ama gence kimden öğrendiğini sorar. O genç, ihtiyar babasını sandıkta saklayarak getirdiğini açıklar. İskender, ihtiyarın söylediklerini yerine getirir. Hızır (a.s.) ona eşlik eder ve karanlık ülkesine giderler. Hızır'da İskender'in verdiği bir gevher bulunur. Suya yaklaştıkları zaman bu gevher parlamaya başlar. Bunlar âb-ı hayvânı ararken bir yere varırlar ve bu gevher parlamaya başlar. Ardından o ışık dolu çeşme ayan olur. Bu çeşmeyi ilk Hızır görür ve orada kendisini ve atını yıkamaya başlar. Hızır o sudan içer ve ebedî hayata kavuşur. Hızır, İskender'e bu çeşmenin âb-ı hayât olduğunu söylemeyi düşündüğü anda çeşmeye bakar ancak çeşmenin kaybolduğunu görür. İskender'in korkusundan Hızır da gözlerden kaybolur. Eski Rumlar bu hikâyeyi farklı şekilde anlatmıştır. Farklı rivayet edilen hikâye şu şekildedir: "İlyâs, Hızır (a.s.)'a eşlik eder ve her ikisi âb-ı hayât çeşmesine varır. Çeşme kenarına bir sofra kurarlar ve yemek yedikleri anda sofradaki tuzla kurutulmuş balık birinin elinden kayıp suya düşer. Hızır (a.s.) balığı yakalamak için suya atlar. Balığı tuttuğu anda onu canlı bulur ve âb-ı hayâtın onu canlandırdığını anlar. Böylelikle o sudan içmeye başlar ve ölümsüzlüğe kavuşur."

İskender, âb-ı hayâtı bulmak için kırk gün atıyla yol gider ancak o çeşmeyi bulamaz. Ümitsiz kalır ve geri dönmek ister. Dönüşte bir hâtif gelir ve elini tutar ve ona "tüm dünyâyı ele geçirdin, herkesi kendine kul ettin ama yine böyle boş arzulardan vazgeçmedin" der ve ona küçük ve değersiz bir taş verir. Hâtif, İskender'e dünyevî isteklerinden vazgeçmesi için bu taş ağırlığında bir taş bulmasını söyler. Yine dönüş yolunda hâtif bir köşeden "İskender, âb-ı hayât

peşindeydi, Hızır ise aramadan o çeşmeyi buldu, İskender suyu bulmak için karanlıklarda kayboldu, Hızır ise aydınlık bir yolda âb-ı hayâtı buldu" diye seslenir. Sonunda İskender dişi hayvanın peşinden kırk gün yol giderek ışığa ve güneşe çıkar. İskender kadere inadığı için âb-ı hayâtı bulamadığına çok üzülmez. Hâtifin ona verdiği taşı tartmak ister. Ancak bu küçük taşın en büyük taştan bile daha ağır olduğunu görür. Hızır, bu küçük taşı toprağa çevirmelerini söyler. Böylece bu taşın ağırlığı doğru çıkar. İskender, bu olaydan bir ders alır. Aklındaki tüm boş heveslerin ve cihângirlik hırsının ancak ölüm ile son bulacağını anlar.

İskender, bir gün bir meclis tertip eder ve ordu büyüklerini çağırır. Âb-ı hayât ve karanlıklar ülkesinden söz edilirken aralarında bir pîr, şahın ölümsüzlüğü bulması için kimsenin ölmediği bir şehirden bahseder ve şahın o şehre gitmesini önerir. O şehrin etrafı bir dağ ile çevrilidir. Ara sıra bu dağdan bir ses oradaki halktan birini çağırır. Hemen dağa koşan kişi ise dağın arkasında kaybolur. İskender, önce bunun gerçek olduğunu anlamak için ordusundan birkaç akıllı kişiyi o şehre gönderir. Onlardan dağdan ses gelinceye kadar orayı terketmemelerini ister. Böylelikle o dağın sırrını çözebileceklerini söyler. Dağ İskender'in ordusundan bir kişiye seslenir. O kişi hızlıca dağa koşar. Arkadaşları mâni olamaz. Dağ diğer arkadaşa seslenir o da gider kaybolur. Kalan kişiler korkup geri dönerler ve İskender'e olan biteni anlatırlar. İskender, o dağın yolunun dönülmez yol olduğunu ve giden kişinin ise ömrünün artık sona erdiğini anlar. Dünyaya gelen herkes bir gün ölecektir ve hiç kimse ölüm pençesinden kurtulamayacaktır. İskender mağaradan çıktıktan sonra o mağaranın yanında Bulgar şehrini inşâ eder. Ardından Rusyaya gider ve orayı da îmar eder. Sonunda Rum'a geri döner. Şahın dönüşünden herkes sevinir. İskender Rum'da tahtına geçer ve artık yedi iklimi bırakır. Gittiği ülkeleri kendine nâip olarak seçtiği kişilere bırakır. Onlar da her zaman İskender'in emrine uyarlar. İskender, ilim ve hikmet peşine gider. Allah tarafından peygamberliğe seçilme emrini aldıktan sonra yine yeni bir yolculuğa çıkmak için hazırlanır. Böylece iki kez dünyayı

gezmiş olur. İlk kez şehirleri ve ülkeleri fethtmeye çalışır ve dünyayı ele geçirir. İkinci kez ise dağları ve ovaları aşar ve zor yollardan geçer.

İkbâlnâme

İskender, dünyayı bir kere dolaştıktan sonra Rum'a döner. Artık bezm meclisi kurmaktan vazgeçer ve ilim ile hikmet üzerine yoğunlaşır. *Şehnâme* ve diğer dillerde yazılmış olan önemli eserlerin Yunancaya tercüme edilmesini emreder. O kitaplardan sadece "Antiyahis" adlı eser bugüne ulaşmıştır. İskender, ilim sahibi olanları yanında bulundurup onlara değer vereceğini söyledikten sonra Yunan büyükleri ilim peşine düşerler ve böylece Yunanlar dünyada ilim, bilgi ve sanatlarıyla bilinirler. İskender bazen tahtına geçer bazen de tahtını bırakıp kendi halvetgâhına gider ve orada dua ve ibadet ile meşgul olur. Elde ettiği tüm başarıları ve ikbâli, Allah'ın ona tanıdığı lütuf ve merhameti olarak görür. Doğruluk ve adalet ile dünyaya sahip olan İskender, yanında iyi savaşçıları, mâhir büyücüleri, yetenekli söz sanatçılarını, ince düşünen hakîmleri ve zâhid pîrleri barındırarak ve peygamberlere sığınarak tüm zorlukların üstesinden gelir.

Her şeyden ders alan İskender bir gün bezm meclisinde şarkıcısının ipek elbisesini yıprandığı için ters çevirerek giydiğini farkeder. İskender bunun sebebini sorduğunda şarkıcı yıpranmış elbisenin aslında eskiden giydiği ve şahın hep gördüğü aynı ipek elbise olduğunu, yeni gözükmesi için tersine çevirerek giydiğini söyler. Bunu duyan İskender eski elbiseyi yeniler ve bu şarkıcıya bahşişte bulunur.

İskender, Maşrik ve Mağrib'i ele geçirdiği için Zülkarneyn lakabını alır. Bazıları ise İskender'in her iki eliyle kılıç kullandığı için ona Zülkarneyn adının verildiğini söylerler. Başka bir rivayete göre İskender uzun saçını kafasının arkasında ikiye ayırıp ördüğü için veya rüyasında Güneşin elinden Maşrik ve

Mağrib'i aldığı için bu lakabı kazanmıştır. Bir diğer kavle göre ise İskender iki karn veya iki yüzyıllık ömre sahip olduğu için bu lakabı almıştır. Ebû Ma'şer el-belhî, *Kitâbü'l-ülûf* adlı eserinde şöyle yazmıştır: "İskender'in ölümü yaklaştığında Yunanlar, ona besledikleri sevgiden dolayı ve onun ölümüne inanamadıkları için onun cansız bedeninin resmini bir kağıta çizerler. Sonra iki ayrı sureti de bu bedenin sağ ve sol omuzlarına çizip onlara iki melek ismini verirler. Zaman içerisinde bu resim diğer şehirlere götürülür ve dünya halkı bu resmi çizen sanatçıların sanatını beğenip alkışlar. Araplar bu resmi görünce o iki suretin melek değil de İskender'in kendisi olduğunu sanar. Bu nedenle ona Zülkarneyn lakabı verilir".

İskender'in mücevherler ile süslenen iki büyük kulağı olduğu bilinir. İskender kulaklarını hep gizler. Ancak berberi bundan haberdar olur. Bir gün bu berber ölür ve İskender yeni bir berber edinir. İskender, yeni berbere bu sırrı tutmasını yoksa ceza alacağını söyler. Berber bu sırrı tutamaz ve derin bir kuyuya "cihan şahı uzun kulaklıdır" diye seslenir. Bir süre sonra o derin kuyudan bir kamış yeşerir. Yoldan geçen bir çoban bu kamıştan kendsine bir ney yapar ve onu çalmaya başlar. Bir gün İskender ovaya gelir ve bir çobanın ney çaldığını görür. Bu neyden ise "İskender'in iki uzun kulağı var" nağmesinin çıktığını farkeder. Çobana neyi nereden bulduğunu sorduğunda çoban onu kuyunun dibinden yeşeren bir kamıştan yaptığını söyler. İskender dönüp berberine uzun kulaklı olduğunu kime söylediğini sorar. Berber ise macerayı anlatır. İskender bu işin doğrulanması için o kuyudan bir ney daha getirmelerini emreder. O neyden de aynı nağme çıkar. İskender bu olaydan hiçbir sırrın gizli kalamayacağı dersini çıkarır.

Bir gün İskender'in çok sevdiği cariyesi hastalanır. Şahın emriyle farklı ülkelerden hekimler çağırılır. Bu durumdan çok üzgün olan İskender sarayının çatısına çıkar ve uzaktan ovada kuzularını otlatan bir çoban görür. O çobanı getirmelerini emreder. İskender, gamını unutması için çobandan bir hikâye anlatmasını ister. Çoban, Merv şehrindeki şehzadenin ve hasta yatağına düşen en

sevdiği cariyesinin hikayesini anlatır. Bu şehzade cariyesinin kurtulamayacağını anlayınca üzüntüden çöllere düşer. Şehzadenin en vefalı arkadaşı bunu duyar ve elinde kılıç ile ona doğru bağırarak koşar onu yere atar ve gözünü kapatıp onu evine götürür. Evinin bodrum katında onu hapseder. O şehzadeye sadece ekmek ile su verilir. Şehzadenin arkadaşı bir hekim çağırır ve cariye iyileşir. Bu vefalı arkadaş sonra bir meclis kurar ve şehzadeyi gözü kapalı meclise getirir. Şehzade o meclisi ve sevgilisini görür ve mutlu olur. Bu hikâyeyi duyan İskender rahatlar. O sırada cariyesinin iyileştiği haberini alır ve o çobana iyi bir makam bağışlar.

İskender'in ilim ve hüner sahibi nedimlerinden biri olan hakîm Arşimet'i Aristo üvey oğlu yapar ve onu yetiştirir. İskender ise Arşimet'i vezir yapar ve Çin Hakanının ona hediye ettiği cariyeyi Arşimet'e verir. Arşimet bu cariyeye âşık olur. Bir gün Aristo, onun derse gelmediğini farkeder. Arşimet'i merak eden Aristo onu yanına çağırır ve bunun nedenini sorar. Arşimet, âşık olduğunu söyler ve bir kalbin hem ilim hem de aşk işi ile aynı zamanda meşgul olamayacağını anlatır. Aristo, o cariyeyi getirmesini ister ve ona balgam sökücü acı bir şerbet verir. Cariye bu şerbeti içince içindeki balgamı dışarı çıkarır ve yüzü çirkinleşir. Aristo, Arşimet'i çağırır ve sevgilisini ona teslim eder. Arşimet, sevgiliyi görünce "bu çirkin kadın kim ben ne zaman buna âşık oldum" diye sorar. Aristo, o cariyenin çıkardığı balgamları getirir ve Arşimet'e gösterir ve ona aslında cariyenin sadece güzelliğine âşık olduğunu anlatmak ister. Arşimet, Aristo'dan özür diler ve ilim ile sanat peşine düşer. Ancak cariye iyileşince Arşimet yine ona âşık olur ve dersten ve eğitimden uzak kalır. Ama o cariye iki yıl sonra ölür.

Şâm ülkesinde Kıptî soyundan Mâriye isminde bir kadın vardı. Bu kadın birçok kaleye sahipti. Bir gün düşmana yenilen Mâriye adaleti aramak için İskender'in huzûruna gider. İskender'in ilim ile ilgilendiğini görünce onun yanında hizmet etmeye ve ilim öğrenmeye meşgul olur. Takvalı olan Aristo, Mâriye'nin güzelliğine hiç bakmaz. Mâriye de Aristo'dan ilim öğrenmek ister ve tekrar geldiği yere geri dönüp tahta geçmek ister. Fakat bir hazinesi bulunmaz. Aristo ona kimyagerlik ilmini öğretir. Mâriye kısa zamanda hazine sahibi olur ve

hazine kapısını halka açar. Onca altını kolay elde ettiği için artık onun gözünde bu hazineler değer kaybeder. Bir süre sonra bazı fakir hakîmler Mâriye'den kimyagerlik ilmini onlara da öğretmesini talep ederler. Mâriye "benim saçım ve kaşlarımı görün, saklı iksirin örneği benim" der. Bunlar Mâriye'nin elindeki bilgiye ulaşamazlar. Hakîmler tekrar gelip Mâriye'den o sırrı öğrenmek isterler. Bu sefer Mâriye onlara "bitkilerde kimya cevheri bulunuyorsa o da kalemdir. Herkes bu sonsuz hazineyi bulursa hiçbir zaman pişman olmayacaktır" der.

Bir Horasanlı kurnaz adam işinde aksaklık yaşar ve Bağdad'a gider. Bin hile ile yanında götürdüğü Mısır altınlarını yontar ve kızıl gül ile karıştırır ve bu karışımdan birkaç mühre elde eder. O mühreleri attara bir dinar karşılığında satar. Attara zamanı gelince dönüp onları on dinara geri alacağını söyler. Attar bu mührelerin adını sorar. O da onların adının "te-ber-yek" olduğunu söyler. Horasanlı adam Dârülhilâfe'ye gider ve kendini bir kimyâger olarak tanıtır ve bir sikkeyi on sikke yapabildiğini söyler. Halife o adama kanar ve sikkelerini o adama verir. Adam o sikkeler ile yiyip içip eğlenir. Kalan on sikkeyi ocağa döker. Halife'nin adamlarından attardaki "te-ber-yek" adlı mühreleri alıp getirmelerini ister. Attar onları on dinara satar. Horasanlı bu mühreleri ve sikkeleri eritir. Gülleri bu karışımdan ayırır. Elde edileni küçük kalıplara döker ve birçok kızıl altın elde eder. Bunu duyan Halife zengin olmak için bu sefer on bin sikkeyi hileci adama gönderir. Ona inandığını ve bu sefer adamlarının onu gözetmeyeceklerini söyler. Hileci Horasanlı, Halife'nin verdiği sikkeleri harcar. Birkaç at alır ve kalan sikkeleri o atlara yükler ve şehirden kaçar. Bunu duyan Halife "te-ber-yek" ismi aklına gelir ve attara sorar. Attar ise gülerek onun bir şakadan ibaret olduğunu söyler.

Hikâyeye dönüş: İskender, Mâriye'nin kimyagerlik ilmini öğrendiği ve dünyada ün kazanıp büyük bir altın hazinesine sahip olduğu haberini alır. İskender'e onu öldürmezse onca hazine ve ordusu ile dünyayı ele geçireceğini söylerler. İskender, öfkelenir ve Mâriye'yi öldürmek ister. Yalnız Aristo karşı çıkar ve Mâriye'nin takvalı bir kadın olduğunu ve Şâm ülkesinde İskender'e

hizmet ettiğini söyler. Aristo, İskender'e Mâriye'nin cariyeler gibi etrafında dolaştığını söyler. Aristo, ecdadı gibi tahta geçebilmesi için ona ilim ve kimya öğrettiğini ve bu ikbalin ise sadece onda olduğunu anlatır. İskender, bunları Aristo'dan duyduktan sonra kîni bırakır. Aristo ise Mâriye'ye şahtan özür dileyecek bir elçi göndermesini haber verir. Mâriye, şaha altınlarla beraber bir elçi gönderir ve kendi canını kurtarır.

Gurbetçi bir derviş Rum'a gider ve kısa sürede zengin olur. Ama kimse onun nasıl zengin olduğunu anlamaz. Bu haber şaha ulaşır. Şah bu adamı çağırır. Ondan gerçeği anlatmasını ister ve anlatmadığı halde onu cezalandıracağını söyler. Adam şaha "bu serveti senin ülkenden kazandım, şah emrederse bu hazineyi kendisine teslim etmeye hazırım" der. Şah ısrarcı olunca adam anlatır. Rum ülkesine geldiğinde fakir birisi olduğunu ve sonra fırıncılık yaptığını ama o işten bir para kazanmadığını söyler. Gurbetçi adam, "bir şehrin şâhı âdil ise, o şehrin halkı ekmeğe muhtaç olmaz" der. Adam, "kanaat sâhibi iyi bir eşim vardı. Hamile kalınca hayat bize zor yüzünü gösterdi. Doğuma yaklaşınca eşim benden çorba istedi ancak evde bir şey bulunmuyordu. Eşim ölmek üzereydi ve benden yardım istiyordu. O kötüleşince ben ağlar halde yiyecek bulmak için şehre koştum. Bir şey bulamadım ve bir harabe kapısına vardım. O harabede bir yıkık saray bulunuyordu. O sarayın içinde yanan bir ateş ve etrafında elinde şarap dolu bir çömlek sürahi bulunan bir siyahi adam gördüm. Bu adam ateşin üzerine bir büyük tencere koymuş içine tuzlanmış etleri atıyordu. Beni görünce korkup ayağa kalktı ve hırsızdan hırsızlık yapmanın büyük hata olduğunu söyledi. Ben ona dua ettim ve mecbur olduğum için oraya yardım peşine koştuğumu söyledim. Siyahi adam benim halime üzüldü ve sazını getirdi. Ben çaldım o da çömlek sürahiden şarabını içti ve fazla para kazanmak için kutlamalar yaptı. Sarhoş olunca sırını açıkladı. O gece yıkık sarayda büyük bir hazineyi beklediğini, başka bir siyahi arakadaşıyla kolay yoldan bir hazine bulduklarını ve o arkadaşın bu gece o hazineyi getireceğini ve benim de çok şanslı olduğumu söyledi. Yalnız arkadaşı geldiğinde benden saklanmamı istedi çünkü arkadaşının

canına kıyacağını ve tüm hazineye sahip olduğunda bana da ondan bağışlayacağını söyledi. O diğer siyahi arkadaş geldi ve ben saklandım. Fakat, hazineyi getiren siyahi kalan çorbanın yarısını içti ve uyuya kalan arkadaşının kafasını kesti ve vücudunu parçalara böldü sonra iki seferde gelip bu parçaları alıp gitti. Ben de kalan çorbayı ve hazineyi koşarak aldım ve eve döndüm. O anda bebek doğdu ve eşime çorbayı içirdim ve hazinenin tamamı benim oldu" diye macerasını anlatır. Bunları duyan şah o erkek çocuğun tâlihini sorar ve adam çocuğunun tâlihinin haritasını şaha getirir. Şah bu haritayı hakîm Valis'e gönderir. O da çocuğun tâlihinde olan her şeyi yazıp şaha gönderir. Şah çocuğu iyi tâlihli görünce adamı yanına çağırır ve onu kendi nedîmlerinden yapar.

Rum ve diğer ülekelerin hakîmlerinin bir araya gelip bildikleri ilgi çekici konular ve düşünceler hakkında konuşmaları ve delil getirip onu ispat etmeleri bir gelenek haline gelmişti. Bu filozoflar arasında Hermes adlı filozof haklı konuşup güçlü deliller getirdiği için diğerleri tarafından kıskanılır. Ruhlar alemi hakkında çok bilgisi olan Hermes'i Yunanlılar kıskanıp sözünü kabul etmemeye çalışırlar. Yetmiş hakîm birleşerek Hermes'in söylediği hiçbir sözü kabul etmeyeceklerine ve söylediği hak sözü inkâr edeceklerine karar verirler. Hermes, onların bu cahilliği yaptıklarını anlar ve "kıyamete kadar yerinizde kalın" diyerek onlara lanet okur. O anda yetmiş hakîm oturdukları yerde hareketsiz kalır ve can verir. Bunu İskender duyar ve Hermes'e nedenini sorar. Hermes, "benim âhım göklere ulaştı ve bunlara etki etti, anında onları dondurup cansız hale getirdi" diye cevap verir.

Bir gün İskender tahtında oturmuşken ve etrafını filozoflar sarmışken, her bir filozof kendi ilim seviyesinden bahseder ve o sırada Aristo kendini sahip olduğu hikmeti ve ilmi için övmeye başlar. Tüm filozoflar Aristo'yu desteklerken aradan Eflâtun çıkar ve kendini övmeye başlar. Tüm bilimlerin nasıl başladığını ona sormaları gerektiğini ve diğerlerinin her şeyi ondan öğrendiklerini söyler ve meclisi terkeder. Eflâtun, bu olaydan sonra halktan uzak gezer ve gece gündüz yıldızlar üzerine çalışır. Nihayet yedi yıldız nağmelerini

tespit eder ve onları rud sazıyla birleştirir ve bir âhenk ortaya çıkarır. Bir kabağın içini oyar ve etrafını deri ile sarar, ona telleri ekler. İnsan ve hayvandan çıkan sesleri onunla çalmaya başlar. Bu çıkan nağmeler ile insanlar mutlu olur ve hekimler hastalarını iyileştirir. Eflâtun sahraya gider etrafını çizer ve saz çalmaya başlar. Ona koşan vahşî hayvanlar bu nağmeleri duyunca o çizginin etrafında bayılıp yere yığılırlar. Bu haber yayılır ve Aristo bundan haberdar olur. Aristo sarayın köşesine çekilir ve gizlice duyduğu nükteleri kaydeder. Gece gündüz çalışır tâ ki bu sırrı çözer. Sahraya gider ve saz çalmaya başlar. Nağmeleri duyanlar bayılır. Yalnız Aristo bayılanları tekrar uyandırabilecek âhengi çalamaz. Böylece Eflâtun'un karşısında teslim olur ve nerede hata yaptığını ona sorar. Eflâtun, Aristo'nun eğitime ihtiyacı olduğunu görünce sahraya gider ve etrafına bir çizgi çizer ve sonra bir nağme çalmaya başlar. O çizginin etrafındaki vahşi hayvanlar ve Aristo bayılır. Eflâtun'un ikinci nağmesiyle uyanırlar. Aristo bu olaya hayran kalır ve Eflâtun'un bir hile ile o sırrı ondan gizlediğini anlar. Eflâtun'dan özür diler ve sonunda o sırrı öğrenir. Böylece tüm yazdıklarını yok eder ve Eflâtun'un nüshalarından faydalanır.

Başka bir gün sabah vakti İskender yine tahtına geçer. Filozoflar ve bilim adamları tahtının alt kısmında otururken Eflâtun tahtın baş tarafında oturur. İskender, Eflâtun'un bestelediği nağmeye hayran kalır ve bu sayede âlimleri över ve o filozoflara sizden daha âlimi var mı diye sorar. Eflâtun, bilim alanında daha önce büyük sihirlerin yapıldığını söyler ve birini şöyle anlatır: "bir marangoz yeri kazar ve içinden tılsımlı çinko ve bakır karışımı olan bir at ile kenarında bir çukur ortaya çıkar. Bu çukura güneş vurduğunda içi belli olur. Bir gün ovadan geçen bir çoban o ışıltılı tılsımı bulur ve çukurun içinde yıllar önce ölmüş ve parmağında ışıltılı taşlı yüzüğü olan birini görür. Çoban o yüzüğü alır ve kendi parmağına takar. Çoban ertesi gün sürüyü sahrada bırakıp sürü sahibine gider. Sürü sahibi koyunların durumunu sorduğunda çoban bir an gözlerden kaybolur ve başka bir an zâhir olur. Sürü sahibi çobana bunun nasıl bir büyü olduğunu sorar. Çoban ise nasıl olduğunu anlamaz. Sonra düşünür ve parmağındaki

yüzükle oynadığında bunun gerçekleştiğini anlar. Yüzüğün mücevher taşı yukarı doğru baktığında çoban görünür hale gelir, avucunun içine doğru döndüğünde ise çoban gözlerden kaybolur. Çoban bu hile ile şehirde istediği yere gider. Bir gün elinde bir kılıç ile görünmez halde padişahın yanına gider. Padişah yalnız kalınca kendini görünür hale getirir. Padişah korkar ve kendini teslim eder. Padişah çobana kim olduğunu sorunca çoban peygamber olduğunu ve padişahın davetini kabul etmesi gerektiğini söyler. Padişah çobana inanır ve tüm şehir halkı ona tâbi olur. Çoban tahtı ve tacı da ele geçirir.

Eski Yunanlılar züht ve takva peşindelerdi. Dünyevî şeylerden uzak, az yiyip çok düşünen, eşleri ve şaraptan sakınan insanlardı. Bu sebeple onların soyu tükendi. Bir gün İskender bir bezm meclisi kurar ve hakîmleri ve düşünürleri yanına çağırır. Sonra da Sokrates'i o meclise getirmelerini emreder. Sokrates bu daveti kabul etmez ve elçiden İskender'e onun başka bir âleme ait olduğunu ve dünya hevesleri peşinde olmadığını söylemesini ister. Elçi bunları İskender'e anlatır. İlim peşinde olan İskender, Sokrates'in bu öğüt verici sözlerini beğenir ve onu getirmelerini ister. Sokrates'in yıkık bir yerde yemeden içmeden yaşadığını, yırtık kıyafetler içinde dünya halkından uzak Allah'a ibadet ile meşgul olduğunu duyan İskender onu görmeye daha da çok istekli olur. Sokrates, şahın ısrarı karşısında yine daveti kabul etmeyince şah sarayındaki yakınlarından birini onu getirmesi için gönderir. Şah, Sokrates'e "ya kendi ayaklarıyla şahın huzuruna gelecek veya bir mazeret bildirecek" şeklinde bir mesaj gönderir. Sokrates ise şaha aklını dinleyeceği ve aklının da ona şahın yanına gitmemesi gerektiğini söylediği mesajı iletir. Elçiye şahın mesajı doğruluk ve sadakat içermediği sürece onun huzuruna gitmeyeceğini söyler. Hatta şahın meclisindekilerin de ona saygı göstermediklerini çünkü şahın mecliste onu iyi anmadığını düşünür ve bu mesajı da şaha iletir. Sokrates, bu insanların onu şaha kötülediklerinden korkmadığını çünkü kendini Allah'ın kulu olarak gördüğünü söyler. Her ikisinin de Allah'ın kulu oldukları için şaha giderse aslında Allah'a değil İskender'e kul olacağını söyler ve bu öğütleri iyi düşünmesini ister.

İskender, bilge Sokrates'in bu sözlerini kabul eder ve kendisi onun halvetgâhına gider. Sokrates'i tüm meşgalelerden uzak güneşin altında uyurken görür. Bir süre onu seyreder sonra onu uyandırır ve "benimle yola gel ki sana tüm nimetleri bağışlayayım" diye seslenir. Sokrates gülerek İskender'e kendisinin bir tutam otla yetindiğini, onun karşısında eğilmeyeceğini ve başkasına gitmesi gerektiğini söyler. İskender tekrar Sokrates'e mal, mülk ve mevkî önerdiğinde Sokrates kendisinin onun gibi olmadığını, onun dünyayı zaptettiği halde hala doymadığını ancak kendisinin aza kanaat konusunda güçlü olduğunu söyler. İskender yine sorar "sen kimsin? ben kimim?". Sokrates "ben hükmedenim, sen de emri yerine getiren kulsun" diye cevap verir. İskender öfkelenir ve bunun anlamını sorar. Sokrates, "ben nefsime galip geldim ve yüreğimi nefsimin hâkimi yaptım ama sen nefsinin kölesisin ve nefsin sana hükmediyor" diye cevap verir. İskender bunları duyduktan sonra çok utanır ve Sokrates'e birkaç nasihat vermesi için yalvarır. Sokrates şahı biraz daha nasihat eder. İskender mutlu olur ve bezm meclisine geri döner ve kâtibine Sokrates'in tüm sözlerini altın su ile yazmasını emreder.

İskender ilim ve hikmete yönelir ve artık şarap içmeyi ve geçici zevklerin peşinden gitmeyi bırakır. Birgün Hindistan padişahı tarafından İskender'in huzuruna bir elçi gönderilir. Elçi, İskender'e sorularının cevabını alırsa güneşe tapmayı bırakacaklarını söyler. Elçi ilk önce "insan kendine tapmayı bırakıp Allah'a tapmak isterse, Allah'ı nerede aramalıdır" diye sorar. İkinci soruda "Allah gözle görülür mü yoksa onu düşünce ve zihinde mi aramak gerekiyor" diye sorar. İskender, "insan kendine tapmayı bırakırsa Allah'ın huzuruna yol bulur. Allah'ın yeri ve mekânı yoktur ve bizim kusurlu aklımızın bu hakikati anlamaya gücü yetmeyecektir. Aklımızda olan tasvir ise Allah'a değil Şeytana aittir. Allah görünmezdir ancak onun belirtileri dünyada her yerdedir" şeklinde cevap verir. Hintli hakîm, dünyanın fâni olduğunu söyler ve başka bir dünyanın var olup olmadığını, varsa da neden ondan kimsenin haberdar olmadığını sorar. İskender, insanın var olan dünyanın ötesini düşünmemesi gerektiğini yoksa

yolunu şaşıracağını söyler. Feleğin yedi perdeden ibaret olduğunu ve insanın aklının bu yedi perdede mahsur kaldığını, bu yüzden ötesini düşünemeyeceğini ve bunu hayal etmesinin de hakikatten uzak olduğunu söyler. Hintli hakîm, neden dünyanın ikiye bölündüğünü ve böyle güzel bir dünya varken neden insanın başka bir dünya peşinde olması gerektiğini sorar. İskender, Allah'ın diğer dünyayı hazine ve bu dünyayı ise o hazinenin anahtarı olarak yarattığını söyler. Sonra Hintli can nedir diye sorar ve canı insanın vücudunda olan ateşe benzetir ve bir gün söneceğini söyler. İskender buna kızar ve "senin dininden dolayı canın ateştendir. Ancak insanın canı vücudundan göçer ve nihayet tekrar vücuduna geri döner. Bu yüzden bir insan can verdi denilir canı öldü denilmez" diye açıklamada bulunur. Sonra Hintli hakîm uykuda görülen rüyalar hakkında sorar. İskender, "rüya insanın gerçekte arzuladığı şeylerdir. Uykuda insanın ruhu arındığı için saklı olan her şey ona görünür olur" diye yorum yapar. Hintli bu sefer kem gözün gücünü ve üzerliğin onu nasıl önlediğini sorar. İskender bu soruya "Sokrates'e göre bakış hava ile beraber hedefe ulaşır ve hava da hedefe nüfuz eder. Bu hava temiz ise hedefe zarar vermez. Ama bu hava kirli ve zehirli ise ona zarar verir. Bu yüzden bu belanın yok olması için ateşe üzerlik atılır ve onun dumanının yükselmesiyle bu âfetler yok olur" şeklinde cevap verir. Tüm sorularının cevabını alan Hintli hakîm İskender'in karşısında yere kapanır ve onun bilgisini ve ilmini tahsin eder.

Bir gün İskender seçtiği yedi meşhur filozofa ilk yaratılışın ne şekilde olduğunu sorar. Önce Aristo ardından Valis, Belinas, Sokrates, Porfiryus, Hermes ve Eflâtun ilk yaratılış hakkında düşüncelerini anlatır. En son sıra İskender'e gelir. İskender, filozoflara dünyanın vücuda gelmesi konusunu çok araştırdığını, âlemdeki hiçbir şeyin kendi kendine oluşmadığını ve bunların bir yaratıcısının olduğu hükmüne vardığını söyler. İskender, bunların ne şekilde yaratıldıklarını bilmediğini bu yüzden bunu anlamaktan âciz olan insanın da bu sırrı çözmemesi gerektiği düşüncesinde olduğunu ileri sürer. İskender, filozoflara

ilk yaratılışla ilgili sadece zihinlerindeki tasvîrleri anlattıklarını ve hakikati anlayamayacaklarını söyler.

İskender, ilim ve hikmet mertebelerini tamamladıktan sonra Allah'ı aramaya başlar ve gizli sırların peşinden gider. Gece gündüz bu sırları düşünürken gaybdan ona bir vahy indirilir. Haberci, Allah'ın ona dünya padişahlığı dışında peygamberlik makamını verdiğini ve bundan sonra insanları hak dinine davet etmesi ve dünyada zülmü ve cehâleti yok etmesi gerektiğini bildirir. İskender, haberciye "şimdi dünyayı Maşrik'ten Mağrib'e dolaşıp insanları cehaletten kurtarmak için o kavmin dilini bilmem lazım. Bu büyük orduyu nasıl yanımda götüreceğim ve eğer ordum benim sözümü dinlemez ise onları nasıl cezalandırabilirim? Bir de peygamberlik iddiasında bulunursam halkın bana inanmaları için nasıl bir mucize öne sürebilirim?" diye sorar. Hâtif, Allah'ın emriyle dünyanın dört köşesinde hükmünün geçtiğini söyler. Batı, Doğu, Güney ve Kuzey tarafının her birinde bir kavmin yaşadığını ve İskender'in önce ordusunu Batı'dan Doğu'ya ve sonra Güney'den Kuzey'e sürmesi gerektiğini, o halkların İskender'in emrine uymaları gerektiğini aksi takdirde helâk olacaklarını söyler. Ardından İskender'e kendisinin ve ordusunun Allah tarafından korunacağını ve o halkların dillerini Allah'ın mucizesiyle kolayca anlayacağını ve onların da İskender'in Rumcasını anlayacaklarını bildirir. İskender, hâtifi dinler ve zor zamanlarda kullanması için Aristo, Eflâtun ve Sokrates'in yazdıkları ve içinde öğüt verici nasihatler bulunan hıred-nâmelerini bir sandığa koyup yanına alır ve yola çıkmaya hazırlanır.

Vahiy yoluyla peygamberlik derecesine ulaşan İskender, Rus ve Rum ülkelerinden alınan haracı oğlu İskenderus adına almalarını emreder. Sonra onu annesine emanet edip oğlundan dini ve adaleti yerine getirmesini ister. Ardından tahtını oğluna bırakır ve yola çıkar. İskender, bir ordu hazırlar ve önce Makedonya'dan İskenderiye'ye gider ve orada birkaç gün tahta geçer. Sonra bir ayna getirip taht üzerine koymalarını emreder. Bu ayna hem deniz üzerinden bir aylık yolu göstermesi için hem de tahtı koruması için konumlandırılır. İskender,

bu aynanın yanına düşmanları gözetlemek için bekçileri getirtir. İskender önce Batı'ya doğru Mısır'a gider. İki gün Mısır'da kalır. Ardından çölleri aşıp Beytü'l-Mukaddes halkının olduğu bir ovaya varır. Hâkiminin zulmüne uğramış olan bu halk İskender'den adalet ister. Zulüm görmüş bu halkın sesini duyan İskender Kudüs'e doğru yola çıkar. O zâlim hâkim ile savaşır ve onu yok eder. Sonra ordusu ile Efrence'ye ve ardından Endülüs'e geçer. Orada peygamberliğini ilan eder ve hak dinine davet ettiği halk ona inanır. İskender birkaç gün dinlendikten sonra denize doğru yola çıkar. Gemi ile üç ay deniz yolculuğu yapar ve insanın yaşamadığı birçok ada görür. Denizden çıkar ve uzun yol gidip sınırları aştıktan sonra sarı renkli kükürte benzer toprakla sarılı olan kumluk bir bölgeye varır. Bu bölgeden geçenlerin ayağının altı alev alır. İskender ordusuyla bu sarı kumluk bölgede bir ay boyunca yol kattettikten sonra büyük okyanusa varır. İskender bu derin denizi görünce gemisinin kolaylıkla o denizden geçemeyeceğini düşünür. Okyanusta parlak renkli taşlar bulunur ve bu taşlara bakıldığı anda insan can verir. İskender bu taşları toplatır ve deveye yükletir. Yüz deveye yüklettiği taşların üstünü kapatır ve yola çıkar. Yeşillik bir alana vardıklarında İskender, taşlarla kapısı olmayan bir hisar yapmalarını emreder. Gözlere zarar gelmemesi için o hisarın etrafını çiçekler ile sararlar. İskender bu yüksek hisarı inşâ ettikten sonra denizden çöle doğru yola çıkar ve altı ay yol gittiği için ordusu yorulur. Sonra Nil nehrine doğru gider. Gece gündüz dağları ve ovaları aşar ve sonra bir çöle varır. Bu kurak çölde ilerledikten sonra İrem bağına varır. İçinde meyve ağaçları ve gül bahçeleri olan bu bağda iki tane gerçek gibi görünen altın heykel ve içinde bolca gümüşten buz kristalleri bulunan bir havuz bulunur. Herkes o havuzun içinin su ile dolu olduğunu düşünür. Havuzda siyah ve beyaz taşlardan yapılmış balıklar da bulunur. Bağın ilerisinde gökyüzüne yükselmiş biri altın kerpiçten diğeri gümüşten yapılmış olan iki saray da bulunur. İskender altın kasra girer. Yâkut taşından yapılmış bir levhada "bu mezarlığa atıyla gelen ey padişah! bil ki bu mezarda Âd'ın oğlu "Şeddâd" uyumaktadır. Ona saygı göster ve bu sırrı kimseye anlatma, bil ki sen de bir gün

bu toprakta uyuyacaksın" cümlesinin yazıldığını görür. Bu levhayı okuduktan sonra İskender düşünmeye başlar ve göz yaşı akıtır. O sarayın altınlarına dokunmadan ve o bağın meyvesinden koparmadan orayı terkeder ve çöle doğru ilerler. Çölün yarısına kadar geldiğinde siyah yüzleri olan vahşi bir kavim ile karşılaşır. İskender onlara çölün sonunun nerede olduğunu sorar. Bu siyahiler çölün sonunu göremediklerini yalnız uzaklarda beş yüz yıl yaşayabilen, beyaz tenli, iyi huylu insanların olduğu bir şehirden haber aldıklarını söylerler. İskender bu kavme bağışlar yapar, onları dine ve ilime davet eder. Onlar da ona yolu gösterirler. Sonunda İskender çölü geçip denize varır. Denizin kenarında bir çeşme görür ve orada ordusu ile bir ay dinlenir. Sonra birçok gemi yapar ve onlarla bir ay boyunca deniz yolculuğu yaptıktan sonra yine karaya ve Güney'e çıkar ve bir ay boyunca ordusu ile Güney'de kalıp dinlenir. Doğu'dan Güney'e gelen İskender'e yol göstericiler ileride Allah'tan uzak büyücü halkın yaşadığı bir köyden bahsederler ve onları sadece İskender'in dine ve doğru yola davet edebileceğini söylerler. İskender, Serperestân isimli bu köye doğru ilerler. Bu köy halkının büyü yaptıklarını görür ve onları da kendi dinine davet eder. Ardından zor bir yoldan geçer. O yolda atlarının nalı yoldaki bazı taşlardan hasar görür. İskender bu dayanıklı taşlara "elmas" adını verir ve ordusuna bu taşların çok değerli olduğunu söyler. Ordusu bu taşları aramaya başlar. Sonunda üzerlerinde binlerce yılan oturmuş elmas taşlarıyla dolu bir ovaya varırlar. Kimse bu taşlara yaklaşamaz tâ ki İskender bir çare bulur. Bu elmas madeni üzerine koyun eti yerleştirilir. Kartallar bu elmasların yapıştığı etleri alırlar. Dağa doğru uçarken kartalların peşine düşen ordu yere düşen elmasları toplamaya başlar.

İskender, Hindistan sınırından geçer ve oradan Güney'e doğru gider. Bir ay boyunca dağları ve ovaları aştıktan sonra o sıcak bölgeden Türklerin "Lenger-i Bihişt" adını verdikleri yeşillik ve güzel bir şehre varır. O şehirde "Nevbahâr" adında bir puthâne ve içinde güzellerin ibadet ile meşgul oldukları "Kandehar" adında bir tapınak bulunur. O tapınağın içinde ise başında uzun bir taç ve iki gözünde parlak iki gevher olan altından bir put bulunur. İskender, bu putun

yıkılmasını ve üzerindeki mücevherlerin alınmasını emreder. O sırada güzellerden biri bu putu yıkmaması için şaha yalvarır. Şahın mücevhere ihtiyacı olmadığını söyler ve o putun bir hikayesi olduğunu dile getirir. İskender, bu güzelin hikâyeyi anlatmasına izin verir. O güzel hikâyeyi şöyle anlatır: "bu puthânenin önceleri yarı yıkık bir kubbesi bulunuyordu. Bir gün kakasında iki mücevher taşıyan iki kuş bu kubbe üzerine kondu. Halk bu iki kuşu avlayamadı. Uzun bir müddet sonra sonunda bu iki kuş mücevherleri yere bırakıp uçup gittiler. Ülke büyükleri o iki mücevheri ele geçirmek için çok hırslandılar. Nihayet puthânelerine altından bir put yaptırmaya ve putun iki gözü yerine bu mücevherlerin yerleştirilmesine karar verdiler". Bu hikâyeyi anlatan güzel İskender'e bu kuşların onlara getirdikleri yolluğu onlardan almaması, o yanan ışıkları söndürmemesi, puthanenin dul kadınlarını üzmemesi için yalvarır. İskender, bunu kabul eder ve putun üzerine "bu avda İskender'in izi vardır" şeklinde bir cümle yazar ve o putu yıkmaktan vazgeçer. Böylece o güzel de İskender'e kapalı bir hazine armağan eder.

İskender Çin'e geçer. Hakan, onu ve ordusunu bolca hediye ile karşılamaya gider. İki padişah bir kez daha eski ahitlerini yeniler ve Hakan İskender'in dinini kabul eder. Ertesi gün İskender gitmeye hazırlanır ve Hakan'dan gideceği deniz yolculuğunda ona eşlik etmesini ister. Hakan kabul eder. İskender ordusundan on bin kişiyi seçer ve yanına yolluk alır. Hakan da aynı şekilde on binlik bir ordu ile İskender'e eşlik ederek Güney'e doğru ilerler. Kırk gün durmadan yol gidip sonunda denize varırlar. Gemiler hazırlanır. İskender, kaptana "bu yolculuğun zor olacağını ancak kaderin beni buraya getirdiğini" söyler. Kaptan gemiyi Çin denizine atar. İskender gemiye biner. Ama Hakan'ı karada bırakır ve ona beklemesini ve dönmeden orayı terketmemesini söyler. Hakan'a bu gideceği yoldan sağ salim dönebileceğini bilmediğini söyler ve dönemediği durumda ondan işleri yoluna koymasını ister. Ardından yaşlı gözlerle Hakan'a veda eder. Hakîm Belinas ve birkaç maiyetiyle gemiye geçer ve oradan uzaklaşır. Biraz ilerledikten sonra denizin okyanusa

bağlandığı yerde su akışı hızlanır. Öyle ki o noktaya varan her gemi bir daha geri dönemez. Aniden uzaktan bir ada belirir. Gemidekiler bu korkuyu adada dinlenerek atlatır. O sırada gemide olan bir pîr, İskender'e oldukları yerden daha da ilerledikleri durumda büyük bir tehlike ile karşılaşacaklarını ve bir daha geri dönemeyeceklerini söyler. İskender, o adanın içinde ileriye gitmeyi el işareti ile önleyen bakırdan bir heykel yapmalarını emreder. İskender, o adaya gitmesinin ve orada bir heykel yaparak Hızır (a.s.) gibi insanları deniz tehlikesinden kurtarmasının bir işaret olduğunu düşünür. İskender, Allah'ın emriyle o adadan ayrılır ve on gün su üzerinde yaptığı yolculuktan sonra döndükleri yolun yanlış olduğunu farkeder. Aniden uzaktan bir dağ belirir ve bu dağın hemen yanında gemileri içine çeken bir girdab ortaya çıkar. Gemi kaptanı o girdaba yaklaşınca demiri dağın altına tutturur ve herkes gemiden iner. Kaptan dağın üstüne çıkar ve eşiyle çocuğunu anmaya başlar. İskender, kaptana neden perişan halde olduğunu sorar. Kaptan, bu girdaptan hiçbir geminin sağ kurtulamayacağını ve önceki beladan sonra böyle bir belanın neden başlarına geldiğini söyler. Kaptan, artık hiçbir çarelerinin kalmadığını ve gemiyi bırakıp dağ üzerinden yürüyerek karaya varmalarını önerir. İskender, Belinas'a danışır ve bir çare bulmasını ister. Belinas, taştan bir kubbe ve boynuna bir davulun asıldığı bakırdan bir heykel yapacağını teklif eder. Herkesin bu kubbede bu davula şiddetle vurmasıyla geminin o girdaptan kurtulacağını söyler. İskender, Belinas'a bu büyüyü yapması için ihtiyacı olduğu şeyler konusunda yardım eder. Belinas söylediklerini yapar ve İskender'den gemiyi o girdabın içine atmasını ve sonra o davula vurmasını talep eder. İskender, bunu yapar ve bir anda gemi o korkunç girdaptan kurtulur. Şah ve maiyeti gemiyi karaya çekip ilk geldikleri yere geri dönerler. İskender, bir hafta dinlendikten sonra bir kez daha çölün yolunu tutar. On gün yol gittikten sonra güzel ve bayındır bir şehre varır ve oradan da Çin'e doğru gider. İskneder, yol yorgunluğunu atmak için bir ay boyunca Çin'de kalır.

İskender, Çin Hakan'ından ayrılır ve bir kez daha ordusu ile çöle doğru hareket eder. Doğu'dan Kuzey'e doğru yol alır. Karşısında içinde hiçbir canlının

yaşamadığı uçan kumlarla dolu olan uçsuz bir çöl görür. Öncü, İskender'e bu kumların gümüş olduğunu söyler ve taşıması zor olmayacak kadar ordudan saklayarak bu gümüşten almasını önerir. İskender'in yükü altınla dolu olduğu için gümüş götürmeye pek meyilli olmaz ama birkaç deveye bu gümüşleri yükler. Bir hafta boyunca o gümüş dolu çölde ilerlediği halde oradan çıkamaz. O gümüşler yüzünden ordusu sevdâ (kara safra) hastalığına yakalanır. O sırada ordu suyunda cıva bulunan bir çeşme görür. İnsanlar bu çeşmeden su sâkinken içebilir. Cıvalı sudan içenler ise anında ölür. Bu yüzden İskender çeşmenin suyunu sakinken ve cıva ile karışmadan çıkarmalarını emreder. İskender ordusu ile bir aylık süre içerisinde o gümüşlük alandan çıkmayı başarır ve bir dağa varır. O dağda peygamberleri olmayan ancak dindar olan bir grup insana rastlarlar. Allah'tan gelen ilhamlar vasıtasıyla dindar olan bu halk İskender'i görünce onu kendi peygamberleri ilan ederler. Bu insanlar kendi sırlarından İskender'i haberdar eder. Bir süre Yecüc adlı zâlim bir kavmin sitemine uğradıklarını İskender'e bildirip ondan yardım isterler. Bunu duyan İskender, bu insanların şehrinin etrafına çelikten bir sed yapar. Bunun ardından İskender kimsenin olmadığı bir bölgeye varır. Dağları, ovaları geçer ve bir ay yol gittikten sonra ağaçlarla dolu güzel ve yeşillik bir yere varır. Bu yerde hiçbir duvarın bulunmadığını ve koyun sürülerinin başında çoban olmadığını farkeder. Ordudan biri bir ağaçtan meyve koparmaya çalışırken aniden vücudu kurur ve keman gibi eğilir. Ordudan bir başkası bir koyunu yakalamaya çalışırken şiddetle ateşlenir ve bu olaydan ders alır. Ordu, şehrin girişinde hiçbir kapının olmadığını ve dükkanların kapısının açık bırakıldığını görür. Şehrin halkı İskender'i karşılar ve onu güzel bir sarayda misafir eder. İskender, onlara nasıl korkmayıp evlerine ve kapılarına kilit vurmadıklarını ve bağlarını çiftçisiz ve koyun sürülerini çobansız bıraktıklarını sorar. O halk kendilerinin dindar ve âdil olduklarını, işlerini doğru yapıp yalandan uzak durduklarını, Hakk'ın takdîrine teslim olup sabırlı ve merhametli olduklarını, herkesin eşit malı olduğunu ve sadece Allah'a sığındıklarını söylerler. Onların bu âdetlerini gören ve buna hayran kalan

İskender bunlardan ders alır ve artık dünyayı dolaşmaktan vazgeçip biriktirdiği mal ve öğrendiği ilimlerle yetinmek ister. İskender, "bu kavmi daha önce görseydim dünyayı hiç dolaşmazdım ve dağın bir köşesinde oturup gece gündüz Allah'ı ibadet ile meşgul olurdum" der. İskender bu adaletli kavme hazineler bağışlar ve mutluluk içinde orayı terkeder.

İskender gaybdan bir ses duyar. Bu ses "ey İskender! tüm dünyayı dolaştın ve şimdi beş aya kadar kendi yerine Rum'a dönmenin zamanı geldi" diye seslenir. Bu sesi duyan İskender korkar ve dönmek ister. Kara ve denizden geçer ve uzun yol katettikten sonra Kirman'a varır. Ardından Kirmanşah'a gider ve oradan Babil'e doğru ilerler. Zur şehrine vardığında artık vücudu güçsüzleşir ve hastalanır. Bu sebep ile Rum'a varamaz. İskender yakınları tarafından zehirli bir su içirildiğini düşündüğü için daha da zayıf düşer. Sonunda veziri Aristo'ya bir elçi gönderir ve ondan en iyi hekimleri göndermesini ister. Aristo, Yunan ve Rum'un en iyi hekimlerini toplar ve İskender'in yanına gelir. Ancak onun nabzına baktığında derdine derman bulunamayacağını anlar. O hekimlerin verdiği ilaçlar İskender'i iyileştirmez ve nihayet dünyaya sahip olan bu cihângîr padişah hayata veda eder. İskender'in ölümünden sonra yazdığı mektubu annesine getirirler. İskender, mektupta ölüm haberini aldığında annesinden ağlamayıp yas tutmamasını ister. İskender'in ölüm haberini alan annesi ise çok ağlar ama oğlunun vasiyetine uyar. Bu acıya fazla dayanamayan annesi oğlunun ardından hayata gözlerini yumar. İskender'in ölümünden sonra oğlu İskenderus ise tahtı bırakır ve dağda bir manastıra kapanarak ibadet ile meşgul olur.

1.2.3. Hamse Geleneği ve Hamse Sahibi İlk Şairler

Klasik edebiyat anlayışında "hamse" edebi terim olarak bir edebi geleneği de temsil etmektedir. *İslâm Ansiklopedisi*'nin "Hamse" maddesinde hamseyle ilgili şu bilgilere yer verilmiştir: "Hamse, Arapça hams (beş) kelimesinin

müennesidir. Klasik İran ve Türk edebiyatlarında bir şairin beş mesnevîsinden oluşan külliyatına hamse denir."[300]Hamse veya "penc genc" (beş hazine) ilk defa Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Heft Peyker* ve *İskendernâme* isimlerinde kaleme aldığı beş mesnevîsine verilen isimdir. Nizamî'den sonra bu mesnevîlere nazireler yazan diğer şairlerin eserlerine de hamse adı verilmiştir ve bu şairlere "hamse-nüvîs" veya "sâhib-i hamse" denilmiştir.[301]Miladî XII. yüzyılda ilk olarak Nizâmî-i Gencevî'nin başlattığı bilinen hamse geleneği, sadece Fars edebiyatı sınırları içerisinde kalmayıp Nizâmî'den sonra farklı coğrafyalarda (Hindistan, Türkistan ve Osmanlı'da) sekiz yüzyıllık süre ile yaşamaya devam etmiştir. Birçok Iranlı, Türk ve Hindistanlı şair Nizâmî'den sonra hamse oluşturarak bu geleneğin takipçileri arasında yer almışlardır.

Hamse yazmanın ilk ve standart örnekleri İran edebiyatında görülmektedir.[302]Bu geleneğin Nizâmî tarafından başlatılan bir gelenek olduğu hemen hemen tüm kaynaklarda belirtilmektedir. Arslan, hamse üzerine çalıştığı makalesinde Nizâmî'nin ilk hamseyi yazdığı ve ilk büyük hamse üstadı olarak benimsendiği ve örnek alındığı konusunda fikir birliğinin olduğunu ancak beş mesnevîsine "hamse" adının kendisinin koyup koymadığı konusunun tartışıldığını ifade eder.[303] Birçok görüşe göre "hamse" ismi Nizâmî'nin ölümünden sonra onun beş mesnevîsine toplu olarak verilen isimdir. Fasâyî, Nizâmî'nin kendisinin beş mesnevîsi için "hamse" adını kullanmadığını ve ölümünden sonra bu eserlerin başkaları tarafından bir mecmuada bir araya getirildiğini ve şairler ve ediplerin bu mecmuaya "hamse" veya "penc-genc" adını verdiklerini söyler.[304]Örneğin Câmî, *Hırednâme-i İskenderî* adlı mesnevîsinin girişinde aktardığı aşağıdaki beyitlerde Nizâmî'nin eserlerine "penc-genc" olarak işaret etmektedir:

---

[300]Tahsin yazıcı, Cemal Kurnaz, "Hamse", **TDVİA**, C. XV, 1997, s. 499-500.
[301]**A.m.**, s.499.
[302]Mehmet Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. V, sy. 9, 2007, s.305-322.
[303]**A.m.**, s. 307
[304]Mansûr Restgâr Fesâyî, "Hamse-serâyî der-Edeb-i Fârsî", **Âîne-i Mîrâs Dergisi**, 1386, yıl:5, sy. 36-37, s.244.

Nizâmî ki-ustâd-i în fen vey est
Der-in bezm-geh şem'-i rûşen vey est

Zi-vîrâne-i Gence şud genc-senc
Resânîde genc-i guher-râ be-penc[305]
"Bu hünerin üstadı olan ve bu edebiyatın kurulduğu meclis yerinde ışık saçan bir mum olan Nizâmî, Gence harabesinden çıkarak ve kıymetli hazineleri bularak bir söz sarrafı ve söz ustası oldu. Ve o inci hazinelerinin sayısını beşe ulaştırdı."

Nizâmî, *İskendernâme*'de eserlerinin adını beyitlerde verirken eserlerinden "genc-hâ-yi kuhen" (eski hazineler) olarak bahseder. Nizâmî'den sonra beş mesnevîsine "penc-genc" (beş hazine) adının verilmesi ayrıca şairin kendi eserlerinden hazine olarak bahsetmesinden de kaynaklanabilir.

Besî genc-hâ-yi kuhen sâht-em
Der-û nukte-hâ-yi nev endâht-em[306]
"Kökleri çok eskilere dayanan çok köklü hazineler ortaya koydum. Ve onlarda yeni nükte ve sözlere de yer verdim."

Nizâmî'yi tetebbu ederek hamse yazan şairler arasında altı veya yedi mesnevî yazan şairler de bulunmaktadır. Bu şairlere sâhib-i sitte ve sâhib-i seb'a adları verilse de[307] hamse geleneğinde "sahib-i hamse" olarak bilinirler. Destgerdî, Nizâmî'nin *İskendernâme'*sini *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme* olarak iki ayrı esere ayırarak şairin eser mecmuasının altı defterden (mesnevîden) oluştuğunu

[305]Abdurrahmân-i Câmî, **Mesnevî-i Heft Evreng**, ed. Murtazâ Muderris-i Gîlânî, Tahran, İntişârât-i Sa'dî, 1366, s. 927.
[306]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 632.
[307]İsmail Saâdet, "Hamse-serâyî", **Dânişnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, Ferhengistân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî, Tahran, yıl: 1388, C. III, s. 58.

düşünmektedir. Destgerdî, bazı incelemelerinde ise şairin *Dîvân*'ını da bu mecmuaya ekleyerek şairin seb'a sahibi olduğunu söylemektedir.[308]Nitekim *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme* konu benzerliğinden dolayı birbirinin devamı ve biribirini tamamlayan eserler oldukları için tek bir ünvan altında birleşerek *İskendernâme* adıyla bilinirler. Ayrıca Nizâmî'nin gazel, kıt'a ve rubâ'îlerden oluşan ve tamamına ulaşılmayan *Dîvân*'ı mesnevî biçiminde yazılmadığı için şairin sadece beş mesnevîsini hamsesini oluşturan eserler olarak değerlendirmek daha uygun olacaktır.

Hamse konusunda araştırma yapan muteber araştırmacıların genelinin görüşüne göre beş mesnevîsi olan şaire hamse sahibi denilmiştir. Ancak bazı araştırmacıların çalışmasında hamsenin genel tanımından farklı bir tanımın da kullanılabildiği görülmektedir. Arslan ve Tavukçu, istisnaî örnekleri de göz önünde bulundurularak hamsenin "bir müellifin beş kitabını içine alan eserler topluluğu" şeklinde tarif edilebildiğini ifade etmişlerdir ve beş mesnevî yerine beş kitap ifadesini kullanmışlardır.[309] Burada görüldüğü gibi bu araştırmacılar, beş mesnevî sahibi olmanın gerekmediğine ve hamse sahibi olabilmek için sadece eser sayısının yeterli olduğuna işaret etmekteler. Arslan ve Tavukçu, hamse-nüvîs şairler arasında yer alan ve istisnalar olarak belirtilen Nergisî ve Feyzî isimli iki şairden bahsetmişlerdir. Nergisî'nin hamsesi *Nihâlistân, El-akvâlül-müselleme fî-gazavâtil-mesleme, Kânûnu'r-reşâd, Meşâkku'l-uşşâk, İksîr-i saâdet,* adlı mensur eserlerden meydana gelmiştir. Feyzî'nin hamsesî ise dört mesnevîsi olan *Heft Seyyâre, Mir'ât-ı Sûret-nümâ, Safâ-nâme, Aşk-nâme* ve bir *Dîvân*'ından müteşekkildir.[310] Nergisî'nin beş eseri mesnevî nazım biçiminde olmayıp da mensur olması hamsenin genel tanımına uymamaktadır ve şairin hamse sahibi bir şair olarak tanıtılması bu duruma ters düşmektedir. Feyzî'nin külliyatını teşkil eden beş eserinden biri de *Dîvân*'ıdır. Ancak bu külliyata hamse adı verilmiştir ve şair

[308]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s.4-93.
[309]Mehmet Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 306., Orhan Kemal Tavukçu, "Klasik Edebiyatta Hamse Geleneği ve Şeyyad Hamza", **Turkish Studies**, V. 4.7, 2009, s. 593-602.
[310]Tavukçu, **a.g.m.**, s. 594.

hamse-nüvis şairler arasında yer almaktadır. Bu durum da hamse geleneğinin bildiğimiz mevcut tanımına karşıttır. Süleyman Çaldak, doktora tezinde Nergisî'nin hamsesindeki eserlerin mesnevî olmayıp da mensur hikâyelerden oluştuğunu, Fars ve Türk edebiyatındaki hamselerden farklı olduğunu söyler. Çaldak, bu mensur mecmuaya Nergisî'nin tarafından mı yoksa başkaları tarafından mı hamse adı verildiğinin bilinmediğine ve şairin kendi eserlerinde de bir ipucuna rastlanmadığına işaret eder. Çaldak'ın aktardığı bilgiye göre kütüphanelerde bulunan Nergisî'ye ait mecmua halindeki on iki yazmanın başında "*Hamse-i Nergisî*" kaydı bulunmaktadır ve üç matbu nüshası da bu adı taşımaktadır.[311]

Çaldak'a göre, Nergisî'nin hamsesinden son dönem edebiyat tarihleri ve diğer kaynaklar söz etmiştir ve erken döneme ait kaynaklarda "hamse" ismine pek rastlanmamaktadır. Nergisî'nin hamsesinden bahseden ilk kaynak şairin ölümünden (h. 1044/m. 1635) yaklaşık bir asır sonra (h. 1130/m. 1718)'de yazılan *Vakâyiu'l-Fuzalâ*'dır. Nergisî'nin hamsesinden ayrıca *Mecelletü'n-Nisâb*, *Mecmû'atü't-Terâcim*, *Esâmî*, *Sicill-i Osmânî*, *Kâmûsu'l-Âlâm* gibi kaynaklar da bahsetmiştir.

Çaldak, doktora tezinde Nergisî'nin hamsesiyle ilgili ayrıca şu bilgilere yer vermiştir: "İbrahim Necmi Dilmen, asıl hamsenin *Nihâlistân* olduğunu *İksîr-i Saâdet, Meşâkku'l-uşşâk, Kânûnü'r-Reşâd* ve *el-Akvâlü'l-müselleme* adlı eserler daha sonra ilave edilerek "hamse ale'l-hamse" haline getirildiğini söylemesi ayrıca dikkate değerdir. Orijinallik meraklısı Nergisî'nin mensur eserlerden bir hamse oluşturmayı düşünmüş olması akla uzak görünmemektedir. Yoksa müstensihlerin kendi akıllarına göre, daha önce hiçbir benzeri olmadığı halde, böyle bir tasarrufta bulunmaları mümkün değildir. Fakat mecmuadaki eserlerin tertip ve sıralanışındaki karışıklık İbrahim Necmi'nin görüşünü destekler mahiyettedir. Yani Nergisî'nin her birini ayrı konulara tahsis ettiği beş kısımdan meydana getirdiği *Nihâlistân* için

[311]Süleyman Çaldak, "Nergisî ve Nihâlistân'ı", (Basılmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi, SBE, Malatya, 1997, s. 101.

kullandığı bu isim diğer eserlerin de eklenmesiyle daha muhtevalı bir hale getirilerek hamse adı verilmiştir."[312]

Arslan ve Tavukçu, Feyzî ve Nergisî'yi istisnalar olarak göz önünde bulundurarak hamse için farklı bir tarifin kullanılabileceğini ifade etmişlerdir. Fakat bu iki şairin istisnalar olarak hamse-nüvis şairler listesinde yer alma sebepleriyle ilgili bir izahta bulunmadıkları görülmektedir.

Arslan, tespit edilebildiği kadarıyla, kaynaklarda hamse sahibi olarak gösterilen şairleri ve eserlerini dört ayrı kategoriyi dikkate alarak sınıflandırmaktadır. Bu kategoriler şunlardır: "1. Hamsesi tam olarak günümüzde elde bulunan hamse sahipleri ve eserleri, 2. Eksik olarak hamsesi elimizde bulunan şairler ve eserleri 3. Hamsesini tamamlayıp tamamlamadığı tesbit edilemeyen şairler ve eserleri 4. Şimdiye kadar mesnevîlerine hiç rastlanmayan şairler ve eserleri".[313] Arslan'ın ortaya koyduğu tespitlere de bakılırsa bazı şairlerin hamselerinin oldukları bilinmektedir fakat bu hamseyi teşkil eden eserlerin bazısına ulaşılmamıştır. Ya da bazı şairlerin mesnevîlerinin tamamı elde yoktur. Buna dayanarak, Nergisî'nin ve Feyzî'nin de hamselerini teşkil eden mesnevîlerinin bazısının kaybolduğunu veya bu mesnevîlere ulaşılmadığını düşünebiliriz.

Miladî XVIII. yüzyıl klasik Türk edebiyatı şairi Subhîzâde Feyzî'nin hamsesi ayrıca hamse geleneğinin genel tanımına uymamaktadır ve diğer şairlerin hamselerinden farklı olarak dört mesnevîsi ve bir dîvânıyla bazı araştırmacılar tarafından hamse sahibi olarak kabul edilmektedir. Feyzî'nin *Dîvân*'ında hamsesiyle ilgili şöyle bir beyit geçmiştir:[314]

Okuyan gamdan olur âzâde

[312]**A.t.**, s. 101.
[313]Mehmet Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse.", s. 305-322.
[314]Erol Gündüz, "Subhî-Zâde Feyzî'nin Şairliği ve Hamsesi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,** sy. 27, 2010, s.187-209.

Hamse-i Feyzî-i Subhî-zâde[315]

Kartal'ın verdiği bilgiye göre Nev'îzâde Atâyî'nin takibinde eser oluşturan Feyzî, Atâyî gibi hamse oluşturmak istemiştir ve dört mesnevîsini dîvânıyla birlikte hamse olarak adlandırmıştır. Bu nedenle bazı araştırmacılar bu şairi hamse şairi olarak kabul etmişlerdir.[316]

Hamse geleneğinde, tek bir mesnevîsi olan ama hamse sahibi olarak bilinen şairler de vardır. Bu şairler ilk mesnevîlerinde bir usta şairi tetebbu ederek hamse oluşturma niyetlerini belirtmişlerdir. Ancak bazı nedenlerden dolayı bu niyet ettikleri yolda sadece bir mesnevî yazabildikleri görülmektedir.

Hamse yazmak Nizâmî'den sonra bir gelenek haline gelmiştir ve klasik şairler bu geleneği benimseyip sürdürmüşlerdir. Bunun yanı sıra bazı şairler şiir yazma yolculuklarında hamse yazmayı yüce bir hedefe ulaşmak ve şairlik maharetlerini yüksek bir noktaya taşımak olarak görmüşlerdir.

Nizâmî'nin hamse adı verilen beş mesnevîsi Nizâmî'den sonra edebî ortamlarda büyük ilgi görmüştür ve çeşitli meclislerde okunmuştur. Böylece hamsesi sayesinde edebî çevrelerde ve halk arasında büyük saygı gören Nizâmî'yi örnek alan diğer şairler de aynı saygı ve değeri kazanabilmek için hamse oluşturmaya yönelmişlerdir.

Bazı şairler Nizâmî'nin hamsesini hamse geleneğinin ilk örneği olarak takip etseler de birebir taklitten kaçınıp hamselerine özgünlük kazandırmak için farklı içeriklerde ve tarzlarda eserler oluşturmuşlardır.

Fars edebiyatında hamseler çoğunlukla Nizâmî'nin hamsesinin taklidinde kaleme alınmıştır. Bu hamselerin bazılarında ise faklı vezin, konu ve muhtevalar görülmüştür. Hamse yazan bazı şairler mesnevîlerinin bir kısmının veya tamamının konusunu değiştirmiştir. Örneğin Hâcû-yi Kirmânî'nin hamsesinde yer alan *Hümâ vü Hümâyûn, Kemâlnâme, Gül ü Nevrûz ve Gevhernâme* adlı

[315]Topkapı nüshası, Feyzî, nr. 801: vr.1a.
[316]Ahmet Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 510.

mesnevîler konu ve vezin bakımından yeni ve orijinal sayılabilecek eserlerdir.[317]Veya Nizâmî'nin *İskendernâme*'sine nazire niteliğinde olan Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde farklı bir vezinin kullanıldığı görülmektedir.[318]

Fars edebiyatında birçok kaynakta da geçtiği gibi Nizâmî'nin hamsesinde yer alan mesnevîler seneler boyunca meclislerde okundu ve dilden dile aktarıldı. Nizâmî'nin hamsesinin yaygınlığı ve şöhreti neticesinde ortaya çıkan bu durumun Nizâmî'den sonra gelen şairleri hamse yazmaya teşvik eden yönlerden biri sayılabilir. Destgerdî'nin ifadesine göre farklı kütüphanelerde yüzden fazla hamse-nüvis şaire ve hamselerine ulaşılmıştır. Destgerdî bu sayının aratabileceğini ayrıca ifade etmektedir.

Fars edebiyatında, Nizâmî'den altmış veya yetmiş yıl sonra onun yolunda ilerleyerek ilk hamseyi oluşturan şair Emîr Hüsrev-i Dihlevî'dir. Emîr Hüsrev'in hamsesi büyük ölçüde Nizâmî'nin hamsesine benzerlik gösterir.[319] Emîr Hüsrev'in hamsesi şu mesnevîlerden oluşmuştur: *Matlaʿu'l-envâr*, *Şîrîn ü Hüsrev*, *Mecnûn u Leylî*, *Heşt Bihişt*, *Âyîne-i İskenderî*.

Hâcû-yı Kirmânî, h. VIII. (m. XIV.) yüzyılda Nizâmî'nin hamsesini tetebbu eden ikinci şairdir. Hamsesi şu mesnevîleri içerir: *Ravzatü'l-envâr, Gevhernâme, Hümâ vü Hümâyûn, Kemâlnâme, Gül ü Nevrûz*. Hâcû'nun *Hümâ vü Hümâyûn* ve *Gül ü Nevrûz'*u aşk konulu mesnevîlerdir. *Gevhernâme* ise Hâce Nizâmülmülk'ün yakınlarından olan Bahâeddin Mahmûd Vezîr'in soy silsilesine değinir. *Ravzatü'l-envâr* ve *Kemâlnâme'de* Hâcû, derin tasavvufî manalar içeren hikâyelere ve konulara yer vermiştir ve insan-ı kâmili tasvîr etmeye çalışmıştır.[320] Hacû, *Gül ü Nevrûz* ve *Gevhernâme*'yi Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i vezninde kaleme almıştır. *Kemâlnâme*'yi *Heft Peyker* vezninde, *Ravzatü'l-envâr*'ı *Mahzenü'l-esrâr* vezninde ve *Hümâ vü Hümâyûn*'u mütekârib

[317]Tahsin Yazıcı, Cemal Kurnaz, "Hamse", **TDVİA**, C. XV, 1997, s.499-500.
[318]Asgar Dilberîpûr, "Mukallidân ve Nazire-perdâzân-i Türk-i Hamse", **Mecmûa-yi Makâlât-i Kongre-i Beynu'l-milelî-i Nuhomîn Sene-i Tevellud-i Hakîm Nizâmî be-İhtimâm-i Mensûr Servet**, c.I, İntişârât-i Dânişgâh-i Tebrîz, 1372, s. 559-595.
[319]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s.75-77.
[320]Gîtâ Pûrbâkır, Menîje FAllahî ve Rızâ Fahîmî, "Berresî ve Tahlîl-i Sebk-şinâsî-i Hamse-i Hâcû-yi Kirmânî", **Neşriye-i Bahâr-i Edeb**, 1400, yıl: 14, sy. 68, s. 60-35.

bahrinde *İskendernâme* vezninde yazmıştır. Safâ'ya göre Hâcû, Nizâmî'yi daha çok tarz açısından tetebbu etmiştir ve kaleme aldığı hikâyelerin Nizâmî'nin hamsesinde yer alan hikâyelerin tekrarı olmadığını söylemiştir.[321]Özellikle Hâcû'nun *Hümâ vü Hümâyûn* ve *Gül ü Nevrûz* adlı mesnevîlerinde Nizâmî'nin romantik-kahramanlık hikâye anlatma tarzı görülmektedir.

Fars edebiyatında Nizâmî'den sonra hamse geleneğini sürdüren diğer şairler olarak şunları da zikredebiliriz:

Âhî-i Meşhedî'nin hamsesi (h. IX. / m. XV. yy), İlâhî-i Meşhedî'nin hamsesi (h. IX. / m. XV. yy), Dervîş Eşref'in hamsesi (h. IX. / m. XV. yy); *Menhecu'l-ebrâr, Şîrîn ü Hüsrev* veya *Riyâzü'l-âşıkîn, Leylî vü Mecnûn, Heft Evreng ve Zafernâme* mesnevîlerden oluşmaktadır. Kâtibî-i Turşîzî'nin hamsesi (h. IX. / m. XV. yy); *Mecmau'l-bahreyn, Behrâm u Gülendâm, Hüsn ü Aşk, Nâzır u Menzûr, Muhibb u Mahbûb* mesnevîlerden oluşmuştur. Mektebî-i Şîrâzî'nin hamsesi (h. IX. / m. XV. yy), Mevlânâ Abdullah Hâtifî'nin hamsesi (h. IX.-X. / m. XV.-XVI. yy); *Leylâ vu Mecnûn, Heft Manzar, Şîrîn ü Hüsrev, Timurnâme, İsmâ'îlnâme (Şâhnâme-i Hâtifî)* isimli mesnevîlerden oluşmaktadır. Zamîrî-i İsfahânî'nin hamsesi (h. X. / m. XVI. yy), Örfî-i Şîrâzî'nin hamsesi (h. X. / m. XVI. yy). Örfî, Nizâmî-i'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına karşılık *Mecmaʿu'l-ebkâr*'ı, Nizâmî-i'nin *Hüsrev u Şîrîn*'ine karşılık *Şîrîn u Ferhâd* mesnevîlerini yeni mazmunlar kullanarak kaleme almıştır ancak bu eserleri tamamlayamamıştır.[322]

H. X./XI. (m. XVI.-XVII.) yüzyılda Keşmîr'de Şeyh Ya'kûb Sarfî'nin hamsesi, h. XI. (m. XVII.) yüzyılda Feyzî-i Dekenî'nin hamsesi, Nergisî'nin hamsesi (ö. h.1042 / m. 1633), h. XII. (m. XVIII.) yüzyılda Ebcedî'nin hamsesi, h. XII. (m. XVIII.) yüzyılda Keşmîr şairlerinden Mollâ Eşref-i Bülbül'ün hamsesi, yine Keşmîr'de h. XII.-XIII. (m. XVIII.- XIX.) yüzyılda Mollâ Bahâeddîn Bahâ'nın hamsesi, h. XII. (m. XVIII.) yüzyılda Nâmî-i İsfahânî'nin

[321]**A.m.**
[322]Rıza Kurtuluş, "Örfî-i Şîrâzî", **TDVİA**, C. XXXIV, 2007, s.96-97. Ayrıca bkz. Said Nefîsî, **Dîvân-i Kasâid ve Gazeliyyât-i Nizâmî-i Gencevî**, y.y. İntişârât-i Frûgî,1362, s.136.

Penc Genc-i Nâmî veya *Nâmî-nâme* adlarıyla da bilinen hamsesi, *İlâhî-nâme, Eşter-nâme, Vâmık u Azrâ ve Yûsuf u Züleyhâ* mesnevîlerinden oluşan Muhammed Hüseyin Kazvînî-i Şîrâzî'nin *Hamse-i Hüseynî* adıyla da bilinen hamsesi, h. XIII. (m. XIX.) yüzyılda Keşmîr şairlerinden Mollâ Hâmid-i Şâhâbâdî'nin hamsesi.

Fars edebiyatında sâhib-i sitte şairler arasında h. VIII. (m. XIV.) yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Emîr Hüseynî-i Hirevî'nin *Tarabu'l-mecâlis, Nüzhetü'l-ervâh, Zâdü'l-musâfirîn, Kenzü'l-rümûz, Penc-genc* ve *Sî-nâme* adlarında altı mesnevîsi bulunmaktadır.

Ayrıca h. IX. (m. XV.) yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Şâh Dâ'î-i Şîrâzî'nin *Müşâhede, Genc-i Revân, Çihil Sabâh, Çehâr Çimen, Çeşme-i Zindigânî* ve *Aşk-nâme* isimlerinde altı mesnevîden oluşan sittesi bulunmaktadır.

Fars edebiyatında sâhib-i seb'a şairlerinden en önemlisi h. IX. (m. XV.) yüzyıl mutasavvıf şairi Abdurrahmân-ı Câmî (ö. 898/1492)'dir. Câmî'nin, *Heft Evreng* "yedi taht" adıyla bilinen eserinde *Silsiletü'z-zeheb, Selâmân ü Ebsâl, Tuhfetü'l-Ahrâr, Sübhatü'l-ebrâr, Yûsuf u Züleyhâ, Leylâ vü Mecnûn* ve *Hırednâme-i İskenderî* ünvanlarında yedi mesnevîsi bulunmaktadır. Kurtuluş'un verdiği bilgiye göre Câmî, *Tuhfetü'l-Ahrâr*'da Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Matlaʿu'l-envâr*'ındaki üslubu, *Yûsuf u Züleyhâ*'da ise Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i ve Gürgânî'nin *Vîs ü Râmîn*'indeki üslubu takip etmiştir. Câmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u Nizâmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'larına nazire niteliğindedir. Şairin *Hırednâme-i İskenderî*'si ise Nizâmî'nin *İskendernâme*'sine nazire olarak yazılmıştır.[323]

Fars edebiyatında sâhib-i seb'a olan bir başka şair h. XI. (m. XVII.) yüzyıl şairi Zülâlî-i Hânsârî (ö. 1025/1616 [?])'dir. Nizâmî, Câmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin takibinde yedi mesnevîden oluşan seb'asını kaleme almıştır. Şair, yazdığı seb'a mecmuasına *Seb'a-i Zülâlî, Heft Âşûb, Heft Seyyâre* ve *Seb'a-i Seyyâre* gibi farklı isimler vermiştir. Zülâlî'nin seb'ası *Hüsn-i Gelûsûz*

[323]Rıza Kurtuluş, "Heft Evreng", **TDVİA**, C. XVII, 1998, s.157-158.

*(*Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ına karşılık kaleme alındığı bilinir), *Şu'le-i Dîdâr, Meyhâne, Zerre vü Hurşîd, Âzer ü Semender*, *Süleyman-nâme* ve *Mahmûd u Ayâz* (Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inin takibinde kaleme alınmıştır) mesnevîlerinden oluşmuştur.[324]

1.3. Nizâmî-i Gencevî'nin Edebi Şahsiyeti

Klasik Fars edebiyatında, Firdevsî, Sa'dî-i Şîrâzî, Mevlânâ, Hafız gibi zirvede yer alan şairlerle beraber anılan Nizâmî, Farsça en iyi manzum lirik hikâyeleri yazan şair olarak da bilinir. Hamse geleneğinin ve klasik manzum hikâyeciliğinin öncüsü olan Nizâmî, konusu kahramanlık olan hikâyelerin lirik yönünü ustaca çalışmıştır ve çoğu mesnevîleri kısmen târîhî gerçeği yansıtan, kısmen de yaratıcılık içeren edebî parçalar niteliğini taşımaktadır. Nizâmî, sanat, tarih, bilim, felsefe, din ve ahlak konularının hepsini hikâyelerinin içinde ince bir şekilde işlemiştir. Olağanüstü hayal gücü ve güçlü kalemiyle sözlü rivayetlere dayanan ve tarihi ve edebi kaynaklarda parçalar şeklinde izleri bulunan ve basit bir şekilde anlatılan hikâyeleri vazgeçilmez klasik hikâyelere dönüştürmeyi başarmıştır. Nizâmî'nin şiir söylemekteki amacının sadece hikâye anlatmak değil aynı zamanda hayat dersi vermek olduğu da eserlerinden anlaşılmaktadır.

Nizâmî'nin eserlerini özel kılan hususlardan biri eserlerinde farklı tarzlarda olan şiirleri bir arada kullanmasıdır. Nizâmî'nin tüm eserlerinde didaktik şiir türüne rastlanmaktadır. Şiirlerinde her zaman lirik veya hamasî sahneler ve tasvirler yanında hikemî, didaktik ve felsefî görüşleriyle de karşılaşmak mümkündür.

Nizâmî'yi bir klasik şair olarak öne çıkaran başka bir konu da mesnevî nazım şekline yansıttığı yeni tarzdır. Nizâmî, mesnevî biçiminde kendine özgü lirik hikâye anlatma biçimine başvurmuştur ve hikâye anlatım biçimini diğer

[324]Ahmed Amîrî Hurâsânî, Haydar Ali Dehmerde "Hakîm Zülâlî-i Hansârî", **Nesr-pejuhî-i Edeb-i Fârsî, (Edeb ve Zebân)**, 1385, sy. 19, s. 17-39.

şairlerden ayıran hususlar vardır. Bu nedenle kaleme aldığı mesnevîleri sayesinde şöhret kazanmıştır. Nizâmî'yi bir klasik şair olarak öne çıkaran bu hususlar ise şunlardan ibarettir:

Eserlerinde kullandığı dilin fasîh ve yalın olmasının yanı sıra şiiri derin manalar ve gizli mesajlar içermektedir.

Şiir söyleme tarzı yenidir bu da şiirinde kullandığı dilden ve düşünce tarzından anlaşılmaktadır. Nizâmî yaşadığı dönemin kötü siyasi şartlarını eleştirmek ve çevresinde gelişen olayları ve zorlukları anlatmak ve bunlardan kurtulup uzaklaşmak için şiirinde kullandığı yeni anlatım şekli ve tarzından yararlanmıştır. Nizâmî'nin kaleme aldığı eserler kendi düşüncesini ve fikir yapısını iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Nizâmî, eserleri vasıtasıyla tıp, astronomi, sanat, felsefe, tasavvuf, din, ahlak, vs. anlanlardaki malumatını aktarabilmektedir.

Tezkireler ve edebiyat tarihleri gibi eski kaynaklara bakıldığında Nizâmî'nin padişah ve saray çevresine yakınlık kurarak çalıştığına işaret edilmemiştir. Bu da Nizâmî'nin kendisinde bulunan yüksek şiir kabiliyetinin farkında olduğunu, şairliği kendisine meslek edindiğini ve gençken biriktirdiği ilim ve teknikleri şiir söylemek için kullanmak istediğini göstermektedir. Nizâmî'nin bu denli ustaca şairlik seviyesine ulaşmasının en büyük nedenlerinden biri de her türlü meslek ve mevkiden uzak olması ve vaktinin tamamını şiire adamasından kaynaklandığı söylenebilir. Yüksek derece bir mesleğe, mal ve mülke sahip olamamsının nedeni de çoğu zamanını şiir söylemeye adamasındandır. Nizâmî, örneğin aşağıdaki beyitlerde şiir söylemenin makam ve kazanç sağlamak açısından faydalı olamayacağını çocuğuna nasihatte bulunmaktadır:[325]

Ger-çi ser-i serverî't bîn-em
V'âyîn-i suhan-verî't bînem

[325]Ali Ekber Şahâbî, **Nizâmî, Şâir-i Dâstânserâ,** Tahran, İbn-i Sînâ Yayınları, 1334, s. 28.

Der-şiir me-pîç u der-fen-i û
Çun ekzeb-i û'st ahsen-i û

Z'în fenn me-taleb bulend-nâmî
K'ân hatm şude'st ber-Nizâmî

Nazm er-çi be-mertebet bulend-est
Ân 'ilm taleb ki sûd-mend-est[326]

"Kafanda yükselmek arzusunu taşıdığını gerçi biliyorum ve söz söylemedeki yeteneğini görüyorum. Şiir söyleme işine girme, çünkü en iyi şiir en yalan olanıdır. Şiir söyleme sanatıyla şöhret kazanma peşinde olma, çünkü bu konu Nizâmî için son bulmuştur. Şiir söyleme sanatı ne kadar değerli ve yüksek rütbeli bir sanatsa da sen faydalı olan bir ilimi talep et!"

Nizâmî, alçak gönüllü, maneviyatı güçlü ve tasavvuf eğilimleri olan bir şair olmasının yanında şiir söyleme kabiliyetinin de farkındadır ve ara ara şiirlerinde kullandığı tekniğin iyi seviyede olduğuna, ilim, sanat ve edebi öğrenme yolunda verdiği emeklere ve şiir yazmakta yetenekli bir söz üstadı olduğuna işaret eder. *Şerefnâme*'den şu beyitler bu konuya örnek olarak verilmiştir:

Be-bâzî ne-burd-em cihân-râ be-ser
Ki şuglî diger bûd cuz hâb u hur

Ne-huft-em şebî şâd ber-bisterî
Ki ne-g'şâd-em ân şeb zi-dâniş derî[327]

[326]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 332.

"Hayatımı boşa geçirmedim, çünkü yemek ve içmek dışında da başka yapılacak işler vardı. Bilgi dünyasından bir kapı açmadan geceler yatakta mutlu uyuduğum olmadı."

Be-d'în dil-firîbî suhan-hâ-yi bikr
Be-sahtî tevân zâd-en ez-râh-i fikr

Suhan guft-en-i bikr cân suften-est
Ne herkes sezâ-yi suhan guften-est[328]

"Böyle gönül çelen taze sözleri fikir yoluyla ortaya koymak kolay değildir. Orijinal bir söz söylemek can çekişmek gibidir. Güzel söz söylemek herkese yakışmaz."

Zi-çendîn suhan-gû suhan yâd-dâr
Suhan-râ men-em der-cihân yâdigâr

Men-em serv-i pîrâ-yi bâg-i suhan
Be-hidmet miyân-best-e çun ser vu bun[329]

"Bil ki! ben cihanda birçok eski söz üstadının yadigârıyım. Ben söz bahçesinin süslü selvisiyim. Hizmet etmek için belimi bağlamışım."

Nizâmî, *İkbâlnâme*'de söz üstatlığında kendisini bir Arş kuşuna ve diğer şairleri ise onun ezgisiyle ötmeye kalkan başka kuşlara benzetmektedir:

---

[327] **A.e.**, s. 620.
[328] **A.e**., s. 620.
[329] **A.e.**, s. 618.

Hemânâ ki ân murg-i Arşî men-em
Ki her bâmdâdî nevâî zen-em

Ber âvâz-i men cümle murgân-i şehr
Ber-ârend bâng înt gûyâ-yi dehr[330]

"Doğrudur ki ben Arş kadar yüksekliklerde uçan bir kuşum ki her sabah vakti yeni bir nağmeyle öterim. Şehirdeki kuşların hepsi benim ezgime eşlik ederler ve bu bütün dünyaya da yankılandı."

Browne, Nizâmî'yi romantik-hikâye tarzı mesnevî üstadı olarak tanıtır ve şairin kendi alanında Fars ve Türk edebiyatına tesirinin benzersiz olduğunu söyler.[331] Rypka, Nizâmî'den "aşk hikâyelerinin en parlak üstâdı, söz ve kelimede rakipsiz bir şair" olarak bahseder ve Nizâmî'nin sözünün zaman geçmesine rağmen tazeliğini ve etki gücünü kaybetmediğini düşünür. Rypka, Nizâmî'nin, şahsiyeti gereği gelir sağlamak için saraya bağlı bir şair olmadığını, sadece o dönem klasik edebiyat geleneğine uyarak bazen gazellerini veya uzun hikâyelerini bir bahşiş karşılığında bir memduha ithaf ettiğini söyler.[332]Berthels, Nizâmî ve eserleriyle ilgili şunları söylemiştir:

"Edîp Nizâmî'yi sosyal düşünür Nizâmî'den ayrı bir şekilde değerlendiremeyiz. Nizâmî'nin eserlerine genel şekilde bakmamız o eserlerin her birinin özelliklerini tanımamızı sağladı. Bu eserlerdeki özellik şairin doğduğu yer ve memleketine derin bir şekilde bağlılığıdır. Vatan kavramı ve yerel olaylara derin bağlılık zor feodal şartlarda ve hükûmetin çöküşünde ortaya çıkar. Feodal sistem için ana vatan bir anlam taşımamaktadır ve sadece kendi hükûmet ve devletini savunur.

[330]**A.e.**, s. 844.
[331]Browne, **Târih-i Edebiyât-i İran: Ez-Senâyî tâ Sa'dî, Kitâb-i Dovvom Ez Mucelled-i Dovvom**, s. 91.
[332]Jan Rypka, vd., **Târih-i Edebiyât-i İrân: Ez-Devrân-i Bâstân tâ Kâcâriye**, s. 296.

> Buna karşılık Nizâmî, atalarının ve ecdâdının zahmetiyle gelişen ve büyüyen ana vatanını savunmayı kaçınılmaz görür. Nizâmî, vatanının özgürlüğünü arzu eder. Nizâmî, emekçileri mutlu etmek peşinde olanları dost ve onlara karşı zulmedenleri düşman olarak görür. Nizâmî için ırk, dil ve mezhebin önemi yoktur ve eserlerinde Ruslar, Hintler ve Çinliler gibi farklı halklardan söz etmiştir ve belli bir ırka intisab eden herhangi bir kişiyi kötülememiştir. Onun eserlerindeki kahramanlar her yerden seçilmişlerdir. İranlı Behrâm, Arap olan Münzir ve Yunanlı İskender, adalet ve mutluluk vaad ettikleri sürece birbiriyle farklı değillerdir. Bu da Nizâmî'nin adalet peşinde olan, zulme karşı gelen ve insana önem veren hümanist bir şair olduğunu göstermektedir. Örneğin *İskendernâme*'de İskender'den bahsettiği yerde bir hükümdârın her şeyden önce halka hizmet etmesi gerektiğine ve bunu kendine vazife etmesinden bahseder."[333]

Berthels'in de değindiği gibi Nizâmî, şiirlerinde hep hayal ettiği adaletli ve insancıl ideal ana vatanı tasvir etmeye çalışmıştır. Ve onun ideal ana vatanında hükümdar, adaleti sağlamaktadır ve halkın hizmetindedir. Özellikle Nizâmî, *İskendernâme*'de bu konular üzerinde durmuştur. Ayrıca Berthels'in yukarıdaki ifadesinde Nizâmî'nin Yunanlı İskender'den bahsettiğini öne sürdüğü görülmektedir. Ancak İskender konusuna eski şairlerin bakış açıları çok farklı olmuştur ve Yunanlı veya Makedonyalı İskender karakteri bazen İskender-i Zülkarnen ile karştığı görülmektedir. Dolayısıyla bu karışan iki şahsiyet hakkında net bir bilgi vermek doğru olmayacaktır ve bunları ayırmakta fayda vardır. Nizâmî'nin hikâyesinde İskender de zaman zaman bu iki karakterin özelliğini taşımaktadır ve Nizâmî bu konuya netlik kazandırmamıştır. Bu nedenle Berthels'in İskender'den belli bir şahsiyetmiş gibi bahsetmesi bize göre uygun değildir.

[333]Berthels, **Nizâmî Şâir-i Buzurg-i Âzerbâycân,** s.165-166.

Nizâmî'nin eserlerindeki hikâyelerin kökenine bakıldığında bazı konuların Nizâmî'den önce de parçalar halinde batı ve doğunun edebî ve tarihi kaynaklarında geçtiği görülmektedir. Berthels'e göre Nizâmî'nin birkaç dil bildiği için batı ve doğudaki çoğu kaynaklara ulaştığı söylenebilir.[334] Nizamî'nin eserlerinde doğu ve batı (eski Yunan) kaynaklarından birlikte yararlanarak ve rivayetleri birleştirerek en çekici sahneleri tasvîr ettiğini görmek mümkündür. Ancak Nizâmî'nin döneminde batı kaynaklarından Arapçaya tercümeler de mevcuttur. Nizâmî bu tercüme eserlerden de yararlanmış olabilir. Berthels'e göre Nizâmî hamasî şiirde, kendisinden önceki kahramanlık destanlarında olduğu gibi sadece savaş ve cengâverlik mazmunlarını çalışmamıştır belki hamasî kahramanların savaş hikâyelerini kaleme alırken onların kişisel ve ahlâki özelliklerini de ortaya koymuştur.[335] Bu husus da Nizâmî'nin yazdığı kahramanlık hikâyelerinin tamamen hamasî hikâyeler kategorisinde değerlendirilmemesi gerektiğini göstermektedir.

Destgerdî, Nizâmî'nin eserinde İran kültürü ve târihî geçmişini yansıtmasıyla ilgili şu cümleleri kullanmıştır: "Nizâmî, İslâmî usûllara bağlılığı, zühd ve takvasına rağmen vatanına yani İran'a ve Zerdüşt-severliğe karşı duyduğu güçlü taassuptan dolayı *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Heft* Peyker gibi hikâyeleri kaleme almıştır." Destgerdî'nin bu hususta ortaya koyduğu görüş pek isabetli görünmemektedir. Çünkü şiirin yazıldığı dönem düşünülürse şairin İran adıyla keskin sınırlar taşıyan bir vatana veya bir coğrafyaya dair duygularını böyle güçlü şekilde yansıttığını düşünmek hayâlî bir Nizâmî portresi çizmek manasına gelecektir. O dönemde vatan ve sınır kavramları çok farklıdır. Bu sınırlar bugünkü gibi keskin çizgilerle belirlenmemiştir. Dolayısıyla bugünün insanının çok farklı tesirlerle şekillenen anlayışıyla Nizâmî'nin bu konulara bakışı doğru anlaşılamaz. Nizâmî'nin şiirlerine Nizâmî'nin gözüyle ve yaşadığı zamana uygun şekilde bakmak doğru olacaktır.

[334] **A.e.,** s. 170.
[335] **A.e., s**. 170.

Özellikle Nizâmî şiirinde bu konularda ayrım yapmamıştır ve sadece vatanseverlik duyguları yüzünden bu eski hikâyeleri kaleme almamıştır. Belki kültür sevgisinden bu konuları işlediğini düşünmek daha doğru olabilir. Ayrıca Destgerdî, Nizâmî için zühdü ve takvası olan bir şair olduğunu söylediği halde aynı zamanda Zerdüşt-severliğe karşı mutaassıp bir şair olduğunu da ifade etmektedir. Destgerdî'nin bu görüşü çelişki oluşturmaktadır.

Destgerdî'ye göre bu husus Nizâmî'nin döneminde müslüman kitle tarafından eleştirilmesine sebep olmuştur ve şair bu konuyu şiirine de yansıtmıştır.[336]Örneğin *Hüsrev ü Şîrîn*'de dostlarının onu bu konuda tenkid ettiklerini ve onu kâfirlikle suçladıklarını şu beyitlerle anlatıyor:

Der-ân muddet ki men der-beste bûd-em
Suhan bâ-âsumân peyveste bûd-em
"Yalnız kalıp mânâ aleminde seyredip zikir ve dua ettiğim zamanda."

Gehî burç-i kevâkib mî-burîd-em
Gehî setr-i melâik mî-derîd-em
Servetiyân: "Bazen melekler gibi gökyüzüne çıkardım ve bazen de yıldızların örtüsünü yırtıp arşa yükselirdim."
Destgerdî: "Benim derin düşüncelerim yıldızların burçlarında yolu keserdi ve meleklerin sır perdesini yırtardı."

Yegâne dûstî bûd-em Hudâ'yî
Be-sad dil kerde bâ-cân âşnâyî
"Allah'ın biricik dostuydum. Tüm vücudumla (en derinden) cânla aşina oldum."

Taassub-râ kemer der-beste çûn şîr

[336]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s.34.

Şude ber-men siper ber-hasm şemşîr
“Bir aslan misali bağlı olduğum fikirleri gerçekleştirmeye hazırdım. Bu fikirler bana kalkan düşmanlarıma ise kılıç misaliydi.”

Der-i dunyâ be-dâniş bend kerde
Zi-dunyâ dil bedîn hursand kerde
“Dünya ehlinden uzaklaşıp ilimle arkadaş oldum. Dünyada ilimden başka bir şey istemedim ve bununla mutluydum.”

Şebî der-hem şude çûn halka-i zer
Be nukre nukre zed ber-halka-i der
Servetiyân: “Bir gece arkadaşım altın halka gibi soluk yüzle ve boynu bükük, öfkli ve perîşân bir halde kapıyı çaldı.”

Der-âmed ser-girifte ser-girifte
İtâbî saht bâ-men der-girifte
“Soluk ve perişan halde bana sitem ederek ve beni azarlayarak karşıma çıktı.”

Ki: ahsent ey cihân-dâr-i ma’ânî
Ki-der mulk-i suhan sâhibkırânî
“Âferin! Ey manaların sultanı ve söz ülkesinin başarılı hükümdarı.”

Pes ez pencâh çelle der-çihil sâl
Mezen pence der-în harf-i varak-mâl

"Makamı riyâzete ulaştıktan sonra böyle bir eski hikâyeye (Hüsrev ve Şîrîn hikâyesine) kalemini bulaştırma."

…

Der-i tevhîd zen k'âvâze dârî
Çerâ resm-i muğ-ân-râ tâze dârî
"Tevhîd kapısını çal çünkü senin şöhretin bu yöndedir (senin yönelmen gereken tevhîd kapısıdır). Neden âteş-perestlerin geleneklerini kutluyorsun."

Suhandân-ân dil-et-râ murde dânend
Eger-çi Zend-hânân zinde hânend[337]
"Sözün doğrusunu anlayan insanlar (ilim sahibi akıllı olanlar) senin gönlünü ölmüş gibi anlarlar ve seni kötü bilirler. Gerçi Zend[338]-hanlar yüreğini diri bilirler."[339]

Destgerdî'nin ileri sürdüğü görüş ve beyit tercümeleri tekrar gözden geçirildikten sonra şu hususların aktarılması gerekli görülmüştür. Şair yukarıdaki beyitlerde anlatmak istediğini mecâzî anlamda değil de gerçek anlamda anlatmak isteseydi bir dostun gecenin bir vaktinde gelmesini değil de gündüz gelmesini söylerdi. Gecenin geç vakti dostların buluşması için uygun bir saat değildir. Şairin gecenin bir vaktinde düşünceye dalarken bunları anlatması fiziki bir buluşmadan değil de manevî bir buluşmadan bahsetmek istediğinin mümkün olabileceğini göstermektedir. Böylelikle bu beyitlerden bütünüyle orataya çıkan manâ şairin bir iç diyalog yapması şeklindedir. Nizâmî'nin maddî bir hadiseden değil de kendi kendine iç konuşması yaparak telkinde bulunduğu gibi bir

[337]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 112.
[338]Zend-Avesta; Zerdüşt'ün mecûsîlerin din ve îman kurallarını ihtivâ eden kitabı.
[339]Nizâmî'nin gönlünün suhandanlardan yana olduğunu varsaymak daha doğru olacaktır.

ihtimalin olması mümkündür. Bazen şairin şiirinde maddî olarak söylediklerinden aslında mecâzî bir anlamı kastedebileceğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Burada şairin kendi kendine bir fikre daldığını veya ona başkası tarafından telkin edildiğini kastetmesi mümkündür.

Destgerdî, ayrıca Nizâmî'nin ahlak, edep ve takva konularında benzeri olmadığını ve eserlerinde hiçbir zaman kötü bir söz veya küfür içeren bir kelama rastlanmadığını söyler.[340]Bu zât ayrıca Nizâmî'nin hamsesinde yer alan mesnevîlerin çoğunun konu ve mazmun açısında yeni olduğunu söyler. Özellikle *Mahzenü'l-esrâr*'ın vezni ve bahrinin mesnevî nazım şeklinde yeni olduğunu ve Nizâmî'den önce bu veznin başka bir şair tarafından işlenmediğini ve eserin konusu ve içindeki mazmunların da yeni olduğunu ifade eder.

1.3.1. Nizâmî'nin Eserlerinin Dil Özellikleri

Daha önce belirtildiği üzere Nizâmî'nin şiirinde ortaya koyduğu dil ve ifade şeklinin yeni ve farklı olması onu diğer klasik şairlerden ayırmaktadır. Hamîdîyân, *Mahzenü'l-esrâr*'dan örnekler vererek Nizâmî'nin kendisine yakın dönem ve eski dönem şairlerine nazaran yeni ve farklı bir dil kullandığının farkında olduğunu söyler.[341]Nizâmî, aşağıdaki beyitlerinde şiir söyleme tarzındaki yeniliğe ve hatta "garipliğe" şöyle işaret eder:

> Bih-ki suhan dîr-pesend âverî
> Tâ suhan ez-dest-i bulend âverî[342]
> "Geç beğenilen sözü söylemek en iyisidir. Çünkü bu sözün değeri yüksek olur."

[340]Destgerdî, **Gencîne-i Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, s. 35.
[341]Saîd Hamîdiyân, **Ârman-şehr-i Zîbâyî: Guftâr-hâ-yî der Şîve-i Beyân-i Nizâmî**, Tahran, Neşr-i Katra, 1373, s. 29.
[342]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 32.

…

Men-ki der-în şîve musîb âmed-em
Dîdenî erz-em ki garîb âmed-em[343]
"Benim tarzım doğru bir tarzdır. Yeni ve garip tarzımdan dolayı da okunmaya ve görülmeye değerim."

Hamîdîyân, Nizâmî'nin yenilikçi bir ruha sahip olduğu için kendinin ve daha önceki şairlerin kullandığı mazmunları tekrar kullanmaktan kaçındığını ifade eder. Ona göre Nizâmî'nin dil ve ifade şeklindeki farklı tarzı klasik şiir geleneğine bağlı olan şairlerin tarzından ziyade günümüzün bilinen yenilikçi şairlerinin tarzına daha yakındır. Nîmâ Yûşîc (m. 1897-1960) ve bu şairden sonra gelen modern Fars şiirinin büyük üstadları da Nizâmî gibi kendilerinin ve diğerlerin sözünü tekrarlamaktan hep kaçınmışlardır.[344]Nizâmî, yenilikçi bir şair olduğunu *Mahzenü'l-esrâr*'daki şu beyitlerinde ayrıca ifade etmiştir:

Âriyet-i kes ne-pezîrufte-em
Ân-çi dil-em guft bigû gufte-em[345]
"Kimseden ödünç almayı kabul etmedim ve yüreğimin sesini dinleyerek söz söyledim."

Nizâmî'nin sahip olduğu benzersiz bakış açısı ve kendine özel düşünce dünyası seçtiği kelimelerde de kendisini göstermektedir. Nîmâ Yûşîc, Nizâmî, Hâfız ve devamında sebk-i Hindî şairlerinin bu yeteneğe sahip olduklarını söyler. Yûşîc, bir şairin yenilikçi bir düşünceye sahip ise yeni ve özgün terkipler, tasvirler ve mazmunları da ortaya koyabileceğini aktarır. Yûşîc'e göre şair için

[343]**A.e.**, s. 32.
[344]Hamîdiyân, **Ârman-şehr-i Zîbâyî: Guftâr-hâ-yî der Şîve-i Beyân-i Nizâmî**, s. 34
[345]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 28.

dil her zaman eksik ve yetersizdir, dilin kemâle ulaşması ve etkili olabilmesi de şairin işidir. Nizâmî ve Hâfız, seçtikleri kelimelerle ve oluşturdukları özgün terkiplerle kullandıkları dili etkili kılmışlardır.[346]

Pûrnâmdâriyân, Nizâmî'nin şiirindeki tasvîrlerden yola çıkarak onun son derece güçlü hayal gücüne sahip bir şair olduğunu aktarır ve şiirinde yer alan yeni terkiplerden hareketle Farsça üzerindeki önemli etkisinden bahseder. Ayrıca Nizâmî'nin şiir dilinin ve ifade tarzının benzersiz olduğunu ve manzum hikâyecilik alanında onun seviyesine ulaşabilecek şairlerin sayısının yok denecek kadar az olduğunu ifade eder. Nizâmî'nin şiir dili ve ifade tarzı üzerine incelemelerde bulunan Pûrnâmdâriyân, Nizâmî'nin şiirindeki iki önemli özelliğe değinir. Bunlardan birincisi Nizâmî'nin şiirinde çok sayıda bulunan ve diğer şairlerin şiirlerinde benzeri bulunmayan yeni icat edilmiş terkiplerdir. Bu zat, *Mahzenü'l-esrâr*'dan bu terkipler için şu örnekleri vermektedir: "genc-i hakîm", "fâtiha-yi fikret", "bîş-bakâ", "la'l-tarâz", "sabıka-sâlâr". Nizâmî'nin şiirinde oluşturduğu bunlara benzer terkiplerin çoğu yenidir ve ilk defa Nizâmî tarafından icât edilmiştir. Pûrnâmdâriyân'a göre Nizâmî'nin şiirinin bir diğer özelliği onun özellikle hikâyelerde çeşitli, yeni ve terkîbî tasvîrlere yer vermesidir ve bu tasvîrleri oluştururken teşbih, istiare, teşhis, kinâye ve îcâz sanatlarını ustalıkla kullanmasıdır.[347]

Nizâmî'nin şiirinde en dikkat ettiği şey kullandığı ve seçtiği kelimenin en özel manasıyla seçilip kullanılmasıdır. Bunun neticesinde Nizâmî, birçok kelime ve terkibe yeni ve özel mana ve kullanım alanı kazandırmıştır. Ayrıca şairin eserlerinde kelimelerden oluşturduğu yeni terkipler de dikkat çekmektedir. Hatta çoğu Farsça sözlüklerde de bir kelimenin veya terkibin eş anlamları verildikten sonra Nizâmî'nin eserlerinden örnek beyitler verilmektedir. Bu da bu kelime veya terkibin ilk defa veya çoğunlukla Nizâmî tarafından kullanıldığını göstermektedir.

---

[346]Nîmâ Yûşîc, **Harf-hâ-yi Hem-sâye**, Tahran, İntişârât-i Dünya, 1351, s.73-75.
[347]Taki Pûrnâmdâriyân, Mustafa Mûsevî, **Guzîde-i Mahzenu'l-esrâr-i Nizâmî-i Gencevî**, Tahran, Neşr-i Nâmek, 1392, s. 26.

Nizâmî, ayrıca halk dilinde yaygın olan atasözleri ve deyimleri şiirinde ara ara kullanmıştır. Şairin eserlerinin halk tarafından beğenilmesinin sebeplerinden biri de belki halk dilinden ve düşüncesinden unsurları içermesi ve halk arasında yaygın olan hikâye anlatma biçimine yakın olmasıdır. Daha doğrusu halka yakın bir şair olması eserlerinin bu denli okunulmasına ve dilden dile aktarılmasına sebep olmuştur.

Nizâmî şiirindeki temsîlî ve hikâyeci anlatım biçiminde esnek ve yalın bir dil kullanmıştır. Ancak görünüşte esnek ve yalın olan bu dil, Zerrinkûb'un da söylediği gibi zengin, âhengi hoş, hayâlî tasvirler, teşbih, mecâz ve istiarelerle dolu bir dildir. Nizâmî, bu dil sayesinde heyecan verici ve hayalî tasvirlerle dolu hikâyeler ortaya koyabilmiştir. Nizâmî, bu dili didaktik şiirlerinde de kullanmıştır ancak bu husus gerçekçi tasvirlerin ortaya çıkmasına mâni olmamıştır. Zerrinkûb'a göre Nizâmî, bu dili yerel dil unsurları ve medrese dilindeki yaygın kelimelerle uyumlu bir şekilde terkip etmiştir. Zerrinkûb, Nizamî'nin dilinde ve ifade şeklinde, sözcükler ve manalar arasında bir içsel bağın ve önceden oluşan bir uyumun söz konusu olduğunu ve bu özelliğin başka şairlerde bulunmadığını ifade eder.[348]

Şemîsa, h. VI. (m. XII.) yüzyılda, İran edebiyatında var olan ve sebk-i Horâsânî, sebk-i Âzerbaycânî ve sebk-i ahd-i Selçûkî olarak adlandırdığı üç şiir üslûbu ve akımından bahsetmiştir. Şemîsâ, bunların arasında Arran bölgesinde ortaya çıkan ve ona sebk-i Âzerbaycânî adı verdiği üslûpta Hâkânî-i Şirvânî, Nizâmî-i Gencevî, Felekî-i Şirvânî ve Mücîrüddîn-i Beylekânî adlı şairlerin bu üslûbun temsilcileri olduğunu söyler ve bu tarzın bağımsız bir tarz olduğunu ancak dil altyapısının sebk-i Horâsânî dili, edebî düşünce altyapısının ise sebk-i Irâkî'ye yakın olduğunu belirtir.[349] Bu ifadeden yola çıkarak Nizâmî'nin şiir söyleme üslûbunun sebk-i Horâsânî ve sebk-i Irâkî arasında bir üslûp olduğunu söylemek mümkündür.

---

[348]Zerrinkûb, **Pîr-i Gence der-Cust u Cûy-i nâ-Kucâ-âbâd: Derbâre-yi Zindegî, Âsâr ve Endîşe-yi Nizâmî,** s. 223.
[349]Sîrûs Şemîsâ, **Sebk-Şinâsî-i Şiir**, Tahran, İntişârât-i Mitrâ, 1388, s. 101.

Nizâmî şiirinde yenilikçi bir yaklaşıma sahiptir. Özellikle h. VI. (m. XII.) yüzyılda Nizâmî'nin döneminde, eski ve yeni tartışmalarının Nizâmî'nin ve diğer şairlerin arasında geçtiği şairin kendi şiirlerinde verdiği bilgilerden öğrenilmektedir. Bu yüzyılda sebk-i Horâsânî bitişe doğru yaklaşırken sebk-i Irâkî doğmak üzeredir. Arran ve Şirvan (eski Azerbaycan) bölgesi şairleri ise bu iki üslûbun arasında yeni bir üslûba sahiplerdir.[350]Nizâmî, aşağıdaki beyitlerde eski ve yeni üslûp konusundaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Der-în muşkîn sedef-hâ-yi nihânî
Besâ durr-hâ ki bînî armağânî
"Bu gizli siyah sadeflerin içinde çokça hediye edilecek inciler görürsün."

Nev-âyîn perde-yî bînî dilâvîz
Nevây-i û nevâziş-hâ-yi nev-hîz
"İlgi çekici yeni tarzda notalar görürsün. Bu notalardan çıkan nağme yenilikçi havasıyla senin ruhunu okşayacaktır."

Kuhan-kârân suhan pâkîze guftend
Suhan bi'gzâr murvârîd suftend
"Eski şairler temiz ve duru söz söylemişler. Eski şairler sadece söz söylemediler sözü inci gibi işledir. (Yani söyledikleri söz işlenmiş inci gibi değerlidir.)

Direng-i rûzgâr û gûne-i gerd
Kuned ruhsâr-i murvârîd-râ zerd

[350]Muhammed Kerîmî, Şerâre İlhâmî, "Berresî-i Ruykerd-hâ-yi Sunnetî-i Sebk-Şinâsî der-Hamse-i Nizâmî-i Gencevî", **Feslnâme-i Tahassusî-i Zebân ve Edeb-i Farsî (Kand-i Pârsî)**, 1400, sy. 11, s.53-57.

"Zaman geçerken öne çıkan ihmaller ve outran toz toprak incinin yüzünü sarartır. (Eski şairlerin şiirlerine toz toprak oturarak bu şiirlerin gerçek değeri anlaşılmamaktadır.)"[351]

Ne-gûy-em zerr-i pîşîn nev ne-y'erzed
Çu Dakyânûs guftî cev ne-y'erzed[352]
"Ben eski altın sikkenin yeni sikke kadar değerli olmadığını söylemiyorum. Ancak Dakyânus döneminden kalma sikkenin (sözün) şimdi arpaca değeri yoktur.[353] Yani eski tarzda şiir söylemenin artık bir değeri yoktur.

1.3.2. Nizâmî'nin Eserlerinin Üslûp Özellikleri

Nizâmî'nin şiirindeki üslup özellikleri incelenirken şiirindeki kullandığı özel dil, düşünce, sanat seviyesi, tekrarlanan unsurlar, ortaya konulan yenilikler gibi konular bakılması gereken hususlar arasında yer almaktadır.

Behrûz Bâmdâdî, Fars şiirinde Azerbâycânî üslûbunu araştırdığı makalesinde Nizâmî'nin üslûbuyla ilgili şu cümleye yer vermiştir: "Nizâmî'nin üslûbunun esası şu unsurlardan müteşekkildir: Dil açısından yeni terkipler oluşturmak, tabiattan, gece ve gündüzden, ateşten, insanların yüzü ve duruşundan (endamından) dakik tasvirler ortaya koymak." Bâmdâdî'ye göre Azerbaycânî

[351]Servetiyân'dan bu beyit için iki ayrı açıklama şu şekildedir:1."Zamanın geçmesiyle incinin üzerinde oturan toz onun sararmasına neden olur ve bu da inciyi güzelleştirir. Bu yüzden eski şairlerin sözü de değerlidir." 2. "Zamanın geçmesi incinin üzerini toz toprakla örter ve incinin yüzünü sarartır bu yüzden eski şairlerin şiirlerine toz oturmuştur ve ilgi çekmemektedir." Bkz. Servetiyân, **Husrev u Şîrîn: Tashîh ve Şerh**, s.854.
[352]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 300.
[353]Ashâb-ı Kehf kıssasına işaret etmektedir.

üslûpta meth, tavsîf, hikâye anlatma, dinî konular, hiciv ve zem gibi temalar bu üslûbu temsil eden şairlerin şiir konuları arasında yer almaktadır.[354]

Sebk-i Azerbâycânî her ne kadar sebk-i Irâkî sınırları içerisinde ele alınsa da bazı araştırmacılara göre sebk-i Irakî'ye ait şiir unsurları ilk olarak Ebü'l-Alâ-yi Gencevî (Şirvânî), Hâkânî-i Şirvânî, Nizâmî-i Gencevî, Mücîrüddîn-i Beylekānî v.s. Arran ve Azerbaycân bölgesinin tanınmış şairleri tarafından şiir mazmunları içine dahil olunmuştur. Sonraları, yani h. VII. ve VIII. (m. XIII.-XIV.) asırları boyunca Irak ve Horâsân şairleri tarafından kullanılan bu mazmunlar sebk-i Irâkî'yi en üst seviyeye taşımıştır. H. VI. (m. XII.) yüzyılda Azerbâycân bölgesi şairlerinin dilinin İran'nın doğusu ve merkezinde yaygın olan resmî dilden farklı olması yani Türkçe olması o dönem ve o bölge şiirinde yeniliklere yol açmıştır. Bu şairler kendi kültürel miraslarından kalan unsurlarını ve dil unsurlarını Horâsân bölgesinde yaygın olan edebî unsurlarla birleştirerek yeni bir üslûp geliştirmişlerdir.[355]

Sebk-i Azerbâycânî'yi bağımsız olarak inceleyen Bamdâdî, makalesinde, üslubun farklı özelliklerini aşağıdaki başlıklar altında aktarmıştır:

Dil özellikleri: Yeni ve sanatsal terkipleri oluşturma, yaygın olmayan kelimelerin, hadis ve ayetlerin, Arapça kelimeler ve terkiplerin yaygın bir şekilde kullanımı, Türkçe terimlerin, terkiplerin ve kelimelerin, çeşitli bilim alanlarından terimlerin yaygın şekilde kullanımı, Türkçe atasözleri ve mazmunların, halk adetlerinden bilgilerin ve halk arasında yaygın olan terimlerin kullanımı.

Düşüncesel özellikler: Dinî düşüncelere, terimlere ve mazmunlara ilgi duymak, Yunan felsefesine karşı çıkmak ve küfr ve dinsizlikten saymak, matematik, astronomi, tıp ve bitki bilimine ilgi göstermek, tasavvuf ve hikmete ilgi duymak, Hristiyanlığa, terimlerine ve telmihlerine ilgi duymak, insanların özgeçmişini ve hayatlarındaki şahsi meseleleri anlatmak, şiirin içe dönük olması,

[354]Behrûz Bâmdâdî, "Sebk-i Azerbâycânî der-Şiir-i Fârsî", **Neşrîye-i Zebân ve Edeb-i Pârsî**, 1382, sy. 17, s. 84-102.
[355]İsmâil Hâkimî Vâlâ, Hüseyin İsmâîl-lû, "Sebk-i Âzerbâycânî ve Numûd-hâ-yi Fennî-i Ân der-Şiir-i Karn-i h. VI. (m. XII.)", **Bahâristân-i Suhan**, 1392, sy. 21, s. 57-78.

şairlerin arasında hicvin yaygınlığı, şiirin esas konularını meth, hiciv, vasf, habsiyye, mefâhire gibi konuların oluşturması, memduhtan, dünya ehlinden, şairin ve şiirin değerinin bilinmemesi için şikayetçi olmak, şiirin üslûbunun yeni olmasına işaret etmek, dönemin halini eleştirmek ve sosyal meseleleri anlatmak, temsîlî anlatımın artması.[356] Bâmdâdî'nin Azerbâycânî üslubunda şairlerin Hristiyanlığa, terimlerine ve telmihlerine ilgi duymaları ve şiirlerinde daha çok kullanmaya başladıkları ifadesinden ne kastetmek istediğini bilmek burada önemlidir. Eğer Hz. Îsâ'dan bahsetmek mucizelerini anlatmak, hayatından bahsetmek kastediliyorsa bunlar Hristiyanlık unsurları olarak tanımlanamaz. Zaten İslam'da Hz. Îsâ peygamber olarak kabul edilir ve mucizeleri İslâmî-dinî kitaplarda (hadis-i şerif, kısas-ı enbiyâ kitaplarında) yer almaktadır. Ancak haç, teslis veya bugünkü Hristıyanlık inancına dair konulardan bahsediliyorsa o zaman Hristiyalıkla ilgili konulardan söz edilebilir. Bâmdâdî sebk-i Azerbaycânî'nin edebi özellikleri hakkında şöyle devam etmektedir:

Edebî özellikler: Hikâye anlatmak (Nizâmî hikâye anlatmakta yeni bir tarz oluşturmuştur), kâsidenin kemale ulaşması, edebî sanatlara gereksinim duymak, güzel tasvîrlerin oluşturulması, zor ve büyük rediflerin (bazen yarım mısra kadar) bulunması, muganni-nâme ve sâkî-nâmenin oluşumu (ilk defa Nizâmî tarafından kullanılmıştır), şiirin tasvîrî olması, şiirin zengin musîkîye sahip olması, şiirin yaygın normlarını aşan edebî sanatların kullanılması (paradoks ve hiss-âmîzî), tasvîr oluşturma (imâj) ve bu yolda istihdam ve kinayeden, teşbih, ihâm ve istiârenin çeşitlerinden yararlanmak, kasîdede tecdîd-i matla'ın yaygın olması, gazel ve terkîb-i bendin yaygınlaşması, ta'kîd-i lafzî (anlaşılması zor kelimeler ve ibareler kullanmak) ve ta'kîd-i manevî (anlamdaki zorluk), şairler arasında şiirin şekil ve muhtevası yönünde farklı edebî kuramların ve fikirlerin, ve şiir tenkîdinin artması.[357]

[356]Bâmdâdî, "Sebk-i Azerbâycânî der-Şiir-i Fârsî", s. 99.
[357]**A.m.**, s.99.

1.3.3. Nizâmî'nin Sanatı ve Düşünce Dünyası

Sebk-i Azerbaycânî'nin güçlü temsilcilerinden olan Nizâmî'nin şiirlerinde kullandığı zâhirî süsün yanında manâ açısından sözün inceliklerine de dikkat ettiği görülmektedir. Şair, iham, teşbih, istiare, tecnîs gibi şiir sanatlarını kullanmanın yanı sıra şiirinde hayalî ve dinamik sahneleri canlandırmak konusunda adeta bir sihirbaz gibi davranmıştır. Nizâmî, özellikle şiirinde tecnîs sanatının farklı türlerini kullanmıştır.[358]Nizâmî'den tecnîs sanatına dair bir örnek beyit aşağıda verilmiştir:

Sihr-i helâl-em[359]seherî kut şud
Nesh kun-i nusha-yi Hârût şud[360]

"Helal bir sihir gibi olan şiirim seher vaktinin rızkıdır veya (sihr-i helal olan şiirim sabah vaktinin rızkından yemiştir. Zîra ben sabah erken kalkan ve geceyi uyumadan geçiren biriyim). Bu şiir Hârut'un nüshasını (büyücü nüshasını) hükümsüz kılar."

Nizâmî, sâkî-nâme, muganni-nâme ve sevgend-nâme örneklerini ilk ortaya koyan şairdir. Ayrıca münâzara tekniği konusunda eserlerinde en iyi örnekleri vermektedir.[361]Bu konuda Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde yer alan

[358]İsmâil Hâkimî Vâlâ, Hüseyin İsmâîl-lû, "Sebk-i Âzerbâycânî ve Numûd-hâ-yi Fennî-i Ân der-Şiir-i Karn-i h. VI. (m. XII.)", s.71.
[359]Sihr-i helâl: Kelâm-ı bedî. Beyit arasında hem kelimât-ı sâbıkanın tetimmesi hem de kelimât-ı lâhikanın mukaddimesi addolunabilecek sûrette bir lafz veya terkip irad etmektir. Bkz. Muallim Nâci, Istılâhât-ı Edebiyye, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1307, s. 6-8. Sihr-i halâl: Helâl olan büyü. Eskilerin itibar ettikleri sanatlardan biridir. Bazen güzel ve iyi söylenmiş sözler için de bu tabir kullanılabilir. Bkz. İskender Pala**, Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2018, s. 418. Nizâmî bu beyitte "sihr" kelimesini hem sihir olarak kullanmıştır hem de sihr-i helâl sanatının inceliklerini anlatmıştır.
[360]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 33.
[361]Seyyid Mahmûd Rıza Gaybî, Meryem İbâdî âsâyiş, "Berresî-i Vijegî-hâ-yi Sebkî-i Şiir-i Nizâmî-i Gencevî", **Feslnâme-i İlmî Pejûhişî-i Zebân ve Edeb-i Farsî**, Senendec, 1401, sy.53, s. 156-180.

"Munâzara-yi Husrev bâ-Ferhâd" başlığıyla bulunan Hüsrev'in Ferhâd ile münâzarası örnek verilebilir.

Nizâmî, hamsesinde çeşitli düşünce ve sanat seviyelerini ortaya koymuştur. Nizâmî, görünüşte lirik sahneleri ayrıntılarıyla anlatan manzum aşk hikâyelerinin şairi olarak bilinse de eserlerinin derinliğine inildiğinde onun tasavvufî ifadeleri ustalıkla kullandığı, tasavvufî konulara hâkim bir şair olduğu ve hikâyelerinde yer yer öğütlere ve hikemî konulara değindiği görülmektedir. Nizâmî, mesnevîlerinde dinî düşüncelere, terimlere ve mazmunlara yer vermiştir. Yunan felsefesine karşı çıkmıştır ve bu felsefeyi yanıltıcı bulmuştur. Şiirinde farklı bilim dallarından örnekler vererek bu alanlara hâkim bir şair olduğunu ortaya koymuştur.

Şifahî kültür unsurlarını aktarmak, mevcut düzenin siyasî ve sosyal şartlarını eleştirmek, adalet ve doğruluğun elçisi olmak, sosyal meselelere değinmek, müfâhare, dünya ve dünya ehlinden şikayetçi olmak, şiir ve şairliğin değerini bilmeyenlerden şikayetçi olmak gibi konular Nizâmî'nin düşüncesini oluşturan konular arasında yer alır.[362]

1.4. Nizâmî-i Gencevî'nin Fars Edebiyatındaki Yeri

Nizâmî'nin Fars edebiyatında, Firdevsî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sadî-i Şîrâzî ve Hâfız-ı Şirâzî gibi büyük usta şairlerin arasında yer almasının en önemli sebeplerinden biri onun Fars edebiyatında lirik aşk hikâyeciliğini, başka tarifle manzum hikâyeciliğini doruğa taşıyan ilk usta şair olmasıdır. Fars edebiyatında Nizâmî'den önce ve sonra gelen hiçbir şair Nizâmî kadar bu alanda başarılı olmamıştır.

[362] **A.m.**, s. 168.

İsmâil Hâkimî, Fars edebiyatında manzum hikâye söyleme geleneğinin hızlı bir şekilde ilgi görmesinin sebebini Pehlevî edebiyatında var olan aşk hikâyeleri olduğunu söyler ve bu hikâyelerin sonraları Fras edebiyatını etkilediğini düşünür. Örneğin Unsurî (ö. 431/1039-40) hicri V. (m. XI.) yüzyılda *Vâmık u ʿAzrâ*[363] isimli manzum aşk hikâyesini ve birkaç aşk hikâyesini kaleme almıştır. Yine h. V. (m. XI.) yüzyılda en eski İran hikâyelerinden olan *Vîs ü Râmîn*[364] aşk hikâyesi Fahreddin Es'ad Gürgânî tarafından manzum şekilde kaleme alınmıştır. Nizâmî ise h. VI. (m. XII.) yüzyılda manzum hikâye anlatma geleneğini en üst seviyeye taşımıştır.[365]

Fars edebiyatında Nizâmî'nin eserlerine yazılan ve sayıları fazla olan nazireler ve cevaplar, bu usta şairin kendisinden sonraki şairlere olan güçlü etkisini en iyi şekilde kanıtlamışlardır. Daha önce de bahsedildiği gibi Nizâmî'nin hamse adı verilen beş mesnevîsi Nizâmî'den sonra edebi ortamlarda büyük ilgi görmüştür ve çeşitli meclislerde okunmuştur. Böylece hamsesi sayesinde edebi çevrelerde ve halk arasında büyük saygı gören Nizâmî'yi örnek alan diğer şairler de aynı saygı ve değeri kazanabilmek için Nizâmî'nin eserlerine nazire yazmaya ve hamse oluşturmaya yönelmişlerdir.

Berthels, Fars edebiyatında Nizâmî'nin eserlerine nazire yazmanın şairin hayatta olduğu zamandan itibaren başladığını söyler. Berthels, ayrıca Fars edebiyatında Nizâmî'den sonra şairin eserlerine yazılan nazireler hakkında şu cümleleri kullanır: "Nizâmî, hayattayken eserlerine yazılan nazireler çoğunlukla edebî intihalden ibarettir. Bu konuda şairin kendisi de söz etmiştir. Ancak şimdiye kadar bu yazılan nazirelere ulaşılamamıştır. Bu da bu eserlerin çok

[363]Hikâyenin aslının Yunanca olduğu ve Sasânî hükümdarı I. Hüsrev Enûşirvân'ın (m. 531-579) döneminde hikâyenin Süryanice'den Orta Farsçaya yani Pehlevî diline tercüme edildiği bilinmektedir. bkz. İsmâil Saâdet, **Dânişnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, C. VI, Tahran, Ferhengistân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî, 1395, s. 644.

[364]Hikâyenin aslının Pehlevî dilinde olduğu ve Eşkânîlerin dönemine ait olduğu bilinmektedir. Bkz. Gulâm Hüseyin Mesâhib, **Dâiretü'l-maârif-i Farsî**, C. II, İntişârât-i Emîrkebîr, Tahran, 1381, s. 3203.

[365]İsmâ'îl Hâkimî, "Nizâmî Şâ'ir-i Bezm-perdâz", **Mecmûa-yi Makâlât-i Kongre-i Beynu'l-milelî-i Nohomin Sene-yi Tevellud-i Hakîm Nizâmî be-İhtimâm-i Mansûr Servet**, C. I, İntişârât-i dânişgâh-i Tebrîz, 1372, s. 434.

önemsenmediklerini göstermektedir. Miladî XIII. yüzyıldan itibaren Fars edebiyatında Nizâmî'nin tesirinde hamse söylemek sistematik bir şekil almıştır. Milâdî XV. yüzyıldan itibaren de Câmî, Zülâlî gibi bazı şairler hamseyi yedi bölümde kaleme almışlardır. Nizâmî'nin eserlerine ilk nazire oluşturan şairler eserlerin isimlerini bile değiştirmemişlerdir." Berthels, nazirecilik konusunda ayrıca şu ifadeleri kullanmıştır: "Eğer bu nazireler başka dilde yazılsaydı Batılı araştırmacılar bunlara tercüme adı verirdi. Ancak doğu edebiyatında "müsâbaka" ve "mukâbele" anlamları taşıyan nazirecilik bir edebî gelenektir. Nazirecilikte eserin mühim tarafları ve vezni muhafaza edilir ve eserle ilgili diğer hususlar yazar tarafından değiştirilir. Nazire oluşturan şair güçlü ve yetenekli bir şairse kaleme aldığı nazire de değer kazanmaktadır. Ancak şair taklitçi bir şairse ortaya koyduğu eserin de değeri ve anlamı olmayacaktır."[366] Berthels'in nazirecilik hakkında ortaya koyduğu ifadeleri değerlendirebilmek için tezin ilerleyen bölümlerinde nazire yazma geleneği ayrıca taklit, cevap, nazire ve tercüme terimleri üzerinde durulacaktır.

Rypka'ya göre Nizâmî'nin eserlerinin üzerinden zaman geçse de sözü hep etkili ve tazedir. Rypka, Nizâmî'nin eserlerinde güncel dili kullanmasını, halka yakın hisettirmesini ve eski hikâye anlatma kalıplarından çıkarak yeni ve ilgi çekici tasvîrler ve mazmunlar içeren bir anlatım biçimini benimsemesini eserlerindeki tazeliğin ve canlılığın sebepleri olarak sayar.[367]

İran edebiyatında Nizâmî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sadî-i Şîrâzî, Hâfız-ı Şirâzî gibi ün kazanmış klasik şairlere ve modern Fars şiirinin önemli temsilcisi olan Nîmâ Yûşîc gibi şairlere ilham kaynağı olmuştur. Sadî, Nizâmî'nin eserlerini okumuş ve en çok *Leylâ vü Mecnûn*'u ve *Hüsrev ü Şîrîn*'inden etkilenmiştir. İran edebiyatında Firdevsî ve Senâî'den (ö. 525/1131 [?]) sonra Nizâmî, mesnevî yazma geleneğini geliştirmiş ve hamse türünü

[366]Berthels, **Nizâmî Şâir-i Buzurg-i Âzerbâycân**, s. 174.
[367]Jan Rypka vd., **Târih-i Edebiyât-i İrân: Ez-Devrân-i Bâstân tâ Kâcâriye**, s. 299.

kurmuştur. Fars edebiyatında sadece adı geçen bu üç şaire hakîm ünvanı verilmiştir.

Önemli Farsça tezkire yazarları eserlerinde Nizâmî'nin eşsiz şiir yazma yeteneği ve üstâdlığı konusunda önemli bilgilere yer vermişlerdir. Buna bir örnek olarak Semerkandî, *Tezkiretü'ş-şu'arâ*'da Nizâmî'nin şairliği hakkında şu bilgilere yer vermiştir: "Şeyhin büyüklük, fazîlet ve kemâli hakkında tahrîr ve takrîr dili âcizdir. Onun sözünde şairliğin ötesinde kâmil bir güzellik vardır ki kemâl sahibi olanlar ona taliplerdir."[368]

1.5. Nizâmî-i Gencevî'nin Türk Edebiyatındaki Yeri

Klasik Türk edebiyatında ve en çok mesnevî alanında özellikle aşk konulu mesnevîlerin yaygın bir şekilde kaleme alındığı dönemde, Nizâmî'nin eserlerine yazılan sayılı nazireler, şerh ve tercümeler, onun Türk edebiyatına olan derin etkisini göstermektedir. Diğer taraftan Türk edebiyatında mesnevîciliğin gelişmesindeki etkenlerden birinin de Nizâmî'nin hamsesine yazılan nazireler ve tercümelerin olduğunu söylemek mümkündür. Türk edebiyatında Ali Şîr Nevâyî ve Fuzûlî gibi büyük şairler ve birçok Türk şair Nizâmî'nin eserlerine nazireler oluşturmuş veya bu eserleri tercüme etmişlerdir.

Nizâmî, ayrıca hamse geleneğini başlatmıştır ve klasik Türk şairleri de Fars edebiyatından Türk edebiyatına geçen bu geleneği takip etmişlerdir. Nizâmî, mesnevîcilikte alışılmış klasik kalıba yenilikler getirerek aslında yeni bir tarz sahibi ve şiir yazma tekniğinin de kurucusu olarak bilinir. Biçim ve konu bakımından Nizâmî'nin ortaya koyduğu bu yenilikler özellikle aşk konulu mesnevîlerde Fars ve Türk edebiyatındaki şairlerin ilgisini çekmiştir ve onlara yeni bir örnek ve kalıp sunmuştur. Berthels, bu konuda şu ifadeleri kullanır:

[368]Devletşâh Semerkandî, **Tezkiretü'ş-şu'arâ**, s. 128.

> "Manzum hikâye söyleme alanında Nizâmî'nin ortaya koyduğu yenilikler aşk hikâyesi yazmaya belirli bir yön vermiştir. Nizâmî, üç türlü aşktan bahsetmektedir: kahramanlık içeren aşk (*Hüsrev ü Şîrîn*), felâket getiren ve acı çektiren aşk (*Leylâ vü Mecnûn*) ve heves içeren aşk (*Heft Peyker*). Bu üç aşk türünden her biri farklı ahenge ve vezne sahiptir. Farsça ve Arapça şiir vezinlerini benimseyen farklı milletlerde, Nizâmî'nin seçtiği bu vezinler belli bir kahraman ve tip içeren hikâyeler için kullanılmıştır. Örneğin sekiz yüzyıl boyunca *Hüsrev ü Şîrîn* vezninde Leylâ ve Mecnûn söylemek mümkün olmamıştır. Bu da Nizâmî'nin derin tesirini, klasik şiir ve edebiyattaki önemli yerini göstermektedir. Sadece Nizâmî bu vezinlere belirli karakter ve süsü verebilmeyi başarmıştır."[369]

Nizâmî'yi takip eden ve onun eserlerine nazire yazan klasik Türk edebiyatı şairleri, özellikle Nizamî'nin mesnevîlerinden doğrudan yararlanan şairler hamselerini yazmaya başlarken kendilerine üstad bildikleri Nizâmî'den bahsetmişlerdir ve kendilerini onun öğrencisi olarak tanıtmışlardır. Resûlzâde, Kutb, Hayder, Nevâyî, Fuzûlî, Nabî, Atâyî, Ziyâ Paşa gibi önemli Türk şairlerin Nizâmî'ye duydukları saygı ve hayranlıklarını eserlerinde dile getirdiklerini söyler. Aşağıda bu şairlerin Nizâmî hakkında yazdıkları beyitlerden birkaç örnek verilmiştir.[370]

XIV. yüzyıl, Harezm sahası şairi Kutb *Hüsrev ü Şîrîn* eserinde Nizâmî'den şu beyitlerle bahsetmiştir ve eserini Nizâmî balından pişirilmiş bir sevda helvasına benzetmiştir:

Nizâmî nazmı yañlıg tüz sözüñni
Anın belgüt hanıñga bu özüñni[371]

[369]Berthels, **Nizâmî Şâir-i Buzurg-i Âzerbâycân,** s. 172.
[370]Resûlzâde, **Azerbaycan Şairi Nizâmî**, s. 91-97.
[371]Salih Sulak, "Kaynaklardan Ders Kitaplarına Aktarma Kutb'un Husrev-ü Şirin'inin Çeviri Ve Sözlüğü", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), **Marmara Universitesi**, İsrtanbul, 2011, s. 53 ve 163.

"Nizamî'nin şiirini kendi sözünle yeniden düzenle. Kendini sultanına bu şekilde tanıt."

Kazan tèg kaynap oş sevda bişürdüm
Nizâmî balıdın halva bişürdüm[372]
"Kazan gibi kaynayıp işte bu sevda hikâyesini pişirdim.
Nizamî'nin balından helva pişirdim."

Türk edebiyatının büyük şairi Ali Şîr Nevâyî, eserlerinde Nizâmî'ye gösterdiği derin takdiri ve hayranlığı dile getirmiştir. Nevâyî Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına nazire olarak kaleme aldığı *Hayretü'l-ebrâr'*da (h. 888 / m. 1483) Nizâmî'den şu beyitlerle bahsetmektedir:

Gence veten, könglı anıng genç-hîz
Hâtırı gencûr, tili genç-rîz

Fikret-i mîzâni bolup hamse-senc
Hamse dime, belke değil, Penc-Genc

Keffe-yi mîzân ana eflâk olub
Batman-ı tâşı küreyi hak olub

Hân-i letayıfga sözü munkasem
Dürr-i maaniga tili muntazam

Nâzım olub söz düri sîrâbıga
Çerh Nizâmî yazıb elkabıga

[372]**A.t.**, s.53 ve 163.

Kaddese sirruh-i maanîdir ol
Ruh-i gudüs feyz-i nişânîdir ol.[373]

1.6. Nizâmî-i Gencevî'nin Dünya Edebiyatındaki Yeri

Nizâmî'nin ve hamsesindeki eserlerinin ünü sadece Fars ve Türk edebiyat severlerini etkilemekle kalmamıştır. Dünyanın farklı yerlerinde duyulmuş ve sanat, tarih ve edebiyat ehlini etkilemiştir. Eserlerine tercümeler yapılıp oyun, opera, musîkî, resim vs. sanat dallarında eserlerinden iktibas edilmiştir ve kaleme aldığı hikâyelerin konularından ve içeriklerinden ilhamlar alınmıştır. Azer ve Necefî Avrupa'da Nizâmî'nin fikirlerinin ve eserlerinin etkilerini araştırdıkları makalede Avrupalı şarkiyatçıların miladî XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Nizâmî'nin eserlerine ilgi gösterdiklerini ve bu büyük şairi Batılı edebiyat severlere tanıtmaya çalıştıklarını söylemişlerdir. Azer ve Necefî, makalenin ilerisinde yine bu konuda şu tespitlere yer vermişlerdir: "Fransız Şarkiyatçı Barthelemy D'Herbelot (m. 1625-1695)'le başlayan bu akım miladî XIX. yüzyılın başlarında Alman şarkiyatçı Hammer Purgstall (m. 1774-1856) ile gelişmiştir. Avrupada Nizâmî'nin eserlerinin tercümesine yönelik çoğu araştırmalar miladî XIX. yüzyılda yapılmıştır. Bu araştırmalar her ne kadar geç ortaya çıksalar da Nizâmî'nin eserlerinin Batılı sanat ehline, yazarlarına ve şairlerine tesiri büyük olmuştur."[374]

Nizâmî'nin etkisi en çok Fransa, İngiltere ve Almanya'da görülmüştür. Bu ülkelerdeki önemli şarkiyatçılar Nizamî'nin eserlerini tercüme yoluyla şiirseverlere tanıtmışlardır.

[373]Emîr Ali Şîr Nevâyî, **Hamse**, Hazırlayan: Abdu'l-gaffâr Beyânî, Afganistan Cumhuriyeti İlimler Akademisinin Neşri, Kâbil, 1369, s. 12.
[374]Emîr İsmâil Âzer, Mahnâz Necefî, "Te'sîr-pezîrî-i Ûrûpâ ez-Endîşe-hâ-yi Nizâmî", **Neşrîye-i Nakd-i Zebân ve Edebiyât-ı Hâricî,** 1394, sy. 15, s. 13-43.

Azer ve Necefî'nin ortaya koydukları listede Batıda Nizâmî'yi ve eserlerini tercüme edip tanıtan ve eserlerinin mazmunlarından ilham alan bazı önemli şarkiyatçıların ve yazarların isimleri şu şekilde sıralanmıştır:

Fransa: A. Lacoin de Villemorin (m. 1844-1912), Jan Rypka (m. 1886-1968), Henri Masse (m. 1886-1969), Clair Kappler (m. 1822), Charles-Henri de Fouchecour (m. 1925), Francis Richard (m. 1821-1890) ve Isabelle de Gastines.

İngiltere: Sir William Jones (m. 1749-1794), Francis Gladwin (m. 1744-1812), James Atkinson (m. 1780-1852), Nathaniel Bland (m. 1803-1865), Louisa Stuart Castello (m. 1799-1870) ve Charles Edward Wilson (m. 1886-1972).

Almanya: Joseph von Hammer Purgstall (m. 1774-1856), Wilhelm Bacher (m. 1850-1913), Carl Hermann Ethe (m. 1844-1917), Friedrich Rukert (m. 1788-1866), Hellmut Ritter (m. 1892-1971) ve Rudolf Gelpke (m. 1928-1972).[375]

İngiliz İranolog Edward Granville Browne, Rus şarkiyatçı Evgeny Edvardovich Berthels de tarih ve edebiyat alanlarında yayınladığı kitaplarda Nizâmî ve eserleri üzerine önemli incelemeler yapmışlardır.

Azerbaycân'lı şarkiyatçı Rüstem Aliyev (h. 1308-1373/ m. 1890-1953) Nizâmî'nin hamsesini Rusçaya tercüme etmiştir.

Alman şairi Goethe "West-östlicher Divan" adlı eserinde Nizâmî'den bahsetmiştir ve onun şairlik gücünü ve şiirindeki düşünce inceliklerini dile getirmiştir.[376]

Berthels'e göre, Nizâmî'nin insan rûhiyâtını iyi bilmesi ve farklı rûhî halleri derin inceleyebilmesi onun hikâyelerindeki tipler ve kahramanların dünya edebiyatındaki klasik tipler listesine girmesini sağlamıştır. Berthels, Nizâmî'nin oluşturduğu bu belirli karakterler hakkında ayrıca şu ifadelerde bulunur:

---

[375]**A.m.**, s. 14.

[376]Johann Wolfgang Von Goethe, **West-östlicher divan, von Goethe: Mit einleitung und erläuternden anmerkungen.** G. Hempel, 1872, s. 192.

> "Şîrîn, Ferhâd, Leylâ, Mecnûn, Behrâm ve İskender şahsiyetleri sadece Nizâmî'nin eserlerinde belirli hatlarla tasvîr edilmişlerdir. Bu tipler aynı belirli hatlarla Türkiye'den Hindistan'a kadar İslam dünyası edebiyatına dahil olmuştur. Bu durum günümüze kadar böyle devam etmiştir ve böyle devam edecektir. Nizâmî'den sonraki şairler bu tiplerin şeklini değiştirseler bile onların karakterlerinde önemli değişiklikler yapamamışlardır."[377]

Nizâmî'nin eserlerinin sahip olduğu sosyal değer ve derin etki, yazılı edebiyatla aşina olmayan halkın arasında dilden dile yayılmayı başarmıştır. Bu durum hikâyelerindeki önemli karakterlerin birçok milletin sözlü edebiyat mahsulünde görülmesine de sebep olmuştur. Berthels bunun sebebini şu şekilde açıklamaktadır: "Nizâmî'nin *Heft Peyker*, *İskendernâme* ve *Mahzenü'l-esrâr*'daki hikâyelerinin mazmunları birbirine yakındır. Nizâmî, mahallî hikâye anlatma üslûbunu muhafaza etmiştir. Bu yüzden hikâyelerden insanî sonuçlar elde etmeyi başarabilmiştir. Böylelikle edebî eserlerin bâkî ve zinde kalmasını sağlamıştır. Nizâmî'nin farklı milletler tarafından eserlerine yazılan nazireler ve onlardan yapılan iktibasların yanı sıra Türk, Gürcü, Ermeni, Fars, Tacik, Kürd, Türkmen, Özbek vs. halk edebiyatlarında Nizâmî'nin hikâyelerindeki kahramanların isimleriyle karşılaşıyoruz.[378]

[377]Berthels, **Nizâmî Şâir-i Buzurg-i Âzerbâycân,** s. 171.
[378]**A.e.**, s. 175.

İKİNCİ BÖLÜM
FARS EDEBİYATI ÜZERİNDE NİZÂMÎ TESİRİ

2.1. Fars Edebiyatında Nizâmî'nin Etkileri

Fars edebiyatında Nizâmî, sadece manzum hikâyecilikte ve hamse yazma konusunda etkili olmamıştır. Zengin düşünce ve özel üslubuyla Mevlâna, Hâfız, Sa'dî, Attâr, Sâib-i Tebrîzî gibi birçok büyük şaire muhteva, mazmun, dil unsurları ve benzeri konularda ilham kaynağı olmuştur. Çoğu şair, genel çerçeve ve biçim, muhteva, kullanılan kelimeler ve mazmunlar, edebi sanatlar vs. unsurlar açısından Nizâmî'nin eserlerinden etkilenmişlerdir. Mevlâna'nın gazellerinde Nizâmî'den izler bulunmaktadır. Son dönem araştırmacılarından Nevrûzî ve Serhâlî, bu konuda kaleme aldıkları makalede Mevlânâ ve Nizâmî'nin gazellerinden farklı beyit örnekleri vererek bu iki şairin gazelleri arasındaki dil ve düşünce birliğini ispat etmeye çalışmışlar ve netice olarak Mevlânâ'nın bazı gazel örneklerinde Nizâmî'den mana, mazmun, şekil, bazı tabirler ve tasvîrler yönünden müteessir olduğunu ortaya koymuşlardır. Bazen de Mevlânâ'nın Nizâmî'nin beyitlerini değiştirmeden veya bazı küçük dokunuşlarla tazmin ettiğini söylemişlerdir. Bu makalede, Mevlânâ'nın farklı yönlerde Nizâmî'nin gazellerinden faydalandığını gösteren çok sayıda örnekler verilmiştir. Bu örnekler arasında tazmin konusunda, Mevlânâ'nın aşağıda yer alan bir beytinde Nizâmî'nin adını vermeden Nizâmî'nin beytinin bir mısrasını aynı şekilde tekrar ettiği görülmektedir. Mevlânâ diğer mısrada ise aynı mazmun ve muhtevaya yer vermiştir:[379]

[379]Zeynep Nevrûzî, Vahîd Ali Beygî Serhâlî, "Berresî-i İştirâkât-i Fikrî ve Zebânî-i Gazeliyyât-i Nizâmî ve Mevlevî", **Pejûhiş-nâme-yi Edeb-i Ganâyî-i Dânişgâh-i Sistân ve Belûçistân**, 1396, sy. 29, s. 251-267.

Mevlânâ:

Hem be-derd în derd-râ dermân kun-em

Hem be-sabr în kâr-râ âsân kun-em[380]

"Hem acı çekerek bu acı ve derdi derman edeceğim, hem de sabırla bu işi kolaylaştıracağım."

Nizâmî:

Hem be-renc în renc-râ âsân kun-em

Hem be-derd în derd-râ dermân kun-em[381]

"Hem eziyet çekerek bu ıztırabı ve zahmeti kolaylaştıracağım. Hem acı çekerek bu derdi derman edeceğim."

Makalede verilen diğer örneklerden de yola çıkarak Mevlânâ'nın Nizâmî'yi beğendiğini ve ona usta bir şair olarak değer verdiğini söylemek mümkündür.

Nizâmî'nin Hâfız üzerindeki tesiri ayrıca dikkat çekmektedir. Nizâmî gibi şiirlerinde hikemî ve didaktik konulara yer veren Hâfız'ın, Nizâmî'nin şiirilerinin etkisinde kaldığı bazı araştırmacılar tarafından öne sürülmüştür. Kayserî ve Mehrînejâd bu konuyu ele aldıkları makalede Hâfız'ın Nizâmî'nin şiirinden mazmun ve nazım kalıpları açısından faydalandığını ve bunu yaparken Nizâmî'nin genel düşünce tarzına ve kalıplarına fazla bağlı kalmadığını ve onu bu konuda taklit etmediğini ifade etmişlerdir. Hâfız, Nizâmî'yi kendisine örnek ve üstâd olarak görmektedir ve şiirlerindeki çeşitli tabirler ve ibarelerden, ahlâkî ve didaktik unsurlardan yararlanmıştır.[382]Servetiyân, bu hususta, Bahâuddîn-i Hurramşâhî'den şu cümleyi nakletmiştir: "Hâfız, sâkî-nâme yazma konusunda

[380]Celâleddîn Muhammed Mevlevî, **Kulliyât-i Şems-i Tebrîzî**, ed. Bedîuzzamân Furûzânfer, Tahran, İntişârât-i Emîr Kebîr, 1376, s. 627.
[381]Said Nefîsî, **Dîvân-i Kasâid ve Gazaliyyât-i Nizâmî-i Gencevî,** Tahran, İntişârât-i Fürûgî,1362, s. 310.
[382]Hişmet Kayserî, S. R. Mehrînejad, "Te'sîr-pezîrî-i Hâfız ez-Nizâmî der-Âmûze-hâ-i Ahlâkî ve Ta'lîmî", **Pejûhiş-nâme-yi Edebiyât-i Ta'lîmî**, 1394, sy. 26, s. 129-156.

Nizâmî'nin *Şeref-nâme* ve *İkbâlnâme*'deki kısa, iki beyitlik sâkî-nâme ve muganni-nâmelerini göz önünde bulundurmuştur."[383]Hâfız ve Nizâmî'nin sakînameleri arasında bazen büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Bu derece benzerlik iki şairin şiirini birbirinden ayırt etmeyi zorlaştırmıştır. Bu iki şairin sâkî-nâme ve muganni-nâmelerini karşılaştırıp inceledikleri makalede, Haddâdî ve Safarî adlı araştırmacılar, aşağıdaki örnekleri vererek Hâfız'ın güçlü şiir yeteneğiyle Nizâmî'yi takip ettiğini ve hatta Nizâmî'ye yazdığı örnek nazirede onu sanatıyla geçtiğini öne sürmüşlerdir:[384]

Nizâmî:

Bîyâ sâkî ân mey ki nâz âvered
Civânî deh-ed, omr bâz-âvered

Be-men dih ki în her-du gum kerde-em
Kanâat be-hûnâb-i hum kerde-em[385]

***

Muganni yekî rûd be-n'vâz zûd
Ke'z-endîşe der-mağz-em uftâde dûd

Çunân ber-keş ân nağme-i nağz-râ
Ki sâkin kunî der-ser în mağz-râ[386]

Hâfız:

[383]Behrûz Servetiyân, "Felek Cuz 'İşk Mihrâbî Nedâred: Derbâre-i İrtibât-i Sâkî-nâme ve Muganni-nâme-i Hâfiz bâ-Nizâmî-i Genceî", **Edebîstân-i Ferheng ve Huner**, 1370, sy. 18, s. 34-39.
[384]Nâdalî Haddâdî Tâgânkî, Cihângîr Safarî, "Berresî-i Sâkî-nâme ve Muganni-nâme-i Nizâmî-i Genceî ve Hâfiz-i Şîrâzî", **Ruşd-i Âmûziş-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, 1389, sy. 96. s. 28-36.
[385]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s.733.
[386]**A.e**., s. 855.

Bîyâ sâkî ân mey ki hâl âvered
Kerâmet fezâyed, kemâl âvered

Be-men dih ki bes bî-dil uftâde-em
Ve'z-în her-dû bî-hâsıl uftâde-em[387]

***

Muganni melûl-em dû tâyî be-zen
Be-yektâyî-i û ki tâyî be-zen

Çunân ber-keş âvâz-i hunyâ-gerî
Ki Nâhîd-i çengî be-raks âverî[388]

Ayrıca Hâfız'ın *Dîvân*'ında yer alan sâkînâmenin vezni Nizâmî'nin *İskendernâme*'siyle aynı vezindedir.[389]

Servetiyân, *Mahzenü'l-esrâr*'ın büyük bir kısmının, kelime ve sözdeki gizli işaretler ve semboller açısından Hâfız'ın *Dîvân*'ıyla kıyaslanabileceğini söyler. Ayrıca Servetiyân'a göre Hâfız'ın sâkî-nâme ve muganni-nâmelerinin incelenmesi neticesinde onun Nizâmî'nin sözündeki gizli manaların esasını iyi bildiğini görmek mümkündür.[390]

Sa'dî'nin de Nizâmî gibi tasavvuf, ahlâk, adalet ve sosyal konular ilgisini çekmiştir ve *Mahzenü'l-esrâr* gibi tasavvufî-ahlâkî konular içeren *Bostân* adlı mesnevîsinde Nizâmî'nin etkisinde kaldığı düşünülmektedir. Keremî, Nizâmî ve Sa'dî'nin eserlerinde düşünce seyrini araştırdığı makalesinde, her iki şairin

[387]Şemseddin Muhammed Hâfız, **Divân-i Hâce Şemseddin Muhammed Hâfiz-i Şîrâzî**, haz. Muhammed Kazvînî ve Kâsım Ganî, Tahran, İntişârât-i Zuvvâr, 1390, s. 356.
[388]**A.e**., s. 360.
[389]Kayserî, Mehrînejad, "Te'sîr-pezîrî-i Hâfız ez-Nizâmî der-Âmûze-hâ-i Ahlâkî ve Ta'lîmî", s. 132.
[390]Servetiyân, "Felek Cuz 'İşk Mihrâbî Nedâred: Derbâre-i İrtibât-i Sâkî-nâme ve Muganni-nâme-i Hâfiz Bâ-Nizâmî-i Gencei", s. 36.

eserlerinden şiir örnekleri vererek ve bu örneklerdeki ortak kelimeleri ve mazmunları araştırarak bazı örneklerde her iki şairin ortak bir kaynaktan yararlandıklarını bazı örneklerde ise Sa'dî'nin kesin bir şekilde Nizâmî'nin sözlerinden etkilendiğini ifade etmektedir.[391] Zencânî, aşağıdaki beyitleri örnek göstererek Sa'dî'nin Nizâmî'den bariz bir şekilde faydalandığını ancak kendi şairlik gücünü de iyi bir şekilde sergilediğini düşünür:[392]

Nizâmî:

Men ân zerre-i hurd-em ez-dîde dûr
Ki nîrû-yi tu ber-men efkend nûr

Be-nîrû-yi tu çun pedîd âmed-em
Der-i genc-hâ-râ kilîd âmed-em[393]

"Ben gözle görünmeyen o küçük zerreyim. Ki senin kudretin beni nuruyla aydınlattı. Senin kudretinle ben meydana çıktım ve hazinelerin kapılarını açan bir anahtar oldum."

Sa'dî:

Men ân zerre-em der-hâvâ-yi tu nîst
Vucûd u 'adem der-zalâm-em yekî'st

Zi-hûrşîd-i lutf-et şu'â'î bes-em
Ki cuz der-şu'â'-et ne-bîned kes-em[394]

[391]Muhammed Hüseyin Keremî, "Seyr-i Endîşe der-Âsâr-i Nizâmî ve Sa'dî", **Pejûhiş-nâme-yi 'ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Şehîd Bihiştî**, 1381, sy. 33, s.137-177.
[392]Berât Zencânî, "Te'sîr-i Suhan-i Nizâmî-i Gencevî der-Eş'âr-i Sa'dî", **Dânişkede-i Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Tehrân**, 1372, sy. 31, s. 155-183.
[393]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s.836.
[394]Sa'dî-i Şîrâzî, **Kulliyât-i Sa'dî**, ed. Muhammed Ali Furûgî, Tahran, Çâphâne-i Berûhim, 1320, s. 243.

"Ben senin havanda yok olan o zerreyim. O karanlık içerisinde benim varlık ve yokluğum birdir. Senin lütuf güneşinden bir ışın bana yeter. Sadece senin bana yansıttığın ışıkla görünür hale gelirim."

Zencânî, Sa'dî'nin *Bostân*'daki bazı hikâyelerde de kapalı bir şekilde Nizâmî'nin kullandığı mazmunlardan yararlandığını, Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn'u* ve *Hüsrev ü Şîrîn*'inden etkilendiğini ve şiirinde bu şahsiyetlerden söz ettiğini ifade eder. Ayrıca Sa'dî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesinin kendi sözünden daha çok beğenildiği konusunda yazdığı şu beyti örnek verir:[395]

Emrûz kavl-i Sa'dî şîrîn ne-mî-numâyed
Çun dâstân-i Şîrîn ferdâ semer be-bâş-ed[396]

"Bugün Sa'dî'nin sözü (şiiri) tatlı gelmiyor. Çünkü *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesi yarın gecenin hikâyesi olarak anlatılacaktır."

2.2. Fars Edebiyatında Nizâmî'nin Eserleri Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Fars edebiyatında, Nizâmî'nin mesnevîlerinde ortaya koyduğu hikâye anlatma tarzı ve biçimi, dil ve düşünce yapısı, klasik şairlerin her zaman ilgisini çekmiştir. Bu şairler, Nizâmî'ye güçlü kalemi ve etkili sözü sayesinde duyulan saygı ve muamelenin aynısını görmek için ve aynı zamanda klasik edebiyat geleneklerine uyarak Nizâmî'nin eserlerine cevap yazmışlardır. Bazı şairler

[395]Zencânî**, "**Te'sîr-i Suhan-i Nizâmî-i Gencevî der-Eş'âr-i Sa'dî", s. 146.
[396]Sa'dî-i Şîrâzî, **Kulliyât-i Sa'dî**, s. 123.

Nizâmî'nin hamsesindeki her beş mesnevîye karşılık yazarken bazı şairler ise Nizâmî'nin mesnevîlerinden bir veya birkaçına nazire oluşturmuşlardır.

Aşağıda, Fars edebiyatında Nizâmî'nin hamsesi örnek alınarak kaleme alınan mesnevîler sırayla incelenmiştir.

2.2.1. Mahzenü'l-esrâr Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Tezin önceki bölümlerinde *Mahzenü'l-esrâr* hakkında ayrıntılı bilgiler aktarılmıştır. Ancak Fars edebiyatında *Mahzenü'l-esrâr'*a yazılan cevaplar üzerinde durmadan önce burada da eserin konusu, muhtevası ve şekli hakkında bazı bilgilerin aktarılması uygun görülmüştür. Bu kısa bilgiler yazılan cevaplarla kaynak eser arasındaki bazı benzerlikleri ve farklılıkları anlamak açısından faydalı olacaktır.

Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ı (h. 570 / m. 1175) 2260 beyitten oluşmaktadır. Serî' bahrinde "müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün" vezniyle yazılmıştır. *Mahzenü'l-esrâr*'da yer alan şiirler dinî, ahlâkî ve tasavvufî konuları içerir. Nizâmî, bu eserde hâlis ve temiz yüreğin insanın kendisini ve Allah'ı tanımasında en önemli unsur olduğunu ve insanları kötü ahlaktan uzaklaştırarak iyi ahlak ve sıfatlar edinmesine sebep olduğunu vurgular. Eser, insanlara bedenlerini ve ruhlarını kötülüklerden arındırma, din, hak, adalet, iyi ahlâk ve iyi sıfatların peşinden gitme, kendilerini ve Allah'ı tanıma konuları hakkında bilgiler ve öğütler veriyor. Destgerdî'nin hazırladığı metne göre mesnevînin mukaddimesindeki konu başlıkları şu tertiple verilmiştir:[397]

Tevhîd, Allah'ın kahrı ve affı üzerine iki münâcât, Hz. Peygamber'in na't'ı, Hz. Peygamber'in mi'râcı, Hz. Peygamber vasfında dört na't, Fahreddin Behram Şah'a medhiye, içinde padişaha saygı ve hürmetini dile getiren "Hitâb-i Zemîn-bûs", eserin makâmı ve mertebesi, sözün fazîleti, manzum sözün mensur

[397]Destgerdî, **Mahzenu'l-esrâr; Hakîm Nizâmî-i Gencei**, s.4.

söze nazaran üstünlüğü, gecenin vasfı ve gönlü tanımak, kalbin terbiyesi üzerine birinci halvet, birinci halvetin neticesi, gece işreti üzerine ikinci halvet, ikinci halvetin neticesi.

Aşağıda Destgerdî'nin hazırladığı metne göre mesnevînin mukaddimesini oluşturan başlıkların Farsça orijinal şekli verilmiştir:

1. Tevhîd
2. Munâcât-i Evvel- Der Siyâset ve Kahr-i Yezdân
3. Munâcât-i Dovvom- Der Bahşâyiş ve Aff-i Yezdân
4. Der Na't-i Resûl-i Ekrem
5. Der Mi'râc
6. Na't-i Evvel
7. Na't-i Dovvom
8. Na't-i Sevvom
9. Na't-i Çehârom
10. Der Medh-i Melik Fahreddîn Behrâmşâh b. Dâvûd
11. Der Hitâb-i Zemîn-bûs
12. Der Makâm ve Mertebet-i În Nâme
13. Guftâr Der Fazîlet-i Suhan
14. Berterî-i Suhan-i Manzûm ez-Mensûr
15. Der Tavsîf-i Şeb ve Şinâhten-i Dil
16. Halvet-i Evvel Der Perveriş-i Dil
17. Semere-i Halvet-i Evvel
18. Halvet-i Dovvom Der 'İşret-i Şebâne
19. Semere-i Halvet-i Dovvom

Mukaddimeden sonra şairin "makale" adını verdiği 20 bölüm yer alır. Ve her makalenin sonunda bir temsîlî hikâye verilmiştir. Destgerdî'nin hazırladığı

metne göre *Mahzenü'l-esrâr*'ın içinde yer alan 20 makale ve 20 hikâyenin başlıkları şu şekildedir:

20. Makâlet-i Evvel Der Âferîneş-i Âdem (Birinci makale: İnsanın Yaratılışı)
21. Dâstân-i Pâdişâh-i N'umîd ve Âmurziş Yaften-i Û (Umutsuz padişahın hikâyesi ve Allah'ın onu bağışlaması)
22. Makâlet-i Dovvom Der Enderz-i Şâh Be-Muhâfizet-i 'Âdl (İkinci makale: Adaleti Koruması İçin Padişaha Öğüt
23. Hikâyet-i Nûşîrvân bâ-Vezîr-i Hûd (Nûşîrvân'nın veziriyle hikâyesi)
24. Makâlet-i Sevvom Der Havâdis-i 'Âlem (Üçüncü makale: 'Âlem'in Havâdisi)
25. Hikâyet-i Suleymân bâ-Dihgân (Süleymân ve dihkân hikâyesi)
26. Makâlet-i Çehârom Der Ri'âyet ez-Ra'iyyet (Dördüncü makale: Halkın Hakkını Korumak)
27. Dâstân-i Pîr-zen bâ-Sultân Sancar (Sultan Sencer ile ihtiyar kadının hikâyesi)
28. Makâlet-i Pencom Der Vasf-i Pîrî (Beşinci makale: İhtiyarlığın Vasfı Üzerine)
29. Dâstân-i Pîr-i Hışt-zen (Tuğlacı ihtiyarın hikâyesi)
30. Makâlet-i Şeşom Der 'İtibâr-i Mevcûdât (Altıncı makale: Mahlûkâtın İtibârı Hakkında)
31. Dâstân-i Seg ve Seyyâd ve Rûbâh (Köpek, avcı ve tilki hikâyesi)
32. Makâlet-i Heftom Der Fâzîlet-i Âdemî ber-Hayvânât (Yedinci makale: İnsanın Hayvanlara Nazaran Üstünlüğü)
33. Dâstân-i Fereydûn bâ-Âhû (Ferîdûn'nun ceylânla hikâyesi)
34. Makâlet-i Heştom Der Beyân-i Âferîneş (Sekizinci makale: Yaratılışı Anlatma Hakkında)
35. Dâstân-i Meyve-firûş ve Rûbâh (Manav ve tilkinin hikâyesi)

36. Makâlet-i Nohom Der Terk-i Şu'ûnât-i Dunyevî (Dokuzuncu makale: Dünyevi İşlerden Kurtulma)
37. Dâstân-i Zâhid-i Tovbe-şiken (Tövbesini bozan zahidin hikâyesi)
38. Makâlet-i Dehom Der Numûdâr-i Âhiru'z-zâmân (Onuncu makale: Kıyâmetin Alametleri)
39. Dâstân-i 'Îsâ ('Îsâ'nın hikâyesi)
40. Makâlet-i Yâzdehom Der Bî-vefâyî-i Dunyâ (On birinci makale: Dünyanın vefasızlığı Hakkında)
41. Dâstân-i Mûbed-i Sâhib-nazar (Sâhip-nazar mûbedin hikâyesi)
42. Makâlet-i Devâzdehom Der Vedâ'-i Menzil-i Hâk (On ikinci makale: Topraktan Menzile Veda)
43. Dâstân-i Du Hakîm-i Mutenâzi' (Birbirine düşman iki hakîmin hikâyesi)
44. Makâlet-i Sizdehom Der Nikûhiş-i Cihân (On üçüncü makale: Dünyayı Yermek)
45. Dâstân-i Hâcî ve Sûfî (Hacı ve sofu hikâyesi)
46. Makâlet-i Çehârdehom Der Nikûhiş-i Gaflet (On dördüncü makale: Gafletin Kötülenmesi)
47. Dâstân-i Pâdişâh-i Zâlim bâ-Merd-i Râst-gûy (Doğruyu söyleyen adamla zâlim padişahın hikâyesi)
48. Makâlet-i Pânzdehom Der Nikûhiş-i Reşgberân (On beşinci makale: Kıskananların Ayıplanması)
49. Dâstân-i Melikzâde-i Cevân bâ-Duşmenân-i Pîr (İhtiyar düşmanları olan genç melikzâde'nin hikâyesi)
50. Makâlet-i Şânzdehom Der Çâbuk-revî (On altıncı makale: Hızlı Davranmak Üzerine (Hırslı olmak))
51. Dâstân-i Kûdek-i Mecrûh (Yaralı çocuğun hikâyesi)
52. Makâlet-i Hifdehom Der Perestiş ve Tecrîd (On yedinci makale: Allah'a İbadet Etme ve Tecrîd Üzerine)

53. Dâstân-i Pîr ve Murîd (İhtiyâr ve mürit hikâyesi)
54. Makâlet-i Hicdehom Der Nikûhiş-i Du-rûyân (On sekizinci makale: İkiyüzlüleri Kötülemek)
55. Dâstân-i Cemşîd bâ-Hâsegî-i Mahrem (Cemşîd'in mahrem hasekiyle hikâyesi)
56. Makâlet-i Nûzdehom Der İstikbâl-i Âhiret (On dokuzuncu makale: Ahireti Karşılama)
57. Dâstân-i Hârûnurreşîd bâ-Hallâk (Hârûnürreşîd'in berberle hikâyesi)
58. Makâlet-i Bîstom Der Vekâhat-i Ebnâ-yi 'Asr (Yirminci makale: Zamane İnsanının Hayâsızlığı Üzerine)
59. Dâstân-i Bulbul bâ-Bâz (Bülbülün kuşla hikâyesi)
60. Encâm-i Kitâb (Hâtime)[398]

Fars edebiyatında *Mahzenü'l-esrâr*'a nazire oluşturan şairler ve eserleri çeşitli kaynaklarda farklı listelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu listelerin mukayesesiyle oluşturulan aşağıdaki listede, eserler kaynak metinle karşılaştırılarak incelenmiştir.

2.2.1.1. Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325), ***Matlaʿu'l-envâr***.

Nizâmî'nin hamsesini ilk taklit eden Farsça mesnevî yazarı Hindistan'ın Türk asıllı şairi ve mutasavvıfı, Emîr Hüsrev-i Dihlevî'dir. İki hamseye sahiptir. İkinci hamsesini Nizâmî'yi örnek alarak yazmıştır. Emîr Hüsrev-i Dihlevî, *Matlaʿu'l-envâr* adlı eserini h. 698-699 (1298-99) yılında Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına nazire olarak kaleme almıştır. Dihlevî, Nizâmî gibi eserde ahlâkî ve tasavvufî konulara değinmek için temsîlî hikâyelerden

[398]Vahîd Destgerdî, **Mahzenu'l-esrâr: Hakîm Nizâmî-i Genceî,** Tahran, İntişârât-i Armağân, 1320.

yararlanmıştır.[399]*Mahzenü'l-esrâr,* 2260 beyitten ibarettir ve *Matlaʿu'l-envâr* ise 3310 beyitten oluşmaktadır. Eser *Mahzenü'l-esrâr*'la aynı vezinde yani "müfteilün müfteilün fâilün" vezniyle kaleme alınmıştır. Dihlevî, *Mahzenü'l-esrâr'*da olduğu gibi eserde esas bölümü tasavvuf ve ahlâk konularında, yirmi bölüme ayırmıştır ve "makale" adı verilen her bölümün sonunda bir hikâye yer alır. Emîr Hüsrev, eserin mukaddimesinde aynı Nizâmî gibi Allah Teâlâ'ya medh ü senâ, münâcât, Hz. Peygamber'e na't ve büyüklerin medhine yer vermiştir.[400] Dihlevî, eserin sebeb-i telif kısmında hamsesini, Nizâmî'nin Penc-Genc'ini esas alarak yazdığını şu beyitlerde anlatmıştır:

Nûr ki ez-Hâce Nizâm'em resîd
Kâr ez-ân rû be-nizâm-em resîd

Sâz-em ez-ân sân be-serâ-yi sipenc
Penc kilîd ez-pey-i ân Penc Genc[401]
"Nizâmî'den bana bir ışık gelince işlerim yoluna girdi. Bu dünyada ben de Penc Genc ardından beş anahtar(eser) yapacağım."

Diğer yandan Dihlevî, yazacağı eserlerde ortaya koyacağı üslubun ve sanatın Nizâmî'ninkine eşdeğer olacağını ve Nizâmî'nin eserlerinin değerini

[399]İsmâil Hâkimî, "Mahzenu'l-esrâr-i Nizâmî-i Gencevî ve Nazire-hâ-yî Ki be-Taklîd Ez-ân Surûde-end", **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Tehrân**, 1358, s. 117-127. Ayrıca bkz. Alîrıza Nebîlû, Mustafa Şîrevî, "Mukâyese-i Sâhtâr-i Teşbîhât-i Mahzenu'l-esrâr ve Matlaʿu'l-envâr", **Funûn-i Edebî Dânişgâh-i İsfahân**, 1389, sy. 2, s. 35-62. Bkz. Sunil Sharma, "ḴAMSA OF AMIR ḴOSROW," **Encyclopaedia Iranica**, XV/4, pp. 445-448, (Çevrimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/kamsa-amir-kosrow 23 Şubat 2017.
[400]Muhammed Mehdî Nâsıh, Sûsen Yezdânî, "Hikâyât-i Ta'lîmî ve Kârkerd-hâ-yi Ân der-Matlaʿu'l-envâr-i Emîr Husrev-i Dihlevî", **Pejûhiş-nâme-yi Edebiyât-i Ta'lîmî**, 1392, sy. 17, s. 25-50.
[401]Emîr Hüsrev-i Dihlevî, **Hamse**, ed. Emîr Ahmed Eşrefî, Tahran, İntişârât-i Şakâyik, 1362, s.30.

doğrulayıp ve aynı zamanda yeni tarzları ortaya koyacağını aşağıdaki beyitlerde şöyle anlatır:

Ân nemat âr-em ki heme nâkid-ân
Fark ne-dânend ez-în tâ be'dân
"Öyle bir tarz ortaya koydum ki tüm münekkitler bunla onun arasındaki farkı anlamasınlar."

Sikke-i ân-mulk musellem kunem
Sikke-i hud nîz ber-ân zamm kunem
"Onun eserinin anlayışını kabul ettirip kendi tarzımı da ona ekleyeceğim. Yani Nizâmî'den de alıyorum kendimden de katıyorum."

Ceyb-i cihân pur zi-garâyib kunem
Vaz'-i nemat-hâ-yi 'acâyib kunem[402]
"Bütün dünyanın hazinesini görülmemiş şeylerle dolduracağım. İnsanları şaşırtıan usûlleri vazedeceğim."

Mahzenü'l-esrâr ve *Matlaʿu'l-envâr'*da mukaddimedeki başlıklar aynı tertiple yazılmışken bazı başlık sayıları birbiriyle farklılık göstermektedir. Örneğin *Mahzenü'l-esrâr*'da 2 münâcât, 6 na't ve halvet adlı iki başlık bulunmaktadır. *Matlaʿu'l-envâr*'da ise 3 münâcât, 4 na't ve halvet ünvanlı üç başlık bulunur. Ayrıca Nizâmî mukaddimede sözün fazîleti ve şiirin değerini anlatır ve halvet başlıklarına geçmeden önce gönlü tanımak ve gecenin tavsîfi ile ilgili konulara değinir. Lakin bu başlıklar *Matlaʿu'l-envâr*'ın mukaddimesinde yer almamaktadır. Fakat Emîr Hüsrev, esas bölümdeki üçüncü makalesinde sözün ve kelâmın fazîletini anlatmıştır. Nizâmî, ayrıca iki halvet için iki sonuca

[402] **A.e.**, s. 30

yer vermiştir. *Matlaʿu'l-envâr'*ın mukaddimesinde yer alan başlıklar şunlardır: Tevhîd, 3 münâcât, 4 na't, 2 medhiye, sebeb-i telif, 3 halvet.

Matlaʿu'l-envâr'da takva, cihâd-ı ekber gibi tasavvufî terimlere ve namaz, zekât, hac, oruç gibi füru-u din konularına değinilen bazı başlıklar bulunur. Bu başlıklar *Mahzenü'l-esrâr*'da bulunmamaktadır. Emir Hüsrev, bazı makale başlıklarında ve konularda Nizâmî'yi örnek almıştır. Bu başlıklar şunlardır: sözün ve kelâmın yüceliği ve fazîleti, insanlık derecesinin yüceliği, kimsesizlerin hakkını korumaları için şahlara nasihat, kötü ve alçak dünyayı yermek üzerine, gaflet uykusundan uyanma ve gafleti ayıplama. Nizâmî bu konular üzerinde daha kısa durmuşken Emîr Hüsrev bu konuları daha uzun anlatmıştır. Emîr Hüsrev, 17. makalede gençliğin değerini bilmek ve yaşlılık hakkında yazmıştır. Nizâmî ise 5. makalede yaşlılığı tavsif etmektedir. Bunlar arasında özellikle yaşlılığın tavsîfi iki eser arasında çalışılan benzer konulardandır. Emîr Hüsrev, Nizâmî'deki bu benzer konular üzerinde dursa da bunları tamamen kendi sözleriyle çalışmıştır ve taklitten kaçınmıştır.

Ayrıca "aşk mertebesinin yüceliği" ve "evlada nasihat" başlıkları *Matlaʿu'l-envâr*'da yer alan ve *Mahzenü'l-esrâr*'da olmayan ve dikkat çeken konu başlıklarındandır.

Matlaʿu'l-envâr'da temsilî hikâyelerin konuları *Mahzenü'l-esrâr*'daki hikâye konularından farklıdır. Genellikle makale başlıkları iki eser arasında farklılıklar gösterir. Örneğin Nizâmî, beşinci makalede "Der vasf-i pîrî" başlığı altında yaşlılığın niteliklerini ve yaşlı birinin yapması gerekenleri tarif eder ve bu makaleye örnek olarak "Dâstân-i pîr-i hışt-zen" yani "Tuğlacı yaşlının hikâyesi"ni verir. Emîr Hüsrev'in beşinci makalesi ise takvâ, cihâd-ı ekber, tathîr-i nefs konularını içerir ve şair makalenin sonunda yaptığı ibadetlerin karşılığında bir tek Allah'ı görmeyi arzulayan bir âbidin hikâyesini anlatır.

Mahzenü'l-esrâr'da makale ve hikâye başlıkları kısadır. *Matlaʿu'l-envâr*'da ise Emîr Hüsrev, makale ve hikâye başlıklarını uzun cümlelerle,

muhtevayı kısa açıklamalarla tanıtarak verir. Her bir makale başlığı manzum bölüme geçmeden önce bir mensur giriş niteliği taşır.

Aşağıda her iki mesnevînin başlangıç beyitleri verilmiştir:

Mahzenü'l-esrâr:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Hest kilîd-i der-i genc-i hakîm

Matlaʿu'l-envâr:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Hutbe-i Kuds est be-mulk-i kadîm

Nebîlû ve Şîrevî, *Mahzenü'l-esrâr* ve *Matlaʿu'l-envâr* arasındaki teşbihlerin yapısını mukayese ettikleri makalede, Nizâmî'nin 2254 beyitte 631 teşbih ve Dihlevî'nin 3216 beyitte toplam 462 teşbih kullandığının bilgisini vermişlerdir ve Nizâmî'nin beyit sayısının az olmasına rağmen Emîr Hüsrev'e göre teşbih yapma ve şiirinde tasvîr oluşturma konusunda daha önde olduğunu belirtmişlerdir. Makalede belirtilen başka bir husus da Emîr Hüsrev'in şiirinde kullandığı bazı teşbih ve tasvirlerde Nizâmî kadar yenilikçi ve üretici bir şair olabilmesidir.[403]

2.2.1.2. Hâcû-yi Kirmânî (ö. 753/1352), ***Ravzatü'l-envâr***.

Hâcû-yi Kirmânî'nin h. 743 (m. 1342)'de kaleme aldığı *Ravzatü'l-envâr'ı* Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına naziredir. Bu eser *Mahzenü'l-esrâr* vezninde ve aynı tarzda kaleme alınmıştır. Tasavvufî ve ahlâkî konulu yirmi makaleden ibarettir ve 2037 beyitten oluşmaktadır. Meşhûr ve Celîlî, didaktik konular bakımından *Mahzenü'l-esrâr'ın Ravzatü'l-envâr'a* etkilerini araştırdıkları

[403]Nebîlû, Şîrevî, "Mukâyese-i Sâhtâr-i Teşbîhât-i Mahzenu'l-esrâr ve Matlaʿu'l-envâr", s. 36.

makalede her iki şairin eserlerinde didaktik bakış açısının belirgin olduğunu vurgulayarak, Hâcû'nun *Ravzatü'l-envâr'*da Nizâmî'nin düşünce tarzı ve üslûbundan söz ve mânâ yönünde müteessir olduğunu ifade etmişlerdir.[404]

*Mahzenü'l-esrâr'*ın başlangıç beytinden farklı olarak *Ravzatü'l-envâr,* şu beyitle başlar:

Zuyyinetu'r- ravzatu fi'l-evvel
Bismillâhi'l-samedi'l-mufzal[405]

Hâcû, Nizâmî'deki vezni, yapı ve tertibi (20 makale ve 20 hikâye) esas almıştır ve Nizâmî gibi ahlâkî-didaktik ve tasavvufî konular üzerine odaklanmıştır. Hacû, *Ravzatü'l-envâr'*ın mukaddimesinde besmele, münâcât, na't, medhiye, "Der sâbıka-i Nazm-i Kitâp" ve sebeb-i telif bölümlerini çalışarak, mukaddimedeki bölümleri *Mahzenü'l-esrâr'*a göre daha kısa tutmuştur. *Mahzenü'l-esrâr'*ın mukaddimesinde yer alan "Hitâb-i Zemîn-bûs", "Der Makâm ve Mertebet-i În Nâme", "Der Fazîlet-i Suhan", "Berterî-i Suhan-i Manzûm ez-Mensûr", "Der Tevsîf-i Şeb ve Şinâhten-i Dil", "Halvet-i Evvel Der Perveriş-i Dil", "Semere-i Halvet-i Evvel", "Halvet-i Dovvom Der 'İşret-i Şebâne" ve "Semere-i Halvet-i Dovvom" başlıkları *Ravzatü'l-envâr'*da yer almamaktadır. Nizâmî, mukaddimede sözün önemi ve fazîleti üzerinde durmuşken Hâcû, birinci makalede "sözün hakikati ve mertebeleri beyanında" başlığı altında sözü ve yüceliğini tavsif etmektedir. Hâcû, burada konu bakımından Nizâmî'yi takip etse de muhtevayı tamamen kendi şiir tab'ıyla kaleme almıştır.

---

[404]Pervînduht Meşhûr, Rızâ Celîlî, "Tesîr-pezîrî-i Ta'lîmî-i Ravzatu'l-envâr-i Hâcû-yi Kirmânî ez-Mahzenu'l-esrâr-i Nizâmî'i Gencevî", **Pejûhiş-nâme-yi Edebiyât-i Ta'lîmî**, 1395, sy. 29, s. 171-206.

[405]زُيِّنَتِ الرّوضهُ فی الاوّلِ
بسم اله الصمد المفضل beyit için bkz. Hâcû-yi Kirmânî, **Hamse**, ed. Sa'îd Niyâz-i Kirmânî, Nakş-i Cihân, 1370, s. 1.

*Ravzatü'l-envâr'*ın makaleleri arasında ayrıca "insanın hayvanlara nazaran üstünlüğü", "hâkimlerin adaletli davranması", "halkı hor görmemek", "Allah'a ibadet ve tecrît", "aç gözlülük", "dünyayı yermek" gibi *Mahzenü'l-esrâr*'da bulunan konulara benzer konular da çalışılmıştır. Bunların arasında Hâcû, "insan mertebelerinin kemâlı ve insan türünün diğer hayvanlara nazaran üstünlüğü" başlığını *Mahzenü'l-esrâr*'da "insanın hayvanlara nazaran üstünlüğü" başlığına benzer bir şekilde vermiştir. Hâcû'nun, başlık ve muhtevayı oluştururken Nizâmî'yi takip ettiği görülmektedir ancak beyitler tamamen kendisine aittir ve herhangi bir taklitten kaçınmıştır. Bunun yanında Hâcû, "Gönül dünyasını yermek" başlığını *Mahzenü'l-esrâr*'daki "Dünyayı yermek" başlığına benzer bir şekilde vermiştir. Burada da Hâcû, Nizâmî'yi başlık, konu açısından örnek almıştır ama örnek aldığı bu kalıp ve konuyu kendi beyitleriyle doldurmuştur.

Hikâyelerde, Hâcû, iki hikâye başlığını Nizâmî'ye benzer bir şekilde vermiştir. Bunlar "adalet isteyen ihtiyar kadının Sultan Melikşâh b. Alp Arslan ile hikâyesi" ve "adil Nûşîrvân'ın Buzurcmihr ile hikâyesi"dir. Bu başlıklar *Mahzenü'l-esrâr*'da "Nûşîrvân'nın veziriyle hikâyesi" ve "Sultan Sencer ile ihtiyar kadının hikâyesi" olarak geçmektedir. Hâcû'nun bu iki başlık altında anlattığı hikâyelerin kurgusu Nizâmî'dekinden farklıdır. Ancak Hâcû'nun bu iki hikâyede başlık açısından Nizâmî'den ilham aldığı düşünülebilir.

Hâcû'yu Nizâmî'den ayıran önemli bir husus temsîlî hikâyelerinde ünlü mutasavvıf şahsiyetlerin hikâyelerine yer vermesidir. Ayrıca Nizâmî'den farklı olarak bazı hikâyelerinin karakterlerini Leylâ ile Mecnûn, İskender ve Aristo gibi şahsiyetlerden seçmiştir.

Hâcû'nun eserine genel olarak bakıldığında Nizâmî ile didaktik konularda benzer yönleri olmasıyla beraber Nizâmî'ye nazaran daha fazla tasavvufî tarza sahip bir şair olduğu görülmektedir. Ayrıca, Hâcû'nun "aşkın yüceliği" ve "nefsin halleri" gibi eserinde yer verdiği makale konuları Dihlevî'ye de benzerlik gösterir. Hâcû, Nizâmî'den farklı olarak "akıl, zekâ ve hayâ,

yiyecek ve içeceklerden ve pahalı giyisilerden uzak durmak" gibi konuları da eserinde çalışmıştır.[406]

Hâcû-yi Kirmânî, *Ravzatü'l-envâr'*ın sebeb-i telif bölümünde sevgilinin ona *Mahzenü'l-esrâr'*ı kaynak ittihaz ederek benzer bir eser yazmasını önerdiğini şu beyitlerde anlatr:

Ger-çi suhan-perver-i nâmî tû-yî
Mu'takid-i nazm-i Nizâmî tû-yî

Der-guzer ez-*Mahzen-i esrâr*-i û
Ber-guzer ez-cedvel u pergâr-i û

Hîz u ez-ân perde nevâ-yî be-sâz
Ber-hat-i ân hitta serâyî be-sâz

Mahzen-i esrâr-i hakîkîş dân
Ravza-i envâr-i İlâhîş hân[407]

Eserini didaktik bakış açısıyla yazan Hâcû, söz ve mana açısından Nizâmî'den büyük ölçüde etkilenmiştir. Hâcû'nun, *Ravzatü'l-envâr'*ında Nizâmî'nin tarzı ve özellikle düşüncesinin etkisi görülür. Hâcû, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ını vezin, yapı, tertip ve konu bakımından örnek alsa da eserine bazı yeni içerikler, hikâyeler ve şahsiyetler ekleyerek ve eserine tasavvufî hava katarak kendi tarzını ve karakterini ortaya koymuştur.

[406]Hâcû-yi Kirmânî, **Hamse**, s.37-98.
[407]Hâcû-yi Kirmânî, **Hamse**, s. 17.

2.2.1.3. İmâdüddîn Alî-i Fakîh-i Kirmânî (ö. 773/1371), ***Mûnisü'l-ebrâr***.

İmâdüddîn Alî-i Fakîh-i Kirmânî'nin *Mûnisü'l-ebrâr*'ı veya diğer adıyla *Safâ-nâme*'si (h. 766/m. 1365) *Penc Genc* adıyla bilinen ve beş mesnevîden oluşan mecmuasının ikinci mesnevîsidir. Kirmânî'nin *Penc Genc*'inde yer alan mesnevîler genelde dini, ahlaki ve tasavvufî konular üzerine kaleme alınmıştır. Kaynaklarda Fakîh-i Kirmânî'nin *Mûnisü'l-ebrâr*'ı, *Mahzenü'l-esrâr*'dan etkilenerek yazdığı zikredilir.[408] *Safâ-nâme, Mahzenü'l-esrâr* ile aynı vezinde yazılmıştır. Celâleddîn Şâh Şücâ'ya sunulmuştur. Mesnevî *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklı olarak şu beyitle başlar:

Hamd-i İlâhî be-nigâr ey debîr
Çun rakam ez-muşk zenî ber-harîr[409]

Mukaddime ve esas bölümün tertibi açısından *Safâ-nâme* ve *Mahzenü'l-esrâr* arasında farklılıklar mevcuttur. Eserin mukaddimesindeki tertip şu şekildedir: Tahmîd, 2 münâcât, 2 na't, 4 medhiye, dua, "Sifat-i Şehr-i Şîrâz", "Târîh-i Feth-i Mubârek", dua, 2 medhiye, dua, sebeb-i telif, kitabın konusu. Eserin esas bölümü 3 makaleye ayrılmıştır. İlk iki makale 6 fasıldan oluşur. Üçüncü makale ise 10 vâkı'adan oluşmaktadır. Şair eserin konusunu açıkladığı bölümde eserde öğüt ve mev'izeleri bir araya getirdiğini ve büyüklerin rivayetlerine yer verdiğini söyler.[410]

İmâdüddîn Fakîh-i Kirmânî'nin *Mûnisü'l-ebrâr'ı* veya diğer adıyla *Safâ-nâme*'si, *Mahzenü'l-esrâr'*a nazire olduğu bilinse de eseri farklı şekil ve tertibe sahiptir ve şair eserinde öğüt, mev'ize ve büyüklerin rivayetlerine yer vermiştir.

[408]Hadîsu's-Sâdât-i Berâtî, **Mûnisu'l-ebrâr der-Sâyesâr-i Mahzenu'l-esrâr**, Nevâverân-i Dâniş, 1397. Ayrıca bkz. Tûrân Seferpûr, Şehrzâd Niyâzî vd., "Hallâkiyet ve İbtikâr der-İrtibâtât-i B'run-metnî ve Derûn-metnî-i Nazire-perdâz-ân-i Mahzenu'l-esrâr-i Nizâmî", **Bahâr-i Edeb**, sy. 92, 1402, s. 209-232.
[409]İmâd Fakîh-i Kirmânî, **Penc Genc**, Tahran, İntişârât-i Dânişgâh-i Millî-i İrân, 1356, s. 19.
[410]**A.e.**, s. 19-91.

Mûnisü'l-ebrâr, Mahzenü'l-esrâr gibi didaktik ve tasavvufî konular içeren bir mesnevî olsa da kirmânî eserini makalelere, fasıllara ve vâkı'alara ayırarak tertip konusunda kendi tarzını ortaya koymuştur ve içerik bakımından da *Mahzenü'l-esrâr*'ı takip etmemiştir. Seferpûr ve Niyâzî konu üzerinde durdukları makalede *Mûnisü'l-ebrâr'*la *Mahzenü'l-esrâr* arasında içerik açısından bir benzerliğin bulunmadığını ancak âhenk yapısının benzerliği bakımından iki eser arasında bir irtibat olduğunu söyleyebilmenin mümkün olduğunu ifade etmişlerdir.

2.2.1.4. Cemâlî-i Tebrîzî (VIII.- IX/ XIV.-XV. yüzyıl), ***Tuhfetü'l-ebrâr***.

H. VIII.- IX. (m. XIV.-XV.) yüzyılları arasında yaşayan az duyulmuş şairlerden Cemâlî-i Tebrîzî, beş mesnevîden oluşan hamsesini Nizâmî'nin hamsesini örnek alarak yazmıştır. Cemâlî-i Tebrîzî'nin *Tuhfetü'l-ebrâr*'ı, *Mahzenü'l-esrâr'a* naziredir. Cemâlî, Fars edebiyatında hamse geleneğini sürdüren şairler arasında tarih sırasına göre Dihlevî ve Hâcû'dan sonra üçüncü sıradadır. Hamsesindeki ilk dört eserini Timur devleti emirlerine ve son eseri Karakoyunlu emirlerinden birine ithaf etmiştir ancak fazla kabul ve beğeni görmemiştir. Bu da hamsesinin fazla tanınmamasına sebep olmuştur. *Tuhfetü'l-ebrâr,* 2573 beyitten ibartettir ve h. 800-805 (m. 1398-1403) tarihleri arasında yazılmıştır.[411]*Tuhfetü'l-ebrâr* aynı *Mahzenü'l-esrâr'*da olduğu gibi 20 makaleden ve her makaleyi takip eden birer hikâyeden oluşmaktadır. Makale ve hikâyeler genel olarak ahlâkî ve tasavvufî konular üzerinedir. Cemâlî, Nizâmî gibi eserini besmele ile başlatmaktadır:

Bismillâhirrahmânirrahîm

[411]Ruhullâh Hâdimî vd., "Pejûhişî der-Zindegânî, Âsâr ve Endîşe-yi Cemâlî-i Tebrîzî", **Feslnâme-i İlmî-i Kâvuşnâme**, 1398, sy. 43, s. 69-102.

Hest ser-âgâz-i kitâb-i kerîm[412]

Cemâlî, sebeb-i telifte Nizâmî'nin ona rüyasında sır gibi olan sözlerini yazmasını söylediğini zikr eder. Cemâlî, bu söz incilerini ve hâlis altın değerinde olan sırları rüyasında Nizâmî'den aldığını ve kendi ürettiği incileri (sözleri) de bu hazineye eklediğini söyler.[413]

Cemâlî *Tuhfetü'l-ebrâr*'da büyük ölçüde Nizâmî'yi izlemiştir. Mesnevînin girişi, esas metnin tertibi, vezin ve muhteva için *Mahzenü'l-esrâr'*ı örnek almıştır. Cemâlî, mukaddimede besmele, 2 münâcât, na't, mîrâciye, 4 na't, medhiye, "Hitâb-i Zemîn-bûs", sebeb-i telif, sözün tavsîfi ve fazîleti, gönlü bulmak ve iki halveti anlattığı başlıklarda *Mahzenü'l-esrâr'*ın mukaddimesindeki sırayı takip etmiştir ve büyük ölçüde benzer başlıkları çalışmıştır. Mukaddimede Cemâlî, Nizâmî'de olan "manzum sözün mensur söze nazaran üstünlüğü" ve birinci ve ikinci halvetlerin neticelerini anlatan başlıkları çıkarmıştır ve bazı başlıkları tekrar anlatmıştır. Örneğin sözle ilgili iki başlığa, gönülle ilgili yine iki başlığa yer vermiştir. Halvet konusunun anlatıldığı başlıklarda Cemâlî, Nizâmî'deki ikinci halvet başlığı olan "Halvet-i dovvom der-işret-i şebâne" başlığına benzer bir şekilde "Sifat-i halvet-i doyyom be-tarîk-i işret-i şebâne" başlığını vermiştir.

Cemâlî, çoğu makale başlığını küçük değişikliklerle *Mahzenü'l-esrâr*'daki makale başlıklarına benzer bir şekilde vermiştir ve benzer sırayla yazmıştır. Toplam 20 makaleden 3 makale başlığını farklı çalışmıştır. Cemâlî, Nizâmî'ye benzer şekilde çalıştığı makalelerde konuyu genişleterek anlatmaya çalışmıştır ve ara sıra Nizâmî'deki benzer mazmunlardan ve sözcüklerden istifade etmiştir. Aşağıdaki iki beyit bahsi geçen özellikleri taşımak açısından örnek olarak verilmiştir:

---

[412]Cemâlî-i Tebrîzî, Hamse, (Çevrimiçi), https://archive.org/details/bahmaniranfar79_gmail_201701/page/n27/mode/1up,30.04.2024, vr. 18a.
[413]**A.e.**, vr. 28a.

Nizâmî:

Mulk-i Suleymân me-taleb k'ân kucâst!
Mulk hemân'est, Suleymân kucâst?[414]
"Süleyman'nın malı ve mülkü peşinde olma ki o nerede! (Yani yok olmuştur). Mülk (dünya) aynıdır, Süleyman nerededir?"

Cemâlî:

Mulk kesî bih zi-Suleymân nerând
Lîk çi hâsil çû Suleymân nemând[415]
"Süleymân gibi kimse dünyaya hükmedemedi. Lakin bunun bir faydası yoktur, çünkü Süleymân da bu dünyada kalamadı."

Cemâlî, bazı beyitlerde Nizâmî'yi âhenk, mana ve kelime benzerliği açısından takip etmiştir. Bu hususa dair aşağıda her iki şairin benzer bir makale başlığı altında yazdıkları ilk beyitten bir örnek yer almaktadır:

Nizâmî:

Yek-nefes ey hâce-yi dâmen-keşân
Âstenî ber-heme 'âlem feşân[416]

Cemâlî:

Yek-nefes ey gurre be-zûr u be-zer
Nahvet u pindâr be-der kun zi-ser[417]

[414]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 49.
[415]Cemâlî-i Tebrîzî, **Hamse**, vr. 40b.
[416]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 49.
[417] Cemâlî, **Hamse**, vr. 40b.

Ama genel olarak bakıldığında Cemâlî, Nizâmî ile ortak çalıştığı makale başlıklarında ve bu başlıkların muhtevasında alelade taklit veya birebir tercümeden kaçınmıştır ve her ne kadar *Mahzenü'l-esrâr*'daki bazı beyitlerle, kendi beyitleri arasında ahnek, mana, mazmun, fikir, tarz, kelime ve yapı benzerlikleri bulunsa da yine çoğu yerde kendi tarzını ortaya koymak ve tamamen taklitten kaçınmak için benzer beyitlerde bazı değişikliklere yer vermiştir. Birçok yerde de kendi ifadesi ve kelimeleriyle beyitleri yazmak istemiştir.

Cemâlî'nin yazdığı temsîlî hikâyeler çoğunlukla *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklıdır ve bazı hikâyeler de Hâcû'nun *Ravzatü'l-envâr*'ından örnek alınmıştır. Örneğin İbrâhim Edhem ile ilgili hikâye başlığı hem Hâcû'da hem de Cemâlî'de bulunur.

Sonuç olarak Cemâlî-i Tebrîzî'nin eserinin şeklini ve muhtevasını oluştururken büyük ölçüde Nizâmî'yi örnek aldığı görülmektedir.

2.2.1.5. Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh Kâtibî-i Türşîzî (ö. 839/1435 [?]), ***Gülşen-i Ebrâr***

Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh Kâtibî'nin (ö. 839/1435 [?]) *Gülşen-i Ebrâr* adlı ahlâkî-tasavvufî mesnevîsi *Mahzenü'l-esrâr*'a naziredir. Hâkimî'nin verdiği bilgiye göre Kâtibî, hamsesini Nizâmî'nin ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin üslubu takibinde kaleme almıştır.[418] Mukaddem ise *Gülşen-i Ebrâr*'ın el yazma nüshalarının Pakistan Pencâb Üniversitesi kütüphanesinde 36/230 nolu mecmuada ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde 725'ci varakta, 6/483 nolu mecmuada ve 23'üncü varakta 2/1322 nolu mecmuada kayıtlı olduğunu

[418]Hâkimî, "Mahzenu'l-esrâr-i Nizâmî-i Gencevî ve Nazire-hâ-yî Ki be-Taklîd Ez-ân Surûde-end", s. 122.

bildirir.[419]Kâtibî'nin Süleymâniye Kütüphanesi, 04220-003 koleksiyon numarasında, 144 ile 163 yaprakları arasında ve yine 03863 numarasında külliyâtının 247-268 yaprakları arasında kayıtlı olan *Gülşen-i Ebrâr*'ın mevcut kısmının (sadece mukaddimesinden bir bölümün) incelenmesi neticesinde aşağıdaki hususlar tespit edilmiştir.

Kâtibî, mesnevîyi Nizâmî gibi besmele ile başlatmaktadır:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Tâc-i kelâm-est u kelâm-i kadîm[420]

Mukaddime, besmelenin ardından, tevhîd, "Sebeb-i Âferîniş-i 'Âlem", 3 münâcât, 3 na't, mîrâciye, mev'ize, mîrâciye, 3 na't, sebeb-i telif, gönül sırlarını bulmak hakkında ve sözün faziletinin beyânı başlıklarıyla devam etmektedir. Buraya kadar yazılan mukaddimede görüldüğü üzere Kâtibi, Nizâmî'nin sekizinci makalede yaratılış beyanında verdiği başlığı eserinin mukaddimesinin üçüncü başlığında ele almıştır ve Nizâmî'den farklı olarak besmeleden sonra bir de tevhîd başlığını çalışmıştır. Kâtibî, Nizâmî'den farklı olarak münâcât, na't ve mîrâciye başlıklarını daha fazla çalışmıştır. Örneğin Nizâmî'de 2 münâcât, 5 na't, 1 mîrâciye varken Kâtibî'de 3 münâcât, 6 na't ve 2 mîrâciye başlığı bulunur. Bunların devâmında Kâtibî, *Mahzenü'l-esrâr*'ın mukaddimesine benzer bir şekilde gönlü tanıma (gönlü bulma) ve sözün yüceliği hakkında iki ayrı başlık vermiştir. Mukaddimede başlıkların muhtevasına bakıldığında Kâtibî vezin, âhenk ve konu bakımından Nizâmî'yi örnek almıştır ancak kendi ifade ve konuyu işleyiş tarzını da şiirine yansıtmıştır. Örneğin besmelede Nizâmî'den farklı olarak "Bismillâhirrahmânirrahîm" cümlesini nokta ve harfleri üzerinden

[419]Muhammed Bâkır Mukaddem, **Eser-âferînân-i Esterâbâd ve Curcân (Ustân-i Gulistân)**, İntişârât-i Kitâb-i Neşr, Tahran, 1392, s. 544.
[420]Kâtibî, Şemseddin Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî , **Kulliyât-i Kâtibî**, s. 247. Nüsha için bkz. Süleymaniye Ktp. Fatih, no: 3863.

tavsîf etmektedir. Mukaddimenin diğer benzer başlıklarında da Kâtibî Nizâmî'yi örnek almıştır ama kendi sözcükleriyle yeni tasvirler ve mazmunları şiire yansıtmıştır. Ulaştığımız nüshanın eksik olması sebebiyle *Gülşen-i Ebrâr*'ın mukaddimesinin devamındaki başlıklar bulunmamaktadır.

Kâtibî, sebeb-i telif bölümünde çeşitli tasvirler ve tavsifleri kullanarak şairlik sanatını ortaya koymaya çalışmıştır ve uzun bir sebeb-i telife yer vermiştir ancak bu bölümde Nizâmî'den veya eserini ortaya koymak için takip ettiği herhangi bir usta şairden bahsettiği görülmemiştir.

2.2.1.6. Abdurrahmân-ı Câmî (ö. 898/1492), ***Tuhfetü'l-ahrâr***.

Abdurrahmân-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) dinî ve tasavvufî konularda yazdığı *Tuhfetü'l-ahrâr*'ı, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr* eserine şekil ve muhteva açısından naziredir ve aynı vezinde h. 886 (1481)'de yazılmıştır. *Tuhfetü'l-ahrâr*, 1726 beyitten, 20 makaleden ibarettir. Her makalenin sonunda konuyu açıklayan kısa bir hikâye zikredilmiştir. Câmî, bu eserinde Nakşibendî tarikatının büyük şahsiyetlerinden Nâsırüddîn Ubeydullâh Ahrâr'ı methetmiştir.[421] *Tuhfetü'l-ahrâr*'ın başlangıç beyti şu şekildedir:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Hest salâ-yi ser-i hân-i kerîm[422]

Câmî, *Tuhfetü'l-ahrâr*'ın hâtime bölümünde kendi eserini meth etmiştir ve Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı ve Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr*'ını anmıştır. Câmî, yazdığı eserin canlılığı ve tazeliğinin, *Matlaʿu'l-envâr*'ı

[421]Hâkimî, "Mahzenu'l-esrâr-i Nizâmî-i Gencevî ve Nazire-hâ-yî Ki be-Taklîd Ez-ân Surûde-end", s. 122.
[422]Abdurrahmân-i Câmî, **Mesnevî-i Heft Evreng**, ed. Murtazâ Muderris-i Gîlânî, Tahran, İntişârât-i Sa'dî, 1366, s. 367.

andırdığını ve şiirinin edebi yönünü ise *Mahzenü'l-esrâr*'ı andırdığını söylemiştir. Bu husus Câmî'nin her iki esere de başvurduğunu göstermektedir.

Subh-i tarab *Matla'-i envâr-i ûst*
Ceyb-i edeb Mahzen-i esrâr-i ûst[423]

Nebîlû, Nizâmî ve Câmî'nin eserlerinde kullandığı teşbih ve tasvîrleri araştırdığı makalede Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr'*ında toplam 430 teşbihin yer aldığını ifade eder ve Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'da daha fazla teşbih kullanarak teşbih ve tasvîr oluşturma konusunda hem sayı hem de sanatsal olması açısından, Câmî'den daha önde olduğunu söyler. Ayrıca makalede, yapılan araştırmalar sonucunda Câmî'nin eserde bölümleri ve konuları düzenleme konusunda tamamen Nizâmî'yi örnek aldığı bilgisi verilmektedir.[424]

Tuhfetü'l-ahrâr, besmele, tahmîd, 4 münâcât, 5 na't, Hâce Bahâeddîn Nakşibend'e menkıbe ve bir devlet büyüğüne medhiye ile başlıyor. Sonrasında sözün fazileti, şiirin fazileti, güzel şiir söyleme konusunda şairlerin tenbihi üzerine, yürekteki hakikatin keşfi ve pîr ile üç tasavvufî sohbete yer vermiştir. Câmî'nin, mukaddimede genel çerçeveden bakıldığında *Mahzenü'l-esrâr*'daki mukaddimeyi örnek aldığı görülse de kendi tarzına uygun bazı değişikliklere yer vermiştir. Örneğin sözün ve şiirin değerini anlatmanın yanında güzel şiirin nasıl yazılacağına dair de bir başlık açmıştır. Ayrıca Nizâmî'nin "halvet" konusunda çalıştığı iki başlığı farklı olarak "pîr ile sohbet" konulu üç ayrı başlıkta çalışmıştır.

Câmî, eserin şekli ve yapısını oluştururken *Mahzenü'lesrâr*'ı esas aldığı görülse de Nizâmî'ye nazaran muhtevayı daha derin bir tasavvufî bakış açısıyla ele aldığı açıktır. Güzel ahlâk, fazîlet, Allah'a kulluk, adaletin sağlanması,

[423] **A.e.**, s. 442.
[424] Alîrıza Nebîlû, "Berresî-i Tatbîkî ve Tahlîlî-i Teşbîhât-i Nizâmî ve Câmî; Bâ-te'kîd ber-Mahzenu'l-esrâr ve Tuhfetu'l-ahrâr", **Feslnâme-i 'İlmî Pejûhişî-i Kâvuş-nâme**, 1388, sy. 19, s. 153-191.

dünyanın faniliği, dünyevi ve maddî uğraşlardan vazgeçmek gibi konuları Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'da üzerinde durduğu konular olarak sayabiliriz. Câmî ise genel olarak *Tuhfetü'l-ahrâr*'da dîn, aşk, tasavvuf, tenkid, nasîhat ve ahlakî konulara yer vermiştir. Ayrıca makalelerde sosyal tenkitler ve bu yönde halka yönelik öğütler içeren muhtevalarla da karşılanmaktadır. Câmî eserinde sade bir dil kullanmıştır.

Câmî özellikle şer'î konular ve namaz, oruç, zekât ve hac konuları, sûfîlerin ve 'ulemânın davranışları, zühd ve uzlet gibi tasavvufî konuların üzerinde daha detaylı durmuştur.

Câmî'nin, eserin sonlarına doğru bazı makalelerde Nizâmî ve Emîr Hüsrev'den örnek aldığı konular ve başlıklar da vardır. *Tuhfetü'l-ahrâr*'da "dünyanın yaratılışı", "insanın yaratılışı", "ihtiyârların tembîhî", "devlet büyüklerinin adaletli davranması" gibi birkaç konu ve başlık *Mahzenü'l-esrâr*'a benzerlik gösterir. Eserde "aşka işaret" ve "evlada nasihat" başlıkları Emîr Hüsrev'in *Matla'u'l-envâr*'da verdiği başlıklara ayrıca benzerlik gösterir.

Câmî, Nizâmî ile çalıştığı ortak ve benzer başlıkları ve konuları daha kısa anlatmıştır ve bazen muhtevadaki konu akışını da kendi düşünce tarzına uygun bir şekilde değiştirmiştir. Mesela Nizâmî, âlemin yaratılışı konusunu çalışırken daha çok insanın yaratılışı ve hırslarından bahseder. Câmî ise tasavvufî bakış açısıyla dünyanın yaratılışından ve yaradanın hüsnü ve aşkını yansıttığından söz eder.

Câmî'yi ayrıca Nizâmî ve Emîr Hüsrev'den ayıran husus bazı makalelerde şairlik ve şiir yazma hususiyetlerine vurgu yapması ve acemi şairleri tenkîd etmesidir. Câmî'nin, *Tuhfetü'l-ahrâr*'da aktardığı temsîlî hikâyeler *Mahzenü'l-esrâr*'dan genelde farklıdır. Bu hikâyeler arasında Câmî'nin "Hikâyet-i Pîr-i Huşyâr bâ-Murîd-i Ferâmûş-kâr" başlığı Nizâmî'nin "Dâstân-i Pîr u Murîd" baaşlığına benzerlik gösterir. Câmî, bu hikâyelerde tasavvufî ve târihî şahsiyetlere de yer vermiştir.

Câmî, *Tuhfetü'l-ahrâr*'ı, *Mahzenü'l-esrâr*'ı vezin, yapı, tertip ve genel konu bakımından örnek alarak yazmıştır. Ayrıca eserini oluştururken Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr*'ını da gözden geçirmiştir. Ancak bunları yaparken esere kendi tarzını da yansıtmıştır. Câmî, hâtime bölümünde eserini methetmiştir ve eserinin sanat değerinin *Mahzenü'l-esrâr* ve *Matlaʿu'l-envâr* ile aynı seviyede olduğuna işaret etmiştir. Hatta manaların ve dilin anlaşılması ve etkileyici olması açısından kendi eserinden daha da beğenilecek bir eser olarak bahsetmiştir. Ayrıca Câmî'nin esere tasavvufî bir hava katmasının yanı sıra nasihat, sosyal tenkit, şairleri tenkit etme, aşk ve din gibi farklı konuları bir arada çalışması bu konuların daha da iyi anlaşılması için güzel ve ilgi çekici temsîlî hikâyeler aktarması eserine farklı bir hava katmıştır.

2.2.1.7. Şâh Cihângîr Hâşimî-i Kirmânî (IX.-X./XV.-XVI. yüzyıl), ***Mazharu'l-âsâr***.

H. IX.-X. (m. XV.-XVI.) yüzyıl şairlerinden Şâh Cihângîr Hâşimî-i Kirmânî'nin *Mazharu'l-âsâr*'ı h. 940 (1534)'te yazılmıştır ve *Mahzenü'l-esrâr*'a naziredir. Ahlâk, adalet, tasavvuf merhaleleri, aşk, usûl-i din, dünyevî gailelerden uzak durma, şairin eserde bahsettiği konulardır. Hâşimî, mesnevîsinde Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'ı* yanında Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr*'ı ve Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr*'ına da başvurduğuna işaret eder:

Şerh-i kemâlât-i Nizâmî kunem
Peyrevî-i Husrev u Câmî kunem

Hâstem ez-rûh-i Nizâmî meded
Ve'z-nefes-i Husrev u Câmî meded

Bâde-i ma'nî zi-Nizâmî taleb

Çâşni ez-Husrev u Câmî taleb[425]

Hüseyinhânî, şairi ve eserlerini araştırdığı makalesinde bazı tezkire yazarlarının şairin eserinin adı konusunda yanlışa düştüklerini ve eseri "Mazharu'l-esrâr" veya "Mazharu'l-envâr" adlarıyla tanıttıklarına işaret eder. Araştırmacıya göre çoğu kaynakta ve özellikle birinci derece kaynaklarda verilen bilgilere göre ve şairin kendisinin de mesnevîde verdiği bilgiye göre eserin isminin *Mazharu'l-âsâr* olması daha doğrudur.

Lâcerem în nâme-i kudsî nizâm
Şud zi-kazâ *Mazhar-i âsâr* nâm[426]

Hâşimî, eserinin hamsesinin birinci defteri olacağının bilgisini verir:

Ân-çi rakam zed kalem-i sihr-senc
Genc-i nuhustin buved ez-penc-genc[427]

Hâşimî, eserini Şah Hasan Erganûn'a sunmuştur. Şair, aşağıda yer alan eserin başlangıç beytini, *Mahzenü'l-esrâr*'da olduğu gibi Bismillâhirrahmânirrahîm'le başlar:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Fâtiha-ârâ-yi kelâm-i kâdîm[428]

[425]Şâh Cihângîr Hâşimî-i Kirmânî, **Mazharu'l-âsâr: Nusha-i Hattî**, Meclis Kütüphanesi, No: IR10-41816 (9173), s. 34-35-39. (Çevrimiçi), https://archive.org/details/masnavi-mazhar-al-aasaar/page/n1/mode/2up, 11.07.2024.
[426]**A.e.**, s. 137.
[427]**A.e.**, s. 31.
[428]**A.e.**, s. 1.

Mazharu'l-âsâr'ın mukaddimesi besmele, tahmîd, dört münâcât, beş na't, üç medhiye, sözün tavsîfi, manzum sözün muntazamlığı, söz ustalarının medhi, gönül üzerine ve "ravza" konulu üç başlıktan ibarettir. Hâşimî-i Kirmânî, mukaddimede Nizâmî'deki konu tertibini genel olarak takip etmiştir ve mukaddimede yaptığı en büyük değişikliklerden bir Nizâmî'nin "halvet" konulu çalıştığı başlıklardan farklı olarak "ravza" olarak adlandırdığı üç başlığa yer vermiştir. Bu "ravza"larda Hâşimî'nin tasavvufî konular açısından daha çok Câmî'yi takip ettiği görülür. Ayrıca Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ında olduğu gibi Hâşimî, eserinin mukaddimedsinde sözün ve şairin değerini ve gönlün irfân yolundaki önemini anlatır.

*Mazharu'l-âsâr'*da esas metin yirmi mev'ize ve bir hâtimeden ibarettir.[429]Hâşimî, yirmi bölüme ayırdığı esas bölümdeki konu başlıklarını "makale" yerine "mev'ize" olarak isimlendirmiştir ve *Mahzenü'l-esrâr*'da olduğu gibi her mev'ize'nin sonunda bir temsilî hikâyeye yer vermiştir. Mev'ize'lerdeki konu başlıkları ve içerikler *Mahzenü'l-esrâr*, *Matlaʿu'l-envâr* ve *Tuhfetü'l-ahrâr*'daki bazı makale başlıklarına ve makale içeriklerine benzerlik göstermektedir. *Mazharu'l-âsâr* ve *Mahzenü'l-esrâr* arasındaki benzer makale konuları olarak "sultanların adil olması", "tecrîd ve uzlet hakkında" ve "yaşlılığın tavsîfi" konuları zikredilebilir. Bu üç ortak konulu makalede Hâşimî, Nizâmî'deki âhenk ve bazı mazmunları takip etmiştir ancak dinî ve tasavvufî mazmunlara ve terimlere daha çok yer vermeye çalışmıştır ve daha sade bir dil kullanmıştır. Nizâmî, makalelerin sonunda hep bir ders çıkarmak istemiştir. Bu husus Hâşimî'de ayrıca görülmektedir. Hâşimî*, Mazharu'l-âsâr'*ın makalelerinde tertip ve konu bakımından en çok Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr*'ını örnek almıştır.

Hâşimî-i Kirmânî, *Mazharu'l-âsâr*'ı, *Mahzenü'l-esrâr*, *Matlaʿu'l-envâr* ve *Tuhfetü'l-ahrâr*'dan faydalanarak kaleme almıştır. Özellikle şer'î ve tasavvufî konulara daha fazla yer veren Kirmânî, bu konular üzerinde çalıştığı başlıklarda

[429]Hâmid Hüseyinhânî, "Ehvâl ve Âsâr-i Şâh Cihângîr Hâşimî-i Kirmânî", **Neşrîye-yi Târîh-i Edebiyât**, 1397, sy. 83, s. 5-26.

Emîr Hüsrev ve Câmî'nin eserlerinden istifade etmiştir. Hâşimî'nin eserinde Nizâmî'nin ve özllikle Emîr Hüsrev ve Câmî'nin etkisi büyük ölçüde hissedilmektedir. Bu nedenle başlıklar ve muhteva açısından Hâşimî'nin yeterince orijinallik getirdiği söylenemez. Ancak her konu başlığının devamında aktardığı temsîlî hikâyeler diğer üç eserden farklılıklar gösterir. Kirmânî'nin eserinde ortaya koyduğu bir farklılık da onun yirmi bölüme ayırdığı esas bölümdeki konu başlıklarını "makale" yerine "mev'ize" olarak isimlendirmesidir.

2.2.1.8. Abdî-i Genâbâdî (X. /XVI. yüzyıl), ***Gevher-i Şehvâr***.

Gevher-i Şehvâr, Abdî-i Genâbâdî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'a yazdığı naziredir. *Hulâsatü'l-eş'âr ve Zubdetu'l-efkâr*'da şairden "Mevlânâ Abdî" adıyla ve şu cümlelerle bahsedilir: "Mesnevî yazmaya daha çok meyillidir. *Gevher-i Şehvâr*'ı Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına karşılık tertib etmiştir. Elli yıla yakın Horasan'ın etrafında şairlikle meşgul olmuştur. Kaside ve gazel yazma konusunda çalışmaları mevcuttur."[430]Şairin, ehl-i beyt meddahlığı yaptığı tezkirelerde bildirilmiştir.[431]Eserin yazma nüshasına ulaşılamamıştır.

2.2.1.9. Gazâlî-i Meşhedî (ö. 980/1572), ***Nakş-ı Bedî'***.

Hicri X. (m. XVI.) yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Gazâlî-i Meşhedî'nin *Nakş-ı Bedî'* adlı mesnevîsî *Mahzenü'l-esrâr*'a ve *Matlaʿu'l-envâr'a* naziredir. Şair eserinin hâtime bölümünde Nizâmî ve Emîr Hüsrev'i örnek aldığını şu beyitlerde söylemiştir:

[430]Mîr Takîuddîn-i Kâşânî**, Hulâsatu'l-eş'âr ve Zubdetu'l-efkâr**, ed. A. Edîb, M. Nasîrî, Mîrâs-i Mektûb, 1393, s.231.
[431]Mevlevî Âğa Ahmed Ali, **Tezkire-i Heft-Âsmân**, Kalküta, 1873, s.99.

Geh be-zebân-i kalem-i genç-rîz
Hânde senâ ber-guher-i Gence-hîz

Gâh be-dergâh-i ser-i Husrevân
Kerde durûdî sûy-i Dihlî revân[432]

Eser 950 beyitten oluşmaktadır ve sırayla Şâh Tahmasb, Hânzamân ve Ekber Şâh'a sunulmuştur. Mûsevî, şair ve mesnevîsini araştırdığı makalesinde Gazâlî'nin *Nakş-ı Bedî'* olarak bilinen mesnevîsinin başlarda *Meşhed-i Envâr* adıyla meşhur olduğunu bildirir ve eserin sonraları başlangıç beytinde ve mesnevînin sonlarına doğru yer alan bir beyitte verilen bilgiye göre *Nakş-i Bedî'* adını aldığına işaret eder.[433]

Bismillâhirrahmânirrahîm
Nakş-i bedî' est zi-kilk-i kâdîm[434]

Nakş-ı Bedî', *Mahzenü'l-esrâr*'la aynı vezindedir. Şair mukaddimede tevhîd, na't, mîrâciye ve medhiye'ye yer verir ve ardından sözün kıymetini anlatır. Meşhedî, mukaddimede Nizâmî'deki "halvet" konulu başlıklar yerine "Gevher-efşânî-i Evvel", "Gevher-efşânî-i Sânî" ve "Gevher-efşânî-i Sâlis" adlı tasavvufî mevzuları anlattığı üç başlığa yer vermiştir. Ayrıca *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklı olarak *Nakş-ı Bedî'*'in mukaddimesinde iki aşk konulu temsilî hikâye de yer alır.

Gazâlî-i Meşhedî'nin eseri bazı başlıklar ve konular, bazı beyitler, temsîlî hikâyelerin bulunması ve vezin bakımından *Mahzenü'l-esrâr* ve *Matlaʿu'l-envâr'*a bazı benzerlikler gösterir ancak konu tertibi ve yapıda bazı farlılıklar

[432]Gazâlî-i Meşhedî, **Nakş-i Bedî'**, Zebân ve Ferheng, Tahran, 1381, s. 75.
[433]Mustafa Mûsevî, "Temsîl-i Âyîne; Seyrî der-Manzûme-i Nakş-i Bedî'-i Gazâlî-i Meşhedî", **Metn-pejûhî-i Edebî**, 1379, sy. 11, s. 123-139.
[434]Gazâlî-i Meşhedî, **Nakş-i Bedî'**, s. 31.

bulunur. Gazâlî, esas bölümde "makale" yerine konu başlıklarını "Der Beyân-i.." ibaresiyle başlatmıştır. Toplam beş adet olan bu başlıklar arasına sayısı az olan hikâyeleri dağıtmıştır. Gazâlî, *Nakş-ı Bedî'*'de mukaddime ve esas metin dahil toplam beş hikâyeye yer vermiştir. Hem esas başlıklar ve içerikleri hem de hikâyeler çoğunlukla "aşk" konusu üzerinedir. Gazâlî, eserinde maddî aşktan ve ilâhî aşktan bahseder. *Nakş-ı Bedî'*'de yer alan "Sözün Fazileti Hakkında" ve "insanın fıtratı ve yaratılışı"nı anlatan başlıklar *Mahzenü'l-esrâr'*dan örnek alınmıştır. Gazâlî bu konuları anlatırken Nizâmî'yi konu, fikir ve tarz açısından örnek alsa da beyitlerde birebir taklitten kaçınmıştır ve kendi mazmunlarını ve tasvirlerini kullanmıştır. Ancak genel olarak bakılırsa Gazâlî'nin şiirindeki âhenk ve tarz büyük ölçüde Nizâmî'nin tarzını anımsatmaktadır.

Özet olarak Gazâlî'nin *Nakş-ı Bedî'* adlı mesnevîsi *Mahzenü'l-esrâr* ve *Matlaʿu'l-envâr'*a nazire niteliğindedir. Şiir yazma tarzı büyük ölçüde Nizâmî'ye benzerlik gösterir. Gazâlî'yi Nizâmî ve Emîr Hüsrev'den ayıran en önemli husus eserindeki konuları farklı bir tertiple vermesidir. Ayrıca eserinde yoğunlukla "aşk" üzerinde durması ve bazı farklı başlıklar ve konuları çalışması, konu, şekil ve tertip açısından kendi tarzını kısmen ortaya koyabildiğini göstermektedir.

2.2.1.10. Rehâyî-i Mervî (X./XVI. Yüzyıl), ***Manzûr-i Enzâr.***

Tezkire-i Heft-Âsmân'da verilen bilgilere göre, Rehâyî-i Mervî'nin *Manzûr-i Enzâr*'ı hicri 982 (1574) yılında tamamlanmıştır. *Mahzenü'l-esrâr*'a naziredir ve aynı vezinde yazılmıştır. Rehâyî, Ekber Şâh saltanatı başlarında Horasan'dan Hindistan'a gitmiştir ve bu mesnevîyi Ekber Şâh adına kaleme almıştır.[435]Rehâyî'nin bu eserine ulaşamadığımız için esere dair detaylı bilgi ve mukayeseye yer verilememiştir.

[435]**Tezkire-i Heft-Âsmân**, s.105.

2.2.1.11. Cemâleddîn Örfî-i Şîrâzî (ö. 999/1591), ***Mecmaʿu'l-ebkâr***.

Cemâleddîn Örfî-i Şîrâzî'nin (ö. 999/1591) *Mecmaʿu'l-ebkâr*'ı *Mahzenü'l-esrâr*'a naziredir ve ona nazaran daha az hacim içerir. Toplam 1355 beyitten oluşan *Mecmaʿu'l-ebkâr*, 2260 beyitten oluşan *Mahzenü'l-esrâr* ile aynı vezinde yazılmıştır. Örfî, mesnevîyi Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ında olduğu gibi besmele ile başlatır:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Mevc-i nuhust est zi-bahr-i kâdîm[436]

Mecmaʿu'l-ebkâr'ın mukaddime tertibi besmele, tahmîd, na't ve mîrâciye şeklindedir. Mîrâciyeden sonra şair, "Yaratılışın Tavsîfî" ve "Hakk'a Na't" başlıklarını vermiştir. Bu bölümlerden sonra eserde kısa hikâyeler yer alır. Mesnevînin esas bölümünde Örfî'nin konu tertibi ve başlıklar açısından *Mahzenü'l-esrâr*'ı birebir takip etmediği görülür ve başlıklar dağınık bir şekilde, çoğunlukla "hikâye" ünvanıyla verilmiştir. Esas bölümde yer alan konu başlıkları şu şekildedir: "Hikâyet", "Gaflet", "Dâstân", "Na't", "Hikâyet-i Hazret-i Râbi'a", "Hikâyet", "Hikâyet", "Makâm-i Suhan", "Hikâyet", "Hüsn ü Aşk", "Mahfil-i Uns", "Dâstân-i Râbi'a".[437] Bu konu başlıkları arasında, "Gaflet" ve "Makâm-i Suhan" başlıkları *Mahzenü'l-esrâr*'daki "Sözün Fazîleti" ve "Gafleti Yermek Hakkında"ki başlıklarına benzerlik gösterse de içerikte fazla bir benzerlik görülmemektedir. Örfî bu eserde karmaşık tasvirler ve zor bir dil kullanmaya çalışmıştır ve bu da şiirinin anlaşılır ve etkili olmasına mâni olmuştur.

[436]Cemâleddin Muhammed Örfî-i Şîrâzî, **Kulliyât-i Orfî-i Şîrâzî**, C. III, ed. Muhammed Velî Elhak Ensârî, Tahran, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, 1378, s. 158.
[437]**A.e.**, s. 158-256. Ayrıca bkz. Mehmet Akif Gözitok, "Urfî-i Şirazî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Edebiyatımıza Yansımaları", **Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2018, sy. 3/7, s. 25-56.

Örfî, gençlik yaşlarında Hindistan'a gitmiştir ve Ekber Şâh'ı metheden şairler arasında yer almıştır. Sebk-i Hindî'nin ilk temsilcilerindendir. Örfî, *Mecmaʿu'l-ebkâr*'ı kendisine has mazmunlar kullanarak yazmıştır ancak bu eseri tamamlayamamıştır.[438] Tezkirelerde aktarılan bazı bilgilere göre bazı münekkitler mesnevîsini başrılı bulamamışlardır.[439]

Cemâleddîn Örfî-i Şîrâzî'nin *Mecmaʿu'l-ebkâr*'ı vezin, bazı başlıklar ve içinde temsîlî hikâyelerin bulunması açısından *Mahzenü'l-esrâr*'a benzerlik gösterir. Ancak Örfî'nin eserindeki konuların tertibinde görülen karışıklık ve muhtevanın hacimsiz olması onu şekil bakımından *Mahzenü'l-esrâr'*dan farklılaştırır. Bu düzen ve şekil farklılığının da bu eseri orijinal duruma getiren özellikler olarak sayılmaması gerekiyor. Esas bölümü dört ana konu ve toplam yedi hikâyeden oluşan *Mecmaʿu'l-ebkâr* tamamlanmamış bir eser niteliğini taşımaktadır. Örfî-i Şîrâzî, kendi şiir söyleme tarzını eserine yansıtsa ve eserinin tertip ve şekil açısından *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklı yönleri olsa da konu ve başlık düzensizliği ve muhtevada kullanılan karmaşık dil ve tasvirlerden dolayı pek de başarılı bir nazire sayıldığı söylenmez.

2.2.1.12. Feyzî-i Hindî (ö. 1004/1595), ***Merkez-i Edvâr***.

İran'da Feyzî-i Dekenî adıyla bilinen Feyzî-i Hindî'nin *Merkez-i Edvâr*'ı (h. 994/m. 1586) *Mahzenü'l-esrâr*'a naziredir ve aynı vezinde yazılmıştır. Tezkirelerde beyit sayısı 3000 beyit şeklinde belirtilse de son dönem araştırmacılar şairin eserini bin küsür beyit olarak tamamlamadan yazdığını bildirmişlerdir. Başvurduğumuz bazı nüshalarda tamamlanmamış *Merkez-i Edvâr*'ın beyit sayısının *Mahzenü'l-esrâr'*ın beyit sayısına yakın ve yaklaşık 2260 beyit olduğu görülmüştür.

[438]Rıza Kurtuluş, "Örfî-i Şîrâzî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 2007, C. XXXIV, s. 96-97.
[439]**Tezkire-i Heft-Âsmân**, s.114.

Feyzî-i Hindî'nin *Merkez-i Edvâr*'ındaki ilk beyit, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ının ilk beyti ile benzerlik gösterir.

Bismillâhirrahmânirrahîm
Genc-i ezel-râ'st tilism-i kâdîm[440]

Ensârî, ansiklopedi maddesinde şair hakkında şu cümlelere yer vermiştir: "Melikü'ş-şuarâ unvanına lâyık olduğunu göstermek için h. 987'de (1579) Nizâmî-i Gencevî'nin ünlü hamsesine nazire olarak bir hamse yazmayı tasarladı. Ancak bu düşüncesini kısmen gerçekleştirebildi."[441]Feyzî, Ekber Şâh'ın sarayında makam sahibiymiş ve o şahın emrine istinaden hamseyi tetebbu' etmiştir.[442]Feyzî, *Merkez-i Edvâr*'ı tamamlayamamıştır. Vefatından sonra kardeşi Ebü'l-Fazl el-Allâmî mesnevînin dağınık beyitlerini bir araya getirmiştir ve esere mensur bir hâtime eklemiştir. Eserin adı bazı nüshalarda "Mebde-i Feyyâz" ve "Mir'âtu'l-kulûb" adlarıyla kaydedilmiştir.[443]

*Merkez-i Edvâr'*ın yazma nüshaları İran Milli Kütüphanesi no 34907 ve Âstân-i Kuds-i Razevî Kütüphanesi no 43445'te kayıtlı bulunmaktadır. Eserin Tahran Meclis kütüphanesi no 13635'te kayıtlı olan 36 varaklık nüshası, İran Milli Kütüphanesi no 34907'de kayıtlı olan 182 sayfalık nüshası ve İran Milli Kütüphanesi no 15397'de (536. Sayfadan itibaren) kayıtlı olan 664 varaklık külliyatının nüshasından ve Risâletpenâhî ve Muhammedî'nin çalıştıkları makalede verdikleri bilgilerden yola çıkarak *Mahzenü'l-esrâr* ile kısa bir mukayesesi şu şekilde yapılmıştır:

---

[440]Feyzî-i Hindî, **Dîvân-i Feyzî**, Sâzmân-i Esnâd ve Kitâbhâne-yi Millî-i İrân, No. 15395, s. 536. (Çevrimiçi), https://dl.nlai.ir/UI/197e33d4-8093-4762-aa74-af343ffaa84a/LRRView.aspx?PageNo=3&Term=%d8%a7f%d8%a8f# , 22.07.2024.
[441]A. S. Bazmee Ansârî, "Feyzî-i Hindî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 1995, C. XII, s. 524-525.
[442]**Tezkire-i Heft-Âsmân**, s.117.
[443]Muhammed Mustafa Risâletpenâhî, Mujgân Muhammedî, "Muarrefî ve Nusha-şinâsî-i Mesnevî-i Merkez-i Edvâr; Surûde-i Feyzî-i Feyyâzî", **Nushâ-şinâsî-i Mutûn-i Nazm ve Nesr-i Fârsî**, 1397, sy. 9, s. 1-26.

Merkez-i Edvâr, *Mahzenü'l-esrâr gibi* hikemî, ahlakî, tasavvufî ve didaktik konular içerir. Ayrıca Feyzî eserde tasavvufî bakış açısıyla aşk, akıl vs. mevzularını da çalışmıştır. *Merkez-i Edvâr'*ın çoğu el yazma nüshalarında bölüm başlıkları yazılmamaktadır. İran Milli Kütüphanesi no 34907'de kayıtlı ve mukaddimesinin başlangıç kısmının eksik olduğu 182 sayfalık nüshada bölüm ve makale başlıklarının yazıldığı görülmektedir.[444] Eserin başvurulan bu nüshasında ve İran Milli Kütüphanesi no 15397'de kayıtlı olan nüshasında aşağıdaki bölümler yer almaktadır:

*Merkez-i Edvâr'*da besmele, tahmîd, 4 münâcât, bir medhiye, "Hitâb-i Âsmân-bûs", "Pîrâye-yi Âğâz", "Halvet der-encumen", "Niyâyiş-i nefs", "Sitâyiş-i suhan", hikâye, "Nîrengî-i nağme" ve "Çihre-gûşâî-i kalem" mukaddimeyi oluşturan bölümlerdir. "Bahâr-i âferîniş", "Şekve-i beşer", hikâye, "Pertev-i dil", "Furûğ-i hıred", hikâye, "Nûr-i âgâhî", "Kevkebe-i husn", "Dîdebânî-i nazar", hikâye, "Cûş-i aşk", "Neşât-i bîdârî", "Tulû'-i subh", "Kûs-i sefer", "Hazân-i fenâ", "Terâne-yi vâpesîn" ve hâtime esas bölümde yer alan bölüm başlıklarıdır. 34907 nolu nüshada hikâye bölümleri ayrıca "Numâyiş" olarak adlandırılmıştır ve hatime bölümü de mensur olarak verilmiştir. Risâletpenâhî ve Muhammedî, eserin nüshalarını araştırdıkları makalede *Merkez-i Edvâr'*ın son makalelerinin Feyzî'nin kardeşi Ebülfazl el-Allâmî tarafından tamamlanmış olabildiğinin bilgisini vermişlerdir.[445]Feyzî *Merkez-i Edvâr'*ın mukaddimesinde konu tertibinde Nizâmî'yi takip etse de bazı başlıkları çıkarmıştır ve çoğu bölüm başlıklarının adı da *Mahzenü'l-esrâr'*dan farklıdır ve mukaddimede "Nîrengî-i nağme" ve "Çihre-gûşâî-i kalem" gibi yeni başlıklar bulunmaktadır. Besmele, tahmîd, münâcât ve medhiye ile beraber Feyzî'nin mukaddimede Nizâmî ile çalıştığı benzer başlık "Sitâyiş-i suhan" başlığıdır. Ayrıca makale başlıkları da *Mahzenü'l-esrâr'*daki makale başlıklarından

[444]Feyzî-i Hindî, **Dîvân-i Feyzî**, Sâzmân-i Esnâd ve Kitâbhâne-i Millî-i İrân, No. 34907. (Çevrimiçi), https://dl.nlai.ir/UI/197e33d4-8093-4762-aa74-af343ffaa84a/LRRView.aspx?History=true, 22.07.2024.
[445]Risâletpenâhî, Muhammedî, "Muarrefî ve Nusha-şinâsî-i Mesnevî-i Merkez-i Edvâr; Surûde-i Feyzî-i Feyyâzî", s. 12.

çoğunlukla farklıdır ve sadece "Bahâr-i âferîniş" başlığı *Mahzenü'l-esrâr'*ın ilk makalesi olan "İnsanın Yaratılışı" başlığına benzerlik gösterir. Feyzî, adı geçen bölümde konu bakımından Nizâmîyi takip etse de kendi ifade tarzını çeşitli teşbihler, tasvirler ve mazmunlar kullanarak ortaya koymuştur ve konuyu genişletmeye çalışmıştır. Nizâmî bu başlıkta sonlara doğru insanoğluna ahlakî mesajlar verirken Feyzî daha çok insanın yaratılıştaki yüce makamından bahseder. Genel olarak *Merkez-i Edvâr'da Mahzenü'l-esrâr* kadar didaktik ve ahlakî konuların yoğun olarak çalışılmadığı görülür. *Merkez-i Edvâr,* şekil ve tertip açısından tam olmasa da makale ve temsîlî hikâyelere bölünmesi açısından *Mahzenü'l-esrâr*'a benzerlik gösterir. Feyzî, eserini tasavvufî bakış açısıyla yazmıştır ve eserinde yeni bir anlatım tarzını ortaya koymak istemiştir. Ayrıca çalıştığı başlıklar ve konulara da bakıldığında Feyzî'nin kendi tarzını yansıttığını söyleyebiliriz. Risâletpenâhî ve Muhammedî, Feyzî'nin *Merkez-i Edvâr'*daki ifade tarzı ve üslûbundan hareketle onun Nizâmî'yi en iyi örnek alan ve eserine başarılı nazire yazan şairlerden biri olduğunu söylemişlerdir.[446]

2.2.1.13. Şifâî-i İsfahânî (ö. h. 1027/m. 1618), ***Dîde-i Bîdâr***.

Tezkire-i Heft-Âsmân'da yer alan bilgilere göre Şifâî-i İsfahânî'nin *Dîde-i Bîdâr*'ı *Mahzenü'l-esrâr*'a naziredir ve tasavvufî konular içerir. Bu tezkirede ayrıca Şifâî'nin *Dîde-i Bîdâr*'ından bazı beyit örnekleri bulunur. Aşağıdaki beyitte görüldüğü üzere Şifâî-i İsfahânî *Dîde-i Bîdâr'*ı *Mahzenü'l-esrâr*'a benzer bir şekilde besmele ile başlatmaktadır:[447]

Bismillâhirrahmânirrahîm
Tîğ-i İlâhî'st be-dest-i hakîm[448]

[446] **A.m.**, s. 2.
[447] **Tezkire-i Heft-Âsmân**, s.135.
[448] **A.e.**, s. 135.

Heft-Âsmân tezkiresinde Şifâî'den aktarılan örnek beyitlerde Şifâî, şairlik cevherini imtahan amaçlı sergilemesi gerektiğinin mesajını bir hâtif tarafından almaktadır. Bu beyitlerin devamında Şifâî, Nizâmî'nin tarzını takip ettiğini şöyle bildirmiştir:

Ruhsatî ez-tarz-i Nizâmî be-hâh
Ma'ziret ez-Husrev u Câmî be-hâh[449]

Saîd Şefîiyûn, Şifâî'nin *Dîde-i Bîdâr*'ı Haydar Tilbe'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ını örnek alarak yazdığını ifade etmiştir. Şefîiyûn'un verdiği bilgiye göre Şâh Abbâs, Şifâî ve Evhadî-i Belyânî (h. 973-1050/m. 1566-1640) gibi birkaç şairden Haydar Tilbe'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ındaki bazı hikâyelerin manzum tercümelerini yapmalarını emretmiştir.[450] Şifâî'nin bu mesnevîsine ulaşılamadığı için eserin mukayeseli analizi yapılamamıştır.

2.2.1.14. Kâsımî-i Gonâbâdî (ö. 982/1574), ***Zübdetü'l-eş'âr***.

Heft-Âsmân tezkiresinde Kâsımî'nin mesnevî alanında başarılı bir şair olduğu, 4500 beyitten oluşan *Zübdetü'l-eş'âr* (976/1568) adlı mesnevîsini, *Mahzenü'l-esrâr* bahrinde yazdığı ve *Şehnâme, Leylâ vu Mecnûn, Kâr-nâme (veya Gûy u Çevgân), Şîrîn u Husrev, Şâhruh-nâme, Âşık u Ma'şûk* ve *Zübdetü'l-eş'âr* adlı mesnevîlerden oluşan hamsesinin olduğu bilgisi yer almaktadır.[451] Kâsımî'nin bu eserine ulaşılamamıştır.

2.2.1.15. Mollâ Şeydâ (ö. 1080/1669), ***Devlet-i Bîdâr***.

[449]**A.e.**, s. 135.
[450]Saîd Şefîiyûn, "Cây-gâh-i Şifâî der-Sebk-i Hindî", **Pejûhiş-nâme-yi Zebân ve Edeb-i Fârsî (Gevher-i Gûyâ)**, 1388, sy. 3, s. 109-130.
[451]**Tezkire-i Heft-Âsmân**, s. 136.

Âgâ Ahmed Ali, *Heft-Âsmân* tezkiresinde Mollâ Şeydâ'nın *Devlet-i Bîdâr*'ının *Mahzenü'l-esrâr*'a nazire olduğu bilgisini vermiştir. Âgâ Ahmed, *Riyâzü'ş-şuarâ* ve *Tezkire-i Nasrʾâbâdîʾ*den nakl ettiği bilgilere istinaden, Mollâ Şeydâ'nın eserlerinde yer alan mazmunların çoğunlukla başka şairlerden alıntı olduğu söylenmiştir. *Heft-Âsmân*'da *Mahzenü'l-esrâr*'ın başlangıç beytine benzeyen *Devlet-i Bîdâr*'ın başlangıç beyti şu şekilde yer alır:[452]

Bismillâhirrahmânirrahîm
Amede serçeşme-i feyz-i 'amîm[453]

Eserin nüshasına ulaşamadığımız için burada eser hakkında fazla detaya ve mukayeseli analize yer verilememiştir.

2.2.1.16. Mîr Muhammed Bâkir-i Dâmâd (ö.1046/1636), ***Maşrıku'l-envâr.***

İşrâk mahlasıyla da bilinen Mîr Muhammed Bâkir-i Dâmâd'ın *Maşrıku'l-envâr*'ı, *Mahzenü'l-esrâr*'a naziredir ve aynı vezinde yazılmıştır. *Riyâzü'ş-şu'arâ* ve *Heft-Âsmân* adlı tezkirelerde eserin adı *Matlaʿu'l-envâr* olarak kaydedilmiştir. *Maşrıku'l-envâr* mesnevîsi, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ında olduğu gibi besmele ile başlar:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Fâtiha-i mushâf-i ummîd u bîm[454]

[452]**A.e.**, s. 138.
[453]**A.e.**, s. 139.
[454]Mîr Muhammed Bâkir-i Dâmâd, **Dîvân-i İşrâk**, ed. Cûyâ Cihânbahş, Samîrâ Pûstîndûz, Tahran, Merkez-i Pejûhiş-i Mîrâs-i Mektûb, 1385, s. 7.

İşrâk, eserini *Mahzenü'l-esrâr*'ı örnek alarak yazdığını mesnevînin beyitlerinden birinde şöyle açıklar:

Nûr-i hıred maşrık-i envâr bâd
Sâye-yi û Mahzen-i esrâr bâd[455]

Dîvân-ı İşrâk adlı mecmuada şairin *Maşrıku'l-envâr* adlı mesnevîsinin sadece mukaddime kısmı kaydedilmiştir. Eserin mukaddimesindeki başlıklar şu tertiple yer almaktadır: Besmele, tahmîd, Münâcât-i evvel (tevhîdî), Münâcât-i dovvom (tevhîdî ve temcîdî), Münâcât-i seyyom (istiğfârî), üç na't, Feslu'l-hitâb (Hz. Ali'ye medhiye), hitâb-i zemîn-bûs (eimme-i tâhirîn), Hz. Mehdî'ye medhiye, sebeb-i te'lîf. Başlıklardan anlaşıldığı üzere şair, itikadı gereği Hz. Muhammed'den sonra Hz. Ali ve Eimme'nin medhine de yer vermektedir.[456] İşrâk*, Maşrıku'l-envâr*'ın mukaddimesinde besmele, tahmîd, münâcât ve na't başlıklarına kadar Nizâmî'yi takip eder ve sonrasında *Mahzenü'l-esrâr*'da olamayan Hz. Ali, eimme-i tâhirîn ve Hz. Mehdî ile ilgili medhiyelere yer verir. Eserin tamamı *Dîvân*'da yer almadığı için mkaddime bu medhiyelerden sonra sebeb-i telif bölümü ile bitmektedir. Cihânbahş, Dîvân-ı İşrâk'ın mukaddimesinde *Maşrıku'l-envâr*'ın tamamlanmamış olduğu düşüncesini paylaşmıştır.[457]

2.2.1.17. Şeyh Muhammed Ali Hazîn (ö. 1180/1766), ***Matmahu'l-enzâr***.

Sebk-i Hindi'nin son şairlerinden Şeyh Muhammed Ali Hazîn'nin *Matmahu'l-enzâr*'ı, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına naziredir ve aynı vezinde yazılmıştır. Eserin başlangıç beyti *Mahzenü'l-esrâr*'da olduğu gibi besmele ile değil şu beyitle başlamaktadır:

[455]**A.e.**, s. 28.
[456]**A.e.**, s.5-29.
[457]**A.e.**, s. 110.

Ey dil-i efsurde hurûş-et kucâ'st
Hâmuşî ez-zemzeme, cûş-et kucâ'st[458]

Matmahu'l-enzâr, şairin diğer eserlerinin de bir araya geldiği *Dîvân-ı Hazîn-i Lâhîcî* adlı mecmuada bulunmaktadır.[459] Bu mecmuada mesnevînin sadece mukaddimesi ve birkaç başlık yer alır ve şu tertiple verilir: Şair önce gönülle dertleşir, ardından tevhîd, na't ve Hz. Ali'nin medhini yaptığı "Fi'l-menkıbe" başlığına yer verir. Bu kısımdan sonra yer alan diğer iki başlık şu şekilde verilmiştir: "Guşâyişnâme-i İrfân-i Debîr Be-Destân-sencî-i Hâme-i Bulend-Safîr", "Demîden-i Subh-i Tecellî Ez-Ufk-i Huviyyet-i Zât Ber-Tenvîr-i Zulmet-kede-i Eniyyet-i Cihân".[460]

"Demîden-i Subh-i Tecellî Ez-Ufk-i Huviyyet-i Zât Ber-Tenvîr-i Zulmet-kede-i Eniyyet-i Cihân" başlığı *Matmahu'l-enzâr'*ın ilk makalesi özelliğini taşımaktadır. Hazîn bu tamamlanmamış makalede *Mahzenü'l-esrâr*'ın "İnsanın Yaratılışı Hakkında" ünvanlı ilk makalesine benzer bir şekilde (hıred) yani aklın yaratılışını anlatmıştır. Hazîn hem muhtevada hem de başlık verme konusunda kendi tarzını ortaya koyabilmiştir. *Matmahu'l-enzâr'*ın mukaddimesi eksik de olsa tertip, bazı yeni konu başlıkları ve muhteva açısından *Mahzenü'l-esrâr*'ın mukaddimesine nazaran bazı farklılıklar gösterir. Ancak Hazîn'nin dil ve âhenk konusunda Nizâmî'yi örnek aldığı görülür. Hazîn, çalıştığı başlıkları ayrıca kısa tutmuştur. Eserin bulunduğu çoğu nüshalarda ve kaynaklarda eksik bir şekilde kaydedildiği görülmektedir. Bazı nüshalarda ayrıca eserin tamamlanmadığı bilgisi geçilmiştir.

2.2.1.18. Ebü'l-'Âsım Abdülhâlîm (?), ***Çâre-i Bîmâr***.

[458]Muhammed Ali Hazîn-i Lâhîcî, **Dîvân-i Hazîn-i Lâhîcî**, ed. Zabîhullâh Sâhibkâr, Tahran, Neşr-i Saye, 1378, s. 566.
[459]**A.e.**, s.765.
[460]**A.e.**, s. 765-770.

Tezkire-i Heft-Âsmân'da ayrıca *Mahzenü'l-esrâr*'la aynı vezinde yazılan, Âsım mahlasıyla bilinen Ebü'l-'Âsım Abdülhâlîm'in *Çâre-i Bîmâr*'ı kayıtlıdır. Nizâmî'de olduğu gibi eserin başlangıç beyti besmele ile başlıyor:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Harf-i nuhust est zi-nazm-i hakîm[461]

Tezkire'de eserin mukaddimesinden tahmîd ve sözün ve şairlerin değeri üzerine olan başlıklardan kısa örnekler bulunur. Mesnevîye ulaşılmamıştır. Ayrıca *Tezkire-i Heft-Âsmân*'da Âsım'a ait verilen birkaç örnek beyitte onun Nizâmî'yi övdüğü ve aynı zamanda Nizâmî'nin iki büyük ve önde gelen takipçisinin ismini zikrettiği görülmektedir.[462]

Bûd Nizâmî be-sarîr-i suhan
Pâdişeh-i tarz-ı cedîd u kuhan

Mulk-i suhan mulk-i Nizâmî buved
Şahne-gî ez-Husrev u Câmî buved[463]

2.2.2. Hüsrev ü Şîrîn Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Tezin önceki bölümlerinde *Hüsrev ü Şîrîn* hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Fars edebiyatında *Hüsrev ü Şîrîn'*e yazılan cevaplar bölümüne geçmeden önce burada eserin konusu, muhtevâsı ve şekli hakkında bazı kısa bilgiler ayrıca aktarılmıştır.

[461]**Tezkire-i Heft-Âsmân**, s.170.
[462]**A.e.**, s. 170.
[463]**A.e.**, s. 170.

Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsi (576/1181), yaklaşık 6500 beyitten oluşmaktadır ve "mefâ'îlün mefâ'îlün feûlün" vezniyle yazılmıştır. Eser, İran'ın kralı II Hüsrev Pervîz ile Ermenî prensesi Şîrîn'in aşkını anlatır. Destgerdî'nin hazırladığı metne göre mesnevînin konu başlıkları şu tertiple verilmiştir:

1. Tevfîk Hâsten ez-Hudâvend-i Cihân (Allah'tan tevfîk isteme)
2. Der Tevhîd-i Bârî (Tevhîd)
3. Der İstidlâl-i Nazar ve Tevfîk-i Şinâht (Görüşe delil getirmek ve mârifetin tevfîki)
4. Âmurziş Hâsten (Allah'tan mağfiret istemek)
5. Der Na't-i Resûl-i Ekrem (s.a.v.) (Hz. Peygamber'e na't)
6. Der Sâbıka-i Nazm-i Kitâb (Sebeb-i telif)
7. Der Sitâyiş-i Ebû Tâlib Tuğrul Arslan (Ebû Tâlib Tuğrul Arslan'a medhiye)
8. Sitâyiş-i Atâbek-i A'zam Şemsuddîn Muhammed (Atâbek-i a'zam Şemsuddîn Muhammed'e medhiye)
9. Hitâb-i Zemîn-bûs
10. Der Medh-i Şâh Muzaffaruddîn Kızıl Arslan (Şâh Muzaffaruddîn Kızıl Arslan'a medhiye)
11. Hikâyet (Hikâye)
12. Der Pejûhiş-i În Kitâb (Bu kitabın hazırlanması hakkında)
13. Suhanî Çend Der 'İşk (Aşk üzerine birkaç söz)
14. Ozr-engîzî der-Nazm-i Kitâb (Kitabın yazılışı için mazeret bildirmek)
15. Âğâz-i Dâstân-i Husrev u Şîrîn (Hüsrev ü Şîrîn hikâyesine başlama)
16. Sifat-i Buzurg Ummîd (Büzürg Ümmîd'in tavsîfi)
17. İşret-i Husrev der-Mergzâr ve Siyâset-i Hurmuz (Hüsrev'in çimenlikte işreti ve Hürmüz'ün siyaseti)
18. Şefî' Engîhten-i Husrev Pîrân-râ Pîş-i Peder (Babasının onu affetmesi için Hüsrev'in ihtiyarlardan yardım istemesi)

19. Be-Hâb Dîden-i Husrev Niyây-i Hîş (Hüsrev'in ceddi Enûşirvân'ı rüyasında görmesi)
20. Hikâyet-Kerden-i Şâpûr ez-Şîrîn ve Şebdîz (Şâpûr'un Şîrîn ve Şebdîz'den bahsetmesi)
21. Vasf-i Cemâl-i Şîrîn (Şîrîn'in güzel yüzünün tavsîfi)
22. Sifat-i Şebdîz (Şebdîz'in tavsîfi)
23. Reften-i Şâpûr der-Ermen be-Taleb-i Şîrîn (Şâpûr'un Ermen'e Şîrîn'i istemeye gitmesi)
24. Der Nijâd-i Şebdîz (Şebdîz'in soyu hakkında)
25. Numûden-i Şâpûr Sûret-i Husrev-râ Bâr-i Evvel (Şâpûr'un ilk kez Hüsrev'in sûretini göstermesi)
26. Numûden-i Şâpûr Sûret-i Husrev-râ Bâr-i Dovvom (Şâpûr'un ikinci kez Hüsrev'in sûretini göstermesi)
27. Numûden-i Şâpûr Sûret-i Husrev-râ Bâr-i Sevvom (Şâpûr'un üçüncü kez Hüsrev'in sûretini göstermesi)
28. Peydâ-Şuden-i Şâpûr (Şâpûr'un ortaya çıkması)
29. Gurîhten-i Şîrîn ez-Nezd-i Mehînbânû be-Medâyîn (Şîrîn'in Mehînbânû'nun yanından Medâyin'e kaçması)
30. Endâm Şusten-i Şîrîn der-Çeşme-i Âb (Şîrîn'in çeşmede yıkanması)
31. Dîden-i Husrev Şîrîn-râ der-Çeşmesâr (Hüsrev'in Şîrîn'i çeşmede görmesi)
32. Resîden-i Şîrîn be-Muşkû-yi Husrev der-Medâyîn (Şîrîn'in Medâyin'de Hüsrev'in köşküne varması)
33. Tertîb-Kerden-i Kûşk Berây-i Şîrîn (köşkün Şîrîn için hazırlanması)
34. Resîden-i Husrev be-Ermen Nezd-i Mehînbânû (Hüsrev'in Ermen'e Mehînbânû'nun yanına gitmesi)
35. Meclis-i Bezm-i Husrev ve Bâz Âmeden-i Şâpûr (Hüsrev'in bezm meclisi ve Şâpûr'un geri gelmesi)

36. Âgâhî Dâden-i Şâpûr Husrev-râ ez-Şîrîn (Şâpûr'un Hüsrev'e Şîrîn hakkında bahsetmesi)
37. Reften-i Şâpûr Diger-bâr be-Taleb-i Şîrîn (Şâpûr'un bir kez daha Şîrîn'i almaya gitmesi)
38. Âgâhî-i Husrev ez-Merg-i Peder (Hüsrev'in babasının ölümünü öğrenmesi)
39. Ber-Taht Nişesten-i Husrev be-Cây-i Peder (Hüsrev'in babası yerine tahta geçmesi)
40. Bâz-âverden-i Şâpûr Şîrîn-râ Pîş-i Mehînbânû (Şâpûr'un Şîrîn'i Mehînbânû'nun yanına geri getirmesi)
41. Gurîhten-i Husrev ez-Behrâm-i Çûbîn (Hüsrev'in Behrâm-ı Çûbîn'den kaçması)
42. Be-Hem Resîden-i Husrev ve Şîrîn der-Şikârgâh (Hüsrev ve Şîrîn'in şikârgâhta kavuşması)
43. Enderz ve Sevgend Dâden-i Mehînbânû Şîrîn-râ (Mehînbânû'nun Şîrîn'i nasîhat etmesi)
44. Çevgân Bâhten-i Husrev bâ-Şîrîn (Hüsrev'in çevgân oyununda Şîrîn'e yenilmesi)
45. Sıfât-i Bahâr ve Ayş-i Husrev u Şîrîn (Baharın tavsîfi ve Hüsrev ile Şîrîn'in zevk u safâsı)
46. Şîr Kuşten-i Husrev der-Bezmgâh (Bezmgâh'da Hüsrev'in aslanı öldürmesi)
47. Efsâne Guften-i Husrev ve Şîrîn ve Şâpûr ve Duhterân (Hüsrev ve Şîrîn'in ve Şâpûr'la kızların hikâye anlatması)
48. Efsâne-serâyî-i Deh Duhter (On kızın hikâye anlatması)
49. Âzurden-i Husrev ez-Şîrîn ve Reften be-Cânib-i Rûm (Hüsrev'in Şîrîn'den incinmesi ve Rum ülkesine doğru gitmesi)
50. Pâsuh-i Şîrîn (Şîrîn'in cevabı)
51. Pâsuh Dâden-i Husrev Şîrîn-râ (Hüsrev'in Şîrîn'e cevap vermesi)

52. Pâsuh-i Şîrîn Husrev-râ (Şîrîn'in Hüsrev'e cevabı)
53. Lâbe-Kerden-i Husrev Pîş-i Şîrîn (Hüsrev'in Şîrîn'e yalvarışı)
54. Reften-i Husrev ez-Pîş-i Şîrîn (Hüsrev'in Şîrîn'in yanından gitmesi)
55. Ceng-i Husrev bâ-Behrâm ve Gurîhten-i Behrâm (Hüsrev'in Behrâm'la savaşı ve Behrâm'ın kaçması)
56. Ber-Taht Nişesten-i Husrev be-Medâyin Bâr-i Dovvom (Hüsrev'in ikinci kez Medâyin'de tahta geçmesi)
57. Nâlîden-i Şîrîn der-Cudâyî-i Husrev (Şîrîn'in Hüsrev'den ayrı kalıp ağlaması)
58. Vasiyet-Kerden-i Mehînbânû Şîrîn-râ (Mehînbânû'nun Şîrîn'e vasiyet etmesi)
59. Nişesten-i Şîrîn be-Pâdişâhî (Şîrîn'in padişahlık tahtına geçmesi)
60. Âmeden-i Şîrîn be-Medâyin (Şîrîn'in Medâyin'e gelmesi)
61. Âgehî-i Husrev ez-Merg-i Behrâm-i Çûbîn (Hüsrev'in Behrâm-ı Çûbîn'nin ölüm haberini alması)
62. Bezm-ârâyî-i Husrev - Sî Lahn-i Bârbed (Hüsrev'in bezm meclisi düzenlemesi ve Bârbed'in otuz nağmesi)
63. Şefâ'at-Kerden-i Husrev Pîş-i Meryem ez-Şîrîn (Hüsrev'in Meryem'in yanında Şîrîn'i şefâ'at etmesi)
64. Firistâden-i Husrev Şâpûr-râ be-Taleb-i Şîrîn (Hüsrev'in Şâpûr'u Şîrîn'i almaya göndermesi)
65. 'İtâb-Kerden-i Şîrîn be-Şâpûr (Şîrîn'in Şâpûr'a sinirlenmesi)
66. Âğaz-i 'İşk-i Ferhâd (Ferhâd'ın aşkının başlaması)
67. Âmeden-i Şîrîn be-Temâşâ-yi Ferhâd (Şîrîn'in Ferhâd'ı izlemeye gelmesi)
68. Zârî-Kerden-i Ferhâd ez-'İşk-i Şîrîn (Ferhâd'ın Şîrîn'in aşkı için gözyaşı dökmesi)
69. Âgâhî Yâften-i Husrev ez-'İşk-i Ferhâd (Hüsrev'in Ferhâd'ın aşkından haberdâr olması)

70. Re’y-Zeden-i Husrev der-Kâr-i Ferhâd (Ferhâd’ın konusuyla ilgili Hüsrev’in fikir alması)
71. Taleb-Kerden-i Husrev Ferhâd-râ (Hüsrev’in Ferhâd’ı çağırması)
72. Munâzere-i Husrev bâ-Ferhâd (Hüsrev’in Ferhâd’la münâzarası)
73. Kûh Kenden-i Ferhâd ve Zârî-i Û (Ferhâd’ın dağı delmesi ve ağlaması)
74. Reften-i Şîrîn be-Kûh-i Bîsutûn ve Sakat-Şuden-i Esb-i Vey (Şîrîn’in Bîsütûn Dağı’na gitmesi ve atının ölmesi)
75. Âgâhî-i Husrev ez-Reften-i Şîrîn Nezd-i Ferhâd ve Kuşten-i Ferhâd be-Mekr (Hüsrev’in Şîrîn’in Ferhâd’ın yanına gittiğini öğrenmesi ve Hüsrev’in Ferhâd’ı hile ile öldürmesi)
76. Ta’ziyet-nâme-i Husrev be-Şîrîn ez-Râh-i Tanz (Hüsrev’in Şîrîn’e alaylı tâziyenâmesi)
77. Murden-i Meryem (Meryem’in vefat etmesi)
78. Ta’ziyet-nâme-i Şîrîn be-Husrev der-Merg-i Meryem ez-Râh-i Bâd-efrâh (Şîrîn’in Hüsrev’e Meryem’in ölümü için ceza olarak tâziteynâmesi)
79. Resîden-i Nâme-i Şîrîn be-Husrev (Şîrîn’in Hüsrev’e yazdığı mektubun ulaşması)
80. Sifat-i Dâd û Dihiş-i Husrev (Hüsrev’in adalet ve ihsanının tavsîfi)
81. Be-mî-Nişesten-i Husrev ber-Taht-i Tâgdîsî (Hüsrev’in Taht-i Tâkdîsî’ye[464] oturması)
82. Şenîden-i Husrev Evsâf-i Şeker-i İspahânî-râ (Hüsrev’in Şeker-i İspahânî’nin vasıflarını duyması)
83. Reften-i Husrev be-İsfahân der-Temennâ-yi Şeker (Hüsrev’in Şeker’i arzuladığı için İsfahân’a gitmesi)
84. Tefahhus-i Husrev der-Kâr-i Şeker ve Hâstârî-i Û (Hüsrev’in Şeker’i araştırması ve onu istemeye gitmesi)

[464]Taht-i Tâkdîs: Hüsrev Pervîz’e Ferîdûn’dan kalan tahtın ismi Tâkdîs’tir.

85. Tenhâ Manden-i Şîrîn ve Zârî-Kerden-i vey (Şîrîn'in yalnız kalması ve gözyaşı dökmesi)
86. Sitâyiş-i Subh-gâh (Sabah vaktinin methi)
87. Niyâyiş-Kerden-i Şîrîn bâ-Yezdân-i Pâk (Şîrîn'in Allah'a dua etmesi)
88. Reften-i Husrev Sûy-i Kasr-i Şîrîn be-Bahâne-yi Şikâr (Avlamak için Hüsrev'in Şîrîn'in köşküne doğru gitmesi)
89. Dîden-i Husrev Şîrîn-râ ve Suhan Guften bâ-Şîrîn (Hüsrev'in Şîrîn'i görmesi ve onunla konuşması)
90. Pâsuh Dâden-i Şîrîn Husrev-râ (Şîrîn'in Hüsrev'e cevap vermesi)
91. Pâsuh Dâden-i Husrev Şîrîn-râ (Hüsrev'in Şîrîn'e cevap vermesi)
92. Pâsuh Dâden-i Şîrîn Husrev-râ (Şîrîn'in Hüsrev'e cevap vermesi)
93. Pâsuh-i Husrev Şîrîn-râ (Hüsrev'in Şîrîn'e cevap vermesi)
94. Pâsuh Dâden-i Şîrîn be-Husrev (Şîrîn'in Hüsrev'e cevap vermesi)
95. Pâsuh Dâden-i Husrev Şîrîn-râ (Hüsrev'in Şîrîn'e cevap vermesi)
96. Pâsuh Dâden-i Şîrîn Husrev-râ (Şîrîn'in Hüsrev'e cevap vermesi)
97. Pâsuh-i Husrev Şîrîn-râ (Hüsrev'in Şîrîn'e cevap vermesi)
98. Pâsuh Dâden-i Şîrîn Husrev-râ (Şîrîn'in Hüsrev'e cevap vermesi)
99. Bâz-geşten-i Husrev ez-Kasr-i Şîrîn (Hüsrev'in Şîrîn'in köşkünden geri dönmesi)
100. Pâsuh-i Şâpûr be-Husrev (Şâpûr'un Hüsrev'i cevaplaması)
101. Peşîmân-Şuden-i Şîrîn ez-Reften-i Husrev (Şîrîn'in Hüsrev'in gitmesinden pişmanlık duyması)
102. Hâb Dîden-i Husrev ve Ta'bîr-i Şâpûr (Hüsrev'in rüya görmesi ve Şâpûr'un rüyayı yorması)
103. Meclis Ârâsten-i Husrev der-Şikârgâh (Hüsrev'in şikârgâhta bezm meclisi hazırlaması)
104. Gazel Guften-i Nekîsâ ez-Zebân-i Şîrîn (Nekîsâ'nın Şîrîn'in dilinden gazel söylemesi)

105. Surûd Guften-i Bârbed ez-Zebân-i Husrev (Bârbed'in Hüsrev'in dilinden şarkı söylemesi)
106. Surûd Guften-i Nekîsâ ez-Zebân-i Şîrîn (Nekîsâ'nın Şîrîn'in dilinden şarkı söylemesi)
107. Surûd Guften-i Bârbed ez-Zebân-i Husrev (Bârbed'in Hüsrev'in dilinden şarkı söylemesi)
108. Surûd Guften-i Nekîsâ ez-Zebân-i Şîrîn (Nekîsâ'nın Şîrîn'in dilinden şarkı söylemesi)
109. Gazel Guften-i Bârbed ez-Zebân-i Husrev (Bârbed'in Hüsrev'in dilinden gazel söylemesi)
110. Surûd Guften-i Nekîsâ ez-Zebân-i Şîrîn (Nekîsâ'nın Şîrîn'in dilinden şarkı söylemesi)
111. Surûd Guften-i Bârbed ez-Zebân-i Husrev (Bârbed'in Hüsrev'in dilinden şarkı söylemesi)
112. Bîrûn Âmeden-i Şîrîn ez-Hargâh (Şîrîn'in otağdan çıkması)
113. Âverden-i Husrev Şîrîn-râ ez-Kasr be-Medâyin (Hüsrev'in Şîrîn'i köşkten Medâyin'e getirmesi)
114. Zifâf-i Husrev ve Şîrîn (Hüsrev ve Şîrîn'in zifâfı)
115. Enderz-i Şîrîn Husrev-râ der-Dâd u Dâniş (Şîrîn'in Hüsrev'i adalet ve ilim konusunda nasihat etmesi)
116. Su'âl ve Cevâb-i Husrev bâ-Buzurg Ummîd (Hüsrev ve Büzürg Ümmîd arasında soru cevap)
117. Evvelîn Cunbiş, Çigûnegî-i Felek, Ecrâm-i Kevâkib, Mebde' ve Me'âd, Guzeşten ez-Cihân, Der Bakâ-yi Cân, Der Çigûnegî-i Dîdâr-i Kâlbud der-Hâb, Der Yâd-Kerden-i Devre-yi Zindegî-i Pes ez-Merg, Çigûnegî-i Zemîn ve Havâ, Der Pâs-i Ten-durustî ez-Râh-i İ'tidâl, Çigûnegî-i Reften-i Cân ez-Cism, Temsîl-i Mûbed-i Evvel, Temsîl-i Mûbed-i Dovvom, Temsîl-i Mûbed-i Sevvom, Temsîl-i Mûbed-i Çehârom (ilk cünbüş, alem hakkında, yıldızlar, mebde' ve me'âd,

dünya terki, ruhun bakiliği hakkında, uykuda insanın vücudunu görmesi hakkında, ölümden sonraki hayatı anmak, hava ve toprak hakkında, i'tidâl vesilesiyle sağlığı korumak üzerine, ruhun bedenden çıkması hakkında, birinci mûbed'in temsîli, ikinci mûbed'in temsîli, üçüncü mûbed'in temsîli, dördüncü mûbed'in temsîli)

118. Der Nubuvvet-i Peygâmber-i Ekrem (Hz. Peygamber'in nübüvveti hakkında)
119. Guften-i Çihil Kissa ez-Kelîle ve Dimne bâ-Çihil Nukte (Kelîle ve Dimne'den kırk nükte ile kırk hikâye anlatmak)
120. Hikmet ve Enderz-serâyî-i Hakîm Nizâmî (Hakîm Nizâmî'nin hikmet ve öğüt hakkında şiir söylemesi)
121. Sifat-i Şîrûye ve Encâm-i Kâr-i Husrev (Şîrûye'nin tavsîfi ve Hüsrev'in işinin sonu)
122. Nişesten-i Husrev be-Âteşhâne (Hüsrev'in âteşgedeye oturması)
123. Kuşten-i Şîrûye Husrev-râ (Şîrûye'nin Hüsrev'i öldürmesi)
124. Temsîl
125. Bîdâr-Şuden-i Şîrîn (Şîrîn'in uyanması)
126. Hâstegârî-i Şîrûye Şîrîn-râ (Şîrûye'nin Şîrîn'i istemesi)
127. Cân Dâden-i Şîrîn der-Dahme-yi Husrev (Hüsrev'in mezarında Şîrîn'in can vermesi)
128. Nikûhiş-i Cihân (dünyayı yermek)
129. Der Mev'ize
130. Netîce-yi Efsâne-yi Husrev u Şîrîn (Hüsrev ü Şîrîn efsânesinin neticesi)
131. Der Nasîhat-i Ferzend-i Hud Muhammed (Oğlum Muhammed'e nasîhat)
132. Der Hâb Dîden-i Husrev Peygamber-i Ekrem-râ (Hüsrev'in rüyasında Hz. Peygamber'i görmesi)

133. Nâme Nibişten-i Peygamber be-Husrev (Hz. Peygamber'in Hüsrev'e mektup yazması)
134. Mi'râc-i Peygamber (Hz. Peygamber'in mi'râcı)
135. Enderz ve Hatm-i Kitâb (Öğüt ve Kitabı bitirme)
136. Nikûhiş-i Hasûdân (kıskananların ayıplanması)
137. Taleb-Kerden-i Kızıl Şâh Hakîm Nizâmî-râ (Kızıl Şâh'ın Hakîm Nizâmî'yi Çağırması)
138. Te'essuf ber-Merg-i Şemsuddîn Muhammed Cihân Pehlivân (Şemsuddîn Muhammed Cihân Pehlivân'nın ölümü üzerine teessüf).[465]

Fars edebiyatında Nizâmî'nin ustaca yazdığı *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsini ister şekil ister muhteva açısından takip eden önemli eserler ve yazarları hakkında şu bilgilere ulaşılmıştır:

2.2.2.1. Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325), ***Şîrîn ü Hüsrev***.

Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Şîrîn ü Hüsrev* (h. 699/1299) mesnevîsi Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'iyle aynı vezinde ve aynı konuda kaleme alınmıştır. Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i 138 başlık ve 6500 beyitten oluşmaktadır. Emîr Hüsrev'in eseri ise daha az hacim ile 4124 beyitten ve yaklaşık 72 başlıktan meydana gelmiştir. Emîr Hüsrev, mesnevîsinin mukaddimesinde Nizâmî'nin her şeyi söylediğini ve onun da sözü fazla uzatmayacağını, konuyu kısa ve öz anlatacağını ve değerli şeylerden bahsedeceğini, Nizâmî'nin hazinesinden birkaç ziynet (kıymetli söz) alıp kendi hazinesinde kullanacağını şöyle anlatmıştır:

Varak der-pîç-em ez-besyâr-guften
Ki durr-suften bih ez-hâşâk-ruften

[465]Destgerdî, **Husrev u Şîrîn: Hakîm Nizâmî-i Gencei**, s. 3.

Nizâmî çun suhan nâ-gufte ne-g'zâşt
Zi-hûbî gevher-i nâ-sufte ne-g'zâşt

Der-ân gencîne best ez-Gence bunyâd
Digergûn kerd gencûr-i diger yâd

Men ez-vey çîde-em pîrâyeî çend
Der-în gencîne hâhem-kerden-eş bend[466]

Emîr Hüsrev, eserinin hâtime bölümünde Nizâmî'yi kendi üstâdı ve kendisini ise Nizâmî'nin öğrencisi olarak gördüğünü ve Nizâmî'nin beş mesnevîsini örnek alıp yazarak onun ustalığı karşısında kendi şiir yazma gücünü ölçmek istediğini aşağıdaki beyitlerde şöyle anlatmaktadır:

Be-dîn ebced ki tiflân-râ kuned şâd
Misâlî bestem ez-ta'lîm-i ustâd

Guşâd û penc-genc ez-Gence-i hîş
Be-dân penc âzmây-em pence-i hîş

Furû-gûy-em be-şîrîn-ter beyânî
Be-'arz-i dâstânî dâstânî

Ki tâ gûy-ed me-râ 'akl-i girâmî
Zehî şâyiste şâgird-i Nizâmî[467]

[466]Emîr Hüsrev-i Dihlevî, **Şîrîn u Husrev**, ed. Gazanfer Aliyev, Moskova, Neşriyât-i Edebiyât-i Hâver, 1961, s. 33.
[467]**A.e.**, s. 359.

Sunil Sharma, ansiklopedi maddesinde Nizâmî'nin ve Emîr Hüsrev'in eseri arasındaki farklılıklar hakkında şu bilgileri vermektedir:

> "Emîr Hüsrev, Nizâmî gibi Hüsrev'in gençlik coşkusunu anlatan sahnelere yer vermemiştir ve kahramanın karakterinin gelişimi için arka planı oluşturmaktan ziyade hemen aşk hikâyesine geçmeyi seçmiştir. Emîr Hüsrev, hikâyenin temelini oluşturan olay örgüsünü aynı Nizâmî gibi çalışsa da karakterlerin tasvirinde farklı ayrıntılara değinmiştir. Hikâyede padişahlık olaylarına odaklanmamış ve kadın karakterlerini güçlü göstermemiştir. Emîr Hüsrev, Şîrîn karakterini Firdevsî gibi kurnaz bir kadın olarak tasvir etmektedir. Nizâmî, Şîrîn'i daha sempatik göstermiştir. Emîr Hüsrev'in eserinde hikâye, Kral Hürmüz'ün ölümü ve Hüsrev'in İran tahtına geçmesiyle başlıyor. Ardından Behrâm-ı Çûbîn'nin gaspı, Hüsrev'in Şîrîn'e önce arkadaşı Şâpûr tarafından gösterilen bir resmiyle sonrada gerçekte karşılaşıp âşık olmasıyla devam ediyor. Hüsrev siyasi menfaat gerekçesiyle Rum Kayseri'nin kızı Meryem ile evlenmek zorunda kalıyor. Meryem'in ölümünden sonra Hüsrev, kararsızlığı nedeniyle onu azarlayan Şirin'e dönüyor. Şeker'le olan evliliği, Şirin'in kurnazca bir hareketle rakibini öldürmesiyle sona eriyor. Emîr Hüsrev'in hikâyesinde Çin Hakanının oğlu Ferhâd, Şîrîn'e âşık oluyor. Şîrûye'nin Şîrîn'e olan ilgisi de hikâyeden çıkarılmıştır ve ondan sadece Şîrîn'in üvey oğlu ve babasının tahtını gasp eden kişi olarak bahsedilmiştir."[468]

Tâlibî, ansiklopedi maddesinde Emîr Hüsrev'in *Şîrîn ü Hüsrev'*de, konuyu Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinden aldığını yalnız hikâyedeki bazı bölümleri eserinden çıkardığını ve hikâyede yer alan bazı karakterlerin özelliklerini veya rolünü değiştirdiğini söyler. Tâlibî'nin verdiği bilgiye göre,

[468]Sunil Sharma, "ḴAMSA OF AMIR ḴOSROW," **Encyclopaedia Iranica**, XV/4, pp. 445-448, (Çevrimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/kamsa-amir-kosrow 23 Şubat 2017.

Emîr Hüsrev, hikâyenin bazı bölümlerinde Nizâmî'nin hikâyesinde olan bazı karakterler yerine farklı karakterler kullanmıştır ve hikâyede bazı küçük değişikliklere de yer vermiştir.[469]

Emîr Hüsrev'in *Şîrîn ü Hüsrev* mesnevîsinin başlangıç tertibi *Hüsrev ü Şîrîn*'in başlangıç tertibini izler. Mukaddimede Nizâmî, aşk üzerine tasavvufî görüşlerini aktarır. Emîr Hüsrev, önce tasavvufî bakış açısıyla alemin hakikati üzerine konuşur ve şer' (şeriat) ile İslâm'ın önemini vurgular. Sonra aşkın fazileti üzerinde durur. Bu başlıklardan sonra "Ağaz-i Dâstân" başlığına geçmeden önce Emîr Hüsrev, Nizâmî'den farklı olarak bir hikâyeye ve evladına nasîhatte bulunduğu bir başlığa yer vermiştir. Emîr Hüsrev'in hamsesinde yer alan mesnevîlerin genelinde görünen ve dikkat çeken bir husus onun eserin mukaddimesinde evladına nasihat bölümüne yer vermesidir.

Hikâyenin anlatıldığı esas bölümde Emîr Hüsrev, Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı bölümlerde küçük değişiklikler yapmıştır. Örneğin Nizâmî'nin hikâyesinde Hüsrev, gençken nedimi Şâpûr'dan Ermen prensesî Şîrîn'in güzelliği hakkında duyduğu vasıflardan sonra, Şîrîn'i görmeden ona âşık olur. Şîrîn de Şâpûr'un çizdiği Hüsrev'in resmini görüp ona âşık olur. Emîr Hüsrev'in hikâyesinde ise Hüsrev, Şîrîn'in tasvîrini görünce ona âşık olur. Nizâmî'nin hikâyesinde Şîrîn, Meryem'i zehirleyerek öldürür. Emîr Hüsrev'in hikâyesinde ise Meryem, rakibi Şîrîn'in üzüntüsünden yatağa düşüp ölür. Destgerdî'nin yaptığı açıklamaya göre Nizâmî, Şîrîn'in Meryem'i zehirleyerek öldürmesi konusunu mecazi anlamda kullanmıştır ve Şîrîn'in çektiği acıların ve hicrânın neticesinde oluşan zehirli kuvvetle Meryem helâk olmuştur.[470]

2.2.2.2. Ârif-i Erdebîlî (ö. 771/1370), ***Ferhâdnâme***.

[469]Mâsûme Tâlibî, "Husrev u Şîrîn", **Dâiretu'l-ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî**, C. IV. (Çevrimiçi) https://www.cgie.org.ir/fa/article, 10 Şubat 2024.
[470]Destgerdî, **Husrev u Şîrîn: Hakîm Nizâmî-i Genceî,** s. 266.

Ârif-i Erdebîlî'nin *Ferhâd u Gülistân* adıyla da bilinen *Ferhâdnâme*'si Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'ine naziredir ve aynı vezinde kaleme alınmıştır. Hacim olarak Nizâmî'nin 6500 beyitlik *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsine göre daha küçük bir mesnevîdir ve yaklaşık 460 beyitten meydana gelmiştir. Ârif-i Erdebîlî'nin *Ferhâdnâme*'sinde Ferhâd'ın Gülistân ve Şîrîn ile hikâyesi anlatılıyor. Hikâyede Ferhâd, Gülistân'ın resmine âşık oluyor ve sonra onunla evleniyor. Nizâmî'nin hikâyesinde Ferhâd, Şâpûr ile beraber Çin'de aynı ustadan eğitim alan heykeltıraş ve mimar bir gençken Ârif-i Erdebîlî'nin hikâyesinde Ferhâd, Çin fağfurunun oğludur. Ayrıca Nizâmî'nin hikâyesinde Gülistân adlı karakter bulunmamaktadır ve hikâyede Ferhâd sadece Şîrîn'e âşık olur. *Ferhâdnâme'*de Gülistân erken vefat eder. Ermen[471] şahının kızı Şîrîn, Ferhâd'a âşıktır ama Ferhâd'ın Gülistan ile evlenmesi ve Hüsrev'in Şîrîn'i istemesi Şîrîn'in Ferhâd'a aşkını ilan etmesine izin vermemiştir. Hüsrev, Ferhâd ve Şîrîn'in aşkından haberdar olunca Ferhâd'ı öldürmek ister ama Ferhâd kurtulur. Hüsrev'in eşi Meryem, eşinin Şîrîn'e olan aşkını duyunca Hüsrev de Şîrîn ve Ferhâd'ın evliliğine razı olur ancak Ferhâd için bir şart koşar o da Ferhâd'ın Bîsütûn Dağı'nı delmesidir. Ferhâd, dağı delmeye meşgulken bir yaşlı kadının onu zehirlemesiyle can verir. Erdebîlî'nin yazdığı hikâye kendisinin de aşağıdaki beyitte söylediği gibi yenilikler içerir ve Nizâmî'nin Ferhâd ile ilgili yazdıklarının aksidir.[472]

Ne-guft-em kissa-yi Şîrîn tamâmî
Ki guften bûd ber-aks-i Nizâmî

Suhan der-'işk-i Ferhâd ân-çi fermûd

[471]Ermenistan.
[472]Ali Kerîmzâde, "Ferhâd-nâme: Rivâyetî Dîgergûn ez-Dâstân-i Şîrîn u Ferhâd", **Feslnâme-i Pejûhiş-hâ-yi Edebî ve Belâgî**, 1397, sy. 22, s. 66-77.

Rivâyet pîş-i men ber-aks-i ân bûd[473]

Erdebîlî, mukaddimede hikâyesini yazarken Ferhâd'ın farklı hikâyelerini içeren bir kitaba başvurduğuna ayrıca işaret etmiştir.[474]

2.2.2.3. Vahşî-i Bâfkî (ö. 991/1583), ***Ferhâd ü Şîrîn*** ve ***Nâzır u Manzûr***.

Vahşî-i Bâfkî'nin *Ferhâd ü Şîrîn* ile 1569 beyitten oluşan *Nâzır u Manzûr* (966/1559) mesnevîlerini Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsini örnek alarak yazdığı bilinir.[475]*Ferhâd ü Şîrîn*, Vahşî'nin ölümü sebebiyle yarım kalmıştır ve tamamlanmamış olan mesnevî 1070 beyitten ibarettir. Bu eksik kalan mesnevîye sonraları Visâl-i Şîrâzî 1251 beyit eklemiştir. Visâl-i Şîrâzî'nin ölümünden sonra Sâbir-i Şîrâzî esere 304 beyit daha ilave etmiştir.[476]*Ferhâd ü Şîrîn*, Hüsrev'in sevgilisi ve eşi olan Şîrîn ile heykeltıraş Ferhâd'ın arasındaki aşk macerasını anlatır. *Ferhâd ü Şîrîn*'de Hüsrev ile yaşayan Şîrîn, Hüsrev'in Şeker-i İsfahânî'ye âşık olduğunu duyunca Bîsütûn'a gider ve orada bir köşk yaptırmak için Ferhâd'ı bulur. Ferhâd, Şîrîn'e âşık olur. Şîrîn, aşkını ispat etmesi için Ferhâd'dan Bîsütûn Dağı'nı delmesini ister. Bu aşk macerasını öğrenen Hüsrev bu aşkı yok etmek için bir çare düşünür. Şîrîn ölür ve Ferhâd da Bîsütun Dağı'nda can verir. Hikâyenin sonunda Hüsrev oğlu tarafından öldürülür. Safarî ve Âğâhânî, Bâfkî'nin *Ferhâd ü Şîrîn* eserini inceledikleri makalede hikâyenin Hüsrev ile Şeker ve Ferhâd ile Şîrîn'in aşk macerası üzerine şekillendiğini ve eserdeki rivayetin Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inden farklı olduğunu bildirmişlerdir. Ayrıca Bâfkî'nin hikâyesinde Şîrîn'in ölümünün belirsiz olduğunu, Ferhâd'ın ölümünün ise Nizâmî'nin hikâyesinde olduğu şekilde

[473]Ârif-i Erdebîlî, **Ferhâdnâme**, ed. Abdurrızâ Âzer, Tahran, İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İrân, 2535, s. 125.
[474]Kerîmzâde, "Ferhâd-nâme: Rivâyetî Dîgergûn ez-Dâstân-i Şîrîn u Ferhâd", s. 69.
[475]Muhammed Takî Hulûsî, "Câygâh-i Nizâmî der-Mesnevî-surâyî ve Şinâhtî ez-Mukallidân-i Meşhûr-i Vey", **Pejûhiş-nâme-yi Ulûm-ı İnsânî-i dânişgâh-i Şehîd Bihiştî**, sy. 28, 1379, s. 78-96.
[476]Derya Örs, "Vahşî-i Bâfkî", **TDVİA**, C. XLII, 2012, s. 449-450.

Hüsrev'in yaptığı hile ile Şîrîn'in ölüm haberini almasıyla gerçekleştiğini söylemişlerdir.[477]

Vahşî-i Bâfkî, *Ferhâd ü Şîrîn* mesnevîsinin mukaddimesinde "Der nikûyî-i hamûşî ve 'işk", "Der çigûnegî-i 'işk", "Der sitâyiş-i 'işk ve iksîr-i hakikat", "Der cilve-yi 'işk"[478] başlıklarını birer temsîlî hikâye ile aktararak Nizâmî'ye nazaran aşk konusu üzerinde daha çok durmak istemiştir.

Vahşî-i Bâfkî'nin diğer eseri olan *Nâzır u Manzûr*'a gelince şair bu lirik ve aynı zamanda didaktik mesnevîyi *Hüsrev ü Şîrîn* vezninde yazmıştır. Hikâye, Çinli padişah ve vezirinin çocuklarının arasındaki aşk macerasını anlatır. Çocukluktan beri birbirine âşık olan bu iki genç (iki erkek), uzun yıllar ayrı kaldıktan sonra Mısır'da kavuşurlar. Mesnevînin mukaddimesi tevhîd, na't ve Hz. Ali'ye medhiye ile başlar. İnsanın ve dünyanın yaratılışı, insanoğluna aşkın, sevginin ve aklın bağışlanması, sebeb-i telif, dostların vefasızlığı, uzletin fazîleti gibi konular da mukaddimede yer almaktadır. Vahşî-i Bâfkî, mukaddimede dünyadaki yaşamı düşünmeye ve bundan öğütler almaya dikkat çeker ve insanların saadeti için dua eder.[479] Şair, aşağıdaki beyitlerde *Nâzır u Manzûr*'u çeşitli cevherlerden oluşan bir sanat hazinesine benzetir ve diğer söz sanatçılarından farklı bir gevhere (söze) sahip olduğunu söyler:

Çu în genc-i huner tertîb dâdem
Zi-her cevher der-û durcî nihâdem[480]

Niyem ez-kısm-i her gevher-furûşî

[477]Cihângîr Safarî, Mahmûd Ağâhânî, "Tahlîl-i Rivâyet-şinâsî-i Manzûme-i Ferhâd u Şîrîn-i Vahşî-i Bâfkî Ber-esâs-i Dîdgâh-i Sâhtâr-i Zamanbend", **Feslnâme-i Mutâlaât-i Zebân ve Edebiyât-i Ganâyî**, 1399, sy. 37, s. 59-74.
[478]Vahşî-i Bâfkî, **Dîvân-i Eş'âr**, ed. Said Nefîsî, Tahran, İntişârât-i Sâlis, 1392, s. 384.
[479]Ma'sûme Esedzâde vd. "Berresî-i Sebk-şinâsî-i Manzûme-i Ganâyî-i Nâzir û Manzûr Eser-i Vahşî-i Bâfkî", **Neşrîye-yi Bahâr-i Edeb**, 1401, sy. 74, s. 203-219. Ayrıca bkz. Eşref Mahmûdabâdî, Ali Asgar Babasafarî, "Tatbîk-i 'Anâsir-i Dâstân der-dû-Manzûme-i 'Âşıkâne; Husrev û Şîrîn-i Nizâmî ve Nâzir û Manzûr-i Vahşî-i Bâfkî", **Feslnâme-i Bahâristân-i Suhan,** 1396, sy. 38, s. 145-170.
[480]Vahşî-i Bâfkî, **Dîvân-i Eş'âr**, s. 384.

Be-sûy-i gevher-i men dâr gûşî[481]

"Ben bu şiir hazinesini tertip ederken bu hazinenin içine her bir cevheri içine alan bir sandık yerleştirdim. Ben başkaları gibi değilim ve başka türlü bir inci topladım."

2.2.2.4. Mevlânâ Abdullah Hâtifî (ö. 927/1521), ***Şîrîn ü Hüsrev***.

Mevlânâ Abdullah Hâtifî'nin *Şîrîn ü Hüsrev*'i (h. 889/1484) Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'ine naziredir. 1800 beyitten oluşan bu mesnevî Ali Şîr Nevâyî'ye ithaf edilmiştir.[482]Hâtifî, mesnevîsinin hâtime bölümünde sıkıcı olmayan, iç açıcı ve hayal dolu bir hikâye anlattığını aşağıdaki beyitlerde bildirmiştir:

Ne-ez sustî-i tab' est ey bed-endîş
Ki der-guften ne-kûşîd-em ez-în bîş

Ne-bisyâr-i melâl-engîz gûy-em
Ferah-bahş û hayâl-engîz gûy-em[483]

Hâtifî, hâtime bölümünde Nizâmî'yi örnek almak istediğini ancak başta onunla boy olçüşebilmenin zor olduğunu düşündüğünü aşağıdaki beyitlerde açıklamaktadır:

Havâ-yi în me-râ mî-bûd peyvest
Ki der-bahr-i Nizâmî efken-em şest

Ne-mîdîd-em zi-hîş ân zûr u bâzû

[481]**A.e.**, s. 385.
[482]Mürsel Öztürk, "Hâtifî", **TDVİA**, C. XVI, 1997, s. 468.
[483]Abdullah Hâtifî, **Şîrîn u Husrev**, Moskova, İntişârât-i Dâniş, 1977, s. 134.

Ki âr-em pîş-i seng-i û terâzû

Şud âhir hizr-i fikret reh-numûn-em
Be-himmet burd ez-în zulmat birûn-em[484]

Hâtifî'nin *Şîrîn ü Hüsrev*'i, Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inden daha kısa bir mesnevîdir. Hâtifî, mesnevîsinin konusunu Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inden almıştır. Yalnız Hâtifî, Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı olaylarda ve yerlerde değişiklikler yapmıştır. Nizâmî'deki bazı başlıkları ve bölümleri çıkarmıştır. Bazı olayların detaylarını anlatmamıştır ve bazı detayları değiştirmiştir.

Hatifî, Nizâmî'nin hikâyesinde anlatılan bazı bölümleri aşağıdaki şekilde değiştirmiştir:

Nizâmî'nin hikâyesinde Hürmüz bir çocuğunun olması için Allah'a yalvarıp kurbanlar keser ve sonunda bir erkek çocuğu olur ve ona Hüsrev Pervîz adını verir. Hâtifî'nin hikâyesinde ise Hürmüz, rüyasında yakasından bir güneşin doğduğunu görür ve rüyası bir oğlunun dünyaya geleceği şeklinde yorumlanır.

Nizâmî'nin hikâyesinde Hüsrev, bir köy evinde bezm meclisi kurar ve o sırada atı çimenliklere zarar verir ve nedimi bir çiftçi tarlasından koruk çalar, bunları duyan Hürmüz ise oğlunu cezalandırır. Hâtifî'nin hikâyesinde ise Hüsrev'in güzel kullarından biri bir çiftçinin bağına girip elma koparır. Hüsrev onu cezalandırır. Hüsrev'in bu adaletli davranışını gören Hürmüz, onu memleketin şahı yapar.

Nizâmî'nin hikâyesinde Şâpûr, sadece Hüsrev'in resmini çizip Şîrîn'e gösterir. Hâtifî'nin hikâyesinde ise Hüsrev, Şîrîn'in vasfını bir mecliste duyar, Şâpûr'u Şîrîn'i getirmeye gönderir ve Şîrîn'in kabul etmemesi durumunda Şâpûr'dan onun resmini çizip getirmesini ister.

[484] **A.e.**, 133.

Nizâmî'nin hikâyesinde Şâpûr, Hüsrev'i çizdiği resmi bir dala asar. Hâtifî'nin hikâyesinde Şâpûr'un Şîrîn'i ve Hüsrev'i çizdiği resmi rüzgâr uçurur ve bu vesile ile Şîrîn'e ulaşır.

Nizâmî'nin hikâyesinde Hüsrev'in resmini görüp âşık olan Şîrîn Medâyin'e kaçmak ister ve bunu Mehînbânû'ya söylemez ama atı Şebdîz'i ava çıkacak diye Mehînbânû'dan ister ve o at ile Medâyin'e kaçar. Hâtifî'nin hikâyesinde ise Şîrîn, dâyesi ile deniz yolculuğuna çıkar ve nihâyet Derbend sahilinde uyuyan Hüsrev ile karşılaşır.

Nizâmî'nin hikâyesinde Ferhâd Bîsütûn Dağı'nı delmek ile cezalandırılır. Hâtifî'nin hikâyesinde ise Hüsrev, Ferhâd'ı bir kuyunun içinde hapsederek cezalandırır.

Nizâmî'nin hikâyesinde Şîrîn kendisini bir hançer ile öldürür. Hâtifî'nin hikâyesinde ise Şîrîn kendini zehir ile helâk eder.

Hatifî, Nizâmî'nin hikâyesindeki Hüsrev'in Rum ülkesine gidip Meryem ile evlenmesi konusunu hikâyeden çıkarmıştır. Ayrıca Hatifî, hikâyesinde Şîrîn ile Hüsrev'in konuşmaları, Bârbed ve Nekîsâ'nın gazel söylemeleri, Hüsrev'in adaletinin tavsîfi gibi bazı bölüm ve başlıklara yer vermemiştir. Nizâmî'nin hikâyesinde adaletiyle anılan Hüsrev, Hâtifî'nin hikâyesinde işret peşindedir ve bu davranışı memlekette adaletsizliğe ve düzensizliğe sebep olmuştur.[485]

2.2.2.5. Hâcû-yi Kirmânî (ö. 753/1352), ***Mesnevî-i Gül ü Nevrûz***.

Hâcû-yi Kirmânî'nin *Mesnevî-i Gül ü Nevrûz*'u (742/1342) Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'ine başarılı bir naziredir. *Hüsrev ü Şîrîn* ile aynı vezinde yazılmıştır ve 5302 beyitten oluşmaktadır. Hâcû, hikâyesinde Nevrûz adlı bir şehzade ile Rum Kayseri'nin kızı Gül arasındaki aşk macerasını anlatır. Bu eser Tâceddîn-i Irâkî'ye ithaf edilmiştir.[486] Hâcû, mesnevînin sebeb-i telif kısmında

[485]**A.e.**
[486]Naci Tokmak, "Hâcû-yi Kirmânî", **TDVİA**, C. XIV, 1996, s. 520-521.

hikâyenin eski olduğuna ve Hintçe yazılmış olan resimli bir kitaptan seçildiğine işaret eder. Hâcû, eserinde, bu kitabı ona güzel ikbalinin getirdiğini ve ona güçlü bir söz ustası olduğunu söylediğini ve onu bu eseri yazmaya teşvik ettiğini anlatır.[487]*Gül ü Nevrûz*, karakterler ve sıfatları, hikâyenin başlangıç sahnesi ve ilerleyişi bakımından Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn'*ine benzerlik göstermektedir. Hâcû, hikâyesinde Nizâmî'ye nazaran hayali ve insan dışı karakterlere daha çok yer vermiştir. Bunun sebebi ise *Gül ü Nevrûz*'un halk hikâyesine yakın bir yapıya sahip olmasıdır.[488]

Hâcû, *Gül ü Nevrûz* mesnevîsinin sonunda yer verdiği aşağıdaki beyitte kendisini Nizâmî'nin öğrencisi olarak görmekle beraber kendi şiir yazma tarzını övmüştür:

Ne-bîn-ed nazm der-şîrîn-kelâmî
Çu Hâcû hîç şâgird-i Nizâmî[489]

2.2.2.6. Cemâlî-i Tebrîzî (VIII.- IX. /XIV-XV. yüzyıl), ***Mihr ü Nigâr***.

Cemâlî-i Tebrîzî'nin hamsesinde yer alan *Mihr ü Nigâr* adlı mesnevîsi (805/1403) Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'ine naziredir ve aynı vezinde yazılmıştır. Cemâlî, mesnevîsinde İsfahân padişahının oğlu "Mihr" ile Medâyin şahının kızı "Nigâr"ın arasındaki aşk macerasını anlatır. Mesnevînin 5292 beyti günümüze ulaşmıştır.[490] Cemâlî, Nizâmî'nin aksine kadın kahramanı olan Nigâr'ın soyunu eski İrân padişhalrının soyundan seçer.[491]Kazımov, Cemâlî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* konusunu yeni bir tarzla yorumladığını ve konuyu işleyiş biçiminin önceki nazirelerde görülmediğini söyler. Kazımov'a göre Cemâlî, mesnevîde sadece

[487]Hâcû-yi Kirmânî, **Gül ü Nevrûz**, İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İrân, 1350, s. 23-24.
[488]Râziye Âğazâde vd., "Mukâyese-i Sâhtâr-i Husrev û Şîrîn-i Nizâmî ve Gul û Nevrûz-i Hâcû-yi Kirmânî", **Feslnâme-i Bahâristân-i Suhan,** 1395, sy. 32, s. 181-200.
[489]Hâcû-yi Kirmânî, **Hamse**, ed. Sa'îd Niyâz-i Kirmânî, Nakş-i Cihân, 1370, s.714.
[490]Ruhullâh Hâdimî vd., "Pejûhişî der-Zindegânî, Âsâr ve Endîşe-yi Cemâlî-i Tebrîzî", s. 89.
[491]Paola Orsatti, "KAMSA OF JAMĀLI", ***Encyclopaedia Iranica***, XV/4, p. 448 and XV/5, pp. 449-451, (Çevrimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/kamsa-ye-jamali. 14 Şubat 2024.

bazı kısa parçalarda, bazı şahsiyetlerde ve vezin bakımından Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsini takip etmiştir.[492]

Cemâlî, mesnevîsinin mukaddimesinde bir arkadaşının ondan *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesinin eskidiğini ve bu hikâyeden daha güzel ve yeni bir hikâye yazmasını istediğini söyler. Cemâlî, Nizâmî ile boy ölçüşmenin cahilce ve acemice olduğunu aşağıdaki beyitlerde şöyle anlatmıştır:

Kuhan şud kissa-i Şîrîn u Husrev
Ez-ân şîrîn-terî peydâ kun ez-nev
…
Velî bâ-şeyh-i rûşen-dil Nizâmî
Dem-i dâniş zeden cehl est hâmî[493]

Cemâlî'nin *Mihr ü Nigâr* mesnevîsi ile Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i arasında bazı benzer yönler bulunsa da Cemâlî, *Mihr ü Nigâr'*ın hâtime bölümünde eserini kendine ait fikir ve tarzla ortaya koyduğunu ve kimsenin eserinden alıntı yapmadığını ve kimsenin tarzını kopyalamadığını aşağıdaki beyitlerde şöyle açıklamaktadır:

Eger kem guftem u ger bîş guftem
Heme ber-hasb-i re'y-i hîş guftem

Eger hûb-est hân-i men eger zişt
Ne-y-âlûd-em be-helvâ-yi kes enguşt[494]

---

[492]Mehdi Kazımov, "Hakîm Nizâmî-i Gencevî ve Cemâlî-i Tebrîzî", **Mecmûa-yi Makâlât-i Kongre-yi Beynu'l-milelî-i Nohomin Sene-yi Tevellud-i Hakîm Nizâmî be-İhtimâm-i Mansûr Servet**, C. III, İntişârât-i Dânişgâh-i Tebriz, 1372, s. 1-3.
[493]Cemâlî-i Tebrîzî, **Hamse**, (Çevrimiçi) https://archive.org/details/bahmaniranfar79_gmail_201701/page/n27/mode/1up, 28.11.2024, vr. 32a.
[494]**A.e.**, vr. 86b.

2.2.2.7. Selmân-ı Sâvecî (ö. 778/1376), ***Cemşîd ü Hûrşîd***.

Selmân-ı Sâvecî'nin *Cemşîd ü Hûrşîd* (763/1362) mesnevîsi *Hüsrev ü Şîrîn*'e naziredir ve aynı vezinde yazılmıştır. *Cemşîd ü Hûrşîd,* 2985 beyitten oluşmaktadır. Sultan Üveys'e ithaf edilmiştir. Sâvecî, hikâyede Çin padişahının oğlu Cemşîd ile Rum Kayseri'nin kızı Hûrşîd'in aşk macerasını anlatır. Cemşîd'in Hûrşîd'e kavuşması sırasında karşılaştığı olaylar ve yaptığı kahramanlıkların tavsîfi, onun Çin'e dönüşü ve saltanat tahtına geçmesi hikâyeyi oluşturan önemli konulardır. Zülfikârî ve Asgarî, hikâyenin unsurlarını inceledikleri makalede, Sâvecî'nin mesnevî arasına ilâve ettiği gazel, kıta, rubâî ve du-beytîler ile eserine şekil bakımından yenilik katmak istediğini ifade etmişlerdir.[495] Eser, klasik mesnevî mukaddime tertibine uygun bir şekilde başlar. Yalnız, Sâvecî mukaddimede ara ara kıta, rubâî ve gazel de kullanmıştır. Sakaroğlu, eserde hikâye ile ilgili 46 gazel, 16 kıta, 14 rubaî ve 4 du-beytînin bulunduğunu söyler.[496]Sakaroğlu, yaptığı incelemeler neticesinde *Cemşîd ü Hûrşîd*'de Şehnaz ve Şeker'in okudukları âhenkli şarkılar ve Cemşîd'in aşk mektubunu Hurşîd'e ulaştırmaları gibi örneklerin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinin son bölümünde Nekîsâ ve Bârbed'in âşıkların diliyle şarkı söylemeleri kısmıyla örtüştüğünün bilgisini verir.[497] Sâvecî, sebeb-i telif bölümünde memduhunun dilinden *Hüsrev ü Şîrîn*, *Ferhâd ü Şîrîn* ve *Vîs ü Râmîn* hikâyelerinin artık eskidiğini ve Nizâmî'nin dürr-i şehvârının artık karardığını söylemiştir ve yeni bir hikâye yazmak istediğini şöyle bildirmiştir:

Kuhen şud kissa-i Ferhâd u Husrev
Ber-âver Husruvâne nakş ez-nev

[495]Muhsin Zulfikârî, Yûsuf Asgarî, "Tahlîl-i 'Anâsir-i Dâstânî-i Mesnevî-i Cemşîd û Hûrşîd", **Neşrîye-i Endîşe-hâ-yi Edebî**, 1388, sy. 1, s. 93-108.
[496]Dilek Sakaroğlu, "Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ve Hurşîd Mesnevîsinde Ayrılık Teması", **Nüsha**, 2022, sy. 55, s. 93-116.
[497]**A.m.**, s. 104.

Ne-mând ân şûriş-i helvây-i Şîrîn
Biyârâmîd hoş hoş Vîs û Râmîn

Der-în kirrâb-hâ-yi sebz-i zerkâr
Nizâmî-râ siyeh şud durr-i şehvâr

Revâcî nîst ân sîm-i kuhen-râ
Be-nâm-em sikke-i nev zen suhan-râ[498]

2.2.2.8. Ferîdüddîn-i Attâr (ö. 618/1221), ***Hüsrevnâme***.

Nizâmî ile aynı dönemde yaşayan Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Gül ü Hürmüz* veya *Hüsrev ü Gül* adlarıyla da bilinen *Hüsrevnâme* adlı eseri hikâyedeki unsurlar ve vezin bakımından Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsine benzerlik göstermektedir.[499] De Blois, *Hüsrevnâme* ve *Hüsrev ü Şîrîn* arasında yalnızca başlıkta değil, aynı zamanda genel karakterde de çarpıcı bir benzerliğin bulunduğunu ifade etmiştir. Blois'a göre Attâr'ın eserlerinin tam ve eksiksiz bir kronolojisinin olmaması kimin kimden etkilediğini tespit etmeyi zorlaştırmaktadır.[500] Şefî'î Kedkenî, *Hüsrevnâme'*nin Ferîdüddîn-i Attâr'dan asırlar sonra muhtemelen h. VIII. (XIV.) yüzyılda yaşayan başka bir şair tarafından kaleme alındığını ve Ferîdüddîn-i Attâr'ın *İlâhînâme'*sinin asıl adının *Hüsrevnâme* olduğunu düşünmektedir.[501]Hansârî'nin verdiği bilgiye göre

[498]Selmân-ı Sâvecî, **Mesnevî-i Cemşîd û Hûrşîd**, ed. Jes Peter Asmussen, Feridun Vahman, Tahran, İntişârât-i Bungâh-i Tercume ve Neşr-i Kitâb, 1348, s. 11-12.
[499]Ferîduddîn-i Attâr, **Husrevnâme**, ed. Ahmed Suheylî-i Hansârî, Tahran, Neşr-i Zuvvâr, 1355, s. 3-5.
[500]François de Blois, **Persian Literature**. A Bio-bibliographical Survey, Begun by the Late C.A. Storey, V/2, London, 1994, p. 275.
[501]Muhammed Rızâ Şefî'î Kedkenî, **Zebûr-i Pârsî: Nigâhî be Zindigî ve Gazelhâ-yi Attâr**, Tahran, İntişârât-i Âgâh, 1378, s.38.

Hüsrevnâme Attâr'ın aşk konulu tek mesnevîsidir ve 7600 ile 8364 arası beyitten oluşur.[502] Eser, *Hüsrev ü Şîrîn*'de olduğu gibi Hüsrev (hikâyedeki diğer adı Hürmüz'dür) ve Gülruh'un arasındaki aşk hikâyesini anlatır. Attâr, sebeb-i telif bölümünde bir arkadaşının Bedr-i Ahvâzî'den bir mensur hikâye bulduğunu ve ondan bu hikâyeyi yazmasını istediğini anlatır. Bedr-i Ahvâzî'nin bilgileri meçhuldür. Sebeb-i telif bölümünde Attâr'dan arkadaşı eski şairlerin anlattıkları hikâyelerin eski ruhunu yeni manâlar ile tazelemesini ve kaleme alacağı hikâyede sözün sırlarını anlatmasını ister.[503] Hansârî, Attâr'ın bu hikâye vasıtasıyla tasavvufî konuları aktarmak istediğini ifade eder.[504] Eser'in mukaddimesi klasik mesnevî tertibine uygun bir şekilde verilmiştir. Esas bölümde hikâye ile ilgili bazı konu başlıkları şu şekilde özetlenmiştir: Gül'ün Hürmüz'ü bağda görüp ona âşık olması, Hürmüz ve Gül'ün aşk macerasının başlaması, İsfahân şahının Gül'ü istemesi, Hürmüz'ün Rûm kayserinin yanına gitmesi, Gül'ün Hürmüz'ün firâkında ona mektup yazması ve hasta düşmesi, Hüsrev'in (Hürmüz'ün) Gül'ün yanına ona bakmaya gitmesi, Rum kayeseri ve Hüsrev'in İsfahân'a savaş açması, Hüsrev'in Gül'ü istemesi için denize gitmesi, Hüsrev'in Şâpûr'la savaşı, Hüsrev ve Gül'ün kavuşması ve Rum'a gitmeleri, Hüsrev'in ölümü, Kayser'in ölümü ve Cihângîr'in padişahlığı.

2.2.2.9. Assâr-ı Tebrîzî (ö. 792/1390), ***Mihr ü Müşterî***.

Assâr-ı Tebrîzî'nin *Mihr ü Müşterî*'si (778/1376), 5120 beyitten oluşur ve *Hüsrev ü Şîrîn* ile aynı vezinde yazılmıştır. Assâr-ı Tebrîzî, mesnevîde İstahr şehri padişahı Şâpûr'un oğlu Mihr ile Şâpûr'un vezirinin oğlu Müşterî'nin arasında olan temiz ve şehvetten uzak aşk hikâyesini anlatır. Eser klasik mukaddime tertibiyle başlar. Assâr ayrıca mukaddimenin sonunda hikâyeye başlamadan önce Nizâmî gibi aşkın mertebelerini ve makamını anlatır ve aşk

[502]Ferîduddîn-i Attâr, **Husrevnâme**, s. 4.
[503]**A.e.**, s. 32.
[504]**A.e.**, s. 3.

hakkında bilgiler verir. Assâr, sebeb-i telif bölümünde tasavvufî aşkı anlatmak istediğine işaret eder ve Nizâmî'yi bu yolda bir üstâd olarak metheder. Assâr, aşağıdaki beyitlerde Nizâmî tarzında aşk hikâyesi yazmanın zor olduğunu anlatmıştır:

Ki 'işk ân-est pîş-i ehl-i 'irfân
Ne-în şehvet-perestî hem-çû hayvân[505]
**
Velîken şeyh-i 'Îsâ-dem Nizâmî
Ki ber-vey hatm şud şîrîn kelâmî[506]

Der-în sanat suhan-ger hest ân-est
Diger-hâ cumle lu'b-i kûdekân est

Suhan z'ân cins guften hest muşkil
Ve'z-ân nev'-i diger pehlû kuned dil[507]

Sebzevârî, Assâr'ın eserine "Aşknâme" adını verdiğini ancak hikâyenin kahramnlarının isminden dolayı eserin sonraları *Mihr ü Müşterî* adıyla tanındığını söyler. Sebzevârî'ye göre Assâr, mesnevîsinde Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'indeki edebî anlatım tarzını ve Hâcû'nun *Gül ü Nevrûz*'undaki hikâye anlatım şeklini örnek almıştır.[508]Orhan Bilgin, Assâr'ın eserini diğer eserlerden ayıran hususlarla ilgili ansiklopedi maddesinde şu bilgilere yer vermiştir:

> "*Mihr ü Müşterî*, İslâmî edebiyatlarda kozmik cisimlerin adları kullanılarak yazılan ilk mesnevîdir. Sonraki yüzyıllarda bu eserin tesiriyle aynı adla veya başka kozmik cisimlerin adlarıyla İran ve Türk

[505]Assâr-ı Tebrîzî, **Mihr u Muşterî**, ed. R. M. Sebzevârî, Tahran, İntişarât-i Dânişgâh-i Allame Tabâtabâyî, 1375, s. 64.
[506]**A.e.**, s. 62.
[507]**A.e.**, s. 63.
[508]**A.e.**, s. 30.

> edebiyatında âşıkane ve tasavvufî duyguları ifade eden pek çok mesnevî kaleme alınmıştır. Eser sadece bir tasavvufî ve âşıkane mesnevî olmayıp bir taraftan şairin riyâziye ve astronomi sahasındaki geniş bilgisini ortaya koymaktadır. Assâr'ın kozmik cisimlerin isimlerini kullanmasının sebebi Senâî, Attâr ve Nizâmî gibi büyük mesnevî üstatlarının ele aldıkları konuları tekrar etmenin basit bir kopyacılık olacağı endişesidir denilebilir."[509]

*Mihr ü Müşterî'*nin hikâyesinde İstahr şahı Şâpûr Şâh ve vezirinin evlatları olsun isterler. Bir gün ava çıkarlar ve bir yaşlı kadın onlara çocukları olsun diye ekmek yedirir. İkisinin de aynı zamanda iki oğlu dünyaya gelir. Şâh, oğluna Mihr ve vezir ise oğluna Müşterî adını verir. Beraber mektebe giden Mihr ve Müşteri birbirine âşık olur. Hâcib şahın oğlu Behrâm da onlarla mektebe gider ama onları kıskanır ve Mihr ile arkadaş olmak için hocanın yardımıyla onları birbirinden ayırır. Behrâm'ın oyunu ve Şâpûr Şah'ın isteğiyle vezîr oğlunu mektepten alır. Mihr ile Behrâm beraber mektebe gider. Müşterî de Bedr adlı hizmetçilerin birinin oğluyla arkadaş olur. Mihr ile Müşterî bir süre birbirinden ayrı kalır ve birbirine mektup yazmaya başlarlar. Bunu duyan şah Müşterî'yi memleketten uzaklaştırır ve Mihr'e de hapis cezası verir. Mihr hapisten çıktıktan sonra arkadaşlarının yardımıyla sarayı terk eder ve Müşterî'yi aramaya gider. Bu iki âşık çok zorluklarla karşılaşır. Mihr, Harezm şehrine gider ve sanatını gösterir. Harezm şahı Şâh Keyvân'ın kızı Nâhîd Mihr'e âşık olur. Mihr de ona gönlünü verir. Ancak Mihr evlenmek için bir şart koşar o da önce Müşterî'yi bulmaktır. Mihr, Nâhîd ile İstahr'a döner. Şapûr Şah oğlunun dönüşünü duyar ve mutlu olur ve onu kendi yerine tahta geçirir. Müşterî, inzivâda yaşar ama hala âşıktır. Sonunda Mihr ölür ve Müşterî de onun peşinden aynı günde hayata veda eder. Mihr ve Müşterî yanyana mezarlarda defnedilir. Nâhîd ise aynı gün vefat eder. Az zaman sonra Mihr'in arkadaşları da vefat eder. Mihr'in oğlu Şâpûr tahta geçirilir. Şâpûr da bir süre sonra hayata veda eder.

[509]Orhan Bilgin, "Assâr-ı Tebrîzî", **TDVİA**, C. III, 1991, s. 504.

Sebzevârî'ye göre Assâr'ın *Mihr ü Müşterî'*de eski İran kahramanlarının ismilerini ve eski İran'la ilgili tabirleri, teşbihleri ve telmihleri kullanmasının sebebi Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inden etkilenmesidir.[510]

2.2.2.10. Abdurrahmân-ı Câmî (ö. 898/1492), ***Yûsuf u Züleyhâ***.

Abdurrahmân-ı Câmî, yedi mesnevîden oluşan *Heft Evreng*'inin beşinci mesnevîsi olan *Yûsuf u Züleyhâ'*yı (888/1483) Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'ini takip ederek aynı vezinde kaleme almıştır. Câmî, Sultan Hüseyin Baykara'ya ithaf ettiği eserinde[511]Hz. Yûsuf ile Züleyhâ'nın hikâyesini anlatmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılan Hz. Yûsuf hikâyesi ve Tevrat'ta yer alan rivâyetler Câmî'nin hikâyeyi yazarken başvurduğu kaynaklardır. Câmî, eserinin sebeb-i telif bölümünde Hüsrev ile Şîrîn ve Leylâ ile Mecnûn hikâyelerinin artık eskidiğini ve kendisinin yeni bir hikâye ortaya koyacağını aşağıdaki beyitlerde şöyle açıklamaktadır:[512]

Kuhan şud devlet-i Şîrîn u Husrev
Be-şîrînî nişânem Husrev-i nev

Ser-âmed nevbet-i Leylî vu Mecnûn
Kesî dîger serâmed sâzem eknûn

Çu tûtî tab'-râ sâzem şeker- ḥâ
Zi-husn-i Yûsûf u 'işk-i Zuleyhâ

[510]Assâr-ı Tebrîzî, **Mihr u Muşterî,** s. 29.
[511]Muhammed Takî Hulûsî, "Câygâh-i Nizâmî der-Mesnevî-surâyî ve Şinâhtî ez-Mukallidân-i Meşhûr-i Vey", s.78-96.
[512]Abdurrahmân-ı Câmî, **Mesnevî-i Heft Evreng**, ed. Murtazâ Muderris-i Gîlânî, Tahran, İntişârât-i Sa'dî, 1366, s. 596.

Hudâ ez-kissa-hâ çûn ahsen-eş hând
Be-ahsen vech ez-ân hâhem suhan rând[513]

Mesnevînin mukaddimesi tahmîd, tevhîd, münâcât, na't, mîrâciye ve medhiye bölümleri ile başlar. Ardından Câmî, tasavvufî ve ilâhî aşk ve aşkın kaynağı ve fazîleti üzerine konuşur ve sonra sebeb-i telife yer verir.

Câmî, tasavvufî bir bakış açısıyla hikâyeyi ele almaktadır. Bu yüzden hikâyede Züleyhâ'nın dünyevî aşkı ilâhî aşka dönüşüyor. Bu hikâyede de *Hüsrev ü Şîrîn'*de Şîrîn'in aşkı üzerinde durulduğu gibi daha çok Züleyhâ'nın Yûsuf'a olan aşkına önem verilmiştir.[514]

Câmî, *Yûsuf u Züleyhâ'*da mesnevîsinin ismi ve konusu bakımından Nizâmî'den ayrılsa da türsel ve yapısal bakımdan *Hüsrev ü Şîrîn*'i takip etmiştir. Tâbânferd ve Resmî, Câmî ve Nizâmî'nin mesnevîlerini mukâyese ettikleri makalede, Câmî'nin *Yûsuf u Züleyhâ* hikâyesinde Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesinden örnek aldığı planı şu başlıklar altında incelemişlerdir: 1. Rüya görmek ve o rüyanın hikâyenin sonunda yorumlanması. 2. Hikâyenin kahramanının gerçek olmayan bir şeye (sevgilinin resmi veya rüyasına) âşık olması. 3. Âşık olma süreci, aşk ızdırabı ve etraftakilerin benzer tepkisi- aşkı inkâr etmek ve âşık olan kişiyi durdurmak- ve nihayet hikâyenin kahramanına bu aşkın yükünü tahammül edebilmesi için yardımcı olmak. 4. Kadın kahramanı veya mâşukun (prenses veya melîke gibi) yüksek mevkiden olması. 5. Erkek kahraman veya mâşukun çeşitli maceralardan sonra sonunda hükümetin yüksek mevkiine erişmesi. 6. Kahramanlardan birinin sabırlı ve dürüstlük sıfatı taşıması. 7. Kadın kahramanı veya mâşukun sevgiliye varmak için vatanından göçmesi ve türlü zorluklarla karşılaştıktan sonra nihayet sevgiliyle kavuşması. 8. Kadın

[513]**A.e.**, s. 595.
[514]Hûrîye Asadî Habîb vd. "Tahlîl-i Vucûh-i Nemâdîn der-Dâstân-i Yûsuf u Zuleyhâ-yi Câmî bâ-Te'kîd Ber-Turunc", **Pejûhiş-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, 1393, sy. 35, s. 55-80.

kahramanı veya mâşukun yanında ona yol gösteren ve yardımcı olan ve ona nasihat eden birisinin olması.[515]

2.2.3. Leylâ vü Mecnûn Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Leylâ ile Mecnûn hikâyesi dünyada önemli klasik aşk hikâyeleri arasında yer almayı başarmıştır. Fars edebiyatında, Nizâmî ve onun ardından gelen Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Leyla ile Mecnûn hikâyesini yazan sonraki şairler için örnek teşkil etmişlerdir. Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u hakkında tezin önceki bölümlerinde ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde Fars edebiyatında Nizâmî'nin Leylâ vü Mecnûn'una yazılan cevaplar üzerinde durmadan önce eserin konusu, muhtevası ve şekli hakkında bazı bilgilerin aktarılması uygun görülmüştür.

Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u (584/1188) 4700 beyitten oluşmaktadır. "Mef'ûlü mefâilün feûlün" vezni ile kaleme alınmıştır. Bu eser, Âmir b. Sa'saa kabilesine mensup olan Mecnûn (Kays b. Mülevvah) ile başka bir kabilenin kızı olan Leylâ (binti Sa'd)'ın arasında geçen aşk hikâyesini anlatır. Destgerdî'nin hazırladığı metne göre Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unun mukaddimesinde ve esas metninde yer alan konu başlıkları şunlardır:

1. Tevhîd ve Niyâyiş
2. Na't-i Peygamber-i Ekrem (s.a.v.)
3. Mi'râc-i Peygamber
4. Burhân-i Kâti' Der Hudûs-i Âferîniş (Yaratılış hadiseleri üzerine Burhân-ı Kâtı)
5. Âğâz-i Burhân

[515]Abbas Tâbânferd, Sakîne Resmî, "Tahlîl ve Mukâyese-i Peyreng-i Husrev u Şîrîn-i Nizâmî ve Yûsuf u Zuleyhâ-yi Câmî", **Feslnâme-i Kâvuşnâme**, 1396, sy. 35, s. 143-178.

6. Sebeb-i Nazm-i Kitâb
7. Der Medh-i Şirvânşâh Ahistân b. Menûçihr
8. Hitâb-ı Zemîn-bûs,
9. Sipurden-i Ferzend-i Hîş be-Ferzend-i Şirvânşâh (Evlâdı Şirvânşâh'ın oğluna teslim etme)
10. Der Şikâyet-i Hasûdân ve Munkirân (kıskananları ve münkirleri kınamak)
11. Ozr-i Şikâyet
12. Der Nasîhat-i Ferzend-i Hud, Muhammed Nizâmî (Evladım Muhammed Nizâmî'ye nasihat)
13. Hûbî-i Kem-gûyî (Az konuşmanın Faydası)
14. Yâd-Kerden-i Ba'zî ez-Guzeştegân-i Hîş (Geçmişlerimden bazılarını anma)
15. Yâd-âverî ez-Peder (Babayı anma)
16. Yâd-i Mâder-i Hud, Re'îse-yi Kurd (Kürt re'îsesi olan annemi anma)
17. Yâd-âverî ez-Hâl-i Hud Hâce Omer (Dâyım Hâce Ömer'i anma)
18. Yâd ez-Hemdemân-i Refte (Göçen dostlarımı anma)
19. Ferâmûşî ez-Peyker u Cism (Yüzü ve vücûdu unutma)
20. Ferâmûşî ez-Ser-efrâzî (Tefâhuru unutma)
21. Ferâmûşî ez-Omr-i Refte (Geçmiş ömrü unutma)
22. Be-Terk-i Firûtenî ve Uftâdegî Guften (Tevâzuyu terk etme)
23. Temsîl
24. Bîdâd-keş Nebâyed Bûd (Zulüm ve eziyet çekmemek gerek)
25. Be-Terk-i Hidmet-i Pâdişâhân Guften (Padişahların hizmetinde olmayı terk etme)
26. Be-Rizk u Kâr-i Kesân Dest-endâzî Nebâyed Kerd (İnsanların rızkına ve işine el uzatmamak gerek)
27. Hursendî ve Kanâ'at (Kanaatkâr olmak)

28. Bâ-Neşât Hidmet be-Halk Kerden (Neşeyle halka hizmet etmek)
29. Uftâdegî Cûy Tâ Bulend Şevî (Yücelmek için tevâzu peşinde ol)
30. Der Halvet be-Suhan-serâyî Perdâhten (Halvette söz söylemeye, şiir yazmaya başlamak)
31. Âğâz-i Dâstân,
32. ‘Âşik-Şuden-i Leylî ve Mecnûn be-Yek-dîger (Leylâ ve Mecnûn’un birbirine âşık olması)
33. Der Sifat-i ‘İşk-i Mecnûn (Mecnûn’un aşkının tavsîfi)
34. Reften-i Mecnûn be-Nezâre-i Leylî (Mecnûn’un Leylâ’yı görmeye gitmesi)
35. Reften-i Peder-i Mecnûn be-Hâstârî-i Leylî (Mecnûn’un babasının Leylâ’yı istemeye gitmesi)
36. Zârî-Kerden-i Mecnûn der-‘İşk-i Leylî (Mecnûn’un Leylâ’nın aşkı için ağlaması)
37. Burden-i Peder Mecnûn-râ be-Hâne-yi Ka’be (Mecnûn’un babasının Mecnûn’u Kâbe’ye götürmesi)
38. Âgâhî-i Peder-i Mecnûn ez-Kasd-i Kabîle-yi Leylî (Mecnûn’un babasının Leylâ’nın kabilesinin kastını öğrenmesi)
39. Pend Dâden-i Peder Mecnûn-râ (Mecnûn’un babasının Mecnûn’u nasihat etmesi)
40. Cevâb Dâden-i Mecnûn Peder-râ (Mecnûn’un babasına cevap vermesi)
41. Hikâyet
42. Der Ahvâl-i Leylî (Leylâ’nın ahvâli hakkında)
43. Reften-i Leylî be-Temâşâ-yi Bûstân (Leylâ’nın bağı gezmeye gitmesi)
44. Hâstârî-i İbni Selâm Leylî-râ (İbni Selâm’ın Leylâ’yı istemesi)
45. Resîden-i Nevfel be-Mecnûn (Nevfel’in Mecnûn’un yanına gelmesi)
46. ‘İtâb-Kerden-i Mecnûn bâ-Nevfel (Mecnûn’un Nevfel’i azarlaması)

47. Ceng-Kerden-i Nevfel bâ-Kabîle-yi Leylî (Nevfel'in Leylâ'nın kabilesiyle savaşması)
48. 'İtâb-Kerden-i Mecnûn bâ-Nevfel (Mecnûn'un Nevfel'i azarlaması)
49. Mesâff-Kerden-i Nevfel Bâr-i Dovvom (Nevfel'in ikinci kez savaşması)
50. Rehânîden-i Mecnûn Âhuvân-râ (Mecnûn'un ceylanları serbest bırakması)
51. Âzâd-Kerden-i Mecnûn Geveznân-râ (Mecnûn'un geyikleri serbest bırakması)
52. Suhan Guften-i Mecnûn bâ-Zâğ (Mecnûn'un kargayla konuşması)
53. Burden-i Pîr-zen Mecnûn-râ der-Hargâh-i Leylî (İhtiyar kadının Mecnûn'u Leylâ'nın çadırına götürmesi)
54. Dâden-i Peder Leylî-râ be-İbni Selâm (babasının Leylâ'yı İbni Selâm'a vermesi)
55. Burden-i İbni Selâm Leylî-râ be-Hâne-yi Hud (İbni Selâm'ın Leylâ'yı evine götürmesi)
56. Âgâhî-i Mecnûn ez-Şevher-Kerden-i Leylî (Mecnûn'un Leylâ'nın evlendiğini öğrenmesi)
57. Şikâyet-Kerden-i Mecnûn bâ-Hayâl-i Leylî (Leylâ'nın hayaline Mecnûn'un şikayette bulunması)
58. Reften-i Peder-i Mecnûn be-Dîden-i Ferzend (Mecnûn'un babasının evladını görmeye gitmesi)
59. Cevâb Dâden-i Mecnûn Peder-râ (Mecnûn'un babasına cevap vermesi)
60. Vedâ'-Kerden-i Peder Mecnûn-râ (Mecnûn'un babasıyla vedalaşması)
61. Âgâhî-i Mecnûn ez-Merg-i Peder (Mecnûn'un babasının ölümünden haberdar olması)

62. Uns-i Mecnûn bâ-Vuhûş ve Sibâ' (Mecnûn'un vahşi hayvanlarla dostluk etmesi)
63. Hikâyet
64. Niyâyiş-Kerden-i Mecnûn be-Dergâh-i Hudây-i Te'âlâ (Mecnûn'un Allah'ın dergahına yakarması)
65. Niyâyiş-i Mecnûn bâ-Zuhre (Mecnûn'un Zühre'ye yakarışı)
66. Niyâyiş-i Mecnûn bâ-Muşterî (Mecnûn'un Müşteri'ye (Jüpiter'e) yakarışı)
67. Niyâyiş-i Mecnûn be-Dergâh-i Yezdân (Mecnûn'un Allah'ın huzûruna yakarışı)
68. Resîden-i Nâme-yi Leylî be-Mecnûn (Leylâ'nın mektubunun Mecnûn'a ulaşması)
69. Mufâd-i Nâme-yi Leylî be-Mecnûn (Leylâ'nın Mecnûn'a gönderdiği mektubun içeriği)
70. Nâme-yi Mecnûn der-Pâsuh-i Leylî (Mecnûn'un Leylâ'ya yazdığı cevap mektubu)
71. Âmeden-i Selîm-i 'Âmirî, Hâl-i Mecnûn be-Dîden-i Û (Mecnûn'un dayısı Selim-i Âmirî'nin Mecnûn'u görmeye gelmesi)
72. Hikâyet
73. Dîden-i Mâder Mecnûn-râ (Mecnûn'un annesinin Mecnûn'u görmesi)
74. Âgâhî-i Mecnûn ez-Vefât-i Mâder (Mecnûn'un annesinin ölümünden haberdar olması)
75. Hânden-i Leylî Mecnûn-râ (Leylâ'nın Mecnûn'u davet etmesi)
76. Gazel Hânden-i Mecnûn Nezd-i Leylî (Mecnûn'un Leylâ'nın yanında gazel okuması)
77. Âşnâ-Şuden-i Selâm-i Bağdâdî bâ-Mecnûn (Selam-ı Bağdadî'nin Mecnûn'la tanışması)

78. Pâsuh-i Mecnûn be-Selâm-i Bağdâdî (Mecnûn'un Selam-ı Bağdadî'ye cevabı)
79. Vefât Yâften-i İbni Selâm, Şevher-i Leylî (Leylâ'nın kocası İbni Selâm'ın vefat etmesi)
80. Sifat-i Resîden-i Hazân ve Derguzeşten-i Leylî (Sonbaharın gelişinin tavsîfi ve Leylâ'nın ölümü)
81. Zârî-Kerden-i Mecnûn der-Merg-i Leylî (Mecnûn'un leylâ'nın ölümü için ağlaması)
82. Vefât-i Mecnûn ber-Ravza-yi Leylî (Mecnûn'un Leylâ'nın mezarı başında ölmesi)
83. Âgâhî-i Kabîle-yi Mecnûn ez-Vefât-i Vey (Mecnûn'un kabilesinin onun ölümünden haberdar olması)
84. Hatm-i Kitâb be-Nâm-i Şirvânşâh.[516]

Fars edebiyatında h. VII.-VIII. (XIII-XIV.) asırlardan itibaren *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesi çok duyulmuş ve beğenilmiştir. Mevlânâ, Sa'dî, Fahreddîn-i Irâkî ve Hâfız gibi birçok ünlü şair eserlerinde bu hikâyeye işaret edip mazmunlarından ve bazı nükteler ve hikâyelerinden faydalanmışlardır. Fars edebiyatında çeşitli kaynakların karşılaştırılması sonucu Leylâ ve Mecnûn yazan kırkı aşkın şair ve eser bilgisine ulaşılmıştır.[517]Bu bölümde bu şairler arasında Nizâmî'yi takip ederek Leylâ ve Mecnûn yazan bazı önemli şairlerin eserleri incelenmiştir.

2.2.3.1. Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325), ***Mecnûn u Leylî***.

Emîr Hüsrev-i Dihlevî, *Mecnûn u Leylî* (699/1299) mesnevîsini Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn'*uyla aynı vezinde kaleme almıştır. 2660 beyitten

[516]Vahîd Destgerdî, **Leylâ vu Mecnûn: Hakîm Nizâmî-i Genceî**, Tahran, İntişârât-i Katra, 1376.
[517]Emîr Hüsrev-i Dihlevî, **Mecnûn u Leylî**, ed. Muhsin Bâğbânî, Kum, İntişârât-i Zafer, 1380, s. 33-38.

oluşan mesnevî, Nizâmî'nin 4700 beyitten meydana gelen *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsine nazaran daha kısadır. Bu mesnevî, Sultan Alâeddin Muhammed'e ithaf edilmiştir. Emîr Hüsrev, mesnevîsinin hâtime bölümünde sihr-i kadîm olarak vasıflandırdığı Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unun yeni bir versiyonunu yazmayı hevesbâz gönlünün çok istediğini söyledikten sonra yine Nizâmî'nin peşinden gittiğinin ve kendi tarzından uzaklaşıp Nizâmî'nin eserinin benzer bir örneğini ortaya koyacağının bilgisini vermiştir. Emîr Hüsrev, Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn'*unun bir benzeri olarak nitelendirdiği mesnevîsinin aynı zamanda Nizâmî'ninkine eşdeğer olacağını şöyle açıklamıştır:

Mîhâst besî dil-i heves-bâz
Ki'z sihr-i kâdîm nev kun-em sâz
***
Pey ber-pey-i û çunân-ki dânem
Guft-em kademî zeden tevân-em

Ez şîve-i hûd remîde geşt-em
Teslîm-i hemân cerîde geşt-em

Çîd-em be-kalem numune-i pîş
Burd-em zi-mîyân tekelluf-i hîş

Ârâyiş-i peyker-i maânî
Şustem be-selâmet û revânî

K'ân mâye ki san'atî buved hâm
Ez şîve-i men birûn bered nâm

Z'ân sikke ki merd-i pûr huner dâşt

Z’în bih ne-tevân numune berdâşt

Ger hûd be-zulâl-i men şudî garg
Mumkin ne-şudîş der-mîyân fark[518]

Emîr Hüsrev, *Mecnûn u Leylî*’nin mukaddimesinde tahmîd, münâcât, na’t, münâcât, iki na’t, medhiye, sebeb-i te’lîf, hikâye, evlâdına nasihat ve yine bir hikâyeye yer vermiştir. *Matlaʿu’l-envâr’*da olduğu gibi *Mecnûn u Leylî*’de ayrıca bölüm başlıklarında muhtevayı kısaca açıklayan cümleler yer almaktadır.

Emîr Hüsrev, Nizâmî’deki hikâyeyi esas alsa da hikâyesini Nizâmî’ye kıyasla daha kısa anlatmıştır ve hikâyede bazı değişiklikler yapmıştır. Emîr Hüsrev’in hikâyesinin girişi bazı küçük farklılıklarla Nizâmî’nin hikâyesinden ayrılır. Nizâmî’nin hikâyesinde Âmirî kabilesinin zengin emîri çocuk sahibi olmak ister ve Allah’a yalvarır. Nihâyet bir oğlu olur. Adını Kays koyarlar. On yaşına gelince onu mektebe gönderirler. Kays, mektepte Leylâ ile tanışır. Kays ile Leylâ mektepte birbirine âşık olurlar. Bu aşk duyulur ve Leylâ mektepten alınır. Âşık olan Kays ise ayrılık derdinden çöllere düşer. Emîr Hüsrev, hikâyeye doğrudan Kays’ın dünyaya gelişiyle giriş yapar ve Kays’ın babasının çocuk istemesi ve Allah’a yalvarışı kısmını hikâyeden çıkarır. Emîr Hüsrev’in hikâyesinde Âmirî kabilesinde Kays’ın babası ve annesi onun dünyaya gelişini kutlarlar. Bir hakîme Kays’ın tâli’ini sorarlar. Hakîm ise Kays’ın gelecekte bir güzele âşık olacağını ve onun aşkından deli divâne olacağını söyler. Kays, beş yaşındayken mektebe gönderilir. Mektepte bir sırada kızlar diğer sırada ise oğlanlar oturmaktadır. Leylâ ile Kays mektepte birbirine âşık olurlar. Bu konu duyulur ve Leylâ’nın annesi kızını nasihat eder, babası ise onun mektebe gitmesini yasaklar.

Emîr Hüsrev, Nizâmî’nin *Leylâ vü Mecnûn*’da yer alan bazı olayları ve karakterleri hikâyesinden çıkarttığı gibi bazı olayları, karakterleri ve yeni

[518]Dihlevî, **Mecnûn u Leylî**, s. 286.

motifleri hikâyesine eklemiştir. Nizâmî'nin hikâyesinde olan Mecnûn'un Ka'be'ye götürülmesi, Leylâ'nın İbn-i Selâm ile evlenmesi ve İbn-i Selâm ile ilgili olan olaylar, Leylâ'nın kabilesinin Mecnûn'un katlini planlamaları, Mecnûn'un ceylanları serbest bırakması, Mecnûn'un yıldızlara ve kargaya yakarışı, Mecnûn'un sabâ ile dertleşmesi, Mecnûn'un annesinin vefat etmesi, Mecnûn ve ihtiyârın buluşması gibi olaylar Emîr Hüsrev'in hikâyesinde bulunmamaktadır.

Emîr Hüsrev'in rivâyetinde Leylâ evlenmiyor ve onun yerine Mecnûn Nevfel'in kızı Hatice ile evleniyor. Ayrıca Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unda Leylâ, Mecnûn'a yazdığı mektupta İbn-i Selâm ile evlendiği için Mecnûn'dan özür dilemektedir. Ancak Emîr Hüsrev'in rivâyetinde Leylâ, Mecnûn'a yazdığı mektupta ona sitem etmektedir ve Mecnûn yaptıkları için Leylâ'dan özür dilemektedir.[519]

Emîr Hüsrev'in hikâyesinde Nizâmî'den farklı olarak çalıştığı diğer motifler ve parçalardan bazıları şunlardır: Babasının çöllere düşen Mecnûn'u Leylâ'ya kavuşma hilesiyle eve getirmesi, Mecnûn'un Leylâ'nın semtindeki köpekle dost olması, Nevfel'in kabilenin reisi olması ve Mecnûn'un babasının çare bulması için Nevfel'e gitmesi, Nevfel'in kızını Mecnûn'a vermediği için Leylâ'nın babasını tehdit etmesi ve Leylâ'nın kabilesiyle savaşması, Leylâ'nın kabile büyükleri Leylâ'nın öldürülmesi gerektiğini söyleyince Mecnûn'un Nevfel'i savaştan vazgeçtirmesi, Mecnûn'un savaş sonrası ölülerin yanına uzanıp gözlerini kargalara oydurmak istemesi ve bunu duyan Leylâ'nın da gözlerini oymak istemesi, Leylâ'nın Mecnûn'u rüyasında görmesi ve sahraya gidip vahşi hayvanlar arasında uyuyan Mecnûn'u bulup dizinde okşaması, Mecnûn ve Leylâ'nın sahrada yakınlaşmaları ve bir geceyi beraber geçirmeleri, Bir adamın Leylâ'yı denemek istemesi ve ona Mecnûn'un ayrılık derdinden öldüğünü söylemesi ve bunu duyan Leylâ'nın hastalanması, Leylâ'nın annesine öldüğü

[519]Dihlevî, **Mecnûn u Leylî**. Ayrıca bkz. Hasan Zülfikârî, "Mukayese-i Çehâr Rivâyet-i Leylî vu Mecnûn-i Nizâmî, Emîr Husrev, Câmî ve Mektebî", **Pejûhiş-hâ-yi Zebân ve Edebiyât-i Fârsî**, sy. 1, 1388, s. 59-82.

zaman Mecnûn'un kıyafetinden bir parçayı onun kefenine dikmelerini vasiyet etmesi, Mecnûn'un Leylâ'nın ölümünü duyduğu zaman onun ayrılık derdinden kurtulmasını kutlaması, Leylâ defnedilirken Mecnûn'un Leylâ'nın mezarına girmesi ve onu kucaklayarak can vermesi.[520]

2.2.3.2. Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492), ***Leylâ vü Mecnûn***.

Abdurrahman-ı Câmî'nin *Heft Evreng* mecmuasındaki altıncı mesnevîsi *Leylâ vü Mecnûn* (889/1484), Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'una cevaptır ve aynı vezinde kaleme alınmıştır. 3860 beyitten oluşmaktadır. Câmî, sebeb-i telif bölümünde kendisinden önce üstâd olarak bildiği Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in bu hikâyeyi başarılı bir şekilde kaleme aldıklarını söyler ve kendisinin onları takip ettiğini ve aynı zamanda kendi şairlik gücünü, tarzını ve sanatını esere yansıttığını şöyle açıklar:

Her çend ki pîş ez-în dû ustâd
Der-mulk-i suhan bulend bunyâd

Her-câ ki resîd rahş-i îşân
Ez-hâtir-i feyz-bahş-i îşân

Men nîz be-fâka nâka rândem
Hûd-râ be-gubârişân resândem

**

Ney ney gark-em be-mevc-i kulzum
Ez-hâk çi-râ kunem teyemmum

[520]Dihlevî, **Mecnûn u Leylî**. Ayrıca bkz. Zülfikârî, "Mukayese-i Çehâr Rivâyet-i Leylî vu Mecnûn-i Nizâmî, Emîr Husrev, Câmî ve Mektebî", s. 64.

Ez çeşme-i himmet âb cûyem
V'ez rûy-i hûd ân gubâr şûyem

Gevher çu tevân zi-kân giriften
Sustî buved ez-dukkân giriften[521]

Câmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin mukaddimesi şu bölümlerden oluşmaktadır: Tahmîd, tevhîd, na't, mîrâciye, sâdıkların aşkı ve âşıkların sıdkının anlamı üzerine, sebeb-i telif, göçen bazı geçmiştekilerin zikri üzerine ve hâl noktasının merkezinde oturanlardan bazılarına dua. Câmî'de de Emîr Hüsrev'de olduğu gibi konu başlıklarında muhtevâda anlatılacaklar birkaç cümle ile özetlenmiştir.

Câmî ve Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'ları arasındaki bazı benzer noktalar şunlardır: "İki mesnevîde de giriş tertibi aynıdır. İkisinde de Mecnûn'un ismi, kabilesi ve doğduğu yer aynıdır ve Leylâ da Arap kabilesindendir. Kays'ın Leylâ'ya âşık olması, Mecnûn'un babasının Leylâ'yı istemeye gitmesi ve Leylâ'nın babasının reddetmesi, Mecnûn'un hacca gitmesi, Mecnûn'un çöllere düşmesi, Nevfel'in duruma müdahale etmesi, iki âşığın arasındaki mektuplaşmalar, âşıklardan birinin evlenmesi, güz mevsiminde âşıkların ölmesi." Hadîver ve Şerîfî, *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesinde Câmî'yi Nizâmî ve Emîr Hüsrev'den ayıran hususların onun farklı Arapça rivâyetlere başvurması ve eserinde yeni fikirlere yer vermesi olduğunu söylemişlerdir.[522]Zülfikârî, Câmî'nin hikâyesinin başlangıcındaki farklılıklar hakkında şu bilgileri vermiştir:

[521]Abdurrahmân-ı Câmî, **Mesnevî-i Heft Evreng**, ed. Murtazâ Muderris-i Gîlânî, Tahran, İntişârât-i Sa'dî, 1366, s. 759.
[522]Hâdî Hadîver, Fatma Şerîfî, "İştirâkât-i Leylâ vu Mecnûn-i Câmî ve Leylâ vu Mecnûn-i Nizâmî ve Mecnûn û Leylî-i Emîr Husrev-i Dihlevî", **Mecelle-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî-i Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî-i Fesâ**, sy. 2, 1389, s.37-56.

> "Câmî'nin kaleme aldığı hikâye önce Mecnûn'un kabiledeki güzellerden birine meyilli olmasıyla ve Leylâ'nın gayretiyle başlar. Sonra Mecnûn Leylâ'nın nâmını duyunca ona meyil gösterir. Câmî'nin rivâyetine göre bu iki kahramanın aşkı mektepte başlamaz. Mecnûn, Leylâ'nın güzelliğini duyar ve onu istemeye gider."[523]

Câmî'nin hikâyesinde Nizâmî'den farklı çalıştığı motifler ve hikâyesine eklediği bazı detaylar şunlardır: Âmirî kabilesinden Mecnûn'un babasının zengin ve on oğul sahibi olması ve Kays'ın en küçük ve en sevdiği oğlu olması, Kays'ın gençken güzellere meyilli olması, Leylâ'nın kabilenin gençleriyle iyi olması ama Mecnûn'a kötü davranması, Bir dostun Kays'ın halinden haberdar olması ve onun haline çare araması, Âmirîlerin Mecnûn'un iyileşmesi için iki yol düşünmeleri; Kays'ın yolculuğa çıkması veya bir güzel ile evlenmesi, babasının Mecnûn'un halası kızıyla evlenmesini önermesi ve Leylâ'nın bundan haberdar olması, Leylâ'nın kabilesi tarafından nasihat edilmesi, Mecnûn'un geceleri Leylâ'yı görmeye gitmesi ve bundan haberdar olan Leylâ'nın babasının Leylâ'yı dövmesi, Mecnûn'un Leylâ'yı görebilmek için Leylâ'nın komşusu olan ve iki yetim çocuğu olan yaşlı kadına hizmet etmesi ve bundan Leylâ'nın babasının haberdar olması, Leylâ'nın babasının Halîfe'den çare bulmasını istemesi, Mecnûn'un kumun üzerinde Leylâ'nın ismini yazması, Nevfel'in birisini Leylâ'yı istemeye göndermesi, Halîfe'nin Azze'ye aşık olan Küseyyir'e kendisinden daha aşık birisini görüp görmediğini sorması ve onun Mecnûn'un aşk hikâyesini anlatması, Halîfe'nin Leylâ ve Mecnûn'un evlenmeleri için ön ayak olması, Leylâ'nın hacca gitmesi ve Mecnûn'un Leylâ'nın peşinden gitmesi, Sekîf kabilesinden bir zengin gencin Leylâ'yı görüp beğenmesi ve onu istemeye gitmesi ve onunla evlenmesi, Leylâ'nın Mecnûn'a yazdığı mektubun içine bir saman yaprağı ve bir saç teli koyması, Mecnûn'un koyun postu giyip Leylâ'nın çadırının olduğu yere gitmesi, Leylâ'nın fakirlere yemek dağıtması ve

[523]Zülfikârî, "Mukayese-i Çehâr Rivâyet-i Leylî vu Mecnûn-i Nizâmî, Emîr Husrev, Câmî ve Mektebî", s. 67.

Mecnûn'un kâsesiyle fakirlerin sırasına girmesi fakat Leylâ'nın Mecnûn'un kâsesini kırması, Leylâ ve Mecnûn'un sahrada buluşmaları, Mecnûn'un bir Ceylân'ın kucağında ölmesi, Leylâ'nın Mecnûn'un ölüm haberini almasıyla hastalanıp ölmesi, Leylâ'nın Mecnûn'un ayakları altında defnedilmesi.[524]

2.2.3.3.Süheylî-i Çağatâyî (ö. 918/1513), ***Leylâ vü Mecnûn***.

Süheylî-i Çağatâyî, 2065 beyitten oluşan *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini h. 889 (1484) yılında Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'uyla aynı vezinde kaleme almıştır. Ali Şîr Nevâyî, ilk Türkçe dîvânı ve *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinde Süheylî'yi methetmiştir. Ayrıca Nevâyî'nin dîvânındaki otuz beş gazeli Süheylî'nin gazellerine naziredir.

Süheylî'nin mesnevîsinin mukaddimesi tevhîd, münâcât, na't, sebeb-i telif, belâ denizinin şerh-i girdâbı ve fikir gemisinin aşk ve cünun çukuruna düşmesi bölümlerini içerir.[525]

Süheylî, *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin girişinde söz üstadları olarak Nevâyî'yi ve Câmî'yi övmüştür.[526] Süheylî, sebeb-i telif bölümünde Nizâmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'yi takip ettiğini ve aynı zamanda kendi şiir söyleme yeteneğine değinerek eserinin yeni ve orijinal olacağını söylemiştir. Ömer Okumuş, Süheylî'nin hikâye başlıkları ve hikâyedeki olayların seyri açısından Nizâmî'den daha çok Emîr Hüsrev'in mesnevîsini örnek aldığını ve aynı zamanda hikâyeye yeni motifler, ilaveler ve bazı tasavvufî unsurlar eklediğini söylemiştir.[527]

---

[524]Câmî, **Heft Evreng**, s. 750-910. Ayrıca bkz. Zülfikârî, "Mukayese-i Çehâr Rivâyet-i Leylî vu Mecnûn-i Nizâmî, Emîr Husrev, Câmî ve Mektebî", s. 65.

[525]Ömer Okumuş, Nizâmaddîn Ahmed Sühaylî'nin Laylî u Macnûn'u: İnceleme-Metin. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü**, Erzurum, 1982.

[526]Ömer Okumuş, "Süheylî, Nizâmeddin Ahmed", TDV İslâm Ansiklopedisi, yıl: 2010, C. XXXVIII, s. 33-35.

[527]Okumuş, Nizâmaddîn Ahmed Sühaylî'nin Laylî u Macnûn'u: İnceleme-Metin. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), s. 24-39. Ayrıca bkz. Selcen Koca, "LEYLÂ vü

2.2.3.4. Mektebî-i Şirâzî (ö. 900-916/1495-1510), ***Leylâ vü Mecnûn***.

Mektebî-i Şirâzî, 2160 beyitten oluşan *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini (895/1490) 50 bölümde kaleme almıştır. Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'uyla aynı vezindedir. Mektebî, kaleme aldığı hikâyeye "aşk-nâme" adını vermiştir:

Z'în kissa ki hest 'işknâme
Ber-rûy-i varak nihâde hâme[528]

Mektebî, bölüm başlıklarını tek mısralar şeklinde vermiştir. Zülfikârî, toplamda 50 mısraya denk gelen bu başlıkları bir araya getirince hikâyenin hülâsasını anlatan 25 beyitlik bir şiirin ortaya çıktığını ifade eder ve bunun mesnevî yazma geleneğinde belki ilk defa karşılaşılan bir yenilik olduğunu söyler.[529]

Mektebî, eserin girişinde Nizâmî'ye bir medhiye yazmıştır ve hamsesini yazmaktan kastının Nizâmî'yi övmek olduğunu ve bu yolda onu takip ettiğini belirtmiştir. Aynı zamanda kendi hamsesine de övünmüştür:

Der-guften-i hamse-em ki nâmî'st
Maksûd sitâyiş-i Nizâmî'st

Men k'ân huner-i Humây dîd-em
Çûn sâye be-bâl-i û perîd-em

Nazm-em buved ez-pey-i tamâmî

MECNÛN". Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/leyla-vu-mecnun. [Erişim Tarihi: 21 Şubat 2024].

[528]Mektebî-i Şirâzî, **Leylâ vu Mecnûn**, ed. Cevirbey Nezrî, Merkez-i Mutâla'ât-i İrânî, Tahran, 1373, s. 136.

[529]Hasan Zülfikârî, "Mukayese-i Çehâr Rivâyet-i Leylî vu Mecnûn-i Nizâmî, Emîr Husrev, Câmî ve Mektebî", s. 69.

Şîrâze-i hamse-i Nizâmî[530]

Mektebî'nin hamse yazmaya niyet ettiği ancak hamseden sadece *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini yazdığı bilinmektedir.

Mektebî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin girişinde yer alan konu başlıkları şu tertibi izlemektedir: tevhîd, na't, mîrâciye, na't, iki medhiye, aklın talebinde olmak üzerine, sözün ve şiirin değeri üzerine, Nizâmî'ye övgü.

Mektebî, *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesini yazarken hem Nizâmî hem de Emîr Hüsrev'i takip ettiğini ve aynı zamanda hikâyede bazı değişiklikler ve süslemeler yaptığını aşağıdaki beyitlerde şöyle anlatmaktadır:

Her-çend ki Husrev û Nizâmî
Dâdend du hâne-râ tamâmî

Men k'în nemat-i dûgâne kerdem
Nakkâşî-i ân dû hâne kerdem[531]

Mektebî, *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsindse Nizâmî'deki hikâyeyi esas almıştır. Bunun yanında hikâyede kullandığı çeşitli motifler ve eklediği yeni motifler ile eserini zenginleştirmiştir. Mektebî, ayrıca hikâyesindeki bazı motifleri Emîr Hüsrev'den almıştır. Diğer kaynaklardan aldığı motiflerde değişiklikler yaptığı da görülür.

Mektebî'nin hikâyesinin başlangıcı Nizâmî'deki başlangıç şeklini takip eder. Arap kabilesinin zengin emiri Seyyid Amirî çocuğu olması için ihsanlar yapmaktadır. Sonunda bir oğlu dünyaya gelir ve ismini Kays koyarlar. Kays mektebe gider ve Leylâ ile tanışır ve ona âşık olur. Hikâyenin bu bölümünde Mektebî, Emîr Hüsrev'den bazı motifleri hikâyesine dahil etmiştir. Örneğin

[530]Mektebî-i Şirâzî, **Leylâ vu Mecnûn**, s. 142.
[531]**A.e**., s. 261.

hakîmlerin Kays dünyaya gelince tâlihinden haber vermeleri, mektepte kızların bir tarafta ve oğlanların diğer sırada oturmaları, Leylâ'nın annesinin Leylâ'yı nasihat etmesi gibi motifler Emîr Hüsrev'in hikâyesinde de geçmektedir.

Mektebî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı diğer motiflerden şunlar zikredilebilir: Mecnûn'un babası oğlunu çölde bulup eve getirmesi, Mecnûn'un babasının Leylâ'yı Mecnûn için istemeye gitmesi, Mecnûn'un babasının Mecnûn'u Ka'be'ye götürmesi, Mecnûn'u öldürmek için bir kişi tutmaları, İbn-i Selâm'ın Leylâ ile evlenmesi, Mecnûn'un ceylanları kurtarması, Mecnûn'un annesinin ve babasının vefat etmesi, Leylâ ve Mecnûn'un mektuplaşmaları, Selîm-i Âmirî'nin Mecnûn'u görmeye gitmesi. Mektebî, Nizâmî ile ortak çalıştığı bazı motiflerde değişiklikler de yapmıştır. Örneğin Nizâmî'de Mecnûn Leylâ'nın mezarı başında can verir vahşi hayvanlar etrafını sardığı halde uzun zaman orada kalır. Mektebî'de Mecnûn, Leylâ'nın cenâzesi taşınırken vahşi hayvanlar ile tabutunun yanına koşar ve başını Leylâ'nın ayağına koyar ve orada can verir. Vahşi hayvanlar da Mecnûn'un ayağı dibinde ölürler.

Mektebî'nin hikâyesinde Hâtifî'nin hikâyesi ile ortak olan bazı motifler vardır. Hâtifî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini Mektebî'den iki yıl sonra kaleme aldığı bilinir. Bu sebep ile Hâtifî'nin Mektebî'nin eserini gözden geçirdiğini söylemek mümkündür. Mektebî ve Hâtifî'de ortak olan motiflerden bazıları şunlardır: Leylâ ve Mecnûn'un aşk macerasını duyan annesinin Leylâ'yı mektepten alması, Mecnûn'un babasının Mecnûn'u bir pîrin yanına götürmesi ve pîrin onun iyileşmesi için dua etmesi.

Mektebî'nin hikâyesinde Mecnûn'un koyun postu giyerek Leylâ'nın çadırına gitmesi motifi Câmî'nin hikâyesinde de geçmektedir. Yalnız Mektebî, bu motifte bazı değişiklikler ve genişletmeler yapmıştır.

Mektebî'nin hikâyeye eklediği yeni motifler de bulunmaktadır. Bu motiflerden bazıları şunlardır: Leylâ'yı tedavi eden bir hekiminin bulunması ve bu hekimin Leylâ ile Mecnûn arasında gidip gelmesi ve onları iyileştirmesi, babasının Mecnûn'u iyileşmesi için bir pîrin yanına götürmesi, Leylâ'nın

yanında bulundurduğu bir çocuğa Mecnûn adı vermesi, Mecnûn'un Leylâ'nın düğün merasimine yetişmesi ve Leylâ'ya sitem etmesi, İbn-i Selâm'ın Mecnûn'u kılıcıyla öldürmek için saldırdığı sırada vahşi hayvanlar tarafından parçalanması, Leylâ'nın kocasının mezarını ziyaret etme bahanesiyle çöle gidip Mecnûn'u görmek istemesi, Mecnûn ve Leylâ'nın çadırda bayılması ve hekimin gül suyu ile onları kendilerine getirmesi, Mecnûn'un rüyasında onu duasıyla iyileştireceğini söyleyen bir adamı görmesi, çobanın Leylâ ve Mecnûn arasında haber götürüp getirmesi, Mecnûn'un mağarada Leylâ'nın kasrına giden bir su yolu bulması ve o yolu takip ederek Leylâ'nın yanına gitmesi, Mecnûn'un çeşmeden su içerken suya düşen ayın resmi ile konuşması, Leylâ'nın babasının pazarda gezerken Leylâ ile Mecnûn'un aşkını anlatan gazelleri duyması.

2.2.3.5. Mevlânâ Abdullah Hâtifî (ö. 927/1521), ***Leylâ vü Mecnûn***.

Hâtif-i Câmî olarak da bilinen Mevlânâ Abdullah Hâtifî, 2198 beyitten oluşan *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini h. 898 (1493) öncesi Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u ile aynı vezinde ve aynı konuda kaleme almıştır. Hâtifî'nin ilk mesnevîsidir. Hâtifî'nin dayısı Abdurrahman-ı Câmî'den bu eserinin açılışını yapmasını talep ettiği söylenir. Hâtifî bu mesnevîsini Ali Şîr Nevâyî'ye ithaf etmiştir.[532] Hâtifî'nin kaleme aldığı hikâyede Nizâmî'deki hikâyeyi esas aldığı görülmektedir. Yalnız Hâtifî'nin kaynak hikâyedeki bazı motifleri ve sahneleri değiştirmesi, hikâyeye bazı ilâveler yapması ve bazı olayları yeniden ve farklı bir şekilde kurgulaması eserini özel ve farklı kılmıştır.

Hâtifî, eserin mukaddimesinde Seyyid Kâsım Envâr'ın huzuruna vardığını ve bu sûfînin ona Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in adına olmayan ve kendi adını taşıyan bir Leylâ ve Mecnûn nüshasını verdiğini zikretmiştir. Hâtifî eserin mukaddimesinde tahmîd, münâcât, na't, mîrâciye'den sonra Hz. Ali'ye bir

[532]Nergis Câbirî Neseb, Alîrızâ Muzafferî, "Leylî ve Mecnûn-i Hâtif-i Câmî ve Nizâmî", **Dovvomin Hemâyiş-i Millî-i Bâzşinâsî-i Meşâhîr ve Mefâhir-i Horasan der-Edeb-i Pârsî**, 1396, s. 5.

medhiye yazmıştır. Ayrıca on iki imam için kısa bir medhiyeye yer vermiştir. Hâtifî, hikâye bölümüne geçmeden önce mukaddimede 'ilmin tanımı ve ihtiyarlara nasihat konuları üzerinde durmuştur.

Hâtifî'nin hikâyesinde Nizâmî'nin hikâyesinden farklı olan bazı motifler ve olaylar şunlardır: Kays'ın bebekken güzellerin kucağında sakinleşmesi ve yere konulduğunda ağlaması bu sebeple hakîm birisinin Kays'ın bir gün bir güzel sevgilinin aşkından deli olacağını öngörmesi (hakîmin öngörüsü motifi Emîr Hüsrev'de de bulunur), Kays'ın sünnet edilmesi ve babasının kırk gün bunu kutlaması, Leylâ ve Mecnûn'un mektepten bahanelerle çıkıp birbirlerini görmeleri ve bir daha görüşebilmek için levhalarını birbiriyle değiştirmeleri, Leylâ'nın aşk macerasını duyan annesinin Leylâ'yı mektepten alması, babasının "Leylâ seni çağırmış, çabuk gel" hilesiyle Mecnûn'u kandırıp eve getirmesi, Mecnûn'un kör ve dilenci kılığında Leylâ'yı görmeye gitmesi, Leylâ'yı istemeye gittiklerinde Mecnûn'un Leylâ'nın köpeğinin ayağına kapanması ve onu okşaması, Mecnûn'un babası oğlunun iyileşmesi için onu bir âbidin yanına götürmesi, Leylâ'nın İbni Selâm'ın oğluyla evlenmesi, Leylâ'nın nikâh günü bezekçinin yaptığı süsleri yolması, dâmâdın Leylâ'dan istediğini alamadığı için öfkelenip onu boşaması, rakibin Mecnun'un Leylâ'ya yakınlaşmasını görünce onu kılıçla öldürmek istemesi ancak kılıcı kaldırdığında iki elinin kuruması, Nevfel'in Leylâ'nın kabilesine açtığı savaş neticesinde Leylâ'nın esir düşmesi ve Nevfel'in Leylâ'yı görüp ona aşık olması, Nevfel'in yanlışlıkla zehir içip ölmesi, bahçıvanın servi ağacını keserken Mecnûn'un onu durdurması, Leylâ'nın devesinin kervandan geri kalması ve uyandığında kendini bir sahrada bulması ve orada Mecnûn'u görmesi, Leylâ'nın bir gece rüyasında Mecnûn'un öldüğünü görmesi, Leylâ'nın sarılık hastalığından zayıf düşüp ölmesi, Leylâ'nın annesinin Mecnûn'a Leylâ'nın öldüğünü haber vermesi ve Mecnûn'un bunu duyunca bayılması ve kendine gelince Allah'tan ölümünü istemesi ve can vermesi,

Leylâ'nın mezarının başında türbe yapılması, Leylâ ve Mecnûn'un ayrı defnedilmeleri.[533]

2.2.3.6. Hilâlî-i Çağatâyî (ö. 936/1529-30), ***Leylâ vü Mecnûn***.

Hilâlî-i Esterâbâdî (Çağatâyî), *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini h. 920 (1514) yılında Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unu takip ederek kaleme almıştır. Hilâlî'nin mesnevîsi Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinden daha kısadır ve toplam 1035 beyitten meydana gelmiştir. Şairin eserini ömrünün geç yıllarında yazması eserinin kısa olmasının sebeplerinden sayılabilir.[534]

Hilâlî, mesnevîsinin mukaddimesinde Leylâ ve Mecnûn hikâyesini yazmayı Attar'ın ona rüyasında önerdiğini söylemiştir. Nizâmî ve Leylâ vü Mecnûn yazan diğer usta şairlerin isimlerini anmadan kendisinden önce bu hikâyeyi çalışanların eserlerini unutturacak bir eser ortaya koyduğunu şöyle anlatmıştır:

Her-kes ki şenîde hûş ez-û reft
Harf-i digerân zi-gûş-i û reft

Hurşîd-i men ez-ufuk ber-âmed
Mâh-i heme der-tutuk der-âmed[535]

Hilâlî, hikâyenin aslında bazı değişiklikler yapsa da bu değişiklikler hikâyesini fazla orijinal ve câzip kılmamıştır. Hilâlî, Leylâ ile Mecnûn'un buluşması veya Mecnûn'un babasıya buluşma sahneleri gibi önemli konular üzerinden hızlı geçmiştir ve hikâyesinde Nizâmî'de olan önemli detaylara ve

[533]Hâtifî, Abdullah b. Muhammed el-Herevî, **Leylâ vü Mecnûn, ليلى و مجنون**, Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Koleksiyon No. 1608, (Çevrimiçi) https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource, 18 Aralık 2024., ayrıca bkz. Câbirî Neseb, Muzafferî, "Leylî ve Mecnûn-i Hâtif-i Câmî ve Nizâmî", s. 1-21.
[534]Vecîhe Penâhî, **Leylî ve Mecnûn-i Bedrüddîn Hilâlî-i Esterâbâdî Çağatâyî ber-Pâye-i Nusha-i Munhasir be-Ferd-i Mevcûd der-Kitâphâne-i Millî-i Tebrîz**, Neşr-i Züvvâr, 1393, s.15.
[535]**A.e.**, s. 12.

sahne tavsiflerine fazla yer vermemiştir.[536]Nizâmî'nin hikâyesinden daha özet bir hikâye ortaya koymuştur.

2.2.3.7. Mirzâ Kâsım Günâbâdî (ö. 982/1574), ***Leylî vü Mecnûn***.

Kâsımî mahlaslı Mirzâ Kâsım Günâbâdî'nin *Leylî vü Mecnûn'*u Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'uyla aynı vezinde yazılmıştır. 2540 beyitten oluşan bu eser Nizâmî'nin mesnevîsinden daha kısa bir mesnevîdir. Kâsımî, bu mesnevîyi iki kez kaleme almıştır ve ikinci kez yazdığı eserini hicri 976 (1568)'de Şehzâde Sâm Mirzâ Safevî'ye ithaf etmiştir. Eserin mukaddimesinde tahmîd, münâcât, yaratılışın güzelliklerinin tavsîfi, na't, mîrâciye, Hz. Ali'ye medhiye, Şâh Tahmâsb-i Safevî'ye medhiye, sâkîname ve kendi söz ve kalemine tefâhür bölümleri yer almaktadır. Kâsımî, eserinde Nizâmî, Câmî, Emîr Hüsrev ve Hâtifî'nin isimlerini zikretmiştir.[537]

Kâsımî, hikâyesinde Nizâmî'deki hikâyeyi esas almakla beraber Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı parçaları eserinden çıkarmıştır. Bununla birlikte Emîr Hüsrev, Mektebî ve Hâtifî'de bulunan bazı motiflerin benzerini çalışmıştır. Kâsımî'de geçen Leylâ'nın annesinin aşk macerasından haberdar olması ve kızı Leylâ'yı mektepten alması, Leylâ ve Mecnûn'un mezarı başında bina (kasr veya türbe) yapılması konuları Mektebî ve Hâtifî'de de bulunmaktadır. Babasının Mecnûn'u Leylâ'nın onu beklediği hilesiyle eve getirmesi, İbn-i Selâm'ın oğlunun Leylâ'ya âşık olması ve onunla evlenmesi, Nevfel ve Leylâ'nın kabilesinin savaşı sırasında Leylâ'nın esir alınması motifleri ise Hâtifî'de geçmiştir ve Kâsımî de de çalışılmıştır. Nevfel'in kabile reisi olması ve Mecnûn'un Leylâ'nın semtindeki köpekle arkadaş olması Emîr Hüsrev'in hikâyesinde bulunan ve yine Kâsımî'de de geçen motiflerdendir.

---

[536]**A.e.**, s. 14.

[537]Zehrâ İhtiyârî, "Leylî ve Mecnûn-i Kâsımî-i Gunâbâdî ve Mukayese bâ-Leylî ve Mecnûn-hâ-yi Berceste-i Sede-i Nohom", **Custârhâ-yi Edebî**, sy. 171, 1389, s. 169-201.

Mecnûn'un Leylâ'nın dönüşünü bir ay boyunca beklerken bulunduğu yerde başına karganın yuva yapması ve dağınık saçlarına yumurtlaması motifi Kâsımî'nin hikâyesinde bulunan motiflerdendir. Bu motifin benzeri ilk defa Türk edebiyatında Celîlî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinde Mecnûn'un başına kuşların yuva yapması şeklinde geçmiştir.

Kâsımî, hikâyeye bazı yeni sahneler eklemiştir. Bu eklenen yeni sahnelerden bazıları şunlardır: Leylâ ve Mecnûn'un mektepte bayram zamanı diğer çocuklar gibi tatile çıkmamaları için hocalarına hediye götürmemeleri ve bayram tatilinde mektebe gitmeleri, Mecnûn'un Leylâ'nın devesiyle dertleşmesi, Mecnûn'un Leylâ'nın hasta yatağına gelmesi için Leylâ'nın annesinin vasıta olması, Leylâ ve Menûn'un ölmeden önce kavuşmaları ve sonra beraber ölmeleri.[538]

2.2.3.8. Nâmî-i İsfahânî (ö.1204/1790), ***Leylâ vü Mecnûn***.

Nâmî-i İsfahânî *Nâmînâme*[539] adı ile bilinen hamsesinin üçüncü mesnevîsi olan *Leylâ vü Mecnûn'*u Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'uyla aynı vezinde kaleme almıştır. Nâmî'nin mesnevîsi 2212 beyitten meydana gelmiştir. Nâmî, bu mesnevîsinde Nizâmî'den hiç bahsetmemiştir.

Nâmî, Nizâmî'deki hikâyeyi esas almıştır. Bunun yanı sıra Nizâmî'nin hikâyesindeki birçok başlığı da hikâyesinden çıkarmıştır. Örneğin Nizâmî'de geçen Nevfel'in Mecnûn için Leylâ'nın kabilesi ile savaşması, Selîm-i Âmirî ve Selâm-ı Bağdâdî'nin Mecnûn'u ziyaret etmeleri, Mecnûn'un geyikleri kurtarması, Mecnûn'un duaları ve yalvarışları, Mecnûn'un karga ile dertleşmesi, Mecnûn'un annesinin vefatı bölümleri ve çeşitli hikâyeler Nâmî'nin hikâyesinde yer almamaktadır. Nâmî'deki hikâyenin Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*

[538]Muhammed Kâsımî-i Gunâbâdî, **Leylî vu Mecnûn**, ed. İsmail Şafak, İntişârât-i Dânişgâh-i Bû-Ali Sînâ-yi Hemedân, 1393.
[539]Mirzâ Muhammed Sâdık Mûsevî-i İsfahânî, **Nâmî-nâme**, ed. R. K. Afşârî, V. K. Pesendî, N. R. Tahrânî, Tahran, İntişârât-i Sühenverân, 1392, s. 2.

hikâyesinin bir özeti olduğu söylenebilir.[540]Nâmî, ayrıca Mektebî, Emîr Hüsrev ve Hâtifî'nin eserlerindeki motiflerden de faydalanmıştır. Şairin mesnevîsinde Nizâmî'den aynen aldığı mısralar da görülür.

Bu tez çalışmasında Fars edebiyatında detaylı inceleme fırsatı bulamadığımız Leylâ vü Mecnûn konulu diğer eserler ve şairlerinin listesi aşağıda yer almaktadır.

Misâlî-i Kâşânî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u (897/1492), Mîr Hâc'ın (ö. 906/1501) *Leylâ vü Mecnûn*'u, Zamîrî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Maksûd beğ Şîrâzî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Mehdî'nin (ö. 924/1518) *Leylâ vü Mecnûn*'u, Çepnuvîs'in *Leylâ vü Mecnûn*'u, Fevkî-i Yezdî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Sabâ-yi Kâşânî'nin (ö. 1238/1822) *Leylâ vü Mecnûn*'u, 'Abd'i Beğ Şîrâzî'nin (X./XVI.) *Leylâ vü Mecnûn*'u, Kâtibî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Hâce Huseyin Senâyî-i Meşhedî'nin (ö. 996/1588) *Leylâ vü Mecnûn*'u, Hidâyetullâh Râzî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Eşref-i Marâgî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Tecellî-i Şîrâzî'nin (XI./XVII.) *Leylâ vü Mecnûn*'u, Hakîm Şefâyî'nin (ö. 1037/1628) *Leylâ vü Mecnûn*'u, Sâlim Türkmân'ın *Leylâ vü Mecnûn*'u, Esîrî-i Terbiyetî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Kâşif-i Şîrâzî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Nasîbî-i Kirmânşâhî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Mevcî'nin (ö. 979/1571) *Leylâ vü Mecnûn*'u, Sâ'idî'nin (IX./XV.) *Leylâ vü Mecnûn*'u, Harfî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Mollâ Murâd b. Mirzâcân'ın (XI./XVII.) *Leylâ vü Mecnûn*'u, Seyyid Hasan b. Fethullâh'ın *Leylâ vü Mecnûn*'u (1038/1629), Dâvûd'un *Leylâ vü Mecnûn*'u, Ebulberekât-i Lâhûrî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Şu'le-yi İsfahânî'nin (XII./XVIII.) *Çâh-i Visâl (Leylî vü Mecnûn)*'u, Nâsir-i Hindû'nun *Leylâ vü Mecnûn*'u, Rûhulemîn-i İsfahânî'nin

[540]Emîr Sultan Muhammedî, "Nakd ve Tercume-i Ahvâl-i Nâmî ve Nakd-i Mukâyeseyî-i Leylâ vu Mecnûn-i û bâ-Leylâ vu Mecnûn-i Nizâmî", **Du Feslnâme-i 'Ulûm-i Edebî**, sy. 13, 1397, s. 31-58.

(XI./XVII.) *Leylâ vü Mecnûn*'u, Hasan İhtimâm Rehnânî'nin (1379/1959) *Leylâ vü Mecnûn*'u.[541]

2.2.4. Heft Peyker Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Nizâmî, "Behrâm-nâme" veya "Heft Günbed" adlarıyla da bilinen *Heft Peyker* mesnevîsini (593/1197) "fe'ilâtün mefâ'ilün fe'lün (fe'ilün)" aruz vezniyle kaleme almıştır. Eser 5136 beyitten oluşmaktadır. Nizâmî, hikâyenin başında ve sonunda Behrâm-ı Gûr olarak da bilinen Sâsânî hükümdarı, V. Behrâm'ın (m. 420-438) hayatına dair olayları anlatmıştır. Eserin ortasında yer alan en önemli bölüm Behrâm'ın kendine eş aldığı yedi iklimden yedi hükümdarın kızlarının kendisine anlattığı yedi ibret verici hikâyeden oluşur. Behrâm, haftanın yedi günü sırayla her birinin farklı gezegenle ilgisi olan ve farklı rengi olan yedi kubbede, yedi güzelle buluşur.

Destgerdî'nin hazırladığı metne göre Nizâmî'nin *Heft Peyker* mesnevîsinin bölüm başlıkları şu sırayı izlemektedir:

1. Tevhîd ve Sitâyiş-i Yezdân
2. Der Na't-i Peygamber-i Ekrem
3. Mi'râc-i Peygamber-i Ekrem
4. Sebeb-i Nazm-i Kitâb
5. Duâ-yi Pâdişâh-i Sa'îd Alâeddin Korpearslan
6. Hitâb-i Zemîn-bûs
7. Sitâyiş-i Suhan ve Hikmet ve Enderz (Sözün, hikmetin ve nasihatin medhi üzerne)

[541]Bu liste ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Emîr Hüsrev-i Dihlevî, **Mecnûn u Leylî**, ed. Muhsin Bâğbânî, s. 34-36

8. Der Nasîhat-i Ferzend-i Hîş, Muhammed (Oğlum Muhammed'e nasihat)
9. Âğaz-i Dâstân-i Behrâm
10. Sifat-i Simnâr ve Sâhten-i Kasr-i Havernak (Sinimmâr'ın[542] tavsîfi ve Havernak sarayının yapılışı)
11. Sifat-i Havernak ve Nâ-peydâ-Şuden-i Nu'mân (Havernak'ın tavsîfi ve Nûman'ın kayboluşu)
12. Şikâr-Kerden-i Behrâm ve Dâğ-Kerden-i Gûrân (Behrâm'ın ava çıkması ve yaban merkeblerini (gûrları) dağlaması)
13. Kuşten-i Behrâm be-Yek Tîr Şîr ve Gûr-râ (Behrâm'ın tek okla aslanı ve gûru (yaban merkebini) öldürmesi)
14. Kuşten-i Behrâm Ejdehâ-râ ve Genc Yâften (Behrâm'ın ejderhayı öldürmesi ve hazineyi bulması)
15. Dîden-i Behrâm Sûret-i Heft-Peyker-râ der-Havernak (Behrâm'ın yedi suretin resmini Havernak sarayında görmesi)
16. Âgâhî-i Behrâm ez-Vefât-i Peder (Behrâm'ın babasının ölümünden haberdar olması)
17. Leşker Keşîden-i Behrâm be-İrân (Behrâm'ın İran'a hücum etmesi)
18. Nâme-yi Pâdişâh-i İrân be-Behrâm-i Gûr (İran padişâhının Berhrâm'a gönderdiği mektup)
19. Pâsuh Dâden-i Behrâm İrâniyân-râ (Behrâm'ın İranlılara cevabı)
20. Ber-giriften-i Behrâm Tâc-râ ez-Miyân-i Dû Şîr (Behrâm'ın iki aslan arasından tâcı alması)
21. Ber-Taht Nişesten-i Behrâm be-Câ-yi Peder (Behrâm'ın babası yerine tahta geçmesi)

[542]Rûmî bir mimar olan Sinimmâr veya Sinmâr, Irak'ta Hîre ve çevresinde hüküm süren Lahmîler'in hükümdarı (m. 403-431) I. Nu'mân'nın emriyle Sasani İmparatoru I. Yezdigird için Havernak adlı köşkü inşa etti. Nu'mân, Sinmâr'ın bir gün Havernak köşkünden daha iyisini başka birisine yapabilme ihtimalini düşünerek onun Havernak köşkünden aşağı itilerek öldürülmesini emretti. bkz. Theodor Nöldeke, **Tarih-i İrâniyân ve Arab-hâ der-Zamân-i Sâsâniyân,** Çev. Abbas Zeryâb, Tahran, 1378, s. 111.

22. Hutbe-yi ‘Adl-i Behrâm-i Gûr (Behrâm-ı Gûr’un adalet hakkında konuşması)
23. Çigûnegî-i Pâdişâhî-i Behrâm-i Gûr (Behrâm-ı Gûr’un padişahlığının tavsîfi)
24. Sifat-i Huşk-sâlî ve Şefekat-i Behrâm (Kuraklığın tavsîfi ve Behrâm’ın şefkati)
25. Dâstân-i Behrâm bâ-Kenîzek-i Hîş (Behrâm’ın cariyesiyle hikâyesi)
26. Meşveret-Kerden-i Kenîzek bâ-Serheng der-Mihmânî-i Şâh (Şahın ziyafet ve eğlence meclisinde cariyenin çavuşa danışması)
27. Burden-i Serheng Behrâm-i Gûr-râ be-Mihmânî (Çavuşun Behrâm-ı Gûr’u eğlence meclisine götürmesi)
28. Leşker Keşîden-i Hâkân-i Çîn be-Ceng-i Behrâm-i Gûr (Çin Hakanının Behrâm-ı Gûr’un üzerine yürümesi)
29. ‘İtâb-Kerden-i Behrâm bâ-Serân-i Leşker (Behrâm’ın ordu büyüklerine sitem etmesi)
30. Hâsten-i Behrâm Duhter-i Şâhân-i Heft-İklîm-râ (Behrâm’ın yedi iklim padişahlarının kızlarını istemesi)
31. Der Çigûnegî-i Heft-Gunbed (Yedi kubbenin tavsîfi)
32. Nişesten-i Behrâm Rûz-i Şenbe der-Gunbed-i Siyâh ve Efsâne Guften-i Duhter-i Pâdişâh-i İklîm-i Evvel (Behrâm’ın cumartesi günü siyah kubbeli köşkte oturması ve birinci iklim padişahının kızının hikâye anlatması)
33. Nişesten-i Behrâm Rûz-i Yekşenbe der-Gunbed-i Zerd ve Efsâne Guften-i Duhter-i Pâdişâh-i İklîm-i Dovvom (Behrâm’ın pazar günü sarı kubbeli köşkte oturması ve ikinci iklim padişahının kızının hikâye anlatması)
34. Nişesten-i Behrâm Rûz-i Dûşenbe der-Gunbed-i Sebz ve Efsâne Guften-i Duhter-i Pâdişâh-i İklîm-i Sevvom (Behrâm’ın pazartesi

günü yeşil kubbeli köşkte oturması ve üçüncü iklim padişahının kızının hikâye anlatması)

35. Nişesten-i Behrâm Rûz-i Seşenbe der-Gunbed-i Surh ve Efsâne Guften-i Duhter-i Pâdişâh-i İklîm-i Çehârom (Behrâm'ın salı günü kırmızı kubbeli köşkte oturması ve dördüncü iklim padişahının kızının hikâye anlatması)
36. Nişesten-i Behrâm Rûz-i Çârşenbe der-Gunbed-i Pîrûze-reng ve Efsâne Guften-i Duhter-i Pâdişâh-i İklîm-i Pencom (Behrâm'ın çarşamba günü mavi kubbeli köşkte oturması ve beşinci iklim padişahının kızının hikâye anlatması)
37. Nişesten-i Behrâm Rûz-i Pencşenbe der-Gunbed-i Sandalî ve Efsâne Guften-i Duhter-i Pâdişâh-i İklîm-i Şeşom (Behrâm'ın perşembe günü kubbesi sandal ağacı renginde olan köşkte oturması ve altıncı iklim padişahının kızının hikâye anlatması)
38. Nişesten-i Behrâm Rûz-i Âdîne der-Gunbed-i Sepîd ve Efsâne Guften-i Duhter-i Pâdişâh-i İklîm-i Heftom (Behrâm'ın cuma günü beyaz kubbeli köşkte oturması ve yedinci iklim padişahının kızının hikâye anlatması)
39. Âgâhî-i Behrâm ez-Leşker-keşî-i Hâkân-i Çîn Bâr-i Dovvom (Behram'ın ikinci kez Çin Hakanının saldırısı haberini alması)
40. Enderz Giriften-i Behrâm ez-Şobân (Behrâm'ın çobandan ders alması)
41. Bâz-hâst-i Behrâm ez-Vezîr-i Sitemkâr (Behrâm'ın zalim vezirine sitemi)
42. Şikâyet-Kerden-i Mazlûm-i Evvel (Birinci mazlûmun şikayet etmesi)
43. Şikâyet-Kerden-i Mazlûm-i Dovvom (İkinci mazlûmun şikayet etmesi)
44. Şikâyet-Kerden-i Mazlûm-i Sevvom (Üçüncü mazlûmun şikayet etmesi)

45. Şikâyet-Kerden-i Mazlûm-i Çehârom (Dördüncü mazlûmun şikayet etmesi)
46. Şikâyet-Kerden-i Mazlûm-i Pencom (Beşinci mazlûmun şikayet etmesi)
47. Şikâyet-Kerden-i Mazlûm-i Şeşom (Altıncı mazlûmun şikayet etmesi)
48. Şikâyet-Kerden-i Mazlûm-i Heftom (Yedinci mazlûmun şikayet etmesi)
49. Kuşten-i Behrâm Vezîr-i Zâlim-râ (Behrâm'ın zalim vezirini öldürmesi)
50. Pûziş Hâsten-i Hâkân-i Çîn ez-Behrâm (Çin Hakanının Behrâm'dan özür dilemesi)
51. Fercâm-i Kâr-i Behrâm ve Nâ-pedîd-Şuden-i û der-Gar (Behrâm'ın sonu ve mağarada kaybolması)
52. Der Hatm-i Kitâb ve Duâ-yi Alâeddin Korpearslan.[543]

Zülfikârî, karşılaştırdığı yazma ve matbu eserlerin listelerinden yola çıkarak Fars edebiyatında *Heft Peyker*'e toplam 21 nazirenin yazıldığını ve aynı zamanda *Heft Peyker* vezninde yazılan birçok eserin de bulunduğunu bildirir. Zülfikârî'nin listesinde bulunan ve *Heft Peyker'*i sadece vezin açısından örnek alan bazı eserler şunlardır: Hâcû-yi Kirmânî'nin *Kemâlnâme*'si, Şâh Dâ'î-i Şîrâzî'nin *Çehâr Çimen*'i, Abdurrahmân-ı Câmî'nin *Silsiletü'z-zeheb*'i, Evhadî-i Merâgî'nin *Heft Evreng* veya *Aşknâme*'si, Hilâlî-i Çağatâyî'nin *Şâh û Dervîş*'i, Zülâlî-i Hânsârî'nin *Heft Genc*'i, Ebcedî-i Hindî'nin *Heft Cevher*'i.[544]

Aşağıda Fars edebiyatında Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ini örnek alarak eser oluşturan şairler ve mesnevîleri yer almaktadır:

[543]Vahîd Destgerdî, **Heft Peyker: Hakîm Nizâmî-i Genceî**, Tahran, İntişârât-i Katra, 1390.
[544]Hasan Zülfikârî, "Heft Peyker-i Nizâmî ve Nazîre-hâ-yi Ân", **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî**, sy. 52 ve 53, 1385. s. 67-109.

2.2.4.1. Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325), ***Heşt Bihişt***.

Fars edebiyatında Nizâmî'nin *Heft Peyker* mesnevîsinin izinden giden ilk şair Emîr Hüsrev-i Dihlevî'dir. Dihlevî, eserine *Heşt Bihişt* (701/1302) ismini vermiştir. Emîr Hüsrev'in *Heşt Bihişt*'i Nizâmî'nin 5136 beyitlik *Heft Peyker* mesnevîsine nazaran daha kısa bir mesnevîdir ve toplam 3405 beyitten oluşmaktadır. *Heşt Bihişt, Heft Peyker* ile aynı vezinde ve benzer konuda kaleme alınmıştır.

Emîr Hüsrev, mesnevîsinin sebeb-i telif bölümünde *Heft Peyker*'deki hikâyeyi örnek aldığını ve aynı zamanda yeni bir hikâye ortaya koyduğunu şöyle anlatmaktadır:

V'ân numûdâr-i Heft Peyker-i û
V'ân berâhîn-i heft zîver-i û

V'ân be-her gunbedî be-meclis û câm
Ayş-i hûbân û 'işret-i Behrâm

Yek be-yek-râ numûne ber-sâzem
Nerd-i nev ber-besât-i nev bâzem

Nemat-i reng-hâ-yi gunbed nîz
Sân-i diger ber-ârem ez-temyîz[545]

Heşt Bihişt mesnevîsinin mukaddimesi tevhîd ve tahmîd, na't, mîrâciye, medhiye, sebeb-i telif ve şairin kız evlâdına nasîhati bölümlerinden oluşmaktadır. Emîr Hüsrev, diğer mesnevîlerinde olduğu gibi *Heşt Bihişt'*in bölüm başlıklarında muhtevayı özetleyen kısa cümleler kullanmıştır.

[545]Emîr Hüsrev-i Dihlevî, **Hamse**, s.588.

Emîr Hüsrev, *Heşt Bihişt* mesnevîsinde Nizâmî'nin *Heft Peyker'*de anlattığı hikâyeyi esas almıştır. Fakat Nizâmî'de uzunca anlatılan Behrâm'ın hayatı ve savaşlarıyla ilgili olan bölümleri özet bir şekilde anlatmıştır. *Heşt Bihişt*'te yedi hikâyenin dışında sadece 234 beyit Behrâm'ın hayat hikâyesini kapsamaktadır. *Heft Peyker*'de ise 2630 beyit Nizâmî'nin Behrâm'ın hayatıyla ilgili anlattığı olaylarla ilgilidir.[546]Emîr Hüsrev, *Heft Peyker*'de yer alan Havernak sarayı ve sarayın mimârı Sinimmâr'a verilen ceza, İranlıların Behrâm yerine Kisrâ adında bilgin bir pîri tahta oturtmaları, Behrâm'ın iki aslan arasından padişahlık tâcını alması gibi olayları mesnevîsinde çalışmamıştır.

Emîr Hüsrev'in hikâyesi 12 ana başlıktan meydana gelmektedir. Nizâmî'de ise hikâye bölümü toplam 36 ana başlıktan oluşur. Emîr Hüsrev, Nizâmî'de hikâyenin başlangıcında anlatılan Behrâm'ın dünyaya gelişi, babasının onu yetiştirilmesi için Nûman'ın yanına Yemen'e göndermesi, Nûman'ın ona Sinimmâr yardımıyla Havernak sarayını yaptırması, Behrâm'ın savaş ve avcılık eğitimi alması, yaban merkeblerini avlama şekli, Behrâm'ın mağaranın kapısında yatan ejderhayı öldürmesi ve mağaradan hazine bulması, Behrâm'ın Havernak sarayında kapalı bir odada yedi güzelin resmini bulması, Yezdgird'in ölümü ve Behrâm'ın İran'a savaş açmak istemesi ve nihayet iki aslan arasından tacı kaparak babası yerine tahta geçmesi, İran'da kuraklığın başlaması ve Behrâm'ın halkını kurtarması gibi olayların hiçbirine hikâyesinde yer vermemiştir. Emîr Hüsrev, hikâyeye ilk başta Behrâm'ın babası yerine tahta geçmesini, adaletini, eğlence meclislerini tek bir başlıkta anlattıktan sonra Nizâmî'nin yukarıda bahsedilen olayların ardından anlattığı Behrâm'ın av eğelencesinde Çinli cariyesiyle olan hikâyesine doğrudan geçiş yapmaktadır. Emîr Hüsrev'de Behrâm'ın câriyesi ile hikâyesi Nizâmî'nin hikâyesinden bazı küçük farklarla ayrılır. Örneğin Emîr Hüsrev, Behrâm'ın Çinli câriyesine "Dilârâm" ismini vermiştir. Nizâmî'de ise bu câriyenin ismi "Fitne"dir.

[546]Muhammed Câfer Mahcûb, **Heşt Bihişt ve Heft Peyker**, İntişârât-i Huner ve Merdum, 1355, s. 11.

Nizâmî'de Behrâm yaban merkebi avlayarak hünerini cariyesine gösterir. Emîr Hüsrev'de Behrâm ceylanları avlamaktadır. Nizâmî'de Fitne, Behrâm'dan oku aynı anda yaban merkebinin kafası ve nalına saplamasını isterken Emîr Hüsrev'de Dilârâm, Behrâm'dan erkek ceylan dişi ceylana ve dişi ceylan erkeğe dönüşecek şekilde bir ok atmasını ister. Nizâmî'de Fitne Behrâm'ın bu gösterdiği hüneri temrin ve tekerrürden olduğunu söyler. Emîr Hüsrev'de ise Dilârâm, Behrâm'a bu yaptığının bir maharet olmadığını ve bir büyüden ibaret olduğunu söyler. Nizâmî'de Behrâm çavuştan câriyesini öldürmesini ister. Câriye çavuşun köşkünde saklanır ve orada bir dana besler. Bir gün çavuşun köşkündeki bezm meclisine davet edilen Behrâm câriyenin ineği kolaylıkla kaldırdığını görünce ona güçlü olduğundan değil bu işe alıştığından ineği kaldırabildiğini söyler. Câriye Behrâm'a kendini hatırlatır. Behrâm özür diler ve cariyesiyle evlenir. Emîr Hüsrev'de Behrâm, câriyesini bir çölde yalnız bırakır. Dilârâm bir ovada mûsikî bilen bir çiftçinin evini bulur. Müzik çalmayı çiftçiden öğrenen Dilârâm av esnasında bu müzikle ceylanları uyutur. Bunu duyan Behrâm câriyeyi bulur ve ondan bu hünerini göstermesini ister. Behrâm Dilârâm'a bu işin büyü olduğunu söyleyince Dilârâm ona söylediklerini hatırlatır. Behrâm pişman olur ve câriyesini sarayına götürür.

Bu bölümden sonra Nizâmî'de Çin Hakanının Behrâm'ın üzerine yürümesi ve Behrâm'ın ihanet ettikleri için ordu büyüklerine sitem etmesi, Behrâm'ın yedi iklim padişahlarının kızlarını istemesi bölümleri yer alır. Emîr Hüsrev bu olaylara yer vermeden doğrudan hikâyenin ikinci bölümüne yani Behrâm'ın yedi kubbede yedi güzelden dinlediği hikâyeler bölümüne geçer.

Emîr Hüsrev'de Behrâm için yedi kubbenin yapılış sebebi Nizâmî'den bazı küçük farklar içeri. Nizâmî'de bir kış günü Behrâm'ın kurduğu bir bezm meclisinde hocası Sinimmâr olan Şîde adlı ressam ve mimar şaha yıldızları bildiğini söyler ve kem gözü şahdan ve ülkeden uzak tutmak için yedi kubbeyi inşâ etmek konusunda şahdan izin ister. Emîr Hüsrev'de ise içinde yedi güzel oturan yedi kubbenin yapılış sebebi ülke işlerini unutan Behrâm şahı ava çıkma

eğlencelerinden vazgeçtirmektir. Emîr Hüsrev, hikâyenin ikinci kısmında Behrâm'a yedi güzel tarafından anlatılan hikâyeleri Nizâmî'den tamamen farklı çalışmıştır. Yine Nizâmî'den farklı olarak kubbeleri farklı renklerde tavsîf etmiştir.

Zülfikârî'ye göre Emîr Hüsrev, kaleme aldığı yedi hikâyeye ek olarak eserin başında Behrâm'ın "Dilârâm" adlı câriyesiyle olan hikâyesini birinci hikâye olarak anlatmıştır ve toplam sekiz hikâyeden oluşan esere *Heşt Bihişt* ismini vermiştir.[547]

Nizâmî, *Heft Peyker*'de Behrâm ve yedi kubbe hikâyelerinden sonra yine Çin Hakanının ikinci kez İran'a saldırması, Behrâm'ın çobandan ders alarak vezirini sorguya çekmesi, Behrâm'ın mazlumların şikayetlerini dinlemesi ve veziri öldürmelerini emretmesi bölümlerine yer vermiştir. Emîr Hüsrev'in *Heşt Bihişt*'inde bu bölümler yer almamaktadır. Emîr Hüsrev, Behrâm ve yedi kubbe hikâyelerini anlattıktan sonra doğrudan Behrâm'ın ölümü ile ilgili başlığa geçmiştir. *Heft Peyker*'de hikâye Behrâm'ın bir yabani merkeb peşindeyken mağarada kayboluşuyla son bulur. *Heşt Bihişt*'te ise Behrâm yabani merkebin peşinde derin bir kuyuya düşer ve bir daha geri çıkamaz.

2.2.4.2. Abdî Beg Nevîdî-i Şîrâzî (ö. 988/1580), ***Heft Ahter***.

Heft Peyker'e yazılan nazireler arasında meşhur olan bir başka eser ise Abdî Beg Nevîdî-i Şîrâzî'nin 3270 beyitten oluşan *Heft Ahter* mesnevîsidir. *Heft Ahter'*in beyit ve hikâye sayısı *Heft Peyker'*den daha azdır. İlk eserlerinde Nevîdî ve sonraları Abdî mahlasını kullanan şair, *Heft Ahter'*de Nevîdî mahlasını kullanmıştır. *Heft Ahter*, aynı *Heft Peyker* gibi Behrâm-ı Gûr'un hayat olaylarını anlatır. Mesnevînin konusu, muhtevası ve vezni genel anlamda *Heft Peyker*'e benzerlik gösterir. Bunun yanında Abdî, hikâyede bazı değişiklikler de yapmıştır.

[547]Zülfikârî, "Heft Peyker-i Nizâmî ve Nazîre-hâ-yi Ân", s.80.

Abdî, eserin girişinde Nizâmî ve diğer şairlerin hikâyesini tekrarlamaması gerektiğini ve hikâyeyi yeniden farklı şekilde anlatması gerektiğini söylemiştir:

Ân-ki ân sihr ba'd ez-ân sâzed
Çi huner bâşed er-hemân sâzed

Bâyed evvel tevekkufî kerden
Der-hikâyet tasarrufî kerden

Meyve-i nev be-bâğ ez-had bîş
Çi keşem meyve-i kuhan-râ pîş

Yâft ez-sâl-i nev zamâne revâc
Çi be-takvîm-i kuhne-em muhtâc[548]

Heft Ahter, *Heft Peyker* gibi tahmîd, tevhîd ve na't bölümleriyle başlar. Abdî, bu başlıklardan sonra Hz. Ali ve ehl-i beyti methetmiştir. *Heft Peyker*'in mukaddimesinde bu bölümler bulunmamaktadır. Abdî, *Heft Ahter*'de aynı Nizâmî gibi yedi kubbeye ve yedi hikâyeye yer vermiştir.

Abdî'nin *Heft Ahter*'de hem Nizâmî hem de Emîr Hüsrev'in mesnevîlerini model aldığı görülür. Abdî'de hikâye doğrudan Behrâm'ın ava çıkması ve Nâhid adında güzel bir cariyeye âşık olması hikâyesi ile başlamaktadır. Abdî, bu hikâyenin konusunu Nizâmî'den almakla beraber hikâyenin muhtevasında bazı genişletmeler ve değişiklikler yapmıştır. Örneğin Nizâmî'de cariyenin adı Fitne'dir. Abdî'de Nâhid'dir. Abdî'de Behrâm'ın emriyle Nâhid kuyuya atılır ve sonra kurtarılır. Nizâmî'de ise Behrâm'ın çavuşa öldürmesini emrettiği cariyesi Fitne yine çavuşun yardımı ile kurtulur ve onun

[548]Abdî Beg Şîrâzî, **Heft Ahter**, ed. Ebulfazl Hâşimoğlu Rahimof, Moskova, İntişârât-i Dâniş, 1974, s.54.

köşkünde saklanır. Abdî de Emîr Hüsrev'e benzer bir şekilde Nizâmî'nin hikâyesinin başlangıcındaki Behrâm'ın doğumu, savaş ve avcılık eğitimi alması, onun için Havernâk köşkünün yapılması, av eğlencesi esnasında ejderhayı öldürmesi ve hazineyi bulması, Havernak sarayında yedi güzelin resmini görmesi ve Çin Hakanıyla savaşması gibi olayları çalışmamıştır.

Abdî, Behrâm'ın cariyesi Nâhid ile ilgili anlattığı hikâyenin ardından Behrâm'ın yedi iklim padişahlarının kızlarını istemesi ve onlar için yapılan yedi renkli kubbelerde Behrâm'a bu kızlar tarafından anlatılan hikâyeler bölümüne geçer. Şair bu bölümün ardından hikâyesini Behrâm'ın av esnasında ceylanın peşinden bir kubbeye girip oradan bir daha çıkamaması olayı ve hatime bölümü ile bitirmektedir. Abdî, hikâyesinin sonunda yine Emîr Hüsrev'e benzer bir şekilde Nizâmî'nin hikâyesinin sonunda yer alan Çin Hakanının ikinci kez saldırışı, Behrâm ve çobanın hikâyesi, mazlumların şikâyeti ve vezirin öldürülmesi bölümlerini hikâyesinden çıkarmıştır.

Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in eserlerinde bir hafta boyunca Behrâm'a anltılan hikâyeler bölümünde ilk hikâye cumartesi günü siyah renkli kubbede anlatılmaya başlar. Abdî'nin hikâyesinde ise Behrâm'a anlatılan ilk hikâye sarı renkli kubbede pazar gününden itibaren anlatılmaya başlar. *Heft Ahter*, *Heft Peyker* ve *Heşt Bihişt* mesnevîlerinde Behrâm'a kızlar tarafından anlatılan bazı hikâyelerde ortak mazmunlar ve benzerlikler dikkat çekmektedir. Abdî'nin *Heft Ahter*'de kızların dilinden Behrâm'a anlattığı hikâyelerden bazıları ise Nizâmî'nin *Heft Peyker*'indeki hikâyelerden tamamen farklıdır. Billûrî, Abdî'nin Nizâmî gibi hikâyesinde yedi sayısına ve gökteki cisimlere önem verdiğini söylemiştir.[549]

[549]Meryem Billûrî, "Mukâyese-i Heft Ahter-i Abdî Beg Şîrâzî ve Heft Peyker-i Nizâmî", **Feslnâme-i Durr-i Derî**, sy. 9, 1392, s. 19-28.

2.2.4.3. Cemâlî (820/1417), ***Heft Evreng***.

Cemâlî ve *Heft Evreng* eseriyle ilgili mevcut kaynaklarda fazla bir bilgiye ulaşılmamıştır. Zülfikârî, şarkiyatçı Hermann Ethé'nin "Târîh-i Edebiyât-i Farsî" eserinden aktardığı bilgiye göre eserin nüshasının "India Office" kütüphanesinde 138 nolu arşivde kayıtlı olduğu bilinmektedir.[550]

2.2.4.4. Dervîş Eşref-i Merâgî (ö. 864/1460), ***Heft Evreng***.

"Aşknâme" adıyla da bilinen *Heft Evreng*, Eşref'in hamsesinde yer alan dördüncü mesnevîsidir. Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ine naziredir ve aynı vezinde kaleme alınmıştır. Hermann Ethé'den aktarılan bilgiye göre eserin yazma nüshasının "Bodleian" kütüphanesinde "ouseley" 237 nolu arşivde kayıtlı olduğu bilinmektedir.[551]

2.2.4.5. Feyzî-i Hindî (ö. 1004/1595), ***Heft Kişver***.

"Behrâmnâme" adıyla da bilinen *Heft Kişver* mesnevîsi Feyzî'nin hamsesinde yer alan dördüncü eseridir. *Heft Peyker*'e naziredir. Bu eserin tamamlanmadığı bilinir.[552]Eserin nüshasına ulaşılamamıştır.

2.2.4.6. Mevlânâ Abdullah Hâtifî (ö. 927/1521), ***Heft Manzar***.

Hâtifî-i Harcirdî olarak da tanınan Mevlânâ Abdullah Hâtifî'nin *Heft Manzar*'ı, *Heft Peyker*'e naziredir ve aynı vezinde yazılmıştır. 2466 beyitten oluşmaktadır. Michele Bernardini, Bibliothèque Nationale de Paris, Persan 357 No'lu el yazmasında verilen bilgiden yola çıkarak ve Ali Şîr Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'inde bahsedilmiş olmasından dolayı eserin muhtemelen h. 897

[550]Zülfikârî, "Heft Peyker-i Nizâmî ve Nazîre-hâ-yi Ân", s. 85.
[551]**A.m.**, s. 85.
[552]**A.m.,** s. 91.

(1492)'de yazıldığını söylemiştir.[553]Eser Timurlu şehzadelerinden olan Şâh Garîb'e ithaf edilmiştir.

Hâtifî'nin mesnevîsinin sebeb-i telif bölümünde Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ine benzer bir eser ortaya koyduğuna işaret eden aşağıdaki beyit yer almaktadır:

Bâregî sûy-i *Heft Peyker* tâz
Misl-i ân nîz Heft Manzar sâz[554]

Hâtifî, *Heft Peyker*'e benzer şekilde mukaddime, evlâda nasihat ve sebeb-i telif bölümlerinden sonra kısaca Behrâm'ın hayat hikâyesine yer vermiştir. Fakat bu kısmı *Heft Peyker'*de olduğu gibi uzun anlatmamıştır ve Nizâmî'deki Behrâm'ın soyu, Havernâk sarayının yapılışı, Behrâm'ın babası yerine tahta geçmesi ve Çin Hakanı ile savaşı olaylarını hikâyenin başladığı ilk 17 beyitte özetlemiştir. Ardından hızlıca Behrâm'ın Çinli cariyesi Âşûb ile hikâyesi (Nizâmî'de bu isim Fitne'dir), Behrâm'ın yedi eşi için "yedi manzar" yapması ve ona anlatılan yedi hikâye bölümlerine geçmiştir. Bu bölümlerde de Hâtifî, yine *Heft Peyker*'i örnek almıştır. Yalnız Hâtifî bu bölümlere geçmeden önce bir de "Şah Behrâm'ın eşlerinin arasındaki nifâkın tavsîfi ve bunlar için manzar yapılması" ünvanlı bir bölüme yer vermiştir. *Heft Peyker*'de böyle bir başlık bulunmamaktadır.[555]Hâtifî, Nizâmî ile ortak çalıştığı Behrâm ve Çinli cariyesinin hikâyesinde bazı değişiklikler yapmıştır. Örneğin Nizâmî'de Behrâm çavuşundan câriyesi Fitne'yi öldürmesini emreder. Çavuş cariyeyi öldürmez ve köşkünde saklar. Hâtifî'de ise Behrâm cariyesi Âşûb'u suya atmalarını emreder. Âşûb, bir tahtaya tutunarak kurtulur. Sahilde Hızır gibi bir balıkçı ihtiyara rastlar.

---

[553]Michele Bernardini, "Hâtefî, Abd-Allâh", **Encyclopedia Iranica,** Vol. XII, Fasc. 1, 2003, s. 55-57, (Çevrimiçi) https://www.iranicaonline.org/articles/hatefi/, 06 Haziran 2013.
[554]Hâtifî, Abdullah b. Muhammed el-Herevî, **Heft Manzar / هفت منظر**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Koleksiyon No. 2745, vr. 7b, (Çevrimiçi) https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource, 30 Aralık 2024.
[555]Seyyid Ali Kerâmetî Mukaddem, Seyyide Amîne Hüseynî Cihângîr, "Câygâh-i Edebî-i Hâtifî der-Âyîne-i Pejûhiş-hâ-yi Mu'âsir", **Feslnâme-i Tahassûsî-i Zebân ve Edebîyât-i Fârsî**, sy. 1, 1400, s. 125-143.

İhtiyar onu evine misafir eder. Ancak Âşûb Behrâm'ın çocuğunu taşımaktadır. Nihayet bir kızı dünyaya gelir. Behrâm ise Âşûb'un yokluğunun acısını çekmektedir. Bu yüzden bu hicran derdine çare olarak yedi iklim padişahlarının kızlarını Behrâm için getirirler. Behrâm, bu güzeller ile bezm meclisi kurup eğlenir. Ancak bu yedi güzel birbirlerini kıskanmaya başlar. Bu yüzden her bir güzel için ayrı ve birbirinden uzak bir köşk yapılır. Nizâmî'de ise kem gözün Behrâm ve ülkesinden uzak olması için ona haftanın her günü uğrayacağı yedi iklim padişahlarının kızlarının oturduğu yedi kubbe inşâ edilir. Hâtifî'de hikâyenin devamı Nizâmî'dekinden biraz uzaklaşır ve Nizâmî'deki Behrâm ve cariyesinin hikâyesinin devamını Hâtifî değiştirerek bu bölüme dahil eder. Behrâm'ın yedi güzel ile eğlenmek için yedi kubbe yaptırdığını cariyesi Âşûb duyar. İhtiyârdan Behrâm'ın yanına gitmesini ve ona bir câriye aldığını ve o câriyenin ona istediği köşkü yapacağını söylemesini ister. İhtiyârın anlattıklarına Behrâm önce inanmaz ve sonra kabul eder. Resim yapmayı çok iyi bilen Âşûb ihtiyarın yardımı ile Behrâm'ın istediği köşkü yapar. Behrâm köşkü görünce şaşırır ve kimin yaptığını sorar. Âşub yüzünü kapatarak ortaya çıkar. Bu parçayı Hâtifî, Nizâmî'nin rivayetine benzer çalışır. Behrâm, Âşûb'a bu işin sanatla değil akılla yapıldığını söyleyince Âşûb da Behrâm'a av sırasında söylediği sözleri hatırlatır. Behrâm Âşûb'u hatırlar ve sevgilisine kavuştuğu için çok sevinir. Âşûb ile evlenir ve her gece sevgilisi ile bir köşke geçer. Farklı iklimlerden gelen bilge nedimlerinin (Hâtifî'nin hikâyesinde meclis-ârâ olarak da geçmektedir) her gece anlatacağı hikâyeleri haftanın yedi günü boyunca dinler.

Hâtifî, Nizâmî gibi hikâyede haftanın ilk gününü cumartesi ile başlatmaktadır. Fakat *Heft Peyker*'den farklı olarak Behrâm'ın her gün yedi güzelden birini ziyaret ettiği yerin ismini "kümbet" değil de "manzar" olarak çalışmıştır. *Heft Manzar*'da yer alan yedi hikâyeden bazı hikâyelerin muhtevasında Nizâmî'nin *Heft Peyker*'i ve Emîr Hüsrev'in *Heşt Bihişt*'inin etkisi görülür. Hâtifî, manzarlarla ilgili kullandığı renklerin isimlerinde küçük değişiklikler yapmıştır. Örneğin *Heft Peyker*'de birinci kubbenin rengi siyahken

Heft Manzar'da anber rengindedir. *Heft Manzar*'da bu değişen başlıklardan bazıları şunlardır: Şâh Behrâm'ın cumartesi günü anber renginde olan manzarda meclis süslemesi, Şâh Behrâm'ın pazar günü turuncu manzarda bezm meclisi hazırlaması, Şâh Behrâm'ın pazartesi günü yeşil manzarda meclis hazırlaması, Şâh Behrâm'ın salı günü kırmızı manzarda meclis süslemesi, Şâh Behrâm'ın çarşamba günü lacivert manzarda meclis süslemesi, Şâh Behrâm'ın perşembe günü sandal ağacı renginde olan manzarda meclis süslemesi, Şâh Behrâm'ın cuma günü beyaz manzarda oturması.[556]Hâtifî, hikâyenin sonunda ayrıca Nizâmî'de anlatılan bazı başlıkları örnek alıp çalıştığı görülür. Örneğin Behrâm ve zâlim vezirinin hikâyesi Hâtifî'de daha kısa ve biraz farklı çalışılmıştır. Behrâm, zâlim vezirinin halkına uyguladığı zulümden haberdar olur ve onu cezalandırmak ister. Ancak ordusundan destek alamaz hale gelir ve kaçmak zorunda kalır. Hâtifî'de ayrıca Behrâm'ın sonu Nizâmî'dekinden farklıdır. Nizâmî'de bir yabani merkebinin peşinden giden Behrâm bir mağaraya girer ve bir daha geri çıkmaz. Hâtifî'de ise ordudan kaçan Behrâm'ın hangi diyara kaçtığı nasıl öldüğü belli olmaz.

Hâtifî, Emîr Hüsrev'e benzer şekilde Nizâmî'nin *Heft Peyker*'indeki bazı başlıkları, olayları ve detayları hikâyesinden çıkarmıştır. Ancak Emîr Hüsrev'in *Heft Peyker*'deki Behrâm'ın hayat hikâyesi ile ilgili çalışmadığı bazı konuların Hâtifî'nin kısaltarak hikâyeye dahil ettiği görülür. Bu husus da onun ilk başta Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ini esas aldığını göstermektedir.

Hâtifî'nin *Heft Manzar*'ı ile Nevâyî'nin *Heft Peyker*'e cevâp niteliğinde Türkçe kaleme aldığı *Seb'a-i Seyyâr* (889/1484) mesnevîsi arasında ayrıca bazı benzerlikler bulunur. Hâtifî'nin eserini kaleme alırken Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in yanında Nevâyî'nin de mesnevîsini gözden geçirdiği düşünülebilir.

Hâtifî'nin *Heft Manzar*'da bazen şekil ve bazen de muhtevada hem Nizâmî hem de Emîr Hüsrev'i örnek aldığı aynı zamanda olaylarda ve kurguda

[556]Hâtifî-i Harcirdî, **Heft Manzar**, ed. Hasan Zülfikârî, Siyâveş Merendî, Tahran, İntişârât-i Çeşme, 1392, s. 3.

yaptığı bazı belirgin değişiklikler ile hikâyesine yenilikler kazandırdığı söylenebilir.

2.2.4.7. Hace Muînüddin Muhammed-i Şîrâzî (ö. 1016/1607), ***Heft Dilber***.

Hace Muînüddin Muhammed-i Şîrâzî'nin eserlerinde Fânî mahlasını kullandığı bilinir. *Heft Dilber* (980/1572) 1200 beyitlik bir mesnevîdir ve Ekber Şâh'ın isteğiyle yazılmıştır. *Heft Peyker* ile aynı vezinde yazılan eser *Heft Peyker'*den daha kısa bir mesnevîdir. *Heft Dilber*, Bengal şâhının kızı Dilefrâz'ın sevgilisi seferdeyken yedi gece boyunca Dilber, Dildâr, Dilferîb, Dilpesend, Dilcûy, Dilengîz ve Dilârâm adlarında yedi kenizinin ona anlattığı yedi hayali hikâyeden oluşur. *Heft Dilber*, sadece isim, vezin ve hikâyenin genel şekli açısından *Heft Peyker*'e benzerlik gösterir. Eserde kenizlerin Dilefrâz'a anlattıkları hikâyelerin muhtevası *Heft Peyker*'de Behrâm'ın eşlerinin ona anlattıkları hikâyelerden farklıdır. Zülfikârî, *Heft Dilber* hikâyelerindeki motiflerin *Binbir Gece Masalları* ve *Tûtînâme*'deki motiflere benzediğini ifade eder.[557]

2.2.4.8. Mahmûd Lâhûrî (1007/1598), ***Heft Kişver***.

Mahmûd Lâhûrî'nin *Heft Kişver* mesnevîsi isim, genel yapı ve konu bakımından Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ine benzerlik göstermektedir. Bu mesnevî 2000 beyitten meydana gelmiştir. *Heft Kişver*'in yedinci gece ile ilgili olan hikâyesinde av peşinden giderken helâk olan Behrâm-ı Gûr'un mâcerâsı anlatılıyor. Bu husus Lâhûrî'nin *Heft Kişver*'de *Heft Peyker*'in muhtevasından ayrıca yararlandığını göstermektedir. Sadîkî, Lâhûrî'nin Nizâmî'nin *Heft Peyker*'inden etkilendiğini ve Emîr Hüsrev'in *Heşt Bihişt*'ini ayrıca örnek

[557]Zülfikârî, "Heft Peyker-i Nizâmî ve Nazîre-hâ-yi Ân", s. 91.

aldığını söyler.[558]Lâhûrî, mesnevîsinin sebeb-i telif bölümünde Emîr Hüsrev'in izinden gittiğini şu beyitlerde anlatmaktadır:

Reng-i her gunbedî ki Mîr nuvişt
Hemçunân kilk-i în fâkîr nuvişt

Tâbi'-i tarz-i Mîr gerdîdem
Tarz-i û-râ debîr gerdîdem[559]

Heft Kişver'de hikâyenin özeti şu şekildedir: Babasının ölümünden sonra Behrâm-ı Gûr tahta geçer. Behrâm'ın avcılığa olan aşkı hükümdarlık işlerinden onu uzaklaştırır. Bir arkadaşının önerisiyle Behrâm'a yedi haşmetli saray yapılır ve yedi ülkeden yedi güzel her bir saray için hazırlanır. Behrâm her bir geceyi avdan dönünce saraylardan birinde geçirir ve saraydaki güzelden sabaha kadar bir hikâye dinler. Yedinci gece yedinci saraydaki güzel ona Behrâm-ı Gûr'un hikâyesini anlatır."[560] Hikâyenin özetinden anlaşıldığı üzere Lâhûrî, Emîr Hüsrev'in hikâyesindeki olayı benzer şekilde kurgulamıştır. Behrâm'ın avcılığa olan ilgisi yüzünden hükümdarlık işlerini aksatması ve birinin önerisiyle ona yedi sarayın yapılması konusu, *Heft Peyker*'de olmayan ve Emîr Hüsrev'in *Heşt Bihişt*'inde geçen bir konudur. Nizâmî'nin *Heft Peyker*'inde bu konu farklı anlatılmıştır. Behrâm'ın bezm meclisinde methedenlerinin arasından Şîde adlı hakîm ve mimar, şahın belâdan uzak, mutlu ve bâkî kalabilmesi için ona yedi kubbeyi yapabileceğini önerir.

[558]Tâhire Sadîkî, **Dâstân-serâyî-i Fârsî der-Şibh-i Karre der-Devre-i Timûriyân (h. 932-1274/ m. 1526-1857)**, İslamâbâd, Merkez-i Tahkikât-i Fârsî-i İrân ve Pâkistân, 1377, s .64.
[559]**A.e.**, s. 64.
[560]**A.e.**, s. 64.

2.2.4.9. Rûhulâmîn Şehristânî (ö. 1047/1637) ***Âsumân-ı Heştum***.

Âsumân-ı Heştum mesnevîsi, *Feleku'l-burûc*, *Behrâmnâme* ve *Heft Gunbed-i Behrâm* adlarıyla da bilinir. Mesnevî 3530 beyitten oluşmaktadır. Şehristânî, bu eseri h. 1021 (1612)'de Muhammed Kutub Şâh adına tamamlamıştır. *Âsumân-ı Heştum*, aynı *Heft Peyker'*de olduğu gibi behrâm-ı Gûr'un hikâyesini konu almaktadır ve *Heft Peyker* ile aynı vezinde yazılmıştır. Şehristânî, *Heft Peyker*'deki konuların tamamını aynı şekilde çalışmamıştır ve bazı sahneleri ve başlıkları eserden çıkarmıştır. "Behrâm'ın zâlim vezirine sitemi" ve "mazlumların şikâyet etmeleri" gibi başlıklar bu çıkarılan başlıklar arasındadır. *Âsumân-ı Heştum*, *Heft Peyker'*in mukaddimesine benzer bir şekilde münâcât, na't ve mîrâciye bölümleriyle başlar. Ardından Hz. Ali'ye bir menkıbe yer alır. Sebeb-i telif bölümünden sonra Şehristânî, şahtan izin istediği bir bölüme yer vermiştir ve sonra tarikat pîrinin duasından nasiplenmek için onun huzuruna gittiğini anlatmıştır. Bu başlığın ardından medhiyelere yer verilmiştir ve sonrası sözün mertebesinin yüceliği anlatılmıştır. Şehristânî, ayrıca bu bölümde Nizâmî'nin hikemî öğütlerine benzer bir tarzda hak yolundaki hakikati bulmanın yollarını anlatmıştır ve bazı nasihatlere yer vermiştir.

Hikâye bölümünde Şehristânî, Behrâm'ın hayatıyla ilgili olayları, av eğlencesi ve savaşlarını Nizâmî gibi uzun anlatmamıştır. Bazı başlıkları ve detayları hikâyeden çıkarmıştır ve başlıkların tertibini değiştirip bazı sahnelerde değişiklikler yapmıştır. Örneğin *Âsumân-ı Heştum*'un ilk bölümünde, *Heft Peyker*'deki mimâr Sinimmâr'ın hikâyesi, Havernak sarayının yapılması ve Behrâm'ın Çinli cariyesiyle hikâyesi gibi bazı başlıklar yer almamaktadır. *Âsumân-ı Heştum*'da hikâyenin devamı aynı *Heft Peyker*'de olduğu gibi Behrâm'ın haftanın yedi günü farklı renkli kubbelere gidişi ve yedi iklim padişahlarının kızlarından hikâye dinlemesi gibi bölümlerini içerir. Şehristânî, haftanın ilk gününü Nizâmî gibi cumartesinden başlatmıştır. Fakat kubbelerin renk sırasını değiştirmiştir. Örneğin *Heft Peyker*'de Behrâm Cumâ günü beyaz kubbeye geçerken *Âsumân-ı Heştum*'da Behrâm'ın Cumâ günü oturduğu

kubbenin rengi mavidir. *Âsumân-ı Heştum*'da hikâyenin sonunda *Heft Peyker*'de yer alan başlıklar bulunmamaktadır. Sadece Behrâm'ın av peşinden gidip helak olduğu kısmı anlatılmıştır. Ayrıca *Âsumân-ı Heştum*'da *Heft Peyker*'den farklı olarak hâtimeden önce mev'ize, hikâyet ve muhtelif konuların anlatıldığı başlıklar yer almaktadır.[561]

Karşılaştırılan listelerden elde edilen bilgilere göre Fars edebiyatında Nizâmî'nin *Heft Peyker* mesnevîsi ile benzerlik arzeden diğer eserler şunlardır:

Yazarı bilinmeyen mensur *Nuh Manzar* (h. IX. /m. XV. yy), nüshası henüz ele geçmeyen Hasan Beg İtâbî-i Tekelî'nin (h. 973-1025 / m. 1566-1616) *Heft Peyker*'i, nüshası ele geçmeyen Mîr Muhammed Ma'sûm Nâmî-i Bakkarî'nin (ö. h. 1016/ m. 1607) *Heft Nakş*'ı, nüshası bulunamayan Ayşî'nin (h. 1070/ m. 1660) *Heft Ahter*'i, Şeyh Muhsin Fânî-i Keşmîrî'nin (ö. h. 1082/ m. 1671) *Heft Ahter*'i, Henüz nüshası ele geçmeyen Habîbullâh Habîbî'nin (h. 1089/ m. 1678) *Heşt Gülşen*'i, nüshası ele geçmeyen Mîr Muhammed Şerîf-i Kâşif'in (h. XI. / m. XVII.) *Heft Peyker*'i, Seyyid Hüseyin Şâh Hakikat'in (ö. h. 1249/ m.1833) mensur *Heşt Gülgeşt*'i.[562]

2.2.5. İskendernâme Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Nizâmî'nin *İskendernâme*'si ve İskender hikâyesiyle ilgili tezin birinci bölümünde bazı incelemelere yer verilmiştir. Burada, Fars edebiyatında

[561]Muhammed Rûhulâmîn İsfahânî, **Behrâm-nâme (Âsumân-i Heştum; Çehârumîn Mesnevî ez-Hamse-i Mîr-cumle)**, Mukaddime ve Tahkik: Gulale Hunerî, Kum, Mecma'-i Zahâir-i İslâmî, 1391, s. 10.

[562]Hasan Zülfikârî, "Yek Dâstân ve Çehâr Rivâyet: Mukâyese-i Dâstân-i Behrâm-i Gûr der-Şikârgâh der-Çehâr Manzûme", **Feslnâme-i Pejuhiş-hâ-yi Edebî**, 1385, sy.14, s. 31-52. Ayrıca bkz. Tâhire Sadîkî, **Dâstân-serâyî-i Fârsî der-Şibh-i Karre der-Devre-i Timûriyân (h. 932-1274/ m. 1526-1857)**, s. 61-69., bkz. Siyâveş Murşidî, "Nazire-hâ-yi Heft Peyker-i Nizâmî tâ-Karn-i Dehom", (Basılmamış Doktora Tezi), **Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî Vâhid-i Tahran-i Merkezî,** Tahran, 1391. bkz. Mehmet Emin Resûlzâde, **Azerbaycan Şairi Nizâmî**, s. 357.

Nizâmî'nin *İskendernâme*'si örnek alınarak yazılan mesnevîler üzerinde durulmadan önce bu hikâye hakkında bazı ilâve bilgilerin aktarılması uygun görülmüştür. Doğuda İskender hikâyesi ilk başta muhtemelen Yunancadan Süryanîce ve Pehlevîceye çevirildi. Ardından bazı eklemeler ve değişikliklerle beraber Arapçaya tercüme edildi ve Zülkarneyn ile ilgili efsaneleşmiş rivayetlerle birleşerek Müslümanlar arasında yayılmaya başladı. Ayrıca bu hikâyenin Arapça versiyonundan Farsçaya birkaç çeviri yapıldı. Safâ, bu çeviriler arasında h. VI. (m. XII.) yüzyılda Ebû Tâhir Tarsûsî'nin *Dârâbnâme* adlı eserinin devamında verilen hikâyeye dikkat çekmektedir.[563]

Hicri V. (m. XI.) yüzyılda İran'da İskendernâmeler bulunuyordu ve bunlardan bir nüshası günümüze ulaşmıştır. Safâ, bu nüshanın Said Nefîsî'nin kütüphanesinde muhafaza edildiğini söyler. Büyük olasılıkla Nizâmî, İskender rivayetinin diğer dillerdeki kaynaklarının yanı sıra h. V. (m. XI.) yüzyıla ait Farsça İskendernamelere de başvurmuştur.[564] Ayrıca Fars edebiyatında Nizâmî'den önce Firdevsî, İskender hikâyesine *Şehnâme*'sinde yer vermiştir ve Nizâmî de Firdevsî'yi bu konuda takip etmek istemiştir. Yalnız bu hikâyeyi ustaca çalışan Nizâmî daha özgün bir eser ortaya koyabilmiştir.

Nizâmî'nin *İskendernâme*'si (599/1203) 10.500 civarı beyitten oluşmaktadır. Mütekârib bahrinde, "feûlün feûlün feûlün feûl" vezninde yazılmıştır. *İskendernâme*, "Şerefnâme" ve "İkbâlnâme" adlarında iki bölüme ayrılır. *Şerefnâme* bölümü h. 597 (1201)'de, 6800 beyit ile tamamlanmıştır. Bu bölümde Büyük İskender'in hayatı, savaşları ve zaferleri konu edilir. *İkbâlnâme* bölümü ise h. 599 (1203) yılında tamamlanmıştır. 3684 beyitten oluşmaktadır. *İkbâlnâme*, "*Hırednâme", "Hırednâme-i İskenderî", "İkbâlnâme-i Skenderî"* veya *"İskendernâme-i Bahrî"* adlarıyla da bilinir. Nizâmî, ahlâkî ve tasavvufî özellikleri olan *İkbâlnâme*'de Sokrates, Platon, Aristo gibi filozofların ve diğer şahısların yaratılışla ilgili sözlerini zikreder. Ayrıca eserde İskender'in

[563]Safâ, "Mulâhazâtî Derbâre-i Dâstân-i İskender-i Makdûnî ve İskendernâme-hâ-yi Firdevsî ve Nizâmî", s. 471.
[564]Safâ, **Hamâse-serâyî der-İrân**, s. 340.

Zülkarneyn olarak bilinmesi, İskender'in peygamberlik iddiasıyla dünyayı dolaşması, İskender'in vasiyeti gibi konular ve bazı didaktik hikâyeler de yer alır.

Destgerdî'nin hazırladığı metinlere göre *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme*'nin içinde yer alan bölüm başlıkları aşağıdaki şekildedir:

Şerefnâme

1. Der Sitâyiş-i Yezdân
2. Munâcât be-Dergâh-i Bârî
3. Der Na't-i Hâce-yi Kâ'inât
4. Der Mi'râc-i Peygamber-i Ekrem
5. Der Sâbika-i Nazm-i Şerefnâme
6. Der Hasb-i Hâl ve Encâm-i Rûzgâr
7. Der Şeref-i În Nâme ber-Dîger Nâme-hâ (Bu eserin diğer eserlere göre mânevî yüceliği)
8. Ta'lîm-i Hizr der-Guften-i Dâstân
9. Sitâyiş-i Atabeg-i A'zam Nusretuddîn Ebûbekir b. Muhammed
10. Hitâb-i Zemîn-bûs
11. Furû-guften-i Dâstân be-Tarîk-i Îcâz (Hikâyenin Hülâsası)
12. Fihrist-i Târîh-i İskender der-Yek Varak (İskender tarihinin bir varakta fihristi)
13. Rağbet-i Nizâmî be-Nazm-i Şerefnâme (Nizâmî'nin Şerefnâme'yi yazma İsteği)
14. Ağâz-i Dâstân ve Neseb-i İskender (Hikâyeye giriş ve İskender'in soyu hakkında)
15. Dâniş Âmûhten-i İskender (İskender'in eğitim alması)
16. Pâdişâhî-i İskender be-Câ-yi Peder (İskender'in babası yerine tahta geçmesi)

17. Tezallum-i Misrîyân ez-Zengîyân Pîş-i İskender (Mısırlıların İskender'in yanında Zengîlerden yakınması)
18. Peykâr-i İskender bâ-Leşker-i Zengbâr (İskender'in Zengibâr ordusuyla savaşı)
19. Bâzgeşten-i İskender ez-Ceng-i Zeng bâ-Fîrûzî (İskender'in Zengîlerle savaştan galibiyetle dönmesi)
20. Sigâliş Numûden-i İskender ber-Ceng-i Dârâ (İskender'in Dârâ ile savaşmak konusunda düşünmesi)
21. Âyîne Sahten-i İskender (İskender'in ayna yapması)
22. Harâc Hâsten-i Dârâ ez-İskender (Dârâ'nin İskender'den haraç istemesi)
23. Şitâften-i İskender be-Ceng-i Dârâ (İskender'in Dârâ ile savaşa kalkışması)
24. Re'y Zeden-i Dârâ bâ-Buzurgân-i İrân (Dârâ'nın İran büyüklerine danışması)
25. Nâme-i Dârâ be-İskender (Dârâ'nın İskender'e mektup yazması)
26. Pâsuh-i Nâme-i Dârâ ez-Cânib-i İskender (Dârâ'nın mektubuna İskender'in cevap vermesi)
27. Ceng-i Dârâ bâ-İskender (Dârâ'nın[565] İskender'le savaşı)
28. Kuşten-i Serhengân Dârâ-râ (Ordu büyüklerinin Dârâ'yı öldürmesi)
29. Nişesten-i İskender ber-Câ-yi Dârâ (İskender'in Dârâ'nın yerine tahta geçmesi)
30. Vîrân-Kerden-i İskender Âteşkede-hâ-yi 'Acem-râ (İskender'in acem ateşgedelerini yıkması)
31. Hâstârî-i İskender Rûşenek-râ (İskender'in Rûşenek'i istemesi)
32. Be-Pâdişâhî Nişesten-i İskender (İskender'in tahta geçmesi)
33. Firistâden-i İskender Rûşenek-râ be-Rûm (İskender'in Rûşenek'i Rum'a göndermesi)

[565] III. Darius (MÖ 380-330), Ahameniş İmparatorluğu'nun son hükümdarıdır.

34. Reften-i İskender be-Cânib-i Mağrib ve Ziyâret-i Ka'be (İskender'in Mağrib yönüne Ka'beyi ziyarete gitmesi)
35. Dâstân-i Nûşâbe Pâdişâh-i Berde' (Berde'nin melikesi Nûşâbe'nin hikâyesi)
36. Bezm-i İskender bâ-Nûşâbe (İskender'in Nûşâbe'yle bezmi)
37. Reften-i İskender be-Kûh-i Elburz (İskender'in Elburz Dağı'na gitmesi)
38. Guşûden-i İskender Dej-i Derbend-râ be-Du'â-yi Zâhid (Zâhidin duasıyla İskender'in Derbend kalesini alması)
39. Reften-i İskender be-Dej-i Serîr (İskender'in Serîr kalesine gitmesi)
40. Reften-i İskender be-Gâr-i Keyhusrev (İskender'in Keyhüsrev mağarasına gitmesi)
41. Reften-i İskender be-Rey ve Hurâsân (İskender'in Rey ve Horasan'a gitmesi)
42. Reften-i İskender be-Hindûstân (İskender'in Hindistan'a gitmesi)
43. Resîden-i Nâme-yi İskender be-Keyd-i Hindû (İskender'in Keyd-i Hindî'ye mektubu)
44. Reften-i İskender ez-Hindûstân be-Çîn (İskender'in Hindistan'dan Çin'e gitmesi)
45. Nâme-yi İskender be-Hâkân-i Çîn (İskender'in Çin Hakanına mektubu)
46. Sigâliş-i Hâkân der-Pâsuh-i İskender (Hakan'ın İskender'in cevabı üzerine düşünmesi)
47. Munâzara-yi Nakkâşân-i Rûmî ve Çînî (Rum ve Çin ressamlarının yarışı)
48. Efsâne-i Mânî-i Sûret-ger (Ressam Mânî'nin efsânesi)
49. Mihmânî-Kerden-i Hâkân-i Çîn İskender-râ (Çin Hakanının İskender'i misafir etmesi)
50. Bâzgeşten-i İskender ez-Çîn (İskender'in Çin'den geri dönmesi)

51. Resîden-i İskender be-Deşt-i Gıfçâg (İskender'in Kıpçak ovasına varması)
52. Resîden-i İskender be-Kişver-i Rûs (İskender'in Rus ülkesine varması)
53. Ceng-i Evvel-i İskender bâ-Rûsîyân (İskender'in Ruslarla ilk savaşı)
54. Ceng-i Dovvom-i İskender bâ-Rûsîyân (İskender'in Ruslarla ikinci savaşı)
55. Ceng-i Sevvom-i İskender bâ-Rûsîyân (İskender'in Ruslarla üçüncü savaşı)
56. Ceng-i Çehârom-i İskender bâ-Rûsîyân (İskender'in Ruslarla dördüncü savaşı)
57. Ceng-i Pencom-i İskender bâ-Rûsîyân (İskender'in Ruslarla beşinci savaşı)
58. Ceng-i Şeşom-i İskender bâ-Rûsîyân (İskender'in Ruslarla altıncı savaşı)
59. Ceng-i Heftom-i İskender bâ-Rûsîyân (İskender'in Ruslarla yedini savaşı)
60. Pîrûzî Yâften-i İskender ber-Rûsîyân (İskender'in Rusları yenmesi)
61. Rehâyî Yâften-i Nûşâbe (Nûşâbe'nin kurtuluşu)
62. Neşât-Kerden-i İskender bâ-Kenîzek-i Çînî (İskender'in Çinli cariyeyle eğlenmesi)
63. Efsâne-i Âb-i Hayvân (Hayat suyu efsanesi)
64. Reften-i İskender be-Zulemât (İskender'in karanlıklar ülkesine gitmesi)
65. Bîrûn Âmeden-i İskender ez-Zulemât (İskender'in karanlıklar ülkesinden çıkması)
66. Bâz-âmeden-i İskender be-Rûm (İskender'in Rum ülkesine geri dönmesi)

67. Der Sitâyiş-i Atabeg Nusratuddîn.[566]

İkbâlnâme

1. Tevhîd-i Yezdân-i Pâk
2. Niyâyiş be-Dergâh-i Bârî Te'âlâ
3. Der Na't-i Peygamber-i Ekrem
4. Tâze-Kerden-i Dâstân ve Yâd-i Dûstân (Hikâyeyi tazelemek ve dostları yâd etmek)
5. Der-Endâze-i Her Kârî Nigeh-dâşten (Her işte ölçüyü kaçırmamak)
6. Der Sitâyiş-i Memdûh
7. Hitâb-i Zemîn-bûs
8. Ağâz-i Dâstân
9. Der În-ki Çirâ İskender-râ Zulkarneyn Gûyend (İskender'e Zülkarneyn denilmesi üzerine)
10. Dâstân-i İskender bâ-Şobân (İskender'in bilgin çobanla hikâyesi)
11. Efsâne-Gûyî-i Şobân (Çobanın efsâne anlatması)
12. Efsâne-i Ereşmîdus bâ-Kenîzek-i Çînî (Arşimet'in Çin'li cariyeyle hikâyesi)
13. Efsâne-i Mârîye-i Gıbtiyye (Mâriye el-Kıbtiyye'nin efsânesi)
14. Efsâne-i Hurâsânî ve Ferîb Dâden-i Halîfe (Horasanlının hikâyesi ve halifeyi kandırması)
15. Efsâne-i Nânvâ-yi Bînevâ ve Tuvângerî-i Vey be-Tâli'-i Puser (Fakir ekmekçinin efsânesi ve oğlunun talihiyle varlık kazanması)
16. İnkâr-Kerden-i Heftâd Hakîm Suhan-i Hermes-râ ve Helâk-Şuden (Yetmiş bilgenin Hermes'in sözünü inkâr etmesi ve onun helâk olması)

[566]Vahîd Destgerdî, **Şerefnâme: Hakîm Nizâmî-i Genceî**, Tahran, İntişârât-i Katra, 1376, s. 2.

17. Egânî Sâhten-i Eflâtûn ber-Mâliş-i Erestû (Eflâtûn'un Aristotles'i cezalandırması için nağmeler yapması)
18. Hikâyet-i Enguşterî ve Şobân (Yüzük ve çoban hikâyesi)
19. Ahvâl-i Sukrât bâ-İskender (Sokrates'le İskender arasındaki hadiseler)
20. Guftâr-i Hakîm-i Hind bâ-İskender (Hindistanlı hakîmin İskender'le sohbeti)
21. Halvet Sâhten-i İskender bâ-Heft Hakîm (İskender'in yedi hakîmle bir araya gelmesi)
22. Guftâr-i Arastû Der Âferîniş-i Nuhust (İlk yaratılış hakkında Aristotles'in sözü)
23. Guftâr-i Vâlis Der Âferîniş-i Nuhust (İlk yaratılış hakkında Valis'in sözü)
24. Guftâr-i Belînâs Der Âferîniş-i Nuhust (İlk yaratılış hakkında Belinas'ın sözü)
25. Guftâr-i Sukrât Der Âferîniş-i Nuhust (İlk yaratılış hakkında Sokrates'in sözü)
26. Guftâr-i Furfiryûs Der Âferîniş-i Nuhust (İlk yaratılış hakkında Porfiryus'un sözü)
27. Guftâr-i Hermes Der Âferîniş-i Nuhust (İlk yaratılış hakkında Hermes'in sözü)
28. Guftâr-i Eflâtûn Der Âferîniş-i Nuhust (İlk yaratılış hakkında Eflâtûn'un sözü)
29. Guftâr-i İskender Der Âferîniş-i Nuhust (İlk yaratılış hakkında İskender'in sözü)
30. Guftâr-i Hakîm Nizâmî Der Âferîniş-i Nuhust (İlk yaratılış hakkında Hakîm Nizâmî'nin sözü)
31. Resîden-i İskender be-Peygamberî (İskender'in peygamberlik derecesine yükselmesi)

32. Hired-nâme-yi Arastû (Arsito'nun hıred-nâmesi)
33. Hired-nâme-yi Eflâtûn (Eflâtûn'un hıred-nâmesi)
34. Hired-nâme-yi Sukrât (Sokrates'in hıred-nâmesi)
35. Cihân-gerdî-i İskender bâ-Da'vî-i Peygamberî (İskender'in peygamberlik iddiasıyla dünyayı dolaşması)
36. Şekve-yi Nizâmî ez-Rûzgâr-i Pîrî (Nizâmî'nin yaşlılık döneminden şikayet etmesi)
37. Resîden-i İskender be-'Arz-i Cenûb ve Dih-i Serperestân (İskender'in güney tarafına ve Serperestân köyüne varması)
38. Guzâr-Kerden-i İskender Dîger-bâre be-Hindûstân (İskender'in bir kez daha Hindistan'a gitmesi)
39. Resîden-i İskender be-Hadd-i Şimâl ve Besten-i Sedd-i Ye'cûc (İskender'in kuzey sınırına varması ve Ye'cüc seddini kapatması)
40. Bâzgeşten-i İskender ez-Hadd-i Şimâl be-'Azm-i Rûm (İskender'in kuzey sınırından Rum ülkesine dönmesi)
41. Vasiyet-nâme-yi İskender (İskender'in vasiyetnâmesi)
42. Sevgend-nâme-yi İskender be-Sûy-i Mâder (İskender'in annesine yazdığı sevgendnâme)
43. Resîden-i Nâme-yi İskender be-Mâder-eş (İskender'in yazdığı mektubun annesine ulaşması)
44. Nâlîden-i İskenderûs der-Merg-i Peder ve Rehâ-Kerden-i Pâdişâhî (İskenderus'un babasının ölümüne ağlaması ve padişahlığı bırakması)
45. Encâmiş-i Rûzgâr-i Arastû (Aristo devrinin sonu)
46. Encâmiş-i Rûzgâr-i Hermes (Hermes devrinin sonu)
47. Encâmiş-i Rûzgâr-i Eflâtûn (Eflâtun devrinin sonu)
48. Encâmiş-i Rûzgâr-i Belînâs (Belinas devrinin sonu)
49. Encâmiş-i Rûzgâr-i Furfiryûs (Porfiryus devrinin sonu)
50. Encâmiş-i Rûzgâr-i Sukrât (Sokrates devrinin sonu)
51. Encâmiş-i Rûzgâr-i Nizâmî (Nizâmî devrinin sonu)

52. Sitâyiş-i Melik İzzeddîn Mesûd b. Arslan
53. Encâmiş-i İkbâlnâme (İkbâlnâme'nin sonu).[567]

Fars edebiyatında, Nizâmî'nin *İskendernâme*'sini örnek alarak kendi eserlerini oluşturan şairler şunlardır:

2.2.5.1. Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325), ***Âyîne-i Skenderî***.

Fars edebiyatında Nizâmî'nin takibinde İskendernâme yazan ilk şair Emîr Hüsrev-i Dihlevî'dir. Emîr Hüsrev, bu esere *Âyîne-i Skenderî* adını vermiştir ve bu eseri Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinden yüz yıl sonra, h. 699-700 (1299-1300)'de kaleme almıştır. Bu eser, 4450 beyitten oluşmaktadır ve Alâeddin Muhammed Şah'a ithaf edilmiştir. Emîr Hüsrev'in *Âyîne-i Skenderî'*sinin Nizâmî'nin *İskendernâme*'sine karşılık beyit sayısının az olması onun bu hikâyeyi kısaltarak kaleme aldığını göstermektedir. Emîr Hüsrev, Nizâmî'de iki ayrı bölümde anlatılan İskender macerâlarını birleştirmiştir ve İskender ile ilgili uzunca anlatılan bölümleri kısaltıp bazılarını ise eserine almamıştır.

Emîr Hüsrev, mesnevîsinin girişinde Nizâmî'nin kaleme aldığı hikâyeyi "gevher" olarak nitelendirmektedir. Onun İskender hikâyesiyle ilgili gerçek ve efsâne olan her şeyi söylediğini ve bu yüzden kendisinin de geriye kalan konuları söylemekten başka çaresinin kalmadığını şöyle ifade etmektedir:

Çu gevher heme suft gevher-pezîr
Men ez-muhre suften nedârem guzîr[568]

Emîr Hüsrev ayrıca Nizâmî'nin hikâyesinde olmayacak şeyleri ve farklı rivâyetleri ve efsaneleri nakledeceğine işaret etmiştir. Başka bir beyitte ise Nizâmî'nin çalışmadığı sözleri (incileri) işleyeceğini söylemiştir:

[567]Destgerdî, **İkbâlnâme: Hakîm Nizâmî-i Genceî.**
[568]Emîr Hüsrev-i Dihlevî, **Hamse**, s. 421.

Zi-dânâ her-ân durr ki nâ-sufte mând
Fişân-em be-nev'î ki dânem fişând[569]

Emîr Hüsrev'in mesnevîsinin bazı bölümlerinde ifade tarzı, mânâ ve kelime seçimi bakımından Nizâmî'yi yakından takip ettiği görülür. Örneğin Emîr Hüsrev'in mesnevîsinin aşağıdaki başlangıç beyti Nizâmî'nin *Şerefnâme*'sindeki ilk beyit ile hem şekil hem de manâ ve kelimeler açısından büyük bir benzerlik içerisindedir:[570]

Nizâmî:

Hudâyâ cihân pâdişâhî tu-râ'st
Zi-mâ hidmet âyed hudâyî tu-râ'st[571]

Emîr Hüsrev:

Cihân pâdişâhâ hudâyî tu-râ'st
Ezel tâ ebed pâdişâyî tu-râ'st[572]

Âyîne-i Skenderî, Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinde olduğu gibi tevhîd ve tahmîd, münâcât, na't, mîrâciye, medhiye, "Hitâb-ı Zemîn-bûs" ve sebeb-i te'lif bölümleri ile başlar. Sebeb-i teliften sonra Emîr Hüsrev, Nizâmî'den farklı olarak bir temsîlî hikâyeye ve Arapça başlık içeren oğlu Rükneddîn'e bir nasihata yer vermiştir. Emîr Hüsrev, mukaddimenin sonunda iyi bir hâkim olmanın gerekçelerini anlatır ve hakikî devletin ne olduğuyla ilgili bilgiler verir ve sonra

[569]**A.e.**, s. 421.
[570]Emîr Hüsrev'in üslûp ve ifâde tarzı bakımından Nizâmî'yi izlemesi konusu hakkında fazla bilgi ve örnek için bkz. Seyyid Hasan Safavî, **İskender ve Edebiyât-i İrân**, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran, 1364, s. 246.
[571]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 605.
[572]Emîr Hüsrev-i Dihlevî, **Hamse**, s. 406.

hırkasından vazgeçmeyen dervişin hikâyesini anlatır. Bu konular *İskendernâme*'nin mukaddimesinde yer almamaktadır.

Âyîne-i Skenderî'de hikâyenin anlatıldığı esas bölümde, Emîr Hüsrev, 50 başlıktan sadece 14'ünde İskender ve olaylarını anlatmıştır. İskender hikâyesini anlattığı her bir başlıktan sonra dinî-didaktik ve nasîhat konularını içeren başka bir başlığa ve ardından bir temsîlî hikâyeye yer vermiştir. Emîr Hüsrev, bu çalıştığı 14 başlığın neredeyse hepsinde bu tertibi tekrarlamıştır. Bu İskender konulu 14 bölümde Emîr Hüsrev, Nizâmî'nin İskender hikâyesinde yer alan belli başlı konuları seçip çalışmıştır. İskender'le ilgili ilk üç başlıkta doğrudan İskender'in büyük ordusuyla toprak almaya Rûm ülkesi dışına çıkması, Çin Hakanıyla savaşması ve İskender'in Çin maceralarını anlatmıştır. Nizâmî, *İskendernâme*'de *Şerfnâme* bölümünün başında İskender'in soyu, doğumu, tahsili, tahta geçmesinin detayları, İskender'in İrân'a savaş açması, Dârâb'ın öldürülmesi ve İskender'in Hind ülkesine gitmesi gibi konuları anlatırken Emîr Hüsrev, *Âyîne-i Skenderî*'de hikâyenin başlangıcında bu detaylara yer vermemiştir.

Emîr Hüsrev, *Âyîne-i Skenderî*'de İskender'in Yunan ülkesinden çıkışı, İstahr, Yemen, Mekke, Aden, Çin ve Hotan'ın fethi, Semerkand şehrini inşa etmesi, Hazer, Bulgâr ve Rus ülkelerinin fethi, İskender'in zülemât ülkesine gitmesi, Yecüc ve Mecüc'e karşı demir sed yapması ve Yunan ülkesine dönmesi bölümlerini toplam otuz-kırk beyitte özetlemiştir.[573]

Emîr Hüsrev, diğer başlıklarda, İskender'in Yecüc ve Mecüc ülkesine gitmesi ve sed yapması, Çinli kenizle eğlence meclisi kurması, İskender'in icâtları, Çinliler ve Rumların münâzarası, İskender'in Zerdüşt ateşkedelerini yıkması, İskender'in Eflâtun ile hikâyesi, İskender'in kara ve deniz yolculuğu, İskender'in sonu, İskender'in oğlu İskenderus'un tahtı bırakıp çöllere düşmesi

[573] Âzertâş Âzernûş, "Âyîne-i Skenderî", **Dâiretu'l-ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî**, C. II. (Çevrimiçi) https://www.cgie.org.ir/fa/article/ 258816/آیینه-اسکندری, 6 Mart 2024.

gibi konulara yer vermiştir. Bu çalışılan konuların çoğu Nizâmî'nin *İskendernâme*'sindeki hikâyelere benzerlik gösterir.

Emîr Hüsrev'in Nizâmî ile ortak çalıştığı bazı olayları değiştirdiği veya hikâyeye yeni olaylar eklediği de görülür. Nizâmî'de İskender'in Ruslarla savaşı hikayesinde, İskender'in ordusundan yüzü kapalı biri Rumları Rusların elinden kurtarmaya gider ancak Rus ordusundan vahşî bir savaşçı onu demir kancasıyla yakalar. İskender onu kurtarır ve sonunda o korkusuzca savaşan kişinin Çin şahının ona hediye ettiği Çinli câriye olduğu ortaya çıkar. Emîr Hüsrev bu bölümü biraz değiştirmiştir. Emîr Hüsrev'de İskender ile Çin Hakanı savaşında Çinli Konifuy, Rum ordusundan Ketâyun ile savaşır. Ketâyûn demir kanca ile Çinlileri öldürür. Sonunda Ketâyûn, Çinli Konifuy tarafından öldürülür. İskender, Konifuy'u yakalar ve Çin ordusu yenildikten sonra onu meclisine getirtir. Kafasından miğferi çıkardıklarında onun bir kadın olduğu anlaşılır.

Nizâmî'nin hikâyesinde İskender, dünya halkından uzak yaşayan Sokrates'i getirmeleri için elçi gönderir. Emîr Hüsrev'de İskender, uzleti seçen Eflâtûn'u getirmelerini emreder. Ayrıca Emîr Hüsrev'de İskender, Yunan filozoflarını doğru yola davet etmek için elçi gönderir. Eflâtûn bu daveti kabul etmez ve İskender'in öfkesine mâruz kalır. Bu bölüm Nizâmî'de bulunmamaktadır.

Emîr Hüsrev'in hikâyesinde İskender denizin olağanüstü şeylerini görmek için uzun bir deniz yolculuğu yapar. Bir gün bir melek İskender'e zâhir olur ve ona yol gösterir. İskender camdan bir sandığa girer ve denizin derinliklerine iner. Bu bölüm Nizâmî'nin hikâyesinde yer almamaktadır. Emîr Hüsrev, hikâyenin sonunda İskender'in ölümü ve defnedildiği yer ile ilgili farklı rivayetlerden bahsetmiştir ve en doğru olan rivâyeti anlatmaya çalışmıştır.

Emîr Hüsrev, hikâyeleri *İskendernâme*'deki tertiple çalışmamıştır. Nizâmî'nin anlattığı hikâyelerden seçmeler yaparak bunları dağınık bir şekilde anlatmıştır. Nizâmî, İskender için iki yolculuk düşünmüştür. İlk yolculuğu padişahlık döneminde yaptığı yolculuktur. İkinci yoluculuğu ise peygamberlik

derecesine yükseldikten sonra gerçekleşir.[574] Husâmpûr, Nizâmî'nin *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme*'deki hikâyelere göre İskender'in yolculuğunun yolunu farklı anlatmadığını, Emîr Hüsrev'in ise İskender'in yolculuğunu kara ve deniz olarak ikiye ayırdığını ifade eder.[575]

Emîr Hüsrev, Nizâmî gibi İskender'i peygamber olarak tanıtan rivayetleri kabul etmemektedir ve eserinde İskender için peygamberlerde olan özellikleri kullanmamıştır.[576]Yalnız Emîr Hüsrev'in hikâyesinde İskender tevhîde inanan birisidir ve Zerdüştlüğü kaldırmak için çabada bulunur.[577]

Emîr Hüsrev, Nizâmî'ye nazaran mesnevîsinde daha çok tasavvufî konulara yer vermiştir. Tasavvufî anlamları ve derin mesajları aktarabileceği bazı bölümleri daha uzun çalışmıştır. Eserde çokça nasihat ve didaktik temsîlî hikâyeler bulunur. Aslında Emîr Hüsrev'in eserde, İskender hikâyesini bahane ederek çeşitli temsîlî hikâyeler anlatmaya, tasavvufî, ahlaki ve didaktik mesajlar vermeye çalıştığı görülmektedir. Emîr Hüsrev, hamsesinin diğer mesnevîlerinde olduğu gibi *Âyîne-i Skenderî*'de yer alan başlıklarda birkaç satırda muhtevayı özetlemiştir. Bunu yaparken bazen nesr-i müsecca' ve Arapça kelimeler ve cümleler kullanmıştır.

2.2.5.2. Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492), ***Hırednâme-i İskenderî.***

Emîr Hüsrev'den sonra Abdurrahman-ı Câmî, yaklaşık 2400 beyitten oluşan *Hırednâme-i İskenderî* (890/1485) adlı eserini Nizâmî'nin takibinde kaleme almıştır ve Sultan Hüsseyin Baykara'ya ithaf etmiştir. Eser, Nizâmî'nin *İskendernâme'*siyle aynı vezindedir. Câmî, eserinin ilk yarısında İskender hikâyesine yer verirken ikinci yarıda tasavvufî düşünceleri aktarmıştır. Afşâr,

---

[574]Saîd Husâmpûr, "Sîmâ-yi İskender der-Âyîne-hâ-yi Mevc-dâr", **Pejuhiş-hâ-yi Zebân ve Edebiyât-i Fârsî**, sy. 2, 1389, s. 61-82.
[575]Saîd Husâmpûr, "Berresî-i Çehre-i İskender der-Âyîne-i Skenderî-i Emîr Husrev ve Kuhenterîn İskender-nâme-i Mensûr-i Fârsî", **Kand-i Pârsî**, sy. 33-34, 1385, s. 69-90.
[576]Emîr Hüsrev-i Dihlevî, **Hamse**, s. 405. Ayrıca bkz. Emîr Hüsrev-i Dihlevî, **Âyîne-i İskenderî**, Moskova, İntişârât-i Dâniş, 1977.
[577]Husâmpûr, "Sîmâ-yi İskender der-Âyîne-hâ-yi Mevc-dâr", s. 71.

Câmî'nin eserini araştırdığı makalesinde, *Hırednâme-i İskenderî* ile Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinin ikinci bölümü olan *İkbâlnâme* arasında benzerlikler bulunduğunu ancak *İskendernâme*'nin birinci bölümü olan *Şerefnâme* ile arasında farklılıklar olduğunu söyler.[578] Genel olarak bakılırsa Câmî, eserinde tasavvufî düşüncelerini aktarmak için İskender hikâyesini bir bahane olarak kullanmıştır. Nizâmî'ye kıyasen Câmî, hikâye anlatmak istememiştir ve bu yüzden hikâyenin çerçevesine pek dikkat etmemiştir.

Câmî, eserinin sebeb-i telif bölümünde eski üstat şairlerin mesnevîlerinin ruh ve can bağışlayıcı olduğunu ancak yeni şiirde de başka bir lezzet olduğunu aşağıdaki beyitlerde şöyle açıklamaktadır:

Kuhen mesnevî-hâ-yi pîrân-i kâr
Ki mânde'st ez-ân reftegân yâdigâr

Eger-çi revân-bahş u cân-perver est
Der-eş'âr-i nev lezzet-i dîger est[579]

Câmî, bu beyitlerin ardından Nizâmî'den mesnevî üstâdı olarak bahseder ve onun eserinin altın değerinde olduğunu ve kendi mesnevîlerinin ise bakır değerinde olduğunu söyler. Kendisi ile Nizâmî arasındaki farkın eserlerine yenilik katmak olduğunu bildirir.

Câmî, beşinci mesnevîsini önceden İskender hakkında yazılan hırednâmeleri dikkate alarak yazacağını söyler. Eserde hikâye anlatmaktan ziyade hırednâme anlatacağına işaret eder ve hikmet sırlarını anlatmanın eski hikâyeleri anlatmaktan daha iyi olduğunu şöyle ifade eder:

Çu z'în çâre şud tab'-i men kâmyâb

[578]İrec Afşâr, "Hırednâme ve İskender-i Mahlûk-i Câmî", **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî**, 1343, sy. 2, s. 46.
[579]Abdurrahmân-ı Câmî, **Mesnevî-i Heft Evreng**, s. 927.

Kunûn âverem rû be-pencom kitâb

Be-yek silk hâhem çu gevher keşîd
Hırednâme-hâ k'ez Skender resîd

Hırednâme z'ân ihtiyâr-i men-est
Ki efsâne-hânî ne-kâr-i men-est

Zi-esrâr-i hikmet suhan rânden-est
Bih ez-kissa-hâ-yi kuhen hânden-est[580]

Câmî, mesnevîsinin hâtime bölümünde hazine değerinde birçok hamsenin yazıldığından ve Nizâmî'nin hamsesinin üstünlüğünden bahseder. Câmî, ayrıca bu bölümde yazılan hamseler arasında Türkçe yazılmış olan bir hamseye işaret eder ve bu hamsenin Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in hamselerinden daha iyi olduğunu dile getirir. Safavî, Câmî'nin işaret ettiği bu hamsenin Ali Şîr Nevâyî'nin hamsesi olduğu görüşündedir:[581]

Be-Turkî zebân nakşî âmed aceb
Ki câdû-demân-râ buved muhr-i leb
…
Ki ger bûdî ân-hem be-nazm-i Derî
Ne-mândî mecâl-i suhan-gusterî

Be-mîzân-i ân nazm-i mu'ciz-nizâm
Nizâmî ki bûdî û Husrev kudâm

[580] **A.e.**, s. 928.
[581] Safavî, **İskender ve Edebiyât-i İrân**, s. 255.

Çu û ber zebân-i diger nukte rând
Hired-râ be-temyîz-işân reh nemând[582]

Câmî, eserinde hikemî ve tasavvufi nükteleri anlatmayı, hakikat sırları ve derin manalardan bahsetmeyi sadece hikâye ve efsane anlatmaya tercih ediyor.[583]Husâmpûr, Câmî'nin *Hırednâme-i İskenderî'*sinde Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in hikâyelerine nazaran İskender'in hayatındaki olaylara ve karakterine daha az değinildiğine dikkat çeker. Nizâmî, İskender'i peygamberlik derecesine yükseltirken Câmî, İskender'in hikmet ve akıl konularındaki özelliklerini öne sürer ve onu fâtih ve âdil bir padişahtan ziyade hakîm birisi olarak gösterir.[584]

*Hırednâme-i İskenderî'*nin yazılış şekline ve muhtevasına bakıldığında Câmî'nin Nizâmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin eserlerine başvurduğu görülür.

Câmî, mesnevînin başlangıç beytinde Nizâmî'nin *Şerefnâme*'deki ilk beytini takip etmiştir:

Nizâmî:

Hudâyâ cihân pâdişâhî tu-râ'st
Zi-mâ hidmet âyed hudâyî tu-râ'st[585]

Câmî:

İlâhî kemâl-i İlâhî tu-râ'st
Cemâl-i cihân pâdişâhî tu-râ'st[586]

*Hırednâme-i İskenderî'*nin mukaddimesinde tevhîd, münâcât, na't, mîrâciye ve medhiye bölümleri yer almaktadır. Câmî, bu başlıkların dışında mukaddimede Nizâmî'den farklı olarak çoğu mazlumun duasının kabul

[582]Câmî, **Mesnevî-i Heft Evreng**, s. 1012.
[583]Câmî, **Mesnevî-i Heft Evreng**, s. 927.
[584]Saîd Husâmpûr, "Sîmâ-yi İskender der-Âyîne-hâ-yi Mevc-dâr", s. 71.
[585]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 605.
[586]Câmî, **Mesnevî-i Heft Evreng**, s. 912.

edilmeme nedeninin sorusuna cevap, evlâda nasîhat, müflis nefsin nasîhati, söz ve söz söylemenin fazîletleri gibi başlıklara ve iki temsîlî hikâyeye yer vermiştir.

Câmî, Emîr Hüsrev'i takip ederek İskender'le ilgili olan her bölümden sonra bir didaktik ve temsilî hikâye anlatmaktadır. Hikâyenin anlatıldığı esas bölümde ilk başta İskender'in hayatı ve olaylarını anlatan Câmî, bu bölümü kısa çalışmıştır. Ardından Câmî, eserini üzerine kurduğu tasavvufî düşüncelerini aktarmıştır. Bunu yaparken yine İskender'le ilgili çeşitli hikâyelerden yararlanarak Câmî'nin asıl amacı tasavvufî ve hikemî mesajları aktarmak olmuştur. Örneğin Yunan filozoflarının dilinden yazdığı hıred-nâmelerde aslında tasavvufî ve didaktik manaları anlatmaktadır.

Câmî'nin eserde İskender hikâyesiyle ilgili olarak kaleme aldığı konulardan bazıları şunlardır: "kendini alçak gönüllülük toprağına atan ve oradan yükselen İskender hikâyesi, farklı filozofların hıred-nâmeleri, İskender'in Aristo'dan vasiyet istemesi, İskender'in gittiği yerlerde oranın bilgeleriyle görüşmesi ve halkla soru cevabı, İskender'in tahttan kaçan şehzâde ile görüşmesi, İskender'in deniz yolculuğunda Kaf Dağı meleğine ulaşması ve ondan nasihat alması, İskender'in vasiyeti, İskender'in ölümünden sonra on hakîmin onun arkasından okudukları nüdbeler, İskender'in tabutunun İskenderiye'ye götürülmesi ve beş hakîmin annesine baş sağlığı dilemesi."

Câmî'nin *Hırednâme-i İskenderî'*sinde, Nizâmî'nin *İskendernâme*'si ile benzer yönleri olan hikâyeler ve başlıkların sayısı az olsa da Câmî yine bu hikâyelerde değişiklikler yapmıştır ve İskender'le ilgili farklı ve yeni hikâyelere yer vermiştir.

İskender'in annesine mektup yazması veya İskender'in dünyayı ve şehirleri dolaşması ve icatları *Hırednâme-i İskenderî*'de ve *İskendernâme*'de ortak çalışılan konulardandır. *Hırednâme-i İskenderî*'de yer alan İskender'in Kaf Dağı meleğine ulaşması, hakîmlerin İskender'in ölümü ardından nüdbeleri ve tâziyeleri gibi konular ise Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinde bulunmamaktadır.

2.2.5.3. Hâcû-yi Kirmânî (ö. 753/1352), ***Hümâ vü Hümâyûn***.

Hâcû-yi Kirmânî, *Hümâ vü Hümâyûn* (732/1332) adlı eserini Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinin vezninde kaleme almıştır.[587]Bu mesnevî 4407 beyitten oluşmaktadır. Hâcû'nun bu mesnevîsinin konusu *İskendernâme*'den farklıdır. Eserde Şâm padişahı Hümâ'nın Çin fağfurunun kızı Hümâyûn ile olan aşk macerası anlatılmıştır.

Hâcû, mesnevîsinde Nizâmî'den bahsetmez ve bu hikâyeyi bu vezinde kendisinden önce kimsenin yazmadığını söyler. Ancak Hâcû'nun kaleme aldığı hikâyenin genel yapısı ve hikâyedeki anlatım tarzı onun Nizâmî'yi örnek aldığını göstermektedir. Özellikle eserde Hâcû'nun Nizâmî'yi romantik-kahramanlık hikâye anlatma tarzı bakımından takip ettiği de görülür. Hâcû, eserin mukaddimesinde, Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinde yer alan sakînâmelere benzer bir sâkînâmeye yer vermiştir. Ayrıca *Hümâ vü Hümâyûn'*da, Şehzâde Hümâ'nın anne ve babasına haber göndermesi, Hümâ'nın Zengîlerden kurtulup Doğu ülkesinde padişahlık tahtına oturması, Hümâ'nın Perîzâd'ı Zendcâdû'nun elinden kurtarması ve Keyhüsrev hazinesini açması, Hümâ'nın Çin Hakanıyla savaşı ve onun tahtına geçmesi, Şehzade Hümâ'nın Doğu ülkesine gitmesi ve sonra da Şâm'a gidip orada tahta geçmesi gibi hikâyeler *İskendernâme*'de yer alan bazı hikâyelere olay yapısı ve bazı motifler ve mazmun açısından benzerlik gösterir. Örneğin *İskendernâme*'de İskender Dârâ'nın yerine tahta geçer, Zengibâr'la savaşır, İskender Çin'e gider ve Çin Hakanıyla görüşür, Keyhüsrev mağarasına gider ve Keyhüsrev hazinesini bulur, İskender farklı yerlere gider ve padişahlık tahtına oturur, Nûşâbe'yi kurtarır, İskender annesine mektup gönderir.[588]

---

[587]Hüseyin Zülfikârî, "Hamse-serâyî ve 'İşknâme-serâyî-i Hacû der-Berâber-i Nizâmî", (Çevrimiçi) http://old.bookcity.org/detail/9687/root/Lectures (24.05.2023).
[588]Hâcû-yi Kirmânî, **Humây ve Humâyûn**, ed. Kemâl Aynî, Tahran, Muessese-i Mutâla'ât ve Tahkîkât-i Ferhengî, 1370.

2.2.5.4. Hâtifî (ö. 927/1521), ***Zafernâme*** veya ***Timurnâme***.

Hâtifî, *Timurnâme, Temurnâme, Zafernâme-yi Timûrî* ve *Zafernâme-yi Manzûm* adlarıyla da bilinen mesnevîsinde Timur'un hayatını ve fütûhatını anlatmıştır. Bu eser 4500 beyitten oluşmaktadır. *İskendernâme ve Şehnâme* ile aynı vezinde kaleme alınmıştır. Esere *Zâfernâme* isminin veriliş sebebi ise şairin eserindeki konuları Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*'sinden iktibas ettiğini tasrih ettiği içindir. Şair eserini Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu Bediüzzaman Mirza'nın teşvikiyle kaleme almıştır. Eser Hüseyin Baykara'ya ithaf edilmiştir.[589]Sâm Mirzâ-i Sâfevî (ö. 974/1566-67) *Tezkire-i Tuhfe-i Sâmî* adlı eserinde Hâtifî ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

> "Molla Câmî'nin yeğenidir. Nizâmî'nin hamsesinden dört eserini tetebbu etmiştir. Hâtifî, Molla Câmî'ye Nizâmî'nin hamsesini tetebbu etme konusunu açmıştır. Câmî ise öncelikle Firdevsî'nin üç beyti için Hâtifî'den cevap talep etmiştir. Câmî, onun verdiği cevapları tahsîn edip ona Hamse yazma iznini vermiştir."[590]

Sâm Mirzâ, Hâtifî'nin *Timurnâme'*yi Nizâmî'nin *İskendernâme*'sine karşılık 40 sene içerisinde yazdığını söylemiştir. Bu zât, Hâtifî'nin mesnevîsini bitirdikten sonra kaç kez beğenmeyip bazı beyitleri çıkardığını ve eserin aslının yirmi bin beyit olduğunu ayrıca ifade etmiştir.[591]

Hâtifî, *Timurnâme'*yi Firdevsî'nin *Şehnâme'*si *ve* Nizâmî'nin *İskendernâme'*sini örnek alarak kaleme almıştır. Risâletpenâhî ve Râstgûfer adlı araştırmacılar *Timurnâme*, *Şehnâme* ve *İskendernâme'*yi mukayese ettikleri çalışmalarında şu bilgileri aktarmışlardır:

---

[589]Safâ, **Tarih-i Edebiyat der-İran**, C. IV, Tahran, İntişârât-i Firdevs,1364, s. 442.
[590]Sâm Mîrzâ-i Sâfevî, **Tuhfe-i Sâmî**, Tahran, Matbaa-i Armağan, 1314, s.94-96.
[591]**A.e.**, s. 95.

> "Hâtifî'nin *Timurnâme*'de belâgat sanatını kullanma bakımından *Şehnâme*'den ve eserin genel yapısını oluşturma bakımından ise *İskendernâme*'den etkilendiği görülmektedir."[592]

Hâtifî, mesnevîsinin girişinde önce Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinden bahsetmiştir ve onun şiirinde birçok çalışılmayan incinin (sözün) ve söylenmeyen değerli sözlerin olduğuna işaret etmiştir. Şair, *Timurnâme*'yi yazdığı dönemde artık birçok sözün işlendiğini ve bâkir bir fikir ve anlamın kalmadığını söylemiştir ve mânâlarda kıtlık yaşanırken bu eseri sayesinde söz ve mânâ bahşişi yapacağını şöyle dile getirmiştir:

Der-în kaht sâl-i ma'ânî besî
Zi-men dîde nuzl-i suhan her-kesî[593]

Hâtifî, beyitlerin devamında Nizâmî'nin İskender hikâyesinde dizdiği incilerden (söylediği sözlerden) yararlanacağını ve İskender hikâyesine karşılık Timûr hikâyesini yazacağını aşağıdaki beyitlerde şöyle ifade etmiştir:

Nizâmî ki kân-i suhan-râ be-ruft
Be-vasf-i Skender besî la'l suft

Buved bahr-i şi'r-i me-râ nîz durr
Ki rîzem guher-hâ be-vasf-i Temûr[594]

Hâtifî, *Timurnâme*'nin mukaddimesinde tevhîd, münâcat, na't, mîrâciye ve telif sebebini anlattığı bölümde "Dâstân-i Mevsûm Be-Kûh-i Pâre" başlığını

[592]Muhammed Mustafa Risâletpenâhî, Seyyid Muhammed Râstgûfer, "Mu'arrefî-i Manzûme-i Temurnâme, Hamâse-i Târîhî be-Taklîd ez-Şâhnâme-i Firdevsî ve İskendernâme-i Nizâmî", **Pejûhiş-nâme-yi Edeb-i Hamâsî**, sy. 2, 1395, s. 35-51.
[593]Abdullâh Hatifî-i Harcirdî, **Temûrnâme**, ed. Mansûr Şukrâyî, y.y., 1398, s. 58.
[594]**A.e.**, s. 58-60.

çalışmıştır. Eserin bazı yazma nüshalarında mukaddimede ayrıca Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e medhiye ve menkıbe bölümlerinin bulunduğu görülür.

Hâtifî, hikâye bölümünde Timur'un dünyaya gelişini ve sonra ölümüne kadarki süreç içerisinde savaşlarını ve fetihlerini anlatmıştır. Şair, hikâye başlıklarını uzun cümleler kullanarak ve muhtevadan kısa bir özet vererk yazmıştır. Hâtifî, Nizâmî'den farklı olarak *Timurnâme*'de Timûr ve hikâyesi hakkında ön bilgiye yer vermeden doğrudan hikâyeyi anlatmak istemiştir. Hâtifî'nin hikâyesinin olayları ve muhtevası *İskendernâme*'nin muhtevasından tamamen farklıdır. Hâtifî'nin bu eseri daha çok Timur'un hayatı, şahsiyeti ve savaşları hakkında önemli bilgiler veren, çoğunlukla tarihi gerçeklerin anlatıldığı tarihi-edebî nitelikte yazılmış olan bir eserdir.

Ayrıca Hâtifî, Nizâmî'yi takip ederek eserinde sakînâmelere yer vermiştir ve sözün ve şairin medhini yapmıştır. Bazen *Timurnâme*'de Nizâmî'nin *İskendernâme*'sindeki beyitlere benzer, aynı mazmunda yazılmış olan beyitler de mevcuttur. Aşağıdaki beyitler buna örnek verilebilir:

Nizâmî:

Zi-bes gerd ber-târek û terk-i zîn
Zemîn âsmân, âsmân şud zemîn[595]

Hâtifî:

Zi-gerd-i suvârân-i duşmen-kemîn
Zemîn âsmân, âsmân şud zemîn[596]

2.2.5.5. Abdî Beg Nevîdî-i Şîrâzî (ö. 988/1580), ***Âyîn-i İskenderî.***

Nevîdî, Safevî şahı I. Tahmasb'ın saray şairlerindendir. Nizâmî'nin hamsesine karşılık üç hamse yazmıştır. Ayrıca içinde bulunduğu asrın tarihiyle

[595]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 680.
[596]Abdullâh Hatifî-i Harcirdî, **Temûrnâme**, s. 294. Ayrıca bkz. Risâletpenâhî, Râstgûfer, "Mu'arrefî-i Manzûme-i Temurnâme, Hamâse-i Târîhî be-Taklîd ez-Şâhnâme-i Firdevsî ve İskendernâme-i Nizâmî", s. 48.

ilgili yazdığı *Tekmiletü'l-Âhbâr* adlı eseriyle bilinir.[597] Nevîdî, ilk hamsesinin beşinci ve son mesnevîsi olan ve 2545 beyitten oluşan *Âyîn-i İskenderî'*yi Nizâmî'nin *İskendernâme*'sine cevap olarak aynı vezinde kaleme almıştır. Nevîdî, h. 950 (1543) yılında tamamladığı mesnevîsini Şah Tahmasb Safevî'ye ithaf etmiştir. Şair, eserin mukaddimesinde Nizâmî'nin söz ustalığından ve onun takibinde hamse oluşturan Emir Hüsrev-i Dihlevî, Câmî, Hâtifî ve Kâsımî gibi şairlerden bahsetmiştir.[598] Nevîdî, eserini Nizâmî gibi iki bölüme ayırmıştır. İlk bölümde Nizâmî'nin *Şerefnâme*'sinde olduğu gibi İskender'in hayatı ve savaşlarını anlatmıştır. İkinci bölümde ise Nizâmî'nin *İkbâlnâme*'sinden farklı olarak daha çok İskender'in inşa ettiği şehirleri ve icatlarını şerh etmiştir. Nevîdî, *İkbâlnâme*'yi örnek alarak İskender'in Yunan filozoflarıyla görüşmesini anlattığı bir başlığa da yer vermiştir. Şair, mesnevîsinin her iki bölümünde Emîr Hüsrev gibi ara ara didaktik ve hikemî konular içeren başlıkları da çalışmıştır ve bunların ardından temsîlî hikâyeler anlatmıştır. Bunların arasında bazı içerikler Emîr Hüsrev'in yazdığı içeriklere benzerlik gösterir.

Nevîdî'nin *Âyîn-i İskenderî*'sinin başlangıç beyti Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinin başlangıç beytine benzerlik gösterir:

Nizâmî:

Hudâyâ cihân pâdişâhî tu-râ'st
Zi-mâ hidmet âyed hudâyî tu-râ'st[599]

Nevîdî:

Cihân-âferînâ İlâhî tu-râ'st
Be-mulk-i cihân pâdişâhî tu-râ'st[600]

[597]M. Dabîrsîâgî, B. Fragner, "Abdi Sirazi", **Encyclopedia Iranica** I/2. 1982. 209–210. (Çevrimiçi) https://iranicaonline.org/articles/abdi-sirazi-1513-80-poet , 09 Haziran 2023.
[598]Seyyid Ali âl Dâvûd, "Âîn-i İskenderî", **Dâiretu'l-ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî**, C. II. (Çevrimiçi) https://www.cgie.org.ir/fa/article/, 09 Haziran 2023.
[599]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 605.
[600]Abdî Beg Şîrâzî, **Âyîn-i İskenderî**, s. 2.

Nevîdî, *Âyîn-i İskenderî*'nin mukaddimesinde "tevhîd, münâcât, na't, mîrâciye, Hz. Ali ve on iki imam için menkıbe, medhiye, telif sebebinin anlatıldığı "Dâstân-i Mevsûm Be-Sedd-i İskenderî", hikâye, evlâda nasihat, sözün tavsîfi ve bu kitabı iki deftere yerleştirme, devlet ve himmetin tavsîfiyle başlamak ve hikâye" başlıklarını çalışmıştır.

Nevîdî, sebeb-i telif bölümünde Nizâmî'yi ve *İskendernâme*'sini methettikten sonra Nizâmî'nin İskender'in tarihiyle ilgili her şeyi anlattığını ve eserini ikiye ayırıp birinde tarihi konuları ve diğerinde hikemî konuları çalıştığını söylemiştir. Ardından Emîr Hüsrev, Câmî ve Hâtifî'den söz ettikten sonra bu şairlerin *İskendernâme*'ye yazdıkalrı cevapları övmüştür. Kâsımî'nin hamse yazdığını ve daha tamamlamadığını haber verdikten sonra onun kendisini hamse yazmaya teşvik ettiğine de işaret etmiştir. Peygamber'den önceki padişahların arasında sadece İskender'in kabul gördüğünü ve söz üstadları tarafından İskender'in isminin peygamberler arasında anıldığını söylemiştir.

Nevîdî, eserinin ortalarında okuyucuya İskender hikâyesinin ayrıntıları için Nizâmî'nin eserine başvurması gerektiğini önermektedir. Şair, eserinde İskender'in hikâyesi ve olaylarını anlatmak için Emîr Hüsrev'in tarzını benimsediğini ayrıca bildirmektedir:

Be-icmâl eger beşnevî kâr-i û
Hemîn est fihrist-i ahbâr-i û

Be-tafsîl eger hâhî în dâstân
Zi-nazm-i şerîf-i Nizâmî behân

Me-râ tarz-i Husrev hoş uftâde-est
Ez-ân der-dil-em âteş uftâde-est[601]

[601]Abdî Beg Şîrâzî, **Âyîn-i İskenderî**, ed. Ebulfazl Hâşimoğlu Rahîmof, İntişârât-i Dâniş, Moskova, 1977, s. 19 ve 38-39.

Nevîdî, mesnevîsinin birinci bölümünde İskender'in savaşları ve fetihlerini, ikinci bölümünde ise İskender'in kuşattığı ülkelerde inşâ ettiği şehirleri ve sedleri anlatmıştır. Şair, birinci bölümde Nizâmî'nin hikâyesinde de geçen İskender'in babası yerine tahta geçmesini, asrının tanınmış filozofları tarafından eğitim almasını, İskender'in Zengibâr, İran, İstahr, Arabistan, Hindistan, Çin, Rus vs memleketleri kuşatmasını, Zülemat ülkesine gidip dönmesini, Derbend, Bakü, Şirvân ve Berde şehirlerini kuşatması olaylarını özet bir şekilde çalışmıştır. Rahîmof, Nevîdî'nin ikinci bölümde hikâyenin asıl konusundan uzaklaştığını, m. XVI. yüzyılın çeşitli tarihi olaylarını anlattığını özellikle resim sanatı hakkında önemli bilgiler verdiğini söyler.[602] *Âyîn-i İskenderî'*de hikâyenin sonu *İskendernâme*'de olduğu gibi İskender'in hastalanıp vefat etmesi olayı ile biter. Nevîdî, Câmî'ye benzer bir şekilde İskender'in tabutunun İskenderiye'ye götürüldüğünü anlatır. Şairin hikâyesinde İskender'in oğlu İskenderus babası yerine tahta geçer. Ancak Emîr Hüsrev ve Nizâmî'nin hikâyelerinde İskenderus padişahlık tahtını bırakır.

Rahîmof, Nevîdî'nin eserine *Âyîn-i İskenderî* adını verme sebebini şöyle açıklamaktadır:

> "Şairin de şiirinde bahsettiği üzere İskender gittiği her ülkede mutlaka bir bina yapıyordu ve bunu bir âyîn veya kanun gibi görüyordu. Bu yüzden şair eserine *Âyîn-i İskenderî* adını vermiştir. "[603]

Nevîdî, Nizâmî gibi eserinde sâkînâmelere de yer vermiştir. Nizâmî, *İskendername*'nin ilk bölümü olan *Şerefnâme'*de, her bölüme "sâkînâme" türünde iki beyit ile giriş yaparken Nevîdî, eserin ilk kısmındaki her bölümün sonuna sâkiye hitaben iki beyit ve mutribe hitaben iki beyit daha eklemiştir.

[602] Abdî Beg Şîrâzî, **Âyîn-i İskenderî**, s. 5.
[603] **A.e.**, s. 7.

2.2.5.6. Bedruddin Abdusselam-i Keşmîrî (h. X./m. XVI. yüzyıl), ***İskendernâme*** veya ***Kıssa-i Zülkarneyn***.

Nizâmî'nin *İskendernâme'*si örnek alınarak yazılan Farsça mesnevîler arasında ayrıca h. X. (m. XVI.) yüzyıl Hindistan şairlerinden Bedrî mahlaslı Bedruddin Abdusselam'ın *İskendernâme*'si bulunmaktadır. Bedrî, bu eserine *Kıssa-i Zülkarneyn* adını vermiştir ve eserini Özbek sultanı Ebulgâzî Bahadır Han'a ithaf etmiştir.[604]Bazı kaynaklarda, Bedrî'nin bu eserinin *Rusulnâme* adlı mecmuasında yer aldığının ve eserin bir nüshasının Paris milli kütüphanesinde bulunduğunun bilgisi verilmiştir. Eserin nüshasına ulaşılamadığı için eser hakkında yeterli inceleme yapılamamıştır.

[604]Safâ, **Hamâse-serâyî der-İrân**, s.353.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK EDEBİYATI ÜZERİNDE NİZÂMÎ TESİRİ

3.1. Türk Edebiyatında Nazirecilik

Klasik şairlerin sanatsal değeri yüksek olan eski eserleri örnek almaları ve bu eserleri taklit[605] etmelerinin sebeplerini bilmek önemli ve zarûrîdir. Klasik edebiyat anlayışında örnek almayı ve taklit etmeyi geleneksel bakış açısıyla açıklamak gerekirse öncelikle edebiyat tarihinde geleneksel bakışı temsil eden "klasisizm" akımına ve kaidelerine başvurmak gerekir. Futûhî, "Klasik Tasvîr" adlı makalesinde, farklı milletlerin sanat ve edebiyatlarında hemen hemen ortak sayılan klasik bakış açısının genel kaidelerinden biri olan "taklid"i şu şekilde tanıtmaktadır:

> "Taklid veya (imitation) eski sanatta önemli sözcüklerden sayılır ve "tabiatı taklid" ve "eski sanatsal örneklerin taklidi" olarak iki anlamda kullanılmıştır. Burada tabiatı taklid derken tabiatta olan her şeyi kopyalamak anlamına gelmiyor. Belki kasıt tabiatın ruhunu taklit etmektir. Şair tabiatın mükerrer ve değişmeyen kurallarını örnek alması gerekiyor ve insanın doğal ve değişmeyen özellikleri olan aşkı, tabiatın güzelliklerini, tabiatın vasfını ve insanın ve eşyanın doğal hallerini

[605]Klasik Fars ve Türk edebiyatlarında, "taklit", bugünkü manasından yani "bir şeyin sahtesini yapmak", "bir örneğe benzemeye çalışmak" gibi olumsuz manalardan farklı olarak "başkasının, daha doğrusu üstâd bir şairin eserinden etkilenerek, o eseri takip ederek ve o eseri örnek alarak eser oluşturmak" anlamlarında kullanılmıştır. Fars edebiyatında "taklit" kelimesi "nazire" veya "cevap" yerine de kullanılmıştır. Klasik Türk edebiyatında, bazı tezkirelerde, bir şairin ustalık derecesini ve diğer şairler üzerindeki etkisini dile getirmek için "mukalled, muktedâ" (taklid edilen, uyulan; örnek tutulan; önde bulunan, kendisine uyulan) ifadeleri geçmektedir. Bkz. Aysun Sungurhan, "XVI. yüzyıl şu'arâ tezkirelerindeki "üstatlık" ve "yetiştiricilik" kavramlarının karşılaştırılmalı incelemesi.", **International Journal of Languages' Education and Teaching,** 5.3, 2017, s. 62-77. Ayrıca bkz. Abid Nazar Mahdum, "Ravzatü'ş-Şühedâ ile Hadîkatü's-Sü'edâ Mukayesesinin Işığında Eski Türk Edebiyatında Tercüme Anlayışı.", (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2001, s. 72-79.

> işlemesi gerekiyor. Özetle doğal güzelliklerden en iyi olanı model almaya ve insan tabiatını ve dünyadaki mümkün olan her şeyi taklit etmeye çalışması gerekmektedir. Böylelikle geleneksel sanatın bakış açısına göre şair mümkün olmayanı tavsif etmişse hata yapmıştır. İkinci husus ise geçmişte olan yüce sanatsal örneklerin ve numunelerin taklidi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da eskide yazılan ve tarih boyunca hep beğenilen ve herkes tarafından kabul gördüğü için orijinal ve esas kaynağa ve kaideye dönüşen şaheserleri örnek almak demektir. Geleneksel insanın bakışı, yeni buluşlar yapma, icat, teorileştirme ve kural koyma konularında hep geçmişe yöneliktir. Geçmiş onun için en mükemmel numunelerin kaynağıdır. Eski edebiyatta ise nazirecilik, iktibas yapmak ve en güzel numuneleri model almak, yeni ve orijinal buluşlar yapmaya yol açan imkanların bir kısmını oluşturmuştur."[606]

Klasik büyük şairler eserlerinde en iyi ve en ideal tasvirleri seçip kullanmışlardır ve eserlerini uygun bir üslûpla ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla eserleri hep canlılığını korumuştur ve her dönemde methedilmiştir. Klasik dönem şairinin, eserini canlı ve kalıcı kılabilmesi için sonsuz güzelliği, yüce kavramlar ile mükemmel ve ideal örnekleri, usta şairlerin eserlerinde araması gerekmektedir. Dolayısıyla, klasik ve önemli şairlerin eserlerinde yer alan konu, biçim, üslup ve teknik özelliklerinin şairler tarafından örnek alınması beklenmektedir. Öte yandan eser vermek isteyen bir şairin, sadece önceki ustaları örnek alması değil, aynı zamanda özgün buluşlara ve anlam düzeyinde derinleşme kabiliyetine sahip olması gerekir.

Klasik edebiyatta bir şairin kendisinden önceki usta şairleri ve seçkin eserlerini örnek alması yeni buluşlar yapma ve şiir yazma kabiliyetinin gelişmesine de imkân sağlamaktadır. Daha doğrusu bir şairin şiir yazma mahareti kazanabilmesi için bu eserleri okuması ve onları örnek alması gerekmektedir.

[606]Mahmûd Futûhî, "Tasvîr-i Klasik", **Feslnâme-i Huner**, sy. 64, s. 23.

Nizâmî-i Arûzî (ö. 552/1157'den sonra), *Çehâr Makâle* adlı eserinin ikinci makalesi olan "şiir ilminin mahiyeti ve şairin salâhiyeti hakkında" ele aldığı konular arasında bir şairin şiir yazma kabiliyeti kazanabilmesi için ne yapması gerektiği konusunda şunları zikretmiştir:

> "Şair unfuvân-i şebâbda yani gençliğinin başlangıcında eski şairlerin şiirlerinden yirmi bin beyit ve sonra gelen şairlerin eserlerinden on bin kelime öğrenmesi gerekir ve sürekli üstâd şairlerin divanlarını okuması ve öğrenmesi gerekir. Bu vesileyle bu şairlerin sözü kullanma konusundaki zorlukları ve nükteleri öğrenerek şiir yazma yolları ve şiir çeşitleri onun tab'ında şekillenir ve şiir yazmanın kusurları ve sanatı onun aklına işlenir ta ki sözü gelişir ve şiir yazma kabiliyeti yüksek dereceye meyleder."[607]

Kemal Yavuz, usta şairleri ve eserlerini örnek almanın ve onları taklit etmenin yeni şairlerin şairlik mahâreti kazanabilmeleri için önemli olduğunu şu cümlelerle aktarmıştır:

> "Edebiyatta şairlerin yetişmeleri, güzel şiirlerin taklit edilmesi ve sanatkârın kendini her yönü ile geliştirerek ortaya özgün eserler koyması ile sağlanmıştır. Bu açıdan bakınca nazirelerin edebiyatta büyük bir itici güç olduğunu görürüz. Şair bu ilk devrinde bir çırak gibidir; hatta şiir bilgisinin genişlemesi, hayat tecrübe ve şartlarının sanata yönelmesi, bulunduğu ortama göre şairler meclisine devamı, şairlerle olan ilgisi veya çok okuması onun, kalfalık devrini de geçerek ustalık dönemine ayak basması ile şahsiyetini kazanmasına yol açar. Bütün bunlarda dili ne şekilde kullanması gerektiğini öğrendiği gibi kelime bilgisi zenginleşir,

[607]Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, **Çehâr Makale**, ed. Muhammed Kazvînî, Beril Matbaası, Hollanda/Leiden, 1327, s. 47.

kafiyenin dar ve geniş zeminlerine de vâkıf olur. Gönlü, aklı ve kulağı da ses ve kelimeye karşı ilgili olur ve hafızası genişler."[608]

Yavuz, ayrıca büyük sanatkârlara karşı duyduğu ilgi, beğeni, hayranlık ve saygının şairi onların şiirlerine yönlendirdiğini ve onların şiirlerine aynı konu, aynı vezin, aynı kafiye ve redif ile şiirler yazdığını ve buna "nazire yazmak" veya "tanzir etmek" ve "nazire demek" adının verildiğini söyler.[609]Zülfikârî, "Nizâmî'nin Heft Peyker'i ve ona yazılan Nazireler" adlı makalesinde bir eserin ünü, asaleti, etkileyici olması, okuyucuların duyguları ve eserin herkes tarafından beğenilmesi, sosyal, manevî ve siyâsî hadiseler ve bazı edebî gelenekleri takip etmenin nazire yazmanın yaygınlaşma sebepleri olarak saymaktadır.[610]

Ârânî, "Edebî Tenkit Açısından Taklit" adlı makalesinde verdiği bilgiye göre sanat ve edebiyat icat ve iktibastan ibarettir ancak bir edebi eseri yüce kılan şey yazarın ve şairin taklit etmek veya nazire yapmak yoluyla ortaya koyduğu eserde kendi tarzını ve sanat kabiliyetini ortaya koyabilmesi ve kendi yorumunu esere katabilmesidir.[611]

Bazı Batılı şarkiyatçılar ile yeni dönem edebiyat münekkitleri, klasik edebiyat kapsamında model bir eserin taklidi yoluyla kaleme alınan benzer eserleri veya küçük lafzî benzerlikleri doğrudan kopyalama, intihal ve edebî hırsızlık olarak değerlendirmektedirler. Ancak klasik edebiyat anlayışında "taklid" günümüzdeki anlamından farklı bir anlam taşımaktadır. Klasik edebiyatta "taklid" bir usta şairin ve eserinin izinden gitmek veya o usta şairi ve eserini takip etmek demektir. Klasik edebiyatta bir şair bir eseri taklit ederek kendi eserini oluşturur. Klasik Fars ve Türk edebiyatlarında bir usta şairi ve eserlerini taklit etmek ve o eserlere nazire yazmak ayrıca iki önemli sebepten

[608]Kemal Yavuz, "Türk Şiirinde Nazire", **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, sy. 10, İstanbul, 2013, s. 360.
[609]**A.m.**, s. 360.
[610]Hasan Zülfikârî, "Heft Peyker-i Nizâmî ve Nazîre-hâ-yi Ân", s. 69.
[611]Hüseyin Kurbanpûr Ârânî, "Taklîd ez-Dîdgâh-i Nakd-i Edebî", **Mecelle-i Mutâla'ât ve Tahkikât-i Edebî**, sy. 14/15, 1388, s. 71-93.

kaynaklanmaktadır. Birincisi, bir şairin başka bir esere nazire yazarak kendi şairlik yeteneğini ortaya koyma çabasıdır. İkincisi ise, taklit ettiği usta şairin eserinden daha üstün bir eser ortaya koymayı hedeflemesi, böylece ustayı geçebilecek düzeyde olduğunu göstermeye çalışmasıdır.

Berthels'e göre şark edebiyatında nazirecilik bir edebi gelenektir ve "müsâbaka" ve "mukâbele" anlamları taşımaktadır.[612] Banarlı'ya göre ise nazire geleneği şu özellikleri taşımaktadır: "Klasik edebiyatlarda nazire bir taklid değil, bir yeniden yaratılıştır. Mesnevî şairleri büyük emek mahsulü eserlerini, üstadların işlemiş bulundukları mevzuları yeniden işlemek ve çok kerre onların sözlerini yeni bir söyleyiş ile tazelemek sûretiyle yazıyorlardı."[613]

Fars edebiyatında taklid ve iktibas h. V. (m. XI.) yüzyıldan itibaren Arap ve Fars edebiyatlarının birbirine karşılıklı tesiri sayesinde ortaya çıkmıştır. Fars edebiyatında hicviye ve mersiye gibi nazım türlerinde ve nazım şekillerinde Arap edebiyatından örnekler alınmıştır. Fars edebiyatında ilk şiir örnekleri Arap kasidelerini takiple, kaside nazım biçiminde ve medhiye türünde yazılmıştır.[614]Sonraları da Fars edebiyatında vücud bulan mesnevî nazım şekli Arap edebiyatına tesir etmiştir ancak Fars edebiyatı kadar yaygın olamamıştır.[615] Riccardo Zipoli, "Fars Şiirinde Tetebbû ve Cevap Yazma Tekniği" adlı makalesinde klasik Fars edebiyatında eski örnekleri takip ve taklidi, "tercüme", "tazmin", "tevârüd", Türk edebiyatında "nazire" olarak bilinen, Fars edebiyatında ise "cevâb, tetebbû ve istikbâl" olarak tanınan şekilleriyle incelemiştir ve Fars edebiyatında "cevap" hakkında şunları söylemiştir:

> "Cevap, eski bir örneğe tâbi olarak şiir söylemenin bir şeklidir. Cevap genel olarak İran edebiyatında şekil bulmuştur ve Türkler tarafından takip edilmiştir. Cevabın, belâgat kitaplarında "sirkat"tan tamamen farklı

[612]Berthels, **Nizâmî Şâir-i Buzurg-i Âzerbâycân**, s. 174.
[613]Nihâd Sâmî Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, İstanbul, MEB Yayınları,1983, s. 485.
[614]Hüseyin Kurbanpûr Ârânî, "Taklîd ez-Dîdgâh-i Nakd-i Edebî", s. 85.
[615]**A.m.**, s. 85.

olduğu söylenmiştir. Bu kaynaklarda "sirkat" işini tamamen teknik bilip incelemişlerdir ancak "cevap" türü bir gelenek veya bir üslûp olarak düşünüldüğü için yeterince incelemeye alınmamıştır. Sirkatta mazmun ve manalar arasındaki ilgi açısından şair ve şiir arasındaki irtibata bakılır. Cevapta ise şiirin kendisi açısından şairin şairle olan irtibatına bakılır. Başka tabirle sirkat yapan şair kendinden önceki şairi önemsemeden bir mazmunu çalmak ister ancak cevap yazan şair kendi şiiriyle başka şairin şiirine cevap yazmaya bilerek karar vermiştir. Başka bir şairin şiirine cevap yazan şair zemin şiirde veya örnek eserde olan vezin, kafiye ve redif gibi şekil hususiyetlerini ve şiir mazmunlarının işleniş şeklini veya örnek eserin tam işeleniş şeklini olduğu gibi örnek alması gerekiyor. Genelde cevapta beyit sayıları örnek esere benzerlik gösterir. Cevapta ayrıca şair örnek aldığı esere net bir şekilde işaret edebilir bu da örnek eserden doğrudan nakilde bulunması veya eserini taklit ettiği şairin ismini söylemesi şeklindedir. Başarılı bir cevap, taklit edenin şiir maharetinin örnek alınan şairden daha iyi olduğunun göstergesidir. Kötü bir cevap ise yine model alınan şiirin veya eserin şairine karşı şiir söyleme kabiliyetinin zayıf olduğunu göstermektedir. Cevabı sirkatten ayıran önemli husus onun ilham aldığı örnek eserle karşı karşıya gelmesidir ve bir şekilde o eser karşısında kendisini belli etmesi ve üstünlüğünü göstermesidir. Cevap yazmayı bir şair kendisi seçer. Bazen rakâbet, bazen de müfâhare amacıyla cevap yazar. Ayrıca taklit eden şair bazen de örnek aldığı şairden kendini daha aşağıda görür ve tevâzu gösterir ki bu örnek alınan şairin üstünlüğünü göstermek istediği anlamına gelmemelidir. Şairler cevap yazmayı diğer şairlerin şiirlerine hiciv, hezl, suhriyye yazmak için veya nizâ' için de kullanmışlardır."[616]

Çiçekler, Fars edebiyatında "nazire"nin karşılığında "istikbâl, cevâb, tazmin" gibi terimlerin kullanıldığını söylemiştir ve Firdevsî'nin *Şehnâme*'si ve

[616]Riccardo Zipoli, "Fenn-i Cevâb-gû-yî ve Tetebbû' der-Şiir-i Fârsî", Çev. Mustafa Zâkirî, **Neşriye-i Nâme-i Ferhengistân**, sy. 2, 1374, s. 30-48.

Nizâmî'nin hamsesinin türlerinin en güzel eserleri olduğundan bunlara çeşitli nazireler yazıldığını ifade etmiştir.[617]

Köksal, Türk edebiyatında bir şairin manzum bir eserine başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiyede yazılan şiire nazire adı verildiğini ve nazire yazana nazire-gû veya nazire-perdâz denildiğini belirtmiştir. Köksal, ayrıca "nazire" ve "cevap" kelimelerinin kullanım alanlarıyla ilgili Gibb ve Feldman'dan şu bilgileri aktarmıştır: "Gibb nazirenin sadece tek kafiyeli manzumelerle ilgili bir terim olduğu, uzun mesnevîlere yazılan "benzer"lere "cevap" denildiği görüşündedir. Türk edebiyatına İran şiirinden intikal eden "nazire" için daha çok "cevap" kelimesi kullanıldığı gibi özellikle Timurlar devrinde "tetebbu" ve "istikbal" kelimelerine de rastlanmaktadır."[618]Türk edebiyatında nazire yazmak yanında cevap deme veya cevap verme tabirleri de kullanılmıştır.[619]

Kemal Yavuz, Türk edebiyatında "nazire" ve "cevap" kelimelerinin birbiriyle ilgisini şöyle açıklamaktadır:

> "Nazire yazma veya tanzir etmenin Türk edebiyatında bir genişlemeye de yol açtığını ayrıca zikretmeliyiz. "Nazire" bilindiği gibi "cevab" kelimesi ile de karşılanmıştır. Cevab, bir şiire başka bir şairin yazdığı nazire şiirdir. Bu durumda şairlerin cevap vermeleri, hatta ortak bir konuda vezin ve kafiye yanında redif de beraber, birlikte şiir yazmaları durumu ile karşılaşırız."[620]

Türk edebiyatında da Fars edebiyatında olduğu üzere, klasik şairler nazire yazma geleneğine bağlı kalmış; büyük üstatların eserlerine nazireler yazarak kendi şairlik becerilerini ortaya koymayı amaçlamışlardır. Kemal Yavuz'un da belirttiği gibi Türk edebiyatında nazire, Arap ve Fars edebiyatına paralel olarak

---

[617]Mustafa Çiçekler, "Nazire: Fars Edebiyatı", **TDVİA**, C. XXXII, 2006, s. 458.
[618]M. Fatih Köksal, "Nazire: Türk Edebiyatı", **TDVİA**, C. XXXII, 2006, s. 456-458.
[619]**A.m.**, s. 456.
[620] Kemal Yavuz, "Türk Şiirinde Nazire", s. 362.

on ikinci yüzyılda Ahmed Yesevî'nin şiirine yazılan nazirelerle Türk şiirinde de yer almıştır.[621]

Köksal, nazireciliğin taklitçilik olarak kabul edilmemesi gerektiğini ifade eder ve Türk edebiyatında şairlerin nazire yazma sebeplerini açıklar. Köksal'ın açıkladığı sebepleri maddeler halinde şöyle özetleyebiliriz:

-Nazirecilik şairlerin yetişmesinde önemli bir mektep olmuştur.

-Nazire şairin meşhur şairi ve eserini veya şiirini geçme arzusuyla beraber üstadı tâzim için de yazılmıştır.

- Türk edebiyatında yer edinememiş birçok şair önceden ortaya konmuş hazır kalıplara sığınmak istemiştir ve böylece nazire yazmaya yönelmiştir.

- Tanzîr edilen şiire özenme ve öykünme, beğeni ve hayranlık, hırs, kıskançlık veya üstünlük iddiası sebepleriyle de şairler nazire yazmak istemişlerdir.[622]

Köksal'ın saydığı sebeplerden de anlaşıldığı üzere Türk edebiyatındaki klasik şairler aynı Fars edebiyatı klasik şairleri gibi bir geleneğin içine dahil olarak bazı benzer sebeplerden dolayı üstad şairlerin eserlerine nazire yazmışlardır. Ki her iki edebiyatta da bu sebeplerin başında şairlerin kendi şiir yazma yeteneklerini de gösterebilmeleri için veya daha doğrusu "mukâbele" veya "müsâbaka" için kendileri seçerek ve bilerek bir nevi şairler topluluğunu oluşturan, aralarında bağ kurulmasına sebep olan ve onları bir araya getiren nazirecilik geleneğine dahil olmuşlardır ve bu yolda da bazı üsulleri yerine getirmişlerdir.

Mesnevî alanında nazirecilik Türk edebiyatında da aynı Fars edebiyatındaki yolu izlemiştir. Özellikle aşk temalı mesnevîlere yazılan nazirelerde, Nizâmî-i Gencevî ve onun beş mesnevîden oluşan *Hamse*'si temel örnekler arasında yer almaktadır. Nizâmî'nin hamsesinde yer alan beş mesnevîsine Fars edebiyatı şairleri tarafından yazılan nazireler bir silsile

[621] **A.m.,** s. 418.
[622] Köksal, "Nazire: Türk Edebiyatı", s. 457.

oluşturmuştur ve hamse yazma geleneğini de beraberinde getirmiştir. Türk edebiyatı şairleri ise aynı yolu izleyerek ve Fars edebiyatı şairlerinin benimsediği edebî usûlleri takip ederek Nizâmî'nin eserlerine nazire oluşturmuşlardır. Bu usuller arasında dikkat çeken bir diğer husus, nazire silsilesine dâhil olan şairlerin, kaleme aldıkları mesnevîlerde kendilerinden önceki tanınmış mesnevî şairlerinin ve onların eserlerinin adlarını zikretmeleridir. Kartal, şairlerin üstad şairleri anma şekillerinin kişilerine göre değiştiğini söylemiştir ve bu farklılıkları şöyle tespit etmiştir: "Kimileri, adını andığı büyük şairleri saygı ve hürmetle dile getirirken, kimileri de onlardan daha üstün olduklarını ifade eder. Tabiî bunda, şâirâne anlatımın da payı vardır. Şairler bu tarz düşüncelerini, bazen "hâtime" başlığı altında, bazen de ayrı bir başlık altında dile getirir." Kartal, Türk edebiyatında, mesnevîlerin bitiş bölümlerinde en çok Firdevsî, Attâr, Nizâmî, Mevlânâ, Sa'dî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Hâcû-yı Kirmânî, Mollâ Câmî, Ali Şîr Nevâyî, Hamdullâh Hamdî, Şeyhî, Celîlî, Lâmi'î ve Yahyâ Bey gibi önemli üstâd şairlerin adlarının geçtiğini söylemiştir.[623]Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin hamsesine veya hamsesindeki mesnevîlerden her birine nazire veya cevap yazan şairler özellikle eserlerinin sebeb-i telif bölümünde Nizâmî'yi veya Nizâmî'nin eserlerine yazılan nazireler silsilesindeki diğer önemli usta şairlerin isimlerini zikretmekle birlikte nazire yazma sebeplerini de açıklamışlardır ve Nazireyi oluştururken benimsedikleri üslup ve sergiledikleri edebî maharet hakkında bilgi sunmuşlardır. Nazire geleneğine dahil olan ve bu zincirin bir halkasını oluşturan şairin verdiği bu bilgiler, geleneğin belirli çizgilerini ve usullerini ortaya koymakla birlikte, nazireciliğin hangi kalıplarla tanımlanabileceğine dair araştırmacılara önemli imkânlar sunmaktadır.

Nazirecilikte önem arz eden bir diğer nokta ise nazire silsilesine dahil olan şairlerin kendi şairlik yeteneklerini geliştirmekle birlikte tanzîr ettikleri eseri hem konu hem mazmun hem de şekil açısından ileri götürmeleri ve genişletmeleridir. Nazireler silsilesinde bazen başlangıçta "zemin şiir"de veya

[623]Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 188-190.

"zemin eser"de olan nazım şekli, tertip, konu ve diğer detaylar değişebiliyor. Bu da şiirde genişleme, ilerleme ve farklı şekillerin ve yeni mazmunların ve yorumların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu süreç içerisinde bazen nazire şartları yerine getiriliyor bazen de bu şartlarda değişiklikler meydana geliyor bu da zaman geçtikçe nazire yazan şairlerin eserlerinde görülüyor. Yavuz, nazirenin ve nazireciliğin Türk edebiyatında ve Türk şiirinde genişlemeye sebep olduğunu, şekil çokluğuna yol açtığını ve edebi faaliyetlerin canlılığını devam ettirdiğini belirtmekle beraber[624] nazire geleneğinin klasik Türk edebiyatı ve şiiri üzerindeki etkisini ayrıca şu ifadelerle dile getirmiştir: "Şairler arasında bağ kuran, edebiyatımızı diri tutan, geçmişe götürdüğü gibi, geleceğe açılan, tarih içinde şairlerin yetişmesine ve daha başka şiirlerin yazılmasına sebeb olan nazire, baştan sona edebiyat ve kültür dünyamızı dolaşan nefesler durumundadır."[625]

3.2. Türk Edebiyatında Hamse Geleneği

Tezin önceki bölümlerinde hamse geleneğinin genel tanımı, Fars edebiyatındaki şekli ve örnekleriyle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Burada hamse geleneğinin Türk edebiyatındaki örnekleri üzerinde durulacaktır.

Türk hamsenüvisler başta Nizâmî olmak üzere Emîr Hüsrev-i Dihlevî ve Abdurrahman-ı Câmî'nin mesnevîlerini kaynak ittihaz ederek nazire, cevap veya tercümeler oluşturmuşlardır. Türk edebiyatında hamse geleneğinin XV. yüzyılda Çağatay şairi Ali Şîr Nevâyî (ö. h. 906/ m. 1501) ile başladığı genel olarak kabul edilmektedir. Ancak bu konuda bazı araştırmacılar farklı görüşler de ortaya koymuşlardır. Örneğin *İskender-nâme, Cemşîd u Hurşîd, Tervîhu'l-ervâh, Yûsuf u Züleyhâ* ve *Vîs ü Ramîn'*i kaleme alan Ahmedî (ö. h. 815/m. 1412-13) ve *Mürşidü'l-ubbâd, Nüsha-i Âlem ve Şerhü'l-Âdem, Mevlidü'n-Nebî, Mi'râcü'n-*

[624]Yavuz, "Türk Şiirinde Nazire", s. 379 ve 416.
[625]**A.m.**, s. 363.

Nebî ve *Vefâtü'n-Nebî* mesnevîlerini yazan Ârif (ö. h. 842 / m. 1438) ile hamsenüvisliğin başladığını söyleyen araştırmacılar da mevcuttur.

Kortantamer, Ârif'in ilk Türk hamse yazarı olduğunu ve hamsesini Nevâî'den yarım yüzyıl önce (1436-1438 yılları arasında) tamamladığını söyler.[626]Arslan ise makalesinde Ahmedî'yle ilgili şu bilgilere yer vermiştir: "Nâil Tuman, Ahmedî'yi ilk hamse yazarları arasında sayar. Âmil Çelebioğlu bu görüşü destekler mahiyette bilgiler verir. Hüseyin Ayan, Ahmedî'de hamse yazma arzusu sezildiğini ifade eder. Bütün bunlara rağmen ne Ahmedî'nin kendi eserlerinde ne de eski kaynaklarda Ahmedî'nin hamse sahibi olduğuna dair henüz kesin bir bilgi vardır."[627]

Son zamanlarda ortaya atılan bir görüş de Fars edebiyatının etkisiyle Türk edebiyatında hamse geleneğinin XIV. asırda başladığıyla ilgilidir. Tavukçu, hamse geleneğini araştırdığı makalesinde bu geleneğin XV. asırda değil de XIV. asırda başladığını ifade etmektedir. Tavukçu, Ahmedî'den bir asır önce yani XIV. yüzyılda Mevlevî şairi Şeyyad Hamza'yı (ö. 749/1348-49'dan sonra) *Yûsuf u Züleyhâ (Destân-ı Yûsuf), Vefat-ı Hazret-i Muhammed aleyhi's-selam, Mi'râc-nâme, Dâstân-ı Sultân Mahmûd, Ahvâl-i Kıyâmet* adlarında yazdığı beş mesnevîsiyle Türk edebiyatının ilk hamsenüvisi olarak tanıtmaktadır.[628]

Türk edebiyatında yazılan hamselerde Nizâmî'nin tesiri büyük ölçüde görülür. Ancak bazı şairlerin hamsesinde yer alan mesnevîler Nizâmî'nin mesnevîlerinden tamamen farklı konularda kaleme alınmıştır. Tavukçu'nun makalesinde bu konuyla ilgili şu cümleler karşımıza çıkmaktadır:

> "Klâsik edebiyattaki ilk hamselere bakıldığında, bu kavramın daha çok Nizâmî'nin yukarıda zikredilen eserlerini tanzir / taklid etmek üzere ortaya konan mesnevî külliyatı şeklinde algılandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, şairlerin selefleriyle aynı veya –çağrışım yapacak şekilde- benzer

[626]Tunca Kortantamer, **Nev'î-zâde Atâyî ve Hamse'si**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İzmir, 1997, s. 13. Ayrıca Bkz. Mehmet Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 313.
[627]Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 312.
[628]Tavukçu, "Klasik Edebiyatta Hamse Geleneği ve Şeyyad Hamza", s. 595.

isimler vererek mesnevîler yazmasına sebep olmuştur. Fars edebiyatında Emir Husrev-i Dihlevî (ö. 1325), Derviş Eşref-i Merâgî (ö. 864/1460), Râ'î Hidâyetullah (XVI. yüzyıl); Türk Edebiyatında ise Ali Şîr Nevâî ve Ahmed-i Rıdvân gibi şairlerin hamselerinde söz konusu etki açıkça görülmektedir. Hamse geleneğinin ikinci önemli halkası olan Molla Câmî (ö. 1492), *Heft-evreng* adını verdiği yedi mesnevîlik külliyatla (*Tuhfetü'l-ahrâr, Leylâ vü Mecnûn* ve *Hıred-nâme-i İskenderî, Yûsuf u Züleyhâ, Subhatü'l-ebrâr, Salamân u Absâl, Silsiletü'z-zeheb*) kendinden sonra gelen mesnevî şairleri için nispeten farklı bir güzergâh belirlemiştir. Bu haliyle *Heft-evreng*, Nizâmî'nin derin tesirini bir ölçüde kırabilmiştir. Ancak Nizâmî'nin eserlerinden alınan ilhamla yazıldığı anlaşılan *Tuhfetü'l-ahrâr*, *Leylâ vü Mecnûn* ve *Hıred-nâme-i İskenderî* mesnevîleri bu etkinin büsbütün kaybolmadığını düşündürmektedir. Subhî-zâde Feyzî'nin *Heft Hân*'dan mülhem olarak kaleme aldığı *Heft Seyyâre* mesnevîsi de Nizâmî tesirinin edebiyatımızdaki son hamseye kadar devam ettiğini göstermektedir. Ancak gerek İran ve gerekse Türk edebiyatlarında sanatkârın kâinatı algılayışına ve sosyal şartlara bağlı olarak ortaya koyduğu hamse örnekleri de vardır. Şeyyâd Hamza'nın (749 / 1348-49'da sağ) *Yûsuf u Züleyhâ* (Destân-ı Yûsuf), *Mi'râc-nâme*, *Dâstân-ı Sultan Mahmud*, *Vefât-ı Hazret-i Muhammed* ve *Ahvâl-i Kıyâmet* adlarını taşıyan beş mesnevîsi de bu kapsamda değerlendirilmelidir."[629]

Tavukçu'nun ifadesinden şu anlaşılmaktadır ki bazı hamselerde Nizâmî'nin tesiri devam etmektedir ancak bazı hamselerde de şairin kendi düşünce dünyasına ve döneminin sosyal şartlarına bağlı kalarak eser oluşturduğu görülmektedir. Tavukçu, bu hamselerin ayrı kapsamlarda değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir ancak bu kapsamlar arasında nasıl bir sınır çizilmesi gerektiğini burada anlatmamıştır. Bu sınırları belirlemek için hamse geleneği

[629] **A.m.**, s. 595.

çerçevesinde nazire niteliğinde yazılan eserlerin önceki benzer eserlerle muhteva ve şekil bakımından detaylı incelenmelerinin yapılması gerekmektedir.

Çoğu kaynaklarda belirtildiği üzere Türk edebiyatında Nizâmî'nin hamsesine cevap olarak kaleme alınan ilk hamse Ali Şîr Nevâyî'nin hamsesidir. XV. yüzyıl Çağatay sahası önemli şairi Ali Şîr Nevâyî'nin (ö. 906/1501) hamsesi *Hayretü'l-ebrâr*, *Ferhâd u Şîrîn*, *Leylî vü Mecnûn*, *Seb'a-i Seyyâre* ve *Sedd-i İskenderî* adlı mesnevîlerden oluşmaktadır. Osmanlı edebiyatı sahasında Nevâyî'nin hamsesi kendisinden sonra hamse yazan şairler üzerine büyük etki göstermiştir. Nevâyî, hamsesindeki ilk mesnevîsi olan *Hayretü'l-ebrâr'ı,* Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'ı*, Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr'ı* ve Câmî'nin *Tuhfetu'l ahrâr*'ına m. 1483 yılında nazîre olarak yazmıştır. Hamsesinde yer alan ikinci mesnevîsi *Ferhâd u Şîrîn'*i Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in *Hüsrev ü Şîrîn*'inden faydalanarak ancak Hüsrev yerine Ferhâd şahsiyetini baş kahraman yapıp hikâyenin merkezine alarak eseri m. 1484'te kaleme almıştır. Hamsenin üçüncü mesnevîsi olan *Leylî vü Mecnûn'*u Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'una ve Emîr Hüsrev'in *Mecnûn u Leylî*'sine naziredir. Nevâyî'nin m. 1484-1485 yıllarında kaleme aldığı hamsesinin dördüncü mesnevîsi *Seb'a-i Seyyâre,* Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ine ve Emîr Hüsrev'in *Heşt Bihişt*'ine naziredir. Nevâyî hamsesinin son mesnevîsi olan *Sedd-i İskenderî'*yi m. 1484-1485 yıllarında yazmıştır ve Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Câmî'nin *İskendernâme*'sine nazire niteliğindedir.[630]

Türk edebiyatında Nevâyî'den önce hamse yazılmasına dair görüşler bulunsa da Nevâyî, klasik Türk edebiyatında özellikle Osmanlı edebiyatı sahasında çoğu şaire hamse yazma konusunda örnek olmuştur ve bu gelenek Nevâyî ile gelişmiştir.

[630]Pınar Çelik Önal, "Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Edebiyatı Üzerine Etkisi ve Bu Etkiye Bir Örnek Olarak Ferhâd u Şîrîn Mesnevîsi.", (Basılmamış doktora tezi), **Bilkent Üniversitesi**, Ankara, 2015, s. 8.

3.3. Türk Edebiyatında Hamse Sahibi Şairler

Türk edebiyatında "hamse" sahibi oldukları bilinen şairler ve mesnevîleri hakkında başta şair tezkireleri olmak üzere çeşitli kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bazı şairler mesnevîlerinde hamse yazmak istediklerini dile getirmişlerdir. Bazı şairlerin ise hamse yazma arzularının olduğu bazı araştırmacılar tarafından sezilmiştir ve incelenmiştir. Aşağıda, Mehmet Arslan'nın kaynaklardan derlediği ve tespit edip hazırladığı listeden yola çıkarak Türk edebiyatında hamse sahibi şairler ve eserleri hakkında bazı bilgilere yer verilmiştir.[631]

3.3.1. Ahmedî (ö. 815/1412-13)

Arslan'ın verdiği bilgiye göre *İskendernâme, Cemşîd ü Hurşîd, Tervîhu'l-ervâh, Yûsuf u Züleyhâ* (kesin değil) ve *Vîs ü Râmin* (yarım kalmış) adlı mesnevîler Ahmedî'nin hamsesini oluşturan mesnevîlerdir. Arslan, Nâil Tuman ve Âmil Çelebioğlu'ndan aktardığı bilgiye göre Ahmedî ilk hamse yazarları arasında sayılmaktadır. Hüseyin Ayan ise Ahmedî'de hamse yazma arzusunun sezildiğini söylemiştir. Ancak tezkireler ve diğer eski kaynaklarda ve Ahmedî'nin kendi eserlerinde hamse sahibi olduğu bilgisi bulunmamaktadır.[632] Ahmedî'nin hamsesinde isim benzerliği noktasında Nizâmî'nin hamsesindeki mesnevîlerle aynı ve yakın ismi taşıyan tek eser *İskendernâme'*dir. Bu eser Nizâmî'nin *İskendernâme*'sine yazılan ilk naziredir. Kut'un verdiği bilgiye göre Ahmedî'nin *Cemşîd ü Hurşîd'*i İranlı şair Selmân-ı Sâvecî'nin aynı adlı eserinin telif kısımlar da içeren tercümesidir.[633] Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i ile aynı vezinde yazılmıştır. Selmân-ı Sâvecî'nin *Cemşîd ü Hûrşîd* (763/1362) mesnevîsi Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'ine nazire olduğu bilinen bir eserdir. Bu nedenle

[631]Mehmet Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 305-322.
[632]**A.m.**, s. 312.
[633] Günay Kut, **"Ahmedî",** s. 165-167.

Ahmedî'nin *Cemşîd ü Hurşîd'*i ve Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsi arasında dolaylı bir irtibat bulunduğu söylenebilir. Kut, *Tervîhu'l-ervâh'*ın Ahmedî'nin tıpla ilgili mesnevîsi olduğunu söyler.[634] Bu eser Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i ile aynı vezinde kaleme alınmıştır. Kaynaklarda Ahmedî'nin ölümü sebebiyle yarım kalmış *Vîs ü Râmîn* adlı mesnevîsinden bahsedilmiştir. Bu mesnevîye henüz ulaşılamamıştır. Kut, Latîfî'nin tezkiresinde, "Likâî" maddesinde Ahmedî'nin *Yûsuf ile Züleyhâ'*sından söz ettiğini ve Likâî'nin bu esere nazire yazdığını bildirdiğini ifade eder. Bu mesnevî de henüz ortaya çıkmamıştır.[635]

3.3.2. Ârif (ö. 842/1438'den sonra)

XV. yüzyıl şairi Ârif'in kaynaklarda hamsesinin olduğu bilgisi verilmiştir. *Mürşidü'l-ubbâd, Nüsha-i Âlem ve Şerhu'l-Âdem, Mevlidü'n-Nebî, Mi'râcü'n-Nebî ve Vefâtü'n-Nebî* adlı mesnevîleri hamsesini oluşturan mesnevîlerdir. *Mürşidü'l-ubbâd,* dinî, tasavvufî ve ahlâkî konular içeren nasihatnâme türünde didaktik bir eserdir. *Nüsha-i Âlem ve Şerhu'l-Âdem,* dinî ve tasavvufî içerikli bir eserdir. *Mevlidü'n-Nebî,* Hz. Peygamber'in doğumunu anlatır. *Mi'râcü'n-Nebî,* Hz. Peygamber'in mi'râc mucizesini konu alır. *Vefâtü'n-Nebî* ise Hz. Peygamber'in hastalığını, bu esnada ailesinin ve ashâbın halini, ölümü ve sonrasındaki hadiselerini anlatır.[636] Ârif'in mesnevîleri üzerine makale çalışması yapan Tunç, T. Kortantamer'in Ârif ve eserleri hakkındaki "tamamen telifî olmasından dolayı Türk edebiyatında ilk orijinal hamse" vasıflandırmasına katılarak Ârif'in beş mesnevîsiyle hamse sahibi şairleri arasında kaydedilmesi gerektiğini söyler.[637]Ârif her beş mesnevîsini, "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" kalıbıyla, Nizâmî'nin hamsesindeki mesnevîlerden farklı bir

[634]**A.m.** s. 167.
[635]**A.m.** s. 167.
[636]Semra Tunç, "Ârif ve II. Murad Döneminde Yazılmış Bir Hamse.", ***Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi***, sy.12, 2002, s. 155-168.
[637] **A.m.**, s. 168.

vezinde kaleme almıştır. Ayrıca bu mesnevîlerin isimleri de Nizâmî'nin hamsesindeki mesnevîlerden farklıdır.

3.3.3. Ali Şîr Nevâyî (ö. 906/1501)

Hayretü'l-ebrâr, Ferhâd u Şîrîn, Leylî vü Mencîn, Seb'a-i Seyyâr (Seb'a-i Seyyâre) ve Sedd-i İskenderî, Nevâyî'nin hamsesini oluşturan mesnevîlerdir. Nevâyî, kendisi de eserlerinde belirttiği gibi hamsesindeki mesnevîlerini Nizâmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî ve Mollâ Câmî'nin etkisinde ve bu şairleri tetebbu ederek kaleme almıştır.

3.3.4. Hamdullah Hamdî (ö. 909/1503)

Anadolu sahasında hamse sahibi ilk şair olarak bilinen Hamdullah Hamdî'nin hamsesini *Yûsuf u Züleyhâ, Leylâ vü Mecnûn, Mevlid, Tuhfetü'l-uşşâk, Kıyâfet-nâme* adlı mesnevîleri oluşturmuştur. Öztürk, Hamdullah Hamdî'nin, eserin başında *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevîsini Câmî'nin aynı adlı mesnevîsine nazire olarak yazdığını ve mesnevîde yer yer Câmî'den tercüme ettiğini bildirdiğini ifade eder.[638]

Yine *Leylâ vü Mecnûn'*u Câmî, Nizâmî ve Hâtifî'nin etkisinde kalşeme almıştır. Öztürk'ün verdiği bilgiye göre Mevlid adlı mesnevîsini Fil Vakası, Hz. Peygamber'in doğumu, mîraç ve hicret konuları üzerine "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla yazmıştır ve *Tuhfetü'l-uşşâk'*ın konusu hıristiyan bir kıza âşık olup onunla evlenebilmek için dinini terkeden bir tüccarın oğlu ile bu kız arasında geçen olaylar oluşturmaktadır. Eserin sonunda hikâyenin kahramanı eşi ve çocuklarıyla birlikte tekrar İslâm'a döner.[639] *Tuhfetü'l-uşşâk,* Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i gibi aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılmıştır. Fakat konu bakımından Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinden tamamen farklıdır.

[638]Zehra Öztürk, "Hamdullah Hamdi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 1997, C. XV, s. 452-454.
[639]**A.m.,** s. 454.

Hamdullah Hamdî'nin Mevlid adlı mesnevîsi de Nizâmî'nin hamsesinde yer alan mesnevîlerden farklı vezin ve konuda yazılmıştır.

Kıyâfet-nâme, "fâilâtün mefâilün fa'lün" kalıbıyla yazılmıştır. Fizyonomi, yani kıyafet ilmi hakkındadır.[640]Görüldüğü gibi Hamdullah Hamdî'nin bu mesnevîsi de konu bakımından Nizâmî'nin hamsesindeki mesnevîlerden tamamen farklıdır. Sadece *Heft Peyker*'e vezin açısından benzerlik gösterir.

Özyıldırım, bazı kaynakların Hamdî'yi hamse sahibi bir şair olarak gösterdiklerini ancak şairin mesnevîlerinin hamse adı altında toplandığı bir nüshanın elde olmadığını ifade etmektedir. Özyıldırım, şairin hamse oluşturmaya niyetlendiğini, fakat bunu gerçekleştiremediğini söylemenin daha makul olduğunu düşünmektedir.[641]

3.3.5. Çâkerî Sinân Çelebi (ö. 900/1495'ten sonra)

Sehî, Çâkerî Sinân Çelebi'nin *Yûsuf u Züleyhâ* ile *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîlerini kaleme aldığını söylemiştir. Latîfî ise *Şeh-nâme* ve *Hamse* tetebbu ettiğinin bilgisini vermiştir. Mehmed Tevfîk'in *Kâfile-i Şu'arâsı*'nda Çâkerî'nin "hamse sahibi" olduğu bildirilmiştir.[642]Durmaz'ın verdiği bilgiye göre İstanbul kütüphaneleri Türkçe Hamseler Kataloğunun önsözünde Çâkerî'nin ilk Türkçe hamse yazan şâir olduğu ve *Vâmık u Azrâ, Yûsuf u Züleyhâ, Hüsn ü Nigâr, Süheyl ü Nevbahâr, Leylâ vü Mecnûn* mesnevîleri olduğu yazılıdır. Durmaz, Hatice Aynur'un bu katalog hakkındaki görüşünü şöyle aktarmaktadır: "Hatice Aynur, bu katalogda Bursalı Celîlî'nin hamsesi hakkında verilen bilginin dizgi

[640]Âmil Çelebioğlu, "Kıyafe(t) İlmi ve Akşemseddin-zade Hamdullah Hamdî ile Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kıyafetnamesi", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, sy. 11, 1979, s. 305-348.
[641]Ali Emre Özyıldırım, "HAMDÎ, Akşemseddîn-zâde Mehmed Hamdullâh, Hamdî Çelebi, Hamdullâh Ahmed Çelebi", (Çevrimiçi), https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hamdi-aksemseddinzade-mehmed-hamdullah. 15 Nisan 2024.
[642]Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 313; Setter Durmaz, "Çâkerî Sinan ve Yûsuf u Züleyha Mesnevîsi", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, sy.6, 2012, s. 79-118.

yanlışı sonucu Çâkerî'ye ait olarak görüldüğünü ileri sürer. Ayrıca Türkçe Hamseler Kataloğu ve ona dayanan eserler dışında, Çâkerî'nin "Vâmık u Azrâ", "Hüsn ü Nigâr" ve "Süheyl ü Nevbahâr" mesnevîleri yazdığına dair bir bilgi bulunamadığını kaydeder.[643]

Durmaz, Çakerî'nin *Yûsuf u Züleyhâ*'sının eldeki tek nüshasından yola çıkarak eserin Molla Câmî'nin eserine nazire olarak "mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün" arûz kalıbıyla kaleme alındığını bildirir.[644] Sehî Bey'in de bahsettiği Çâkerî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin nüshası henüz ele geçmemiştir.

3.3.6. Karamanlı Figânî -Figânî-i Karamânî- (ö. 912/1506)

Nail Tuman, Hüseyin Ayan ve Abdulkadir Karahan, Karamanlı Figânî'nin hamsesi olduğunu bildirmişlerdir.[645]Latifî, Figânî'nin *İskendernâme* ve *Leylî vü Mecnûn*'u olduğunu söylemiştir ancak hamse sahibi olduğunu belirtmemiştir: "*İskender-nâme'yi Şehnâme bahrinde Hamse-i Nizâmî'den latîf ü ter terceme itmişdür. Ve Heft-peyker bahrinde Leylî vü Mecnûn dimişdür."*[646]Muhtemelen Karamanlı Figânî hamse oluşturmak istemiştir ancak bunu başaramamıştır. Figânî'nin adı geçen eserleri halihazırda elde değildir.

3.3.7. Bihiştî Ahmed Sinân (ö. 917/1511-12 [?])

Sehî, Bihiştî hakkında şu bilgileri vermiştir: "Ulûmı tertîb üzre görmiş, Hamse-i Nizâmî'yi bi't-tamâm Türkiye tercüme itmişdür."[647]Latîfî ise tezkiresinde Bihiştî'nin hamsesi olduğunu şöyle bildirmektedir: "Mezbûrun zebân-ı Türkîde cevâb-ı hamsesi ve buhûr-ı mütenevvi'a üzre penc risâlesi

[643] Durmaz, "Çâkerî Sinan ve Yûsuf u Züleyha Mesnevîsi", s. 87.
[644] **A.m.**, s. 115.
[645]Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 313
[646]Rıdvan Canım, **Latîfî; Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018, s. 417. https://ekitap.ktb.gov.tr (Erişim tarihi: 15.04.2024)
[647]Haluk İpekten vd., **Sehî Beg: Heşt-Bihişt**, s. 120.

vardur. Vâmık u ʿAzrâ ve Yûsuf u Züleyhâ ve Hüsn ü Nigâr ve Süheyl ü Nevbahâr ve Leylî vü Mecnûn gibi. Müfâhereten hâtime-i hamsesinde dimişdür."[648] Latîfî, ayrıca Bihiştî'nin hamsesinin hatime bölümünden şu beyitleri vermiştir:

Didüm hele ben cevâb-ı hamse
Dimedi bu dilde dahî kimse

Terceme midür ki itdi Şeyhî
Gel neyledi gör kelâm-ı Şeyhî

Düzdügi cevâhir-i Nizâmî
Saçmış kara toprağa çü âmi

Tercemedür hayli işdür ey şâh
Degme kişiye virür mi Allah[649]

Latîfî'nin isimlerini verdiği Bihiştî'nin hamsesini oluşturan beş mesnevîsinden sadece *Leylâ vü Mecnûn*'u günümüze ulaşmıştır. Ancak Bihiştî'nin hamsesini oluşturan mesnevîler hakkında farklı bir görüş de mevcuttur. Bünyamin Ayçiçeği, doktora tezinde, Eleazar Birnbaum ve V. L. Mènage'un Durham'daki Ushaw College Church Kütüphanesinde ulaştıkları yaklaşık on altı bin beyitlik Bihiştî'nin *Hamse*'sinden yola çıkarak kaynaklarda şairin *Hamse*'sinde yer alan eserlerle ilgili verilen bilgilerin doğru olmadığını ve Bihiştî'nin hamsesinin *Mihr ü Müşterî, Mahzenü'l-esrâr, Heft Peyker, Leylâ vü Mecnûn* ve *İskender-nâme* mesnevîlerinden meydana geldiğini

[648]Canım, **Latîfî; Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)**, s. 154.
[649]**A.m.** s. 154.

bildirmiştir.[650]Tezin ilerleyen bölümlerinde Bihiştî'nin *Heft Peyker'*i, *Leylâ vü Mecnûn'*u *ve İskender-nâme'*si üzerinde durulmuştur.

3.3.8. Revânî (ö. 930/1523-24)

Sehî Bey, Revânî'nin hamse sahibi olduğunu şu cümlelerle bildirmiştir*: "*Cevdet-i tab'ı nihâyetde ve üslûb-ı nazmı gayetde beş pâre kitâb mesnevîsi var. Hamse-i Rûmî diyü ad virmişdür. Bî-bedel âsârdur. Ol kitâblarun birisi 'işret-nâmedür."[651] Arslan, Revânî'nin hamsesindeki mesnevîlerin *İşret-nâme* ve *Câmi'ü'n-nesâyih* olduğunu kaydetmiştir. Özyürt'un aktardığı bilgilere göre *Câmi'ü'n-nesâyih*, mensur ve manzum bölümler içeren nasihatnâme türünde bir eserdir. *Câmi'ü'n-nesâyih*'de manzumelerin sayısı 125'tir. Bu manzumeler mesnevî, gazel, beyit, müfred nazım şekliyle yazılmıştır.[652]Rıdvan Canım, *İşret-nâme*'nin Osmanlı toplumunun özellikle XVI. asırdaki yeme-içme ve eğlenme kültürünü konu olarak ele alıp işlediğini ve aruz vezninin mefâ'ilün mefâ'ilün fa'ûlün kalıbıyla yazılmış olup toplam 694 beyitten oluştuğunu bildirmiştir.[653]

3.3.9. Lâmiî Çelebi (ö. 938/1532)

Arslan'ın da bildirdiği gibi Lâmiî Çelebi'nin mesnevîlerinin sayısı çok olduğu halde kaynaklarda "hamse sahibi" olduğundan bahsedilmemiştir.[654] Lâmiî'nin mesnevîleri *Vâmık u Azrâ, Vîs ü Râmin, Ferhâd-nâme (Ferhâd u Şîrîn, Husrev ü Şîrîn), Şem' u Pervâne, Gûy u Çevgân, Heft Peyker, Absâl u*

---

[650]Bünyamin Ayçiçeği, "Behiştî Ahmed Sinan'ın (ö. 917/1511-12?) İskender-Nâme'si (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora Tezi), **Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Ens**., İstanbul, 2014, s.22-32.
[651]Haluk İpekten vd., **Sehî Beg: Heşt-Bihişt**, s. 102. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56165,hest-bihist, 15 Nisan 2024.
[652]Salih Özyurt, Nazire Erbay, "Revânî'nin Câmi'ü'n Nesâyih'i.", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sy.70, 2021, s. 225-243.
[653]Rıdvan Canım, "İşret-nâme (Revânî)", Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, (Çevrimiçi) http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/isret-name. 15 Nisan 2024.
[654]Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 313.

*Salamân, Maktel-i Hüseyn, Şehr-engîz-i Bursa, Kıssa-i Edhem ü Hümâ, Hıred-nâme (Hayret-nâme?), Câbir-nâme, Mevlid'*den ibarettir. Tezin ilerleyen bölümlerinde Lâmiî Çelebi'nin *Ferhâd-nâme* ve *Heft Peyker* mesnevîleri üzerinde durulmuştur.

3.3.10. Ahmed Rıdvân (ö. 934-945/1528-1538 arası?)

Sehî Bey, Rıdvân'ın hamse sahibi olduğunu aşağıdaki ifadelerle bildirmiştir:

> "Sâhib-hamse mesnevîye mütebbi' idi. Hamse-i Nizâmîyi Türkîye tercüme itmişdür. Mesnevîsi gazeliyyâtına gâlibdür."[655]

Rıdvân'ın hamsesini *Leylâ vü Mecnûn, Husrev ü Şîrîn, İskender-nâme, Heft Peyker, Mahzenü'l-esrâr ve Rıdvâniyye* adlı eserler oluşturur. Ünver, Rıdvân'nın Nizâmî'nin hamsesini çevirmek istediğini yalnız öncesinde bu hamsedeki mesnevîlerin Türk edebiyatındaki tanınmış örneklerine yöneldiğini, *İskendernâme* ile *Hüsrev ü Şîrîn'*i bu yolla yazdığını, diğerlerini ise bazı küçük tasarruflarda bulunarak doğrudan Nizâmî'den çevirmeye çalıştığını söylemiştir.[656]Arslan, Rıdvân'ın *Rıdvâniyye* isimli dinî, ahlâkî öğütler ve hikâyeler içeren ve aruzun "fâʿilâtün fâʿilâtün fâʿilün" kalıbıyla yazılan mesnevîsini de hamsesi içine almıştır.[657]

---

[655]Haluk İpekten vd., **Sehî Beg: Heşt-Bihişt**, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56165,hest-bihist. (Erişim tarihi: 24.03.2024), s. 50.
[656]İsmail Ünver, "Ahmed-i Rıdvân", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, C. L, sy. 196, 1986, s. 73-125.
[657]Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 313.

3.3.11. Fuzûlî (ö. 963/1556)

Ünver, Latîfî, Hasan Çelebî, Beyânî tezkirelerinde ve Riyâzî'nin *Riyâzu'ş-şu'arâ*'sında Fuzûlî'nin "hamse" sahibi bir şair olarak anıldığını söylemiştir ve kaynaklarda bütün mesnevîlerinin adı verilerek "hamse"sini hangi eserlerinin oluşturduğunun açıklanmadığını ifade etmiştir.[658]

Arslan, Fuzûlî'nin hamsesini oluşturan mesnevîleri şöyle sıralamıştır: *Leylâ vü Mecnûn, Beng ü Bâde, Sohbetü'l-esmâr, Sâkî-nâme (Heft Câm) (Farsça), Hüsn ü Aşk (Sıhhat ü Maraz, Rûh-nâme) (Farsça), Şâh u Gedâ.*[659]

Ünver, Fuzûlî'ye ait olduğu kesinlikle bilinen üç mesnevînin *Sâkî-nâme (Heft Câm), Beng ü Bâde* ve *Leylâ vü Mecnûn* olduğunu zikretmiştir ve *Sohbetü'l-esmâr* mesnevîsinin Fuzûlî'ye ait olup olmadığı konusunun tartışmalı olduğunu, *Şâh u Gedâ* mesnevîsinin bugüne kadar ele geçmediğini ve *Hüsn ü Aşk (Sıhhat ü Maraz, Rûh-nâme)* adlarıyla bilinen mensur risalesinin yanlışlıkla mesnevî olarak gösterildiğini bildirmiştir.[660]Ünver, Fuzûlî'nin *Sâkî-nâme (Heft Câm)'ı* ile Nizâmî'nin *Şerefnâme*'sinde yer alan sâkînâme bölümleri arasındaki benzerlikleri incelemiştir ve Fuzûlî'nin bu mesnevîsi üzerinde de Nizâmî'nin etkisi olduğunu açıklamıştır.[661]

3.3.12. Kara Fazlî (ö. 971/1563)

Ahdî hamse sahibi olduğunu şöyle zikretmiştir: "ve aksâm-ı şiʿr semtine tabʿı sâlik ʿale'l-husûs mesnevîde hamseye malik"[662]Latîfî ise sitte sahibi olduğunu bildirmiştir: "Zebân-ı Türkîde hamse mukâbelesinde sitte dimişdür."[663] Latîfî, Fazlî'nin hamsesini oluşturan iki mesnevîsi hakkında ayrıca şu bilgileri vermiştir. "Gül ü Nevrûz tarzında Gül ü Bülbül ki dimişlerdür üslûb-ı mergûbı

[658]İsmail Ünver, "Fuzûlî'nin İki Mesnevîsinde Nizâmî Etkisi", **Türkoloji Dergisi**, 9.1, 1991, s. 19
[659]Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 313-314.
[660]Ünver, "Fuzûlî'nin İki Mesnevîsinde Nizâmî Etkisi", s. 19.
[661]**A.m.**, s. 20-22.
[662]Solmaz, **Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı (İnceleme-Metin)**, s. 243.
[663]Rıdvan Canım, **Latîfî; Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)**, s. 412.

tenâsüb-i elfâzda şuʿarâ-yı Fürsden emlahu'ş-şuʿarâ Hâci-i Kirmânînün Ravzatü'l-Envârın ve Hazret-i Hocendînün Bedâyiʿu'l-Eshârına tetebbuʿ u taklîd itmişdür. Husrev ü Şîrîn tarzında Hümây u Hümâyûn adlu beş bin beyt bir kitâb nazm itmişdür"[664]

Arslan'ın ortaya koyduğu listede *Gül ü Bülbül, Hümâ vü Hümâyûn-nâme, Leylâ vü Mecnûn, Nihâlistân ve Lüccetü'l-esrâr* isimli eserler Kara Fazlî'nin hamsesini oluşturan mesnevîler olarak bildirilmiştir.[665]

Aksoy'un verdiği bilgilere göre Fazlî'nin *Hümâ vü Hümâyûn'*u Hâcû-yi Kirmânî'nin eserinden mülhem 5000 beyitlik bir mesnevîdir. *Lüccetü'l-esrâr* (*Lehcetü'l-esrâr*) Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına nazire olarak yazdığı *Matlaʿu'l-envâr*'ı türünde bir mesnevîdir. Fazlî'nin *Nahlistân*'ı ise Sa'dî'nin *Gülistân*'ı tarzında kaleme alınmış mensur bir hikâyedir. Bu eserlerin nüshalarına henüz ulaşılmamıştır.[666] Fazlî'nin birçok yazma nüshası bulunan *Gül ü Bülbül* (960/1553) adlı "fâilâtün mefâilün fâilün" kalıbıyla yazılmış olan, 2450 beyitten oluşan ve temsilî (alegorik) bir tarzda kaleme alınan mesnevîsinin kahramanlarını çiçek, bitkiler, tabiat varlıkları, mevsim ve aylar ve kuşlar oluşturmuştur.[667] Kaynaklarda Fazlî'nin hamsesine dahil edilen *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsi henüz ele geçmemiştir.

3.3.13. Hamidî-zâde Bursalı Celilî (ö. 977/1569)

Levend, Celilî'nin genç yaşta "Penc Genc"e el atmak isteğiyle 24 yaşında *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsini kaleme aldığını ve *Leylâ vü Mecnûn, Hecr-nâme* (kendi hasbıhali)*, Mehek-nâme* (küçük bir hikâye) adlı mesnevîleriyle, *Gül-i Sad-berk* (mesnevî ve ayrı yüzer gazel)den toplanmış bir külliyat meydana getirdiğini

[664] **A.e**., s. 412-413.
[665] Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s.314.
[666] Hasan Aksoy, "Kara Fazlî", **TDVİA**, C. XXIV, 2001, s. 360-361.
[667] Mustafa Özkan, "Gül ü Bülbül", **TDVİA**, C. XIV, 1996, s. 222-223.

söylemiştir.[668]Tezin ilerleyen bölümlerinde Celîlî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîleri üzerinde durulmuştur.

3.3.14. Diyarbakırlı Halîfe, (ö. 980/1572)

Ahdî'nin verdiği bilgiye göre Halîfe'nin aslı Tebrîz'dendir ve Diyarbakır'da doğmuştur. Ahdî, Halîfe'nin üç dilde ve çeşitli nazım şekillerinde şiir yazdığını ve mesnevî ile hamse yazma konusunda Nizâmî'yi takip ettiğini söylemiştir:

> "*Husûsâ turûk-ı mesnevîde tarîk-ı pîr-i Gence'ye sâlik geçinüp misâl-i hamse-i Penç Genc'e mâlik olmış"*[669]

Levend, Kâtip Çelebi'nin Halîfe'nin hamsesinden *Husrev ü Şirin, Yûsuf ü Züleyha* ve *Leylâ vü Mecnun* mesnevîlerine işaret ettiğini ve *Keşf-ü'z-zünûn*'da bu mesnevîleri yazan şairler arasında Halîfe'nin adının geçtiğini söylemiştir. Levend, bu mesnevîlerin genel kitaplıklarda bulunmadığını bildirir.[670]Halîfe'nin bahsedilen hamsesinden sadece *Leylâ vü Mecnûn* adlı mesnevîsi elde bulunmaktadır. Levend, bu eserin bir nüshasının kendisinde olduğunu söylemiştir. Tezin ilerleyen bölümlerinde bu mesnevînin üzerinde durulacaktır.

3.3.15. Fikrî Derviş Çelebi (ö. 982/1575)

Fikrî Derviş Çelebi için Sehî "Hurşîd ü Mihr adlu kitâb yazmışdur. 'Acem dilinden terceme itmiş haylî mesnevîsi var."[671] demiştir ve Ahdî ise "Mevlânâ ʿAbdullah Hâtıfî'nün meŝnevîlerinden ve Mevlânâ Mehemmed

[668]Agâh Sırrı Levend, "Celilî'nin Husrev ü Şirin'i", **Belleten**, C. XIII, 1965, s. 103-127.
[669]Solmaz, **Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı (İnceleme-Metin)**, s. 149.
[670]Agâh Sırrı Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, s. 299.
[671] Haluk İpekten vd., **Sehî Beg: Heşt-Bihişt**, s. 163.

ʿAssâr'un Mihr ü Müşterî'sin ve ekser-i fuzalâ-yı ʿAcem kitâbların terceme itmişdür. Ve baʿzı yirlerinde maʿânî-i hâs ile tasarruf-ı küllî itmişdür." cümlelerini kullanmıştır.[672]Tezkirelerde isimleri geçen ve Arslan'ın da Fikrî'nin hamsesindeki mesnevîler olarak belirttiği *Hurşîd ü Mâh, Mihr ü Müşterî, Ebkâr-ı Efkâr, Behrâm u Zühre, Hurşîd ü Nâhid, Şükûfe-zâr*[673] adlı mesnevîlerden elde mevcut tek eser hasbihal türünde kaleme alınmış *Ebkâr-ı Efkâr*'dır. *Ebkâr-ı Efkâr* 1582 beyitten oluşmaktadır ve şairin başından geçen bir aşk hikâyesini anlatır.[674]

3.3.16. Taşlıcalı Yahyâ (ö. 990/1582)

Yahyâ, *Gülşen-i Envâr* mesnevîsinde şeyhi olan Gülşenî Mehmed Dede'nin ona hamse yazması için izin verdiğini söylemiştir ve devamında hamse üstadları olarak bilinen Nizâmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Câmî ve Nevâyî'yi methetmiştir.[675]

Kıldı rumûz ile inâyet bana
Hamse içün verdi icâzet bana[676]

Kaynaklarda Yahyâ'nın hamsesini oluşturan mesnevîler, *Gencîne-i Râz, Usûl-nâme, Şâh u Gedâ, Yûsuf u Züleyhâ ve Gülşen-i Envâr* adlarıyla

[672] Solmaz, **Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı,** s. 242.
[673] Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 314.
[674]Ali Emre Özyıldırım, Fikrî Mâşî-zâde Dervîş, **Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü,** (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/fikri-masizade-dervis, 17 Nisan 2024.
[675]Kadriye Yılmaz, **"**Bir Nazire Örneği Olarak Taşlıcalı Yahyâ'nın Gülşen-i Envâr'ı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2015, sy.21, s. 107-126.
[676]Dukakinzâde Taşlıcalı Yahyâ Bey, **Gülşen-i Envâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, 1089, Koleksiyon No. 05516., s. 28, (Çevrimiçi) https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource, 17 Nisan 2024.

kayıtlıdır.[677] Tezin ilerleyen bölümlerinde Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına nazire niteliği taşıyan *Gülşen-i Envâr* üzerinde durulmuştur.

3.3.17. Kalkandelenli Mu'îdî (XVI. yüzyıl)

Mu'îdî'nin hakkında Latîfî "Zebanı Türkîde cevâb-ı Penc-genci kütüb-i sebʿası vardur" demiştir.[678]Arslan'ın aktardığı bilgiye göre Hasan Çelebi ayrıca Mu'îdî'nin "hamse sahibi" olduğunu söylemiştir. Latîfî, Mu'îdî'nin *Gül ü Nevrûz ve Şem' u Pervâne* adlı mesnevîlerinden bahsetmiştir.[679]Ayrıca kaynaklarda Mu'îdî'nin hamsesini oluşturan diğer eserlerin de *Vâmık u Azrâ* ve *Husrev ü Şîrîn* olduğu bildirilmiştir.[680] Kaynaklarda adı geçen ve Mu'îdî'nin hamsesini oluşturan bu dört eserden sadece *Şem' ü Pervâne*'nin nüshaları ele geçmiştir.[681]

3.3.18. Hayâtî (XVI. Yüzyıl)

Levend, Hayâtî'nin *Mahzenü'l-Esrâr, Heft-Peyker, İskendernâme* ve *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîlerinden toplanmış külliyatının kendisinde olduğunu bildirmiştir. Bu yazar, Hayâtî'nin *Penc-Genc* sahibi olduğunu söylediğinden ve Nizâmî'yi takip ettiğinden yola çıkarak *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsine de sahip olması gerektiğini söylemiştir.[682]Arslan ise Hayâtî'nin hamsesinin *Mahzenü'l-esrâr, Heft Peyker, Behrâm-ı Gûr, İskender-nâme* ve *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîlerinden meydana geldiğini bildirmiştir.[683]

Yapılan çalışmalar Hayâtî ve Rıdvân'ın mesnevîleri arasındaki benzerlik derecesine dikkat çekmişlerdir. Örneğin Levend, Hayâtî'nin *İskendernâme'*sinin

---

[677]Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 314.; Bayram Ali Kaya, "Taşlıcalı Yahya", **TDVİA**, C. XL, 2011, s. 156-157.
[678]Rıdvan Canım, **Latîfî; Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ,** s. 487.
[679]**A.e.**, s. 489.
[680]Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 314.
[681]Fatih Köksal, "Muîdî", **Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü,** (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/muidi 17 Nisan 2024.
[682]Agâh Sırrı Levend, "Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1957, sy. 5, s. 105-113.
[683]Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 314.

bir kısmının Rıdvân'ın aynı isimdeki mesnevîsine olan benzerliğine işaret eder.[684]Ünver'e göre Hayâtî hakkında yeni belgeler ortaya çıkmadıkça onun Rıdvân'nın mesnevîlerini intihal ettiği söylenebilir.[685]

3.3.19. Nergisî (1591-1634), **Mensur Hamse.**

Nergisî'nin mensur hamsesi şekil açısından hamsenin genel tarifine uymamaktadır. Çaldak, Nergisî'nin mensur hikâyelerden oluşan bu farklı mesnevîsine Nergisî'nin tarafından mı yoksa başkaları tarafından hamse adının verildiğinin kesin olmadığını ve şairin eserlerinde de bununla ilgili bir ipucuna rastlanmadığını söyler. Ancak kütüphane kayıtlarında Nergisî'ye ait nüshaların başında "hamse" ismi geçmektedir. Çaldak'a göre, Nergisî'nin hamsesinden son dönem edebiyat tarihleri ve diğer kaynaklar söz etmiştir ve erken döneme ait kaynaklarda hamse ismine pek rastlanmamaktadır.[686]Arslan'nın verdiği listede *Nihâlistân, İksîr-i Saâdet, Meşâkku'l-uşşâk, Kânûnü'r-reşâd, Gazavât-ı Mesleme* ve *El-Vasfu'l-kâmil fî ahvâlu'l-vezîri'l-âdil*[687]Nergisî'nin hamsesini oluşturan eserlerdir. Çaldak'ın İbrahim Necmi Dilmen'den aktardığı bilgiye göre Nergisî'nin asıl hamsesi beş bölümden oluşan *Nihâlistân*'dır. Ve *İksîr-i Saâdet*, *Meşâkku'l-uşşâk, Kânûnü'r-Reşâd* ve *el-Akvâlü'l-müselleme* daha sonra ilâve edilerek "Hamse ale'l-hamse" haline getirilmiştir.[688]

---

[684]Agâh Sırrı Levend, "Hayâtî'nin İskender-nâmesi", **Türk Dili Dergisi**, sy. 4, Ocak 1952, s. 11-13.
[685]Ünver**,** "Ahmed-i Rıdvan", **Belleten**, s. 97.
[686]Süleyman Çaldak, "Nergisî ve Nihâlistân'ı", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 101.
[687]Arslan'a göre Nergisî'nin ikisi de mensur olan *el-Vasfu'l-kâmil fî ahvâli'l-vezîri'l-âdil* adlı eseriyle *Kelime-i Şehâdet* risâlesi hamsenin bazı yazma nüshaları içinde bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar *el-Vasfu'l-kâmil* adlı eseri de mensur hamse içinde değerlendirme eğilimindedirler. bkz. Mehmet Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 315.
[688]Süleyman Çaldak, "Nergisî", **TDVİA**, C. XXXII, 2006, s. 560-562.

3.3.20. Nev'îzâde Atâyî (ö. 1045/1635)

Atâyî, *Nefhatü'l-ezhâr'*ın sebeb-i telif bölümünde *Âlem-nümâ* eserinin herkes tarafından beğenildiğini ve ona itibar kazandırdığını ve onun üzerine ondan Nizâmî'nin hamsesine bir cevap yazmasının istendiğini söyler.[689] Atâyî, kendisini Nizâmî, Emîr Hüsrev, Câmî ve Nevâyî ile karşılaştırır ve onlardan sonra gelmiş olmanın onun değerini düşürmeyeceğini tartışır.[690]İpekten, Atâyî'nin hamsesinde Nizâmî'yi daha çok biçimsel olarak takip ettiğini ancak yerli unsurları ve özgün konuları işleyerek İran mesnevî geleneğinden ayrılmaya çalıştığını ifade etmiştir.[691]*Sâkî-nâme (Âlem-nümâ), Nefhatü'l-ezhâr, Sohbetü'l-ebkâr, Heft Hân ve Hilyetü'l-efkâr* Atâyî'nin hamsesini oluşturan mesnevîlerdir. Tezin ilerleyen bölümlerinde Atâyî'nin Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ı ve *Heft Peyker'*ini örnek alarak yazdığı *Nefhatü'l-ezhâr* ve *Heft Hân* adlı mesnevîleri üzerinde durulmuştur.

3.3.21. Sâbit (ö. 1124/1712)

Sâlim, tezkiresinde Sâbit'in hamsesiyle ilgili "Hamse yapmaya ömürleri müsâid olmamış, eger yapmış olsaydı cümle ma'ârif ehlini hayrân ü medhûş ve Hamse-i Atâyîyi ferâmûş itdürürdi" demiştir.[692] Kaynaklarda verilen bilgilere göre Sâbit'in hamsesini *Zafer-nâme, Edhem ü Hümâ, Dere-nâme, Berber-nâme ve Amrü'l-Leys* eserleri oluşturmaktadır. Turgut Karacan, Sâbit'in hamsesini oluşturan eserler hakkında şu bilgileri aktarmıştır: "Yerli konulardan meydana gelmiş, *Derenâme*, *Berbernâme* adlı küçük mesnevîleriyle, tasavvufî mâhiyette kaleme aldığı fakat bitiremediği *Edhem ü Hümâ* adlı mesnevîsi ve Kırım Hanı Selim Giray için yazılan *Zafernâme*'si vardır. *Zâfernâme* güzel zafer tasvirleriyle

[689]Akile Doğu, "Nevizade Atayî'nin Hamses'si ve Resimleri", (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, SBE, Ankara, 2022, s. 371.
[690]Nuran Tezcan, "Sebeb-i Teliflere Göre Mesnevî Edebiyatının Tarihsel Dönüşümü", **Doğu-Batı Dergisi,** Osmanlılar II, 2010, sy. 49-75.
[691]Haluk İpekten, "Atâî, Nev'îzâde", **TDVİA**, C. IV, İstanbul, 1991, s. 40-42.
[692]Sâlim, **Tezkire-i Salim**, Süleymaniye Ktp. Lala İsmail BL Nu: 317.

diğer mesnevîlerine nazaran daha ciddi ve sanatkârane bir edâ taşır."[693] Karacan, *Amrü'l-Leys*'in 43 beyitlik bir manzume olduğunu söyler.[694] Bu eser Amrü'l-Leys isimli bir padişah ve sipahisinin hikâyesini anlatır. *Edhem ü Hümâ*, Belh şehrinde gündüzleri sakalık yapan geceleri de ibâdetle geçiren Edhem adlı güzel bir gencin padişahın kızı Hümâ'yı görüp aşk olması kısmına kadar yazılmıştır.[695]

3.3.22. Subhî-zâde Feyzî (ö. 1152/1739)

Tezin önceki bölümlerinde de bahsedildiği üzere Feyzî'nin bir dîvân ve dört mesnevîden oluşan hamsesi de Nergisî'nin mensur hamsesi gibi hamsenin genel tarifine uymayan örneklerdendir. Feyzî, *Dîvân*'ında hamsesinden şöyle bahsetmiştir:[696]

Okuyan gamdan olur âzâde
Hamse-i Feyzî-i Subhî-zâde[697]

Kartal, Feyzî'nin Atâyî gibi hamse oluşturmak istediğini ve dört mesnevîsini dîvânı ile birlikte hamse olarak nitelendirdiğini söyler.[698]*Dîvân*, *Heft Seyyâre*, *Mir'ât-ı Sûret-nümâ* (*Mir'ât-ı Âlem-nümâ*), *Safâ-nâme*, *Aşk-nâme* Feyzî'nin hamsesini oluşturan eserlerdir.

Arslan'nın listesine göre kaynaklarda hamse sahibi oldukları belirtilen ancak hamselerine ulaşılmayan şairler de şunlardır:

---

[693]Turgut Karacan, "XVII. yy. şairlerimizden Sabit ve Edisiyon Kritikli Divan Metni", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum, 1981, s. 47.
[694]**A.t.**, s. 54.
[695]**A.t.,** s. 50.
[696]Erol Gündüz, "Subhî-Zâde Feyzî'nin Şairliği ve Hamsesi", s.187-209.
[697]Topkapı nüshası, Feyzî, nr.801: vr.1a
[698]Ahmet Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 510.

3.3.23. Ârifî Fethullâh Çelebi (ö. 969/1561-62 [?])

Fetullah Çelebi demekle bilinen[699] şiirlerinde Ârif ve Ârifî mahlasını kullanan şair Ârif Çelebî, Osmanlı hanedanı hakkında bilgi veren ve Farsça yazılan *Şehnâme-i Âl-i ʿOsmân* adlı eseriyle meşhurdur.[700] Kanûnî Sultan Süleyman devri şairlerindendir.[701]Ahdî, tezkiresinde şair hakkında şu cümleleri kullanmıştır: "*üslûb-ı meŝnevîde Şeyh Nizâmî'ye peyrev ve bende-i Hazret-i Câmî sûz-ı Hüsrev olup hamse dimiş."*[702]

3.3.24. Hulvî Mahmud Celâleddîn (ö. 1064/1654)

Arslan ve Uzun'un aktardıkları bilgiye göre Şeyhî'nin *Vekâyiu'l-fuzalâ*'sında ve *Osmanlı müellifleri*'nde, Hulvî'nin Taşlıcalı Yahyâ Bey'in hamsesine naziresi olduğu bilgisi verilmiştir.[703]

3.3.25. Müftî Azîz (XVII. yüzyıl)

Arslan, Müftî Azîz'i de hamse sahibi olan Türk şairlerin listesine almıştır. Arslan Müftî'nin hamsesi olduğu bilgisinin kaynak gösterilmeden ve hamsesindeki mesnevîlerinden bahsedilmeden Kortantamer'de geçtiğini bildirmiştir.[704]

---

[699]Süleyman Solmaz, **Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı (İnceleme-Metin)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap), Ankara, 2018, s. 214-215. (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56733,ahdi-gulsen-i-suara, 19 Mart 2024.
[700]Tahsin Yazıcı, "Ârifî Fetullah Çelebî", C. III, **TDVİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 371-373.
[701]Faruk K. Timurtaş. "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd u Şîrîn Hikâyesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. IX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1959, s.77.
[702]Solmaz, **Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı,** s.215.
[703]Mustafa İsmet Uzun, "Hulvî, Cemâleddin", **TDVİA**, yıl: 1998, C. XVIII, s. 347.; Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 315.
[704]Arslan, "Türk Edebiyatı'nda Hamse", s. 315.

3.4. Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Eserleri Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Fars edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatında da birçok şair Nizâmî'nin hamsesine veya hamsesinde yer alan beş mesnevîsinden herhangi birine cevap yazmıştır. Nizâmî'nin birer klasik esere dönüşen mesnevîlerine cevap yazmak Fars edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatında da bir edebî geleneğe dönüşmüştür. Nizâmî'nin mesnevîlerinde konu ve şekil açısından ortaya koyduğu yenilikler ve kaideler bir süre sonra klasik Fars ve Türk edebiyatlarında özellikle romantik mesnevî yazan şairler tarafından beğenilip istifade edilmiştir. Nizâmî'yi takip eden bu şairler hem aynı Nizâmî gibi güzel ve ideal bir eser ortaya koymak istemişlerdir ve bunu başarabildiklerini kendi şiir yetenekleriyle göstermeye çalışmışlardır. Bazen de bu yolla şiir söyleme kabiliyetlerindeki üstünlüklerini göstererek şiir söyleme konusunda iyi bir dereceye sahip olduklarını ispat etmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda büyük bir saygı çerçevesi içerisinde Nizâmî'yi kendilerine üstad bilip onun mesnevîlerini birer başyapıt olarak methetmişlerdir. Türk edebiyatında da aynı Fars edebiyatında olduğu gibi Nizâmî'nin eserlerine cevap yazan birçok şair eserlerinin sebeb-i telif bölümünde öncelikle Nizâmî'yi ve eserini saygıyla anıp övdükten sonra kendi şiir tab'ını göz ardı etmeden kendisinin de esere yenilikler kattığını ve adı şânı duyulacak güzel bir eser ortaya koyduğunu bildirmiştir. Hatta bazı şairler de vardır ki kendilerinin Nizâmî ile aynı seviyede olduklarını veya nadiren de olsa Nizâmî'den daha iyi olduklarını yazdıkları nazirede ifade etmek istemişlerdir ve bu yolla kendiklerini Nizâmî ile kıyaslamışlardır.

Başka önemli bir husus da Türk edebiyatında Nizâmî'nin eserlerine cevap yazan şairler, Nizâmî'nin eseriyle birlikte Nizâmî'den sonra onun izinde eser oluşturan diğer önemli şairlerin eserlerine de başvurduklarını veya o eserlerden faydalandıklarını eserlerinin sebeb-i telif bölümünde çoğunlukla bildirmelerdir. Bazı şairler eserlerinde bu konu hakkında bilgi vermeseler de eserlerinin yapısı

ve muhtevasından kendilerinden önceki hangi şairlerin eserlerini kaynak ittihaz ettikleri anlaşılmaktadır. Bu şairler her ne kadar doğrudan Nizâmî'den ziyade, onun eserlerine cevaplar yazan diğer üstat şairlerin eserlerinden yararlanmış olsalar da cevap yazma silsilesi dikkate alındığında ilk kaynağın Nizâmî'nin eserleri olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu şairler dolaylı biçimde Nizâmî'nin eserini kaynak ittihaz etmekte ve ortaya koydukları eserler de Nizâmî'nin eserine cevap mahiyetini taşımaktadır.

Aşağıda klasik Türk edebiyatı şairleri tarafından Nizâmî'nin hamsesini oluşturan *Mahzenü'l-esrâr, Hüsrev ü Şîrîn, Leylâ vü Mecnûn, Heft Peyker* ve *İskendernâme* adlı beş mesnevîsine yazılan cevaplar sırayla incelenmiştir ve Nizâmî'nin eseriyle o esere yazılan cevap arasındaki bazı benzer ve farklı yönler tespit edilip bazı mukayeseler yapılmıştır. Fars edebiyatı şairlerinde olduğu gibi Türk edebiyatı şairleri de bu cevapları yazarken çoğunlukla Nizâmî'nin eserindeki şekli, vezni, tertibi ve konuyu takip etmişlerdir. Bu cevaplar arasında az sayıda farklı vezin ve tertiple yazılanlar da mevcuttur. Bazı şairler Nizâmî'nin eserindeki konuyu ve onun konuyu ele alma tarzını takip etmekle birlikte orijinal muhtevaya eklemeler yaparak muhtevayı genişletip, bazen muhtevayı kısaltıp veya muhteva ve başlıklarda bazı değişiklikler yaparak eserlerine yenilikler ve farklılıklar katmışlardır. Bazı şairler Nizâmî'nin eserlerini tercüme etmişlerdir. Bu tercümelerden bazıları telif-tercüme özellikleri taşımaktadır. Bu tercümeler dahil olmak üzere Türk edebiyatında Nizâmî'nin eserlerine yazılan cevapların özelliklerinin daha iyi ve sağlıklı bir şekilde tespit edilebilmesi için aşağıdaki incelemelere yer verilmiştir.

3.4.1. Mahzenü'l-esrâr Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Bu bölümde Türk edebiyatında Osmanlı sahasında ve Osmanlı coğrafyası dışında Nizâmî'nin *Mehzenü'l-esrâr*'ı örnek alınarak yazılan mesnevîler üzerinde durulmuştur.

3.4.1.1. Haydar Hârezmî (h.VIII-IX/ m. XIV-XV.), ***Mahzenü'l-esrar.***

Kanar'ın ansiklopedi maddesinde verdiği bilgiye göre *Mahzenü'l-esrar*'ı nazire, taklit ve tercüme yoluyla Türkçeye ilk aktaran şair, "Türkî-gûy" diye anılan Haydar Hârezmî'dir.[705]Abdülaziz Goca, doktora tezinde şairden Haydar Tilbe olarak bahsetmiştir ve Fuad Köprülü'den aktardığı bilgiye göre Haydar Tilbe bu eseri Nizâmî'nin eserine nazire olarak, taklit ve tercüme yolu ile yazmıştır.[706]Yazar, doktora tezinde eserin minyatürlü bir nüshasının Millet Kütüphanesinde Ali Emiri Manzum 951'de kayıtlı olduğunun bilgisini vermiştir.[707]

Yazar'ın bahsettiği Ali Emiri Manzum 951 nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm koleksiyonu 00635 numarada ayrıca kayıtlı olduğu görülmüştür.[708]Bu nüsha 39 yapraktan oluşmaktadır ve müellifinin Mir Haydar Türk olduğu belirtilmiştir. Diğer bir nüsha ise Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm koleksiyonu 00667-002 numarada müellif Mevlâna Haydar adına kayıtlıdır. 28-81 yapraktan oluşmaktadır. Goca'nın doktora tezinde transkripsiyonunu yaptığı bu nüsha ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 4757/2 kayıt numarası ile de gösterilmektedir. Goca bu nüshanın toplam 559

[705]Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", **TDVİA**, s. 184.
[706]Ayet Abdülaziz Goca, "Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l Esrâr Mesnevîsi (Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin)", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2000, s. 5.
[707]Sadık Yazar, "Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2011, s. 375.
[708]Mir Haydar Türk, **Mahzen-Ül-Esrâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm Koleksyonu No 00635, (Çevrimiçi), https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource, 30 Aralık 2024.

beyitten meydana geldiğini belirtmiştir.[709]Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ı 2260 beyitten meydana gelmektedir. Goca'nın belirttiği beyit sayısından Haydar Tilbe'nin mesnevîsinin Nizâmî'nin mesnevîsine göre daha kısa olduğu anlaşılmaktadır.

Haydar Tilbe'nin *Mahzenü'l-esrar*'ı Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrar*'ı ile benzer konuda ve aynı vezinde "müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün" kalıbıyla kaleme alınmıştır. Mîr Haydar Tilbe, mesnevîsinin mukaddimesindeki aşağıdaki beyitlerde Nizâmî'yi örnek aldığını söylemiştir:

Şeyh Nizâmî demi-din cân tapıp
Ma'nîsi-din yarlıg u fermân tapıp

Men ki pişürdüm bu lezîz aş-nı
Şeyh Nizâmî-din alıp çâşnî[710]

Mîr Haydar, mesnevîsini Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ına benzer bir şekilde besmele ile başlatmaktadır:

Nizâmî:
Bismillâhirrahmânirrahîm
Hest kilîd-i der-i genc-i hakîm[711]

Mîr Haydar:
Bismillâhirrahmânirrahîm
Feth ü zafer âyeti-dür ey hakîm[712]

[709]Goca, "Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l Esrâr Mesnevîsi (Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 8.
[710]**A.t.**, s. 16.
[711]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 16.
[712]Goca, "Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l Esrâr Mesnevîsi (Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 2.

Mîr Haydar Tilbe'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı mukaddime ile beraber toplam 22 bölümden oluşmuştur.[713] Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı ise mukaddime dahil 60 bölümden meydana gelmiştir. Haydar Tilbe, mukaddimeyi Nizâmî'ye göre daha kısa çalışmıştır. Nizâmî'nin mesnevîsinde esas bölüm 20 makale ve 20 hikâyeden oluşur. Haydar Tilbe'de mesnevînin esas bölümü yine Nizâmî'nin mesnevîsine nazaran daha kısa çalışılmıştır ve makaleler ile hikâyeler Nizâmî'deki gibi 1 makale ve ardından 1 hikâye şeklinde tertipli çalışılmamıştır. Örneğin Haydar'ın mesnevîsinde 3 makale ve ardından 4 hikâye veya 2 makale ve ardından 1 hikâye tertibi mevcuttur. Bir de Haydar Tilbe'nin eserinde Nizâmî'den farklı olarak "makale" başlığının yanı sıra "mev'ize" başlığı da bulunur. Hatta Haydar'ın eserinde "Mevizenin birinci makalesi", "Mevize içinde makaleler", "Mevizede öteki makale" şeklinde başlıklar bulunmaktadır. Genel olarak bakılırsa Haydar'ın mesnevîsinde 5 adet "makale" kelimesinin geçtiği başlık, 7 hikâye, 1 mevize, "Der mertebe-i insan", "Mirzâ İskender-ning hüsn-i tahallüsi" ve "Cüvânmerd-lık-nıng fâyide-si dagı bahîl mezemmetini aytur" başlıkları yer almaktadır. Haydar'ın eserinde başlıklar Farsça, Türkçe ve Arapça verilmiştir. Haydar'da hikâyelerin konuları çoğunlukla Nizâmî'deki hikâyelerin konularından farklıdır.

Mîr Haydar'ın mesnevîsinde insan mertebesi hakkında, cömertliğin faydası ve cimriliğin kınanması, Süleymân Peygamberin hikâyesi ve Hârûn-ür-Reşîd'in hikâyesi gibi başlıklar ve konular Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ındaki başlıklara ve konulara benzerlik gösterir. Ancak Mîr Haydar'ın mesnevîsinde bu başlıkların muhtevası Nizâmî'deki başlıkların muhtevası ile aynı değildir. Mir Haydar, Nizâmî'ye benzer bir şekilde eserinde insanın mertebesi, nefis, dünyaya bağlılık, hırs ve aç gözlülüğü kınama, cömertlik, doğruluk, çalışkanlık, aşk gibi ahlakî-tasavvufî ve nasihat konularını çalışmıştır. Muhtevâda Nizâmî ile ortak

[713]Mukayese için Ayet Abdülaziz Goca'nın "Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l Esrâr Mesnevîsi (Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin)" adlı doktora tezinden istifade edilmiştir.

çalıştığı konularda Nizâmî'den birebir tercüme yaptığı görülmemiştir. Daha çok mazmun ve konu bakımından Nizâmî'yi takip etmiştir.

3.4.1.2. Ali Şîr Nevâyî (ö. 906/1501), ***Hayretü'l-ebrâr.***

Çağatay sahası şairi Ali Şîr Nevâyî, *Hayretü'l-ebrâr*'ı hicri 888(1483)'de Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ıyla aynı vezinde kaleme almıştır. *Mahzenü'l-esrâr,* 2260 beyitten oluşurken *Hayretü'l-ebrâr*, yaklaşık 4000 beyitten oluşur. Nevâyî, *Hayretü'l-ebrâr*'ı, mesnevîde de belirttiği gibi Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı, Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Matlaʿu'l-envâr*'ı ve Mollâ Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr*'ının izinde yazmıştır.

Kim bu yol içre ki alar saldı kâm
Bir niçe kâm olsa manga hem hırâm
…
Yoldasa bu yolda Nizâmî yolum
Koldasa Hüsrev bile Câmî kolum[714]

Nevâyî, eserin girişinde Nizâmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'yi ayrı bir başlık altında metheder ve bu iki şairden üstatları olarak bahseder. Nevâyî, Nizâmî ve Emîr Hüsrev'den sonra Abdurrahmân-ı Câmî'yi başka bir başlık altında methetmiştir. Vahit Türk, Nevâyî'nin şiirinde adı geçen üstatları takip etme konusunda ifade ettiği görüşü Türkiye Türkçesine şu şekilde aktarmıştır: "Onlar, bu yolda lezzetler saçtılar, ben de bu yolda biraz yürüsem ne olur! Onlar, eserlerini Farsça yazdılar, ben ise Türkçe ile başlasam! Farslar bu eserler ile

[714]Emîr Ali Şîr Nevâyî, **Hamse**, Hazırlayan: Abdu'l-gaffâr Beyânî, Afganistan Cumhuriyeti İlimler Akademisinin Neşri, Kâbil, 1369, s. 14.

doygunluğa ulaştılar, Türk de bunlardan nasiplense..."[715]Nevâyî'nin konuya ilişkin yazdığı beyitler şu şekildedir:

Farsî oldı çü alarga edâ
Türkî ile kılsam anı ibtidâ

Farsî il taptı çü hursendlık
Türk dağı tapsa berû-mendlık[716]

Nevâyî, ayrıca mesnevînin mukaddimesinde, Câmî ile ilgili yazdığı müstakil bölümde, Câmî'nin Nizâmî'yi takip ederek kaleme aldığı *Tuhfetü'l-ahrâr* mesnevîsini okuduktan sonra *Hayretü'l-Ebrâr*'ı yazmak istediğini söylemiştir.[717]

Hayretü'l-ebrâr, *Mahzenü'l-esrâr* gibi besmele ile başlar:

Mahzenü'l-esrâr:
Bismillâhirrahmânirrahîm
Hest kilîd-i der-i genc-i hakîm[718]
Hayretü'l-ebrâr:
Bismillâhirrahmânirrahîm
Rişţege çikti niçe dürr-i yetim[719]

Besmelenin ardından tahmîd, 4 münâcât, 5 na't, Nizâmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'ye medhiye, Abdurrahmân-i Câmî ve *Tuhfetü'l-ahrâr* adlı mesnevîsine medhiye, sözün medhi üzerine ve manzum eser tertip etmeyi mensur eser terip

[715]Vahit Türk, "Hayretü'l-Ebrâr (Nevâyî)", **Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü**, (Çevrimiçi) https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayretu-l-ebrar-nevayi, 11 Mart 2024.
[716] Ali Şîr Nevâyî, **Hamse**, s. 14.
[717]Vahit Türk**,** "Hayretü'l-Ebrâr (Nevâyî)".
[718]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 16.
[719]Ali Şîr Nevâyî, **Hamse**, s. 3.

etmeye tercih etmek, sözün manası hakkında, Sultan Hüseyin Baykara'ya medhiye, gönlün târifi, 3 hayret başlığı, Hâce Bahâeddîn Nakşibend'e medhiye konuları ve başlıkları yer alır. Bunlar eserin mukaddimesini oluşturur. Nevâyî'nin mukaddimede daha çok Nizâmî ve Câmî'yi takip ettiği görülmektedir. Nevâyî, Câmî gibi mukaddimede 4 münâcât, 5 na't ve Hâce Bahâeddîn Nakşibend'e bir medhiyeye yer vermiştir. Ayrıca mukaddimede sözün ve şiirin önemini anlattığı ve gönlün hakikati keşifte bulunması hakkında yazdığı konular Nizâmî ve Câmî'nin mukaddimelerinde de bulunur. Nevâyî, mukaddimede, ayrıca Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı ve Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr*'ının mukaddimesinde olan "halvet" başlıklarına benzer ve Câmî'nin mukaddimesindeki "Pîr ile sohbet" konulu 3 başlığa benzer şekilde 3 "hayret" başlığına yer vermiştir.[720]Abdurrahmân Güzel'in de makalesinde bahsettiği üzere Nevâyî, bu 3 "hayret"te gönlün ademden varlığa geçip keşfe çıkmasını ve Allah'ın her yerde zikrini duyarak hayretler içinde kalmasını ve yine gönlün melekût âlemi şebistanına geçip yine orada Allah'ın zikrini duyarak hayret içinde kalmasını ve nihayetinde o hayranlıkla melekût aleminden beden mülkü şehrine dönüp fenayı yaşayıp şühûda eriştiğini tasavvufî bir ifadeyle anlatmıştır.[721] Nizâmî "gönlün eğitilmesi" ve "gece vakti işreti" konulu iki "halvet" başlığında ve o "halvet"lerin sonucunu anlattığı iki ayrı başlıkta da gönlün keşfe çıktığını tasavvufî bir dille anlatmıştır. Ve anlaşıldığı üzere Ali Şîr Nevâyî de bu gönlün tasavvufî yolculuğunu anlatırken Nizâmî'den bazı mazmunlar ve konularda tesir almıştır ancak başlık verme konusunda ortaya koyduğu yeni şekil ve tasavvufî merhaleleri ayırarak sırayla anlatması onun birebir benzerlikten kaçınıp şekle ve muhtevaya yenilik katmaya çalıştığını göstermektedir.

Nevâyî, Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Câmî gibi mukaddimeden sonra "makâlet" adını verdiği 20 bölüme yer verir ve yine adı geçen üç şairin

---

[720]**A.e.** s. 2-83.

[721]Abdurrahman Güzel, "Hayretü'l-ebrâr'da Tasavvufî Unsurlardan Örnekler", **Ali Şîr Nevâyî'nin Eserleri ve Kültürel Etkileri,** Ankara, Başkent Üniversitesi Yay., 2023, s. 177-186.

eserlerinde olduğu gibi her makaleden sonra bir temsili hikâye yer alır. Makalelerde çalışılan konular Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Câmî'nin çalıştıkları konulara ara ara benzerlik gösterir. Ancak Nevâyî bu üç şairin eselerinde hiç olmayan konuları da çalışmıştır. Örneğin Nevâyî, Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Câmî'den farklı olarak 12. makalede kalem, hattat, kâtip, yazar, 17. makalede mevsimler, 19. makalede Horasan ve Herat ve 20. makalede eserini ithaf ettiği Hüseyin Baykara'nın oğlu Şehzade Bediüzzamân Mîrzâ ile ilgili konuları çalışmıştır. Nevâyî, Emîr Hüsrev ve Câmî gibi mesnevînin içendeki konu başlıklarını muhtevadan bir özet içeren kısa mensur cümleler şeklinde vermiştir. *Hayretü'l-ebrâr'*da makalelerden sonra aktarılan hikâyelerin konuları Emîr Hüsrev, Câmî ve Nizâmî'nin aktardığı hikâyelerden farklıdır ve genel olarak Nevâyî, kendi yaşadığı döneme ait tanınan şahsiyetler hakkında menkıbelere yer verir ve yaşadığı çağın bilinen tarihi olaylarından ve yerlerinden bahseder. *Hayretü'l-ebrâr*'da aktarılan bazı hikâyelerle Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ında bulunan bazı temsili hikâyeler arasında uzaktan bir bağ kurulabilmektedir. Örneğin *Hayretü'l-ebrâr*'da aktarılan yaşlı kadın ve Baykara'nın hikâyesi Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ında verilen ihtiyar kadınla Sultan Sencer hikâyesini hatırlatır.[722] Nevâyî, *Hayretü'l-ebrâr'*da dinî, tasavvufî ve ahlâkî içerikli hikâyelere ve makalelere yer vermişse de ahlaki konuların üzerinde daha çok durmuştur. Halil Kurt, doktora tezinde *Hayretü'l-ebrâr*'daki makale konularını şu şekilde açıklamıştır: "İmân, İslâm, sultanların adaleti, hırka-pûşların riyakarlığı, kerem ve ihsân, edep, kanaat, vefâ, aşk ateşi, doğruluk, ilim, kalem ve kalem sahipleri, bulut gibi halka faydalı olma, felekten şikâyet, cehalet içkisinden sarhoş olanlar, kendini beğenmişlerin hilekârlığı, bahar yiğitliği, feleğin cefasına katlanmak ve her nefesin kadrini bilmek, Horasan hakkındadır,

[722]Güzel, "Hayretü'l-ebrâr'da Tasavvufî Unsurlardan Örnekler". Ayrıca bkz. Vahit Türk, "Hayretü'l-Ebrâr (Nevâyî)", (Çevrimiçi) https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayretu-l-ebrar-nevayi, 11 Mart 2024.

veliaht Badîüzzamân'a öğüt."[723] Bu konular arasında "sultanların adaleti" konusu Câmî, Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in mesnevîsinde de çalışılmıştır. Dünyanın vefasızlığı ve felekten şikâyet, iki yüzlüler ve kendini beğenmişlerin kınanması, doğruluk ve iyilik konularına Nevâyî, Emîr Hüsrev ve Nizâmî ile ortak çalışılan konulardır. İlim ve cehalet üzerine Nevâyî ve Emîr Hüsrev durmaktadır. Aşk mertebesinin önemi ve aşk konusu Nevâyî, Câmî ve Emîr Hüsrev'in anlattıkları konular arasındadır. İman, İslâm ve dinî konular Nevâyî, Câmî ve Emîr Hüsrev'in mesnevîlerinde çalışılan konulardandır.

Nevâyî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı makale başlıklarından biri hakimlerin ve sultanların adaletli davranmalarıyla ilgili başlıktır. Nizâmî'de toplam 44 beyitten oluşan bu makale Nevâyî tarafından yaklaşık 106 beyit olarak daha geniş çalışılmıştır. Nizâmî ve Nevâyî'de bahsi geçen diğer bir ortak makale konusu dünyanın aldatıcılığı ve geçiciliğidir. Nizâmî bu konuyu 28 beyitten oluşan 13. makalede çalışırken Nevâyî 100 beyitten oluşan 14. makalede bu konu üzerinde geniş bir şekilde durmuştur. Nevâyî bu makalede Nizâmî'yi konu bakımından takip etse de kendine özgü düşünce tarzıyla farklı mazmunlar ve teşbihlerle şairlik yeteneğini ortaya koymuştur. Nizâmî ve Nevâyî'de bir başka ortak makale konusu Nizâmî'de 18. ve Nevâyî'de 16. makale konusu olan "iki yüzlüler" üzerinedir. Yine Nevâyî bu konu üzerine Nizâmî'ye nazaran daha geniş durmuştur ve Nizâmî'den farklı olarak sadece iki yüzlüleri kınamakla kalmayıp güvenilir ve mert olanlardan da bahsetmiştir.

3.4.1.3. Cinânî (ö. 1004/1595)**, *Riyâzü'l-cinân*.**

Bursalı Cinânî'nin ahlakî konular içeren *Riyâzü'l-cinân* (986/1578) adlı mesnevîsi Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına naziredir ve aynı vezinde yazılmıştır. Sultan III. Murad'a ithaf edilmiştir. 2260 beyitten oluşan *Mahzenü'l-esrâr*'a

[723]Halil Kurt, "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevîleri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) Adlı Mesnevîsi (Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Isparta, 2019, s.23.

karşılık *Riyâzü'l-cinân* 3300 beyitten ibarettir. *Mahzenü'l-esrâr*, "makale" adında 20 bölüm ve 20 temsîlî hikâyeden oluşur. *Riyâzü'l-cinân ise* "ravza" adında 20 bölümden ve her ravzanın sonunda "destan" adıyla aktarılan toplamda 20 temsîlî ve menkıbevi hikâyeden oluşur.[724] Cinânî, sebeb-i telifte eserini Nizamî, Câmî ve Hüsrev-i Dihlevî'nin izinde kaleme aldığını söylemiştir:

Yâver olup hâme-i sihr-intisâb
Ben de diyem Ravza-sıfat bir kitâb

Peyrev-i üslûb-ı Nizâmî olam
Cur'a-keş-i meclis-i Câmî olam

Sûziş-i Hüsrev'le yakam bir çerağ
Rûşen ola anın ile bağ u rağ[725]

Cinânî, mesnevîsini Nizâmî gibi "Bismillâhirrahmânirrahîm" ile başlatır:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Gevher-i ser tâc-i kelâm-i kadîm[726]

Cinânî'nin besmeledeki başlangıç beyti Kâtibî-i Türşîzî'nin başlangıç beytine de benzerlik gösterir.

Kâtibî:
Bismillâhirrahmânirrahîm
Tâc-i kelâm-est u kelâm-i kadîm[727]

[724]Ahmet Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 402.
[725]Cinânî, Mustafa b. Mehmed el-Bursevî, **Riyâzu'l-Cinân / رياض الجناني**, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler Koleksiyon No. 01833, vr. 15b. (Çevrimiçi) https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource, 03 Ağustos 2024.
[726]Aynı yazma, vr. 4a.

Cinânî, Câmî, Nevâyî ve Kâtibî-i Türşîzî'ye benzer bir şekilde besmelede "Bismillâhirrahmânirrahîm" cümlesini nokta ve harfleri üzerinden sırayla beyitlerde tavsîf etmektedir. Eserin başlangıcındaki bu benzerlikler Cinânî'nin *Riyâzü'l-cinân'*ı yazarken Kâtibî'nin *Gülşen-i Ebrâr'*ına da başvurduğunu göstermektedir.

Cinânî ayrıca besmelenin ilk dört beytini ve eserdeki tüm konu başlıklarını Farsça kaleme almıştır. Bu da şairin iyi derecede Farsça bildiğine işaret etmektedir.

Riyâzü'l-cinân'nın mukaddimesinde besmele, 2 münâcât, na't, mîrâciye başlıklarında *Mahzenü'l-esrâr*'daki giriş tertibini takip etmiştir. Mukaddimenin devamında *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklı bir tertip izleyerek kaleme sesleniş, sözün vasıfları, Nizamî, Câmî ve Nevâyî'ye övgü, sebeb-i telif ve Sultan III. Murad'a medhiye başlıklarına yer vermiştir. Bu başlıklar arasında sözün vasıflarını anlattığı başlık Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'da "Sözün Fazîleti Hakkında" yazdığı başlığa benzerlik gösterir. *Mahzenü'l-esrâr*'ın mukaddimesinde olan "halvet" başlıkları, "gecenin tavsîfi ve gönlü tanımak", "manzum sözün mensur sözden üstünlüğü" başlıkları *Riyâzü'l-cinân*'nın mukaddimesinde yer almamaktadır. *Riyâzü'l-cinân*'nın esas kısmında yer alan ravzalarda şu konular çalışılmıştır: "padişahlara öğütler, vezirlere nasihatler, ümera ve valilerde bulunması gereken nitelikler, kadılara nasihatler, dünyanın süsüne ve malına aldanmamak, kin ve öfkenin kötülüğü ile merhametin faydaları, bela ve musibete karşı sabretme ve mükâfatı yalnızca Allah'tan bekleme, cömertliğin faydaları, sohbetin âdâbı ve dostluğun önemi, vehim ve kuruntudan kurtulup Allah'a sığınma, uzlete çekilme, aç gözlülüğün fenalığı ve kanaatın üstünlüğü, kavga ve düşmanlıktan sakınıp barış içinde yaşamanın üstünlüğü, ahde vefâ, gıybet ve dedikodu, günahlardan kaçınmak gerektiği, gevezeliğin zararları, az ve öz konuşmanın fazileti, şeyh ve salih kimselere saygı ve muhabbet, ilmin önemi ve

[727]Kâtibî, **Kulliyât-i Kâtibî**, Süleymaniye Ktp. Fatih 3863, s. 247.

ilmi kazanmak için fedakârlık yapmak gerektiği, aşk ve sevginin yüceliği."[728] Cinânî, *Riyâzü'l-cinân*'da ahlâkî konulara değinir ve nasihatlere yer verir. *Riyâzü'l-cinân*'da "padişahların adaletli davranması", "uzlete çekilmek" ve "dünyanın faniliğine (süsüne ve malına) aldanmamak" konuları *Mahzenü'l-esrâr*'daki konulara benzerlik gösterir. Cinânî, *Riyâzü'l-cinân*'da ayrıca Emîr Hüsrev, Câmî ve Nevâyî'nin eserlerinde anlattıkları konulara benzer içeriklere de yer vermiştir. *Riyâzü'l-cinân*'daki hikâyeler *Mahzenü'l-esrâr*'daki hikâyelerden farklıdır.

Cinânî, Nizâmî ile ortak çalıştığı konulardan biri olan sultanların ve devlet adamlarının adaletli davranmasıyla ilgili konuyu daha geniş ve 4 ayrı başlıkta çalışmıştır. Cinânî, Nizâmî ile ortak çalıştığı makale konularını genişleterek çalışmıştır ve çalıştığı bu konuların muhtevalarında herhangi bir çeviri veya alelade taklite rastlanmamıştır. Cinânî, dil konusunda Câmî'nin tarzına uyarak sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır.

Kartal, Cinânî'nin bu eserinin Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ıyla vezin ve tertip benzerliği dışında çalışılan konular ve hikâyeler yönünden orijinal olduğunu söyler ve şairin eserde mahallî, millî, folklorik bilgileri ve kendi hayatı ve bazı muasırlarına ait bilgileri aktardığını ifade eder.[729]

3.4.1.4. Gelibolulu Mustafa Alî (ö. 1008/1600)**, *Tuhfetü'l-uşşâk*.**

Tuhfetü'l-uşşâk (969/1562), Şehzade Selim'e ithaf edilmiştir. 3034 beyitten oluşan eser *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklı olarak "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılmıştır. *Tuhfetü'l-uşşâk, Mahzenü'l-esrâr* gibi 20 makaleden oluşur. Her makalenin sonunda *Mahzenü'l-esrâr*'da olduğu gibi bir "hikâye" ve hikâyeden sonra *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklı olarak bir de "münâcât" yer alır. Gelibolulu Mustafa Alî *Tuhfetü'l-uşşâk'ın* hatimesinde Nizâmî, Emîr Hüsrev ve

[728]Halil Kurt, "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevîleri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) Adlı Mesnevîsi (Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 41.
[729]Ahmet Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 402.

Câmî'den ve eserlerinden överek bahsetmiştir ve yazdığı eserin de tercüme olmadığını söylemiştir:

İricek ana Nizâmî der-kâr
Yapdı dikkatler idüp bir dîvâr

Nâmını *Mahzen-i Esrâr* itdi
Kasr-ı Şeddâd'a sezâvâr itdi

Nâmını *Matlau'l-envâr* kodı
Ehl-i nazm içre eyü kâr kodı

Nâm ile *Tuhfe-i Ahrâr* oldur
Âlem-i nazma dürer-bâr oldur
…
Ser-te-ser tercemeden ârîdür
Ol begüm bilmeyenün kârıdur[730]

*Tuhfetü'l-uşşâk'*ta "besmele ve hamdele, tevhid, "Temsil-i Mergub", "kaide", kâinat hakkında terkib-i bend, manzume, biri tevhid ikisi na't olmak üzere üç terci-i Bend, mîrâciye, mu'cizat, münâcât, "Çehar-yâr-ı Güzin" hakkında terkib-i bend, Sultan Süleyman, Sultan Selim ve Sultan Murad'a medhiye, sebeb-i telif" mukaddimeyi oluşturan konulardır.[731] Şair, mukaddimeyi Nizâmî gibi besmele ve tevhidle başlar ancak devamında *Mahzenü'l-esrâr*'ın girişindeki tertibi izlemez, na't ve mîrâciyeden önce *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklı bir şekilde "Temsil-i Mergub", "kaide", "kâinat hakkında terkib-i bend", ve

[730]İsmail Hakkı Aksoyak, **Gelibolulu Mustafa Alî-Tuhfetü'l-uşşâk**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003, s.344-346; Halil Kurt, "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevîleri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) Adlı Mesnevîsi (Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 54.
[731]Halil Kurt, **a.g.t.**, s. 52.

"manzume" bölümlerini vermiştir. *Tuhfetü'l-uşşâk'*ın girişinde *Mahzenü'l-esrâr*'ın mukaddimesinde yer alan "sözün fazîleti", "manzum sözün mensur sözden üstünlüğü", "gönlü tanımak ve gönlü eğitmek" konularının anlatıldığı bölümler ve "halvet" adlı başlıklara benzer başlıklar bulunmamaktadır. Gelibolulu Mustafa Alî ayrıca *Tuhfetü'l-uşşâk'*ta, *Mahzenü'l-esrâr*'ın girişinde olmayan "Çehar-yâr-ı Güzin" hakkında bir terkib-i bend'e yer vermiştir.

*Tuhfetü'l-uşşâk'*ta makaleler şu konular üzerinedir: "hakikî aşk, mecazî aşk, Allah'ın mağfireti, aşkın zorlukları, aşk menzillerini aşmak için bir mürşide bağlanma gereği, aşka ulaşmak için dikkat edilmesi gerekenler, aşığın durumu, maşûkun aşığın durumunu bilmesi ve aşığın maşûkun yaptıklarından haberdar olması, aşkın gerekleri, aşığın kanaatsizliği, aşığın sabretmesinin gereği, âşıkların duasının kabul edilip edilmeyeceği, maşûkun âşığa iltifat etmesi, âşık ile maşûkun vücudunun bir olması, âşığın maşûka tabi oluşu, ayrılık derdi, hasetçilerin ayıplanması, kavuşma sevinci, aşkın son bulması."[732] *Tuhfetü'l-uşşâk'*ta yer alan makalelerin başlıkları ve konuları ve hikâyelerin konuları *Mahzenü'l-esrâr*'daki makale başlıklarından ve konularından ve anlatılan hikâyelerin konularından tamamen farklıdır. Gelibolulu Mustafa Alî, *Tuhfetü'l-uşşâk'*ta mecazi ve hakiki aşk, aşk aşamalarını ve kurallarını anlatır ve bu konulara uygun temsîlî ve menkıbevi hikâyeleri örnek verir. Nizâmî ise *Mahzenü'l-esrâr*'da çeşitli ahlakî, tasavvufî konuları çalışmıştır.

Gelibolulu Mustafa Alî'nin *Tuhfetü'l-uşşâk'*ı ve Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı arasındaki benzerlik sadece eseri 20 makale ve 20 hikâyede yazma tarzıdır. Bunun dışında Gelibolulu Mustafa Alî eserde farklı vezin kullanmıştır ve eserindeki tertip *Mahzenü'l-esrâr*'a nazaran bazı farklılıklar gösterir. Gelibolulu Mustafa Alî, eserde farklı başlıklarda farklı içerikleri ve farklı hikâyeleri aktarmıştır.

[732]Ahmet Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 403.

Kartal, *Tuhfetü'l-uşşâk'*ta yer alan her hikâyenin sonunda şairin birkaç beyitle kendine hisse çıkarmasını Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'da hikâyelerin arkasından yazdığı sakinâmelerini hatırlattığını ifade eder.[733]

3.4.1.5. Taşlıcalı Yahyâ (ö. 990/1582), ***Gülşen-i envâr.***

Taşlıcalı Yahyâ'nın hamsesinin son mesnevîsidir. Ahlâkî ve tasavvufî konular içeren *Gülşen-i envâr* (957/1550), *Mahzenü'l-esrâr*'la aynı vezinde yazılmıştır. Ünver, *Gülşen-i envâr*'ın farklı nüshalarına göre 2950-3000 beyitlik bir mesnevî olduğunu söyler. Taşlıcalı Yahyâ, eserini Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf etmiştir. *Gülşen-i envâr'da* dört "fasıl" ve yedi "mertebe" bulunur ve her fasıl ve mertebenin sonunda konuyla alâkalı hikâyeler aktarılmıştır. Hikâyelerin sayısı 40'tır.[734]*Mahzenü'l-esrâr*'da ise bu tertip farklıdır ve eser 20 makaleden oluşur ve her makalenin sonunda konuyla ilgili bir hikâye anlatılır. Böylece eser toplamda 20 hikâyeden oluşur.

Taşlıcalı Yahyâ, mesnevînin girişinde Nizâmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Câmî ve Nevâyî'yi övmüştür. Sonra öncü üstadların ardından ve izinden gitmeyi ve onların arkasında olmayı bir problem olarak görmediğini ve eğer kişinin yüğrük atı olsa yani usta bir şair olursa ve şiir söyleme yeteneğine sahip olursa çabuk ileri geçeceğini söyler. Ardından üstatların sözlerini dinleyip, savaş verip, eser oluşturma konusunda geri çekilmeyeceğini söyler:

Bir süri üstâd-ı ferîd-i cihân
Âhirete oldı mukaddem revân

Gussa yime râ'iyedür i'tibâr
Sürinün ardınca kalırsa ne var

[733]**A.e.,** s. 403.
[734]İsmail Ünver, "Gülşen-i Envâr", **TDVİA**, C. XIV,1996, s. 252-253.

Fürs elinin fâris-i meydânları
Aşdı bekâ illerine illeri

Yügrük atı olsa kişinün eğer
Ellerün ardınca salur hep geçer

Sözlerini dinledüm itdüm savaş
Eğmedüm ahveş keçisi gibi baş[735]

Taşlıcalı Yahyâ, eserinin sonunda eserini yazarken tercüme edenlere uymadığını ve intihal edenlerin yolundan gitmediğini şu beyitlerde açıklamıştır:[736]

Ter düşüren terceme idenlere
Uğrularun yolına gidenlere

Gelse harâmîye nişân-ı zevâl
Müflis olanlardan ider celb-i mâl

Ben bu harâmîlere hîç uymadum
Cimrilerün eskilerün soymadum[737]

Taşlıcalı Yahyâ, Nizâmî'den farklı olarak besmeleyi "vasıf"lara ayırdığı üç bölümde yazmıştır ve her bölümü "Bismillâhirrahmânirrahîm" ile

[735]Dukakinzâde Taşlıcalı Yahyâ Bey, **Gülşen-i Envâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 05516., vr. 32a. Ayrıca bkz. İbrahim Doğanyiğit, "Taşlıcalı Yahya Bey Gülşen-i Envâr", (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 1992; Kadriye Yılmaz, "Bir Nazire Örneği Olarak Taşlıcalı Yahyâ'nın Gülşen-i Envâr'ı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2015, sy.21, s. 107-126.
[736]Doğanyiğit, "Taşlıcalı Yahya Bey Gülşen-i Envâr", (Yüksek Lisans Tezi), s. 187; Kadriye Yılmaz, "Bir Nazire Örneği Olarak Taşlıcalı Yahyâ'nın Gülşen-i Envâr'ı", s. 124.
[737]**Gülşen-i Envâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 05516., vr. 103a.

başlatmıştır. Taşlıcalı Yahya her üç bölümde besmeleyi tavsif etmektedir. Birinci besmelede aynı Cinânî, Câmî, Nevâyî ve Kâtibî-i Türşîzî gibi "Bismillâhirrahmânirrahîm" cümlesini harf ve harekeleri üzerinden tavsîf etmektedir.

*Gülşen-i envâr'*ın girişinde besmeleye dair 3 manzûme (vasıf), 3 tevhîd, 3 münâcât, biri mîrâciye, 3 na't, Kanûnî'ye medhiye, "Sebeb-i Telîf vü Hasbıhal-ı Sahib-i Tasnif", Üryânî Mehmed Dede'ye medhiye, Nizâmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Câmî ve Nevâyî'ye medhiye bölümleri yer alır.[738] Taşlıcalı Yahyâ, *Gülşen-i envâr'*ın girişinde *Mahzenü'l-esrâr*'daki besmele, tevhîd, münâcât, mîrâciye, na't, medhiye ve sebeb-i telif tertibini izlemiştir fakat *Gülşen-i envâr'*da bu bölümlerin sayıları *Mahzenü'l-esrâr*'la farklıdır. Örneğin *Mahzenü'l-esrâr*'da bir mîrâciye ve 5 na't, 2 münâcât yer alır ama *Gülşen-i envâr'*da bir mîrâciye, 2 na't ve 3 münâcât bulunur. Taşlıcalı Yahyâ, sebeb-i telifte Nizâmî'den farklı olarak hayatı hakkında bilgiler vermiştir ve ardından mürşidi Mehmed Dede'yi ve sonrası kendisinden önceki üstâd şairleri anmıştır. *Gülşen-i envâr'*da, *Mahzenü'l-esrâr*'ın mukaddimesinde yer alan "sözün fazîleti", "manzum sözün mensur sözden üstünlüğü", "gönlü tanımak ve gönlü eğitmek" bölümleri ve "halvet" adlı başlıklar bulunmamaktadır. *Gülşen-i envâr'*da birinci fasılda padişahların halkına nasıl davranması gerektiği anlatılır ve bu konuyla ilgili 8 temsîlî v menkıbevi hikâye yer alır. Bu fasılın konusu *Mahzenü'l-esrâr*'daki ikinci makale konusuna benzemektedir. Bu makalede Nizâmî, adaleti ve halkın hakkını koruması için padişaha öğüt vermektedir. *Gülşen-i envâr'*ın birinci faslının hikâyeleri arasında "Nûşirevân Hikâyesi" başlık açısından *Mahzenü'l-esrâr*'daki ikinci hikâye olan "Nûşîrvân'nın veziriyle hikâyesi" başlığına benzerlik gösterir. İkinci fasıl gafilleri uyarmak ve cahillere nasihat üzerinedir ve ardından 5 örnek hikâye yer alır. Bu hikâyeler tasavvufî konular içerir. Bu fasıldaki konular Câmî ve Emîr Hüsrev'in çalıştıkları konulara daha yakındır. Üçüncü fasılda dünya sevgisinin ahirette sıkıntılara sebep olduğu

[738]Ünver, "Gülşen-i Envâr", **TDVİA**, s. 252-253.

konusu anlatılmıştır. Ardından 5 temsîlî ve menkıbevi hikâye verilmiştir. Bu hikâyeler *Mahzenü'l-esrâr*'daki hikâyelerden tamamen farklıdır. Dördüncü fasılda şair kanaât üzerine konuşur ve konuyla ilgili 6 hikâyeye yer verir. Fasıllardan sonra yedi "Mertebe-i Evliyâ" başlığı verilir. Her "mertebe" ile alâkalı bir, iki veya üç menkıbevî ve temsîlî hikâye yer almaktadır. Bu bölümde Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Mevlânâ, Hz. Ebubekir Hz. Ömer ve Hz. Osman, Cafer-i Sadık ile ilgili hikâyeler ve bunların yanında bazı temsîlî hikâyeler yer alır.[739]

Taşlıcalı Yahya'nın padişahların adaletli davranmaları üzerine yazdığı birinci faslı Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'daki aynı konulu ikinci makalesi ile mukayese ettiğimizde Yahyâ'nın bu faslın ilk iki beytini Arapça yazdığını görülmüştür.[740] Yahyâ, Nizâmî'ye nazaran bu başlığı kısa çalışmıştır. Yahyâ'nın bu fasılda anlattığı bazı mazmunlar Nizâmî'dekine benzerlik gösterse de Yahyâ birebir tercüme veya taklitten uzak beyitleri kendine ait teşbihler ve tasvirlerle yazmıştır. Yahyâ da Nizâmî gibi yukarıda anlatılan faslın devamında "Nûşirevân" konulu bir hikâyeye yer vermiştir. Her iki şair de Nûşirevân ve adaletli davranmak arasındaki bağ üzerine hikâyeyi işlese de hikâyedeki kurgu ve olayların seyri birbirinden farklıdır. Ancak hikâyelerdeki Nûşirevân ve ona ava çıkarken eşlik eden kişiler (vezir veya Bey) yani şahıs kadrosu ve sahneler birbirine benzerlik gösterir.

Gülşen-i envâr, bir iki konu ve başlık benzerliği dışında genel plan, tertip, başlıklar ve hikâyelerin konusu ve muhtevası açısından *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklıdır ve sadece vezin, ahlaki, tasavvufî konuların anlatılması ve anlatılan her konunun bir örnek hikâye ile aydınlığa kavuşması hususunda *Mahzenü'l-esrâr*'a benzemektedir.

---

[739]Doğanyiğit, "Taşlıcalı Yahya Bey Gülşen-i Envâr", (Yüksek Lisans Tezi); Halil Kurt, "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevîleri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) Adlı Mesnevîsi (Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 76.

[740]Dukakinzâde Taşlıcalı Yahyâ Bey, **Gülşen-i Envâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, 1089, Koleksiyon No. 05516. (Çevrimiçi) https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource, 05 Ağustos 2024.

3.4.1.6. Bursalı Rahmî (ö. 975/1567-68)**, *Gül-i Sadberg*.**

Rahmî, *Gül-i Sadberg*'i (975/1567) dinî-tasavvufî konularda *Mahzenü'l-esrâr*'a nazire olarak aynı vezinde kaleme almıştır. Sultan II. Selim'e ithaf etmiştir. *Gül-i Sadberg*'in beyit sayısı, 2260 beyitten oluşan *Mahzenü'l-esrâr*'dan daha azdır ve 1550 beyitten oluşan bir mesnevîdir. *Gül-i Sadberg*, "ravza" adında 7 bölümden ve bu bölümlerin ardından verilen 7 hikâyeden oluşur.[741] *Mahzenü'l-esrâr*'da ise "makale" adında 20 bölüm ve 20 hikâye yer alır. Rahmî, sebeb-i telifte Nizamî, Abdurrahman-ı Câmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî ve Ali Şîr Nevayî'den bahsetmiştir ve bu üstâd şairlerin ona ihtirâm ve iltifatta bulunduklarını söyledikten sonra pîri bildiği Câmî'den irşâd istemiştir. Câmî de ona *Mahzenü'l-esrâr*'a nazire yazmasını önermiştir:

Gül-şen-i şeyh içre güzer eylesen
Mahzen-i Esrâr'a nazîr eylesen

Bahr-ı suhenden dür idüp intihab
Söyle bu üslubda sen bir kitab[742]

Rahmî, *Gül-i Sadberg*'de yer yer Nizâmî'yi methetmiştir. *Gül-i Sadberg,* şekil ve tertip açısından *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklıdır. Rahmî *Mahzenü'l-esrâr*'ın mukaddimesi gibi uzun bir girişe yer vermemiştir. *Gül-i Sadberg*'in girişini sadece "besmele" oluşturur. Ayrıca Rahmî tertipte değişiklik yapmıştır. Genellikle mukaddimede yer alan "sebeb-i telif" ve "medhiye" bölümlerine birinci "ravza" ve birinci "hikâye"den sonra yer vermiştir.

[741]Mustafa Öztürk, "Bursalı Rahmî'nin Mesnevîlerinde Sebeb-i Telif Bölümü", **Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, 2023, sy. 19, s. 37-55.
[742]Gülgün Erişen, "Bursalı Rahmî ve Gül-i Sad-Berg'i", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 1990, s.168-172.

Gül-i Sadberg'de konunun işlendiği esas bölümde 7 "ravza" ve 7 "hikâye"den sonra ayrıca *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklı olarak bir "mev'ize" ve bir "hikâye" bulunur. Hz. Muhammed'in mi'râcı, sözün ve kalemin önemi, insanın yaratılışı, dünya uğraşından vazgeçmek, hükümdarların adaleti ve dünya malına güvenmemek, aşk ve aşığın halleri ve sonbahar konuları ravzalarda anlatılan konulardır. Güler yüzlü olmak, bilgisiz kimselerle konuşmamak, bencillikten vazgeçip mütevazı olmak, kanaatkâr olup yosulluğa sabretmek, "mev'ize" bölümünde anlatılan konudur.[743] Rahmî'nin *Gül-i Sadberg*'de anlattığı "sözün önemi", "insanın yaratılışı", "dünyadan vazgeçmek", "hükümdarların adaleti ve dünya malına güvenmemek" konuları, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'da yazdığı "sözün fazîleti", "insanın yaratılışı", "dünyanın vefasızlığı", "topraktan menzile veda", "adaleti koruması için padişaha öğüt" başlıkları ve konularına benzerlik gösterir. *Gül-i Sadberg*'de yer alan hikâyeler Sa'dî, Abbasi halifelerinden bir sultan, Hz. Yusuf, Hz. Ali, Nûşirevân, Hz. Musa, Hz. Peygamber ile ilgili menkıbevi hikâyelerdir. Bu hikâyeler arasında yer alan "Nûşirvân hikâyesi" başlığı Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'da verdiği "Nûşîrvân'nın veziriyle hikâyesi" başlığına benzerlik gösterir.

Rahmî'nin Nizâmî ile çalıştığı ortak konularadn biri sözün tavsifî konusudur. Nizâmî bu konuyu mukaddimede "Guftâr der-Fazîlet-i Suhan" başlığı altında çalışmıştır ancak Rahmî esas metinde ve ikinci ravzada bu konu üzerinde durmuştur ve başlığı Emîr Hüsrev gibi muhtevadan kısa bir özet vererek birkaç cümle ile yazmıştır. Rahmî, özellikle bu ravzanın başlangıç beyitlerinde "kalem" üzerine bazı mazmun ve tavsifleri Nizâmî'ye yakın bir şekilde çalışsa ve bütün olarak bakıldığında Nizâmî'ye yakın bir tarz izlese de şiirde daha yalın bir dil ile kendine ait güzel teşbihler, tasvirler ve terkiplere yer vermiştir. Rahmî'nin Nizâmî ile çalıştığı diğer ortak konularda da aynı yolu izlediği görülür. Ancak Rahmî'nin şiirinde ara ara Câmî'deki terkiper ve beyitlerin benzerine de rastlanır.

[743]Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 404.

Rahmî'yi tarz açısından Nizâmî'den ayıran bir husus onun Nizâmî ile ortak çalıştığı konularda sahneleri, şahsiyetleri, olayları ve mekanları daha geniş tavsif etmesidir. Örneğin Nûşirvân ve veziri hikâyesinde Rahmî vezirin bildiği ilimleri ve yetenek ve özelliklerini tavsif eder. Ya da Nizâmî'de sadece harabe köy olarak geçen kısmı örnekler ve tasvirlerle uzun bir şekilde tavsif eder.

Rahmî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı Nûşirvân hikâyesinde olay akışında bazı küçük değişiklikler yaparak ve geniş tavsifler ekleyerek konuyu ve genel kurguyu Nizâmî'ye benzer bir şekilde çalışmıştır. Rahmî ayrıca sayısı az olsa da bazı beyitlerde Nizâmî'den tercümeye başvurmuştur. Aşağıda Rahmî'nin Nizâmî'den yaptığı tercümeden bir örnek verilmiştir:

Nizâmî:

Zîn sitem enguşt be-dendân gezîd[744]

Rahmî:

Kodı dehânına ser-engüştini[745]

Genel olarak bakılırsa Rahmî, Nizâmî'nin çalıştığı konulardan bazı örnekler seçip bu konuları daha geniş ve uzun tavsiflerle zenginleştirmek istemiştir.

Kartal, Rahmî'nin *Gül-i Sadberg*'de Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr*'ından etkilendiğini söyler ve eserinde insan yaratılışıyla ilgili olan üçüncü ravzada, bu ravzadan sonra anlattığı Hz. Yusuf ile ilgili hikâyede, dördüncü ravzadan sonra anlattığı Hz. Ali ile ilgili hikâyede ve aşk konusunu işlediği altıncı ravzada Câmî'yi örnek aldığını ve onun konuyu işleyiş tarzından etkilendiğini ifade eder. Ayrıca Rahmî'nin "besmele" manzumesinde bazen Câmî'den tercüme yoluyla aktarmalar yaptığını söyler. Kartal'a göre Rahmî, Nizâmî'den bazı konuları almıştır ancak konuları farklı işlemiştir.[746]

[744]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 47.
[745]Erişen, "Bursalı Rahmî ve Gül-i Sad-Berg'i", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 226.
[746]Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 405.

3.4.1.7. Azerî İbrahim Çelebî (ö. 993/1585)**, *Nakş-ı Hayâl*.**

Azerî İbrâhîm Çelebî'nin asıl adı İbrâhim mahlası Âzerî'dir.[747] Tasavvuf'a meyilli becerikli bir şair olan Azerî'nin çeşitli mecmualar ve cönklerde müseddes, tazmin, nazire ve muhammeslerinden örnekler bulunmaktdaır. Azerî İbrahim Çelebî, *Nakş-ı Hayâl* (987/1579) adlı mesnevîsini dinî, tasavvufî, ahlâkî konularda *Mahzenü'l-esrâr*'la aynı vezinde kaleme almıştır ve Sultan II. Selim'e ithaf etmiştir. 3155 beyitten oluşan *Nakş-ı Hayâl*, 2260 beyitten oluşan *Mahzenü'l-esrâr*'a nazaran daha hacimlidir. *Nakş-ı Hayâl*, *Mahzenü'l-esrâr*'ın genel yapısına benzer şekilde 20 makale ve 20 hikâye içerir.[748] Konu başlıkları bulunan bazı yazma nüshalarında makaleler "'akd" olarak adlandırılmıştır.[749] Nizâmî'nin *Mahzanü'l-esrâr*'da hikâyelerin sonunda kendine nasihatte bulunduğu gibi Azerî de hikâyelerin sonunda "nefse sesleniş" veya "nasihat" içerikli birkaç beyit vermiştir.[750]Nizâmî her hikâyenin sonuncu beytinde kendisi için hisse çıkarıp nasihatte bulunurken Azerî, hikâyenin sonunda bir başlık ile ayrılmış olan 3 beyitte kendine nasihat etmektedir.

Azerî İbrahim Çelebî, sebeb-i telifte Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına ve Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr*'ına benzer bir eser yazmasını ona sevdiğinin önerdiğini şöyle açıklar:

Lâyık odur Rûmda bir hûşmend
Çünki salar tâk-i hayâle kemend

---

[747]Aysun Sungurhan, **Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü' ş - ş u'arâ**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (e-kitap), 2017, s. 184. (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55834,kinalizade-hasan-celebipdf.pdf?0 20 Mart 2024.
[748]Muammer Temizer, "İbrahim Azeri Çelebi ve Nakş-ı Hayâl Mesnevî", (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1948-1949.
[749]Nüsha için bkz. Âzerî, İbrâhim b. Ahmed el-Bursevî, **Nakş-ı Hayâl**, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah 00331. (Çevrimiçi), https://portal.yek.gov.tr/works/search. 08 Ağustos 2024.
[750]Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 401.

Nazm ide bir pâk-i musanna kirâb
Anda beyân ola niçe fasl ü bâb
…
Ravza ola *Tuhfe*-i Câmî gibi
Mahzen-i Esrâr-ı Nizâmî gibi[751]

Azerî, beyitlerin devamında Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr*'ından ve yine Nizâmî ve Câmî'nin mesnevîlerinden şöyle bahsetmiştir:

Mahzen-i esrâr-i rümûz-i vefâ
Matla'-i envâr-i kunûz-i sefâ

Cür'a risânende-i Câmî ola
Nakd-i revâ bahş-i Nizâmî ola[752]

Azerî İbrahim Çelebî sebeb-i telifte sevgilinin dilinden Acem tarafında Nizâmî ve Câmî gibi şairlerin böyle eserler ortaya koyduklarını ve Acem halkının bu eserlerden faydalandıklarını ancak Anadolu şairlerinin bu tarz eserler ortaya koymadıklarını ya da koydularsa mâdum rütbede olduklarını söyler ve bu eserlere benzer bir eser kaleme alması gerektiğini ifade eder.

Azerî, eserini Nizâmî gibi "Bismillâhirrahmânirrahîm" mısrasıyla başlatmıştır. Ancak *Mahzenü'l-esrâr*'a nazire yazan Hâşimî-i Kirmânî'nin aşağıdaki beytinin benzerini yazmıştır:

Bismillâhirrahmânirrahîm

[751] Âzerî, **Nakş-ı Hayâl**, Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah 00331. s. 20a-b., Ayrıca bkz. Muammer Temizer, "İbrahim Azeri Çelebi ve Nakş-ı Hayâl Mesnevî", (Yüksek Lisans Tezi), s. 62. bkz. Remzi Baykaldı, "Azerî Çelebi'nin Nakş-ı Hayal Mesnevîsi", (Basılmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, SBE, Kayseri, 1994, s. 40-42.
[752] Âzerî, **Nakş-ı Hayâl**, Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah 00331. s. 21a. Ayrıca bkz. Temizer, "İbrahim Azeri Çelebi ve Nakş-ı Hayâl Mesnevî", (Yüksek Lisans Tezi), s. 63.

Fâtiha-ârâ-yi kelâm-i kâdîm[753]

Azerî başlangıç beytinin ardındaki üç beyti ve aralardaki bazı beyitleri Farsça yazmıştır.

Nakş-ı Hayâl'in mukaddimesinde, Azerî İbrahim Çelebî, besmele, tahmîd, 2 münâcât, na't ve mîrâciye bölümlerin tertibini *Mahzenü'l-esrâr* gibi düzenlemiştir. Fakat *Mahzenü'l-esrâr*'da mîrâciyeden sonra 4 na't daha yer alır. Bu bölümlerden sonra *Mahzenü'l-esrâr*'da olmayan "Çehar-yâr-ı Güzin" başlığı verilir. Ardından *Mahzenü'l-esrâr*'da esas metinde yer alan "dünyanın fâniliği" konusuna benzer "dünyanın geçiciliği ve gerçek dostun ancak Allah olacağı" konusunda bir bölüm, sebeb-i telif ve Sultan II. Selim'e medhiye yer alır. *Mahzenü'l-esrâr*'da medhiye na'tlardan sonra ve sebeb-i teliften önce yer alır. *Nakş-ı Hayâl*'in mukaddimesinde, *Mahzenü'l-esrâr*'ın mukaddimesinde olan "sözün fazîleti", "manzum sözün mensur sözden üstünlüğü", "gönlü tanımak ve gönlü eğitmek" konu başlıkları ve "halvet" adlı başlıklar yer almamaktadır.

Azerî İbrahim Çelebî, makalelerde şu konuları ele almıştır: "tevhîd, tevekkül ve gafleti yermek, uzlet, sabır ve sebatın fazileti, aşk, gençlere nasihat, devlet büyüklerinin gurur ve hırsı, insanın yaratılışı, hoş görücü ve açık yüzlü olmak, çok ve gereksiz konuşmanın zararları, saf gönüllü ve temiz fikirli olmak, padişahların adaletine dair, doğruluğun iyiliği ve yalancıları yermek, fısk ve fücur erbabı ile irtibatın zemmi, nimetlere şükretmek, helal yemenin iyiliği, az yemenin faydaları, tenbelliği terketmek ve beyhude sözün zararları, tenbelliğin zararları, umur-i âhiret hakkında".[754]Bu konular arasında gafleti yermek, uzlet, insanın yaratılılşı, adalet ve umur-i âhiret konuları *Mahzenü'l-esrâr* ile ortak işlenen konulardır.

[753]Âzerî, **Nakş-ı Hayâl**, Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah 00331. s. 5a.
[754]Temizer, "İbrahim Azeri Çelebi ve Nakş-ı Hayâl Mesnevî", (Yüksek Lisans Tezi), s. 3-25. Ayrıca bkz. Üveysi Ülkü Çetinkaya, "Azerî İbrahim Çelebî", (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/azeri-ibrahim-celebi, 14 Mart 2024.

Nakş-ı Hayâl'in Süleymâniye Kütüphanesi 00331 nolu koleksiyonda kayıtlı olan nüshasına istinaden makale veya "'akd" ve hikâye başlıkları Farsça ve muhtevayı birkaç cümlede özetleyerek verilmiştir. Bu nüshada ayrıca Farsça olan bazı başlıkların Türkçe karşılığı yer alır.

Azerî İbrahim Çelebî'nin bazı makale konularında ayrıca Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr'*ı ve Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr*'ındaki çalışılan konulardan ilham aldığı görülmektedir. Şu farkla ki Câmî ve Emîr Hüsrev'in eserlerinde tasavvufî ve dinî konular daha derin çalışılmıştır.

Azerî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı konulardan biri "sultanların adaletli davranması" konusudur. Azerî bu bölümde anlattığı konularda Nizâmî'yi takip etmiştir. Bazı beyitler ile Nizâmî'nin beyitleri arasında konu benzerlikleri bulunsa da bu beyitler tercüme niteliği taşımamaktalar. Burada Azerî, Nizâmî'ye nazaran daha sade, anlaşılır ve halk diline yakın bir dil kullanmıştır ve teşbih ve edebi sanatlara daha az yer vermiştir.

Nakş-ı Hayâl'de yer alan hikâyeler Nizâmî'nin aktardığı hikâyelerden farklıdır. Ancak bir hikâye başlığı *Mahzenü'l-esrâr*'da on dokuzuncu makalenin sonunda aktarılan hikâye başlığına benzerlik gösterir. Bu hikâye "Hârûnürreşîd" ile ilgili hikâyedir. Azerî hikâye başlığını Nizâmî'ye benzer şekilde seçse de hikâyesindeki olay kurgusu, motifler, sahneler ve aktardığı ders Nizâmî'ninkinden tamamen farklıdır.

Nakş-ı Hayâl, vezin, plan ve çalışılan bazı konular açısından *Mahzenü'l-esrâr*'a benzemktedir. Azerî, kendisininde şiirinde methettiği şairlerden Nizâmî, Câmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'yi takip etmiştir. Ancak bu şairlerden konuyu alıp kendi tarzını yansıtarak çalışmıştır. Daha çok ahlakî nasihatlar içeren konulara değinmiştir. Bu mesnevîde makale konularına ve bazı hikâye başlıklarına bakıldığında Azerî İbrahim Çelebî'nin Nevâyî, Rahmî ve Cinânî'den de etkilendiği görülür.

3.4.1.8. Hilmî (XVII. yüzyıl)**, *Bahrü'l-kemâl*.**

Dinî, ahlâkî ve siyasi içeriklerde yazılan *Bahrü'l-kemâl* (1027/1618) *Mahzenü'l-esrâr*'a naziredir ve aynı vezinde yazılmıştır. 4430 beyitten oluşan eser, 2260 beyitten oluşan *Mahzenü'l-esrâr*'a nazaran daha hacimlidir. Genç Osman'a ithaf edilmiştir.

Hilmî, *Bahrü'l-kemâl'*de sihirli kaleminin yardımıyla nasihatler içeren bir kitap yazacağını ve siyah kaleminin yardımıyla Nizâmî'nin şiirinden faydalanarak bir eser ortaya koyacağını şöyle bildirir:

Yâver olup hâme-i sihr-intisâb
Ben de diyem Ravza-sıfat bir kitâb

Yâver olup hame-i müşgîn-rakam
Cur'a-keş-i nazm-ı Nizâmî olam[755]

Hilmî'nin birinci beyitte "Ravza" kelimesini kullanmasıyla Hâcû-yi Kirmânî'nin *Ravzatü'l-envâr*'ına ayrıca işaret etmek istediği düşünülebilir. Hilmî'nin mesnevîyi yazarken *Ravzatü'l-envâr*'a başvurduğunu iddia etmeden önce bu iki eserin ayrıca mukayese edilmesi gerekmektedir.

*Bahrü'l-kemâl'*in mukaddimesi *Mahzenü'l-esrâr* gibi besmele ile başlar. Sonrası *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklı olarak "Hz. Âdem'in Tevbesi" bölümü verilir. Bu bölümü münâcât, na't, mîrâciye bölümleri takip eder. Ardından yine *Mahzenü'l-esrâr'*da olmayan dört halife ile Hz. Hamza, Hz. Abbas, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e medhiye bölümü yer alır. Mukaddime sebeb-i telif, Sultan Genç Osman'a medhiye ve "Sözün Büyüsü" bölümleriyle tamamlanır.[756]

[755]Cihan Okuyucu, **Hilmî, Bahrü'l-Kemâl (Transcribe Metin)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1995, s. 6; Halil Kurt, "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevîleri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) Adlı Mesnevîsi (Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 58.
[756]Okuyucu, **Hilmî, Bahrü'l-Kemâl (Transcribe Metin)**, s.3-20.

*Bahrü'l-kemâl'*in girişinin plan ve tertibi *Mahzenü'l-esrâr'*ın giriş tertibine nazaran bazı farklılıklar gösterir. *Bahrü'l-kemâl'*in girişinde verilen "Sözün Büyüsü" başlığı *Mahzenü'l-esrâr'*ın girişindeki "sözün fazileti" bölüm başlığına benzemektedir. *Mahzenü'l-esrâr*'ın mukaddimesinde yer alan "manzum sözün mensur sözden üstünlüğü", "gönlü tanımak ve gönlü eğitmek" ve "halvet" adlı bölümler *Bahrü'l-kemâl'*de bulunmamaktadır.

*Bahrü'l-kemâl'*de konunun anlatıldığı esas kısım "ravza" ve "makale" adlarında 12 bölümden oluşur. Her bölümün sonunda konuyla ilgili bir, iki veya üç hikâye aktarılmıştır. Toplamda 20 hikâye verilmiştir.[757] *Bahrü'l-kemâl'*in esas bölümündeki makale ve hikâye sıralaması ve tertibi *Mahzenü'l-esrâr'*dan farklıdır. *Mahzenü'l-esrâr*'da "makale" adında 20 bölüm yer alır. Ayrıca her makale için sadece bir "hikâye" verilmiştir.

Hilmî'nin *Bahrü'l-kemâl'*de 12 bölümde anlattığı konular şunlardır: "sultanların adaleti ve dürüstlüğü, vezirlerin adaleti, ilim adamlarının özellikleri, mürşitlerin nitelikleri, yüksek rütbeli askerlerin vasıfları, uzletin faydası, Dünyanın Fanîliği, helal yemenin fazileti, zalim sultanlar, dünyadan sakınma ve iffeti koruma, sabrın hikmeti, aşkın değeri."[758]Bu konular arasında "sultanların ve vezirlerin adaleti", "uzlet", "dünyanın faniliği ve dünyadan sakınma" ve "zalim sultanlar", Hilmî'nin *Bahrü'l-kemâl'*de *Mahzenü'l-esrâr*'la ortak olarak işlediği konulardır.

Bahrü'l-kemâl'de Kanunî Sultan Süleyman, Yavuz Sultan Selim, Ebussuud, Şeyh Bayezid, Şeyh Muhyiddin, Harun Reşid, İmam Hâdi gibi önemli tarihi şahsiyetlerle ilgili hikâyeler ve bazı temsîlî hikâyeler yer alır. Bu hikâyeler *Mahzenü'l-esrâr*'da aktarılan hikâyelerden tamamen farklıdır. Hilmî ve Nizâmî arasında sadece birbirine benzeyen bir hikâye başlığı bulunur. *Mahzenü'l-esrâr'*da bu hikâye başlığı "Hârûnürreşîd'in berberle hikâyesi" olarak

[757]Halil Kurt, "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevîleri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) Adlı Mesnevîsi (Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 57; Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî,** s. 466.
[758]Emine Yeniterzi, "Anadolu Türk Edebiyatında Ahlakî Mesnevîler", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2007, sy.10, s.433-468.

geçmektedir. *Bahrü'l-kemâl*'de ise "Harun Reşid ile Behlül hikâyesi" olarak geçmiştir. Bu hikâyeler birbirinden farklı hikâyelerdir.

Hilmî, Nizâmî'ye nazaran makale sayısını az tutmuştur ama çalışılan konunun daha iyi anlaşılması için bazı makalelerin devamında daha fazla örnek hikâye aktarmıştır. Örneğin "sultanların adaleti" hakkında yazdığı birinci makale için "Kanûnî Sultan Süleyman'ın adaleti", "Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi" ve "Yavuz Sultan Selim ile Hace Ali" hikâyelerini aktarmıştır.

Bahrü'l-kemâl, vezin, genel yapı, çalışılan bazı ahlaki ve tasavvufî konular açısından *Mahzenü'l-esrâr*'a benzerlik gösterir. Hilmî, *Mahzenü'l-esrâr* ile ortak çalıştığı birkaç makale konusunu geniş bir şekilde çalışmıştır ve her kounun ardından bir, iki veya üç örnek hikâye aktarmıştır. Hilmî'nin Nizâmî'den farklı olarak eserinde ortaya koyduğu en belirgin özelliği develt büyükleri, âlimler, şeyhler, askerler ve emirler ile ilgili makale konularına yoğunlaşmasıdır. Ayrıca aktardığı hikâyelerin çoğu bilinen siyasi, tasavvufî ve tarihi şahsiyetlerin hakkında olması ve Nizâmî ile ortak hikâyesinin bulunmaması Hilmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'a kıyasla eserine yapı ve muhteva açısından bazı farklılıkları kattığını göstermektedir.

3.4.1.9. Nev'îzâde Atâyî (ö. 1045/1635)**, *Nefhatü'l-ezhâr*.**

Dinî, Tasavvufî ve ahlâkî konular üzerine yazılan *Nefhatü'l-ezhâr* (1034/1625) *Mahzenü'l-esrâr*'a naziredir ve aynı vezinde kaleme alınmıştır. Sultan IV. Murad'a ithaf edilmiştir. 3171 beyitten oluşan eserin beyit sayısı *Mahzenü'l-esrâr*'dan daha fazladır.[759] *Mahzenü'l-esrâr,* 2260 beyitten oluşur.

Atâyî, *Nefhatü'l-ezhâr*'da "Ağaz-ı Nazm-ı Kitâb ber-Zemînbûs-i Ustâd-i 'Âlî-cenâb" başlığı altında *Mahzenü'l-esrâr* ve *Matlaʿu'l-envâr*'dan

[759]Muhammet Kuzubaş, "Nev'îzâde Atâyî'nin Nefhatü'l-Ezhâr Adlı Mesnevîsinin Metin, Biçim ve İçerik Bakımından İncelenmesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, Samsun, 2003, s.4; Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî,** s. 479.

faydalandığını ve eserde fasıl ve bölümlerin planını da aslına göre yani *Mahzenü'l-esrâr*'a göre düzenlediğini aşağıdaki beyitlerde anlatmıştır:

Fâl kılub *Mahzen-i Esrâr*'dan
Pertev alub *Matla'-ı Envâr*'dan
…
Ya'ni o vâdîde diyüb bir kitâb
Eyledüm aslına göre fasl ü bâb[760]

Nev'îzâde Atâyî, esas metnin plan ve tertibini Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına benzer bir şekilde düzenlemiştir. *Nefhatü'l-ezhâr'*ın esas bölümü 20 "nefha"'dan oluşmaktadır. Her "nefha"yı "destân" ünvanıyla bir hikâye takip eder. Toplamda 20 hikâye verilmiştir.

Atâyî, mesnevîsini Nizâmî'ye benzer bir şekilde "Bismillâhirrahmânirrahîm" mısrasıyla başlatır:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Fihris-i garrâ-yı Kitâb-ı Kerim[761]

Atâyî, besmelede Nizâmî'den farklı olarak ve Câmî, Cinânî, Nevâyî ve Kâtibî-i Türşîzî'ye benzer bir şekilde "besmele"nin tavsîfini yapmıştır ve "Bismillâhirrahmânirrahîm"i nokta ve harfleri üzerinden anlatmaya çalışmıştır.

*Nefhatü'l-ezhâr'*ın mukaddimesinde besmele, "kaleme sesleniş", tahmîd, münâcât, nâ't, "Çâr-yâr-i Güzîn", "Dâsitân-ı Gazâ-yı Eğri", Sultan IV. Murad'a medhiye, sebeb-i telif, "Zamandan Şikâyet", "Sâkînâme", "İzhâr-ı Şevk u Garâm

[760]Nev'îzâde Atâ'î, Atâ'ullah b. Yahyâ b. Pir Ali el-İstanbulî, **Nefhatü'l-Ezhâr**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 02937, vr. 37b. Ayrıca bkz. Kuzubaş, "Nev'îzâde Atâyî'nin Nefhatü'l-Ezhâr Adlı Mesnevîsinin Metin, Biçim ve İçerik Bakımından İncelenmesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 151.; Kurt, "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevîleri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) Adlı Mesnevîsi (Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 71-72.
[761]Nev'îzâde Atâ'î, **Nefhatü'l-Ezhâr**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 02937, vr. 2a.

Be-Nazm-ı Cevâhir-i İntizâm", "Hikâye-i Uryan Muhammed Dede", "Hikâye-i Behlül-i Dânâ", "Âğaz-ı Nazm-ı Kitâb", "Yahya Efendi'ye Övgü" başlıkları yer alır.[762] Görüldüğü üzere *Nefhatü'l-ezhâr'*ın mukaddimesinde *Mahzenü'l-esrâr*'ın girişinde olmayan bazı başlıklar bulunur. Örneğin Nev'îzâde Atâyî, mukaddimede üç hikâyeye ve bir sâkînâmeye yer vermiştir. Nizâmî'nin yazdığı girişte hikâye ve müstakil bir sâkînâme bulunmamaktadır. Ayrıca "Çâr-yâr-i Güzîn", "kaleme sesleniş", "Zamandan Şikâyet" ve "Âğaz-ı Nazm-ı Kitâb" başlıklarına benzer başlıklar da *Mahzenü'l-esrâr*'da bulunmaz. Diğer taraftan *Mahzenü'l-esrâr*'ın mukaddimesinde yer alan "manzum sözün mensur sözden üstünlüğü", "gönlü tanımak ve gönlü eğitmek" ve "halvet" adlı başlıklar ve konular da *Nefhatü'l-ezhâr*'ın girişinde yer almamaktadır.

Nev'îzâde Atâyî, nefhalarda şu konuları çalışmıştır: "iki cihan mülkünün hükümdarı Allah ve onun yeryüzündeki temsilcisi olan hükümdarlar, aşk ve muhabbetin etkisi, güzel sözün ve şiirin özellikleri ve üstünlükleri, mahlûkat ve mahlûkat üzerinde tecelli eden Allah'ın hikmetleri, vatanı sevmek imandandır, bir mürşide bağlanmanın gerekmesi ve nefsin tekâmülü, evliyanın himmet ve bereketi, gösterişe kapılıp yapılan ibadetlerle gururlanmanın kötülüğü, cömertlik, dalkavukluğu kendine meslek edinen maskaralar, İnsanları kınayanlar hakkında, kendini başkalarından akıllı görme ve başkalarını küçümseme, nefse hâkim olmanın gerekli olduğu, güzel ve faydalı konuştuğunu zanneden boşboğaz insanlar, zinadan uzak durmak, nefse ve cinsel arzulara uymamak, istimnanın kötülüğü ve zararları, dünya nimetlerine aldanmamak ve nefsin kölesi olmamak, haram mala el uzatmanın kötülüğü, içki müptelalığı."[763] Nev'îzâde Atâyî'nin "güzel sözün ve şiirin özellikleri ve üstünlükleri"ni anlattığı bölüm, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ın mukaddimesinde "sözün fazîleti" ve "manzum sözün mensur sözden üstünlüğü" başlıklarında anlattığı konulara bazı benzerlikler gösterir.

[762]Kuzubaş, "Nev'îzâde Atâyî'nin Nefhatü'l-Ezhâr Adlı Mesnevîsinin Metin, Biçim ve İçerik Bakımından İncelenmesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.9-19.

[763]**A.t.**, s.19-29.**,** Halil Kurt, "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevîleri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) Adlı Mesnevîsi (Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 71.

Atâyî, Nizâmî'nin iki ayrı başlıkta anlattığı konuları birleştirip bir başlık altında anlatmıştır ve bu makalede Nizâmî'den farklı olarak sözün ve kalemin tavsifiyle beraber Mevlânâ, Attâr, Hâfız, Sa'dî, Câmî, Emîr Hüsrev ve Nizâmî gibi ulu şairler ve rütbelerinden bahsetmiştir.

Atâyî, yazdığı şiirlerin bu usta şairlerin şiirlerinin benzeri olduğunu söyler ve bu ulu şairlerin çemberine ulaşmak için ya "nefes"e ya da "nefes-i pîr"e ihtiyaç duyulduğuna işaret eder. Yoksa kendisi gibi şairlerin bilinip sayılmasının mümkün olmadığını dile getirir. Taklîdin yardımıyla ve Allah'ın lütfuyla kendisi gibi şairlerin de o çembere katılmalarını ümit eder:

Şi'r bunun gibilerinün hâlidir
Ben didigüm bunlarun emsalidir

Bulmaga ol dâ'ireye dest-res
Yâ nefes-i pîr gerek yâ nefes

Yohsa bizüm gibiler olmaz şümâr
Ehl-i hevâ kavline ne i'tibâr

Tâb viren bâde-i endîşedür
Sözlerümüz laklaka-i şişedür

Lîk mededkâri-i taklîd ile
Umarız Allah 'inâyet kıla

Katalar anlara var ümmîdümüz
İylere olsun hele taklîdümüz[764]

[764]Nev'îzâde Atâ'î, **Nefhatü'l-Ezhâr**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 02937, vr. 48b-49a.

Atâyî, devamında Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ından aldığı aşağıdaki beyitle eleştirenlere şöyle cevap vermektedir:

Ta'na iderse zurafâ-yı diyâr
Cümleye bu beyt ider i'tizâr

Hest der-în dâ'ire-i lâcuverd
Mertebe-i merd be-mikdâr-i merd
"Bu yeryüzünde her insana seviyesi veya gücü kadar rütbe tanınmıştır."

Gûş kılub vâkı'a-yi husrevî
Eyle hulûsun şu'arâ-yı kavî[765]

Atâyî, ayrıca bu makalede Nizâmî'den aşağıdaki meşhur beyti almıştır. Sadece Nizâmî'de birinci mısranın sonunda "evliyâ" yerine "kibriyâ" kelimesi geçmektedir:

Atâyî:

Pîş u pesî best saf-i evliyâ
Pes şu'ârâ âmed u pîş enbiyâ[766]
"Evliyâ, kıymet veya üstünlük bakımından sıralanınca önce peygamberler sonra şairler gelmiştir."

Nizâmî, şiirin değerini anlattığı bölümün sonunda kendi şiir yazma ve söz söyle yeteneğini anlatmıştır. Fakat Atâyî'de böyle bir bölüm bulunmamaktadır.

[765]Aynı Yazma, 49a.
[766]Aynı Yazma, 48b.

Genel olarak Atâyî, bu makalede konuyu Nizâmî'den almıştır. Ancak yazdığı beyitlerde kendine ait terkipler ve tasvîrler de kullanmıştır. Atâyî, bazen beyitler arasında Nizâmî'den aynen aldığı beyitlere de yer vermiştir.

Ayrıca *Nefhatü'l-ezhâr'*da, "iki cihan mülkünün hükümdarı Allah ve onun yeryüzündeki temsilcisi olan hükümdarlar" ve "mahlûkat üzerinde tecelli eden Allah'ın hikmetleri" başlıklı makaleler, *Mahzenü'l-esrâr*'daki "Adaleti koruması için padişaha öğüt", "Halkın kakkını korumak" ve "Yaratılış beyânında" başlıklı makalelere benzerlik gösterir. Atâyî, bu makalelerde konuları Nizâmî'den alıp kendine has terkiplerle ve yalın ifade tarzıyla farklı çalışmıştır. Atâyî, makale ve hikâye başlıklarını Türkçe, Nizâmî'den farklı ve Emîr Hüsrev'e benzer bir şekilde uzun cümleler kullanarak ve muhtevadan kısa bir özet vererk yazmıştır.

Nefhatü'l-ezhâr'da anlatılan hikâyelerin konuları, *Mahzenü'l-esrâr*'daki hikâyelerden tamamen farklıdır ancak hikâye ve başlık seçimindeki genel tarz Nizâmî'nin tarzına bazı benzerlikler gösterir. *Nefhatü'l-ezhâr*'daki hikâyeler çoğunlukla Hz. Peygamber, Areş, Şeyh Nizâmî, Emîr Hüsrev'i Dihlevî, Şeyh Kebîr-i Gülşenî, Sarı Saltuk Baba, Hatem-i Tâ'î, Müftü Pîr Muhammed Çelebi gibi önemli dinî-târihî şahsiyetlerle ilgili temsîlî hikâyelerdir. *Mahzenü'l-esrâr*'da ise tarîhî, efsânevî ve dinî şahsiyetler olarak Nûşîrvân, Sultan Sencer, Hz. Süleyman, Ferîdun, Hz. İsâ, Cemşîd ve Hârûnürreşîd ile ilgili temsîlî hikâyeler işlenmiştir. Bazen de Nev'îzâde Atâyî, *Nefhatü'l-ezhâr*'da, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'da yaptığı tarzda "sarhoş hırsız", "İçki tutsağı genç", "servetine düşkün adam", "fitneci kadın", "fakîr maskara" gibi sıfatlarda oluşturduğu karakterlerden temsîlî hikâyelere yer vermiştir. Nizâmî, *Mahzenü'l-esrâr*'da "zâlim padişah", "yaralı çocuk", "tövbesini bozan zahid", "Sâhip-nazar mûbed" gibi karakterler oluşturmuştur ve bunlarla ilgili temsîlî hikâyeler aktarmıştır. Başka önemli bir husus da Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'da fabl hikâyelerine yer vermesidir. Bu husus *Nefhatü'l-ezhâr*'da bulunmamaktadır.

Nev'îzâde Atâyî, *Nefhatü'l-ezhâr*'da, üçüncü nefhada ve bu nefhanın sonunda aktardığı hikâyede söz üstaları Mevlânâ, Sa'dî, Câmî ve Nizâmî'den

bahsetmiştir ve bu bölümle ilgili hikâyede ise hamse geleneğinin kurucusu Nizâmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî hakkında bir öykü anlatmıştır. Kuzubaş, yüksek lisans tezinde bu öyküyü şöyle özetlemiştir: "İran'ın ünlü şairlerinden olan Dihlevî, gazel yazma konusunda eşsizdir. Beş beyitle ne kadar fazilet sahibi birisi olduğunu ortaya koyar. Kıtaları yakut, müfredleri inci gibidir. Dihlevî, hamse yazmak ister. Edebi bırakıp kibire kapılır. Rüyadsında Nizâmî'yi görür. Nizâmî, elinde bir kılıçla Dihlevî'ye saldırır. Bu sırada, Dihlevî'nin saygı duyduğu Nizâm adında bir şeyh, araya girerek kolunu kılıca uzatır ve kolu yaralanır. Dehşetle uyanan Dihlevî, hemen Şeyh Nizâm'ın yanına gider. Nizâm, ona kolundaki yarayı gösterince, Dihlevî, hatasını anlar ve edeble Nizâmî'nin yolundan giderek hamsesini yazar."[767] Nev'îzâde Atâyî'nin aktardığı bu hikâye bir mesaj içerir. Öyle ki klasik edebiyat anlayışında bir şairin üstâdının yolunu izlemesi ve öncü büyük şairler tarafından başlatılan geleneğin izinden gitmesi o şairin klasik geleneğe saygı göstermesi ve o geleneği koruması ve aynı zamanda iyi bir şairlik derecesine ulaşabilme imkânı bulması demektir. Özetle bu var olan geleneğe dahil olma eylemi klasik edebiyat anlayışının bir parçası sayılır.

3.4.1.10. Nâlî Mehmed Efendi (ö. 1086/1675)**, *Tuhfetü'l-emsâl.***

Tuhfetü'l-emsâl (1082/1671), ahlâkî-tasavvufî konular içeren bir mesnevîdir. Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına cevap niteliğinde olan eser hâtime bölümü hariç *Mahzenü'l-esrâr* ile aynı vezinde yazılmıştır ve Musâhib Mustafa Paşa'ya ithaf edilmiştir. *Mahzenü'l-esrâr*, makaleler ve konuya uygun hikâyeler şeklinde yazılmışken *Tuhfetü'l-emsâl,* "hikâye" ve her hikâyenin sonunda bir "temsil" ve "münâcât" şeklinde yazılmıştır. *Tuhfetü'l-emsâl'*da beş ayrı "hikâye"

[767]Kuzubaş, "Nev'îzâde Atâyî'nin Nefhatü'l-Ezhâr Adlı Mesnevîsinin Metin, Biçim ve İçerik Bakımından İncelenmesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 21.

ve beş "temsil" ve "münâcât" yer almaktadır. 1929 beyitten oluşan mesnevînin beyit sayısı 2260 beyitlik *Mahzenü'l-esrâr*'dan daha azdır.[768]

Nâlî, mesnevîsini Nizâmî gibi "Bismillâhirrahmânirrahîm" ile başlatmaktadır:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Kıble-nümâ-yı der-i zât-ı kadîm[769]

Nâlî, Nizâmî'den farklı olarak ve Câmî, Cinânî, Nevâyî, Kâtibî-i Türşîzî ve Atâyî gibi "Bismillâhirrahmânirrahîm"i nokta ve harfleri üzerinden tavsîf etmiştir. Nizâmî ise besmele ve tahmîdi birleştirerek sadece Allah'a hamd ü senâ etmektedir.

*Tuhfetü'l-emsâl'*in mukaddimesi "besmele, tevhîd, münâcât, na't, mîrâciye, mu'cizat, medh-i çar-yâr ve menkıbeler (toplam 9 menkıbe), vezir Fâzıl Ahmed Paşa'ya medhiye, sebeb-i telif ve Musâhib Mustafa Paşa'ya medhiye" bölümlerinden oluşur. Bu tertip "medh-i çar-yâr ve menkıbeler" dışında *Mahzenü'l-esrâr'*ın giriş tertibini izler ancak *Mahzenü'l-esrâr*'ın mukaddimesinin sonunda yer alan "sözün fazîleti", "manzum sözün mensur sözden üstünlüğü", "gönlü tanımak ve gönlü eğitmek" ve "halvet" başlıkları ve konuları *Tuhfetü'l-emsâl*'in girişinde bulunmamaktadır.

Tuhfetü'l-emsâl'in beş ayrı hikâyesinin başlıkları şunlardır: "Hikâyet-i Mihr ü Muhteşem", "Hikâyet-i Şeyh Abdulkâdir-i Geylânî", "Hikâyet-i İskender-i Zü'l-karneyn", "Hikâyet-i Sultân Selîm Han", "Hikâyet-i Şeyh-i

[768]Bahir Selçuk, "Nâlî Mehmed Efendi. Tuhfetü'l-Emsâl (inceleme-metin)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya, İnönü Üniversitesi, SBE, 1999, s. 12-25; Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 466.
[769]Nâlî Mehmed Efendi, **Tuhfetü'l-Emsâl,** Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz A 4110, vr. 3a.

Mukallid".[770]Nâlî, başlıkları Nizâmî'nin tarzına benzer bir şekilde diğer şairlere göre daha kısa ve Farsça vermiştir.

Tuhfetü'l-emsâl'in beş ayrı hikâyesinde şu konular üzerinde durulmuştur: "mecâzî aşk, hakikî aşk, üzüntü ve sevincin kaynağı, gurur, iyi ve güzel olanı taklit etmenin faydaları".[771] *Tuhfetü'l-emsâl*'da hikâye konuları ve başlıkları *Mahzenü'l-esrâr*'da aktarılan konulardan ve hikâye başlıklarından tamamen farklıdır. Ayrıca Nâlî, Nizâmî'den farklı olarak nasihat ve tasavvufî-ahlakî mesajlarını makaleler değil doğrudan hikâyeler üzerinden aktarmaktadır.

Nâlî, eserinde Nizâmî'den bahsetmez ancak mesnevîsini yeni bir tarzda yazmadığını ve eski hikâyeleri işlediğini aşağıdaki beyitlerinde şöyle açıklar:

Nazm-ı kadîm üzre olup dür-feşân
Eyler isem nice hikâyet beyân[772]

***

Giymedi gerçi libâs-ı tâze
Başlasa gunc u delâl u nâze[773]

Nâlî, sebeb-i telifte eserinin adından bahseder ve eserde çalıştığı konuların aslının eski kaynaklardan olduğunu ancak bu konulara yeni elbise giydirdiğini dile getirir:

Tuhfe-i Emsâl ola ser-nâmesi
Aslı kühen tâze ola câmesi[774]

[770]Selçuk, "Nâlî Mehmed Efendi. Tuhfetü'l-Emsâl (inceleme-metin)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 113.
[771]Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 466.
[772]Nâlî, **Tuhfetü'l-Emsâl,** Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz A 4110, vr. 18b.
[773]Aynı Yazma, vr. 77b.
[774] Aynı Yazma, vr. 19b.

Diğer taraftan Nâlî, hatimenin giriş beytinde eserini "bî-hemtâ" (eşsiz) olarak tavsif eder ve işlenen konuların kendi düşüncelerinin mahsulü olduğunu söyler:

Hamdu li'llâh bu kitâb-ı garrâ
Tuhfe-i bî-bedel ü bî-hem-tâ
..
Zâde-i tab'-ı dürer-bârumdur
Kendi perverde-i efkârumdur[775]

Genel olarak hikâyelerin konularına bakılırsa Nâlî'nin de bazı beyitlerde işaret ettiği gibi bunlar çoğunlukla eski hikâye konularını ve meşhur şahsiyetlerin hikâyelerini içerir. Örneğin "İskender-i Zü'l-karneyn" hikâyesinin benzeri diğer İskendernâmelerde de bulunur. Veya Nâlî'nin "Mihr ü Muhteşem" adlı hikâye başlığı, Assâr-ı Tebrîzî'nin (ö. 792/1390) "Mihr ü Müşterî"si ve Cemâlî-i Dihlevî'nin (ö. 942/1535) "Mihr ü Mâh"ına başlık açısından benzerlik gösterir. Muhteva benzerliği için bu eserlerin mukayese edilmesi gerekir. "İbn-i Kemâlu'l-vezîr hikâyesi", "Leylâ ile Mecnûn hikâyesi", "Hz. Dâvûd ve Hz. Süleymân hikâyesi", ve "Fir'avn ile Hz. Mûsâ hikâyesi" Nâlî'nin temsillerde aktardığı hikâyelerdendir. *Tuhfetü'l-emsâl*'in temsil adlı bölümlerinde aktarılan konular ve hikâyeler ayrıca *Mahzenü'l-esrâr*'ın hikâyelerinden farklıdır. Nâlî'nin güçlü bir dile sahip olduğu şiirinde kullandığı güzel terkipler ve tavsiflerden anlaşılmaktadır.

3.4.1.11. Nâkâm (ö. 1324/1906)**, *Genc-i Edeb.***

Azerbaycan sahası şairi Nâkâm'ın *Genc-i Edeb* veya *Gencîne-i Edeb* (1322/1904) adlı mesnevîsi Özgeriş'in tez ve makale çalışmasında verdiği

[775]Aynı Yazma, vr. 77b.

bilgilere göre Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına naziredir. Özgeriş, eserin tek nüshasının Konya Mevlânâ Müzesi Türkçe Yazmaları Bölümü numara 3965'te kayıtlı olduğunu bildirir ve "müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün" vezninde yazıldığının, toplam 4123 beyitten ve 31 makaleden oluştuğunun ve dinî ve ahlakî konular içerdiğinin bilgisini verir.[776] Bu bilgilere bakıldığında *Genc-i Edeb, Mahzenü'l-esrâr* ile aynı vezinde yazılmıştır ve biyit sayısı toplam 2260 beyitten oluşan *Mahzenü'l-esrâr*'dan daha fazladır.

Nâkâm, mesnevîsinde sözün faziletinden bahsettiği bölümde Nizâmî'yi ve şairlik maharetini metheder:

Şeyh Nizâmî ki sühan-sâzdır
Bülbül-i kuds ile hem âvâzdır

O sühanın hakkın edâ eylemiş
Ahsen-i veçhile beyân söylemiş[777]

Bu beyitlerden yola çıkarak Nâkâm'ın Nizâmî'yi kendi üstâdı bildiğini ve onun sözünden ve tarzından etkilendiğini söylemek mümkündür.

Özgeriş'in mukayeseli çalışmasına ve eserin kendisine bakıldığında *Genc-i Edeb'*in, *Mahzenü'l-esrâr*'a kıyasla yapı ve tertip açısından bazı farklılıklar içerdiği görülür. Nâkâm, mesnevînin ilk beytini Nizâmî gibi "Bismillâhirrahmânirrahîm" ile başlatmamıştır. Ancak *Genc-i Edeb*'de "tahmîd ve tevhîd" bölümüne geçilmeden önce "Bismillâhirrahmânirrahîm" cümlesi yer alır. Ayrıca Nâkâm, *Mahzenü'l-esrâr*'ın 20 makale ve 20 hikâye tertibinden

[776]Mutlu Melis Özgeriş, "Mahzenü'l-esrâr Silsilesinin Son Halkalarından Biri: Genc-i Edeb", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)**, sy.32, 2020, s.137-157.
[777]Mutlu Melis Özgeriş, "İsmail Nâkâm'ın Genc-i Edeb Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Sadeleştirme)", (basılmamış doktora tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018, s. 192.

farklı olarak mesnevîde 31 makaleye yer vermiştir ve hikâyeleri müstakil bir başlık altında aktarmaktansa her makalenin içinde aktarmıştır.

"Tahmîd ve tevhîd, münâcât, 2 na't, gönlün halveti ve sebeb-i telif, Hâcı Zeynelabidîn Ağa Takîzâde'ye medhiye, sözün mahiyeti ve fazîleti" *Genc-i Edeb*'in mukaddimesini teşkil eden konulardır.

"Mecâzî ve hakîkî aşk, edeb, Allah'ın vahdaniyeti, ebeveyene hürmet, sıdk ve emanet, yalan söylemenin kötülükleri, ahde vefâ, kesb ü ticâret, edepsizlik ve arsızlık, iyilik ve yardım, riyâkarların âkıbeti, yumuşak huyluluk, öfke, tahammül, acele etmenin zararları, tevâzu, kibr ve meniyyet, cömertlik, cimrilik, dedikodu yapmanın kötülüğü, hıfz-ı lisan, hırs ve tamah, az yemek, meşveret etmek, emâneti korumak, sıla-i rahm, Hakk'a şükretmek, sadık dostun iyiliği, ilmin değeri, evlâdı terbiye etmek, hayâ " konuları *Genc-i Edeb*'in esas metnini teşkil eden makale konularıdır.

İki esere konu ve başlıklar açısından bakıldığında, Nâkâm da Nizâmî gibi eserinde ahlakî ve tasavvufî konulara yer vermiştir. Ancak Nizâmî ile çalıştığı "ikiyüzlülük", "tevâzû ve alçakgönüllülük", "hırs ve açgözlülük" gibi ortak konular dışında *Mahzenü'l-esrâr*'da olmayan çeşitli didaktik konular üzerine de yoğunlaşmıştır. Bunlardan en göze çarpanları "Kesb ü ticaret", "İşsizlik", "Ebeveyne hürmet", "Az ve edepli yemek yemek", "Sıla-i rahm", "Hayâ" gibi konulardır. Nâkâm'ın mesnevîsinde yer verdiği bazı makale konuları ise Emîr Hüsrev ve Câmî'nin *Matlaʿu'l-envâr* ve *Tuhfetü'l-ahrâr*'ındaki makale konularına benzerlik gösterir. Bunlardan edep, cömertlik, evlada nasihat, aşk ve ilim gibi konular zikredilebilir.

Nâkâm, Nizâmî ile çalıştığı ortak konuları çoğunlukla kendi ifade şekliyle ve daha yalın bir dille aktarmıştır ve karşılaştırılan bu ortak konulu makalelerde başlık benzerliği bulunmaz. Muhtevada ise doğrudan çeviriye ve alıntıya rastlanmamıştır. Nâkâm'ın ortak konularda aktardığı temsili hikâyeler çoğunlukla Nizâmî'nin aktardığı hikâyelerden farklıdır. Fakat Nâkâm, hikâyelerin sonunda Nizâmî gibi kendisine bir pay çıkarmıştır ve kendisine

nasihatte bulunmuştur. Ancak Nizâmî her hikâyenin sonunda bir beyit olarak bunu yaparken Nâkâm hikâyelerin sonunda bu konuyla ilgili dört beyit ayırmıştır ve bu dört beyitten iki beyit kendisine yönelik konuyla ilgili nasihat içerir. Diğer iki beyit ise bir sonraki makale konusuna geçiş bilgisi içermektedir. Ayrıca Nâkâm, makalelerde konu girişini kısa anlatıp konuyla ilgili hikâyeyi daha uzun anlatmıştır.

Nâkâm, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'da tek bir makalede çalıştığı çeşitli ahlâkî konuları almıştır ve her birini bir makale konusu olarak ayrı başlık altında geniş bir şekilde çalışmıştır. Örneğin *Mahzenü'l-esrâr*'da kibir ve alçakgönüllü olma konuları tek bir makalede yer alan konulardır ancak Nâkâm bu iki konuyu ayrı makalelerde ayrı başlık olarak çalışmıştır. Nâkâm, Nizâmî'ye nazran makalelerde daha sade bir dil kullanmıştır.

Genc-i Edeb'de çalışılan konulara genel olarak bakılırsa Nâkâm'ın Nizâmî'nin tarzını takip ettiği görülür. Bu da mesnevînin mukaddimesinde "yüreğin halveti" ve "sözün fazileti" gibi konuları çalışması ve makalelerde Nizâmî gibi ahlâkî ve didaktik konulara yoğunluk vermesinden anlaşılmaktadır.

Özgeriş, karşılaştırmalı bir inceleme neticesinde Nâkâm'ın aktardığı bazı hikâyelerin *Mahzenü'l-esrâr*'daki hikâyelere benzer yönleri olduğunu bildirmiştir. Özgeriş'in benzerlik yönlerini incelediği bu hikâyelere bakıldığında Nâkâm'ın bazı hikâyelerde kurgu ve olay seyrini Nizâmî'ye benzer bir şekilde çalıştığı ancak karakterler ve olayların şeklinde bazı değişiklikler yaptığı görülür. Örneğin Nizâmî'nin "Dâstân-i Pîr-i Hışt-zen" yani Tuğlacı ihtiyarın hikâyesinde hikâyenin karakteri tuğlacı bir ihtiyârken Nâkâm'ın hikâyesinde bu karakter çöpçü bir kişidir. Özgeriş'in verdiği bilgiye göre "Bülbül ve doğanın hikâyesi" Nâkâm ve Nizâmî'nin mesnevîlerindeki ortak hikâyedir.[778] Özgeriş'in verdiği bu bilgiden yola çıkarak ve bu ortak hikâyeyi karşılaştırarak Nâkâm'ın bu hikâyenin çoğu kısmını ve özellikle başlangıcını aynı Nizâmî'de olduğu tertiple bazen beyit

[778]Özgeriş, "Mahzenü'l-esrâr Silsilesinin Son Halkalarından Biri: Genc-i Edeb", s.153; Özgeriş, "İsmail Nâkâm'ın Genc-i Edeb Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Sadeleştirme)", (basılmamış doktora tezi), s. 394.

beyit bazen de meâlen tercüme ettiği görülmüştür. Aşağıda Nâkâm'ın Nizâmî'nin bir beytine yaptığı tercüme örneği verilmiştir:

Nizâmî:
Bâz be-dû guft heme gûş bâş
Hâmuşî-em binger û hâmûş bâş[779]

Nâkâm:
Bâz dedi bülbüle hâmûş ol
Sen de ser-â-pâ bana bak gûş ol[780]

Nâkâm'ın bu ortak hikâyeye kattığı fark bu beyitlerin arasına ve özellikle hikâyenin sonlarına doğru Nizâmî'deki bazı beyitleri çıkarması ve kendine ait beyitleri eklemesinden ibarettir.

Nâkâm'ın bazı hikâyelerde Nizâmî'nin yazdığı hikâyelerden fikir ve ilham aldığı veya bazı benzer motiflere yer verdiği de görülür. Nâkâm, hikâyeler vesilesiyle makalelerde verdiği ahlâkî mesajları daha da aydın hale getirmek için kendi düşüncesine göre olayları ve karakterleri değiştirip rivayete yön vermeye çalışmıştır.

3.4.2. Hüsrev ü Şîrîn Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Hüsrev ile Şîrîn hikâyesi, XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu sahası klasik Türk edebiyatında çoğunlukla manzum olarak işlenmiştir. Hikâyenin mensur nüshaları da yazma eser kütüphanelerinde bulunmaktadır. Türk edebiyatında

[779]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 90.
[780]Özgeriş**,** "İsmail Nâkâm'ın Genc-i Edeb Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Sadeleştirme)", (basılmamış doktora tezi), s. 394.

işlenen bu hikâyenin önemli kaynakları arasında Nizâmî'nin Farsça mesnevîsi ile Ali Şîr Nevâyî'nin Çağatayca versiyonu yer alır.[781]

Hikâye, Türk edebiyatında genellikle "Hüsrev ü Şîrîn", "Ferhâd ü Şîrîn" ve "Ferhâdnâme" gibi isimler altında işlenmiştir.[782]Timurtaş, "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd u Şîrîn Hikâyesi" başlıklı makalesinde belirttiği üzere, tezkireler, kütüphane kayıtları ve yabancı kütüphane kataloglararı gibi çeşitli kaynaklardan elde ettiği listeye göre, yirmi bir Türk şairin Hüsrev ve Şîrîn konusuyla ilgili eserler oluşturduklarını tespit etmiştir.[783]

Timurtaş'ın listesine göre Türk edebiyatında Hüsrev ile Şîrîn ve Ferhâd ile Şîrîn konusunda eser oluşturan şairleri aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

XIV. yüzyıl, Harezm sahasında Kutb (*Hüsrev ü Şîrîn*), XV. yüzyıl Anadolu'da Şeyhî (*Hüsrev ü Şîrîn*), XV. yüzyıl Çağatay sahasında Ali Şîr Nevâyî (*Ferhâd ü Şîrîn*), Ahmed Rıdvân (*Hüsrev-i Şîrîn*), Muîdî (*Hüsrev ü Şîrîn*), XVI. yüzyılda Sadrî (*Hüsrev ü Şîrîn*), Hayâtî (*Hüsrev ü Şîrîn*), Harimî (*Ferhâd ü Şîrîn*), Ahî (*Hüsrev ü Şîrîn: Hikâyet-i Şîrîn ü Perviz ve Rivayet-i Gülgûn u Şebdîz*), Celilî (*Hüsrev ü Şîrîn*), Lâmiî (*Ferhâdname*), Ârif Çelebi (*Hüsrev ü Şîrîn*), Kastamonulu Şânî (*Ferhadnâme*), İmamzade Ahmed (*Hüsrev ü Şîrîn*), Halife (*Hüsrev ü Şîrîn*), Mahvî (*Hüsrev ü Şîrîn*), Fasih Ahmed Dede (*Hüsrev ü Şîrîn*), Sâlim (*Hüsrev ü Şîrîn*), Mustafa Ağa Nâsır (*Hüsrev ü Şîrîn*), Nâkâm (*Ferhâd ü Şîrîn*), Ömer Bâkî (*Ferhâd ü Şîrîn*).[784] Timurtaş'ın bu listesinde Ârif Çelebi ve *Hüsrev ü Şîrîn* adlı eserinin adı geçse de bu şairin

[781]Yazar, "Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 317.

[782]Ahmet Doğan, "Eski Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şirin ve Hüsn ü Aşk Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. V, sy. 9, 2007, s. 389-400.

[783]Faruk Timurtaş, "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd u Şîrîn Hikâyesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. IX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1959, s. 65-88.

[784]Timurtaş, "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd u Şîrîn Hikâyesi", s. 71-80. Hüsrev ile Şîrîn ve Ferhâd ile Şîrîn konusunda eser oluşturan Türk şairlerin listesi için ayrıca bkz. Ahmet Doğan, "Eski Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şirin ve Hüsn ü Aşk Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. V, sy. 9, 2007, 389-400. Bkz. Mustafa Erkal, "Hüsrev ve Şîrîn", C. XIX, **TDVİA**, Diyanet Vakfı Neşriyatı, İstanbul,1999, s. 53-55. Bkz. Agâh Sırrı Levend, "Divan Edebiyatında Hikâye", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten** 15 (1967): 71-117.

kaynaklarda sadece hamse sahibi bir şair olduğu bildirilmektedir ve bu bilginin dışında bu şaire ait "Hüsrev ü Şîrîn" adında herhangi bir eserden bahsedilmemiştir. Bu çalışmada Timurtaş'ın listesinde ismi geçmeyen XVI. yüzyıl şairlerinden Firâkî ve *Husrev ü Şîrîn* eseri ayrıca incelenmiştir.

Yazar, doktora tez çalışmasında "Hüsrev ü Şîrîn"e yazılan tercümeler bölümünde, Fahrî, Rûmî, Şâhî, Sâhirî, Efşancı ve Âzerî İbrahim Çelebi adlı şairler ve eserleri hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. Bu şairler ve eserleri Timurtaş'ın listesinde bulunmamaktadır.[785]

Söz konusu kaynaklarda adı geçen şairler ve eserleri üzerine detaylı incelemeler aşağıda yer almaktadır. Bu listelerde tercüme olarak bilinen eserler "Türk Edebiyatında Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inin Tercümeleri Olarak Nitelendirilen Eserler" başlığı altında çalışılmıştır.

3.4.2.1. Ali Şîr Nevâyî (ö. 906/1501), ***Ferhâd u Şîrîn.***

XV. yüzyıl Çağatay sahasında Ali Şîr Nevâyî, *Ferhâd u Şîrîn* eserini Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Şîrîn ü Hüsrev'*inden ilham alarak kaleme almıştır. H. 889 (1484) yılında Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'iyle aynı vezinde yani "mefâ'îlün mefâ'îlün feûlün" vezniyle yazılan eser 5780 beyitten ibarettir.[786] Berthels, Ali Şir Nevâyî'nin *Ferhâd u Şîrîn*'i ile Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şirin*'i arasında yaptığı detaylı karşılaştırmada Nevâyî'nin Nizâmî'den tercüme ettiği iddiasını ileri süren şarkiyatçıları yanlış bularak Nevâyî'nin ve Nizâmî'nin eserlerinin birbirinden kompozisyon ve kahramanlarının karakterleri bakımından çok farklı olduklarını kaydeder ve iki şairin eserindeki benzerlikleri aynı kahramana ait tarihi bir romanı ele alan iki yazarın yaptığı benzerliklerden ibaret olduğunu söyler. Berthels'e göre, Nizâmî'nin eserleri Ali Şîr Nevâyî için birer ilham ve teşvik kaynağı

[785]Yazar, "Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 306-317.
[786]Günay Kut, "Ali Şîr Nevâî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 1989, C. II, s. 449-453.

sayılmaktadır.[787] Nizâmî, rivayetin merkezine Şîrîn'i almışken, Ali Şîr Nevâyî ise merkeze Ferhâd'ı yerleştirmiştir.[788]

Nizâmî, eserine *Hüsrev ü Şîrîn* ve Nevâyî ise eserine *Ferhâd u Şîrîn* ismini vermiştir. Nizâmî'nin 6500 beyitten oluşan eseri toplam 138 başlıktan oluşurken Nevâyî'nin eseri 5780 beyitten ve 54 başlıktan oluşur. Nevâyî'nin eserindeki başlıklar Nizâmî'nin eserindeki başlıklara nazaran daha uzundur. Nevâyî, her bir bölüm başlığında o bölümde anlatacağı olayları birkaç cümlede özetlemiştir. Nizâmî'nin anlattığı hikâyede Hüsrev birinci erkek kahramandır. Ancak Nevâyî'nin hikâyesinde asıl kahraman Ferhad'dır. Nevâyî, eserinde belirttiği gibi Ferhâd'ı hikâyenin kahramanı olmaya layık görmektedir. Halbuki Nizâmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Hüsrev'i hikâyelerinin erkek kahramanı olarak merkeze almışlardır.

Velî çikkenler uşbu câmdın râh
Ser-â-ser boldılar Husrev'ga meddâh[789]
…
Nizâmî didi Husrev boldı pey-rev
Eger ol şâh idi bu irdi Husrev

Tenâsüb tapıp ol ikki yegâne
Didiler barça Husrev'din fesâne

Min-ı mahzunga kim 'ışk itti bî-dâd
Sâlıp gam tağıda andak ki Ferhâd

[787]Evgenii Eduardovich Berthels, "Ali Şîr Nevâî'nin Ferhâd ü Şîrîn'i", Çev. Rasime Uygun, (1957), **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, 5, 115-130.
[788] Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s.354.
[789]Gönül Alpay, **Ali Şîr Nevaî Ferhad ü Şirin: İnceleme-Metin**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1975, s. 113.

Münâsibdur eger tartıp nevânı
Disem Ferhâd-ı mahzun dâstânı[790]

Nevâyî, Nizâmî'nin aksine Mecnûn gibi mahzun ve samîmî âşık olan Ferhâd'ı hikâyesinde öne çıkarmak istemiştir. Nevâyî'de Hüsrev hikâyeye geç dahil olmaktadır. Gönül Alpay, Nevâyî, Nizâmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin hikâyelerini karşılaştırarak Ferhâd karakteri ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

> "Nevâî olayları tamamen Ferhâd'ın kişiliği etrafında örmüştür…Emîr Husrev'in kullandığı motiften hareket ederek Ferhâd'ı Çin şehzadesi yapmıştır. Yalnız Emîr Hüsrev'in fağfur diye bahsettiği Çin hükümdarı Nevâî'de hakan olmuştur. Nevâî şehzade Ferhâd'a baş rolü vermekle Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in eserlerindeki Husrev'le ilgili birçok yan motifi eserinden çıkarmıştır."[791]

Alpay'ın yukarıdaki cümlesinden Emîr Hüsrev'in hikâyesinde Ferhâd'ı Çin fağfurunun oğlu olarak gösterdiği anlaşılmaktadır. Yalnız Emîr Hüsrev'in *Şîrîn u Husrev* hikâyesinde yer alan aşağıdaki beytinde Şîrîn'in Ferhâd'a soyu hakkında sorduğu soruya Ferhâd, Çin Hakanının soyundan olduğunu söylemektedir:

Men ender nisbet ez-hâkân-i Çîn-em
Be-gevher sâhib-i tâc u negîn-em[792]

Nizâmî'de hikâye Hürmüz'ün ihsanlar yapıp kurbanlar keserek Hüsrev adında bir oğlunun dünyaya gelmesi ve eğitim görmesiyle başlar. Nevâyî ise aynı şekilde hikâyeyi başlatır fakat kahramanları farklıdır. Nevâyî'de Çîn hakanı

[790] **A.e.**, s. 114.
[791] **A.e.** s. 47.
[792] Emîr Hüsrev-i Dihlevî, **Şîrîn u Husrev**, s. 150.

Allah'tan bir oğul istemektedir. Bu yolda ihsanlar yapan hakanın bir gün dileği kabul olur ve Ferhâd adında bir oğlu olur. Nevâyî'de hikâyenin ilk yarısı belli bir kısma kadar Ferhâd ile ilgili olaylar üzerinedir. Nevâyî'de hikâyenin devamı bazı noktalarda Nizâmî'nin hikâyesi ile ortak yönleri olsa da yine farklı vakalar ve sahneler içerir. Nevâyî'nin hikâyesinde Nizâmî'nin anlattığı hikâye ile ortak olan motifler ve sahneler şunlardır: Mihin Banu'nun Ermen ülkesinin hükümdarı olması ve yeğeni Şîrîn'in Ermen prensesi olması, Mihin Banu'nun Şîrîn'in aşkından haberdar olması, Ferhâd'ın Şîrîn'in kasrı etrafına bir nehir yolu yapması, Şîrîn'in Ferhâd'ı ziyarete gittiğinde atının ayağının kayması ve Ferhâd'ın ona yardım etmesi, Şîrîn ve sevdiğinin bezm meclisi ve orada bulunan on câriyesi, ressam Şâpûr'un bir aşkın başlaması için aracı olması, Şîrîn'in sevdiği kişiye mektup göndermesi, Hüsrev ve Ferhâd'ın münâzarası, Hüsrev'in Ferhâd'ı kıskanıp ortadan kaldırmak istemesi, Ferhâd'a Şîrîn'in yalan ölüm haberi verilmesi ve Ferhâd'ın bunu duyduğu anda ölmesi, Hüsrev'in oğlu Şîrûye'nin Şîrîn'e aşık olması ve onunla evlenmek istemesi, Şîrûye'nin Şîrîn'i elde etmesi için Hüsrev'i öldürmesi, Şîrîn'in nihayet sevdiği kişinin yanında ölmesi. Nevâyî'de Ferhâd (âşık) Şîrîn'in (mâşûk) timsalini aynada görür ve âşık olur. Nizâmî'de ise Şîrîn, Hüsrev'in timsalini Şâpûr'un çizdiği resimde görür ve âşık olur.

Nevâyî'nin hikâyesi bu ortak ve benzer noktalar dışında Nizâmî'nin hikâyesinden tamamen farklı olaylar ve sahneler içerir. Gönül Alpay, bu iki hikâyedeki ortak noktaların hikâyenin çatısını meydana getiren esas noktalar olduklarını ve bunalrın her iki hikâyede değişmediklerini ifade eder.[793]

Nevâyî'nin hikâyesinde Ferhad, Şirin, Husrev, Mihin Banu, Şapur, Büzürg Ümid, Şîrûye gibi şahsiyetlerin isimleri, Gülgûn, Şebdiz ve Ermen gibi hayvan ve yer isimleri Nizâmî'nin hikâyesi ile aynıdır. Bu karakterler ve isimler bu iki hikâyede ayrıca benzer fonksiyonlar içerirler.

[793]Alpay, **Ali Şîr Nevaî Ferhad ü Şirin: İnceleme-Metin**, s. 26.

Nevâyî'nin kaleme aldığı hikâyenin şahıs kadrosunu oluşturan bazı isimler ve karakterler Nizâmî'nin hikâyesinde bulunmaz. Bu isimler ve karakterlerin bazıları şunlardır: Çin Hakanı ve veziri Mülk-ârâ, ihtiyar kadın, Çin ülkesinin mimarı Ran, ressamı Mâni, taşcısı Karen, Süheylâ Hakîm, kendini Hızır olarak tanıtan ihtiyar, Sokrat, Mülk-ârâ'nın oğlu Behrâm.

Ayrıca Nizâmî'nin hikâyesinde bulunan, Hürmüz, Behrâm-ı Çûbîn, Meryem, Şeker-i İspahânî, Bârbed ve Nekîsâ gibi karakteler ve isimler Nevâyî'nin hikâyesinde bulunmamaktadır.

Nevâyî, eserinin sebeb-i telif ve hatime bölümlerinde Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Câmî'yi metheder ve Emîr Hüsrev ve Nizâmî'yi takip ettiğini bildirir. Nevâyî, aşağıdaki beyitlerde Nizâmî'nin el attığı şeye el atmanın kolay olmadığını ve onun şairlik gücü ve kabiliyeti sayesinde sözünde fazlasıyla hazine ve incilerin bulunduğunu söyler ve Nizâmî ile boy ölçüşebilmek için güçlü ve mahâretli şair olmanın önemli olduğunu dile getirir:

İmes âsân bu meydân içre turmak
Nizâmî pençesiga pençe urmak

Tutay kim kıldı öz çengini rence
Ni kim urdı anıng çengige pençe[794]

Nizâmî irdi andak pîl-i vâlâ
Ki çikti genç u gevher pîl-bâlâ

Kirek hem pîl irür bu nükte ma'lûm
Ki salgay pîl hortûmıga hortûm[795]

[794] **A.e.**, s. 98.
[795] **A.e.** s. 98.

Nevâyî'nin, kaynak hikâyedeki baş kahramanı değiştirmesi ve olayların şekline ve seyrine müdahale etmesi aslında aşka yönelik tasavvufî bakış açısından kaynaklanmıştır. Nevâyî, Nizâmî'ye göre eserine daha çok tasavvufî hava katmak istemiştir. Nevâyî'nin bu bakış açısı Ferhâd'ın karakterinde ve hikâyedeki bazı sahnelerde kendini göstermektedir. Nevâyî'nin hikâyesinde Sokrat'ın Ferhâd'a gerçek ve mecâzî aşk hakkında bilgi vermesi, Ferhâd'ın su kenarında iki rekât namaz kılması ve o sırada Hızır ile karşılaşması, Ferhâd'ın Mecnûn gibi derviş özellikleri taşıması, Hz. Süleyman gibi hayvanlarla dost olması, dağ, taş, güneş ile konuşması ve bütün kâinat ile bir olması ve diğer benzer noktalar onun bu hikâyede tasavvufî ve hakikî aşkı anlatmaya yönelik bir gâye güttüğünü göstermektedir.

3.4.2.2. Âhî Hasan Çelebi- Benli Hasan- (ö. 923/1517-18), ***Hüsrev ü Şîrîn*** **veya** ***Hikâyet-i Şîrîn ü Pervîz ve Rivâyet-i Gülgûn u Şebdîz.***

Hüsrev ü Şîrîn adıyla da anılan *Hikâyet-i Şîrîn ü Perviz ve Rivayet-i Gülgûn u Şebdîz,* Benli Hasan lakabıyla bilinen Âhî Hasan Çelebî'nin kaleme aldığı ilk eseridir. Aşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-şu'arâ* adlı tezkiresinde verdiği bilgiye göre Nakşibendî şeyhi Mahmûd Çelebi'nin Âhî'nin Peygamber'in mektubunu yırtan ateş-perest Hüsrev Pervîz'i öven bir eser yazmasını meşrû bulmadığı için Ahî bu eseri tamamlamaktan vazgeçmiştir.[796] Köksal'ın verdiği bilgiye göre Sehî, Ahî'nin ihmâlkârlığından dolayı eseri tamamlamadığını söylemiştir.[797]

[796]Filiz Kılıç, Aşık Çelebi, **Meşâ'irü'ş-şu'arâ**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018, s.166-167. https://ekitap.ktb.gov.tr (Erişim tarihi: 26.06.2023). Ayrıca bkz. Mustafa İsen, "Âhî, Benli Hasan", **TDVİA**, C. I, Diyanet Vakfı Neşriyatı, İstanbul, 1988, s. 527.
[797]Fatih Köksal, "ÂHÎ, Benli Hasan, Dilsiz Dânişmend", **Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ahi-benli-hasan-dilsiz-danismend, 31 Ekim 2024.

Latîfî, Ahî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesinin yarım kaldığı yer hakkında şu bilgileri aktarmıştır: "Kıssa-i merkûmeyi Şîrîn Ermen zemînden Medâyine teveccüh itdügi mahalle degin nazma getürmişlerdür ve zikr olan mahalde komışlardur."[798] Latîfî, Ahî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'indeki beyitleri diğer mesnevîsi olan *Hüsn ü Dil*'de kullandığını aşağıdaki cümlelerde zikretmiştir:

> "Âhir kitâb-ı merkûmun itmâmına fırsat el virmeyüp mevânîʿ-i kuyûddan tekmîle mecâl bulmayıcak külliyen zâyiʿ olmasun diyü ekser-i ebyâtın mahall ü münâsebetle Fettâhîden terceme itdükleri Kitâb-ı Hüsn ü Dile ilhâk itmişlerdür."[799]

Latîfî, Âhî'nin eserini Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'ine nazire olarak yazdığını söylemiştir.[800] Kartal'a göre, kaynaklarda ne kadar Âhî'nin Şeyhî'den nazire yazdığı söylense de eserde konu farklılıkları bulunmaktadır. Bu farklılıklardan biri Âhî'nin eserinde bazı mahalli unsurları işlemesidir.[801]

Tamamlanmamış eser hakkında bilgi veren Köksal, Millî Kütüphane, Yz. FB 471/2 ve Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi 18061/2 nüshalarından yola çıkarak eserin "mefâîlün mefâîlün feûlün" vezninde yazılmış toplam 662 beyitlik bir mesnevî olduğunu söyler.[802] Eserin mevcut nüshasına bakıldığında Âhî'nin hikâyedeki başlıkları Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'indeki tertip ile çalıştığı ve Nizâmî'ye nazaran konuları daha geniş anlattığı görülmektedir.

---

[798]Rıdvan Canım, **Latîfî, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2018, s. 143. (Çevrimiçi) www. kulturturizm. gov. tr http://ekitap. kulturturizm. gov.tr, 18 Mart 2024.

[799]**A.e.**, s. 143.

[800]**A.e.**, s. 141.

[801]Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî,** s. 425.

[802]Köksal, "ÂHÎ, Benli Hasan, Dilsiz Dânişmend", **Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, (Çevrimiçi).

3.4.2.3. Âzerî İbrahim Çelebi (ö. 993/1585), ***Hüsrev ü Şîrîn***

Azerî'nin "mef'ûlü mefâ'ilün fe'ûlün" vezninde yazdığı ve Sultan III. Murâd'a ithaf ettiği *Hüsrev ü Şîrîn (987/1579)* mesnevîsi 1684 beyitten oluşmaktadır.[803] Ülkü Çetinkaya, eserin 60 yapraktan oluşan nüshasının Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nde, TÖRÖK, O. 427 numara ile kayıtlı olduğunun bilgisini vermiştir.[804]

Âzerî ve Nizâmî'nin mesnevîlerinin isimleri ve konuları aynıdır. Âzerî, Nizâmî gibi Hüsrev ile Şîrîn'in aşk macerasını anlatır ve Ferhâd hikâyeye sonradan dahil olan erkek kahramandır. Âzerî'de Ferhâd, hem Nizâmî hem de Nevâyî'nin tavsîf ettikleri kahramanın özelliklerini taşımaktadır. Bu benzerliklerin yanı sıra Âzerî'nin eseri Nizâmî'nin eserine nazaran bazı farklılıklar da içerir. Muhtevadaki farklılıklara değinmeden önce bu iki şairin eserlerinin hacmine bakıldığında Âzerî'nin 1684 beyitten ve toplam 31 başlıktan oluşan mesnevîsinin[805] hacmi Nizâmî'nin 6500 beyitten ve toplam 138 başlıktan oluşan mesnevîsinden daha azdır. Nizâmî mesnevîsini mefâ'îlün mefâ'îlün feûlün vezniyle kaleme almıştır. Âzerî ise mesnevîsinde mef'ûlü mefâ'ilün fe'ûlün veznini kullanmıştır.

Nizâmî'de hikâye, Hürmüz'ün Allah'a duaları ve dilekleri sonucunda bir erkek çocuğunun dünyaya gelmesi, Hüsrev adını alması ve çocukluk yaşlarında eğitim almasıyla başlarken Âzerî'de hikâye Ermen hükümdarı Mehin Banu'nun çocuğunun olmaması ve çocuk sahibi olmak için Allah'a dua etmesi ve ihsanlar yapması ama yine çocuk sahibi olamamasıyla başlar. Mehin Banu sevdiği halası kızı Şîrîn'i çocuğu gibi görür ve Şîrîn'i kendi veliahdı yapar.[806] Aslında Âzerî,

---

[803]Ülkü Çetinkaya, "A Husrev ü Şîrîn by Âzerî", **İnternational Journal of Central Asian Studies**, volume 12, 2008, s. 84-101.
[804]**A.m.**, s. 87.
[805]Ülkü Çetinkaya, **Âzerî İbrahim Çelebi Husrev ü Şirin**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019., s. 86.
[806]**A.e**., s. 81.

Nizâmî'nin hikâyesinin başlangıcındaki olayların sırasını ve şeklini değiştirmiştir. Âzerî, Nizâmî'nin hikâyesinde Hüsrev'in dünyaya gelmesi, çocukluğu, eğitimi, gençliği, eğlence meclisi vs. konularından sonra gelen Mehin Banu, Şîrîn ve Şîrîn'in Hüsrev'in resmini görüp aşık olması konusunu bazı değişiklikler ve eklemelerle hikâyesinin başlangıcına almıştır. Âzerî, bunu yaparak Şîrîn'i bir âşık kadın kahramanı olarak hikâyenin merkezine almak istemiştir. Hatta hikâyesinde Hüsrev'in dünyaya gelmesinden, çocukluk ve gençlik döneminden ve eğitiminden hiç bahsetmemiştir. Âzerî'de hikâyenin devamı Nizâmî'nin hikâyesinin çatısını oluşturan bazı esas olayların benzeri ile devam eder. Fakat Âzerî, olayların akışı ve sıralamasında bazı küçük değişiklikler yapmıştır. Orijinal hikâyeye bazı küçük eklemeler yaptığı da görülür. Ayrıca Âzerî Nizâmî'nin hikâyesinde yer alan birçok olayı, sahneyi ve bazı kahramanları hikâyesinden çıkarmıştır. Meryem ve Şeker ile ilgili olaylar bu çıkartılan bölümler arasındadır.

Âzerî'nin hikâyesinde Şîrîn Bisütun Dağı'na Ferhâd'ı görmeye gider ve Ferhâd'a onu bu hale kimin düşürdüğünü sorar. O da kendisini bu derde Şîrîn'in düşürdüğünü, Şîrîn'in Hüsrev'i sevdiğini ve ona kavuşamayacağını anlatır. Bu sahne Nizâmî'de farklıdır ve Ferhâd, Şîrîn'den uzak Bisütun Dağı'nda Şîrîn'in taştan oyduğu timsaline derdini anlatır ve uzaktan Şîrîn'in kasrına bakarak aşk acısı çektiğini dile getirir. Âzerî'nin hikâyesinde Hüsrev Rum'a gider ve Rum Kayseri'nden Behrâm'ı ortadan kaldırmak için yardım ister. Fakat bu bölümde Nizâmî'nin hikâyesinde Hüsrev Rum Kayseri'nin kızı Meryem ile evlenir. Ancak Âzerî, hikâyesinde bu konuya yer vermemiştir. Âzerî'nin Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan ve hikâyeye eklediği bir başka sahne de Hüsrev'in Şîrîn'in resmini görüp ona aşık olması sahnesidir.

Âzerî, Nizâmî ile ortak çalıştığı Ferhâd'a Şîrîn'in ölüm haberinin verildiği bölüme ekleme yapmıştır. Âzerî'nin hikâyesinde Ferhâd'a Şîrîn'in ölüm haberini vermesi için hileyle bir kocakarıyı görevlendiren ve böylece Ferhâd'ın

ölümüne sebep olan Hüsrev sonradan pişman olur ve kocakarıyı öldürtür. Ferhâd'a Şîrîn'in ölüm haberini veren kişinin Hüsrev tarafından öldürtülmesi olayı Nizâmî'nin hikâyesinde bulunmamaktadır. Âzerî'nin hikâyesinde Hüsrev Ferhâd'ı kıskanıp Zindana hapsettirir. Âzerî'nin anlattığı bu olay Nevâyî'nin hikâyesi ile ortaktır. Fakat Nizâmî'nin hikâyesinde farklıdır. Nizâmî'de Ferhâd'ı kıskanan Hüsrev, onu Bisütun Dağı'nı delmeye mecbur eder.

Âzerî, Hz. Muhammed'den Hüsrev'e gelen İslâm'a davet mektubu bölümüne Nizâmî gibi hikâyesinde yer vermiştir ama Hüsrev'in mektubu okuduktan sonra onu yırtması ve Hz. Muhammed'e verdiği cevap bölümünü anlatmamıştır. Âzerî, bu bölümde Hüsrev'in mektuba verdiği cevabı edepten uzak bulduğu için şiirinde anlatmak istememiştir.

Âzerî, hikâyeyi Nizâmî'ye benzer bir şekilde bitirmiştir. Hüsrev, Şîrîn'de gözü olan kötü oğlu Şîrûye tarafından öldürülür. Şîrîn ise Hüsrev'in cenaze töreninde onun yanı başında hançerle kendini öldürür.

Âzerî'nin hikâyesindeki karakterler, yer ve hayvan isimleri Nizâmî'nin hikâyesindeki isimlerle aynıdır. Fakat Nizâmî'nin hikâyesinde bulunan Buzurg Ummîd, Meryem, Şeker-i İspahânî, Bârbed ve Nekîsâ gibi isimler Âzerî'nin hikâyesinde bulunmaz.

Nizâmî'nin mesnevîsinden farklı olarak Âzerî'nin mesnevîsinde hikâyenin anlatıldığı her bir bölümün sonunda bir kıt'aya yer verilmiştir ve bölümler arasında ara ara nasihat, pend ve hikmet başlıklarıyla yazılan bölümler bulunmaktadır.

Âzerî, aşağıdaki beyitlerde kendi şairlik yeteneğini övmektedir ve Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Câmî gibi usta şairlerin muâsırı olsalardı şiirini beğeneceklerini şöyle ifade etmektedir:

Sultân-ı sühanverân-ı dehrem
Makbûl-i güzîdegân-ı şehrem

Hem-'asrum olaydı ger Nizâmî
Bulmazdı bu vech ile nizâmı

Yâ Husrev-i Dihlevî mu'âsır
Olsaydı olurdı hâli zâhir[807]

***

Çalsam bu cihanda penc nevbet
Kursam bu bisât-ı bezm ü sohbet

Baş kaldura kabrden Nizâmî
Müştâk ola cür'asına Câmî[808]

3.4.2.4. İsmail Nâkâm (ö. 1324/1906), ***Ferhâd ü Şîrîn.***

Kadir Alper, XIX. yüzyıl Azerbaycan sahası şairi İsmail Nâkâm'ın Nizâmî'nin hamsesine nazire yapmak istediğini ve sadece üç mesnevî telif edebildiğini söyler. Bu mesnevîlerden biri 807 beyitten oluşan *Ferhâd ü Şîrîn* mesnevîsidir. Bu mesnevînin sonunda Farsça yazılmış 21 beyit bulunur. Alper'in verdiği bilgiye göre Nâkâm'ın *Ferhâd ü Şîrîn* mesnevîsinde Nizâmî'nin etkisi görülür.[809] Alper, Nâkâm'ın *Ferhâd ü Şîrîn*'i ile Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i arasındaki bazı farklı noktaları şöyle izah etmiştir:

[807]Çetinkaya, **Âzerî İbrahim Çelebi Husrev ü Şirin**, s. 148.
[808]**A.e.**, s. 259.
[809]Kadir Alper, "Nâkâm ve Ferhâd u Şîrîn Mesnevîsi", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 6, Sayı: 82, Kasım 2018, s. 462-521.

> "Eserlerinde Nizâmî'nin etkisi görülen şair, *Ferhâd ü Şîrîn*'i de aynı etkiyle kaleme almış; ancak eserine, yaşadığı çağın anlayışına uygun bir şekilde ana konuya bağlı olarak orijinal sahneler ilave etmiştir. Mesnevî kahramanları aynıdır. Mehinbânû, Şîrîn, Ferhâd ve Hüsrev hikâyenin değişmez kahramanlardır. Nâkâm, telif ettiği eserinde Ferhâd ve Şîrîn'i daha belirgin bir şekilde öne çıkarmış, özellikle Hüsrev'i daha geri planda işlemiştir".[810]

Aşağıda Nâkâm'ın *Ferhâd ü Şîrîn* mesnevîsi[811] ile Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinin kısaca mukayesesi yer almaktadır:

Nâkâm, Nizâmî'den farklı olarak eserine *Ferhâd ü Şîrîn* adını vermiştir. Hikâyenin isminden anlaşıldığı üzere Nâkâm, Nizâmî'den farklı olarak Ferhâd'ı hikâyenin merkezine almıştır ve sadece Ferhâd ile Şîrîn'in aşk hikâyesini çalışmak istemiştir. Nâkâm'ın 18 başlık ve 807 beyitten oluşan mesnevîsi Nizâmî'nin 138 başlık ve 6500 beyitlik mesnevîsinden daha kısadır. Nâkâm, bu eserini Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i ile aynı kalıpta yani "mefâ'îlün mefâ'îlün feûlün" vezniyle yazmıştır. Nâkâm'ın hikâyesinde, Nizâmî'nin hikâyesinden Ferhâd ile ilgili olan bölümler ve Mehînbânû ve Şîrîn ile ilgili olan olaylardan bazıları yer alır. Aslında Nâkâm, Ferhâd'ın Şîrîn'e karşı duyduğu aşkın macerasını seçip anlatarak sadece hikâye anlatmak istememiştir bunun vasıtasıyla mecâzî ve hakîkî aşka ve tasavvufa dair bir mesaj içeren konuyu çalışmak istemiştir. Hikâyeyi çok kısa tutmasının da sebeplerinden biri bu olabilir. Nâkâm, eserinin sebeb-i telif bölümünde Ferhâd ile Şîrîn ve Leylâ ile Mecnûn aşk hikâyeleri vasıtasıyla ilâhî ve gerçek aşktan bahsetmek istediğine işaret etmiştir.

O bir mahbûbdur bî-misl ü yektâ
Anın huddâmıdır Şîrîn ü Leylâ[812]

[810]Kadir Alper, **a.g.m.**, s. 462.
[811]Mutlu Melis Özgeriş, **Nâkâm Ferhâd u Şîrîn**, Ankara, Gece Kitaplığı Yay., 2021.

Nâkâm'ın hikâyesinde Nizâmî'nin hikâyesinde olan birçok bölüm bulunmaz. Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinin hikâye kısmı yaklaşık 115 başlığı ihtiva ederken Nâkâm'ın mesnevîsinde hikâye kısmı toplam 11 başlıktan oluşur. Nizâmî'nin mesnevîsinde hikâye Hüsrev odaklı başlar. Nâkâm ise hikâyeyi Ermen diyârının padişahı Mehinbanu, yeğeni ve velîahdı Şîrîn'in tavsîfi ile başlatır. Nâkâm'ın hikâyesinin devamında Mehinbanu'un vefatı, Şîrîn'in padişah olması ve Ferhâd'ın Şîrîn'i görüp âşık olması olayları yer almaktadır. Nâkâm, olay akışını ve tertibini kendi hikâyesine uygun bir şekilde düzenlemiştir ve Nizâmî'nin hikâyesindeki olaylardan seçmeler yapıp onları bir araya getirmiştir. Yalnız Nâkâm bunu yaparken sadece Nizâmî'nin hikâyesinde Ferhâd hikâyesinin çatısını oluşturan belli başlı olayları ortak çalışmıştır. Bunların dışında her bir başlığın muhtevasında küçük müdâhalelerde bulunmuştur. Nizâmî'deki bazı detayları çıkartıp bazı yeni detaylar eklemiştir.

Nâkâm'ın hikâyesinde Nizâmî'nin hikâyesi ile ortak olan olaylar ve motifler şunlardır: Mehinbanu'nun vefatı, Şîrîn'in tahta geçemsi ve Ferhâd'ın Şîrîn ile karşılaşması, Ferhâd'ın Şîrîn'in talebi üzerine kasrına sütü getirecek bir ırmak ve havuz yapması, Ferhâd'ın usta bir mimar olması, Ferhâd'ın aşkından Hüsrev'in haberdar olması ve Ferhâd'ı huzuruna çağırması, Hüsrev ve Ferhâd'ın münâzarası, Hüsrev'in Ferhâd'dan Bîsütûn Dağı'nı delmesini istemesi, Ferhâd'ın Bîsütûn Dağı'na Şîrîn'in timsalini resmetmesi ve o timsâl ile konuşup ağlaması, Şîrîn'in Bîsütûn Dağı'na gitmesi ve Ferhâd'ı görmesi, Şîrîn'in atının sakatlanması ve Ferhâd'ın ona yardım etmesi, Hüsrev'in Şîrîn'in Bîsütûn Dağı'na Ferhâd'ın yanına gittiğini öğrenmesi ve Ferhâd'ı hile ile öldürmesi, Şîrîn'in Ferhâd'ın yasını tutması ve ona mezar yapması.

Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan ve Nâkâm'ın hikâyesinde yer verdiği sahneler şunlardır: Şîrîn ve Ferhâd'ın ilk karşılaştıkları sahnede aşk ve muhabbet üzerine soru-cevap şeklinde konuşmaları, Hüsrev'in Ferhâd'ı huzuruna çağırdığı

[812]Özgeriş, **Nâkâm Ferhâd u Şîrîn**, s. 119.

bölümde Ferhâd'ın peşinden bilgili bir habercinin gitmesi ve onu Hüsrev'in yanına getirmek için ikna etmesi, Şîrîn'in Bîsütûn'a gidip Ferhâd'ı görme sahnesinde Şîrîn'in Türklerin şahı ve iyi bir at binicisi olarak tavsîf edilmesi, Yine bu bölümde Şîrîn ile Ferhâd'ın aşk, keder ve Hüsrev'in bu aşka mâni olması konuları üzerine konuşmaları, Şîrîn'in Bîsütûn Dağı'nda Ferhâd'ı alnından öpüp vedalaşması, Ferhâd'ın Şîrîn'i atıyla birlikte omuzlayıp kasrına götürdüğü sahnede atın tırnağını öpmesi, Ferhâd'a yas tutan Şîrîn'in onu kucaklayıp alnından öpmesi, Ferhâd'ın ölümü ve Şîrîn'in ona yas tuttuğu sahnenin detayları ve iki aşığın konuşmaları.

Nizâmî'nin hikâyesinde olan ve Nâkâm tarafından değiştirilen bazı sahneler ise şunlardır: Nâkâm'ın hikâyesinde Ferhâd'ın Şîrîn'in aşkı yüzünden harabata gitmesi ve orada bir sakî elinden aşk şarabı içmesi ve çöle gidip vahşi hayvanlarla gezdiğini anlatan "Ferhâdın 'Aşk-ı Şîrîne Giriftâr Oldugı ve 'Âşık-ı Şeydâ Olmakı 'Âlemde İştihâr Buldugı" başlığının muhtevâsı Nizâmî'de farklıdır. Nizâmî'nin hikâyesinde Şîrîn'in aşkından ve uzaklığından acı çeken Ferhâd ağlayarak dağlara ve çöllere sığınır, işi bırakır ve arkadaşlarından uzak gezer. Haftada bir Şîrîn'in misafiri olur ve sadece onun yüzünü görmekle yetinir. Sonrası yine çöllere düşer ve yine aşk acısıyla Şîrîn'in kasrına yakın süt havuzuna gelir ve tek yiyeceği olan o sütten içer. Nizâmî'nin hikâyesinde Şîrîn, Ferhâd'ı Bîsütûn Dağı'nda görünce ona bir bardak süt ikram eder. Nâkâm'ın hikâyesinde Şîrîn, Ferhâd'a bir kadeh süt ve sonrası bir kadeh şerbet ve sahnenin devamında Ferhâd'a şekerli bir kadeh daha ikram eder. Nizâmî'nin hikâyesinde Ferhâd, Şîrîn'in ölüm haberini duyunca toprağa düşüp ölür. Nâkâm'ın hikâyesinde Ferhâd, kanını akıtarak ölür.

Nâkâm'ın hikâyesinde şahıs kadrosunun sayısı Nizâmî'nin hikâyesinden daha azdır. Nâkâm'ın hikâyesinin şahsiyetleri ve tipleri Ferhâd, Şîrîn, Hüsrev, Mehînbânû, Ferhâd'a Şîrîn'in ölüm haberini veren kötü karakter Hannas, sâki,

peyk, casus ve peri-rû'dur.[813] Nizâmî'nin hikâyesinde Ferhâd'a Şîrîn'in ölüm haberini veren tip bir habercidir ve herhangi bir ismi yoktur.

Genel olarak bakılırsa Nâkâm, bir taraftan Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'indeki Ferhâd ile ilgili olan hikâyeyi esas almıştır. Diğer taraftan ise Nevâyî'nin *Ferhâd ü Şirin*'indeki hakikî aşk yolunda ilerleyen Ferhâd karakterini örnek alıp çalışmıştır.

Nâkâm'ın Nizâmî'yi örnek aldığını gösteren başka bir husus ise eserinde Nizâmî'den iktibas ettiği Farsça beyitlerin bulunmasıdır. Nâkâm, bu beyitlerin Nizâmî'den olduğunu ayrıca bildirmiştir:

Ne hoş irşâd kılmış bu kelâmı
'Aleyh-i rahmet-i Rahmân Nizâmî

Zamâne hud cuz în kârî nedâned
Ki endûhî dehed cânî sitâned

Çu kâr uftâde gerded bînevâyî
Der-û der-gîr-ed ez-her-sû belâyî

Be-her şâh-i gulî k'û der-zened çeng
Be-cây-i gul be-bâr-ed ber-ser-eş seng[814]

Türk edebiyatında Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsini örnek alarak eser oluşturan bazı şairler ve eserleri kendilerinden sonra bu konuda eser yazmak isteyen şairler için örnek olmuşlardır. Türk edebiyatında Nizâmî'nin *Hüsrev ü*

[813]Özgeriş, **Nâkâm Ferhâd u Şîrîn**, s. 48.
[814]**A.e.**, s. 165.

Şîrîn mesnevîsini örnek alan usta şairlerin mesnevîleri kaynak ittihaz edilerek yazılan eserler ile Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i arasındaki bazı benzerlikleri ve farklılıkları görebilmek için bu eserlerin bazılarının Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i ile kısaca mukayeseleri yapılmıştır.

3.4.2.5. Şâhî, Şehzâde Bâyezîd (ö. 969/1562), ***Ferhâdnâme.***

XVI. yüzyılda Kanûnî Sultan Süleyman'ın Hürrem'den olan oğlu Şehzâde Bâyezîd[815] Şâhî mahlasıyla Ali Şîr Nevâyî'nin *Ferhâd u Şîrîn* eserinin takibinde ve etkisinde *Ferhâd-nâme* eserini oluşturmuştur. "Fâ'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün" vezniyle yazılan ve 5075 beyitten oluşan eserde Farsça kelimeler daha çok kullanılmıştır.[816]Özcan, eseri incelediği doktora tezinde Ali Şîr Nevâyî'nin eserinde olduğu gibi Şahî'nin eserinin de başkahramanının Ferhâd olduğunu söylemiştir. Özcan'a göre Şâhî, Nevâyî'ye büyük ölçüde tabidir. Nevâyî'nin bakış açısını esas almıştır ve eserindeki kahraman kadrosu da Nevâyî'nin eseriyle ortak özelliklere sahiptir. Bu hususlar Şahî'nin Nevâyî kadar güçlü bir şair olamadığını göstermektedir.[817]

Şâhî, *Ferhâdnâme*'de Nizâmî'den bahsetmemiştir ve eserinin sebeb-i telif kısmında belirttiği gibi kardeşinin kendisinden Nevâyî'nin *Ferhâdnâme*'si gibi bir eser kaleme almasını istemesiyle bu eseri yazmıştır.[818] Şâhî'nin *Ferhâdnâme*'si ve Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i arasındaki en belirgin fark Şâhî'nin Ali Şîr Nevâyî gibi Ferhâd'ı hikâyenin merkezine almasıdır. Halbuki Nizâmî'de Ferhâd hikâyeye sonradan dahil olan karakterdir ve Hüsrev ile Şîrîn hikâyenin asıl kahramanlarıdır. Şâhî'nin 5075 beyitten oluşan *Ferhâdnâme*'si Nizâmî'nin 6500 beyitlik eserine karşılık hacimsiz bir eser sayılmaz. Nizâmî,

[815]Şerafettin Turan, "Bayezid, Şehzade", C. V, **TDVİA**, Diyanet Vakfı Neşriyatı, İstanbul, 1992, s. 230-231.
[816]Nurgül Özcan, "Şâhî'nin Ferhâdnâme'si (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora tezi), Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara, 2007.
[817]**A.t.**, s.301-303.
[818]**A.t.**, s, s. 370.

Hüsrev ü Şîrîn'i "mefâ'îlün mefâ'îlün feûlün" vezniyle yazmıştır. Şâhî'nin eserinde kullandığı vezin ise "fâ'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün" veznidir.

Şâhî'de hikâyenin ilk yarısı Nizâmî'nin hikâyesinden farklı olarak şu olaylar ile gelişir: Ferhâd'ın Çin Hakanının oğlu olarak dünyaya gelmesi, eğitim alması, inzivâya çekilmesi, babasının onun hâline çare araması, Ferhâd'ın Yunan ülkesine gitmesi, Süheylâ hakîm ve Hızır ile tanışması, karanlıklar vadisinde devle savaşması, Sokrat'ın yanına gitmesi, Ehremen ve Ejder ile savaşması, Ferhâd'ın İskender'in aynasında Şîrîn'i görmesi ve kendinden geçmesi, Ferhâd'ın ülkesine dönerken denize düşmesi ve kurtulması, gemide Sâbur ile tanışması. Şâhî'nin hikâyesinin ilk yarısında Nizâmî'nin hikâyesi ile benzer olan tek konu bir hükümdâr'ın Allah'a çocuğu olması için dua etmesi ve bir oğlunun dünyaya gelmesi konusudur.

Şâhî'nin hikâyesinin ikinci yarısında Nizâmî'nin hikâyesi ile bazı ortak motifler ve sahneler belirlemeye başlar. Şâhî ve Nizâmî'nin hikâyelerinde ortak olan noktalar şunlardır: Şîrîn'e hem Ferhâd'ın hem de Hüsrev'in âşık olması, Mihin Banu'nun Ermen ülkesinin hükümdarı olması ve Şîrîn'in Ermen prensesi olması, Şîrîn ile Ferhâd'ın karşılaşması, Şâpûr'un bir aşkın başlaması için aracı olması, Ferhâd'ın dağı delmesi, Ferhâd'ın Şîrîn'in kasrına ulaşacak kanal yolu açması, Şîrîn'in sevdiğine mektup göndermesi, Hüsrev'in hile yaparak Ferhâd'a Şîrîn'in yalan ölüm haberini vermesi için birisini bulması ve Ferhâd'ın bu haberi duyduktan sonra ölmesi, Hüsrev'in Şîrîn ile evlenmesi, Hz. Muhammed'in Hüsrev'e imânâ gelmesi için mektup göndermesi ve Hüsrev'in bu mektubu yırtması, Hüsrev'in Rum Kayseri'nin kızıyla evlenmesi sonucu dünyaya gelen Şîrûye isimli kötü oğlunun Şîrîn'e aşık olması ve Şîrîn ile evlenebilmek için babası Hüsrev'i öldürmesi, Şîrîn'in nihayet sevdiği kişinin yanında ölmesi.

Bu ortak noktalar dışında Nizâmî'nin hikâyesinde bulunan birçok başlık ve sahne Şâhî'de bulunmaz ve bu iki şairin hikâyeleri özellikle ilk yarıda büyük

farklılıklar içerir. Şâhî, hikâyeyi yazarken bazı küçük farklılıklarla büyük ölçüde Nevâyî'nin kaleme aldığı hikâyeyi takip etmiştir. Ancak hikâyenin sonuna doğru Şâhî, Nevâyî'nin hikâyesinde yer almayan ve Nizâmî'nin hikâyede çalıştığı bir başlığa yer vermiştir. Bu başlık Hz. Muhammed'in Hüsrev'e İslâm'a davet mektubu göndermesi ve Hüsrev'in bu mektubu yırtmasıyla ilgilidir.

Şâhî'nin hikâyesinde bazı kişi, mekân ve eşya isimleri Nizâmî'nin hikâyesinde bulunmaz. Çin Hakanı ve veziri Mülkârâ, Hüsrev'in veziri Büzürg Mihr, Ferhâd'ın ilk hocası hakîm-i hikmetdân ve ikinci hocası dilâver-i âlim, Yunan ülkesi, Yunan hükümdarı, Süheylâ Hakîm, Hızır, karanlıklar vadisi, Sokrat, Ehremen, Ejder, İskender'in aynası, Tevfik, Cezâyir korsanları, Hâmûn Dağı, ayyâr, acûze kadın, Süheyl-i Yemenî, mellâh. Şâhî ve Nizâmî'nin hikâyelerinde ortak olan isimler ise şunlardır: Ferhâd, Şîrîn, Hüsrev, Mehîn Bânû, Şâbur, Şîrûye, Gülgûn ve Şebdîz.[819]

3.4.2.6. Sâlim (1800'den sonra), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

Sâlim, *Hüsrev ü Şîrîn* eserini h. 1215 (1800) yılında kaleme almıştır.[820]Ârif Hikmet'in *Tezkire-yi Şuarâ*'sında şairin hayatı ve eseri hakkında kısa bir bilgi bulunmaktadır.[821] Sâlim'in *Hüsrev ü Şîrîn*'i 5000 beyitten oluşmaktadır ve aruzun "mef'ûlü mefâ'ilün fe'ûlün" vezniyle yazılmıştır.[822]Sâlim, sebeb-i telif bölümünde yer alan aşağıdaki beyitlerde Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesini daha önce çalıştığını fakat sözü uzattığını söylemiştir. Bu sebeple Şeyhî'nin kaleme aldığı hikâyeyi yeniden ve daha hülâsa yazacağını bildirmiştir:

---

[819]Nurgül Özcan, **a.g.t.**, s. 286.
[820]Ahmet Sevgi, "Sâlim'in Hüsrev ü Şîrîn'i Üzerine", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi**, sy. 17, 2007, s. 25-35.
[821]Mehmet Nuri Çınarcı, **Tezkiretü'ş-şu'arâ Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey (İnceleme-Metin)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları(e-kitap), Ankara, 2019, s. 61. (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64059,seyhulislam-arif-hikmet-bey-tezkiresi. 19.03.2024.
[822]Ahmet Sevgi, "Sâlim'in Hüsrev ü Şîrîn'i Üzerine", s. 25-35.

Etmişdi meger ki Şeyhî üstâd
Bu nâme-i pâki evvel inşâd

Lâkin ederek kelâmı tatvîl
İcâzdan eylemişdi tahvil

Kasd etdim anı yeniden ihyâ
Bir çâh-ı harâb gibi gûyâ[823]

Ayan, Sâlim ve Şeyhî'nin mesnevîlerini mukayese ederek şu bilgileri aktarmıştır:

> "Sâlim'in, Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinden bazı konuları aldığı ve bazılarını çıkardığı tespit edilmiştir. Sâlim'in, Şeyhî'nin sözü uzattığı düşüncesinde olduğu ortaya koyduğu eserden anlaşılmaktadır. Şair, bazı yerlerde Şeyhî'nin bir başlık altında verdiği konuları birkaç başlıkla anlatmıştır. Beşerî bir aşk hikâyesi olan *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinde, Sâlim, dinî, tasavvufî ve ahlakî konulara çok fazla değinmemiş, Nizâmî ve Şeyhî gibi konunun akışını keserek hikmetli sözler ve öğütler vermemiştir."[824]

Türk edebiyatında Hüsrev ü Şîrîn yazdıkları bilinen ancak eserlerine ulaşılmayan şairler ve eserleri şunlardır:

[823]Elif Ayan, "Sâlim Efendi'nin Husrev ü Şîrîn Mesnevîsi ve Türk Edebiyatında Husrev ü Şîrîn Mesnevîleri", (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, SBE, Ankara, 2010., s. 453.
[824]**A.t.**, s. 422.

3.4.2.7. Mu'îdî (XV. yüzyıl), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

Mu'îdî'nin babası Mu'îdzâde demekle meşhurdur.[825] Türkçe hamsesi vardır.[826] Kâtip Çelebi, *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsi yazdığını söylemiştir.[827]Bu eserin nüshasına henüz ulaşılmamıştır.

3.4.2.8. Sadrî (XV. yüzyıl), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

Iznikli Sadrî, II. Beyazıt devrinde yaşamıştır. Sehî Bey tezkiresinde *Hüsrev ü Şîrîn* tarzında birçok mesnevî söylediği kaydedilmiştir.[828]Kaynaklarda Sadrî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinin olduğu zikredilse de eserin nüshası henüz ele geçmemiştir.

3.4.2.9. Harîmî -Şehzâde Korkud- (ö. 919/1513), ***Ferhâd u Şîrîn.***

Harîmî mahlasını kullanan Şehzade Korkut II. Bayezid'in oğludur.[829]Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Harîmî mahlaslı *Ferhâd u Şîrîn* eserinin Harîmî'ye ait olabileceğini söylemiştir.[830]Eserin nüshasına henüz ulaşılmamıştır.

---

[825]Aysun Sungurhan, **Beyânî Tezkiretü'ş-Şu'arâ**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017 (e-kitap), s.190. (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55835,beyani-tezkiresipdf.pdf?0, 19 Mart 2024.
[826]**A.e.**, s.190; Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, C. I, (hazırlayanlar: Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.724.
[827]Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn, C. I**, s.704.
[828]Mustafa İsen, **Sehi Bey Tezkiresi: Heşt-Behişt**. Akçağ Yayınları. Ankara, 1998, s. 163.
[829]İsen, **Sehi Bey Tezkiresi: Heşt-Behişt**, s. 57; Feridun Emecen, "Şehzade Korkut", C. XXVI, **TDVİA, Diyanet Vakfı Yayınları**, Ankara, 2002, s. 205-207.
[830] Tahir, Bursalı Mehmet, **Osmanlı Müellifleri**, C. II, (hazırlayanlar: Fikri Yavuz, İsmail Özen), Yaylacık Matbaası, İstanbul 1972, s. 189.

3.4.2.10. Şânî (XVI. yüzyıl), ***Ferhâd u Şîrîn (Ferhadnâme).***

XVI. yüzyıl Kanûnî devri divan şairi olan Kastamonulu Şânî hakkında Latîfî şu cümleyi kullanmıştır: "*İttifâk ol zamânda Hikâyet-i şîrîni nazm idüp Ferhâd- nâme dirdi*".[831]Şairin bu eseri henüz ele geçmemiştir.

3.4.2.11. Efşancı (ö. 941-942/1534-35), ***Hüsrev ü Şîrîn?***

Efşancı hakkında Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü'ş-şu'arâ'*sında şu bilgiler yer almaktadır:

> "Adı Mehemmed Çelebi'dür Sultân Mehemmed devrinün evâhirinde zuhûr itmiş bir kâbil-vücûd imiş. Ekser-i ma'ârif ve hasâ'il-i hasane anda mevcûd imiş. Hüsn-i hatda dahı yed-i tûlâsı var imiş. Sür'atde bir mertebe imiş ki kitâb-ı *Husrev ü Şîrîn* ki yidi bin beytdür, bir gicede yazmış, irtesi Sultân Bâyezîd'e ithâf itmiş. Egerçi ba'zı yiri okınmaz imiş. Ammâ kesret-i kitâbetine gören istihsân u insâf itmiş."[832]

Meşâ'irü'ş-şu'arâ'da belirtildiği gibi Efşancı iyi bir hattat olduğu ve süratte iyi olduğu için bir gecede yedi bin beyitlik Hüsrev ü Şîrîn hikâyesini yazıp Sultan Bayezid'e sunmuştur. Âşık çelebi'nin şu ifadesi birçok araştırmacının Efşancı'yı Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd ü Şîrîn yazan Türk şairleri arasında değerlendirmelerine sebep olmuştur. Ancak Yazar'ın da doktora tezinde değindiği gibi[833]Âşık Çelebi'nin başta Efşancı'nın hattatlık becerisi üzerinde durması onun sadece eserin müstensihi olduğunu düşündürmektedir. Bu sebeple Efşancı'ya ait bir Hüsrev ü Şîrîn eserinden söz etmek şimdilik mümkün değildir.

---

[831]Rıdvan Canım**, Latîfî Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ**, s. 287.
[832]Filiz Kılıç, **Âşık Çelebi Meşâ'irü'ş-şu'arâ**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (e-kitap), 2018, s. 432. (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59036,asik-celebi-mesairus-suarapdf.pdf?0, 19 Mart 2024. Ayrıca bkz. Orhan Kemal Tavulçu, "Ahmed Rıdvan, Hüsrev ü Şirin, İnceleme-Metin", s.48.
[833]Yazar, "Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 313-314.

3.4.2.12. İmâmzâde Ahmed (ö. 977/1570), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

İmâm-zâde Ahmed hakkında Bursalı Mehmet Tahir *Osmanlı Müllifleri* adlı eserinde bilgi vermiştir. Bursalı İmâmzâde Ahmed İbni Mehmed Efendi, medrese müderrisliğiyle hayatını geçiren, şer'î ve Arabî ilimlere, tarih ve şiire vakıf bir şairmiş. Bursalı Mehmet Tahir, şairirn eserlerini sıralarken aralarında *Manzûme-i Hüsrev ü Şîrîn* adlı eserinin de adını vermiştir. Eserin nüshası henüz ele geçmemiştir.[834]

3.4.2.13. Diyarbakırlı Halîfe (ö. 980/1572), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

Ahdî tezkiresinde Halîfe'nin hamse sahibi bir şair olduğu ve mesnevî yazma konusunda Nizâmî'yi örnek aldığı bilgisi geçmektedir.[835]*Keşf-ü'z-zünûn*'da ise *Hüsrev ü Şîrîn* yazan şairler arasında Halîfe'nin ismi geçmiştir.[836]Şairin bu eserine henüz ulaşılmamıştır.

3.4.2.14. Fasîh Ahmed Dede (ö. 1111/1699), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

İstanbullu Fasîh Ahmed Dede XVII. yüzyıl divan şairidir. "Dukakin-zâde" ismiyle tanınır. Mevlevî şairleri arasında birinci sıralarda yer almıştır.[837] Arapça ve Farsçaya hâkim olan şair çoğunlukla rindâne ve âşıkâne gazellerinde başarılı olmuştur. Necâtî ve Fuzûlî gibi birçok şairin gazeline nazire yazmıştır.[838] *Osmanlı Müellifleri*'nde, şairin *Dîvân'*ı ve *Münâzarai Gül ü Mül*, *Münâzarai Şeb ü rûz*, *Mahmud ü Ayaz*, *Behişt âbâd*, *Tenbâgûnâme* adlı eserlerinin yanı sıra *Hüsrev ü Şîrîn* eserinin de adı geçmektedir.[839] Şairin *Hüsrev ü Şîrîn* yazdığı

---

[834]Tahir, Bursalı Mehmet, **Osmanlı Müellifleri**, C. III, (hazırlayan: İsmail Özen), Meral Yayınevi, Yaylacık matbaası, İstanbul 1975, s. 70.
[835]Solmaz, **Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı (İnceleme-Metin)**, s.149.
[836]Keşf. II. s. 585.
[837] **OM.**, II., s. 113.
[838]Mustafa Çıpan, "Fasîh Ahmed Dede", C. XII, **TDVİA**, İstanbul, 1995, s. 213-214.
[839]**OM.**, II., s. 114.

Sâlim tezkiresinde ayrıca kaydedilmiştir.[840]Kaynaklarda adı geçen *Hüsrev ü Şîrîn* nüshasına henüz ulaşılmamıştır.

Orhan Kemal Tavukçu, doktora tezinde, Hasan Kavruk'un *Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler* adlı eserini kaynak göstererek, yazarının kim olduğu ve hangi kaynağı esas alarak yazıldığı belli olmayan bir mensur *Hüsrev ü Şîrîn*'den bahsetmiştir. Tavukçu, bu mensur eserin nüshalarının İstanbul Arkeoloji Müzesi (ktb. 1026) ve Berlin Kraliyet Kütüphanesi (ktb. 248)'de bulunduklarını söylemiştir.[841]

İpekten'nin ansiklopedi maddesinde aktardığı bilgiye göre Nev'îzâde Atâyî'nin *Hilyetü'l-efkâr* adlı mesnevîsinin eksik bir nüshası, ilk defa Agâh Sırrı Levend tarafından ortaya çıkmıştır. Levend, sonradan üç eksik nüshası daha bulunan ve sadece münâcât ve na't gibi başlangıç bölümlerinin yer aldığı ve asıl metni içeren bölümlerin olmadığı bu mesnevînin Hüsrev ü Şîrîn konulu bir mesnevî olduğunu ve bazı küçük hikâye ve menkıbelerden oluştuğunu ileri sürmüştür.[842]

3.4.3. Leylâ vü Mecnûn Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Leylâ ile Mecnûn hikâyesi Klasik Türk edebiyatında geniş bir yer tutmaktadır. Klasik Türk edebiyatında müstakil herhangi bir Leylâ vü Mecnûn eseri yazılmadan önce XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'da Leylâ ve Mecnûn'un aşklarını konu alan hikâyeler yazılmıştır.[843] Bu asırlarda Leylâ ve

[840]Adnan İnce, **Sâlim Efendi, Tezkiretü'ş-Şu'arâ**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 551.
[841]Orhan Kemal Tavukçu, "Ahmed Rıdvan, Hüsrev ü Şirin, İnceleme-Metin", s. 55.
[842]Haluk İpekten, "Atâî, Nev'îzâde", **TDVİA**, s. 40-42.
[843]Kemal Yavuz, "Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri", s. 60.

Mecnûn konusunda yazılan hikâyeler genellikle bütün bir eserin içinde parçalar halindedir. Yavuz'un verdiği bilgiye göre Anadolu'da, Mevlânâ (ö. 672/1273) mesnevîsinde Leylâ ile Mecnûn konusunda küçük bir hikâyeye yer vermiştir. XIV. yüzyılda ise Leylâ ile Kays'ın aşk konusu Gülşehrî ve Aşık Paşa'nın eseserlerinde bölümler ve kısa hikâyeler şeklinde çalışılmıştır.[844]Levend ise Türk edebiyatında, Leylâ ve Mecnûn hikâyesinin ilk olarak Gülşehrî'nin (ö. 717/1317'den sonra) *Mantıku't-tayr*'ında ve Âşık Paşa'nın (ö. 733/1332) *Garîb-nâme*'sinde "temsilî hikâye" şeklinde işlendiğini söylemiştir.[845] Yavuz, Gülşehrî'nin *Mantıku't-tayr* adlı mesnevîsinin içinde yer alan "Dâsitân-ı Leylâ vü Mecnûn" başlığı altında Leylâ ile Mecnûn hikâyesini 78 beyitte anlattığını söyler ve bu hikâyenin tasavvufî mahiyette yazılan muhtevasından şu örnekleri verir: "Hikâyenin sonuna doğru Leylâ Mecnûn'u görmek için yola düşer. Mecnûn'un yanına varınca selâm verir ve Leylâ'nın kendisi olduğunu söyler. Mecnûn selâmını alırsa da Leylâ'yı tanımaz. Sonra da "Sen Leylâ isen benim gönlümdeki kim? Leylâ nasıl iki olabilir? Mecnûn yüz de olsa buna şaşılmaz, ancak sevgilinin iki olması büyük hatadır. Bu olmaz, sen de et, kemik ve kandan ibaretsin. Geçicisin. Benim sevgilim ise sonsuzdur. Gönlümde böyle bir Leylâ var" der. Artık Mecnûn'un Leylâ'sı Mevlâ olmuştur."[846] Yavuz, ayrıca Âşık Paşa'nın, Gülşehrî'den on üç yıl sonra yazdığı *Garib-nâme* adlı eserinin 8. bölümünün beşinci kıssasında 33 beyitlik bir Leylâ ve Mecnûn hikâyesi özetine yer verdiğini söyler.[847]

Türk edebiyatında XIV. yüzyıldan itibaren şairlerin Leylâ ve Mecnûn konusunda yazmaya başladıklarını ve Levend'in aşağıdaki listesine göre en çok XVI. yüzyılda olmasıyla beraber XIX. yüzyıla kadar Leylâ ve Mecnûn konusunun çalışılmaya devam ettiğini söylemek mümkündür.

---

[844]**A.m**., s. 60.
[845]Agâh Sırrı Levend, "Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten** ,1957, sy. 5, s. 105-113.
[846]Yavuz, "Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri", s. 60.
[847]**A.m.**, s. 60.

Levend'in Anadolu sahası ve bu sahanın dışında Leylâ ve Mecnûn hikâyesini bütün ayrıntılarıyla planlı olarak nazmeden şairler listesi aşağıdaki şekildedir:

Şâhidî (ö. 901/1496'dan sonra), Ahmed Paşa (ö. 901/1495), Çâkerî Sinân (ö. 900'den sonra/1495'ten sonra), Ali Şîr Nevâyî (ö. 906/1501), Bihiştî (ö. 917/1511-12 [?]), Hamdullah Hamdî (ö. 909/1503), Ahmed Rıdvân (ö. 935-945? /1528-1538?), Hayâtî, Necâtî (ö. 914/1508), Kadîmî (XVI. yüzyıl), Celîlî (ö. 977/1569), Sevdâî (XVI. yüzyıl), Hayâlî (ö. 929/1522), Hakîrî (XVI. yüzyıl), Fuzûlî (ö. 963/1555), Larendeli Hamdî (XVI. yüzyıl), Ârif Fethullah (ö. 969/1561), Sâlih Celâlzâde (ö. 973/1565), Diyarbakırlı Halîfe (ö. 980/1572), Halîlî (XVI. yüzyıl), Sinân Çelebi (XVI. yüzyıl), Mahvî (XVI. yüzyıl), Muhyî Çelebî (XVI. yüzyıl), Zamîrî (XVI. yüzyıl), Atâyî (XVI. yüzyıl), Fâizî (998/1590-1031/1622), Rıfatî (ö. 1080/1669), Örfî (ö. 1186/1772), Nâkâm (1839-1906).[848]

Levend, bu listedeki şairleri, eserleri elimizde bulunan şairler ve eserleri daha ele geçmemiş ama eski kaynaklarda "Leylâ ve Mecnûn" sahibi gösterilmiş olan şairler şeklinde iki ayrı grupta incelemiştir. Levend'in listesinde eserleri henüz ele geçmemiş olan şairler şunlardır: "Ahmed Paşa (ö. 901/1495), Çâkerî Sinân (ö. 900'den sonra/1495'ten sonra), Hayâtî, Necâtî (ö. 914/1508), Hayâlî (ö. 929/1522), Ârif Fethullah (ö. 969/1561), Halîlî (XVI. yüzyıl), Sinân Çelebi (XVI. yüzyıl), Mahvî (XVI. yüzyıl), Muhyî Çelebî (XVI. yüzyıl), Zamîrî (XVI. yüzyıl), Rıfatî (ö. 1080/1669)."

Ayrıca Levend'in listesinde olmayan ve Latifî tezkiresinde *Heft Peyker* vezninde *Leylâ vü Mecnûn* yazdığı bildirilen ve eseri henüz ele geçmeyen Karamanlı Figânî'nin de ismini burada zikretmek gerekir. Latifî, Karamanlı Figânî'nin eserlerinden şöyle bahsetmiştir: "*İskender-nâme'yi* Şe*hnâme bahrinde*

[848]Levend, "Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler", s. 105-113.

Hamse-i Nizâmî'den latîf ü ter terceme itmişdür. Ve Heft-peyker bahrinde Leylî vü Mecnûn dimişdür."[849]

Yavuz, Leylâ ve Mecnûn yazan Türk şairleri arasında Şahidî, Nevâyî, Hamdullah Hamdî, Ahmed Rıdvân, Fuzûlî ve Larendeli Hamdî'den Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undan faydalanan şairler olarak bahsetmiştir.[850]

Aşağıda, Klasik Türk edebiyatında, Osmanlı sahası ve Osmanlı sahası dışında, Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unu örnek alarak veya Nizâmî'nin etkisiyle Leylâ ve Mecnûn hikâyesini işleyen şairlerin eserlerini kaynak ittihaz ederek kendi eserlerini oluşturan şairler ve eserleri hakkında detaylı bilgiler ve bazı mukayeseler yer almaktadır. Bu eserler arasında tercüme niteliği taşıyan eserler "Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Leylâ vü Mecnûn'unun Tercümeleri Olarak Nitelendirilen Eserler" başlığı altında incelenmiştir.

3.4.3.1. Ali Şîr Nevâyî (ö. 906/1501), ***Leylâ vü Mecnûn***.

Nevâyî, hamsesinin üçüncü mesnevîsi olan *Leylâ vü Mecnûn* (889/1484)'u Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u ile aynı vezinde Doğu Türkçesi ile kaleme almıştır. Nizâmî'nin mukaddime ve hâtime bölümleriyle beraber 84 bölüm ve 4700 beyitten oluşan *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsine karşılık Nevâyî'nin mesnevîsi 3622 beyitten ve 38 bölümden meydana gelmiştir.[851] Nizâmî'de hikâye bölümü 53 başlıktan oluşmaktadır. Nevâyî'de ise hikâye bölümü 25 başlıktan ibarettir.

---

[849]Rıdvan Canım, **Latîfî; Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018, s.417. https://ekitap.ktb.gov.tr (Erişim tarihi: 15.04.2024)

[850]Yavuz, "Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri", s. 61-64.

[851]Yavuz, "Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri", s. 61.; Ülkü Çelik Şavk, **Ali Şîr Nevayi Leylî vü Mevnûn,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 21.

Nevâyî, *Hayretü'l-ebrâr* ve *Ferhâd u Şîrîn* mesnevîlerinde olduğu gibi *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin mukaddimesinde Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Câmî'yi iki ayrı başlıkta övmektedir. Nevâyî, söz gevherini tavsif ettiği ve devamında Nizâmî ve Emîr Hüsrev'i medhettiği başlıkta Nizâmî hakkında şunları söylemiştir:

Nazm ehlining efsahu-l-kelâmı
Söz dürriga muntazım Nizâmî

Ol Gence'de genç dek nihânî
Beş genç koyup velî nişânî

Her gencide sayrafî-yi idrâk
Hadsiz tapıban cevâhir-i pâk

Her cevheri mülkler harâcı
Şehlerning zîb ü ferr-i tâcı

Ma'nî düridin bu genç kısmı
Elfâz u 'ibâreti tılısmı

Ol kim kolı açsa âhenîn diz
Lîkin bu tılısm açarga 'âciz[852]

[852]Emîr Ali Şîr Nevâyî, **Hamse**, Hazırlayan: Abdu'l-gaffâr Beyânî, Afganistan Cumhuriyeti İlimler Akademisinin Neşri, Kâbil, 1369, s. 90.

Nevâyî, yine eserinin mukaddimesinde hikâyeye başlamadan önceki başlıkta Leylâ ile Mecnûn yazan şairlerden Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Süheylî'den şöyle bahsetmiştir:

Efsâneleri cihânda nâmî
Nazm eylep Hüsrev ü Nizâmî

Kim 'ışk sözin rivâyet eylep
Hem bu ikidin hikâyet eylep

Andak ki bolup demekke meyli
Nazm evcining ahteri Süheyli[853]

Nevâyî, eserinin hâtime bölümünde Farsça yazılan Leylâ ile Mecnûn hikâyesini Türklerin de faydalanabilmesi için Türkçe yazdığını şöyle anlatmıştır:

Çün Fârsî erdi nükte şevki
Azrak edi anda Türk şevki

Ol til bile nazm boldı melfûz
Kim Fârsî anglar oldı mahzûz

Men Türkçe başlaban rivâyet
Kıldım bu fesâneni hikâyet

Kim şöhreti çün cihânga tolgay
Türk eliğe dagı behre bolgay

[853] **A.e.**, s. 95.

Neçün ki bu kün cihânda etrâk
Köp-tür hoş-tab' u sâfî-idrâk[854]

Nevâyî'nin kaleme aldığı hikâyenin esasını Nizâmî'nin hikâyesi teşkil etmektedir. Nevâyî hikâyesinde Emîr Hüsrev'in motiflerinden de istifâde etmiştir. Aynı zamanda kendisine ait birçok yeni motifi hikâyeye eklemiştir. Nevâyî'nin diğer şairlerden aldığı motiflerde bazı değişiklikler yaptığı da görülmüştür.

Nevâyî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undaki karakterler, roller ve mekanlar çoğunlukla Nizâmî'nin hikâyesine benzerlik gösterir. Nevâyî, Nizâmî'nin hikâyesinde yer alan bazı bölümleri hikâyeden çıkarmıştır ve bazı olayların sırasını değiştirmiştir. Nizâmî'nin eserinde olan Mecnûn'un dayısı Selîm'in çöle Mecnûn'un yanına gitmesi, Selâm-ı Bağdâdî'nin Mecnûn'u görmeye gitmesi, İbn-i Selâm'ın ölümü, Mecnûn'un kargayla konuşması, Mecnûn'un yıldızlara yakarışı, Mecnûn'un ceylanları ve geyikleri serbest bırakması gibi başlıklar Nevâyî'nin eserinde bulunmamaktadır.

Nevâyî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı olaylar ve motiflerden bazıları şunlardır: Arap kabilesinin zengin olan emîrinin Allah'a duası sonucu bir oğlu olması ve ona Kays adı vermeleri, Kays ile Leylâ'nın mektepte tanışıp birbirlerine aşık olmaları, deliye dönen Kays'a "Mecnûn" adı vermeleri, Mecnûn'un çöllere düşmesi, İbn-i Selâm'ın Leylâ'yı görüp âşık olması ve onu istemesi, Leylâ'nın babasının İbn-i Selâm'a sabretmesi gerektiğini söylemesi, Babasının Mecnûn'u Ka'be'ye götürmesi ve Mecnûn'un Allah'a aşkını artırması için dua etmesi, Nevfel'in Mecnûn'la görüşmesi ve Leylâ'nın kabilesiyle savaşması, Leylâ ile Mecnûn'un mektuplaşmaları, babasının Mecnûn'u çölde arayıp bulması, Leylâ'nın İbn-i Selâm ile evlenmesi, İbn-i Selâm'ın hasta olması, Mecnûn'un ecd dağına gitmesi, Mecnûn'un vahşi hayvanlar ile dostluk etmesi,

[854] **A.e.**, s. 153.

Mecnûn'un annesi ve babasının ölümü, Leylâ'nın hastalanması ve annesine vasiyet etmesi ve ölmesi, Mecnûn ve Leylâ'nın bir arada defnedilmesi.

Nevâyî'nin Nizâmî'nin hikâyesindeki değiştirdiği bölümlerden bazıları şunlardır: "Nizâmî'nin hikâyesinde Kays'ın babası onu on yaşına gelince herhangi bir okula göndermektedir. Nevâyî'nin hikâyesinde Kays dört yaşına gelince okuması için ona bir üstat bulurlar. Leylâ'nın babası bu üstadın kabilesinde ulu ve zengin bir adamdır. Leylâ'nın babası kızını okutmak için evlerinden birini okul yapmıştır. Kays'ın kabilesinde okul olmadığı için babası onu bu okula gönderir. Nizâmî'de Mecnûn'un perişan haline çare bulmak için babası kabileyi toplayıp Leylâ'yı oğluna istemeye gider. Nevâyî'de ise bu durum farklı anlatılmıştır ve Mecnûn'un babası bunun çaresini ona zincir vurup eve hapsetmekte bulur. Nizâmî'nin hikâyesinde Mecnûn Leylâ'nın mezarı başında can verir. Nevâyî'de ise çadırda hasta yatan Leylâ'nın yanına gelen Mecnûn orada Leylâ ile beraber can verir."[855]

Nevâyî, hikâyenin bazı bölümlerinde Nizâmî ve Emîr Hüsrev'den bazı parçaları almıştır ve kendi motiflerini de ekleyerek olayı biraz farklı anlatmıştır. Örneğin Nevfel ile ilgili bölümde Nevfel'in Mecnûn'a rastlaması ve ona Leylâ'yı alacağını vâdetmesi, Nevfel'in Leylâ'nın kabilesine haber göndermesi ve sonunda kabileye savaş açması parçaları Nizâmî'den, Leylâ'nın öldürülmesine karar verilmesi ve Mecnûn'un ısrarı neticesinde Nevfel'in savaştan vazgeçmesi parçaları Emîr Hüsrev'den alınmıştır. Babası tarafından öldürüleceğini Leylâ'nın Mecnûn'a rüyasında söylemesi, Leylâ'nın kabilesinin Nevfel'le savaştan sonra başka yere göçmesi parçaları ise Nevâyî'nin kendisinin bu bölüme eklediği parçalardır.

[855]Nevâyî, **Hamse**, s. 83-155; Ülkü Çelik Şavk, **Ali Şîr Nevayi Leylî vü Mevnûn,** s. 21-23., Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi,** s. 133-147.

Nevâyî'nin hikâyesinde Mecnûn'un çobandan aldığı koyun postunu giyip Leylâ'nın bulunduğu yere gitmesi motifi ilk defa Câmî'nin hikâyesinde geçmiştir.

Nevâyî'nin hikâyeye eklediği birçok yeni motif ve detay bulunur. Bu eklenen motiflerden ve detaylardan bazıları şunlardır: Leylâ'nın babasının sinirlenip Mecnûn'u babasına şikâyet etmesiyle babasının Mecnûn'u zincire vurup eve hapsetmesi, kızını isteyen Nevfel'e Leylâ'nın babasının kızının nişanlı olduğunu üzülerek söylemesi, Mecnûn'a rüyasında babası tarafından öldürüleceğini Leylâ'nın haber vermesi, Leylâ'nın kabilesinin başka yere göçmesi, babasının Mecnûn'un boynuna ip takarak eve getirmesi, Zifaf gecesi Nevfel'in kızının Mecnûn'a başkasını sevdiğini söylemesi ve Mecnûn'un bunu hoşgörü ile karşılaması ve sonra çıkıp gitmesi, bunu gören Nevfel'in onları öldürmek istemesi ama aşkın kudretinden şaşırması, Leylâ'yı İbn-i Selâm ile evlendirince Leylâ'nın kendini öldürmesi için zehirli kılıç hazırlaması, hafakan hastalığı olan İbn-i Selâm'ın nikahtan sonra eli Leylâ'nın eline değince yere yıkılması ve öldüğünü düşünerek onu başka eve götürmeleri, Mecnûn'un annesi ve babasının ölümünü rüyasında görmesi, annesi ve babasının mezarı başındayken Mecnûn'un "hâtif"ten Leylâ'nın hastalandığını duyması ve Leylâ'nın evine koşması, Mecnûn'un Leylâ hasta yatarken annesine vasiyet ettiği sırada yanına gelmesi ve birbirlerine bakışarak bir anda can vermeleri.[856]

3.4.3.2. Bihiştî Ahmed Sinân Çelebî (ö. 917/1511-12 [?]), ***Leylâ vü Mecnûn.***

Bihiştî, *Leylâ vü Mecnûn* (912/1506) mesnevîsini Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u ile aynı vezinde kaleme almıştır ve eserini II. Bayezid'e ithaf etmiştir.[857] Mesnevînin beyit sayısı Nizâmî'nin 4700 beyitlik *Leylâ vü Mecnûn*'a

[856]Çelik Şavk, **Ali Şîr Nevayi Leylî vü Mevnûn**, s. 21-23. Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi,** s. 133-147.
[857]Hasan Aksoy, "Bihiştî Ahmed Sinan Çelebî", **TDVİA**, C. VI, İstanbul, 1992, s. 144-145.

nazaran daha azdır ve toplam 1995 beyitten[858] oluşmaktadır. Aygün'ün transkripsiyonunu hazırladığı eser mukaddimme ile beraber toplam 26 başlıktan meydana gelmiştir.[859] Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u ise mukaddime ile beraber toplam 84 başlıktan ibarettir. Nizâmî, *Leylâ vü Mecnûn*'un mukaddimesini toplam 30 başlık ile epey geniş çalışmıştır. Bihiştî ise mukaddimeyi toplam 9 başlık ile daha kısa çalışmıştır. Bihiştî'nin mukaddimesi sadece klasik mesnevî giriş düzenini oluşturan besmele, tevhîd, münâcât, na't, mîrâciye, medhiye ve sebeb-i telif bölümleriyle yazılmışken Nizâmî'deki mukaddime bu bölümlerin yanı sıra nasihat, geçmişlerini anma ve bazı ahlakî konuları da içermektedir.

Bihiştî, *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin sebeb-i telif bölümünde daha önce Leylâ ile Mecnûn hikâyesini çalışan Nizâmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî ve Câmî gibi büyük üstâdlardan bahsetmiştir ve onlar karşısında tevazu ile kendi aczini dile getirmiştir. Devamında bu usta şairlerin örnek alınmasıyla işin kolaylaşacağını şöyle ifade etmiştir:

Sâbıkda egerçi-kim üç üstâd
Bu kasr-ı refî'e urdı bünyâd

Sultân-ı sühan-verân Nizâmî
Hem Hüsrev-i Dehlevî vü Câmî

Anlar variken kim ola mi'mâr
Lâyık bu ki 'acz olına izhâr

Ammâ çün ola nümûne üstâd
Ehline olur yesîr bünyâd[860]

[858]Zeynel Abidin Aygün, "Behiştî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora tezi), Çukurova Üniversitesi, SBE, Adana, 1999, s. 205.
[859]**A.t.**, s. 234-236.
[860]**A.t.,** s. 256.

Bihiştî, mesnevîsinin hâtime bölümünde yeni bir tarz icat ettiğini ancak usta şairler ile yan yana yürüyemediği yani onların seviyesine ulaşamadığı için izlerinden gittiğini ve onları takip ettiğini söylemiştir:

El urdı bu nazma üç yegâne
Üç-kerre dinildi bu fesâne

Elfâzı fasih ü ma'nî-i hûb
Sarf oldı olınca üçi mergûb
…
Bu tarz-ı cedîdi itdüm îcâd
Makbul ola tâ olınca mî'âd

Hem-pâ olamadugumı gördüm
Pes izlerine yüzümi sürdüm
…
Ben kanda vü kanda ol üç üstâd
Kıl ruhların ilâhî sen şâd[861]

Bihiştî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin hikâye bölümü toplam 15 başlıktan oluşmaktadır ve Nizâmî'nin 53 başlık ile anlatılan hikâye bölümünden daha kısadır. Bihiştî'nin kaleme aldığı hikâyede Nizâmî'nin hikâyesindeki çatıyı oluşturan bazı olaylar genel hatlarıyla çalışılmıştır. Kays ile Leylâ'nın aşklarından herkesin haberdar olması ve iki aşığın birbirinden ayrı kalmaları, Kays'ın (Mecnûn'un) kendinden geçmiş bir âşık olarak tavsif edilmesi, Mecnûn'un babasının kabilenin büyükleriyle Leylâ'yı istemeye gitmesi, Mecnûn'un Leylâ'nın hayaliyle konuşup şikayette bulunması, Mecnûn'un babası

[861] **A.t.,** s. 411-412.

tarafından nasihat edilmesi ve Kâbe'ye götürülmesi, Nevfel'in Leylâ'nın kabilesi ile savaşması, Mecnûn ve Leylâ'nın mektuplaşmaları, Mecnûn ve Leylâ'nın bir mezarda gömülmeleri gibi olaylar her iki eserde de mevcuttur.

Bihiştî'nin hikâyesi Nizâmî'de teferruât ve detaylar ile işlenen hikâyeye göre daha kısa ve özet bir şekilde çalışılmıştır. Nizâmî'de olan çoğu sahneler, motifler ve kısa hikâyeler Bihiştî'de bulunmamaktadır. Bihiştî, Nizâmî'nin çalıştığı birçok başlığı hikâyeden çıkarmıştır ve bazen Nizâmî'de çalışılan birkaç başlığı bir başlıkta özetlemiştir. Özellikle Bihiştî'nin hikâyedeki başlıkları Nizâmî'deki tertiple vermemesi ve karşık bir şekilde çalışması dikkat çekmektedir.

Bihiştî'nin hikâyesinde başlıklar çoğunlukla Nizâmî'nin hikâyesindeki başlıklara benzerlik gösterir. Yalnız "Âgâh-Şuden-i Şerîf ez-Ahvâl-i Harîf-i Za'îf" ile "Reften-i Şerîf be-Tarîk-i Risâlet ber-Pîş-i Mecnûn ve Mükâleme-i İşân" adlı başlıklar Nizâmî'de bulunmamaktadır. Bihiştî'deki başlıklar Nizâmî'deki başlıklara göre daha uzun verilmiştir. Ayrıca Bihiştî, Nizâmî ile ortak çalıştığı konu başlıklarını bazen değiştirmiştir. Örneğin Nizâmî'nin hikâyesinde "Reften-i Mecnûn be-Nezâre-i Leylî" başlığı Bihiştî'nin hikâyesinde "Sıfat-ı Rûz-i Pîrûz ve Bezm Ârâsten-i Dü Şem'-i Meclis-efrûz" şeklinde farklı verilmiştir. Bihiştî'nin başlık verme tarzı Câmî'ye kısmen benzerlik gösterir. Ayrıca Bihiştî hikâyenin sonunu Câmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesine benzer bir şekilde çalışmıştır. Hem Câmî'de hem de Bihiştî'de Leylâ, Mecnûn'un ölüm haberini aldıktan sonra ölür. Nizâmî'de bu olay ters anlatılmıştır.

Bihiştî'nin Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı olayları ve motifleri ayrıca değiştirdiği de görülür. Nizâmî'nin hikâyesinin başlangıcında Âmirî kabilesinin zengin ve bilinen emîri çocuk sahibi olmak ister ve dileğinin kabul olmsı için ihsanlar yapar. Duaları sonucu Allah ona güzel bir oğul verir ve ismini Kays koyarlar. Bihiştî ise hikâyeye Âmirî kabilesinin yakışıklı, zengin, hünerli ve şair bir genci olan Kays'ı tanıtarak giriş yapmaktadır. Nizâmî'nin hikâyesinde Leylâ ile Mecnûn mektepte birbirini görüp âşık olurken Bihiştî'nin hikâyesinde Kays

bir gün gezmeye çıkarken Leylâ'yı görür ve birbirine âşık olurlar. Nizâmî, Mecnûn'un Leylâ'yı görmeye gitmesi bölümünde Mecnûn'un Leylâ'nın çadırına kadar gittiğini ve onu çadırın içinde oturduğu halde gördüğünü söyler. Bihiştî'de bu bölüm farklı anlatılmıştır. Mecnûn, Leylâ ile buluşur ve onunla zaman geçirir. Nizâmî'nin hikâyesinde böyle bir yakınlaşmadan söz edilmez.

Aygün'ün tez çalışmasına göre Bihiştî'yi Nizâmî'den ayıran farklılıklardan bazıları ise şunlardır: Leylâ ve Mecnûn'un Şerif ve Kerime'nin yardımlarıyla Şerif'in çadırında bir araya gelmeleri, Mecnûn'un bir servi gibi cansız görünmesi ve başına kuşların yuva yapacağı kadar saçlarının dağınık ve perîşan olması, Mecnûn'un kucağındaki âhû ile birlikte ölmesi, Mecnûn'un ölümünü haber alan Leylâ'nın son nefesini vermesi.[862]Şerif ve Kerime karakterleri ve Mecnûn'a yaptıkları yardım Nizâmî'nin hikâyesinde bulunmamaktadır. Nizâmî'nin hikâyesinde önce Leylâ aşk kederinden ve ayrılık acısından zayıflar ve ölür. Leylâ'nın ölüm haberini duyan Mecnûn ise onun mezarı başında ağlamaktan ve fazla gam kederden Leylâ'nın toprağına sarılarak can verir. Ölen Mecnûn'un etrafını onunla dost olan vahşi hayvanlar çevirir.

Bihiştî'nin hikâyesinde Nizâmî'nin hikâyesinde olan birçok karakter bulunmamaktadır. Bihiştî, Nizâmî'ye nazaran hikâyesinde daha az karaktere yer vermiştir. Bihiştî'nin hikâyesinde Nizâmî'de olmayan bazı karakterler mevcuttur. Aygün, Bihiştî tarafından hikâyeye eklenen bu karakterlerin Kerime, Şerif, Kâbe'de bir ehl-i Kâmil ve ulak olduklarını tespit etmiştir.

Bihiştî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı bazı konuları ve detayları daha geniş anlattığı görülür. Aygün, Bihiştî'de daha geniş çalışılan detaylardan yaz mevsimi tasviri ve Ka'be'yi ziyaret konularını örnek vermiştir.[863] Bihiştî de Nizâmî gibi hikâyeyi tasavvufî bakış açısıyla kaleme almıştır. Leylâ ve Mecnûn yazanlar arasında Bihiştî tasavvufu ön planda tutan şairlerdendir ve hikâyesinde Mecnûn bir yerden sonra Leylâ'yı unutur hale gelir çünkü mecâzî aşkı İlâhî aşka

[862]**A.t.,** s. 205-213.
[863]**A.t.,** s. 206.

dönüşmüştür. Aygün'e göre daha az motifin ayrıntılı tasvirlerle işlenmesi ve tasavvufî yönünün belirgin olması Bihiştî'nin eserini diğer mesnevîlerden ayıran hususlardır. [864]

Bihiştî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u ile Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u arasındaki irtibat genel olarak değerlendirilirse Bihiştî'nin Nizâmî'deki hikâyenin çatısını ve bazı esas olayları koruduğu halde çıkarmalar, ilaveler, genişletmeler ve bazı değiştirmeler yaparak daha kısa ve kısmen yenilikler içeren bir eser ortaya koymaya çalıştığı söylenebilir.

3.4.3.3. Hamdullâh Hamdî (ö. 909/1503), ***Leylâ vü Mecnûn.***

Hamdullâh Hamdî, *Leylâ vü Mecnûn* (905/1499-1500)[865] mesnevîsini Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u vezninde değil de *Hüsrev ü Şîrîn*'i vezninde "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla kaleme almıştır. Hamdullâh Hamdî'nin mesnevîsi Nizâmî'nin 4700 beyitlik *Leylâ vü Mecnûn*'una karşılık 4080 beyitten meydana gelmiştir. Hamdî, Nizâmî'den farklı olarak mesnevîsinde gazel ve kasideye de yer vermiştir. Öztürk, Hamdî'nin eserinde mesnevî nazım biçimi haricinde 16 tane gazel ve bir kasidenin bulunduğunu söyler.[866] Hamdullâh Hamdî, gazellerde 8 farklı vezin kullanmıştır, kasideyi ise "mef'ûlü mefâ'ilün fe'ûlün" vezniyle yazmıştır.[867]

Yavuz, Hamdullâh Hamdî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinde daha çok Hâtifî'nin tesirinde olduğunu ve Nizâmî'nin eserini de örnek aldığını

---

[864]Aygün, "Behiştî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora tezi), s. 207.
[865]Zülfü Güler, "Hamdullah Hamdî, Leylâ vü Mecnûn (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum, 1982; Tuncay Öztürk, "Hamdullah Hamdî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevîsi (bağlamsal dizin ve işlevsel sözlük)", (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, SBE, 2020, s. 113.
[866]Tuncay Öztürk, **a.g.t.**, s. 113.
[867]Güler Doğan Averbek, M. Uğur Derman, **Hamdullah Hamdî: Leylâ vü Mecnûn (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2020. s. 25, (e-kitap), http://ekitap.yek.gov.tr/urun/leyla-vu-mecnun_722.aspx. 17.12.2024.

söylemiştir.[868]Öztürk ise Hamdî'nin eserini yazarken Nizâmî'nin eserini temel aldığını ifade etmiştir.[869] Averbek, Hamdullâh Hamdî'nin başta Nizâmî'nin versiyonuna bağlı kaldığını ve Hâtifî ile az oranda Câmî'den de istifade ettiğini söylemiştir. Ayrıca Hamdî'nin aşağıdaki beyitlerini örnek vererek şairin anlatı bağlamında Câmî ve Hâtifî'den, ima yoluyla da Nizâmî'den bahsettiğini bildirmişttir.[870]

Dür-i efsâneye viren nizâmı
Bu tertîb üzre nazm itdi kelâmı[871]
…
Kitâb-ı Hâtifîden bu hikâyet
Bu üslûb üzre olındı rivâyet[872]
…
İçür kanı bu câna Câmî denlü
Urursan yâre ur endâmı denlü[873]

Hamdullâh Hamdî'nin *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesinin başlangıcı Nizâmî'deki hikâyenin başlangıcına benzerlik gösterir. Kays'ın babası bir oğul sahibi olabilmesi için Allah'a dua etmektedir. Hamdî'nin hikayesinde Kays'ın büyüyüp okula gitmesi ve okulda Leylâ ile tanışması bölümü yine Nizâmî'deki hikâyeye benzemektedir. Fakat Hamdî hikâyenin başlangıcında Hâtifî'de geçen bazı motifleri de hikâyeye eklemiştir. Örneğin bebekken ağlayan Kays'ı bir gün bir güzel kız kucağına alır ve Kays susar ve bunu görenler onun büyüdüğünde âşık olacağını söylerler. Veya Kays sünnet edilir ve ona düğünler düzenlenir.

[868]Kemal Yavuz, "Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri", s. 61.
[869]Öztürk, "Hamdullah Hamdî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevîsi (bağlamsal dizin ve işlevsel sözlük)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 225.
[870]Averbek, Derman, **Hamdullah Hamdî: Leylâ vü Mecnûn (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)**, s. 26.
[871]**A.e.**, s. 83.
[872]**A.e.,** s. 189.
[873]**A.e.,** s. 335.

Hamdullâh Hamdî, hikâyesinde Leylâ'nın mektepten alınması, Mecnûn'un deliye dönmesi ve her fırsatta bir yol bulup Leylâ'yı görmeye gitmesi bölümlerinde ayrıca Nizâmî'deki hikâyeyi esas almıştır. Nizâmî'de Mecnûn, Leylâ'yı uzaktan görüp ona şiir söylemek için her gün Leylâ'nın ve kabilesinin yaşadığı "Necd" dağına gider. Ancak bu bölümlerde yine Hamdî Hâtifî'de görülen motiflerden de istifade etmiştir. Mecnûn'un Leylâ ile görüşmek bahanesiyle kör dilenci kılığında Leylâ'nın çadırına girmesi motifi Hâtifî'de de geçmektedir.

Hamdullâh Hamdî, hikâyesindeki motiflerin sıralanışını Nizâmî'ye nazaran biraz farklı çalışmıştır. Örneğin Nizâmî'de hikâyenin ilk bölümlerinde Kays'a "Mecnûn" lakabı arkadaşları tarafından Leylâ ile okul arkadaşlığı döneminde verilir. Hamdullâh Hamdî'nin hikâyesinde ise Kays çöllere düştükten sonra herkes ona "Mecnûn" demeye başlar.

Hamdullâh Hamdî ve Nizâmî'nin hikâyelerinde ortak motiflerden bazıları şunlardır: Babasının Mecnûn'u Kâbe'ye götürmesi, Mecnûn'un babasının Leylâ'yı Mecnun için istemeye gitmesi, İbn-i Selâm'ın Leylâ'yı görüp âşık olması, Leylâ'nın kabilesinden olan Şıhne'nin Mecnûn'u öldürmek istemesi, Nevfel'in Mecnûn için Leylâ'nın kabilesiyle savaşması, Mecnûn'un bir yaşlı kadının yardımıyla esir kılığında Leylâ'nın çadırına gitmesi ve taşlanması, Mecnûn'un hayvanları avcının elinden kurtarması, Leylâ'nın İbn-i Selâm ile evlenmesi, Leylâ ve Mecnûn'un birbirleriyle mektuplaşmaları, Mecnûn'un babasıyla vedalaşması ve babasının vefat etmesi, Mecnûn'un dayısı Selîm'in çöle Mecnûn'un yanına gitmesi, Selâm-ı Bağdâdî'nin Mecnûn'u görmeye gitmesi, İbn-i Selâm'ın ölümü, Leylâ'nın sonbaharda hastalanıp ölmesi, Mecnûn'un Leylâ'nın mezarı başında ölmesi.

Hamdullâh Hamdî'nin hikâyesinde çalıştığı Zeyd'in Mecnûn'u İbn-i Selâm'ın ölümünden haberdar etmesi, Zeyd'in Leylâ'nın öldüğünü Mecnûn'a

haber vermesi, Zeyd ile Zeyneb'in hikâyesi ve Zeyd'in rüyasında Mecnûn ve Leylâ'yı cennette görmesi konuları Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin bazı nüshalarında bulunur. Ancak bu tez çalışmasında esas alınan Destgerdî'nin hazırladığı metinde bu bölümler "şair-i ilhâkî" tarafından ilâve edilen parçalar olarak gösterilmiştir.

Hamdullâh Hamdî, diğer şairlerin motiflerinden ayrıca faydalanmıştır. Hamdî'nin hikâyesinde Leylâ'yı istemeye gittiklerinde Mecnûn'un köpeği görüp ayağına kapanması, babasının Mecnûn'u iyileşmesi için şeyhin yanına götürmesi, Nevfel'in Leylâ'ya âşık olması ve Mecnûn için hazırlattığı zehirli şerbeti kendisinin yanlışlıkla içip ölmesi, rakibin kılıçla Mecnûn'a saldırması motifleri ilk defa Hâtifî'de görülmüştür. Leylâ'nın fakirlere yemek dağıtması ve Mecnûn'un çanağını kırması motifi ise ilk defa Câmî'de görülmüştür. Leylâ'dan kan alındığı için Mecnûn'un yeninden kan akması motifi diğer şairlerde bulunmamaktadır ve ilk defa Hamdullâh Hamdî tarafından hikâyeye eklenmiştir.

Kays, Leylâ, Mecnûn'un babası ve annesi, Leylâ'nın babası ve annesi, Nevfel, İbni Selâm, Selîm-i Âmirî, Selâm-ı Bağdâdî, Zeyd, Şıhne ve dilenci kadın karakterleri Hamdullâh Hamdî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unda da aynı Nizâmî'nin hikâyesinde olduğu şekilde ve hemen hemen benzer fonksiyonlarla yer almaktaddır.

Öztürk, doktora tez çalışmasında bazı beyit örneklerinden yola çıkarak Hamdullâh Hamdî'nin mesnevîsinde Nizâmî'nin beyitlerine benzer bazı beyitlerin bulunduğunu hatta bu beyitlerde tercüme havasının sezildiğini söyler. Öztürk, 50'ye yakın bu benzer beyitlerin çoğunluğunun bölüm başlıklarının

altındaki ilk birkaç beyit ve bölüm sonlarında bulunan beyitler olduğunu bildirir.[874]Öztürk'ün verdiği örneklerden birkaçı aşağıda yer almaktadır:

Nizâmî:
Feryâd zi-bî-kesî ne re'y est
K'âhir kes-i bî-kesân Hudây est[875]

Hamdullâh Hamdî:
Bu bi̯-keslikden efg̱ān ne revādur
Kesi bi̯-keslerüñ luṭf-ı Ḫudā'dur[876]

Nizâmî:
Dihkân-i fasîh-i Pârsî-zâd
Ez-hâl-i Arab çunîn kuned yâd[877]

Hamdullâh Hamdî:
Suḥan-gūy u fasi̯ḥ ü pārsi̯-zād
'Arab ḥālin bu resme iyledi yād[878]

Öztürk'ün işaret ettiği bu beyit beyit tercümelerin yanında Hamdullâh Hamdî'nin Nizâmî'den büyük oranda meâlen çevirdiği beyitler de mevcuttur. Bu husus Hamdullâh Hamdî'nin mesnevîsine kısmen telif-tercüme özelliği de kazandırmaktadır.

[874]Tuncay Öztürk, "Hamdullah Hamdî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevîsi (bağlamsal dizin ve işlevsel sözlük)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 220.
[875]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 406.
[876]Tuncay Öztürk, **a.g.t.**, s. 218.
[877]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 387.
[878]Tuncay Öztürk, **a.g.t.**, s. 215. Ayrıca bkz. Mehmed Hamdullah b. Akşemseddin Koleksiyon Hamdi Çelebi, **Leylâ ve Mecnûn**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya / 03901-002, s. 273a.

Hamdullâh Hamdî'nin Nizâmî gibi hikâyede tasavvufî bir görüş ortaya koymak istediği anlaşılmaktadır. Hamdî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'unda aynı Nizâmî'de olduğu gibi maddî ve mecâzî aşkın ulvî ve ilâhî bir aşka dönüşmesi söz konusudur. Hem Nizâmî'de hem de Hamdullâh Hamdî'de Kays, kendinden geçmiş benliği aradan kalkmış bir ârif kimliğini taşır. Abdelmaksoud, tez çalışmasında Hamdullâh Hamdî'nin hikâyesindeki şahıs kadrosunu incelediği bölümde Kays hakkında şu bilgilere yer vermiştir:

> "Leylâ'ya çok yaklaştığı halde bir türlü vuslat gerçekleşmez. Leylâ'nın kocası öldükten sonra onları ayıracak bir şey kalmaz. Fakat bu sefer kendisine gelen Leylâ'yı tanımaz olur. Zirâ Mecnûn mecâzî aşktan ilâhî aşka ulaşmıştır. Nizâmî'deki aynı derviş tipli bir kişi olup zaman zaman yaşadıklarına isyan etmesine rağmen ıstırap çekmeyi tercih eder ve hiçbir zaman aktif olamaz."[879]

Hamdullâh Hamdî'nin ortaya koyduğu hikâyeye genel olarak bakıldığında hikâyenin muhtevasında ve başlıkların sıralanışında büyük ölçüde Nizâmî'ye tâbi kaldığı görülmektedir. Ancak Hamdî'yi Nizâmî'den ayıran noktalar onun kaynak hikâyeye bazı ilâveler yapması, bazı motiflerin yerini ve şeklini değiştirmesi ve hikâyede bazı yorumlamalara yer vermesidir. Tekin, Osmanlı toplumunun ahlak anlayışı, gelenek ve inanışları ile beslenmiş bazı prensiplerin Hamdullâh Hamdî'nin hikâyeyi yorumlarken hareket noktaları olduğunu söylemiştir.[880]

3.4.3.4. Celîlî (ö. 977/1569), ***Leylâ vü Mecnûn.***

Celîlî, *Hüsrev ü Şîrîn*'den sonra ikinci mesnevîsi olan *Leylâ vü Mecnûn*'u h. 919 (m. 1514) yılında kaleme almıştır ve eserini Yavuz Sultan Selim'e ithaf

[879]Belal Saber Mohamed Abdelmaksoud, "Leylâ ile Mecnûn Mesnevîsinin Arap, Fars ve Türk Edebiyatı'nda Ele Alınış Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri.", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, SBE, 2004., s. 183-184.
[880]Gönül Alpay Tekin, **Leylâ ve Mecnûn Makaleler**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2018, s. 19.

etmiştir. Nizâmî'nin 4700 beyitlik *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsine karşılık Celîlî'nin mesnevîsi 2132 beyitten oluşmaktadır. Celîlî, mesnevîsini Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u ile aynı vezinde kaleme almıştır. [881]

Celîlî, mesnevîsinin mukaddimesinde Acem diyarında her bir usta şairin hamsesinin olduğunu söylemiştir ve Anadolu'da Acem üslûbu olan hamse yazma konusunda ilk tescillenen şair olma isteğini şöyle dile getirmiştir:

İklim-i 'Acemde her bir üstâd
Çün eyledi Penc Genc bünyâd

Bu Rûmda hem ben olam evvel
Üslûb-ı 'Acem iden müseccel[882]

Celîlî, ayrıca aşağıdaki beyitlerde Emîr Hüsrev'in takdirini alacağı yeni tarzda bir eser ortaya koyamak istediğini şöyle ifade etmiştir:

İtdüm gam-ı dil rivâyetin nazm
Leylî Mecnûn hikâyetin nazm

Ol nazm serîrin eyleyem nev
Tahsîn diye ana rûh-ı Husrev

Tarz-ı sühanı mücedded idem
Müşgîn rakamı zeberced idem
…
İki lugat üzre şiʿr-i zîbâ

[881]Şevkiye Kazan Nas, **Celîlî Leylâ vü Mecnûn**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (e-kitap), 2018, s. 32, (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58919,celili-leyla-vu-mecnunpdf.pdf?019. 26 Mart 2024.
[882]**A.e.**, s. 53.

Bir hûba iki libâs-ı dîbâ

…

Bu nâme hem oldı zâde-i tabʿ

Bir gonca-i leb-güşâde-i tabʿ[883]

Celîlî, *Leylâ vü Mecnûn*'da, Nizâmî, Emîr Hüsrev, Câmî, Hâtifî ve Nevâyî'yi övmüştür. Nizâmî ve Câmî'yi taklit etmediğini ve kendi yeteneğiyle eserini ortaya koyduğunu şu beyitlerde açıklamıştır:

Kullâb-ı sühan ki meŝnevîdür

Bâzûm anı çekmede kavîdür

Sanman beni hûşe-çîn-i Câmî

Yâ cur'a-keş-i mey-i Nizâmî[884]

Celîlî, eserin sonunda Nizâmî'yi şöyle methetmiştir:

Ol dürc-i güher-feşân-ı ma'nî

Gencîne-güşâ-yı Gence ya'nî

Münşî-i sâhîfe-i girâmî

Bahr-i güher-i sühan Nizâmî

Nâzil olup ana şi'r dîni

Bahr-i sühanun olur emîni

San şi'r ana vahy-i âsumândur

[883]**A.e**, s. 53.
[884]**A.e.**, s. 167.

Peygam-ber-i âhirü'z-zamândur

Kilk-i sühan oldı ana barmak
Kim safha-i mâhı eyledi şak

Çün hâmesi oldı nazm-perver
Barmakdan akıtdı âb-ı kevser[885]

Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unda hikâye bölümünde 53 başlık bulunur. Celîlî'de ise hikâye kısmı toplam 25 başlıktan meydana gelmiştir.[886]Celîlî, bazen Nizâmî'de iki ayrı başlıkta çalışılan konuları bir başlık altında anlatmıştır. Nizâmî'nin hikâyesinde yer alan Mecnûn'un dayısı Selîm-i Âmirî'nin Mecnûn'u görmek için çöle gitmesi, Selâm-ı Bağdâdî'nin Mecnûn ile tanışması, Mecnûn'un yıldızlara yakarışı ve Mecnûn'un annesinin vefat etmesi olayları ve kahramanların dilinden anlatılan bazı temsîlî hikâyeler Celîlî'de bulunmamaktadır. Celîlî, Leylâ vü Mecnûn yazan birçok Türk şairin aksine Nizâmî'nin hikâyesine şair-i ilhâkî tarafından eklenen ve çoğunlukla Zeyd ve Zeynep ile ilgili olan bölümleri çalışmamıştır.

Celîlî, Nizâmî'nin hikâyesini esas alarak eserini oluşturmuştur. Yalnız hikâyesinin bazı yerlerinde daha çok Hâtifî ve kısmen de Emîr Hüsrev, Câmî ve Hâmdullah Hamdî'nin motiflerinden istifade etmiştir. Celîlî, aldığı motiflerin bazılarını değiştirmiştir. Celîlî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı bazı bölümlerde ilâveler ve genişletmeler yaptığı da görülür. Örneğin Celîlî, babasının Mecnûn'u Ka'be'ye götürdüğü bölümde Mecnûn'un deve üzerinde Ka'be'ye giderken kum, rüzgâr, çöl dikeni ve deveye derdini anlatıp ağlaması parçasını eklemiştir. Veya Nizâmî'de Mecnûn'un karga ile konuşması bölümünün devamına Mecnûn'un baykuş ile konuşma sahnesini ilâve etmiştir. Celîlî, Nizâmî'deki birçok konuyu

[885]**A.e.**, s. 164.
[886]Arzu Atik, "Celîlî'nin Leylâ vü Mecnûn'u ve Nizâmî'nin Leylâ vü Mecnûn'u ile Karşılaştırma", (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2009, s. 56-67.

genişleterek anlatmıştır ve bunu yaparken güzel tasvîrlere ve tavsiflere yer vermiştir. Örneğin babasının Mecnûn'u nasihat ettiği bölümde Celîlî, Nizâmî'den daha geniş bir şekilde Mecnûn'un babasının düştüğü perişân durumu onun dilinden anlatmaktadır. Veya Celîlî'de Nevfel ile Leylâ'nın kabilesi arasındaki savaş sahnesinin Nizâmî'dekine göre daha uzun ve detaylı tasvîr edilmesi dikkat çekmektedir.

Celîlî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı bölümlerde ve motiflerde eklediği küçük detaylar ve değiştirdiği noktalardan bazıları şunlardır: Nevfel ve Mecnûn'un tanışması bölümünde Nevfel'in de bir güzeli sevdiği için Mecnûn'a acıması, Leylâ'nın Mecnûn'un gazellerini okuyan adamın ağzını incilerle doldurması, Mecnûn'un babasının hasta yattığını duyunca onun yanına gitmesi, babasının ölümüne yas tutan Mecnûn'un annesi Mecnûn'a yeni elbise giydirip onu babasının makamına oturtması, Mecnûn'a Leylâ'nın evlendiğini cadıya benzeyen bir yaşlı kadının haber vermesi, Mecnûn'un ceylanı kurtarması için avcıya kolundaki la'l taşını vermesi.

Başlıklarda genellikle hikâyeyi doğrudan anlatmaya geçen Nizâmî'den farklı olarak Celîlî, çoğu başlıkta ilk olarak bazı tasvîrler ve benzetmeler ile konuya giriş yapmaktadır. Bu tasvîrler gece, sabah, ay ve mevsimlerin tasvîrinden ibarettir. Celîlî'nin hikâyenin girişinde Kays ve Leylâ'nın mektepteyken birbirlerine duydukları aşkı ve sevgilinin güzelliğini elif, cim, dal harfleriyle tasvîr etmesi ve yine Mecnûn'un babasının onu sevgili yerine ilme âşık olması konusunda nasihat ettiği bölümde lam, sin, mim, sad harfleriyle yaptığı bazı benzetmeler dikkat çekmektedir.

Celîlî, kullandığı bazı ortrak motiflerin yanısıra kendiliğinden bazı yeni motifleri ve parçaları ayrıca hikâyeye eklemiştir. Örnek olarak "Mecnûn'un başına kuşların yuva yapması" motifini ilk defa Celîlî hikâyesinde kullanmıştır ve sonraları Leylâ vü Mecnûn yazan birçok Türk şair bu motiften faydalanmıştır.

3.4.3.5. Sevdâ'î (XVI. yüzyıl), ***Leylâ ile Mecnûn (Kıssa-i Leylî Birle Mecnûn)***

Levend'in verdiği bilgiye göre bu eserden ilk kez Gibb, *A History of Ottoman Poetry* eserinin II. cildinin 173. sayfasında bahsetmiştir.[887] Sevdâ'î'nin *Leylî ile Mecnûn* (920/1514) mesnevîsinin beyit ve başlık sayısı Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undan daha azdır ve eser toplam 1252 beyitten ve mukaddime ile beraber 43 başlıktan oluşmaktadır. Eserde 7 gazel ve bir murabba bulunur. Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'uyla aynı vezinde kaleme alınmıştır.[888]Sevdâ'î, eserin sebeb-i telif bölümünde irfân ehliyle bir gün sohbete oturduğunu ve onların ona bir sır açtıklarını ve ondan Leylâ ile Mecnûn hikâyesini bu yerde "Acemî" bilmedikleri için Türkçe yazmasını istediklerini anlatır.[889] Sevdâ'î, sebeb-i telifte kendisinden önce bu hikâyeyi kaleme alan hiçbir şairden bahsetmemiştir.[890]Bayak, Sevdâ'î'nin eserini oluştururken başvurduğu kaynaklar hakkında şu bilgileri vermiştir:

> "Şairin eserini kaleme alırken genel olarak Nizâmî'nin tertibini takip etmekle beraber daha çok Hâtifî'nin eserini esas aldığı görülmektedir. Sevdâ'î'nin bu eseri ile Hatîfî'nin eseri arasında gerek motif gerekse konuya yaklaşım ve ele alış açısından önemli bir benzerlik görülmektedir. Sevdâ'î, Hâtifî'nin konuya eklediği 13 motiften 9'unu eserine almıştır."[891]

[887]Levend, "Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler", s. 109.
[888]Cemal Bayak, **Sevda'î Leylâ ile Mecnûn (Kıssa-i Leylî Birle Mecnûn)**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (e-kitap), 2019, s. 7. (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67693,sevda39i-leyla-ile-mecnun. 27 Mart 2024.
[889]**A.e.,** s. 47.
[890]**A.e.,** s. 11.
[891]**A.e.,** s. 11.

Sevdâî ve Nizâmî'nin hikâyelerinin genel anlamda karşılaştırılması neticesinde şu noktalar tespit edilmiştir:[892] Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unda hikâye kısmı toplam 53 başlıktan oluşurken Sevdâî'de hikâye kısmı 38 başlıktan meydana gelmektedir. Sevdâî, hikâye bölümünde yaklaşık 11 başlığı Nizâmî ile ortak çalışmıştır. Yalnız Sevdâî, bazı başlıklarda Nizâmî ile benzer olayları çalışsa da başlıkları farklı vermiştir. Sevdâî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı başlıkların muhtevasına bakıldığında onun muhtevada az oranda Nizâmî'yi ve büyük oranda Hâtifî'yi takip ettiği hatta Hâtifî'den ve Nizâmî'den sayısı az da olsa bazı beyitleri tercüme ettiği görülmüştür. Bu tercüme edilen beyitlerden bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

Nizâmî:
Z'în reh ki ne-ber-kârâr-i hîş-em
Dânî ne-be-ihtiyâr-i hîş-em[893]

Sevdâî:
Yok elde benüm hiç ihtiyârum
'Akl u dil ü sabr u yâ karârum[894]

Hâtifî:
Mecnûn be-cevâb-i ân hired-ver
Ez-durc-i dehân feşând gevher[895]

Sevdâî:
Mecnûn be-cevâb-ı ân hüner-ver
Ez-dürc-i dehân tökdi şekker[896]

[892]Bu mukayesede kullanılan kaynak için bkz. Cemal Bayak, **Sevda'î Leylâ ile Mecnûn (Kıssa-i Leylî Birle Mecnûn)**.
[893]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 355.
[894]Bayak, **Sevda'î Leylâ ile Mecnûn (Kıssa-i Leylî Birle Mecnûn),** s. 71.
[895]Hâtifî, **Leylâ vü Mecnûn,** Kütahya Vahid Paşa Nüshası, nr. 1608, vr. 33b.

Sevdâî'de hikâyedeki başlıkların ve olayların sıralanışı Nizâmî'nin hikâyesine nazarn bazı farklılıklar içerir. Örneğin Nizâmî'de Mecnûn'un babasının Leylâ'yı istemeye gitmesi başlığı Mecnûn'un babasının Mecnûn'u nasihat etmesi başlığından önce verilmiştir. Ancak bu durum Sevdâî'de terstir. Sevdâî, hikâyenin girişinde Leylâ ve Mecnûn'un birbirine âşık olmaları ve bu yüzden düştükleri durumu toplam 8 başlıkta anlatmak istemiştir. Bu bölümde Nizâmî'den farklı olarak Hâtifî'ye benzer bir şekilde Leylâ'nın âşık olma ve aşk acısı çekmesi ve Leylâ'nın annesinin bu meseleden haberdar olması hikâyesini Mecnûn'un âşık olma hikâyesi kadar kapsamlı çalışmıştır. Nizâmî'de Leylâ ve Mecnûn'un bibirlerine ilk âşık olma olayları sadece 4 başlık altında işlenmiştir. Nizâmî, bu başlıklarda Mecnûn'un ahvalini daha da öne çıkarmıştır. Sevdâî'nin mesnevîsinin hikâye bölümünde 4 adet "Şi'r-i Leylî" ve 3 adet "Şi'r-i Mecnûn" başlığı bulunur. Bu başlıkların benzeri Nizâmî ve Hâtifî'nin eserlerinde görülmemektedir.

Sevdâî, Nizâmî'de olan birçok detayı ve başlığı çalışmamıştır ve hikâyesindeki bazı motiflerde ve olaylarda Nizâmî yerine Hâtifî'yi örnek almıştır. Nizâmî'nin hikâyesinde olan ve Sevdâî'nin hikâyesine almadığı detaylardan ve başlıklardan bazıları şunlardır: Mecnûn'u babasının Kâbe'ye götürmesi, Mecnûn'un Allah'ın huzuruna ve yıldızlara yakarışı, Mecnûn'un dayısı Selîm-i Âmirî'nin Mecnûn'u görmeye gitmesi, Selâm-ı Bağdâdî'nin Mecnûn'la tanışması, Mecnûn'un annesiyle ve babasıyla görüşme sahneleri ve sonrası onların ölüm haberlerini alması.

Hâtifî ve Nizâmî'nin hikayelerinde olmayan ve sadece Sevdâî'nin çalıştığı dikkat çeken başlıklardan Leylâ'nın kabilesiyle kışlığa gitmesi ve Mecnûn'un çeşmede Leylâ ile karşılaşması başlıklarıdır. Sevdâî, Hâtifî ve Nizâmî dışında hikâyesindeki birkaç motifi Câmî, Emîr Hüsrev, Celîlî ve Hamdullah Hamdî'den almıştır.

---

[896]Cemal Bayak, **a.g.e.,** s. 71.

Sevdâî, eserine kattığı bazı farklılıklar yanında kısmen Nizâmî'den ve büyük ölçüde Hâtifî'den faydalanmıştır ve bu iki şaire göre hikâyeyi daha kısa ve özet bir şekilde çalışmıştır.

3.4.3.6. Tebrizli Hakîrî (XV.- XVI. yüzyıl), ***Leylâ vü Mecnûn.***

Hakîrî'nin *Leylâ vü Mecnûn* (931/1525) mesnevîsi 2150 beyitten oluşmaktadır. Eser Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undan farklı olarak "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezniyle yazılmıştır.[897]Turan, Hakîrî'nin mesnevîsinin Azerî, Anadolu ve kısmen Çağatay sahası dil özelliklerini taşıdığını söylemiştir.[898]

Hakîrî, mesnevîsinin mukaddimesinde Leylâ vü Mecnûn hikâyesini ilk Nizâmî'nin çalıştığını ve Emîr Hüsrev'in ise Nizâmî'yi örnek alarak bu hikâyeyi yazdığını ve ardından Hâtifî'nin hikâyeyi işlediğini söylemiştir. Kendisinin de bu hikâyeyi Türkçe yazacağını aşağıdaki beyitlerde şöyle bildirmiştir:

İki nazm ıssı bunı seyreyleye
Hem Nizâmî rahmetu'llahı 'aleyh

Husrev andın nazm kıldı nâmei
Virdiler pes Hâtifîne hâmeni

Hâtifî dah nazmitdi bi't-tamâm
Hoş müretteb itdi ol şîrîn-kelâm

Şimdi men bîçâre-hâl ü nâtüvân
'Âciz ü ser-geşte dûr ez hânümân

[897]Zikri Turan, "Mecnun (u) Leyla Hakiri transkripsiyon ve dil incelemesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988, s. 2-4.
[898]**A.t.**, s. 4.

Himmetini anlarun ‘azmiderem
Türk dilince üşbunı nazmiderem[899]

Hâkîrî’nin hikâyesinin bazı yerlerinde gazeller bulunur. Hâkîrî, hikâyesinde genel olarak hem Nizâmî hem de Hâtifî’deki planı takip etmiştir. Fakat Hâtifî’nin versiyonuna daha çok yönelmiştir. Çoğunlukla motifleri Hâtifî’den alırken ara ara Nizâmî ve Hâtifî’nin motiflerini birleştirmiştir. Bazen de aldığı motiflere eklemeler yaparak ve olayların ve motiflerin sıralanışını değiştirerek kendi planını ortaya koymak istemiştir. Örneğin Hakîrî’nin hikâyesinde babası Mecnûn’u iyileşmesi için hem Ka’be’ye götürür hem de Mecnûn Ka’be’de bir âbide aşkının artması için dua etmesini ister. Ka’be ve âbid motifleri hem Nizâmî’de hem de Hâtifî’de bulunur.

Hâtifî ve Nizâmî’de olmayan ve Hakîrî’nin hikâyeye eklediği bazı motifler şunlardır: Gezintiye çıkan Leylâ’yı Mecnûn’un görmesi ve ona yaklaşmak için çobandan koyun postu istemesi (bu motif ilk defa Câmî’de ve Türk şairlerden Nevâyî’de geçer), çobanın koyunu kesip derisini Mecnûn’a vermesi, Leylâ’nın Mecnûn’u dizi üstünde okşaması ve yüzüne gül suyu serpmesi, İbn-i Selâm’ın oğlunun Leylâ’nın resmini yaptırması ve o resme âşık olması. Leylâ’nın Mecnûn’u deveye bindirip şehre götürmesi, Ölen Leylâ’nın Mecnûn’a görünmesi ve ona gül atması.

Hakîrî, Leylâ’nın halka yemek dağıtması ve Mecnûn’un kâse ile Leylâ’nın yanına gitmesi ve Leylâ’nın Mecnûn’un kasesini kırması motifini Câmî’den almıştır. Mecnûn’un başına kuşların yuva yapması motifini Celîlî’den almıştır.

Hakîrî’nin Nizâmî ile ortak çalıştığı motiflerden bazıları şunlardır: Mecnûn’un babasının Allah’tan bir oğul istemesi ve bunun gerçekleşmesi, Leylâ ve Mecnûn’un mektepte birbirine âşık olmaları, Kays’ın Leylâ’nın aşkından

[899] **A.t**., s. 61. Ayrıca bkz. Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 225.

çöllere düşmesi, babasının Mecnûn'u şifa bulması için Ka'beye götürmesi, Mecnûn'un Kâbe'de aşkının artması için dua etmesi, Mecnûn'un babasının Leylâ'yı istemeye gitmesi, Mecnûn'un çöllerde vahşi hayvanlarla haşir neşir olması, Nevfel'in Leylâ'nın kabilesine saldırması, Mecnûn'un avcının elinden ahuları kurtarması, Mecnûn'un babasının ölümü, Leylâ'nın Mecnûn'dan önce ölmesi.

Hakîrî'nin Nizâmî'den aldığı motiflerde yaptığı bazı değişikliklerden şunlar zikredilebilir: Mecnûn'un babasının hem oğlu hem de kızının olmasını istemesi, Mecnûn'un atı yerine yüzüklerini vererek ahuları kurtarması, Mecnûn'un ölümünün anlatılmaması.

Hakîrî'yi Nizâmî'den ve kendisinden önce Leylâ vü Mecnûn yazan şairlerden ayıran en belirgin husus onun bazı karakterlere isim vermesi veya onların ismini değiştirmesidir. Örneğin Hakîrî'nin hikâyesinde Mecnûn'un babasının adı Eznesîm, Leylâ'nın babasının ismi ise Bü'l-Hasan'dır. Ayrıca İbn-i Selâm'ın oğlu, ressam, Nevfel'in hizmetçisi Hâcib, sofracı, âbid gibi karakterler Hakîrî'nin hikâyesinde olan ve Nizâmî'de olmayan karakter ve kişilerdir.[900]

3.4.3.7. Fuzûlî (ö. 963/1556), ***Leylâ vü Mecnûn***.

Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn'*u (942/1535) Türk edebiyatında en çok bilinen ve beğenilen Leylâ vü Mecnûn mesnevîlerindendir. Fuzûlî'nin mesnevîsi nispeten hacimli bir mesnevîdir ve Nizâmî'nin 4700 beyitlik *Leylâ vü Mecnûn'*una karşılık 3200 beyitten oluşmaktadır. Fuzûlî, eserini Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'uyla aynı vezinde kaleme almıştır.[901]

Fuzûlî, sebeb-i telif bölümünde Rum diyarından birkaç nüktedan ve söz ehlinin kendisinde şiir söyleme kabiliyetinin bulunduğunu bildikleri için onu sınayarak gizli bir hazineyi açığa çıkarmasını ve Acem diyarında çok yazılan ve

[900]Mesnevînin transkripsiyonlu metni için bkz. Zikri Turan, "Mecnun (u) Leyla Hakiri transkripsiyon ve dil incelemesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
[901]Mehmet Emin Resûlzâde, **Azerbaycan Şairi Nizâmî**, s. 300.

Türklerde olmayan Leylâ vü Mecnûn hikâyesini yazmasını istediklerini şöyle anlatmaktadır:

Bir niçe zarîf-i hıtta-i Rûm
Rûmî ki dedük kaziyye ma'lûm

Kim eyler idi dekâyık-i râz
Şeyhîden ü Ahmedîden âğâz

Kim söyler idi öğüp kelâmı
Evsâf-ı Halîlî vü Nizâmî

Bilmişler idi ki hüsn-i güftâr
Kadrüm kaderince mende hem var

Men hasteni etdiler nişâne
Bir reng ile tîr-i imtihana

Lutf ile dediler ey sühan-senc
Fâş eyle cihâna bir nihân genç

Leylî Mecnûn Acemde çohdur
Etrâkde ol fesâne yohdur[902]

Fuzûlî, bu teklifin bir sınamadan ibaret olduğunu düşünür. Yoksa böyle bir hikâyeyi yazmayı bir belâ-yı cân olarak görmektedir. Fuzûlî'ye göre Leylâ ile Mecnûn hikâyesi belâ ve musîbetten ibaret olan ve kendi ifadesiyle başı üzüntü sonu fenâ olan bir hikâyedir. Bundan dolayı bu hikâyede şiir tab'ını

[902]Muhammet Nur Doğan, **Fuzulî, Leylâ ve Mecnun**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 29 (e-kitap), (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78423/fuzuli---leyla-ve-mecnun.html. 24 Aralık 2024.

gösterebilmek için meydanı dar bulmaktadır. Aslında Fuzûlî'nin bu görüşü Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'un mukaddimesindeki görüşüne benzerlik gösterir. Nizâmî, Leylâ ile Mecnûn hikâyesini kaleme almaktan çekinir. Çünkü Nizâmî bu hikâyeyi gamlı ve hüzünlü bulmaktadır ve bu hikâyede söz söyleme sahasının fazla geniş olmadığını bu sebeple şiir tab'ını yetrince açığa çıkaramıycağını ve söz atını rahatça koşturamayacağını düşünmektedir. Fuzûlî'nin aşağıdaki beyitleri Nizâmî'nin bu görüşüne uygun düşmektedir:

Bildüm bu kaziyye imtihândur
Zîrâ ki bu bir belâ-yı cândur

Sevdâsı dırâz ü bahrı kûtâh
Mazmûnı figân ü nâle vü âh

Bir bezm-i musîbet ü belâdur
Kim evveli gam sonı fenâdur[903]

Fuzûlî, bu beyitlerin devamında Nizâmî'den bir kaç beyit naklederek onun da bu hususstaki görüşlerini aktarmıştır:

Esbâb-i suhan neşât u nâzest
Z'in her du suhan behâne-sâzest

Meydân-i suhan ferâh bâyed
Tâ tab' suvâriî numâyed

Der-germî-i rîk u sahtî-i kûh
Tâ çend suhan reved be-enbûh[904]

[903] **A.e**., s. 29.
[904] **A.e**., s. 30.

Fuzûlî, bu beyitlerin devamında aktardığı aşağıdaki beyitte kendisini Nizâmî'nin öğrencisi olarak görmektedir ve bir üstâdın şikayetçi olduğu şeye şâgirdin rucû etmesinin uygun olmadığını söylemektedir:

Bir iş ki kılur şikâyet üstâd
Şâgirde olur rücûı bîdâd[905]

Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinde esas hikâye bölümü toplam 55 başlıktan oluşur. Nizâmî'de ise esas hikâye 53 başlıktan meydana gelmektedir. Fuzûlî'nin eserinde esâs hikâye kısmında, perakende bir şekilde verilmiş ve sayıları 26'yi bulan, farklı vezinlerde yazılmış olan gazel, murabba' ve münâcât bölümleri ile 14 adet "tâmâm-i sühan" adlı başlık bulunur. Fuzûlî'yi bu mesnevîde Nizâmî'den ayıran en önemli noktalardan biri onun Mecnûn ve Leylâ'nın dilinden yazdığı sanat değeri yüksek ve ilgi çekici gazelleridir. Fuzûlî'nin mesnevîsinde görülen bir diğer farklılık ise eserin girişinde manzum-mensur karşık bir "dîbâçe" başlığının yer almasıdır.

Fuzûlî, küçük farklılıklarla Nizâmî'ye benzer bir şekilde hikâyeye giriş yapmaktadır. Arap taifesinden kabilenin reisi olan bir adam oğlu olsun ister ve Allah'a yalvarır. Allah ona bir oğul verir. Adını Kays koyarlar ve büyüyünce onu okula gönderirler. Kays ve Leylâ okulda birbirlerine âşık olurlar ve bu aşk duyulur. Fuzûlî'nin bu bölümdeki bazı detaylarda Hâtifî'yi örnek aldığı düşünülebilir. Örneğin Kays'ın bebekken bir güzelin kucağında gülmesi ama yere konulunca ağlaması, Kays'ın sünnet edilmesi motifleri Hâtifî'de de bulunur. Fuzûlî, hikâyenin devamında Leylâ'nın annesinin bu aşktan haberdar olması ve Leylâ'nın eve kapatılması parçalarını yine Hâtifî'ye benzer bir şekilde çalışmıştır.

[905] **A.e**., s. 30.

Hikâyenin bütününe bakılırsa Fuzûlî, başlıklarda ve olaylarda Nizâmî'yi esas almıştır ve bazı motiflerde Hâtifî'den faydalanmıştır. Bazı olaylarda Fuzûlî'nin her iki şairin motiflerini birleştirerek çalıştığı da görülür. Örneğin Leylâ'nın ve Mecnûn'un vefat ettikleri bölümde Fuzûlî, önce Hatifî'ye benzer bir şekilde Leylâ'nın sarılıktan zayıf düşüp öldüğünü ve Mecnûn'un bunu duyunca bayıldığını anlatmıştır ve sonra Nizâmî'nin versiyonunda olduğu gibi bazı küçük değişikliklerle Mecnûn'un Leylâ'nın kabrinin başında öldüğünü ve Leylâ'nın yanında defnedildiğini nakletmiştir. Bunların yanında Fuzûlî, Nizâmî'deki bazı bölümleri değiştirmiştir ve hikâyeye bazı eklemeler yapmıştır. Fuzûlî'de olan ve Nizâmî'de olmayan başlıklardan Mecnûn'un derdini dağa, gazâle, kebûtere anlatması ve onlara yalvarması ile ilgili başlıklardır. Fuzûlî'nin hikâyesinde ayrıca Leylâ'nın çerâğ, pervâne, mâh, sabâ ve ebr ile dertleşmesi ve onlara yalvarıp yakarması başlıkları hikâyeye eklenen başlıklardandır. Leylâ'nın bu yakarışlarıyla ilgili olan başlıklar Nizâmî'de bulunmamaktadır. Mecnûn'un zincire şerh-i gamı, Mecnûn'un İbn-i Selam'ın ölüm haberini duyunca ağlaması, hikâyenin sonuna doğru Leylâ ve Mecnûn'un uzun uzun konuşmaları ve bir son bahar günü Leylâ'nın dışarı çıkıp bahçeyle dertleşmesi ve Mecnûn'un yanında yeri olmaması sebebiyle Allah'tan ölmeyi istemesi ve duasının kabul olması parçaları Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan ve Fuzûlî'de çalışılan konulardır. Fuzûlî'de Zeyd'in rüyasında Leylâ ve Mecnûn'u cennette görmesi bölümleri Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unun bazı nüshalarında bulunmaktadır. Ancak Destgerdî'nin hazırladığı metinde bu bölümler Nizâmî'nin hikâyesine sonradan ilâve edilen bölümler olarak gösterilmiştir.

Nizâmî'nin hikâyesinde olan Mecnûn'un dayısı Selîm-i Âmirî ile görüşmesi ve Mecnûn'un Selâm-ı Bağdâdî ile tanışması başlıkları, Mecnûn'un kabilesinin ismi (Âmirî kabilesi) ve şihne adlı karakterin ismi Fuzûlî'nin hikâyesinde geçmemektedir.

Bu farklılıklara rağmen Fuzûlî'nin hikâyesindeki başlıkların çoğu konu itibariyle Nizâmî'nin hikâyesindeki çoğu başlığa benzerlik gösterir. Fuzûlî'nin hikâyesinde olayların sıralanışı ayrıca birçok yerde Nizâmî'nin hikâyesinde olduğu gibidir. Sadece Fuzûlî Nizâmî'deki bazı olayları farklı sıralamıştır. Örneğin Nizâmî Mecnûn'un vahşi hayvanlarla dostluk etmesi olayını hikâyenin ikinci yarısında ve Leylâ'nın İbn-i Selâm ile evliliğinden sonra anlatmıştır. Fuzûlî, bu başlığı hikâyenin ilk yarısına alarak Mecnûn'un Ka'be'ye gidişi ve dönüşünden sonra anlatmıştır.

Nizâmî ve Fuzûlî'de müşterek çalışılan konular şunlardır: "Mecnûn'un babasının Allah'tan bir oğul istemesi ve bir oğlu olması ve ona Kays adını vermeleri, Kays ve Leylâ'nın mektepte birbirine aşık olmaları, Mecnûn ve Leylâ'nın görüşmeleri, Mecnûn'un aşkının tavsîfi, Mecnûn'un babasının bu aşktan haberdar olması ve oğlunu nasihat etmesi, Mecnûn'un babasına bu nasihat karşısında cevabı, Mecnûn'un babasının Leylâ'yı oğluna istemeye gitmesi, Mecnûn'un babasının bir çare peşinde olması ve oğlunu Ka'be'ye götürmesi, Mecnûn'un vahşi hayvanlar ile dostluk etmesi, Mecnûn'un ceylanı avcının elinden kurtarması, Leylâ'nın ahvâli, Leylâ'nın gülzârı gezmeye gitmesi, İbn-i Selâm'ın Leylâ'yı istemesi, Nevfel'in Mecnûn'la buluşması ve ona ümit vermesi, Nevfel'in Leylâ'nın kabilesiyle iki kez savaşması, Mecnûn'un esir kılığında bir yaşlı kadının yardımıyla Leylâ'nın bulunduğu yere gitmesi, Leylâ'nın İbn-i Selâm ile evlenmesi ve Mecnûn'un bundan haberdar olması ve şikayetçi olması, Leylâ'nın bu konuda Mecnûn'a özür mektubu göndermesi, Leylâ'nın kabilesinin Mecnûn'u öldürmek istemeleri ve bundan Mecnûn'un babasının haberdar olması, Mecnûn'un babasının onu görmeye gitmesi ve Mecnûn'un babasına cevâbı, Mecnûn'un babasıyla vedalaşması ve babasının vefat ettiğini duyması, Mecnûn'un sahrada taş üzerinde Leylâ ve Mecnûn suretlerini (Nizâmî'de yanyana yazılmış isimlerini) görmesi ve biz biriz diyerek Leylâ'nın suretini (ismini) silmesi, Mecnûn'un yıldızlara ve Allah'a yakarışı, İbn-i Selâm'ın vefat etmesi, Leylâ'nın Arap resmine göre bir iki yıl yas tutması, Leylâ'nın

hastalanması, annesine vasiyet etmesi ve nihayet vefat etmesi, Leylâ'nın ölüm haberini alan Mecnûn'un Leylâ'nın mezarı başında can vermesi ve Leylâ'nın yanında defnedilmesi.

Fuzûlî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı konularda yaptığı küçük değişikliklerden bazıları şunlardır: Nizâmî'nin hikâyesinde Leylâ kabilenin kızlarıyla gülzarı gezmeye gider ve bir ağacın altına oturur ve aşkından ağlayıp sızlar. O sırada yoldan geçen birisi Mecnûn'un gazellerini okur ve Leylâ daha da dertlenir. Fuzûlî'de annesi ve arkadaşlarıyla gezmeye çıkarılan Leylâ, yalnız kalmak ister ağlayarak bulut ile konuşur ve bir anda Mecnûn'un şiirini okuyan garip bir ses duyar. Nizâmî'de Leylâ'yı istemeye gittiklerinde Leylâ'nın babası Mecnûn delidir der ve kızını vermez. Fuzûlî'de Leylâ'nın babası Kays iyileşirse kızımı veririm der. Bu sebeple Mecnûn hekime götürülür ve onun için dualar edilir ve büyüler yapılır ama tesir etmez. Nizâmî'nin hikâyesinde Nevfel'e mağlup olan Leylâ'nın babası ona kızını Mecnûn yerine kendi kuluna vermesini veya bir kuyuya atmasını veya hatta kafasını kesmesini söyler. Fuzûlî'nin hikâyesinde Leylâ'nın babası Nevfel'e bir kadına iki erkek ayıptır kızımı Mecnûn yerine sen al der. Nizâmî'de İbn-i Selâm Leylâ'ya dokunmak isterken Leylâ ona tokat atar. Fuzûlî'de Leylâ İbn-i Selâm'dan uzak kalmak için bir hikâye uydurur. Nizâmî'de Leylâ'nın evlilik haberini Mecnûn'a bir siyahi deveci verir. Fuzûlî'de bu haberi Zeyd Mecnûn'a yetiştirmektedir. Nizâmî'de Mecnûn tek başına Leylâ'nın mezarı başına gider ve orada can verir. Etrafını vahşi hayvanların çevrelediği mezara kimse yaklaşamaz. Zaman geçtikten sonra hayvanlar dağılır ve oradan geçenler Mecnûn'un kemiklerini görüp alırlar ve Leylâ'nın mezarı içine defnederler. Fuzûlî'de Mecnûn Zeyd ile Leylâ'nın kabri başına gider ve orada vefat eder. Bu sahneyi gören Zeyd insanları toplar ve Mecnûn'u yıkarlar ve Leylâ'nın yanına defnederler. Nizâmî'de Mecnûn geyikleri serbest bırakır. Fuzûlî'de Mecnûn güvercini kurtarır.

Fuzûlî'nin hikâyesinde ilk defa Celîlî'de görülen kuşun Mecnûn'un başına yuva yapması ve Hamdullâh Hamdî'de bulunan Mecnûn'un yeninden kan boşanması motifleri de bulunmaktadır.

Fuzûlî'nin Hâtifî ile ortak çalıştığı konulardan bazıları ise şunlardır: Kays'ın bebekken güzellerin kucağında sakinleşmesi, Kays'ın sünnet edilmesi, Leylâ'nın annesinin aşk macerasından haberdar olması, öfkelenerek Leylâ'yı nasihat etmesi ve onu mektepten alması, Mecnûn'un babasının Leylâ seni istemiş hilesiyle oğlunu eve geri getirmesi, Mecnûn'un kör dilenci kılığında Leylâ'yı görmeye gitmesi, Leylâ'nın devesiyle kervandan uzaklaşması ve sahrada Mecnûn ile karşılaşması, Leylâ'nın sarılık hastalığından vefat etmesi.

Ateş, Fuzûlî'nin mevzu açısından Nizâmî'yi takip ettiğini ancak teferruatta büyük farkın olduğunu ve Fuzûlî'nin hikâyesinde tüm olayların Leylâ'nın visal isteğinin Mecnûn tarafından reddedilmesi konusu üzerine yani mecâzî aşktan hakikî aşka geçişe göre tertip edildiğini söylemiştir. Bu yüzden Fuzûlî, eserde arada gazellere yer vermiştir ve kahramanların hislerini geniş bir şekilde tasvir etmiştir.[906]

Levend, Fuzûlî'nin, Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unu esas aldığını ve Hâtifî, Hamdullâh Hamdî ve Celîlî'den de faydalandığını söylemiştir.[907] Mazıoğlu, Fuzûlî'nin Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unu esas olarak aldığını ancak Hâtifî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undan da faydalandığını ifade etmiştir.[908]

Fuzûlî'de Nizâmî'de olduğu gibi Mecnûn karakterinde mecâzî aşktan ilâhî aşka yükseliş söz konusudur. Hatta Fuzûlî'de bu tasavvufî bakış açısı daha

[906]Ahmed Ateş, "Leyla ile Mecnun", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.VII. İstanbul, 1970, s. 54.
[907]Agâh Sırrı Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 368.
[908]Hasibe Mazıoğlu, "Fuzûlî ve Türkçe Divan'ından Seçmeler", **Kültür Bakanlığı Yay.**, Ankara, 1992, s. 31.; Nazir Akalın, "Nizâmî-yi Gencevi ile Fuzûlî-yi Bağdadi'nin Leylî u Mecnûn Mesnevîlerinin Tartışmalı Mukâyesesi", s. 207.

da derin ve etkileyicidir. Ali Nihad Tarlan, Fuzûlî'nin eserini tasavvuf vadisinde yazdığını söylemiştir.[909]

Resûlzâde, Nizâmî ve Fuzûlî'nin konuları ele almaktaki metod ve tarz farklılıklarının olduğunu öne sürmektedir. Resûlzâde'ye göre Nizâmî, eserini oluştururken mümkün olduğu kadar hikâyenin aslına sadık kalmış ve materyal olarak Arap hikâyesini kullanmıştır. Fuzûlî ise eserini materyaller üzerine yazmamış; eseri, Nizâmî'den sonra geçen 400 yıllık uzun bir müddette birikmiş olan edebî büyük terekenin tahlil ve terkibinden meydana gelmiştir.[910] Resûlzâde'ye göre Fuzûlî, Arap masalının aslına sadık kalmayı pek aramamış, tiplerini kendi zihnindeki tasavvura göre tasvîr etmiştir.[911]

3.4.3.8. Halîfe (980/1572), ***Leylâ ile Mecnûn.***

Ahdî, Halîfe'nin mesnevî ve hamse yazma konusunda Nizâmî'yi takip ettiğini söylemiştir.[912]Levend, *Leylâ ve Mecnûn*'un Halîfe'nin son eserlerinden biri olduğunun ve İskender Paşa'ya sunulduğunun bilgisini vermiştir. Halîfe'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin bir nüshasının kendisinde bulunduğunu zikreden Levend, eser ile ilgili bir makale neşretmiştir.[913]

Halîfe, mesnevîsinin girişinde Leylâ ile Mecnûn'un İranlılarda var olan bir hikâye olduğunu ancak Türklerde daha yaygınlaşmadığını söyler ve Türklerde Fuzûlî ve Nevâyî tarafından yazılmış olan hikâyeyi şimdi de kendisinin Türkçe versiyonunu oluşturacağını bildirir. Halîfe, bu çok anlatılan, yazılan ve dilden dile tercüme edilen hikâyeyi kendi şiir tab'ıyla yazdığına işaret eder ve diğer şairlerden almayı pek uygun bulmaz. Zarûrî gördüğü yerlerde

[909]Ali Nihad Tarlan, "İslâm Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Mesnevîsi", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, 1922, s. 143.
[910]Resûlzâde, **Azerbaycan Şairi Nizâmî**, s. 313.
[911]**A.e.**, s. 313.
[912]Solmaz, **Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı (İnceleme-Metin)**, s. 149.
[913]Agâh Sırrı Levend, "Halîfe'nin Leylâ ve Mecnûn'u", **Türk Dili**, C. I, sy. 8, 1952, s. 7-11.

hikâyenin aslının müphem kalmaması için tercümeye başvurduğuna da işaret eder. Halîfe'ye göre Nizâmî de Arapça hikâyeden iktibaslar yapmıştır ve Câmî, Hâtifî ve Emîr Hüsrev ise bu hikâyeyi yazarken birbirlerini örnek almışlardır. Bu sebeple bazı yerlerde tercümeler ve iktibasların yapılmasını gerekli görür ve bu işin geleneğinden sayar:

İllâ ki düşer gehî zarûrî
Bû nazmda terceme umurî

Niyçün ki Nizâmî-i sühanver
Güftârı 'Arab'dan almış ekser

Hem Câmî vü Hâtifî vü Husrev
Olmuş biribirisine peyrev

Ba'zı yerin eyledüm mütercem
Tâ kalmaya asl-ı kıssa mübhem[914]

Halîfe, mesnevîsini Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'uyla aynı vezinde kaleme almıştır. Halîfe'nin ortaya koyduğu hikâyede Nizâmî'nin hikâyesi esas alınsa da Hâtifî'nin etkisi daha belirgindir. Halîfe'nin *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîsinde Hâtifî'nin yanı sıra İranlı şairlerden Câmî ve Emîr Hüsrev'in hikâyelerindeki bazı motiflerin kullanıldığı dikkat çekmektedir. Halîfe, Fuzûlî, Hamdî, Celîlî, Hakîrî gibi Türk şairlerinin motiflerinden ayrıca yararlanmıştır.

Halîfe, bu şairlerden aldığı bazı motiflerde ise bazı değişiklikler yapmıştır. Örneğin ilk defa Hamdullah Hamdî'de görülen "Leylâ'dan kan alındığı için Mecnûn'un yeninden kan akması" motifini Halîfe değiştirerek

[914]Levend, "Halîfe'nin Leylâ ve Mecnûn'u", s. 9.

çalışmıştır. Halîfe'nin hikâyesinde babası Mecnûn'u harabede bulup onu nasihat ederken Mecnûn titremeğe başlar çünkü o sırada Leylâ sıtma nöbeti geçirmektedir. Hakîrî'nin hikâyesinde ölen Leylâ'nın Mecnûn'a görünmesi ve ona gül atması motifi bulunur. Halîfe'de ise bu motif farklı çalışılmıştır. Mecnûn'un rüyasına giren Leylâ ona bir deste gül verir.

Halîfe, Nizâmî'nin hikâyesinde bulunan Mecnûn'un Ka'beye gitmesi, Mecnûn'un dayısı Selîm-i Âmirî'nin Mecnûn'u sahrada ziyarete gitmesi, Selâm-ı Bağdâdî'nin Mecnûn ile tanışması, Mecnûn'un babasının ve annesinin sahraya Mecnûn'u son olarak görmeye gitmeleri ve sonrası vefat etmeleri, Mecnûn'un karga ile dertleşmesi, Leylâ'nın kocası İbn-i Selâm'ın vefat etmesi, Mecnûn'un yıldızlara yakarışı gibi olayları hikâyesinde çalışmamıştır.

Levend, Halîfe'nin Fuzûlî'nin eserinden birçok mazmunu benimsediğini hatta bazı mısra ve beyitlerini olduğu gibi Fuzûlî'den aldığını söyler.[915]Özellikle Halîfe'nin hikâyeye ara ara gazel eklemesi onun Fuzûlî'nin tarzını takip ettiğini göstermektedir.

3.4.3.9. Atâyî (XVI. yüzyıl?), ***Leylâ ve Mecnûn.***

Yazılış tarihi bilinmeyen 63 varaklık ve 2122 beyitlik eserin tek nüshasının Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Müteferrik 1 Koleksiyonu 190 numarada kayıtlı olduğu bilinmektedir.[916]Atâyî, Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin vezninden farklı bir vezin kullanmıştır ve eserini "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" kalıbıyla kaleme almıştır. Ortaya koyduğu eser Nizâmî'nin 4700 beyitlik mesnevîsine karşılık daha kısa bir mesnevîdir. Tetik'in verdiği bilgiye göre Atâyî'nin başlıklandırılmamış eseri toplam 25 bölümden meydana gelmiştir.[917]Bu husus Atâyî'nin mesnevîsinin

[915]Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 312.
[916]Bünyamin Tetik, "Atâyî'nin Leylâ ve Mecnûn'u (Transkripsiyonlu Metin-Karşılaştırmalı İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), Ardahan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ardahan, 2022, s. 590.
[917]**A.t.**, s. 591.

Nizâmî'nin 84 başlıktan meydana gelen mesnevîsinden daha kısa ve özet bir şekilde yazıldığını göstermektedir. Yalnız Atâyî'nin *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîsinden elde olan tek nüshanın sonu eksiktir ve hikâye, Leylâ'nın fakirlere yemek dağıttığı bölümüne kadar mevcuttur.

Levend, Azerî şairi olarak tanıttığı Atâyî'nin mesnevîsinin hem Doğu hem de XVI. yy. sonrası Anadolu'da gelişen Batı Türkçesinin etkisi altında yazıldığını ifade etmiştir.[918]

Atâyî, mesnevîsinin mukaddimesinde Leylâ ile Mecnûn hikâyesini Türkçe kaleme aldığını ve bu hikâyeyi Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinden bölüm bölüm alıp yazdığını söylemiştir.

Türk dilince men onlar dâstânını
Söyleyem gül-zâr idem bostânını[919]

...

Şeyh Nizâmî hamsesinde bu kitâb
Oldı müstahrec muharrer bâb bâb

Rahmet itsün Allâh anun rûhuna
Hem bu dem hem her zamân her dem yine[920]

Hikâye bölümünde Atâyî, Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı başlıkları olduğu gibi aynı sırayla çalışmıştır, bazı başlıkları ise atlamıştır ve aralara Nizâmî'de olmayan bazı farklı başlıklar eklemiştir. Aslında Atâyî, çoğu başlıkta

[918]Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 314.
[919]Tetik, "Atâyî'nin Leylâ ve Mecnûn'u (Transkripsiyonlu Metin-Karşılaştırmalı İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 411.
[920]**A.t.**, s. 412.

ve muhtevada Nizâmî'nin hikâyesini esas almıştır. Yalnız Atâyî'nin hikâyesinde Hâtifî, Câmî, Emîr Hüsrev ve Celîlî gibi şairlerin motiflerinden de izler bulunur.

Atâyî'de hikâyenin başlangıcı Nizâmî'nin hikâyesinin başlangıcından biraz farklıdır. Bağdâd ilinde iki bey vardır. Birinin kızı birinin de oğlu olur. Oğlanın adını Kays, kızın adını ise Leylâ koyarlar. Nizâmî'de hikâye sadece Kays'ın dünyaya gelmesi ve büyüyüp mektebe gitmesi olayıyla başlar. XVIII. yy. Türkmen şairi olan Andelip'in de hikâyeyi Atâyî'ye benzer bir şekilde başlattığı görülür.

Atâyî, Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı sahnelerde ve motiflerde müdahaleler yapmıştır, diğer şairlerden alıp çalıştığı motifleri bazen değiştirmiştir. Örneğin Câmî'den aldığı motifte fakirlere yemek dağıtan Leylâ Mecnûn'un kasesini kırmak yerine Mecnûn'a yemek vermez ve elindeki kepçenin tersi ile Mecnûn'un tabağını siler.

Atâyî'nin hikâyeye yansıttığı bir diğer farklılık ise Nizâmî'nin hikâyesinde geçen çöl ve kuraklık mekanları yerine yayla, yaylak veya çeşmesi olan mekanları tasvîr etmesidir.

Atâyî, genellikle Nizâmî'deki birçok tasvîri, detayı ve motifi hikâyeden çıkarmıştır. Hikâyedeki olayları fazla detaya girmeden ve daha özet bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Levend, Atâyî'nin hikâyeyi masal haline koyduğunu söylemektedir.[921]

Atâyî ve Nizâmî'de ortak olan ancak Atâyî'nin değiştirdği motiflerden bazıları şunlardır: Atâyî'de Mecnûn'un dayısının adı "Zeyd"dir ve Mecnûn'a Leylâ'nın mektubunu verir. Nizâmî'de ise Mecnûn'un dayısının adı Selîm-i Âmirî'dir. Zeyd, Nizâmî'nin hikâyesine şâir-i ilhâkî tarafından eklenen kısımlarda Zeyneb'e âşık olan ve Leylâ'nın mektuplarını Kays'a yetiştiren

[921]Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 324.

gencin adıdır. Atâyî'de Mecnûn'un babası önce haber göndererek Leylâ'yı ister, red cevabı alınca Leylâ'yı babasından istemeye gider. Babasnın Mecnûn'u Ka'be'ye götürdüğü olayda Mecnûn'un dayısının da eşlik etmesi, Mecnûn'un elbisesini vererek ceylanı avcının elinden kurtarmsı (Nizâmî'de atını avcıya vermektedir), zifaf gecesi Leylâ'nın kendisini bıçakla öldürmek istemesi, Mecnûn ile görüşen Selâm'ın (Nizâmî'nin hikâyesinde Selâm-ı Bağdâdî olarak geçmektedir) Mecnûn'a iyileşmesi için Bağdat güzelleriyle sohbet etmesini önermesi ve Mecnûn'un Leylâ'ya duyduğu aşkın hakîkî aşk olduğunu anlatması bölümleri Atâyî'nin Nizâmî'den alıp farklı çalıştığı bölümlerdir.

Nizâmî'de olmayıp Atâyî'nin hikâyeye eklediği motiflerden bazıları ise şunlardır: Leylâ'nın Arap kethüdalarından biriyle nişanlanması, Mecnûn'la su başında görüşen Leylâ'nın su almak istemesi, Mecnûn'a bekle gelirim demesi ve kabilesi göçtüğü için tekrar geri gelmemesi, Mecnûn'un ise su başında Leylâ'yı iki yıl ve bazı rivayetlere göre on iki yıl ayakta beklemesi.

Atâyî'nin hikâyesinde Mecnûn'un Leylâ ile buluştuğu zaman "Benim Leylâ dediğim Allah'dır. Leylâ adı ortada bir sırdır"[922] demesi onun Mecnûn'un Leylâ'ya duyduğu aşkı tamamen tasavvufî yönden ele aldığını ve Nizâmî'ye nazaran bu konuyu daha belirgin çalıştığını göstermektedir.

3.4.3.10. Kâfzâde Fâizî (ö. 1031/1622), ***Leylâ vü Mecnûn.***

Hem tezkire yazarı hem de dîvân şairi olan Kâfzâde Fâizî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini tamamlamadan vefat ettiği bilinmektedir. Sabahattin Küçük'ün ansiklopedi maddesinde aktardığı bilgilere göre eserin elde bulunan 1136 beyitlik mevcut kısmı Leylâ'nın mektepten alınması bölümüne kadardır. Fâizî, eserini II. Osman'a ithaf etmiştir. Eserde "Âğaz-ı Dâstân" başlığı altında

[922] **A.e.**, s. 324.

anlatılan hikâye kısmı toplam 235 beyitten oluşmaktadır.[923]Levend, bu eserin, Nev'îzâde Atâyî'nin el yazısıyla yazılmış bir nüshasının kendisinde olduğunu bildirmiştir.[924] Sâlim Tezkiresi'nde Fâizî'nin yarım kalmış eserinin şair Seyyid Vehbî tarafından tamamlandığı bilgisi verilse de Seyyid Vehbî'nin böyle bir eserine henüz ulaşılamamıştır.[925]

Fâizî, sebeb-i telif bölümünde Nizâmî'yi övmüştür ve onu takip etmenin cesaret gerektirdiğini şöyle ifade etmiştir:

Kim 'âkıl ider mi hîç cür'et
Şeyhe kıla pey-revîye himmet

Gencûr-ı hazâ'in-i ma'ānî
Fihrist-i kitâb-ı kün fe-kânî

Tefsîr-kün-i nikât-ı i'câz
Fetvâ-dih-i müşkilât-ı i'câz

Hem müctehid-i be-nâmı nazmun
Hem kıdvesi hem imâmı nazmun

Seccâde-nişîn-i fazl nâmı
Sâhib-i şer'-i sühan Nizâmî[926]

[923]Sabahattin Küçük, "Kafzâde Fâizî", **TDVİA**, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 162-163.
[924]Levend, "Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler", s. 112.
[925]Halil İbrahim Okatan, "FÂ'İZÎ, Kâf-zâde Fâ'izî, Abdülhay", **Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü,** (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/faizi-kafzade-faizi-abdulhay, 28 Mart 2024; Sâlim Efendi, **Tezkiretü'ş-Şu'arâ**, (hzl. Adnan İnce), Ankara, AKM Yayınları, 2005, s. 703.
[926]Fatih Elçi, Kâfzâde Fâizî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (inceleme-tenkidli metin-dizin), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 129.

Fâizî, ayrıca medhiye bölümünden sonra 168 beyitlik "Sâkî-Nâme Der-Cevâb-ı Şeyh Nizâmî 'Aleyhi'r-Rahme" başlığına yer vermiştir.[927] Bu başlıktan ve muhtevasından anlaşıldığı üzere Fâizî'nin bu bölümde sâkîye hitâben yazdığı beyitler, Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn'*da sâkînâme türünde yazdığı beyitlere cevap niteliğindedir. Yalnız bu konunun netleşmesi için Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn'*da sayısı otuz üçü bulan sakînâme türündeki beyitlerinin Fâizî'nin beyitleriyle karşılaştırılması gerekmektedir.

Fâizî'nin hikâyesinin girişindeki olay sıralanışı bazı küçük farklılıklarla Nizâmî'nin hikâyesinin girişindeki olay tertibine benzemektedir. Fâizî'nin hikâyesinde Arap diyarında bir şah olan Mecnûn'un babası Allah'a dua eder ve bir oğul sahibi olur. Adını "Kays" koyarlar. Kays, yedi sekiz yaşlarında okula verilir. Kays ve Leylâ okulda birbirine âşık olurlar. Gizlice görüşen âşıkların sırrı hocaya ulaşır ve Leylâ'nın annesi macerâyı duyar. Eserde hikâye buraya kadar kaleme alınmıştır.[928]Fâizî'nin bu eksik hikâyede Emîr Hüsrev ile Hâtifî'nin hikâyesindeki motiflerden ayrıca faydalandığı görülür. Örneğin mektepte oğlanların bir tarafta ve kızların diğer tarafta oturması Emîr Hüsrev'de, Leylâ'nın annesinin bu aşk macerasından haberdar olması, öfkelenmesi ve Leylâ'yı mektepten alması Hâtifî'de görülen motiflerdendir.

3.4.3.11. Örfî Mahmud Ağa (ö. 1186'den sonra/1772'den sonra), ***Leylâ vü Mecnûn.***

Örfî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsi 195 beyitten oluşan toplam 5 varaklık küçük bir eserdir.[929]Örfî, mesnevîsini Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u ile değil de *Hüsrev ü Şîrîn*'i ile aynı vezinde yani "mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün" vezinde kaleme almıştır. Bu eserde mukaddimeyi oluşturan tevhîd, na't, münâcât

[927]**A.t.**, s. 141.
[928]Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 325-329.
[929]**A.e.,** s. 330.

ve sebeb-i te'lif bölümleri bulunmamaktadır ve mesnevî doğrudan hikâye bölümü ile başlamaktadır.

Örfî, hikâyeyi daha az motif ve şahıs kadrosuyla daha kısa anlatmıştır ve hikâyesinde Nizâmî'de bulunan birçok motife, kahramana ve detaya yer vermemiştir. Örfî'nin hikâyede Emîr Hüsrev, Câmî ve Hâtifî'nin motiflerinden de istifade ettiği görülür. Örfî'nin hikâyesinde Nizâmî'nin hikâyesinde olan Nevfel adlı kahraman bulunmaz ve Leylâ'nın ve Mecnûn'un kabileleri birbiriyle karşılaşır. Yine Nizâmî'nin hikâyesinde olan Mecnûn'un babasının bir çocuk istemesi, Kays'ın dünyaya gelmesi, Selîm-i Âmirî ve Selâm-ı Bağdâdî parçaları, İbn-i Selâm ile ilgili olan olaylar, Leylâ ve Mecnûn'un mektuplaşmaları, Mecnûn'un ceylanı kurtarması, Mecnûn'un yıldızlara yakarışı, Leylâ'nın hastalanması ve Leylâ ve Mecnûn'un ölümü gibi olaylar ve diğer detaylar Örfî'nin hikâyesinde bulunmamaktadır.

Örfî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı motiflerden bazıları şunlardır: Leylâ ve Kays'ın birbirlerine okulda âşık olmaları, babasının Mecnûn'u Ka'be'ye götürmesi ve Mecnûn'un Allah'a aşkının artması için dua etmesi, Mecnûn'un vahşi hayvanlarla dostluk etmesi, Leylâ'yı istemeye gitmeleri ve kabilesiyle savaşmaları, savaş esnasında Mecnûn'un Leylâ'nın kabilesinin tarafını tutması.

Nizâmî'de Leylâ'nın kabilesiyle savaş esnasında Mecnûn savaşa dahil olmamıştır ve sadece Leylâ tarafı kazansın diye dua etmektedir. Örfî'de Mecnûn, Leylâ'nın kabilesi tarafına geçer ve kendi kabilesiyle savaşır.

Örfî'de hikâyenin sonu Nizâmî'deki gibi bitmiyor. Mecnûn sahrada ilâhî aşka ulaşmıştır. Bir gece Leylâ devesiyle kervandan uzaklaşır ve çölde Mecnûn ile karşılaşır. Leylâ, vuslat ister, Mecnûn ise onu tanımaz ve Leylâ'ya ben seni

ararken Mevlâ'yı buldum der.[930]Örfî'nin hikâyesinde mecazî aşktan hakikî aşka geçiş konusu daha belirgin çalışılmıştır. Mecnûn ilâhî aşka ulaşmıştır ve aşkı tasavvufî bir boyut kazanmıştır.

3.4.3.12. Andelip, (XVIII. yüzyıl), ***Leylâ ve Mecnûn.***

Andelip mahlasını kullanan Türkmen şairi Nûr Muhammed Garîp, *Leylâ ve Mecnûn* eserini 1711-1771 yılları arasında yazmıştır. Levend, Andelip'i bir halk şairi olarak tanıtır.[931]Andelip, eserini manzum-mensur karışık şekilde kaleme almıştır ve eserde hem hece veznini hem de aruz veznini kullanmıştır.

Andelip, Nizâmî'deki hikâyeyi bazı küçük değişiklikler ve eklemelerle biraz farklı çalışmıştır. Bazı motifleri Nizâmî'den almışken, Nizâmî'deki bir çok motif yerine de Emîr Hüsrev, Câmî, Hâtifî, Fuzûlî ve Nevâyî gibi şairlerin motiflerinden yararlanmıştır ve hikâyeye bazı yeni motifler eklemiştir. Andelip, hikâyenin bazı yerlerinde Nizâmî ve Hâtifî'nin hikâyelerindeki motifleri kısmen değiştirerek nakletmiştir. Andelip'in hikâyesinde "Zeyd" etkili bir role sahiptir ve Leylâ ile Mecnûn arasındaki haberleşmeyi sağlamaktadır ve aynı zamanda Mecnûn'un kalfası ve Leylâ'nın da yanında olan bir karakterdir. Zeyd ile Zeynep hikâyesi ve Zeyd'in dahil olduğu bölümler Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unun bazı nüshalarında bulunur. Fakat Destgerdî gibi bazı araştırmacılar bunların hikâyeye sonradan ilâve edilen parçalar olduklarını belirtmişlerdir.

Andelip'in hikâyesinin girişi ve sonu Nizâmî'nin hikâyesine nazaran bazı farklılıklar içerir. Andelip'in hikâyesinde Bağdad ve Basra arasında iki hâkimi olan bir Arap kabilesi vardır. Hâkimlerden birinin kızı olur, adını Leylâ koyarlar. İkinci hâkim ise çocuğu olsun diye Allah'a dua etmektedir. Nihayet bir oğlu olur ve ona Kays ismini verirler. Önce Leylâ okula verilir ardından Leylâ'nın yanında

[930]Müberra Gürgendereli, "Edirneli Örfî'nin Leylâ ve Mecnûn'u.", **İlmî Araştırmalar**, sy. 14, 2002, s. 73-82.
[931]Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 334.

olmak isteyen Kays anasına ağladıktan sonra okula verilir. Nizâmî'nin hikâyesinde Âmirî kabilesinin zengin emîri bir çocuk sahibi olmak ister, ihsanlar yapar ve Allah'a dua eder. Nihâyet bir oğlu olur. Adını Kays koyarlar. On yaşına gelince onu mektebe gönderirler. Kays, mektepte Leylâ ile tanışır.[932]

Nizâmî'nin hikâyesinin sonunda Leylâ ayrılık derdinden hastalanır, annesine sırrını anlatır ve annesinden Leylâ'nın Mecnûn aşkıyla can verdiğini Mecnûn'a anlatmasını ister ve sonrasında vefat eder. Leylâ'nın ölüm haberini alan Mecnûn onun mezarına gider ve mezarı başında günlerce ağlar sonunda zayıf düşer ve mezarı kucakladığı halde vefat eder. Mecnûn'un etrafını vahşi hayvanlar çevirir. Bir sene sonra Mecnûn'un kemiklerini bulanlar onu Leylâ'nın yanına defnederler. Andelip hikâyenin sonunu ise böyle bitirmektedir: Leylâ bir gün rüyasında Mecnûn'un öldüğünü görür sonrasında hastalanır ve Mecnûn'u ister. Mecnûn Leylâ'yı hasta görünce başını dizine alıp ağlar. Sonra Mecnûn Zeyd ile sahraya döner. Birkaç gün sonra Leylâ vefat eder. Leylâ, annesine Zeyd'in cenaze namazını kılmasını ve Zeyneb'in de nâşını yıkamasını vasiyet eder. Zeyd Leylâ'nın ölüm haberine Mecnûn'a verir. İkisi de kendinden geçip bayılır. Sonra Mecnûn, Leylâ'nın annesi ve Zeyd ile Leylâ'nın mezarına gider. Mecnûn, Leylâ'nın mezarını kucaklar ve orada kalır. Zeyd ise arasıra Mecnûn'u görmeye gider. Sonunda Mecnûn, Leylâ'nın mezarı başında vefat eder.

Andelip'in hikâye boyunca Nizâmî ile ortak çalıştığı motifler şunlardır: Arap kabilesinin hâkiminin Allah'a duası sonucunda bir oğul sahibi olması ve adını Kays koymaları, babasının Mecnûn'u Ka'be'ye götürmesi ve Mecnûn'un aşkının artması için dua etmesi, Mecnûn'un ceylanları kurtarması, Mecnûn'un bir kadının yardımıyla esir dilenci kılığında Leylâ'nın yanına gitmesi, Bahar vakti Leylâ'nın arkadaşlarıyla bağı gezmeye gitmesi ve onlardan ayrılıp tek başına kalınca Mecnûn'un aşkından ağlayıp yakarması ve oradan geçen birisinin

[932]Bu karşılaştırmada Levend'in Andelip'in hikâyesinden ortaya koyduğu özet esas alınmıştır. Bkz. Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 334-347.

Mecnûn'un şiirini okuması, İbn-i Selâm'ın bağda Leylâ'yı görüp ona aşık olması, İbn-i Selâm ile Leylâ'nın evlenmesi, Leylâ ve Mecnûn'un mektuplaşmaları, İbn-i Selâm'ın Leylâ'ya yaklaştığında Leylâ'nın onu reddetmesi, Nevfel'in Mecnûn'a yardım etmesi ve Leylâ'nın kabilesiyle savaşması, Mecnûn'un babasının vefat etmesi.

Andelip ve Nizâmî'nin hikâyelerinde ayrıca kara karga motifi küçük farklılıklarla çalışılmıştır. Yalnız Nizâmî'de Mecnûn dala konan kargayla dertleşir ve sonra karga uçar gider. Andelip'in hikâyesinde ise Mecnûn bir ağaç altında otururken bir kara karganın dala konduğunu görür sonra onu kurtardığı güvercinlerin yanına katar. Andelp'in yaptığı bir diğer farklılık ise Nevfel ile ilgili olan bölümü Nizâmî'ye göre daha farklı ve geniş çalışmasıdır. Andelip'in hikâyesinde Nevfel, Rum şehrinde bir serdardır ve daha çok kurduğu şarap meclisleriyle ve şarap içme sahneleriyle tasvîr edilir. Mecnûn'un Nevfel'in karşısında bileğini kesmesi ve oradan kan damlalarının "Leylâ, Leylâ" diyerek akması ve yerde o kanın Leylâ'nın adını yazması Andelip'in Nevfel ile ilgili bölüme eklediği parçalardandır. Ayrıca Andelip, İbn-i Selâm'ı da Leylâ'nın kabilesi safında Nevfel'e karşı savaşa dahil eder. Nevfel, İbn-i Selâm'ın pehlivanı Tehümten ile karşılaşır ve onu öldürür. Nevfel, kendisini arkadan vuran İbn-i Selâm'ın kafasına vurarak gözlerini patlatır. Savaşı kazanan Nevfel'in askerleri kaçan Arapların mallarını, oğullarını ve kızlarını alırlar.

Andelip'in hikâyeye eklediği motiflerden bazıları şunlardır: Kays'ın beşikteyken şiir söylemesi, Kays'ın çektiği aşk derdini annesine anlatması, Mecnûn'un bir arslana rastlaması ve arslanın Mecnûn'un ayağına kapanması, Leylâ ve Mecnûn'u bir arada gören Leylâ'nın babası hançerle Leylâ'ya hucum etmesi, Leylâ'yı cin çarpması ve onu üfürükçüye göstermeleri, Mecnûn'un babasının ölümünden sonra ondan kalan malı kız kardeşine verip onu evlendirmesi. Malın yarısını da Zeynep ile evlenmesi için Zeyd'e vermesi,

Mecnûn'un bileğini kesmesi ve akan kan damlalarının "Leylâ Leylâ" diye bağırmaları ve yere Leylâ'nın ismini yazmaları."[933]

Andelip'in hikâyesinde Leylâ ve Mecnûn sahrada karşılaşır kucaklaşırlar. Mecnûn, halk görüp de ayıplamasın diye Leylâ'yı devesine bindirip kabilesinin bulunduğu yere götürür. Nizâmî'nin hikâyesinde Leylâ ve Mecnûn arasında bu derece bir yakınlaşma bulunmaz.

3.4.3.13. Nâkâm (ö. 1324/1906), ***Mecnûn u Leylî.***

Kafkasyalı olduğu bilinen ve *Ferhâd ü Şîrîn*'i de olan Nâkâm'ın, eserinde verdiği bilgilere göre *Leylâv ü Mecnûn*'u 1314 (1896)'da kaleme almıştır.[934] Levend, eserin elinde bulunduğu ve incelediği nüshasının toplam 2903 beyit olduğunu ve büsbütün Âzeri lehçesine kaçmayan bir dil özelliğine sahip olduğunu söyler.[935] Nâkâm, Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'da kullandığı vezinden farklı bir vezin kullanmıştır ve mesnevîsini "mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün" kalıbıyla yazmıştır. Nâkâm, *Mecnûn u Leylî* mesnevîsindeki bir beyitte Nizâmî'den şöyle bahsetmektedir:

Ne turfe söylemiş pîr-i girâmî
Velîler serveri yaʿnî Nizâmî[936]

Nâkâm'ın hikâyesi Nizâmî'nin hikâyesine büyük ölçüde benzerlik gösterir. Nâkâm, hikâyedeki çoğu olayı, motifi ve başlığı bazen yaptığı küçük değişikliklerle Nizâmî'ye benzer bir şekilde çalışmıştır. Nâkâm, ayrıca hikâyenin büyük bir kısmında olay sıralanışında Nizâmî'yi izlemiştir. Nâkâm, sayısı fazla

[933]Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 347.
[934]**A.e.**, s. 348.
[935]**A.e.**, s. 348.
[936]Hasan Aydın, "Nâkâm'ın Mecnûn u Leylî Mesnevîsi (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)", (Basılmamış Yüksek LisansTezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, SBE, 2023, s. 1111.

olmasa da Fuzûlî, Emîr Hüsrev, Hâtifî ve Mektebi-i Şîrâzî gibi şairlerin motiflerinden de yararlanmıştır.

Nâkâm'ın hikâyesinde Mecnûn'un bir bahar günü arkadaşlarıyla gül bahçesine gelen Leylâ'yı görmesi, Leylâ'nın bayılması ve arkadaşlarının yüzüne gül suyu serpmeleri, Mecnûn'un çölde Leylâ ile kendisinin tasvîrini bir sayfada görünce Leylâ'nınkini parçalaması ve kendi tasvîrini bırakması (Bu motif ilk Nizâmî'de görülür, fakat Nizâmî'de iki âşığın resimleri değil isimleri yanyana yazılmıştır) motiflerini Fuzûlî'den, Mecnûn'un babasının "Leylâ evde seni bekliyor" hilesiyle Mecnûn'u eve getirmesi motifi Emîr Hüsrev ve Hâtifî'den, Leylâ'nın İbn-i Selâm ile evlendiğini haber alan Mecnûn'un koşup düğün alayına yetişmesi ve Leylâ'ya sitemler etmesi ve Leylâ'nın çaresiz olduğunu anlatması Mektebî'den alınan motiflerdir. Nizâmî'nin hikâyesinde Leylâ'nın evlendiğini duyan Mecnûn üzüntüden perîşan olur ve Leylâ'nın bulunduğu yere gider ve kendi kendine içini döküp Leylâ'ya sitem eder.

Nâkâm, Nizâmî'nin hikâyesinin girişindeki Âmirî kabilesinin emîrinin çocuk istemesi ve duaları ve ihsanları sonucunda bir oğlu olması ve ona Kays adının verilmesi ve Kays'ın bebekliği ile ilgili bölümü hikâyesinden çıkarmıştır ve hikâyeye Kays ile Leylâ'nın mektepte birbirlerine aşık olmaları kısmından giriş yapmıştır.[937]

Nâkâm, Nizâmî'nin hikâyesinde Selâm-ı Bağdâdî ile ilgili olan bölümü hikâyeden çıkarmıştır. Nâkâm'ın hikâyesinde Zeyd ile ilgili olan bölümler bulunur. Daha önce de belirtildiği gibi Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin bazı nüshalarında Zeyd ile ilgili bazı parçalar mevcuttur. Ancak Destgerdî gibi bazı araştırmacılar bu bölümleri hikâyeye sonradan ilâve edilen bölümler olarak göstermişlerdir.

[937]Bu karşılaştırmada Levend'in Nâkâm'ın hikâyesinden ortaya koyduğu özet esas alınmıştır. Bkz. Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 348-365.

Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin bazı nüshalarında ilâve edilen bölümler arasında "Resîden-i Leylî vu Mecnûn be-Yek-dîger" adında bir başlık bulunmaktadır. Nâkâm ayrıca bu bölüme benzer bir bölüm çalışmıştır. Fakat Nizâmî'nin hikâyesinde bu sonradan eklenen bölümde Leylâ, Zeyd'e Mecnûn'u getirmesini söyler. Nâkâm'ın hikâyesinde ise Leylâ, boş bir ev tutar ve o evi cennet gibi süsler ve Zeyd'den Mecnûn'u getirmesini ister.

Nâkâm'ın Nizâmî ile ortak çalıştığı bölümlerde yaptığı değişikliklerden bazıları şunlardır: "Nizâmî'de Leylâ evin damına çıkar bir tahta parçasını oyup ona insan şekli verir ve onunla dertleşir. Nâkâm'da ise Leylâ evin damına çıkar ve rüzgara derdini döker. Nizâmî'de, Mecnûn'un dayısı Selîm-i Âmirî'nin ona getirdiği elbiseyi giyer ama yemeği hayvanlara yedirir. Nâkâm'da Mecnûn elbiseyi yırtar ve yemeği yemez.

Nâkâm'ın hikâyeye eklediği motifler ve parçalardan bazıları şunlardır: Bir gün bir adamın sokakta Leylâ'ya rastlaması ve bu kadar güzel varken Mecnûn neden sana aşıktır diye sorması. Leylâ'nın da ona "benim güzelliğimi görecek göz sende yok, beni onun gibi görseydin sen de deli olurdun" diye cevap vermesi. Levend, bu motifin Arap kaynaklarında geçtiğini bildirir.[938] Boynunda zincirle gezen Mecnûn'a bir güzelin Leylâ'yı unut bana aşık ol demesi, Mecnûn'un ise "Benim aradığım Leylâ'dır" diye cevap vermesi. Mecnûn'un Leylâ'nın mezarı başında kanlı yaşlar dökmesi ve türbenin kırmızıya boyanması, Mezar başında Leylâ'nın öbür dünyadan Mecnûn'un sesini duyması ve Mecnûn'un da Leylâ'nın sesini işitmesi.

[938]Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 365.

3.4.4. Heft Peyker Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Klasik Türk edebiyatında bazı şairler Nizâmî'nin hamsesindeki diğer mesnevîleri gibi *Heft Peyker* mesnevîsini beğenip benzer eserler ortaya koymak istemişlerdir. Kahraman, özellikle Türk edebiyatında *Heft Peyker* mesnevîsinin bilinmesinin ve şairler tarafından yeniden kaleme alınmasının sebebini bu esere yazılan tercümeler olduğunu belirtmektedir.[939]Bu bölümde Kahraman'ın hazırladığı liste ayrıca göz önünde bulundurularak Türk edebiyatında Nizâmî'nin *Heft Peyker*'inin takibinde kaleme alınan mesnevîler kısaca tanıtılmıştır. Kaynak metin ile bu mesnevîler arasında bazı mukayeseli incelemelere yer verilmiştir. Tezin ilerleyen bölümlerinde *Heft Peyker*'in tercümesi niteliğini taşıyan eserler "Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Heft Peyker'inin Tercümeleri Olarak Nitelendirilen Eserler" başlığı altında incelenmiştir.

3.4.4.1. Ali Şîr Nevâyî (ö. 906/1501), ***Seb'a-i Seyyâr (Seb'a-i Seyyâre)***

Ali Şîr Nevâyî, *Seb'a-i Seyyâr* (889/1484)[940] adlı mesnevîsini Nizâmî'nin *Heft Peyker'*i ile aynı vezinde "failâtün mefâilün fa'lün" kalıbıyla kaleme almıştır. Nevâyî, Nizâmî gibi mesnevîsinde Behrâm-ı Gûr'un hikâyesini anlatmıştır. Şair mesnevîsinin toplam 5000 beyit tuttuğunu eserinin sonunda zikretmiştir.[941]Destgerdî'nin hazırladığı metne göre Nizâmî'nin *Heft Peyker'*i 5136 beyitten oluşmaktadır. Bu husus Nevâyî'nin mesnevîsinin hacim olarak da Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ine yakın olduğunu göstermektedir.

Nevâyî, hamsesini oluşturan diğer mesnevîlerinde olduğu gibi *Seb'a-i Seyyâr'*ın mukaddimesinde yer alan bir başlıkta Nizâmî ve Emîr Hüsrev'i ve diğer bir başlıkta ise Câmî'yi methetmiştir. Mesnevî vadisinin ustaları olarak

---

[939]Bahattin Kahraman, "Heft Peyker Çevirileri ve Ali Şîr Nevâî'nin Seb'a-i Seyyâresi", **S. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, 1994-1995, sy. 9/10, s. 345-366.
[940]Kut, "Ali Şîr Nevâî", s. 449-453.
[941]Agâh Sırrı Levend, **Ali Şir Nevaî: hayatı, sanatı ve kişiliği**, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 149.

bildiği Nizâmî ve Emîr Hüsrev'i övdükten sonra Nizâmî hakkında şunları söylemiştir:

Ehl-i nazm efsahu'l-kelâmı ol
Hamsening nâzımı Nizâmî ol

Hamse yok penc genc-i Kârûnî
Yayıban ilge Gence medfûnı

Lîk her kim bolup cevâhir-senc
Tapıp ol gençlerde yüz ming genc[942]

Nevâyî'nin eserinde Emîr Hüsrev'in *Heşt Bihişt*'inde olduğu gibi muhtevayı kısaca özetleyen başlıklar bulunur. Nizâmî'nin *Heft Peyker* mesnevîsinde hikâye bölümü toplam 36 ana başlıktan oluşmaktadır. Nevâyî'de ise hikâye kısmı 17 ana başlıktan meydana gelmiştir. Nevâyî, Nizâmî'ye nazaran Behrâm'a yedi köşkte anlatılan hikâyeleri daha geniş çalışmıştır. Behrâm ile ilgili olaylara Nizâmî kadar değinmemiştir.

Nevâyî, *Seb'a-i Seyyâr*'ın sebeb-i telif bölümünde daha önce benzer konuda yazılmış olan hikayelerin kusurlarını tamamladığını ve hikâyede değişiklikler yaptığını anlatmaktadır. Nevâyî, daha önce yazılmış olan hikâyelerde aşk konusuna değinilmediğini bir kusur olarak görmektedir:

Biri bu kim yok anda mâye-i derd
Kıldılar 'ışk sûzıdın anı ferd
…
Söz yasardın çü taptı pîrâye
'Işkdın hoştur anda sermâye[943]

[942]Nevâyî, **Hamse**, s. 279.

Nevâyî'nin hikâyesinde hem Nizâmî'nin hem de Emîr Hüsrev'in etkileri görülür. Yalnız Nevâyî, hikâyenin bazı yerlerinde eklemeler yapmıştır ve bazı olayları farklı kurgulamıştır. Örneğin Nevâyî'nin hikâyesinin[944] başlangıcında Çin Hakanını ve Rum Kayseri'ni hükmü altına alan ve yedi iklim şahını haraca bağlayan Behrâm ava çıktığı bir gün ünlü ressam Manî ile karşılaşır. Manî, Behrâm'a Hıta ülkesinde zengin adamın güzel câriyesinin resmini gösterir. Resmi gören Behrâm câriyeye âşık olur. Kızı istemeye adam gönderir. Behrâm'ın âşık olduğu ve sürekli zaman geçirdiği câriyenin ismi Emîr Hüsrev'in hikâyesinde olduğu gibi Dilârâm'dır. Nizâmî'de ise bu câriyenin ismi Fitne'dir. Nevâyî'de Behrâm ve câriyesinin hikâyesi Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in hikâyelerinden bazı küçük farklılıklar içerir. Fakat Nevâyî'de bu hikâye genel açıdan bakılırsa daha çok Emîr Hüsrev'deki hikâyeye yakındır. Nevâyî'de Behrâm'ın ceylanı nasıl öldürmesini istediğini câriyesine sorduğunda câriye Behrâm'a "önce iki kolundan okla yere sapla sonra da uzaktan öldür" şeklinde cevap verir. Câriyenin Behrâm'ın sorusuna olan cevâbı Nizâmî ve Emîr Hüsrev'de farklı şekillerde çalışılmıştır.

Nevâyî'de farklı olan bir diğer husus ise Behrâm'ın Dilârâm'a duyduğu derin aşkın tavsîfidir. Câriyesine kızan ve onu çölde yalnız bırakan Behrâm aşkından gece gündüz ağlamakta ve çöllerde Dilârâm'ı aramaktadır. Aşk acısından hastalanan Behrâm'ın iyileşmesi için devlet büyükleri 400 hekim çağırırlar. Hâtifî'nin *Heft Manzar*'ında da Behrâm câriyesi Âşûb'u cezalandırıp suya attırmıştır. Ancak câriyesinin yokluğu için acı çekmektedir. Buna çare olarak yedi iklim padişahlarının kızları Behrâm için getirilir. Nevâyî ve Hâtifî'nin rivâyetlerinde benzerlikler olsa da Nevâyî'nin Hâtifî'ye nazaran Behrâm'ı daha çok gerçek bir âşık karakterine büründürdüğü görülmektedir.

---

[943]Nevâyî, **Hamse**, s. 283.
[944]Hikâyenin özeti için bkz. Agâh Sırrı Levend, **Ali Şir Nevaî: hayatı, sanatı ve kişiliği**, s. 140.

Nevâyî'nin hikâyesinde yedi köşkün yapılış sebebi yine Nizâmî ve Emîr Hüsrev'den farklı anlatılmıştır. Fakat Hâtifî'de Nevâyî'dekine benzer bir rivâyet işlenmiştir. Hâtifî'nin eserini Nevâyî'den daha sonraları yazdığı düşünülerek onun Nevâyî'nin etkisinde benzer rivâyeti çalıştığı söylenebilir. Yedi iklimden gelen şahlar âşık Behrâm'ı oyalamak için her biri ona bir köşk yaptırır. Behrâm her gün bir köşkte zaman geçirir ancak Dilârâm'ı unutmaz. Bu sefer bu yedi köşke yedi iklimden güzel kızlar getirilir. Bu güzeller Nizâmî'nin hikâyesinin aksine yedi iklim padişahlarının kızları değildir. Behrâm bu güzellerle evlenir ve her gün biriyle zaman geçirir. Nizâmî'de Behrâm ve ülkesinin nazardan korunması için mimar Sinimmâr'ın öğrencisi olan Şîde yıldızların özelliklerine göre şaha yedi kubbe inşâ eder ve kubbelerde yedi iklim padişahlarının kızları oturtulur. Nevâyî'de ise bu köşkleri (kubbeleri) yedi iklim şahları yaptırır ve ressam Manî ise köşkleri farklı renklere boyar.

Nizâmî'nin hikâyesinde haftanın her günü bir kubbeye giden Behrâm'a o kubbede oturan güzel hikâyeyi anlatırken Nevâyî'de Behrâm'a hikâyeyi anlatan güzel değil, köşke gece çağırılan masalcıdır. Behrâm'ın cuma günü beyaz köşkte masalcıdan duyduğu hikâye vasıtasıyla sevgilisi Dilârâm'ın yerini bulması ve nihayet ona kavuşması Nevâyî'nin kurguda yaptığı yeniliklerden sayılır.

Nevâyî'de farklı olan bir diğer nokta ise Behrâm'ın cumartesi günü siyah renkli köşke geçmesi bölümünde görülür. Hekimler güzelin Behrâm'dan uzak durmasını tavsiye ederler. Behrâm'ın gündüz ilaç içmesi ve gece uyuması gerektiğini söyledikleri halde Behrâm uyuyamaz ve bir masalcı (yedi iklimden gelen misafirlerden birini) getirmelerini emreder.

Nevâyî, Behrâm'ın cumartesinden cumaya kadar gittiği köşklerin renklerini Nizâmî'nin hikâyesinde olduğu şekilde çalışmıştır. Hatta Nevâyî'de Behrâm'ın cumartesi ve pazar günleri gittiği köşklerde oturan kızlar Nizâmî'deki gibi biri Hindistan biri de Rum ülkesinin güzelleridir. Nevâyî'de de Nizâmî'de olduğu gibi Behrâm gittiği her köşkün rengine uygun bir kıyafet giymektedir.

Nevâyî, hikâyenin sonunu Nizâmî ve Emîr Hüsrev'den biraz farklı çalışmıştır. Behrâm, bir gün büyük bir av eğlencesi tertip eder. Fazla yağmurdan göle dönüşen sahrada avcılar atlarıyla balçık içine gömülürler. Behrâm ise maiyetiyle bu balçık gölünde batarak gömülür.

Nevâyî, Emîr Hüsrev'e benzer bir şekilde Nizâmî'nin hikâyesinde Behrâm'ın hayatı ve savaşlarıyla ilgili olan olayları ve başlıkları hikâyesinden çıkarmıştır. Daha çok Behrâm ve câriyesi Dilârâm'ın aşk macerası ve yedi köşkte Behrâm'a anlatılan efsaneler üzerine yoğunlaşmıştır. Nevâyî'nin hikâyesinde masalcılar tarafından anlatılan hikâyeler Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in hikâyelerinden tamamen farklıdır. Nevâyî, Behrâm ve bulunduğu yedi köşk hikâyelerinden sonra yine Emîr Hüsrev gibi Behrâm'ın ölüm olayını anlatmaya geçmiştir ve Nizâmî'nin hikâyesinin sonunda yer alan bazı başlıkları eserinden çıkarmıştır.

3.4.4.2. Bihiştî Ahmed Sinân (ö. 917/1511-12 [?]), ***Heft Peyker.***

Bihiştî'nin tek nüshası elde olan *Heft Peyker* (913/1507) mesnevîsi Nizâmî'nin *Heft Peyker*'inden farklı bir vezinde "fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün" kalıbıyla yazılmıştır. 1729 beyitten ve 31 bölümden oluşmaktadır.[945] Bu eser Nizâmî'nin 5136 beyit ve 52 bölümden meydana gelen *Heft Peyker*'ine nazaran daha kısa bir mesnevîdir.

Bihiştî, sebeb-i telif bölümünde "hâtif-i gayb"ın ona hamseyi tamamlaması gerektiğini ve bu eseri yazmak ile bunun gerçekleşeceğini söylediğini şöyle ifade eder:

Penc Genc'i çü nasîb itdi İlâh
Bende-i efkâr idün eyledi şâh

[945]Şener Demirel, "Behiştî Heft-Peyker (Metin-inceleme)", (Basılmamış YL Tezi), SBE, Elazığ, 1995, s.17.

Sa'y kıl kılmaga sen anı temâm
Ki sühan mülki ola hükmüne râm

Hamse hams olmag-ıla kadr bulur
Bu temâm olmayıcak nâkıs olur

Hamse bununla olur çünki temâm
İhtimâm it buna kıl nevmî harâm[946]

Nizâmî'nin *Heft Peyker*'inde hikâye bölümü 36 ana başlıktan oluşmaktadır. Bihiştî'nin *Heft Peyker*'inde ise hikâye kısmı 21 ana başlıktan meydana gelmiştir. Bihiştî, hikâyesinde Nizâmî'deki hikâyeyi esas alsa da olaylarda yaptığı bazı değişikliklerle orijinal hikâyeye bazı yeniliklikler katmıştır. Bihiştî, Nizâmî'nin hikâyesinde yer alan Behrâm'ın doğumu, babası Yezdgird'in onu yetiştirilmesi için Nûman'ın yanına Yemen'e göndermesi, Sinimmâr'ın Behrâm'a Havernâk sarayını yapması, Sinimmâr'ın cezalandırılması gibi olayları hikâyenin başından çıkarmıştır ve hikâyeyi Emîr Hüsrev'e benzer bir şekilde Behrâm'ın babası Yezdgird'in yerine tahta geçmesi ve av ve eğlence meclisleri kurması olaylarıyla başlatmıştır. Nizâmî'nin hikâyesinde Behrâm'ın aslanı ve ejderhayı öldürmesi olaylarını Bihiştî bazı değişikliklerle eserinde çalışmıştır. Örneğin Bihiştî'nin hikâyesinde Behrâm kaplanı öldürmeye gider veya insanların şikâyeti üzerine şehre saldıran aslanları öldürür.

Nizâmî ve Emîr Hüsrev'de geçen Behrâm ve Çinli câriyenin hikâyesini Bihiştî daha kısa ve eksik işlemiştir. Bu câriyenin ismi Emîr Hüsrev'de olduğu gibi Bihiştî'de de Dilârâm'dır. Yalnız Bihiştî, saz çalan Çinli güzel ile Behrâm hikâyesinde sadece Behrâm'ın eğlence meclisinde bu güzeli görüp ona âşık

[946]**A.t.**, s. 13.

olmasını ve onunla bir gece eğlenmesini anlatmıştır. Bihiştî bu bölümde Nizâmî ve Emîr Hüsrev'de olan Çinli câriyenin Behrâm ile ava çıkması, câriyenin şahın gösterdiği av maharetine yorum yapması ve şahın onu cezalandırması olaylarına yer vermemiştir. Bihiştî, Nizâmî'nin hikâyesinde yer alan Behrâm'ın İran'a yürümesi, İran şahıyla savaşmak istemesi, Behrâm'ın iki aslan arasından padişahlık tâcını alması bölümlerini ayrıca hikâyesinden çıkarmıştır. Yine Nizâmî'de Behrâm'ın Çin Hakanıyla savaşması olayını değiştirerek anlatmıştır. Bihiştî'nin hikâyesinde Behrâm, Çin Hakanına bir oyun oynar ve onu öldürür. Tahtına oğlunun geçmesini sağlar. Çin Hakanının oğlu kız kardeşini Behrâm'a verir.

Bihiştî, Nizâmî'nin hikâyesindeki Behrâm'ın yedi iklim padişahlarının kızlarını istemesi bölümünü genişleterek ve bazı değişiklikler yaparak anlatmıştır. Özellikle Behrâm'ın Hint şahının kızıyla evlenme konusunu yeni bir macera ekleyerek genişletmiştir.

Bihiştî, Nizâmî'den farklı olarak yedi iklim şahlarından Harezm ve Sıklâb şahları yerine Arap ve Mısır şahlarını yerleştirmiştir. Nizâmî'de yedi kubbeyi mimar Sinimmâr'ın öğrencisi Şîde yapar. Bihiştî'de ise bu yedi kubbeyi mimar Sinimmâr kendisi yapmaktadır.

Bihiştî'nin hikâyesini Nizâmî'nin hikâyesinden ayıran başka bir nokta ise yedi iklim padişahlarının kızlarının bir hafta boyunca Behrâm'a önce adalet, cömertlik, savaşçılık, siyaset ve şeriat, ağırbaşlı ve merhmetli olma ve çalışkanlık üzerine babalarının iletmek istediği öğütleri nakletmeleri ve ardından o nasihatle ilgili bir temsîlî hikâye anlatmalarıdır.[947]Bihiştî'nin anlattığı hikâyeler Nizâmî'deki hikâyelerden tamamen farklıdır. Nizâmî'de hikâyeler daha detaylı ve geniş anlatılırken Bihiştî'nin anlattığı hikâyeler daha az detay içeren kısa hikâyelerdir.

Bihiştî'nin hikâyesinde Nizâmî'nin hikâyesine benzer bir şekilde Behrâm ilk önce cumartesi günü Hint şahının kızının olduğu siyah renkli köşke gider.

[947]**A.t.**, s. 29-32.

Fakat Bihiştî, Behrâm'ın her gün gittiği diğer köşklerin renklerini Nizâmî'deki sırayla çalışmamıştır ve renklerin yerini değiştirmiştir. Bihiştî'nin hikâyesinde Behrâm, en son perşembe günü mavi renkli köşke gider. Cuma günü Behrâm'ın gittiği köşkten bahsedilmemiştir. Ayrıca Nizâmî'nin eserinin sonunda Çin Hakanının ikinci kez saldırması, Behrâm'ın zâlim vezirirni mazlumların şikayetleri üzerine cezalandırması ve Behrâm-ı Gûr'un mağarada kaybolması bölümleri de Behiştî'nin eserinde yer almamaktadır.

Genel olarak bakılırsa Bihiştî, konuyu Nizâmî'den almıştır. Bazı başlıkları ve bölümleri benzer çalışmıştır. Bazı ortak konuları ise değiştirerek anlatmıştır. Nizâmî'deki çoğu olayı, başlığı ve detayı hikâyesinden çıkarmıştır. Bunların yanı sıra hikâyeye bazı eklemeler yaparak Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı bölümleri genişletmiştir.

3.4.4.3. Kudsî Çelebi (XV. yy), ***Heft Peyker.***

Latîfî Tezkiresi'nde Kudsî-i Kadîm hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

> "Kudemâdan Sulttân Mehmed mâdihlerindendür. Bahr-ı hafifde Heft-peykeri vardur."[948]

Latîfî'nin bahsettiği eser henüz ele geçmemiştir.

3.4.4.4. Trabzonlu Ramazan Figânî (ö. 938/1531), ***Heft Peyker.***

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*'nde Ulvî Şâh Ali Bursavî'nin hal tercümesini verdiği bölümde Trabzonlu Ramazan Figânî'nin de *Heft Peyker* manzumesinin olduğunu söylemiştir.[949] Şairin eserine henüz ulaşılmamıştır.

[948]Rıdvan Canım, **Latîfî; Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)**, s. 429.
[949]Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri,** C. II, Hazırlayanlar: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 16.

3.4.4.5. Nev'îzâde Atâyî (ö. 1045/1635), ***Heft Hân.***

Nev'îzâde Atâyî, h. 1036 (1627)'da kaleme aldığı *Heft Hân* adlı mesnevîsini Nizâmî'nin *Heft Peyker* mesnevîsiyle aynı vezinde "fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün" kalıbıyla yazmıştır. Eser Nizâmî'nin 5136 beyitlik *Heft Peyker*'ine karşılık 2787 beyitten meydana gelmiştir.[950]

Atâyî'nin *Heft Hân* mesnevîsinde Nizâmî'nin *Heft Peyker*'i ve Ali Şîr Nevâyî'nin *Seb'a-i Seyyâre*'sinin etkileri görülür. Atâyî'nin mesnevîsi isim, vezin ve yapı (yedi hikâyenin yedi kişi tarafından yedi farklı mekânda anlatılması) bakımından Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ine benzerlik gösterir. Yalnız Atâyî, *Heft Hân*'da Behrâm-ı Gûr'un hikâyesini anlatmamıştır ve *Heft Peyker*'den farklı bir konuyu ele almıştır.

Heft Hân'da İstanbul'da Kays-ı Şeydâ'nın halefi yerine geçen bir âşık, bir periye âşıktır. Bu aşk aklını başından almıştır ve onu perîşan etmiştir. Arkadaşlarından yedi kişi, aşk acısı çeken âşığın iyileşmesi için çareyi ona hikâye anlatmakta bulurlar. Sırayla anlatılan bu hikâyelerden birincisi siyâh gökyüzü altında siyâhî mahlaslı kişi tarafından anlatılır. Hikâyenin geçtiği mekanlar Şâm, Bursa ve Edirne'dir. İkinci hikâye sandal renkli gökyüzü altında Molla Bedrî tarafından anlatılır. Hikâye Çin-i Maçin'de geçer. Üçüncü hikâyeyi zümrüd renkli gökyüzü altında Molla Sebzî anlatır. Hikâye Gazne'de geçer. Dördüncü hikâye beyaz renkli gökyüzü altında sabah vakti Subhî tarafından anlatılır. Hikâye Bağdad'da geçer. Beşinci hikâye kırmızı renkli gökyüzü altında şafak vakti La'lî tarafından anlatılır. Hikâye Rey şehrinde geçer. Altıncı hikâyeyi Hâverî gün doğarken anlatır. Bu hikâye Belh'te geçer. Yedinci hikâye ise mavi gökyüzü altında Sehâbî tarafından anlatılır. Hikâye Konstantaniyye'de geçer.[951]

Nizâmî'nin *Heft Peyker*'inde hikâyeler yedi iklim padişahlarının kızları tarafından haftanın yedi günü yedi farklı renkli kubbede Behrâm'a anlatılırken

[950]Turgut Karacan, **Nev'î-zâde Atâyî Heft-Hân Mesnevisi (İnceleme-Metin)**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1974, s. 15.
[951]**A.e.**, s. 21-30.

Atâyî'nin *Heft Hân*'ında bu hikâyeler yedi farklı renkli gökyüzü altında âşığın yedi sırdaşı tarafından anlatılır. *Heft Hân*'da anlatılan hikâyeler *Heft Peyker*'deki hikâyelerden tamamen farklıdır. Atâyî'nin eserinde dikkat çeken bir husus ise hikâyelerin çoğunlukla bir kadın sevgilinin aşkıyla ilgili olmaması ve güzel genç erkeklerle ilgili olmasıdır. Atâyî, mukaddimede ayrıca bu konuya değinmiştir. Sürekli güzel seven âşık ona göre gerçek âşık değildir. Atâyî, kadına duyulan aşkı mecâzî aşk olarak değerlendirir ve hakiki aşkı savunur.

Atâyî, mesnevîsinin mukaddimesinde Nizâmî'nin hikâyesinde aşk konusundan ziyade Behrâm-ı Gûr'un olaylarına yer verdiğine itirazda bulunur. Atâyî bu hususta Nevâyî'yi örnek almıştır. Nevâyî, Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in mesnevîlerinde aşk konusunun eksik olduğu görüşündedir. Bu yüzden hikâyesinin temeli Behrâm'ın câriyesi Dilârâm ile olan aşk macerasına dayanır. Atâyî ise hikâyesini bir âşığın çektiği aşk acısı olayı üzerine kurmuştur.

Atâyî, eserinin mukaddimesinde bir bahar günü birkaç arkadaşla gezmeye çıktıklarını ve bir anda onlardan birinin Nizâmî'nin *Heft Peyker* kitabını açtığını ve o kitabı okuduklarını ve beğendiklerini şöyle anlatır:

Nâ-gehân açdı bir firişte-hısâl
Bir kitâb-ı bedî'-i Ferruh-fâl

Heft-Peyker huceste nâmı idi
Nâzımı şeyh-i fen Nizâmî idi

Ne Nizâmî ki hamsesin gerdûn
Heft seyyareden bilürdi füzûn

Okıyup biz güzel hikâyetini
Dinledük 'ışk ile rivâyetini[952]

[952]Karacan, **Nev'î-zâde Atâyî Heft-Hân Mesnevisi (İnceleme-Metin)**, s. 141.

Bu beyitlerin ardından Atâyî, Nizâmî'nin kaleme aldığı hikâye ile ilgili üç ayrı itirazda bulunur. Bu itirazlar hikâyede aşk konusunun işlenmediği, Behrâm'ın kadınlarla olan eğlencesi ve hakiki aşkın anlatılmadığı, âşık (Behrâm'ın) dünya işleriyle meşgul olması ve gerçek âşığın acı çekmesi gerektiği şeklindedir. Atâyî, Nizâmî'de Behrâm'ın kasrlar yapmasını ve renkli kubbelerde yedi iklim padişahlarının kızlarıyla eğlenmesini maddi dünyaya bağlılık olarak görmektedir. Bu sebeple eserinde hikâyeler kubbelerde değil her hikâye farklı renkli gökyüzü altında anlatılır.[953]Atâyî'nin itirazlarını dinleyen arkadaşları ondan bu dediklerini ispat etmesini ve numune bir eser ortaya koymasını önerirler. Atâyî ise onların isteğini kabul ettiğini ve böyle bir eser yazmaya başladığını söyler.

Atâyî, eserinin hâtime bölümünde mesnevî vadisine yolu düştüğünü ve orada en güçlü mesnevî şairlerinden Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Câmî'yi gördüğünü, bu usta şairlerin izinden giden diğer güçlü şairlerin safına kendisinin de katıldığını ve hamse erbâbını örnek alarak kendi hamsesini oluşturduğunu dile getirir.

Ba-husûs içlerinde üç ustâd
Şast-ı pür-zûrına verince güşâd

Tîr-veş gayrı kodı pâ-der-gil
Hadd-i i'câzı eyledi menzil

Biri Hüsrev biri Nizâmîdür
Biri ser-mest-i 'ışk Câmîdür
…
Nice pey-revler etdi sonra zuhur
Her biri geçdi Rüstem-i pür-zûr

[953]**A.e.**, s. 19.

…
Ben de mıkdâr-ı ‘âcizâne ile
Merkeb-i leng ü tâziyâne ile

Kuvvet-i tâli’ oldu ser-mâye
Kendümi katdum âhır âlâya

Hamse erbâbına edüp taklîd
Eyledüm pençe-gîrî-i horşîd[954]

Güzelova, doktora tezinde kaynaklarda *Heft Peyker* yazdıkları bildirilen ve eserlerine henüz ulaşılamayan XVI. yüzyıl şairlerinden Karamanlı Figânî ve Kalkandelenli Muîdî’den bahsetmiştir.[955]Latifî tezkiresinde Karamanlı Figânî’nin sadece *İskendernâme* ve *Leylî vü Mecnûn*’u olduğu bildirilmiştir ve *Heft Peyker* mesnevîsinden bahsedilmemiştir: “*İskender-nâme’yi Şehnâme bahrinde Hamse-i Nizâmî'den latîf ü ter terceme itmişdür. Ve Heft-peyker bahrinde Leylî vü Mecnûn dimişdür.”*[956] Muhtemelen “*Heft-peyker bahrinde Leylî vü Mecnûn dimişdür”* ifadesi yanlışlıkla araştırmacılarda şairin *Heft Peyker* yazdığı düşüncesini oluşturmuştur. Fakat Latîfî’nin bu ifadenin devamında Figânî’nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinden verdiği örnek beyte bakıldığında yedi kelimesinin geçmesi ve *Heft Peyker* vezninde yazılması eserin *Leylâ vü Mecnûn* değil de *Heft Peyker* mesnevîsi olduğu şüphesini uyandırmaktadır.

[954]**A.e.**, s. 345-346.
[955]Hanzade Güzelova, “Abdî’nin Heft Peyker Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Dizin)”, (Basılmamış Doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi, SBE, Ankara, 2008, s. 65.
[956]Rıdvan Canım, **Latîfî; Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsıratü’n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018, s.417. https://ekitap.ktb.gov.tr (Erişim tarihi: 15.04.2024)

Merhabâ ey nesîm-i nâfe-gûşâ
Demün eyler hevâyı gâliye-sâ

Teng-dil oldı gonca gönlüni aç
Jâlenün dürlerini üstine saç

Yedi deryâdan eyledükde güzer
Dâmenün katre denlü olmaz ter[957]

Ayrıca Güzelova'nın bilgisini geçtiği Kalkandelenli Muîdî'nin *Heft Peyker* mesnevîsî ile ilgili başvurulan diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.4.5. İskendernâme Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Türk edebiyatında, Anadolu sahasında ve bu sahanın dışında Nizâmî'nin hamsesinin beşinci ve son mesnevîsi olan *İskendernâme'*ye ilgi gösteren ve bu esere cevap yazan şairler de mevcuttur. Anadolu sahasında, ilk İskendernâme örneği XIV. yüzyılda hamse sahibi olan Ahmedî (ö. 815/1412-13) tarafından kaleme alınmıştır. Bu saha dışındaki İskendernâme türü yazan önemli şair ise Ali Şîr Nevâyî'dir. Türk edebiyatında Nizâmî'nin izinde İskender hikâyesini yeniden kaleme alan şairler bazen eserlerine "İskendernâme" adı vermişlerdir bazen de bu hikâyeyi farklı eser adı altında çalışmışlardır.

Nizâmî'nin *İskendernâme*'sine yapılan Türkçe tercümelere başvurarak ve onlardan faydalanarak kendi eserlerini ortaya koyan şairler de vardır. Hamse sahibi olmayan şairler de müstakil olarak İskender hikâyesiyle ilgili eser ortaya koymuşlardır. Bazı araştırmacılar Türk edebiyatında *İskendernâme*'ye yazılan

[957]Canım, **Latîfî; Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)**, s. 417.

cevapların bazılarının telifî karaktere sahip olduklarını ve orijinallik taşıdıklarını öne sürmüşlerdir. Ünver, Türk edebiyatında yazılan İskendernâmelerin İran'da bu konuda yazılan eserlerin kopyası olmadığı kanaatindedir.[958]İskender konulu yazılan bu mesnevîlerin Nizâmî'nin *İskendernâme*'si ile olan benzer ve farklı yönlerine bakılması bu eserlerin orijinal olup olmama konusunun bazı yönlerinin tespitine yardımcı olacaktır. Bu sebeple bu bölümde Türk edebiyatında Nizâmî'nin *İskendernâme*'si model alınarak yazılan mesnevîler üzerine bazı incelemelere ve mukayeselere yer verilmiştir. İskendernâme'nin tercümesi olarak bilinen eserler ise tezin ilerleyen bölümlerinde "Türk Edebiyatında Nizâmî'nin İskendernâme'sinin Tercümeleri Olarak Nitelendirilen Eserler" başlığı altında çalışılmıştır.

3.4.5.1. Ahmedî (ö. 815/1412-13), ***İskendernâme.***

Türk edebiyatına "İskendernâme" konusu, XIV. asırda Ahmedî'nin *İskendernâme*'siyle girmiştir.[959]Ahmedî'nin bu eseri özellikle eserin sonunda kaleme aldığı "Dâstân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân" bölümüyle meşhurdur. Eserin 792/1390'da bitirildiği bilinse de diğer nüshalarındaki farklılıklar esere sonradan ilaveler yapıldığını göstermektedir.[960]Eser, I. Bayezid'in oğlu Emîr Süleyman'a ithaf edilmiştir. Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinin Türkiye'de otuz iki, yurt dışında ise birçok yazmasının bulunduğu bilinmektedir.[961]Bu eser, Anadolu'da Nizâmî'nin *İskendernâme*'sine yazılan ilk ve en başarılı nazire olarak bilinir. Aynı zamanda Ahmedî, *İskendernâme*'si ile kendisinden sonra Anadolu sahasında İskendernâme yazan diğer şairleri de etkilemiştir. Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde hikâyenin konusuna ve İskender ile ilgili anlatılan olaylara bakıldığında yer yer Firdevsî ve Nizâmî'nin tesiri

[958]İsmail Ünver, "İskender", **TDVİA**, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 558.
[959]Ahmet Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 365.
[960]**A.e.**, s. 365.
[961]Günay Kut, "Ahmedî", **TDVİA**, C. II, 1989, s. 165-167.

görülmektedir.[962] Banarlı, Ahmedî'nin konuyu İran edebiyatından aldığını ancak eseri kendi bilgisi ve sanatıyla süsleyip genişlettiğini ve bunun da esere orijinallik kazandırdığını söylemiştir. Banarlı'ya göre Ahmedî'nin *İskendernâme'*si İran'daki diğer örneklerine nazaran daha ciddi ve içinde bulunan olayların tarihi gerçekliği daha yüksek bir eserdir.[963]

Sehî Bey, Ahmedî'nin Nizâmî'nin *İskendernâme*'sini Türkçeye aktardığını şu ifadelerle bildirmektedir:

> "Envâ'-ı fezâyil ile ma'rûf ve asnâf-ı hasâyil ile mevsûf fâzıl-ı cihân ve kâmil-i devrân Penc-genc-i Nizâmî'den *İskendernâme* adlu bir kitâbı Sultân Mîr Süleymân adına tercüme idüp Türkîye döndürmişdür. Bunca ma'ârif ü letâyif ki ol kitâba derc ü hârc eylemişdür degme kimseye müyesser olmamışdur."[964]

Sehî Bey, bu ifadesinde eserin tercüme olduğuna işaret etse de birçok araştırmacı eserin telifî özellikler taşıdığını ve çeviri bir eser olmadığını söylemiştir.

Ünver, Ahmedî'nin daha çok Firdevsî'den yararlandığını, Firdevsî, Nizâmî ve Emîr Hüsrev gibi şairlerden aldığı konuları ve olayları değiştirdiğini, esere yeni olaylar eklediğini ve aruz kalıbında öncekilere uymadığını ifade etmiştir. Ünver, Ahmedî'nin bu eserinin bir tercüme eser olmadığı görüşündedir.[965]

Kocatürk, Ahmedî'nin Nizâmî'den konu ve ilham almakla beraber ona bağlı kalmadığını, kitabına İslâmî bir ilim ve kültür kitabı mahiyeti kazandırdığını ve orijinal sayılabilecek bir eser ortaya koyduğunu

---

[962]Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî,** s. 303.
[963]Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, Ankara, MEB Yayınları, 2016, s. 391.
[964]Haluk İpekten vd., **Sehî Beg: Heşt-Bihişt**, s.70-71.
[965]İsmail Ünver, **Ahmedî İskender-nâme: İnceleme-Tıpkıbasım**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1983, s. 29.

söylemiştir.[966]Amil Çelebioğlu ise konunun Nizâmî'den alındığı halde eserin telifî bir karakter taşıdığını ifade etmiştir.[967]Çelebioğlu, Ahmed'nin *İskendernâme*'sinin efsanevî, tarihî ve ansiklopedik hususiyetlerin yanında tasavvufî, didaktik, temsilî ve remizli hususiyetlere sahip bir mesnevî olduğunu belirtmiştir.[968]

Ahmedî'nin *İskendernâme*'si İskendernâme, Ahvâl-i Mülûk, Mevlid, Tevârîh-i Hulefâ, Tevârîh-i Mülûk-i Moğol ve Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osman bölümleri olmak üzere toplam altı bölümden meydana gelmiştir.[969]Ahmedî, hâtime bölümünde mesnevîsinin 8250 beyit ihtivâ ettiğini şu beyitlerde bildirmiştir:

Bil ki işbu 'ıkdun içindeki dür
'Akd-i beyt-ile sekiz bin dânedür

Hem iki yüz elli anunla bile
Rahmet ana kim güher kadrin bile[970]

Çelebioğlu, incelediği nüshaya işaret ederek Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinin 8766 beyitten meydana geldiğini ve eserde İskender ile ilgili asıl kısımların toplam 5894 beyit olduğunu söylemiştir.[971]Ahmedî'nin mesnevîsinin sadece İskender ile ilgili bölümü dikkate alınırsa bu hikâyenin Nizâmî'nin 10.500 beyit civarında olan hikayesine karşılık daha kısa olduğu, ancak Fars edebiyatında Nizâmî'den sonra aynı türde yazılan diğer örneklerin beyit sayılarına bakılırsa Ahmedî'nin İskender hikayesinin daha hacimli olduğu

[966]Vasfi Mahir Kocatürk, **Türk Edebiyatı Tarihi: Başlangıçtan Bugüne Kadar Türk Edebiyatının Tarihi, Tahlili ve Tenkidi**, Edebiyat Yayınevi, 1964, s. 135.
[967]Amil Çelebioğlu, **Türk Mesnevî Edebiyatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 68.
[968]**A.e.**, s. 71.
[969]**A.e.**, s. 68-71.
[970]Yaşar Akdoğan, Nalan Kutsal, **Ahmedî İskendernâme (İnceleme-Tenkitli Metin)**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 964. (e-kitap).
[971]Çelebioğlu, **Türk Mesnevî Edebiyatı**, s. 68.

söylenebilir. Ahmedî, mesnevîsini Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinde kullandığı vezinden farklı bir vezinde "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbıyla nazmetmiştir.

Ahmedî, Emîr Hüsrev gibi Nizâmî'de *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme* adlarındaki iki ayrı bölümde anlatılan İskender maceralarını tek bir bölümde çalışmıştır. Şair, Nizâmî'deki hikâyeyi esas alsa da hikâyenin tamamını çalışmamıştır ve olay örgüsünde de aynı tetibi izlememiştir. Ahmedî'nin *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme*'de İskender'in doğumu, tahsili, katıldığı savaşlar, filozoflarla sohbetleri, hükümdarlığı ve hakîmliği ve diğer maceraları ile ilgili olan bazı parçaları seçip kendi planlamasına göre hikâyenin çeşitli yerlerinde çalıştığı görülür. Yalnız Ahmedî'nin Nizâmî ile çalıştığı bu ortak konularda yaptığı müdahaleler dikkat çekmektedir. Ahmedî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı bölümleri bazen kendi düşünce tarzına ve hayal dünyasına uygun yorumladığı, bu çalıştığı ortak bölümlerde eklemeler, genişletmeler, çıkarmalar ve kısaltmalar yaptığı ve bazı benzer konuları farklı anlattığı görülür. İskender hikâyesinde Ahmedî'yi Nizâmî'den ayıran başka önemli husus ise onun hikâyede Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinde olmayan yeni başlıklara ve olaylara yer vermesidir. Ahmedî'nin hikâyesinde Nizâmî'de olmayan birçok yeni karakter ismi ve mekân isimleri de bulunmaktadır.

Ahmedî, mesnevîsinde Firdevsî'nin *Şehnâme*'sine benzer bazı olaylara, motiflere ve başlıklara yer vermiştir. *Şehnâme*'de Sâm'ın Mâzenderân devleriyle savaşması olayı Ahmedî'nin hikâyesinde İskender'in Mâzenderân devleri ile savaşması şeklinde kendini göstermektedir. Veya Ahmedî'nin hikâyesinde küçük değişikliklerle anlatılan İskender'in Hindistan ülkesine gideceğini Keyd-i Hindî'nin önceden rüyasında görmesi ve bu rüyanın Mihrân tarafından tabir edilmesi, Keyd'in İskender'e kızı, altın kadehi, bir filozof ve bir hekimi hediye olarak takdim etmesi ve İskender'in filozof ve hekim ile soru cevabı, İskender'in Fûr-ı Hind ile savaşması, İskender'in Ejderhayı öldürmesi, İskender'in Mağrib melikesi Kaydâfe ile hikâyesi (bu hikâye Nizâmî'de Berde'nin melikesi Nûşâbe'nin hikâyesi şeklinde farklı rivâyet edilmiştir), İskender'in Berhimen

şehrine gitmesi, İskender'in kadınlar şehrine varışı, İskender'in ağaç ile konuşması ve o ağacın İskender'e ölümünün yaklaştığını haber vermesi hikâyesi yine *Şehnâme*'den alınmıştır.

Ahmedî'nin hikâyesinde tasavvufî bakış açısı belirgindir. Bu husus Nizâmî'nin *İskendernâme*'sine cevap yazan Emîr Hüsrev ve Câmî'nin eserlerinde ayrıca görülmektedir. Ahmedî de bu iki şair gibi tasavvufî, ahlakî ve öğretici bahisleri ortaya koymak için İskender hikâyesini bahane etmiştir ve bunu kendi eserinde yer verdiği şu beyitte açıkça söylemektedir:

Ben tarîkat şerhin iderem sana
Bu hikâyet bir bahânedür bana[972]

Ahmedî, İskender hikâyesinde anlattığı her bölümün ardından o bölümdeki remizleri temsil yolu ile açıklamaktadır. Aslında sanki Ahmedî her bölümde vermek istediği tasavvufî ve ahlakî mesajlar için o bölümdeki hikâyeyi bir bahâne olarak kullanmıştır. Örneğin Ahmedî, Dârâb ve İskender'in savaşmak üzere birbirlerine elçi göndermeleri macerâsını anlattığı bölümün sonunda hikâyenin remizlerinden bahsetmiştir ve Dârâb'ın "nefs", Zülkarneyn'in "ruh", susam tanelerinin "işelenen suçlar" ve horozun "tövbe"yi temsil ettiğini açıklamıştır ve ardından bir ahlakî mesaj vermek istemiştir.[973]

Ahmedî, eserinin mukaddimesinde Nizâmî'den farklı olarak şem' ile parvâne ve şem' ile micmer münazaralarına yer vermiştir. Hikâye bölümünde Ahmedî, Nizâmî'ye benzer bir şekilde İskender'in doğumu, tahsili ve tahta çıkışını anlatmıştır. Yalnız bu bölümlerden önce Nizâmî'den farklı olarak hikâyeyi İran şahı Dârâ'nın Rum ülkesine ordusuyla ilerlemesi ve Rum Kayseri ile savaşıp onu yenmesi, Rum'u fethetmesi, Rum'u vilayetlere bölüp Yunan şehirlerini Makedonyalı Feylekûs'a vermesi ve ondan haraç istemesi,

[972]Ünver, **Ahmedî İskender-nâme: İnceleme-Tıpkıbasım**, vr. 27a.
[973]Akdoğan, **Ahmedî İskendernâme (İnceleme-Tenkitli Metin),** s. 168.

Feylekûs'un kızıyla evlenmesi ve onu karnında çocuğu ile bırakıp Medâyin'e geri dönmesi, Dârâ'nın ölümü ve oğlu Dârâb'ın babası yerine tahta geçmesi olaylarıyla başlatmıştır.

İskender'in doğumu olayı Ahmedî'de Nizâmî'den biraz farklı anlatılmıştır. Nizâmî'nin hikâyesinde Feylekûs'un özel bezm meclisindeki bir güzelden bir oğlu dünyaya gelir. Müneccimler tarafından iyi talihe sahip olduğu söylenir. Ona "İskender" adı verilir. Ancak Ahmedî'nin hikâyesinde Feylekûs bağda bezm meclisi kurmuşken ona kızının bir oğlan dünyaya getirdiği söylenir. Ahmedî, ayrıca Nizâmî'nin *İkbâlnâme*'deki İskender'e Zülkarneyn adının verilmesi konusunun benzerini İskender'in doğumunu anlattığı bölümde çalışmıştır. Müneccimlerin bebeğin geleceğinden haber vermeleri, Eflâtûn ile Bokrat'ın çocuğa "karn" adını koymaları ve çocuğa iki zülf ile doğduğu için "Zülkarneyn" lakabını vermeleri gibi konular Ahmedî'nin İskender'in doğum hikâyesine dahil ettiği konulardır. Başka farklı bir nokta ise Nizâmî'nin hikâyesinde İskender'in Aristo'nun babası hakîm Nikomakhos'tan eğitim alması konusudur. Ahmedî'de İskender, Aristo'dan eğitim almaktadır.

Ahmedî'nin Nizâmî ile ortak çalıştığı ve değiştirdiği olaylardan bazıları şunlardır:

Nizâmî'nin hikâyesinde İskender, Dârâ ile savaşmadan önce ava çıktığı bir gün birbiri ile savaşan iki keklik görür ve onlara İskender ve Dârâ isimlerini verir. İskender ismini verdiği keklik kazanır. İskender bu olayı Dârâ'yı mağlup edeceği şeklinde yorumlar. Ahmedî, bu bölümü farklı rivayet etmiştir. Dârâ'yı yenmeyi çok isteyen İskender bir gece rüyasında bir meleğin ona Allah'ın gönderdiği kılıcı verdiğini ve onu sultanlarla savaşmaya cesaretlendirdiğini görür. İskender, rüyasını Aristo'ya anlatır. Aristo, İskender'in rüyasını onun dünyayı kılıcı ile alacağı şeklinde yorumlar. Nizâmî'de İskender'in ölümünden sonra ordu büyükleri İskender'in oğlu İskenderus'un babasının yerine tahta geçmesini isterler. Ahmedî'de ise İskender'in annesi Rûkiyâ, İskenderus'un babasının yerine tahta geçmesini ister.

Nizâmî'nin hikâyesinde Dârâ'ya ihanet eden iki çavuş Dârâ'nın ölümünden sonra asılarak İskender tarafından cezalandırılır. Ahmedî, Dârâ'nın bu iki askerine Mâhâr ve Mâhiyâr adını vermiştir. Dârâ'yı yaralayıp kaçan bu hain askerleri İskender astırır. Bunu duyan Dârâ mutlu olur ve İskender'e tacını ve tahtını bırakır.

Ahmedî, Nizâmî'nin hikayesinde yer alan Aristo, Hermes, Eflâtûn, Belinas, Porfiryus, Sokrates gibi Yunan filozoflarına karşılık Bokrat, Aristo, Sokrat, Eflâtun, Dimetron, Rufus, Bartos, Balos, Feylos, Emiros, Feysagros, Ziyyon, Miravos, Bidgoros, Sabnos ve Solon adlı filozoflardan bahsetmiştir.

Nizâmî'nin hikâyesinde genelde İskender önemli kararlar almak için veziri Aristo ve diğer filozoflara danışır. Ahmedî'nin hikâyesinde böyle bir durumla karşılaşılmamıştır. Ahmedî'de her zaman İskender'in etrafındaki filozofların yanında ayrıca Hızır (a.s.) bulunur ve İskender ile Hızır'ın arasında geçen konuşmalar mevcuttur. Ahmedî hikayesinde her fırsatta İskender'in Allah'a olan inancı ve itikâdını gösterdiği konuşmalara yer vermiştir. Ancak Nizâmî gibi hikâyesinde İskender'in peygamberlik derecesine yükselmesiyle ilgili herhangi bir müstakil başlık çalışmamıştır.

Ahmedî'nin Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı konuları genişleterek anlattığı görülür. Örneğin İskender'in Hindistan'ı fethetme bölümünde Nizâmî Keyd-i Hindî'nin İskender gelmeden önce bir rüya gördüğünü söyler ama o rüyanın detaylarından bahsetmez. Ancak Ahmedî, Keyd'in ne gibi bir rüya gördüğünü ve o rüyayı Mihrân adlı tabirciye yorumlattığını anlatır. (Ahmedî'nin hikâyesinde yer alan bu bölümler Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde de bulunmaktadır). Nizâmî'de Keyd İskender'e dört hediye verir. Bunlar, Keyd'in kızı, yakuttan yapılmış bir kadeh, bir müneccim filozof ve bir tabiptir. Ahmedî'de yine Keyd aynı hediyeleri İskender'e teklif etmektedir. Yalnız Ahmedî, Keyd'in kızına Şehrbânû adını vermiştir. Ayrıca Ahmedî'de İskender, ona hediye edilen filozofa tevhid, insanın hakikati ve diğer konular hakkında sorular sorar ve filozof bunları cevaplar. Yine

buna ek olarak İskender ona Keyd tarafından hediye edilen Hintli hekime bedenin ve ruhun aslı ve marifeti ve benzeri konular hakkında sorular sorar.

Ahmedî, hikâyeye birçok yeni olay ve başlık eklemiştir. Bu eklenen yeni olaylardan bazıları şunlardır: "İskender'in Sistan'a gitmesi ve Zeresb şahın kızı Gülşah'a âşık olması hikayesi". Bu hikâyede Ahmedî, İskender'i âşık bir karakter olarak tasvîr etmiştir. Bu hikâyede Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u ve *Hüsrev ü Şîrîn*'inde ve diğer Leylâ vü Mecnûn'larda bulunan bazı benzer motiflerin çalışıldığı dikkat çekmektedir. Bu hikâyede iki sevgilinin mektuplaşması, iki aşığın birbirlerine gazel yazmaları, âşıktan alınan kanın yere dökülmesiyle o kanda sevgilinin adının yazılması, sevgilinin yüzünün resmedilmesi ve âşığın o resme bakınca âşık ve perişan hale gelmesi, sevgilinin bir dâyesi olması, gül bahçesinde iki sevgilinin buluşması gibi motiflerden sözedilebilir. Ahmedî'nin hikâyeye eklediği başka konulardan İskender'in Hindistan'da avlanması ve aslan ve kaplan ile savaşması, İskender'in Hint adalarına gitmesi ve o adalarda acayip mahlûklarla karşılaşması, İskender'in Doğu'ya seferi ve orada acayip şeyleri görmesi, İskender'in kendisinden 4040 yıl önce yaşamış olan Şah Zülkarneyn'in mezarını görmesi ve mezarı başındaki levhayı okuyup duygulanması gibi konulara işaret edilebilir.

Ahmedî'nin hikâyesinde İskender, kendisinden önce gelmiş ve kendisinden sonra gelecek olan hükümdarlar ile ilgili Aristo ve Hızır (a.s.)'a sorular sorar. Ahmedî bu bölümde Keyûmers, Hûşeng, Tahmûres, Cemşîd, Dahhâk, Ferîdûn, Menûçihr, Efrâsyâb, Keykubâd, Keykâvûs, Güştâsb, İsfandiyâr, Behmen, Dârâ, Dârâb gibi *Şehnâme*'de geçen İran'ın efsanevî hükümdarlarından bahseder. İskender'den sonra gelen hükümdarlar ile ilgili de Erdeşîr, Şâpûr, Behrâm, Yezdcird, Nûşîrevân, Hüsrev Pervîz vs. İran şahlarından bahseder. Bu bölümler ayrıca Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinde bulunmamaktadır.

Diğer taraftan Ahmedî, Nizâmî ile ortak çalıştığı bölümlerdeki bazı parçaları ve Nizâmî'nin hikâyesinde olan birçok başlık ve bölümü eserinden çıkarmıştır. Bu çıkarılan bölümlerden örnek olarak şunlara işaret edilebilir:

Dârâ'nın İskender'e elçi vasıtasıyla gûy ve çevgan göndermesi, Dârâ ile savaşma konusunda İskender'in filozoflara danışması, İskender'in Zengibâr ile savaşması, Dârâ'nın ölmeden önce vasiyeti, İskender'in Dârâ'nın kızı Rûşenek ile evlenmesi, İskender'in Dârâ'nın vefatından sonra ateşkedeleri yıkması, İskender'in bazı icatları ve inşâ ettiği bazı yerler, İskender'in çobanla hikâyesi, Horasanlının hikâyesi, İskender'in Serîr kalesine ve Serperestân köyüne varması, İskender'in Keyhüsrev mağarasına gitmesi, Mâriye el-Kıbtiyye'nin hikâyesi, Berde'nin melikesi Nûşâbe'nin hikâyesi.

Ahmedî'nin hikâyesinin sonunda yer alan "İskender'in eli boş bu dünyadan göçtüğü bilinmesi için elini tabutundan dışarı koymalarını vasiyet etmesi" konusu Câmî'nin *Hırednâme-i İskenderî'*siyle benzer şekilde çalışılmıştır. Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinde ise İskender tabuttan dışarı koyulan boş elinin içine toprak dökmelerini vasiyet etmiştir.

3.4.5.2. Hamzavî (ö. 815/1412-1413), ***Kıssa-i İskender.***

Hamzavî*, Hamzanâme* ve *İskendernâme* adlı eserlerin sahibidir. Âşık Çelebi, şairin adının Hamza olduğunu ve şair Ahmedî'nin kardeşi olduğunu bildirmekle beraber eserleri hakkında şu bilgileri vermiştir:

> "Hamza vü Ahmed nâm karındaşlar peydâ olup Hamzavî vü Ahmedî tahallus idinüp Ahmedî, İskender-nâme'yi bahr-i remel-i müseddesde nazm itmişdür. Ve Hamzavî İskender ü Hamza kıssaların nesr ile cem' idüp mahal mahal kendünün ebyâtın zamm itmişdür. Hamzavî'nün kitâblarından nazmı ma'lûmdur."[974]

Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-şu'arâ*'da Ahmedî hakkında bilgi verdiği bölümde Hamzavî'nin Hamza kıssasını yirmi dört ciltte topladığını bu vesîle ile

[974]Filiz Kılıç, **Âşık Çelebi, Meşâ'irü'ş-şu'arâ**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018, s.69. https://ekitap.ktb.gov.tr (Erişim tarihi: 26.06.2023).

Hamzavî mahlasını kullandığını ve sonraları *kıssa-i İskender*'i yirmi dört cilt olarak düzenlendiğini söylemiştir.[975]

Yağcıoğlu'na göre Hamzavî'ye atfedilen İskendernâmelerin birbirinin devamı mı olduğunu yoksa aynı cildin nüshaları mı olduklarını anlamak için eserler üzerinde çalışmalar yapılması gerekmektedir.[976]

Hamzavî, eserinde, İskender-i Zülkarneyn kıssasının Hz. Muhammed'in bu hikâyeyi ashabına şerh etmesiyle başladığını ardından râvilerin tarih kitaplarından, *Câmasbnâme*, *Şehnâme*, *Tarîh-i Taberî* ve kısas-ı enbiyâdan bu hikâyeyi istihraç ettiklerini söylemiştir.[977]

Hamzavî'nin *Kıssa-i İskender*'i yarı mensur ve yarı manzum bir eserdir. Feyzioğlu'nun verdiği bilgiye göre eserde manzum kısımlar öğretici konular üzerinedir ve hikâye etmede mensur kısımlar kullanılmıştır. Feyzioğlu, eserin mesnevî ile halk hikâyesi arasında bir şekle sahip olduğunu belirtmiştir.[978]

Avcı, Hamzavî'nin eserini bazen kardeşi Ahmedî'nin *İskendernâme*'sindeki beyitlerle bazen de kendi beyitleriyle süslediğini ve bu şiirlerin bazılarının Ahmedî'nin *İskendernâme*'siyle aynı vezinde yani fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün olduğunu bazı şiirlerinin ise mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün gibi farklı vezinde yazıldığını bildirmiştir. Avcı, her iki *İskendernâme*'de konuların ana çerçevesinin benzediğini, Hamzavî'nin eserinde başka konuların anlatıldığını ve eserin genişletildiğini ifade etmiştir.[979]

Hamzâvî, kaleme aldığı hikâyenin kaynaklarından bahsederken Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinden bahsetmese de burada *Kıssa-i İskender* ile

---

[975]Filiz Kılıç, **Âşık Çelebi, Meşâ'irü'ş-şu'arâ,** s. 123.
[976]Songül Aydın Yağcıoğlu, "Hamzavî'nin İskendernâme'si Hakkında Bazı Tespitler.", **Vakıf İnsan Prof. Dr. Hikmet Özdemir Armağanı içinde, (ss. 653–677),** Kriter Yayınevi, İstanbul, 2019, s.656.
[977]Hamzavî, **Dâsitân-i İskender-i Zû'l-Karneyn**, Milli Kütüphane Yazmalar / 06 Mil Yz FB 152, vr. 11a.
[978]Nesrin Feyzioğlu, "İskender-nâme Üzerine Bir İnceleme", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum, 1991, s. 6.
[979]İsmail Avcı, "Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si", (Basılmamış Doktora tezi), Balıkesir Üniversitesi, SBE, Balikesir, 2013, s. 49.

Nizâmî'nin ve Ahmedî'nin *İskendernâme*'leri arasında tespit edilen bazı belirgin benzerlikler ve farklılıklar üzerinde durulacaktır.[980]

Hamzavî'nin *İskendernâme*'sinin birinci cildine bakıldığında hikâyenin genel çerçevesinin Ahmedî'nin hikâyesine yakın olduğu görülmektedir. İki hikâye arasında benzer yönlerin bulunmasıyla beraber Hamzavî, hikâyesinde bazı farklılıklara da yer vermiştir.

Ahmedî'nin hikâyesinde olduğu gibi Hamzavî'nin de hikâyesinde Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinde bulunan birçok olay ve başlık yer almamaktadır. Diğer taraftan Hamzavî'nin hikâyesinde Nizâmî'nin hikâyesine benzer çalışılan bölümlerde bazı farklılıklar mevcuttur. Bazen de bu benzerlik içeren bölümlere Hamzavî yeni parçalar eklemiştir.

Hamzavî, Nizâmî'den farklı olarak hikâyenin başında İskender'in doğumu ve tahsili olayını anlatmadan önce İskender'den önce gelen Keyumers, Sâm, Dârâ, Dârâb gibi padişahlardan kısaca bahseder (Ahmedî'de bu bölüm hikâyenin ortalarında anlatılmıştır). Hamzavî, ardından Ahmedî'ye benzer bir şekilde Dârâ'nın Kayser'den haraç istemesi, Dârâ ve Rûm Kayserinin savaşı ve Kayser'in ölümü olaylarını kısaca anlatır. Nizâmî'de Dârâ, Feylekûs'u ordusu ile geçmek ister ve ondan haraç istemeye başlar. Feylekûs, haraç ödemeyi kabul eder.

Hamzavî, İskender'in soyu ile ilgili hikâyeyi Ahmedî'ye değil Nizâmî'nin rivayetine daha yakın çalışmıştır. Ahmedî'de Dârâ, Feylekûs'un kızıyla evlenir. Feylekûs'un kızı hamile iken Dârâ onu Rum ülkesinde bırakıp Medâyin'e döner. Feylekûs'a bir erkek çocuğu olursa büyüdüğünde Rum tahtına geçmesini vasiyet eder. Bir bahar vakti bağda bezm meclisi kurmuş elinde kadehiyle oturan Feylekûs'a bir nebîresinin dünyaya geldiği haberi verilir. Aslında Ahmedî bu bölümü Firdevsî'nin rivâyetine daha yakın çalışmıştır. Yalnız Hamzavî'de Feylekûs Bertos adlı vezirinin kızı Rukiye Banu ile evlenir

[980]Burada yapılan mukayesede Songül Aydın Yağcıoğlu'nun "Hamzavî'nin İskendernâme'si Hakkında Bazı Tespitler" adlı makalesindeki "hikâyenin birinci cildinin özeti" bölümünden ayrıca istifade edilmiştir.

ve ondan oğlu İskender dünyaya gelir. Nizâmî'nin rivayetine göre ise Feylekûs'un özel meclisinde bulunan sevdiği bir güzelden İskender dünyaya gelir. Görüldüğü üzere Hamzavî'nin hikâyesinde Nizâmî'de olduğu gibi İskender Feylekûs'un oğludur. Ahmedî'nin rivâyeti ise Firdevsî'nin rivâyetine yakındır.

Hamzâvî ve Nizâmî'de birbirine benzeyen ancak Hamzâvî tarafından biraz farklı anlatılan veya genişletilen konulardan bazıları şunlardır:

Nizâmî'nin hikâyesinde sadece Aristo İskender'in veziridir. Hamzavî'de ise Feylekûs, Aristo, Eflâtûn, Sokrates ve Bokrat'ı kendi veziri yapar ve bu hakîmler sonraları da İskender'in veziri olurlar. Nizâmî'de İskender sadece Aristo ve babası Nikomakhos'tan eğitim alır. Hamzavî'de İskender Eflâtun'dan ilm-i edebi ve Aristo'dan ilm-i hüneri öğrenir. Nizâmî, Feylekûs'un sadece öldüğünü haber verirken Hamzavî, Feylekûs'un eşi Rukiye'ye İskender'in artık on beş yaşına geldiğini ve kendisinin ölümden korkmadığını, Rukiye'nin dizine başını koyup uyuduğunu ve ağrı ile uyandığında öleceğini anladığını ve nihayet İskender ve vezirlerini çağırıp vasiyet ettikten sonra öldüğünü anlatmıştır.

İskender ve Dârâ'nın savaşı bölümünde Dârâ'nın ölümü olayı Hamzavî'de biraz farklı rivayet edilmiştir. Nizâmî'de savaş meydanında iki çavuşu tarafından yaralanan Dârâ ölmeden önce İskender'in dizi üstünde ona vasiyetini bildirir. Hamzavî'de iki veziri tarafından yaralanan Dârâ, sarayına götürülür. Dârâ, İskender'in hain vezirlerini astığını duyunca ona bir davet mektubu yazdırır ve mektupta memeleketi İskender'e bırakmak istediğini söyler. İskender, Dârâ'nın yanına giderken yolda bazı yerlere uğrar ve acayip şeyleri görür.

Hamzavî'nin Ahmedî ve Nizâmî'de olmayan hikâyeye eklediği olaylardan bazıları şunlardır:

Dârâ'nın rüya görmesi ve veziri Behrûz tarafından tabir edilmesi, İskender'in Aristo'ya rüyasını anlattığı sırada şeytanın bunu duyması ve bu rüyanın peygamberlik rüyası olduğunu anlaması, şeytanın kılık değiştirerek İskender'in yanına gelmesi ve onu kandırmaya çalışması ama Aristo'nun onun

şeytan olduğunu anlaması, Dârâ ile savaşa giden İskender'in kılık değiştiren Hızır ile karşılaşması ve Hızır'ın ona nasıl savaşacağı konusunda yol göstermesi, Dârâ'nın savaşta yaralanıp kan kaybından sonra kırk gün yatması, İskender Dârâ'nın daveti üzerine gittiği yolda Tarsus şahı olan iki kardeş tarafından karşılanması ve orada yedi başlı ejderhanın yedi başının yedi kaplan tarafından yenildiğinin rüyasını görmesi, İskender'in Gürcüler ile savaşması.

Hamzavî'nin hikâyesinde yer alan İskender'in hazine peşinde olması ve farklı yerlerde hazineler ile karşılaşması, İskender'in her savaşı kazandıktan sonra düşman olan şahı bağışlaması ve ona hazine armağan etmesi ve İskender'in şehirler inşâ etmesi gibi konular Nizâmî'nin hikâyesinde de çokça karşılaşılan konulardandır.

Hamzâvî'nin hikâyesinde şeytan motifi, Eflâtûn'un levhaları okuyabilmesi, Hızır'ın remizlerden haber vermesi ve hep yardımcı görevi üstlenmesi gibi konular Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan konulardır.

3.4.5.3. Ali Şîr Nevâyî (ö. 906/1501), ***Sedd-i İskenderî.***

Ali Şîr Nevâyî, hamsesinin en hacimli beşinci mesnevîsi olan *Sedd-i İskenderî'*yi Nizâmî'nin *İskendernâme*'si ile aynı vezinde "feûlün feûlün feûlün feûl" kalıbıyla h. 890 (1485) yılında kaleme almıştır. Nizâmî'nin 10.500 beyitten ve toplam 120 bölümden oluşan mesnevîsine karşılık Nevâyî'nin mesnevîsi 7214 beyitten ve 89 bölümden meydana gelmiştir.[981]

Nevâyî, hamsesindeki diğer mesnevîlerinde olduğu gibi *Sedd-i İskenderî'*nin mukaddimesinde söz ustaları Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Câmî'yi methetmiştir. Ayrıca İskender hikâyesini yazmaya başlarken Câmî'nin de İskendernâme yazmakta olduğunu şu beyitlerde bildirmiştir:

[981]Hatice Tören, "Ali Şir Nevayi, Sedd-i İskenderi, Metin-İnceleme-Dizin", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 1990, s. 2. Ayrıca bkz. Avcı, "Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si", (Basılmamış Doktora tezi), s. 53.

Safâ bezmining sâfî-âsâmı ol
Bu deyr ehli ser-halkası Câmî ol

İşittim kılıp zîb defter sözin
Kılur nazm gûyâ Sikender sözin[982]

Nevâyî, hâtime bölümünde ilk başta hamse yazma konusunda Câmî'nin ona verdiği cesaretten söz etmiştir. Câmî'nin huzurundayken kendisini Nizâmî, Câmî ve Emîr Hüsrev'in bulunduğu bir bahçede gören Nevâyî ağlayarak hamsesini yere atar ve hamsesinin kendisi tarafından değil onlar tarafından tamamlandığını dile getirir. Halk tarafından kabul görmesi için bu şairlerden hamsesine bakmalarını ister. Nizâmî, hamsesini yerden alır ve Câmî ise ona duâ eder.[983]

Nevâyî, *Sedd-i İskenderî*'de Nizâmî'nin *İskendernâme*'si ve Emîr Hüsrev'in *Âyîne-i Skenderî'*sini örnek almıştır. Nevâyî, Emîr Hüsrev'e benzer bir şekilde Nizâmî'nin hikâyesinde çalışılan konulardan ve başlıklardan bazılarını seçip çalışmıştır. Nizâmî'deki birçok başlığı ve olayı hikâyesinden çıkarmıştır. Bununla beraber Nizâmî ile ortak çalıştığı konularda değişiklikler ve bazen de genişletmeler yapmıştır. Nevâyî, ayrıca Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan bazı yeni ve farklı konuları hikâyesine eklemiştir.

Nevâyî'nin hikâyede Emîr Hüsrev'i örnek aldığı hususlar şunlardır:

Hikâyenin şekli ve tertibi açısından Nevâyî, Emîr Hüsrev'i takip eder. Emîr Hüsrev'de İskender ile ilgili anlatılan her bir olayın ardından nasihat konusu içeren bir başlık ve bu başlığın ardından bir temsilî hikâye yer alır. Nevâyî de hikâyedeki İskender ile ilgili olayların arasına çeşitli konularda

[982]Tören, "Ali Şir Nevayi, Sedd-i İskenderi, Metin-İnceleme-Dizin", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 43.
[983]**A.t.**, s. 36.

nasihatler ve ardından didaktik ve bazen lirik konulu hikâyeler eklemiştir. Nevâyî'nin, Mecnun ve Leylâ ile ilgili yazdığı lirik konulu hikâyelerden birinde yine Emîr Hüsrev'in bu konuda yazdığı hikâyeyi örnek aldığı söylenebilir. Hikâyeye bir öğüt ve bir temsilî hikâye başlıklarını ekleme konusunda Nevâyî'yi Emîr Hüsrev'den ayıran husus ise Nevâyî'nin her hikâyeden sonra İskender'in Aristo ile çeşitli konularda soru cevabını anlattığı ayrı bir başlığa yer vermesidir. Nevâyî, her bir İskender hikâyesinin ardından öğüt ve hikâye başlıklarından hemen sonra bu başlığı tekrarlamıştır. Nizâmî'nin ayrıca *İskendernâme*'sinin ikinci bölümü olan *İkbâlnâme*'de bazı didaktik hikâyelere yer verilmiştir. Yalnız bunların sayısı fazla değildir. Bu hikâyelerin bazıları İskender hikâyesi ile bağlantılıdır. Emîr Hüsrev ve Nevâyî'nin aksine Nizâmî'nin *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme*'de daha çok İskender hikâyesine yoğunlaştığı söylenebilir.

Nevâyî ve Emîr Hüsrev'in hikâyelerinde dikkat çeken başka bir benzerlik ise İskender'in karada yaptığı seferlerden sonra deniz yolculuğunun anlatılması ve İskender'in cam sandıkla denizdeki acâyip şeyleri görmek için su derinliklerine inmesi konusudur. Nizâmî'de *İkbâlnâme*'nin sonuna doğru İskender'in Hindistan'a bir kez daha gidişinin anlatıldığı bölümün sonunda kısa ve maceralı bir deniz yolculuğu yaptığı anlatılır. Ancak bu konu Emîr Hüsrev ve Nevâyî'deki gibi müstakil ve ayrı bir başlık altında anlatılmamıştır ve bu kısa deniz yolculuğundan sonra İskender yine karada yaptığı yolculuklara devam etmektedir. Başka bir husus ise Nevâyî hikâyede, Nizâmî gibi İskender'i peygamberlik derecesine yükseltmemiştir ve bu konuda Emîr Hüsrev'i takip ettiği görülür.

Nevâyî'nin hikâyesi ile Nizâmî'nin hikâyesi arasındaki benzer noktalardan şunları zikredebiliriz:

Nevâyî, hikâyenin giriş bölümünde Nizâmî'ye benzer bir şekilde önce İskender'in soyu hakkında farklı rivayetleri aktarır ve Nizâmî gibi İskender'den

Feylekûs'un oğlu olarak bahseder. Nevâyî ve Nizâmî'de ortak çalışılan diğer konular ise şunlardır: Feylekûs'un İran şahı Dârâ'ya haraç ödemesi, Feylekûs ölünce oğlu İskender'in tahtına geçmesi, İskender'in Aristo'nun babası Nikomakhos'tan eğitim alması, İskender'in tahta çıktıktan sonra Zengibâr ile savaşması, İskender'in Mısır'ı, Mekke'yi, Rus ülkelerini, Çin'i, Hindistan'ı fethetmesi, İskenderiye şehrini inşâ etmesi, İskender'in Dârâ ile savaşı, Dârâ'nın İskender'e elçisi ile beraber sayısız susam ve gûy ile çevgân göndermesi, İskender'in iki savaşan kekliği görüp fal tutması, Dârâ'nın kendi adamlarından iki hain tarafından öldürülmesi ve ölmeden önce İskender'in kollarında ona canına kıyanları öldürmesi, halkına iyi davranması ve kızı Rûşenek ile evlenmesi şeklinde üç vasiyette bulunması ve İskender'in hepsini yerine getirmesi, İskender'in Çin Hakanıyla hikâyesi, İskender'in ayna ve üsturlap gibi şeyleri icât etmesi, savaş sırasında Çinli câriyenin bir kahraman savaşçı kılığında İskender'in ordusuna yardım etmesi, İskender'in Yecüc ve Mecüc'e karşı sed yapması, İskender'in ölmeden önce annesine vasiyette bulunması, İskender'in vasiyeti üzerine bir elinin tabutunun dışına çıkarılması ve hakîmlerin hıred-nâmeleri.

Nevâyî'nin Nizâmî'den farklı çalıştığı noktalardan bazıları şunlardır:

Nevâyî, hikâyeye geçmeden önce Nizâmî'den farklı olarak İran hükümdarlarını sırayla anlattığı bir bölüme yer vermiştir. Ayrıca Nevâyî, İskender hikâyesini Nizâmî gibi iki ayrı bölümde anlatmamıştır. Nizâmî ise İskender'in seferlerini ve fetihlerini *Şerefnâme*'de, hikemî düşüncelerini, filozoflarla olan konuşmalarını, filozofların hikâyelerini, İskender'in peygamberliğe yükselmesini ve hak dinini yaymak için dünyayı dolaşma hikâyelerini *İkbâlnâme*'de anlatmıştır. Nevâyî'nin Nizâmî'den farklı çalıştığı diğer konular ise şunlardır: hikâyenin başında elinde iki kemikle gelen kişiye İskender'in tahtı teklif etmesi ve o kişinin ileri sürdüğü dört şart, Feylekûs'un ölmeden önce oğlu İskender'e vasiyet etmesi, İskender'in başta tahta geçmeye meyilli olmaması ve halkın isteği ve babasının vasiyeti üzerine tahta geçmeyi

kabul etmesi, Dârâ'nın savaş meydanında değil çadırında öldürülmesi, İskender'in tılsımlı Keşmir kalesini yıkması ve Keşmir şahı mücevherlerini alıp dağa kaçması, İskender'in Keşmir kalesini alması ve filozofların yardımı ile kaledeki sıcak ateşin ve yelin kesilmesini sağlaması ve Keşmir şahı Mellüv'un hikâyesi, İskender'in Keşmir şahının kızı Nâz-ı Mihr ile evlenmesi, Nâz-ı Mihr'in Rûşenek'i kıskanması, İskender'in seferleri sırasında canavar karıncalar ile karşılaşması, İskender'in altın ve gümüş bağlarını görmek istemesi, İskender'in hakîmlere denizler hakkında soru sorması ve Sokrates'in yedi deniz hakkında bilgi vermesi.

Nizâmî'de olmayan ve Nevâyî'nin hikâyeye eklediği veya Nizâmî ile ortak çalıştığı konulara eklediği noktalardan bazıları ise şunlardır:

İskender ve Dârâ'nın savaşında Bârık-ı Berberî adlı savaşçının Dârâ'nın dokuz pehlivânını yenmesi, Dârâ'nın İskender ile savaşmak için ordusunu toplarken Mengü Kaan, Kara Han, Varka, Bâş, Timurtaş, Frengîs, Devâlî gibi farklı ülkelerin şahları ve kahramanları Dârâ'nın etrafına toplanıp şaha tâzim etmeleri, Keşmir, Hindistan ve Çin şahlarının İskender'e haraç ödememek için mektup yazmaları, İskender'in Çin Hakanıyla görüşmeden önce rüya görmesi, Hakanın, İskender'e bir câriye ve yalan ile doğru söyleyeni birbirinden ayırt eden tılsımlı bir ayna hediye etmesi ve İskender'in bu aynanın tılsımını filozoflara sorması, İskender'in karınca sürüsünü avlamak için vahşilerle savaşması, İskender'in üç bin gemi ile yedi denizi ve on iki adayı fethetmesi, İskender'in on iki yıl denizde kalması, Sokrates'in evrakları nemden korumak için sandıklara yerleştirmesi, İskender'in deniz yolculuğu sonrası peygamberliğe ulaşması konusunda iki rivayetin anlatılması.

Nevâyî, Nizâmî'nin hikâyesinde olan birçok başlığı hikâyesinden çıkarmıştır. Bu çıkarılan başlıklar ve konulardan bazıları şunlardır: İskender'e Zülkarneyn denilmesi üzerine rivayetler, İskender'in âb-ı hayat peşinde

karanlıklar ülkesine gitmesi, İskender'in Berde melikesi Nûşâbe ile hikâyesi, Mâriye el-Kıbtiyye'nin hikâyesi, İskender'in yedi filozofa ilk yaratılış hakkında soru sorması, İskenderus'un babası İskender'in tahtını bırakması ve halktan uzaklaşması, altı filozofun devrinin sonu, İskender'in peygamberlik derecesine yükselmesi ve peygamberlik iddiasıyla dünyayı dolaşması, İskender'in Ruslarla yedi gün savaşması.

3.4.5.4. Ahmed Rıdvân (ö. 935-945? / 1528-1538?), ***İskendernâme.***

Rıdvân, ilk mesnevîsi olan *İskendernâme'*yi h. 904 (1499) yılında Sultan II. Bâyezîd adına kaleme almıştır. Bu eser 8300 beyitten oluşmaktadır ve Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinden farkı bir vezinde "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" kalıbıyla yazılmıştır. Ahmed Rıdvân, *İskendernâme*'de muhtevâ, beyit sayısı ve vezin bakımından Ahmedî'nin *İskendernâme*'sini takip etmiştir.[984]Ünver, hamse sahibi olarak bilinen Rıdvân'ın *İskendernâme*'yi Nizâmî'den çevirmek istediğini ancak öncesinde bu mesnevînin Türk edebiyatındaki tanınmış örneğine yöneldiğini ifade etmiştir.[985]Rıdvân'ın *İskendernâme*'si muhteva ve olayların tertibi bakımından büyük ölçüde Ahmedî'nin *İskendernâme*'sine benzerlik gösterir. Ünver'e göre Ahmed Rıdvân *İskendernâme'*de küçük ayrılıklar dışında adım adım Ahmedî'nin eserini izlemiştir.[986]Rıdvan'ın yaptığı değişiklikler küçük çaplıdır. Örneğin Ahmedî'nin hikâyesinde genelde İskender çeşitli konularda veya rüyalarının tabiri için Aristo'ya danışmaktadır. Rıdvân'da ise İskender genelde Eflâtûn'a danışır veya düşünü ona tabir ettirir.[987]Rıdvân'nın *İskendernâme*'si hikâye girişlerindeki sâkî-nâmeler ve muganni-nâmeler bakımından Nizâmî ve Ahmedî'nin eserlerine benzerlik gösterir.[988]Rıdvân'ın

[984]Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s.365.
[985]İsmail Ünver, "Ahmed-i Rıdvân", **Belleten**, s. 73-125.
[986]**A.m.**, s.87.
[987]Ahmed Rıdvân'ın İskender hikâyesinin özeti için bkz. İsmail Avcı, "Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si", (Basılmamış Doktora tezi), s. 243.
[988]Avcı, "Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si", (Basılmamış Doktora tezi), s. 510.

İskendernâme'sinin bir nüshası Hayâtî mahlasıyla kayıtlıdır. Araştırmacılar bu eserin Ahmed Rıdvân'a ait olduğunu söylemişlerdir.

3.4.5.5. Bihiştî Ahmed Sinan Çelebî (ö. 917/1511-12 [?]), ***İskendernâme.***

Bihiştî, h. 909 (1504) yılında tamamladığı *İskendernâme'*sini Nizâmî'nin *İskendernâme*'si ile aynı vezinde "fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl" kalıbıyla kaleme almıştır. Eser, 5781 beyitten ve 38 bölümden meydana gelmiştir.[989] Bihiştî'nin *İskendernâme*'si Nizâmî'nin 10.500 beyitten ve 120 bölümden oluşan *İskendernâme*'sine karşılık daha kısa bir mesnevîdir.

Bihiştî, mesnevîsinin sebeb-i telif bölümünde kendi şairlik yeteneğini övdükten sonra Câmî gibi Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in izinden gittiğini ve onları örnek aldığını, söz sanatçılarının serveri olduğunu ve mesnevî alanında farklı ve yeni bir tarz ortaya koyduğunu dile getirir:

Süleymân-ı devrem suhen-hâtemem
Suhen taht u tâcum suhen hem-demem

Nizâmî vü Husrev olup pîşvâ
Bu yolda bana oldılar reh-nümâ

Olup Câmi-veş bunlarun pey-revi
Suhan-gûlarun olmışam serveri

Yakup bunlarun meş'alinden çerâg
Gönül mâ'adâsından itdi ferâg

Nasîb itdi Hak bana rûz-ı elest

[989]Bünyamin Ayçiçeği, "Behiştî Ahmed Sinan'ın (ö. 917/1511-12?) İskender-Nâme'si (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 18 ve 54.

İdindüm suhen mülkini zîr-i dest

İdüp ben de bu fende tarz-ı ‘acîb
Belâgatda oldum be-gâyet hatîb

Ne san’at ki itdiyse üstâd-kâr
Yeg itdüm yazup ben de dikkatde târ[990]

Bihiştî, eserinin hâtime bölümünde ayrıca Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Firdevsî’yi methetmiştir ve onları örnek aldığını söylemiştir. Beyitlerin devamında Bihiştî kendi eserinde olan hayâl gücünün diğer üç eserde olmadığını şöyle dile getirmiştir:

Bu efsâneyi yazdı üç pehlevân
Üçi dahı devrinde sâhib-kırân

Nizâmî ile Husrev-i Dihlevî
Biri Tûsi Şeh-nâmesi Pehlevî

Çü ben muktedîyem üçi muktedâ
Disem kelbühüm râbi’ühüm n’ola

Bu san’atda anlardur engüşterîn
Fakîrem ol engüşterîne nigîn[991]
…
Yok üçünde bunda bulunan hayâl
Ko ta’bîri elfâzı budur kemâl[992]

[990] **A.t.**, s. 343-344.
[991] **A.t**, s. 753.
[992] **A.t.**, s. 754.

Bihiştî, aynı zamanda kendisinden mesnevî yazma alanında "Nizâmî-i devr" olarak şöyle bahsetmiştir:

Bu fende Nizâmî-yi devrem hemân
Bana pîr olan-durur râh-dân[993]

Bihiştî'nin *İskendernâme*'sinde hikâye[994] doğrudan İskender'in tahta geçişi ve dünyada adaleti yayma konusuyla başlamaktadır ve ardından İskender ve Dârâ'nın savaşı olayları anlatılır. Ancak Nizâmî, hikâyeyi önce İskender'in doğumu ve tahsilini anlatarak başaltır. Nizâmî'de önce İskender seferlere çıkıp Zengibar ordusuyla savaştıktan sonra İran şahı Dârâ ile savaşır. Bihiştî'de Nizâmî'de olduğu gibi Aristo İskender'in veziridir.

Bihiştî, hikâyenin başından itibaren İskender'i hikmet sahibi bir şah ve adalet ile Hak dinini yaymak için Allah tarafından gönderilen bir elçi olarak tanıtmıştır ve onun İran'a açtığı savaşın amacının haraç ödememe dışında İranlıları Hak yoluna davet etme olduğunu söylemiştir. Ayrıca Bihiştî'nin hikâyesinde İskender her zaman Hızır ve İlyas'ın yardımı ve eşlik etmesiyle ordusuyla yola çıkmaktadır. Nizâmî'de de İskender Dârâ'ya yazdığı mektupta Zerdüşt dinini ortadan kaldıracağını, ateşkedeleri yok edeceğini ve kendi dinini yayacağını söylemektedir. Yalnız Nizâmî'de İskender'in hikmet sahibi olması, peygamberliğe yükselmesi ve Hak dinini yayma konusu *İskendernâme*'nin ikinci bölümü olan *İkbâlnâme*'de daha çok anlatılmıştır. Nizâmî, *Şerefnâme*'de genellikle İskender'in seferleri ve fütûhatına, adaleti yayma ve ateşkedeleri yıkma konularına yoğunlaşmıştır.

Bihiştî ve Nizâmî'de Dârâ ve İskender'in savaştan önce mektuplaşmaları konusu ortak çalışılan konulardandır. Bihiştî, İskender ve Dârâ'nın savaşını

[993]**A.t.**, s. 754.
[994]Bu mukayesede Bünyamin Ayçiçeği'nin "Behiştî Ahmed Sinan'ın (ö. 917/1511-12) İskender-nâme'si (İnceleme- Metin)" adlı doktora tezindeki "İskender-nâme'nin özeti" bölümünden ayrıca istifade edilmiştir.

anlattığı bölümde Nizâmî'deki hikâyeye bazı küçük eklemeler yapmıştır. Örneğin İskender savaşa hazırlanırken yanında Muhântas ve Kaytas adlı iki yiğit bulunur. Dârâ, İskender'i kim öldürürse onu Rûm hükümdarı yapacağını söyler. Dârâ ve İskender'in savaşı Bihiştî'nin hikâyesinde sekiz gün sürer ve savaş iki kez yapılır. Nizâmî'de ise bir kere yapılan savaş iki gün sürmektedir. Bihiştî'de İskender sekizinci gün Dârâ'yı yener. Dârâ ise kaçmaya çalışır. Dârâ, tarafını tutan beyleri toplar ve onlara danışır. İskender ile mücadele etme kararı alır. İskender ikinci kez Dârâ ile savaşır ve Dârâ yine yenilir ve bu sefer de Kirman'a kaçar. İskender'e barış mektubu gönderir. İskender barışı kabul eder. Dârâ, Fûr-i Hind ile birleşip yine İskender'e karşı savaşır. Bunu duyan İskender ilk Dârâ ile savaşmaya gider ve bu sefer Dârâ yaralanır ve İskender onun başını dizine yatırır ve son nefeslerinde ondan Allah'a ve Hz. İbrahim'e iman etmesini ister. Dârâ kabul eder. Ardından İskender'e kızı ile evlenmesini ve halkına iyi davranmasını vasiyet eder. Nizâmî'nin hikâyesinde ise Dârâ ve İskender bir kere savaşır ve Dârâ savaş meydanında kendi ordusundan olan iki hain çavuşu tarafından öldürülür ve ölmeden önce İskender'e üç nasihatte bulunur. Bihiştî, Dârâ ve İskender'in savaş olayını Nizâmî'ye nazaran genişleterek anlatmıştır ve bu hikâyeye ayrıca Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde olan Fûr-i Hind ve savaşan filleri parçasını dahil etmiştir.

Bihiştî, Nizâmî'nin hikâyesinde İskender'in Dârâ'nın yerine tahta geçmesi sonrası İranın çeşitli bölgelerine yaptığı seferler bölümünü atlayarak onun Hindistan'a seferini anlatmıştır. Bu bölüm de Bihiştî ve Nizâmî'de müşterek çalışılan konulardandır. Yalnız Nizâmî'de İskender Keyd'e diğer hükümdarlar gibi kendisiyle yola gelirse ülkesine savaş açmayacağını söylemektedir. Keyd, İskender'den korktuğu için barış yolunu seçer ve İskender'e kızını, sihirli kadehi, bir filozof ve bir hekimi hediye olarak teklif eder. İskender bu hediyeleri kabul eder ve Keyd'in kızı ile evlenir. Bihiştî'nin hikâyesinde ise İskender baştan Keyd'e savaş açmak istemez ve onunla dostluk kurar. Bihiştî, Keyd ve İskender'i müslüman gösterir. Keyd, İskender'i ağırlar ve

kızı Mâh'ı İskender'e evlenmesi için teklif eder. İskender düğün gecesi gusledip namaz kılar.

Bihiştî'nin hikâyesinde İskender'in Fûr-i Hind ile savaşı ve Sind ülkesine seferi konuları *Şehnâme*'den alınan ve bazı değişikliklerle anlatılan konulardır. İskender'in Çin'e seferi yine Nizâmî'nin hikâyesinde yer alan ve benzer çalışılan bölümlerdendir. Bihiştî, bu bölümde de bazı değişiklikler yapmıştır. İskender yine önceki seferlerinde olduğu gibi Çin'e olan seferinin amacı Hak dinine davettir. İskender, Çin şahına yazdığı mektupta Allah'a davetini kabul etmesini yoksa kendisiyle savaşacağını söyler. Çin şahı bunu kabul etmez ve İskender ile savaşır ve yenilir. Çin şahı İskender'e boyun eğer ve ordusu da müslüman olur. Nizâmî'de İskender Çin Hakanı ile savaşmaz ve onunla mektuplaşır. Hakan bir elçi kılığında İskender'in huzuruna gider ve ondan haraç karşısında amannâme ister. Bihiştî, hikâyenin devamında İskender ile Çin şahının eğlencesi ve İskender'in Çin'den Rum'a dönmesi ve Ruslarla savaşı olaylarını anlatma konusunda yine Nizâmî'nin hikâyesindeki olay tertibini izlemiştir. Bihiştî'de yine İskender'in Ruslarla savaşının amacı diğer seferlerinde olduğu gibi Şantalus-ı Rus'u Allâh'a davet etmektir. Nizâmî'nin hikâyesinde ise İskender Ruslarla yedi gün savaşır ve Rus ordusunun kaçırdığı Berde melikesi Nûşâbe'yi kurtarır.

Bihiştî'nin hikâyesinde "Sıfat-ı Şeb ve Âmeden-i Sürûş ez-Cânib-i Hak" adlı başlığın konusu Nizâmî'nin hikâyesindeki "İskender'in peygamberlik derecesine yükselmesi" başlığının konusuna benzerlik gösterir. Her iki hikâyede gece vakti bir melek İskender'e Allah'ın emirleriyle gelir. Yalnız Nizâmî'de bu emirlerin arasında İskender'in padişahlık makamının yanında peygamberlik makamına yükseldiği de bildirilir. Ancak Bihiştî'de gelen melek İskender'in yaratılış, cennet, cehennem, yıldızlar, melekler ve âb-ı hayatın yeri hakkında olan sorularını cevaplar ve ona nasihatlerde bulunur. Bu bölümün sonunda her iki hikâyede de İskender filozoflardan ona hırednâme veya nasihanâme yazmalarını

ister. Bihiştî, bölümün devamında Nizâmî'ye benzer bir şekilde filozofların nasihatnamelerine yer vermiştir. Yalnız Bihiştî'nin bu bölümde yaptığı farklılıklardan biri her bir filozofun nasihatnâmesinde birer temsili hikâyeyi anlatmasıdır. Ayrıca Bihiştî'de nasihatnâme veya Nizâmî'deki şekliyle hırednâme yazan filozoflar Eflâtûn, Aristo, Hipokrat, Sokrat ve Hermes'tir. Nizâmî'de ise bu filozoflar Aristo, Eflâtûn ve Sokrat'tır.

Bihiştî ve Nizâmî'de ortak başlıklardan biri de İskender'in ayna yapması hikâyesidir. Yalnız Nizâmî'de İskender'in ayna ile ilgili olan hikâyesi iki yerde geçmektedir. Nizâmî, *Şerefnâme*'de İskender ve Dârâ'nın savaş olayından önce "İskender'in ayna yapması" başlığına yer vermiştir ve orada İskender'in ilk kez aynayı nasıl icat ettiğini anlatmıştır. *İkbâlnâme*'de "İskender'in peygamberlik iddiasıyla dünyayı dolaşması" başlığı altında ise İskender'in İskenderiye'deki tahtının gözetilmesi için deniz üzerinden bir aylık mesafeyi aksedebilen bir ayna yaptırması hikâyesini anlatmıştır. Bihiştî, İskender'in ayna yapması hikâyesinde Nizâmî'nin "İskender'in peygamberlik iddiasıyla dünyayı dolaşması" başlığında anlattığı konudan faydalanmıştır ve hikâyede bazı değişiklikler yapmıştır. İskender, İskenderiye şehrine vardıktan sonra halkın düşmanlardan şikâyeti üzerine Belinas ile bir ayna yapar. Bu ayna yüksek bir yere konulur ve düşmanların nereden geldiğini gösterir. Bu bölümde ayrıca İskender annesine çıkacağı uzun bir yolculuktan dönemediği halde oğlu İskenderus'u kendi yerine tahta geçirmesini vasiyet etmektedir. Bu parça da Nizâmî ve Firdevsî'nin rivayeti ile benzerlik içerisindedir. Bihiştî'de yine bu bölümde İskender aynayı yapıp İskenderiye'yi kurtardıktan sonra Mısır'a, Beyt-i Atik'e, Kabe'ye gider ve Kabe'ye yakın bir şehir inşâ eder. Nizâmî, İskender'in Kabe'ye gitmesi ve annesine vasiyet etmesi konularını ayrı başlıklarda çalışmıştır.

Bihiştî, hikâyenin sonuna doğru İskender'in insanları hak yoluna davet etmek için batı, güney, doğu ve kuzeydoğu yönüne yaptığı seferlerde Nizâmî, Firdevsî ve Emîr Hüsrev'den bazı konuları alıp bu konuları birleştirerek

çalışmıştır. Aldığı konularda bazı küçük değişiklikler de yapmıştır. İskender'in batı seferinde deniz yolculuğu yapıp birçok adayı görmesi Nizâmî'den alınmıştır. Sadece Bihiştî'de İskender bu adaları fetheder ve halkını müslüman yapar. Hikâyenin devamında İskender'in Tunus melikesi Kaydafe ile görüşmesi konusu Firdevsî'den alınarak bazı değişikliklerle anlatılmıştır. İskender'in Şeddâd'ın kalesinde levhayı görmesi hikâyesi Nizâmî'dendir. Yalnız Bihiştî'nin hikâyesinde İskender levhada tarif edilen gizli hazinenin yerini bulur. İskender'in Belinas'ın yaptığı denizaltıyla suyun derinlerine inmesi hikâyesi de Emîr Hüsrev'den alınmıştır. Emîr Hüsrev'de bu denizaltı bir cam sandık şeklinde yapılır. Bihiştî'de ise demirden yapılır. İskender'in Hızır ve İlyas ile âb-ı hayatı araması yine Nizâmî'nin hikâyesinde Rum kaynaklarına göre anlattığı ikinci rivayete benzer bir şekilde ve küçük farklılıklarla çalışılmıştır. İskender'in hastalanıp ölmeden önce vasiyet yazdırması ayrıca Nizâmî ve Firdevsî ile ortak çalışılan konulardandır.

Bihiştî, hikâyesinde Nizâmî'yi büyük ölçüde takip etmekle beraber Nizâmî'nin hikâyesindeki birçok başlığı hikâyesine almamışır ve belli başlı konuları çalışarak daha özet bir hikâye ortaya koymuştur.

3.5. Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Mesnevîlerinin Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler

Türk edebiyatı şairleri ilk başlarda Nizâmî'nin mesnevîlerini Türkçeleştirmek istemişlerdir. Bu nedenle Nizâmî'nin eserlerini muhtevasına büyük ölçüde sadık kalarak Türkçeye aktarmışlardır. Bu eserler Nizâmî'nin başlattığı geleneğin Türk edebiyatında yaygınlaşması açısından önem arz etmektedir.

Nizâmî'nin eserlerinin Türk şairleri tarafından tekrar kaleme alınması konusunda Toska, bu hikâyelerin her bir versiyonunun etkileşim, nakil ve tercüme açısından karmaşık bir yapıya sahip olduklarını varsaymaktadır ve bu eserlerin nasıl adlandırılarak tasnif edilmesinin önemli olduğunu vurgulamaktadır.[995]

Levend, eski edebiyatta "tercüme"nin, bugünkü "çeviriyi" aşan geniş bir anlam taşıdığını söylemiştir ve tercüme eserleri dört grupta incelemiştir:

Birinci grup: aslını bozmamak için kelime kelime yapılan çevirilerdir.

İkinci grup: kelime kelime olmamakla birlikte, aslına uygun yapılan çevirilerdir.

Üçüncü grup: eserin konusu aktarılarak yapılan çevirilerdir.

Dördüncü grup: genişletilerek yapılan çevirilerdir.[996]

Mahdum, Levend'in sınıflandırmasına dahil etmediği muhtevayı etkileyen kısmî tercümeler hakkında "aynı fonksiyonu icra edebilecek kudrete sahip olan kısaltılarak yapılan tercüme ile kısmî tercüme, özet özelliği taşıdığı için mütercimin edebî kabiliyet ve yeterliliğini işin içine dahil ederek ayrıca bir çaba göstermesini gerektirecektir" ifadesini kullanmıştır ve kısmî tercümede bir seçme çalışmasının görüldüğünü zikretmiştir.[997]Mahdum, eski edebiyatta kelime kelime yapılmış bir hikâye tercümesinin bulunmadığını ve bu nedenle Levend'in ilk grup için sadece Kur'ân-ı Kerîm'den örnekler verdiğini ayrıca bu tarz tercümelere sözlük tercümelerinin de dahil olduğunu söylemiştir.[998]

Klasik edebiyatta ayrıca genişletilmiş tercümeler ile şerhler arasında bir ilgi ve irtibat bulunur. Bazen şerh, tercüme yerine kullanılır bazen de şerh ve tercüme yan yana kullanılır. Ayrıca bir şairin çeşitli eserlerden faydalanarak bir

---

[995]Zehra Toska, "İleriye Yönelik Araştırmalarla İlgili Olarak Eski Türk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Olan Tercüme Metinleri Değerlendirmelerde İzlenecek Yöntemler Ne Olmalıdır?.", **Türklük Bilgisi Araştırmaları (Journal of Turkish Studies),** sy. 24, 2000, s. 291-306.

[996]Agâh Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihine Giriş**, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 80.

[997]Abid Nazar Mahdum, "Ravzatü'ş-Şühedâ ile Hadîkatü's-Sü'edâ Mukayesesinin Işığında Eski Türk Edebiyatında Tercüme Anlayışı.", (Yayımlanmamış doktora tezi), s. 79.

[998]**A.t.**, s. 80.

tercüme ortaya koyması da mümkündür. Bazı tercümelerde şairin sadece tercüme mi yaptığı yoksa esere telifî unsurlar ekleyerek tercümeden ziyade telif eser mi ortaya koyduğu durumuyla karşılaşılır.[999]

Türk şairleri tarafından Nizâmî'nin eserlerine yazılan tercümeleri bugünkü tercüme manasıyla değerlendirmek doğru olmayacaktır. Çünkü bu şairler eserlerine kendi üslûplarını, anlatım tarzlarını ve şahsiyetlerini yansıtmışlardır. Eserlerine farklı unsurlar ve tasvirler katarak onları zenginleştirmişlerdir.

3.5.1. Mahzenü'l-esrâr'ın Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler

3.5.1.1. Ahmed Rıdvân (ö.1528-1538)**, *Mahzenü'l-esrâr*.**

Ünver, Rıdvân'ın *Mahzenü'l-esrâr*'ının Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ının serbest bir tercümesi olduğunu söylemiştir ve eserin Hayâtî mahlasıyla tek yazma nüshasının Atatürk Üniversitesi kütüphanesinde kayıtlı olduğunun bilgisini vermiştir.[1000]Bu yazmada, eser 2023 beyitten oluşur ve beyit sayısı Nizâmî'nin 2260 beyitlik *Mahzenü'l-esrâr*'ına kısmen yakındır. Eser Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ıyla aynı vezinde kaleme alınmıştır. Tavukçu'nun verdiği bilgiye göre eserden çıkarılan bazı ifadelerden anlaşıldığı üzere eserin m. 1505-1506 yılları ile 1512 yılı arası yazıldığı tahmin edilmektedir. Tavukçu'ya göre Rıdvân'ın çeşitli beyitlerde eserinin orijinal olduğuna işaret ettiği ve eserde birkaç yerde küçük değişiklikler yaptığı görülse de vezin, beyit sayısı ve diğer yönlerden bakıldığında onun Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ını büyük ölçüde takip

[999]Yazar, "Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", (Basılmamış Doktora Tezi).
[1000]İsmail Ünver, "Ahmed Rıdvan", **TDVİA**, s. 123-124.

ettiği görülmektedir.[1001]Ahmedî, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ındaki 20 makale ve 20 hikâye tertibini aynı şekilde çalışmıştır. Hatta makale ve hikâye konu başlıklarını da cüz'î değişiklikler ile Nizâmî'deki şekliyle vermiştir. Ahmedî, yaptığı beyit beyit ve mealen tercümeler ile Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ını fazla değiştirmeden Türkçeye aktarmıştır.

Türk edebiyatında, Nizâmî'nin mesnevîlerine cevap sayılan diğer önemli mesnevîlerin tercümesi olarak nitelendirilen eserler de mevcuttur. Aşağıda Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına cevap olarak yazılan Hâcû'nun *Revzatü'l-envâr*'ı Ahmed Hayâlî tarafından serbest tercüme şeklinde Türkçeye aktarılmıştır.

3.5.1.2. Ahmed Hayâlî (d. ?/? - ö. ?/?), ***Ravzatü'l-envâr.***

Derviş Hayâlî olarak da bilinen Hayâlî'nin kaynaklarda biyografisi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fatih Köksal, *Ravzatü'l-envâr*'ın ulaştığı tek nüshasında "Vakafe Kitâbu Ravzati'l-envâr fî Manzûmeti't-Türkî Çelebi-zâde Dervîş Mehemmed Efendi" kaydının bulunduğunu ve böylece eserin müellifin adının "Çelebi-zâde Dervîş Mehmed Efendi" olduğunu ve eserden çıkardığı başka bir bilgiye göre Fâtih'in vezirlerinden Zağnos Paşa'dan ciddi himâye gördüğünü söyler.[1002] *Ravzatü'l-envâr'*ın XV. yüzyıla ait bir mesnevî olduğu bilinir. Hayâlî, hatimede *Ravzatü'l-envâr'*ın yazılış tarihinin h. 853 (m. 1449) olduğunu ifade eder. Fatih Sultân Mehmed'e sunulmuştur. Eser 2179 beyitten oluşmaktadır.[1003] Dinî, ahlakî ve tasavvufî konular içerir. Nizâmî'nin

[1001]Orhan Kemal Tavukçu, "Ahmed Rıdvân, Hüsrev ü Şîrîn (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum, 2000, s. 89.
[1002]Mehmet Fatih Köksal, "HAYÂLÎ, Dervîş Hayâlî, Çelebi-zâde Dervîş Mehmed Efendi", **Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü,** (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayali-dervis-hayali-celebizade, 12 Mart 2024.
[1003]Halil Kurt, "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevîleri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) Adlı Mesnevîsi (Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 46.

Mahzenü'l-esrâr'ından farklı bir vezinde "mefâ'îlün mefâ'îlün fa'ûlun" vezninde yazılmıştır.

Köksal, Hayâlî'nin *Ravzatü'l-envâr*'ının, Hâcû-yi Kirmânî'nin *Ravzatü'l-envâr*'nın farklı vezinde ve beyit sayısında manzum bir tercümesi olduğunu ve Hayâlî'nin Hâcû gibi esas metni "ravza" adını verdiği başlıklara ayırdığını söylemiştir.[1004]Hâcû ve Hayâlî'nin mesnevîlerini karşılaştırdığımızda, Hayâlî'nin Hâcû'daki 20 bölüm ve 20 hikâyenin tamamını aynı şekilde ve aynı sırayla yazmadığı görülür. Hayâlî sadece bazı bölüm başlıklarını ve bazı hikâyeleri seçip yazmıştır. Ayrıca seçtiği hikâyelerin bazılarının başlıklarında küçük değişiklikler ve eklemeler yapmıştır. Örneğin Hacû'da "İhtiyâr Çalgıcı ve Münâcâtı" başlığı Hayâlî'de "İhtiyar Çalgıcı ile Hz. Ömer'in Hikâyesi" olarak verilir. Ayrıca Hayâlî'nin aktardığı bazı hikâyeler de Hâcû'nun eserinde bulunmamaktadır. *Hayâlî'nin Ravzatü'l-envâr*'ında bölüm ve hikâye başlıkları Farsçadır.[1005]

Hayâlî, *Ravzatü'l-envâr*'ın hatimesinde Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı ve Hâcû-yi Kirmânî'nin *Ravzatü'l-envâr*'ından şöyle bahsetmektedir:

> Semi'â *Ravzatu'l-Envâr* hakkı
> Mucibâ *Mahzen-i Esrâr* hakkı[1006]

Bu beyitlerde Hayâlî'nin eserinin ortaya çıkış sebebinin Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ı olduğunu ve Hâcû-yi Kirmânî'nin *Ravzatü'l-envâr*'ını örnek ittihaz ettiğini söylemek istediği anlaşılmaktadır.

Hâcû-yi Kirmânî, *Ravzatü'l-envâr*'ı Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'daki üslûbunu takip ederek kaleme almıştır. Hâcû-yi Kirmânî'yi örnek alan Hayâlî'nin *Ravzatü'l-envâr'*ını ayrıca Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ıyla şekil ve tertip açısından karşılaştırmak istersek; Hayâlî'nin *Ravzatü'l-envâr'*ı 10 bölüm

[1004]Köksal, "HAYÂLÎ, Dervîş Hayâlî, Çelebi-zâde Dervîş Mehmed Efendi".
[1005]Hâcû-yi Kirmânî, **Hamse**, ed. Sa'îd Niyâz-i Kirmânî, Nakş-i Cihân, 1370, s.1-98.
[1006]Derviş Hayâlî, **Ravza-i Envâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 02633, s. 68. (Çevrimiçi) https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource. 2 Ağustos 2024.

ve 17 hikâyeden oluşur. *Mahzenü'l-esrâr* ise 20 makale ve 20 hikâyeden ibarettir. İki eser arasındaki vezin ayrıca farklıdır. *Mahzenü'l-esrâr* 2260 beyitten oluşurken *Ravzatü'l-envâr* 2179 beyitten meydana gelmektedir.

"Sözün değeri, muvahhidler, padişaha övgü ne nasihat, kibir ve gururun yanlışlığı ve alçak gönüllü olmak, aşk, dünya hayatının faniliği ve bağlanılmaması gerektiği, nefsin kötülüğü ve terbiye edilmesi gerektiği, akıl ve hayâ, cömertlik, riyakâr sûfîler" Hayâlî'nin *Ravzatü'l-envâr'*ının 10 ayrı bölümünde çalışılan konulardır. Her bölümün ardından bir, iki veya üç temsilî hikâyeye yer verilmiştir.[1007]Çoğunlukla Hâcû'nun *Ravzatü'l-envâr'*ındaki hikâyelerin tercümesi niteliğini taşıyan bu hikâyelerde evliya menkıbeleri bulunur. Ayrıca Aristo, Büyük İskender ve Leylâ ile Mecnûn hakkında hikâyeler de anlatılmıştır ki bu tür hikâyeler *Mahzenü'l-esrâr*'da bulunmaz. Eserde, "sözün değeri" ve "dünya hayatının faniliği" konuları Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ıyla ortak çalışılan konulardır. Eserde, aktarılan hikâyeler büyük ölçüde içerik olarak *Mahzenü'l-esrâr*'ın hikâyelerinden farklıdır. *Ravzatü'l-envâr'*da "Sultan Melikşah ile ihtiyâr kadın hikâyesi" *Mahzenü'l-esrâr*'daki "Sultan Sencer ve ihtiyar kadın hikâyesi"ne konu açısından benzerlik gösterir. Hayâlî, *Ravzatü'l-envâr'*da "Sultan Melikşah ile ihtiyâr kadın hikâyesi"ni Hâcû'nun aynı adlı hikâyesinden özetleyerek tercüme etmiştir. Hâcû'nun da bu hikâyesi konu açısından Nizâmî'nin "Sultan Sencer ve ihtiyar kadın hikâyesi"ne benzemektedir ancak Hâcû hikâyenin kurgusunda değişiklikler yapmıştır.

Nizâmî, Hâcû ve Hayâlî'de ortak olarak çalışılan konulardan biri sözün önemi ve değerinin anlatıldığı konudur. Hayâlî bu konuyu çalışırken Nizâmî'den çok Hâcû'yu takip etmiştir ve ara ara Hâcû'dan tercümeler yapmıştır. Bu tercümeler bazen bir beytin tamamını ya da sadece bir mısrasını kapsar. Diğer mısrasını Hayâlî kendi tab'ıyla tamamlamıştır. Başlangıçta ve aralardaki bazı

[1007]Halil Kurt, "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevîleri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) Adlı Mesnevîsi (Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 48.

beyitler ise Hayâlî'nin kendisine aittir. Aşağıda Hayâlî'nin Hâcû'dan tercüme ettiği bir beyit örnek olarak verilmiştir:

Hâcû:

Şem'-i suhan der-hur-i pervâne nîst
Genc-i suhan lâyık-i vîrâne nîst[1008]

Hayâlî:

Sözün şem'ine pervâne erişmez
Sözün gencine vîrâne yaraşmaz[1009]

Görüldüğü gibi burada Hayâlî, Hâcû'nun beytinin aslına sadık kalarak bir tercüme ortaya koymuştur. Hayâlî'nin Hâcû'dan tercüme ettiği beyitlerin arasına kendi beyitlerini yerleştirmesi ve sayısı az da olsa örnek olarak verdiği bazı hikâyelerin Hâcû'dan farklı olması ve şekil ve tertipte yaptığı değişiklikler eserine tercüme-telif niteliği kazandırmıştır.

Hayâlî'nin Hacû ve Nizâmî ile ortak çalıştığı makale konularından biri de dünya hayatının faniliği konusudur. Nizâmî'nin 11. makalede, Hâcû'nun 15. makalede ve Hayâlî'nin 6. bölümde çalıştığı bu ortak konu her üç şairde de farklı beyitler ile çalışılmıştır. Hayâlî'nin bu bölümde Nizâmî veya Hâcû'dan tercüme ettiği bir beytine rastlanmamıştır. Ayrıca her üç şairde bu ortak konu, farklı başlıklar altında çalışılmıştır. Bu benzer konunun başlıkları Nizâmî'de "Der Bî-vefâyî-i Dunyâ", Hayâlî'de "Matla' ve Kelimâtî Çend be-Tarîk-i Pend" ve Hacû'da "Der 'Adem-i Şu'ûr ber-'Avâkib-i Umûr ve İhtiyâr-i Melâmet ber-İ'tibâr-i Selâmet" şeklindedir.

[1008]Hâcû-yi Kirmânî, **Hamse**, s. 19.
[1009]Derviş Hayâlî, **Ravza-i Envâr**, s. 18.

3.5.2. Hürev ü Şîrîn'in Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler

3.5.2.1. Kutb (d. ?/? - ö. ?/?), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

Altın Orda şairlerinden olan Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'i, Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinin ilk Türkçe tercümesidir. Şehzade Tini beg ile eşi Cemile Han Melek Hatun adına Türkçeye tercüme edilen bu eser Hacıeminoğlu'nun ifadesine göre h. 727(1327) ile 740 (1339) yılları arasında yazılmış olması gerekir.[1010] Bu eserin tek nüshası (Paris Bibliothèque Nationale, Ancien fonds Turc, nr. 312)'de kayıtlıdır. Hacıeminoğlu, bu eserin Altın Orda sahasının yazı dili ve Kıpçak lehçesi hakkında önemli bir kaynak olduğunu söyler.[1011] Eserin girişinde tevhîd, münâcâtlar, na't, çehâr-yâr için medhiye, Tini Beg Han ve eşine medhiye ve sebeb-i telif bölümleri yer alır. Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i yaklaşık 6500 beyitten oluşmaktadır ve "mefâ'îlün mefâ'îlün feûlün" vezniyle yazılmıştır. Kutb'a ait olan metin ise 4729 beyitten oluşur ve (feûlün feûlün feûlün feûl) kalıbıyla yazılan çehâr-yâr medhiyesi dışında tamamı Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'iyle aynı vezinde yazılmıştır.[1012] Kutb'a ait olan metnin beyit sayısının Nizâmî'nin eserinden az olması hususunda Hacıeminoğlu ansiklopedi maddesinde şu ifadelere yer vermiştir: "Bu fark, ya Nizâmî'nin oldukça uzun ve edebî sanatlarla yüklü bazı tasvirlerini Kutb'un kısaltmış olduğunu veya metnin istinsah sırasında eksik bırakıldığını düşündürmektedir. Ancak Nizâmî'nin eserinde bulunan bölüm başlıkları Kutb'un eserinde de aynen yer aldığına göre mevcut eksikliklerin hikâyenin bütünlüğünü bozacak mahiyette olmadığı anlaşılmaktadır."[1013]

[1010]Necmettin Hacıeminoğlu, "Hüsrev ü Şîrîn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 1999, C. XIX, s. 56.
[1011]Necmettin Hacıeminoğlu**, a.g.m.**, s. 56.
[1012]Necmettin Hacıeminoğlu, **Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1968, s. VIII-IX.
[1013]Hacıeminoğlu, "Hüsrev ü Şîrîn", **TDVİA**, s. 56.

Kutb'un Necmettin Hacıeminoğlu tarafından neşredilen *Husrev ü Şirin* eserinin Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i ile karşılaştırılması sonucu aşağıdaki bazı noktalar tespit edilmiştir:

Kutb, eserin mukaddimesinde Nizâmî'nin eserinin mukaddimesindeki "Ser-âgâz" olarak da adlandırılan Allah'tan tevfîk istemek, tevhîd, görüşe delil getirmek ve ma'rifetin tevfîki, Allah'tan mağfiret istemek ve Peygambere na't bölümlerini tercüme etmiştir. Eserin mukaddimesinde yer alan çehâr-yâr medhiyesi, Tini Beg Han ve eşine medhiyeler ve sebeb-i telif bölümleri Kutb'un telifidir. Kutb, Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* eserinin mukaddimesinde yer alan kitabın hazırlanması hakkında, aşk üzerine birkaç söz ve kitabın yazılışı için mazeret bidirmek ünvanlı başlıkları eserden çıkarmıştır. Kutb, sebeb-i telif bölümünün sonlarına doğru Nizâmî'deki "Suhanî Çend Der 'İşk" başlığından alıp çevirdiği birkaç beyte yer vermiştir.

Kutb, eserin sebeb-i telif bölümünde Nizâmî'nin şiirini takip ettiğini ve eserini çevirdiğini şu beyitlerde açıklamıştır:

Nizâmî nazmı yanglıg tüz sözüngni
Anın belgüt hânıngga bu özüngni
…
Kazan tig kaynap uş sevdâ bişürdüm
Nizâmî balıdın halvâ bişürdüm

Hanım atınga uşbu Pârsî tilni
Çevürdüm tüzdüm uş nazm özre kılnı[1014]

Kutb, yukarıdaki beyitlerde kendisi eserini tercüme olarak nitelendirmiştir. Yalnız Kutb'un bu eserinin günümüzde anlaşıldığı şekilde bir tercüme olduğu söylenemez.

[1014]Hacıeminoğlu, **Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri,** s. 195.

Kutb'un eserine daha ayrıntılı bakıldığında Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsine muhteva açısından büyük ölçüde bağlı kaldığı ve hikâyenin büyük bir kısmını Nizâmî'den beyit beyit tercüme ettiği görülür. Ancak bu tercümede Kutb'un hikâyenin akışını bozmayan yaptığı bazı biçimsel müdahaleleri bulunur. Kutb'un yaptığı tercümede Nizâmî'nin eserindeki başlıklar bazen küçük değişikliklerle çoğunlukla olduğu şekilde tercüme edilmiştir. Kutb, bazen kaynak hikâyedeki bir başlığın muhtevâsını iki veya üç bölüme ayırıp ikinci veya üçüncü bir başlık vermiştir. Bazen de Nizâmî'nin eserindeki iki başlığı tek başlık altında birleştirmiştir. Kutb, bazen yeni bir başlığa geçerken kaynak hikâyedeki bir önceki başlıktan birkaç beyti yeni başlığa aktarmıştır. Kutb'un, bir başlığın muhtevasındaki beyitleri önceki başlığa aktardığı da görülür.

Kutb, Nizâmî'nin bazı beyitlerini atlamıştır veya bir beytin çevirisini birkaç beyit ile yapmıştır. Kutb, sayısı az da olsa bazı beyitleri meâlen çevirmiştir veya beyitlerdeki bazı kelimeleri değiştirmiştir. Bununla ilgili aşağıda Nizâmî'den ve Kutb'dan iki beyit örneği yer almaktadır:

Nizâmî:
Suhan çun şud muselsel 'âkibet kâr
Sutûn-i Bîstutûn âmed pedîdâr[1015]

Kutb:
Müselsel boldı söz sözge ulaştı
Nâgeh Ferhâd hâli ögge tüşti[1016]

Kutb, Nizâmî'nin Peygamber'in Hüsrev'e mektup yazması başlığı altında kaleme aldığı ilk beyti aşağıdaki iki beyit ile meâlen çevirmitir:

[1015]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 205.
[1016]Hacıeminoğlu, **Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri**, s. 336.

Nizâmî:

Hudâvendî ki hallâku'l-vucûd est

Vucûd-eş tâ ebed feyyâz-i cûd est[1017]

Kutb:

Bitip nâme başında Tengri atı

Kim ortakdın münezzeh pâk zâtı

İdi kim uşbu 'âlemni yarattı

Takı tünni karartıp kün yaruttı[1018]

Kutb'un Nizâmî'den kelime kelime çevirmediği bir başka çeviri örneği aşağıda yer almaktadır:

Nizâmî:

Bebîn-em k'âhenîn bâzû-yi Ferhâd

Çigûne seng mîburred be-pûlâd

Meger z'ân seng u âhen rûzgârî

Be-dil germî fited ber-men şerârî[1019]

Kutb:

Bakayın kim ni yanglıg ol keser taş

Niteg 'ışkımda közdin akıturur yaş

Meger bu taş könglüm rahm kılgay

Esirgep 'âşıkından 'özr kolgay[1020]

[1017]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 295.
[1018]Hacıeminoğlu, **Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri**, s. 452.
[1019]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 205.

Kutb'un muhtevâya Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan ve kendi telifi olduğu anlaşılan beyitler eklediği de görülür. Bu eklenen beyitlerin sayısı fazla değildir ve hikâyenin seyrinde bir değişikliğe sebep olmamıştır. Kutb'un kaynak metinde olmayan bu beyitleri yazmasından ya daha fazla açıklamaya ihtiyaç duyduğu veya metni zenginleştirmek istediği anlaşılmaktadır. Örneğin Nizâmî'nin hikâyesinde, Şîrîn'in Ferhâd'ı Bîsütûn Dağı'na görmeye gittiği bölümde kızlar Şîrîn'le Ferhâd ve Bîsütûn Dağı hakkında konuşurlar. Kutb, bu konuşmaya Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan ve kızların Ferhâd'ın dağı kazdığı haberini duyduklarını anlatan bir beyti eklemiştir:

İşitmiş irdiler anıng işini
Uzun kün tıngmadın tağ kazmışını[1021]

Kutb, tercümeleri yaparken kaynak hikâyedeki bazı başlıkların girişinde, ortasında veya sonunda yer alan birkaç beyti çıkarmıştır veya çevirmemiştir. Bazen de hikâyedeki bazı başlıkları çıkarmıştır. Örneğin Kutb, Bârbed ve Nekîsâ'nın Hüsrev ve Şîrîn dilinden şarkı söylemeleri faslındaki iki başlığı, "Sî Lahn-i Bârbed" bölümünden bazı beyitleri ve Şîrûye hikâyesine geçmeden önce kaynak hikâyede olan "Guften-i Çihil Kıssa Ez-Kelîle ve Dimne Bâ-Çihil Nukte" ve "Hikmet ve Enderz-serâyî-i Hakîm Nizâmî" başlıklarını çıkarmıştır. Ayrıca hikâyenin sonunda Nizâmî'nin aktardığı "Netîce-yi Efsâne-yi Husrev u Şîrîn", "Der Nasîhat-i Ferzend-i Hud Muhammed" başlıkları da Kutb'un tercüme ettiği *Hüsrev ü Şîrîn*'de bulunmaz. Kutb, Hüsrev'in rüyasında Hz. Peygamber'i görmesi başlığını ayrıca çıkarmıştır. Fakat bu başlıktan bazı beyitleri alıp çevirerek kendisinin oluşturduğu on beyitlik "Husrev Mülki Harab Bolmakının Sebebin Beyân Kılur" başlığına dahil etmiştir. Kutb, hâtime bölümüne geçmeden

[1020]Hacıeminoğlu, **Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri**, s. 336.
[1021]**A.e.**, s. 336.

önce Nizâmî'nin eserinde olan "Mi'râc-i Peygamber" başlığını ayrıca çalışmamıştır.

3.5.2.2. Fahrî (ö. m. 1367'den sonra), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

Asıl adı Fahreddin Yakup bin Mehmed olan Fahrî, 4683 beyitlik *Hüsrev ü Şîrîn* (h. 769/m. 1367) eserini "mefâîlün mefâîlün feûlün" vezninde kaleme almıştır. Fahrî, bu eserini Aydınoğlu İsa Bey'e sunmuştur. İsâ Bey, Fahrî'den Nizâmî'nin Farsça *Hüsrev ü Şîrîn* eserini halkın anlaması için Türkçeye tercüme etmesini istemiştir. Fahrî, bu mesnevîyi Anadolu'da tercüme eden ilk şairdir. Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinden ve Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inden faydalanarak yazdığı tercüme eserine bazı ilaveler ve değişiklikler yapmıştır. Fahrî, eserinde Nizâmî ile boy ölçüşemeyeceğini ifade etmektedir.[1022]

Fahrî'nin giriş ve hâtime ile beraber 65 başlıktan ve 4683 beyitten oluşan *Hüsrev ü Şîrîn* eserinin hacmi Nizâmî'nin toplam 138 başlıktan ve 6500 beyitten meydana gelen *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinden daha azdır. Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde hikâye kısmı 115 başlığı ihtiva ederken Fahrî'nin eserinde hikâye kısmı toplam 57 başlıktan oluşmaktadır.

Fahrî, sebeb-i telif bölümünde verdiği bilgiye göre İsâ Bey Fahrî'den dinlediği Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesini beğenmiş ve geçmiş işleri anlamak ve ibretler almak adına ondan bu hikâyeyi Türkçeye tercüme etmesini istemiştir. Fahrî, şâha önce Nizâmî'yi bir ulu şair olarak över ve onun seviyesinde şiir söyleyebilecek seviyede olmanın zor olduğunu söyler. Şâh ise ona eserden seçmeler yaparak gücünün yettiği kadar tercüme etmesini söylemiştir:

Ki öldiyse Nizâmî ana cân ol

[1022]Özlem Güneş, "Fahrî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i (Metin ve Tahlil), Nizâmî ve Şeyhî'nin Eserleriyle Karşılaştırılması, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2010, s. 19-28.

Anun şîrîn sözine tercümân ol

‘Acemden hâsıl itdi ol senâlar
N’ola ger Türk eren kıla du’âlar

Didim şâhâ kulun haddi degül bu
Benüm şi’rümde yokdur rengi ne bû

Ki ol ulu sözine medhal idem
Veyâ bir müşkilin anun hal idem

Ki şi’ri toludur dürlü ‘ibârât
Letâyifdür serâser isti’ârât

Yine emr itdi şâhinşâh kulına
Ki el urmağı bâğınun güline

Bizümçün deste deste eyle göster
Çü bikr özenüp çün senden ister

Gücün yitdükçe bu sırrı ‘ayân kıl
Bu uçmak gibi meclisde beyân kıl

Yine bu bikre ton geydür nev-âyin
Bizüm adumuza kıy pâk kâbîn[1023]

Fahrî, Nizâmî’nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsini gücü yettikçe tercüme ettiğini aşağıdaki beyitte ayrıca bildirmiştir:

[1023]Özlem Güneş, **a.g.t.**, s. 320-321.

Gücüm yitdükçe oldum tercümânı
Nizâmî'nün ki şâd olsun revânı[1024]

Fahrî, aşağıdaki beyitlerde Nizâmî'yi övmüştür ve onun eserine medhal yazmaya kendisini yeterli bulmadığını tevâzu ile dile getirmiştir. Onun eserini tercüme etmeyi terk-i edeb olarak görmektedir:

Nizâmî'dür kamu söz ehli fahri
İnanmazsan ana n'itsün bu Fahrî

Zihî terk-i edeb bu tercümânlık
Zihî akduklug u zî Türkmenlik

Nizâmî nazmı gevherdür bahâsuz
Benüm şi'rüm bakır puldur safâsuz

Benüm haddüm degüldi bu kitâba
Kılam medhal düşem dürlü 'itâba

Ulular dutalar her sözüme dak
Mukâbil nite ola sunkura bak

Çü Sultân emridür ben bende me'mûr
Meseldür dilde ke'l-me'mûr ma'zûr[1025]

[1024] **A.t.**, s. 325.
[1025] **A.t.**, s. 350.

Fahrî, eserin mukaddimesindeki başlangıç, tevhîh, münâcât ve na't bölümlerinin büyük bir kısmında Nizâmî'deki muhtevâyı takip etmiştir. Fahrî, bazen mukaddimede Nizâmî'den tercüme ettiği beyitlerin ortalarına veya sonlarına eklediği kendi yazdığı beyitlerle muhtevâyı genişletmiştir. Nizâmî'nin eserin mukaddimesinde yer verdiği "Suhanî Çend Der 'İşk" başlığı Fahrî'nin mukaddimesinde bulunmamaktadır.

Fahrî, Nizâmî'nin hikâyesindeki olay örgüsünü ve bölümleri benzer bir tertip ile tercüme etmiştir. Yalnız Fahrî'nin, hikâyeyi tercüme ederken bazı eklemeler, çıkarmalar, kısaltmalar ve genişletmeler yaptığı da görülür.

Fahrî, Nizâmî'nin hikâyesindeki Behrâm-ı Çûbin ile ilgili bölümleri genişletmiştir. Behrâm'ın Hürmüz'ün başkumandanı olarak Save Şah ile savaşması ve onu öldürmesi, Hürmüz'ün veziri onu Behrâm'a karşı kışkırtması, Hürmüz'ün Behrâm'a bir mektup ile kadın kıyafeti göndermesi, Behrâm'ın intikam için Rey'de Hüsrev adına para basması, Hürmüz'ün Hüsrev'in dayıları Güstehem ve Bendû'yu zindana atması ve veziri Azergeşesb'i görevlendirmesi, Behrâm'a taht hırsı konusunda kız kardeşinin nasihati ve onu Hürmüz'e ihanet etmeme konıusıunda ikna edememesi, Hüsrev'in dayısı Güstehem'in kardeşleri birbirine kırdırtmamak için Hüsrev'i gitmesi için ikna etmesi, Behrâm'ın yenilince Çin Hakanına sığınması, Hüsrev'in hakana mektup yazıp behrâm'ı geri istemesi, Hakanın bunu reddetmesi ve Behrâm'ı iki askeriyle Hüsrev'in üzerine göndermesi, Hüsrev'in Çin'de Behrâm'ı öldürmesi için Harrâd-ı Berzîn isimli adamını görevlendirmesi. Behrâm'ın Harrâd'ın tuttuğu adam tarafından öldürülmesi, Behrâm'ın can verirken yaptıklarına pişman olması ve etrafındakilerden Hüsrev'e kulluk etmelerini istemesi, Meryem'in Hüsrev ile evlenmemesi için bir filozofun büyü yapması ve büyünün bozulması, Kayserin filozoflarından Hüsrev'in otuz sekiz yıl tahtta kalacağını öğrenmesi[1026] gibi parçalar Nizâmî'nin hikâyede değinmediği ancak Fahrî'nin hikâyeye eklediği parçalardır.

[1026]**A.t.**, s. 135-140.

Fahrî, Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan bazı parçaları özellikle Behrâm-ı Çûbîn ile ilgili olan olayları Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinden almıştır. Nizâmî, *Hüsrev ü Şîrîn*'de Firdevsî'nin Hüsrev'in savaşlarıyla ilgili anlattığı bölümleri tekrar anlatmayacağını ve daha çok Hüsrev ile Şîrîn'in aşk hikâyesi üzerinde duracağını belirtmiştir.

Fahrî'nin Nizâmî'den tercüme yaparken eserine almadığı başlıklardan bazıları şunlardır:

Bârbed'in otuz nağmesi, Hüsrev'in adaletinin tavsîfi, mûbedlerin temsîli başlıkları, Peygamber'in nübüvveti hakkında, Kelîle ve Dimne'den kırk nükte ile kırk hikâye, Nizâmî'nin hikmet ve öğüt hakkında şiir söylemesi, Hüsrev ile Şîrîn hikâyesinin neticesi, Peygamber'in mi'râcı, Nizâmî'nin oğlu Muhammed'e nasihatta bulunması, Nikûhiş-i Cihân, Nikûhiş-i Hasûdân ve Der Mev'ize başlıkları.

Fahrî'nin hikâyeye eklediği kendine ait beyitlerin sayısı fazla değildir. Güneş'in doktora tezinde tespit ettiği Fahrî'ye ait eklenen bölümlerden en hacimlisi Ferhâd'ın dağı delmesi hikâyesinde bulunan 68 beyitlik bir parça ile Ferhâd hikâyesinin girişinden önce söz hakkında yazılan 23 beyitlik bir parçadır. Fahrî, ayrıca esere Behrâm'ın Hüsrev'e karşı beslediği düşmanlığı örnek vererek devlet büyüğüne duyulması gereken saygı ve vefâdarlığın önemi hakkında öğüt verici 21 beyitlik bir bölüm eklemiştir.[1027]

Fahrî, hikâye bölümünde Nizâmî'deki muhtevaya bağlı kalarak büyük bir kısmı Nizâmî'den beyit beyit tercüme etmiştir. Bazen beyitlerin tercümesini yaparken beyit içerisindeki bazı kelimeleri değiştirmiştir. Ya da beytin birinci veya ikinci mısrasını tamamen değiştirerek çevirmiştir. Fahrî'nin Nizâmî'deki bir veya iki beyti meâlen tercüme ettiği beyitleri de vardır. Fahrî'nin Nizâmî'den tercüme ettiği birkaç beyit örneği aşağıda verilmiştir:

[1027] **A.t.**, s. 293.

Nizâmî:
İşâret kerd k'ân muğ-râ be-hânîd
V'ez-în der-kissa-i bâ-û be-rânîd

Meger dâned ki în sûret çi nâm est?
Çi âyîn dâred û cây-eş kudâm est?

Be-pâsuh guft k'în durr suftenî nîst
V'eger hest ez-ser-i pâ guftenî nîst[1028]

Fahrî:
İşâret kıldı kim okun keşîşi
Ana sorun nedür bu sûret işi

Bilür ola nedür bu sûret adın
N'eyidügin bunı yazan muradın

Didi üstâd bu incü hîç delinmez
Ayak üstinde bu ma'nî bilinmez[1029]

Fahrî'nin tercüme esnasında ara ara Nizâmî'deki bazı beyitleri atladığı ve çevirmediği de görülür. Fahrî'nin Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı diyalogları ve tavsîfleri atlayıp olayın önemli bölümlerini tercümeye geçmesi onun Nizâmî'nin hikâyesindeki sahnelerden ve olaylardan özet bir tercüme ortaya koymak istediğini göstermektedir. Fahrî, tercüme ettiği beyitler arasına az sayıda ve çoğunlukla tek bir beyit olan kendi yazdığı beyitleri eklemiştir. Bu eklenen beyitler bazı tavsîfleri zenginleştirmiştir.

[1028]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 127.
[1029]Güneş, "Fahrî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i (Metin ve Tahlil), Nizâmî ve Şeyhî'nin Eserleriyle Karşılaştırılması, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 355.

Fahrî'nin eserinde başlıklar Türkçedir ve çoğunlukla eksik verilmiştir. Fahrî'de hikâye kısmındaki bazı bölüm başlıkları Nizâmî'nin hikâyesindeki aynı bölüm başlığından farklıdır. Örneğin, Nizâmî'de Hüsrev'in Şîrîn hakkında Meryem ile konuştuğu bölümün başlığı "Şefâ'at-Kerden-i Husrev Pîş-i Meryem Ez-Şîrîn"ken, Fahrî'de bu bölümün başlığı "Sıfat-ı Şeb"dir. Veya Nizâmî'nin hikâyesinde "Âgehî-i Husrev Ez-Merg-i Behrâm-i Çûbîn" başlığı Fahrî'nin eserinde "Husrev Atebe Giçüp Otururken Peyk Gelüp" şeklindedir.

3.5.2.3. Şeyhî (ö. 832/1429'dan sonra), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

XV. yüzyılda Anadolu'da ikinci Hüsrev ü Şîrîn hikâyesini Şeyhî kaleme almıştır.[1030]Milâdî 1421-1430 yılları arasında II. Murad adına "mefâîlün mefâîlün feûlün" vezninde yazılan eser 6944 beyitten oluşmaktadır.[1031]Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i, Nizâmî'nin eseriyle aynı rütbede olmasa da Türkçe yazılan Hüsrev ü Şîrîn'ler arasında önemli yere sahiptir ve birçok yazma nüshasının bulunması Şeyhî'nin eserinin beğenildiğini göstermektedir.[1032]Timurtaş'ın verdiği bilgiye göre ilk defa Kutb'un Nizâmî'den tercümesiyle Türk edebiyatına giren Hüsrev ve Şîrîn hikâyesi Türkistan'da Ali Şîr Nevâyî ve Anadolu sahasında ise Şeyhî tarafından en güzel şekilde kaleme alınmıştır.[1033]

Şeyhî'nin eserinin Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inden tercüme olup olmadığı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Fevziye Abdullah, makalesinde iki eseri karşılaştırdıktan sonra Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inin alelade bir tercüme olmayıp uyarlama olduğunu örneklerle izah etmiştir. Abdullah'a göre Şeyhî, Nizâmî'den aynı şekilde tercüme etme gayesinde olmayıp Nizâmî'deki bahislere

[1030]Faruk. K. Timurtaş, **Şeyhî ve Hüsrev ü Şîrîn'i (inceleme-metin)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1980.
[1031]Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 353.
[1032] Mustafa Özkan, "Hüsrev ü Şîrîn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 1999, C. XIX, s. 56-57.
[1033]Faruk Kadri Timurtaş. "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd u Şîrîn Hikâyesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. IX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1959, s.70.

teferruat bakımından ilâveler yapıp, bazen bahisleri genişletip, bazen de bahisleri kısaltmıştır.[1034]

Faruk Kadri Timurtaş makalesinde şeyhî'nin eserinin Nizâmî'den aynen yapılmış basit bir tercüme olmadığını ve Şeyhî'nin esere kendi şahsiyetini yansıttığını ifade eder. Timurtaş'a göre tercümeden ziyade bir "nakil" mahiyetini taşıyan eserin konusu Nizâmî'ninkine benzese de şahsi bir eser kimliğini taşımaktadır.[1035]

Flemming, "Faḫrīs Ḫusrev u Šīrīn: eine türkische Dichtung von 1367" adlı çalışmasında, Şeyhî'nin eserini Nizâmî'den yaklaşık üçte bir oranda mealen tercüme ettiğini, diğer kısımları da telif ettiğini söylemiştir.[1036]

Aşağıda Şeyhî'nin Timurtaş tarafından neşredilen *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinin Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i ile kısaca mukayesesi yapılmıştır ve iki eser arasındaki bazı farklı ve benzer noktalar tespit edilmiştir:

Şeyhî'nin 105 fasıl ve 6944 beyitten oluşan mesnevîsi, Şîrûye vak'ası, Hüsrev'in Peygamberi rüyasında görmesi ve Peygamber'den İslâm'a davet mektubu alması bölümlerini içermemesine rağmen Nizâmî'nin 138 başlık ve 6500 beyitten oluşan mesnevîsine nazaran daha hacimlidir. Her iki mesnevî mefâ'îlün mefâ'îlün feûlün kalıbıyla yazılmıştır.

Şeyhî, eserinin mukaddimesinde başlangıç, tevhîd, "Kelime-i Çend Be-Târik-i Hikmet Der Vahdet-i Âferiniş ve Kıdem-i Âferid-gâr", münâcât ve na't başlıklarında Nizâmî'yi takip etmiştir. Bu başlıklar arasında "Kelime-i Çend Be-Târik-i Hikmet Der Vahdet-i Âferiniş ve Kıdem-i Âferid-gâr" başlığının muhtevâsı Nizâmî'nin eserinin mukaddimesindeki "Der İstidlâl-i Nazar ve

[1034]Fevziye Abdullah, "Nizâmî-Şeyhî Hüsrev ü Şîrîn Mukayesesi", **İÜEF Tarih Dergisi**, C. I, sy. 2, İstanbul 1950, s. 263-282.
[1035]Faruk K. Timurtaş, "Şeyhi ve Nizami'nin Husrev ü Şirin'lerinin Konu Bakımından Mukayesesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 1960, C. X, s. 25-34.
[1036]B. Flemming, "Faḫrīs Ḫusrev u Šīrīn: eine türkische Dichtung von 1367", **Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Supplementbd. 15.**, Wiesbaden 1974, s. 139.

Tevfîk-i Şinâht" başlığında çalışılan konuya benzerlik göstermektedir. Şeyhî, bu başlıklarda kısmen Nizâmî'den meâlen çeviri yapmıştır. Kısmen de Nizâmî'den beyitleri olduğu şekilde tercüme etmiştir. Muhtevânın kalan kısmı kendi telifidir ve Nizâmî'deki muhtevâyı genişletmiştir. Örneğin Nizâmî, "Ser-âgâz" veya başlangıç başlığını 13 beyit ile tamamlarken Şeyhî başlangıç bölümünü 33 beyit ile tamamlamıştır. Bunun yanısıra Şeyhî, tevhîd, münâcât ve na't bölümlerini de Nizâmî'ye nazaran daha geniş çalışmıştır. Şeyhî, tevhîd bölümünü Nizâmî'den farklı olarak 10 ayrı başlık ve bölümde anlatmıştır. Tevhîd ile ilgili bu başlıklar arasında kaside şeklinde yazılan bir tevhîd ve "Kaside-i Tevhid" adında bir başlık bulunmaktadır. Şeyhî, yine mukaddimede Nizâmî'nin mukaddimesinde olmayan kaside şeklinde yazılmış ikinci bir na'ta yer vermiştir. Ayrıca Şeyhî'nin Sultan Murad'a yazdığı medhiyelerden biri kaside şeklindedir. Nizâmî'nin mukaddimede çalıştığı "Suhanî Çend Der 'İşk" başlığına benzer bir başlık Şeyhî'nin mukaddimesinde bulunmamaktadır.

Şeyhî'deki hikâyenin muhtevasına bakıldığında onun Nizâmî'deki hikâyeyi kelime kelime olmamakla birlikte meâlen tercüme ettiği görülmektedir. Şeyhî, başlıklarda ve olayların sıralanışında Nizâmî'yi takip etmiştir. Şeyhî'nin eserinde başlıklar Farsçadır ve büyük ölçüde Nizâmî'nin eserindeki başlıklara benzemektedir. Şeyhî, hikâyeyi anlatırken ara sıra Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı küçük detayları atlamıştır. Bu husus Şeyhî'deki hikâye seyrinin Nizâmî'deki hikâye seyrine benzerliğini pek bozmamıştır. Bu meâlen tercümenin yanında Şeyhî'nin hikâyeyi anlatırken sayısı fazla olmamakla birlikte ara ara Nizâmî'den beyit beyit tercüme ettiği veya Nizâmî'nin beyitlerindeki benzer kelimeleri ve terkipleri kullandığı da görülür. Aşağıda Şeyhî'nin Nizâmî'den tercüme ettiği beyitlerden iki örnek yer almaktadır:

Nizâmî:
Ve'z ân-câ çun perî şud nâ-pedîdâr

Resîdend ân perî-rûyân perî-vâr[1037]

Şeyhî:
Pes oldı cinnî bigi nâ-bedîdâr
İrişdi ol melek-rûlar perî-vâr[1038]

Nizâmî:
Der-ân şîrîn-lebân ruhsâr-i Şîrîn
Çu mâhî bûd gird-i mâh-i Pervîn[1039]

Şeyhî:
Bu şekker-lebler ortasında Şîrîn
Meh-i tâbân bigi ayrugı Pervîn[1040]

Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* eserinin alelade bir tercüme eser olduğu söylenemez. Şeyhî, Nizâmî'deki hikâyeyi aktardığı sırada ek tavsîfler ile yaptığı genişletmeler, sayısı az da olsa yaptığı bazı eklemeler ve değiştirmeler ile kendi tarzını ortaya koyabilmiştir ve şairlik maharetini sergilemiştir. Şeyhî, Nizâmî'deki bazı tavsîfleri genişletmiştir ya da Nizâmî'nin yaptığı bazı tavsîfler yerine kendi tavsîflerine yer vermiştir. Sayısı fazla olmamakla birlikte Şeyhî'nin orijinal hikâyedeki bazı sahnelere küçük eklemeler yaptığı ve bazı sahneleri değiştirdiği de görülür. Timurtaş'ın aktardığı gibi Şeyhî'nin eserini Nizâmî'nin eserinden farklılaştıan önemli noktalardan biri Şeyhî'nin Nizâmî'ye nazaran Hürmüz'ün ölüm sebebi ve Behrâm vak'asını tafsilatlandırmasıdır.[1041]

[1037]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 124.
[1038]Timurtaş, **Şeyhî ve Hüsrev ü Şîrîn'i (inceleme-metin)**, s. 44.
[1039]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 124.
[1040]Timurtaş, **Şeyhî ve Hüsrev ü Şîrîn'i (inceleme-metin),** s. 44.
[1041]**A.e.**, s. 133.

Şeyhî, Nizâmî'den farklı olarak mesnevî biçiminde yazılmış olan hikâyenin bazı yerlerinde gazel, kaside ve terciibend gibi çeşitli nazım şekillerinde yazılmış şiirlere yer vermiştir. Şeyhî'nin eserinde yaptığı bir diğer farklılık ise hikâyeyi bölümlere ayırması ve her bir bölüme geçmeden önce "Matla'-ı Dastân" diyerek anlatacağı bölüme giriş yapmasıdır. Örneğin Şeyhî Ferhâd'ın aşk hikâyesinin başlangıcında "Matla'-ı Dâstân ve Kıssa-i Ferhâd" başlığıyla 20 beyitlik bir girişe yer vermiştir.[1042] Bu tür girişler Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde bulunmaz. Nizâmî çoğunlukla her bir bölüm veya başlıkta doğrudan hikâyeyi anlatmayı tercih etmiştir.

İki eserin muhtevâsı arasındaki tespit edilen küçük farklılıklardan bazıları şunlardır:

Şeyhî, Nizâmî'nin hikâyesinde on kızın efsane anlattıkları bölümde on kıza verdiği isimlerden yedisini değiştirmiştir. Nizâmî'nin Şebdîz'in soyundan bahsettiği bölümde İnşirâk adında bir taht veya dağdan bahsedilmiştir. Bu isim Şeyhî'nin hikâyesinde geçmez.

Şîrîn'in Şâpûr'dan Hüsrev'i görebilmesi için bir çare bulmasını istediği bölümde Şâvûr ona Hüsrev'in yanına gidip bu durumu anlatacağını söyleyince, Şîrîn Şâvûr'un gidip gelmesinin beş ay süreceğini düşünüp teklifi kabul etmez ve kendisi Medâyin'e gitmek ister. Bu olay Nizâmî'de farklıdır ve Şâpûr başta Şîrîn'e atıyla beraber kaçıp Medâyin'e gitmesini önerir.

Hüsrev'i görmek için Medâyin'e doğru yol alan Şîrîn Nizâmî'nin hikâyesinde bir cadının büyüsüne maruz kalır. Bu parçayı Şeyhî çalışmamıştır. Şeyhî devamında Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan Şîrîn'in aslan ile karşılaşıp onu öldürmesi bölümünü eklemiştir.

[1042] **A.e.**, s. 159.

Nizâmî, Şeker'i İsfahanlı olarak tanıtır. Şeyhî ise Şeker'i İsfahanlı olarak gösterir fakat Şeyhî'nin hikâyesinde Şeker Tatar istilâsı yüzünden Rum ülkesine gidip Meryem'in yanında büyümüştür. Meryem Şeker'i Hüsrev'den gizlemiştir. Vasiyetine göre öldükten sonra Hüsrev'in Şîrîn'i unutması için onu Hüsrev'e gösterirler. Hüsrev bu olayın sonunda Nizâmî'nin hikâyesinin aksine Şeker ile evlenmez.[1043]

Şeyhî ve Nizâmî'nin hikâyeleri arasında bunlara benzer diğer küçük farklılıklar bulunur. Burada tümünü detaylarıyla anlatmak mümkün olmayacaktır. Timurtaş, Hüsrev ile Şeker macerâsı dışında iki eser arasındaki bazı farkları ehemmiyetsiz ve daha çok teferruata ait noktalar olarak nitelendirmektedir.[1044]

Şeyhî, eserin sebeb-i telif kısmında Nizâmî'den bahsetmemiştir ve eserinin tercüme olup olmadığı konusunda bir açıklamada bulunmamıştır. Şeyhî, hikâyeyi Hüsrev ile Buzurgumîd'in soru-cevâbı bölümüne kadar yazabilmiştir. Timurtaş'ın verdiği bilgiye göre Şeyhî'nin eserin sonunda aktaramadığı Şîrûye vak'asını XVI. yüzyıl şairlerinden Rûmî tamamlamıştır. Cemâlî adlı bir şair ise Şeyhî'nin eserinin sonuna Şeyhî'nin ölümü ile ilgili ve Sultan Murâd'dan bahsettiği 109 beyitlik bir zeyl eklemiştir.[1045]

3.5.2.4. Hamîdîzâde Celîlî (ö.1569'dan sonra), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

XVI. yüzyılın bir başka hamse sahibi şairi Hamîdîzâde Celîlî'dir.[1046] *Hüsrev ü Şîrîn* adlı mesnevîsini h. 918 (m. 1512)'de bitirmiştir. Yavuz Sultan Selim'e takdim edilen eser 2019 beyitten oluşmaktadır. Levend, Celîlî'nin eserini Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'ini izleyerek yazdığını, Nizâmî'nin eserindeki

[1043] **A.e.**, s. 134.
[1044] **A.e.**, s. 133.
[1045] **A.e.**, s. 149.
[1046] Şevkiye Kazan, "Hâmidî-zâde Celîlî ve Gazelleri", **Turkish Studies**, Volume 2/4, 2007, s. 466- 494.

ayrıntılara ve çoğu tasvirlere yer vermeyip mesnevînin bir özetini oluşturduğunu söylemiştir.[1047]

Kazan, Celîlî'nin eserini planlaması konusunda şu bilgileri vermiştir: "Celîlî plan bakımından Şeyhî'yi izlemiş; Şeyhî'de bulunmayan kısımları Nizâmî'den, Nizâmî'de olmayanları da Şeyhî'den almıştır."[1048]

Celîlî, mesnevîsinin girişinde usta şairlerden Emîr Hüsrev, Câmî ve Nevâyî'nin isimlerini anmıştır ve Hüsrev ü Şîrîn hikâyesini yazmak istediğini bildirmiştir.[1049] Celîlî, hâtime bölümünde yer alan aşağıdaki beyitte hikâyeyi özet bir şekilde çalıştığını ifade etmiştir:

Bu zîbâ dâstânı ihtisâr it
Cihân gûşına dürr-i şâhvâr it[1050]

Celîlî, hâtimede yirmi beş yaşında bu eserini bitirdiğini söylemiştir. Nizâmî ile aynı seviyede şiir söylemeyi ve benzer eserler oluşturma yönünde onunla boy ölçüşmek istediğini fakat bazı zorluklardan dolayı bunu yapamadığını aşağıdaki beyitlerde anlatmıştır:

Çü bahr-ı tabʿdan bu dürr-i nâdir
Yigirmi beş yaşumda oldı sâdır

Budur peyveste bu gönlüm merâmı
K'olam hem-pençe-i genc-i Nizâmî

[1047]Agâh Sırrı Levend, "Celîlî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, 1965, s.103-127.
[1048]Şevkiye Kazan, "Şeyhi ve Hamidi-Zade Celili'nin Husrev ü Şirin'lerinin Bir Mukayesesi", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, sy. 49, 2003, s.181-198.
[1049]Şevkiye Kazan Nas, **Celîlî Husrev ü Şîrîn**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2019, s. 61. (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-240981/celili---husrev-u-sirin.html, 25.10.2024.
[1050]**A.e.**, s. 275.

Velî ol pâyeden kütâh destüm
Ki bend-i derd ü gamda pây-bestüm[1051]

Celîlî, beyitlerin devamında eserinin hacminin Şeyhî'nin eserinden daha az olduğunu ancak kısa ve öz olduğunu ve nükteler içerdiğini söylemiştir. Kusurdan dolayı eserinin kısa olmadığını aslında konuyu uzatmak istemediğini belirtmiştir.[1052]

Sehî Bey, tezkiresinde Celîlî'nin Nizâmî'nin hamsesini Türkçeye tercüme ettiğini şu cümleyle bildirmiştir: "…*Hamse-i Nizâmî'yi tercüme idüp bi't-tamâm Türkçeye döndürdi*."[1053]Yazar, doktora tezinde, Celîlî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* eserinin Nizâmî ve Şeyhî'de sınırları belirlenen hikâyenin ayrıntıları atılarak yeniden yazıldığını söyler. Yazar'a göre Celîlî'nin *Hüsrev ü Şîrîn'*i telif-tercüme özelliği taşımaktadır.[1054]Kazan, Celîlî'nin Şeyhî'nin mesnevîsinden etkilendiğini ve onu örnek aldığını ve bunun gayet doğal olduğunu ifade eder. Ayrıca Celîlî'nin eserine kendi kişiliğini kattığını şu cümlelerle izah eder: "Celîlî, son derece akıcı üslûbuyla lirik bir hava taşıyan heyecanlı ve sürükleyici bir aşk hikâyesini yazarak iyi bir şair olduğunu kanıtlamış ve ona kişiliğinin damgasını vurmuştur."[1055]

Celîlî'nin eserinde Hüsrev ile Şîrîn hikâyesi konu, olayların akışı ve karakterler bakımından genel anlamda Nizâmî'nin kaleme aldığı hikâyeye benzerlik gösterir. Yalnız Celîlî ve Nizâmî'nin kaleme aldıkları hikâyeler arasında bazı küçük farklılıklar mevcuttur.

[1051]**A.e.**, s. 271-272.
[1052]**A.e.**, s. 273-274.
[1053]Sehî Beg, **Heşt Bihişt**: Sehî Beg Tezkiresi (İnceleme-Tenkidli Metin-Dizin), Haz. Günay Kut, Cambridge: MASS, Harvard Üniversitesi, 1978, s. 276.
[1054]Yazar, "Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 313.
[1055]Kazan, "Şeyhi ve Hamidi-Zade Celili'nin Husrev ü Şirin'lerinin Bir Mukayesesi", s.191.

Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i mukaddime dahil 138 başlık ve 6500 beyitten oluşmuşken Celîlî'nin mesnevîsi toplam 52 başlık 2019 beyitten meydana gelmiştir.[1056]Nizâmî, mukaddimede 14 başlık çalışmıştır. Celîlî'nin mukaddimesi 7 başlıktan oluşur. Celîlî de Nizâmî gibi mukaddimede tevhîd, münâcât, na't, sebeb-i telif ve medhiye bölümlerine yer vermiştir. Fakat Nizâmî'nin mukaddimesinde olan "Allah'tan tevfîk istemek", "görüşe delil getirmek ve mârifetin tevfîki", "Hitâb-i Zemîn-bûs", hikâye, "aşk üzerine birkaç söz" ve "kitabın yazılışı için mazeret bildirmek" başlıkları Celîlî'nin mukaddimesinde yer almamaktadır. Nizâmî, eserinin yazılış sebeplerini iki başlıkta anlatır. Bu başlıklar "Der Sâbıka-i Nazm-i Kitâb" ve "Der Pejûhiş-i În Kitâb" adlı başlıklardır. Bu husus Celîlî'nin mukaddimesinde görülmemektedir.

Celîlî, Nizâmî'de olduğu şekilde hikâyeye Hürmüz'ün tahta geçmesi, Hüsrev'in dünyaya gelmesi, çocukluk ve gençlikte eğitim alması konularıyla giriş yapmıştır. Hikâye, Nizâmî'de seyr ettiği şekilde Celîlî'de devam eder. Celîlî, bazen Nizâmî'de olan tek bir başlığı, 3 ayrı başlığa ayırmıştır. Bazen de Nizâmî'de olan birkaç başlığı tek bir başlık altında toplamıştır. Örneğin Nizâmî'de Âğaz-i 'İşk-i Ferhâd (Ferhâd'ın aşkının başlaması) başlığında anlatılanları Celîlî, "Matlaʿ-ı dâstân-ı Ferhâd" ve "Taleb-kerden-i Şîrîn-i pür-şûr kûh-ken-i nâ-şâd-râ ve fermûden-i kasr-ı havz-ı şîr kasr-ı bî-kusûr-ı behişt-âbâd-râ" adlı iki ayrı başlıkta anlatmıştır. Veya Celîlî'nin hikâyenin sonlarına doğru verdiği "Rihten-i ân dü gül-i bâğ-ı cüvânî der-mevsim-i bî- iʿtidāl-i hazânî"[1057] başlığı Nizâmî'deki "Der Nubuvvet-i Peygâmber-i Ekrem", "Sifat-i Şîrûye ve Encâm-i Kâr-i Husrev", "Kuşten-i Şîrûye Husrev-râ" ve "Cân Dâden-i Şîrîn der-Dahme-yi Husrev" başlıklarında çalışılan konuları içermektedir.

Celîlî'nin hikâyesinde olan ve Nizâmî'de olmayan bazı başlıklar da mevcuttur. Ancak bu başlıkların sayısı fazla değildir. Bu başlıklar şunlardır:

[1056] Kazan, **Celîlî Husrev ü Şîrîn**, s. 13.
[1057]**A.e.**, s. 254.

“Gozeşten-i ân gazâle-i nahcîr-i sahrâ vü kûh-râ ve kuşten-i û be-darbet-i şemşîr şîr bâ-şükûh-râ”, “Sıfat-ı zemistân”, “Câme çâk-kerden-i Şîrîn ez-mâtem-i Ferhâd” ve “Sıfat-ı kûh”.

Hikâye kısmında Nizâmî’de olan ve Celîlî’de olmayan yaklaşık 73 başlık bulunmaktadır. Celîlî’nin hikâyesinde bulunmayan bu başlıklardan bazıları şunlardır: “Sifat-i Buzurg Ummîd”, “Be-Hâb Dîden-i Husrev Niyây-i Hîş”, “Sifat-i Şebdîz”, “Der Nijâd-i Şebdîz”, “Çevgân Bâhten-i Husrev bâ-Şîrîn”, “Şîr Kuşten-i Husrev der-Bezmgâh” vs. Ayrıca Celîlî ile Nizâmî’de ortak çalışılan bazı bölümlerde Nizâmî’nin anlattığı bazı sahneler Celîlî’de bulunmaz. Örnek olarak Şîrîn’in Bîsütûn Dağı’na Ferhâd’ı izlemeye gittiği sahnede atı Şebdîz sakatlanır. Bu sahne Celîlî’nin hikâyesinde bulunmaz. Celîlî’nin olay akışındaki bu detayları çalışmaması onun hikâyedeki belli başlı olayları ve bölümleri seçip çalıştığını göstermektedir.

Celîlî, hikâyede bazı sahneleri ve kişileri daha uzun tavsîf etmiştir. Örneğin hikâyenin başlarında Hüsrev’in ava ve eğlenmeye gitme sahnesinde Celîlî Nizâmî’ye nazaran Hüsrev’in gittiği bağı, av mekanını ve ona eşlik edenlerin eğlence mekânı olarak seçtikleri dağı daha detaylı tasvîrler ile daha geniş tavsîf etmiştir. Bu husus yine Hüsrev’in evlenmek istediği Rum Kayseri’nin kızı Meryem’in ve Şîrîn’in ölüm haberini Ferhâd’a veren kişinin (ʿacûzenin) detaylı tavsîfinde görülmektedir. Bu geniş tavsîfler Nizâmî’nin hikâyesinde bulunmamaktadır. Nizâmî’de olan bazı sahneler Celîlî’nin hikâyesinde değiştirilmiştir. Örneğin Şîrîn, Hüsrev’in diyarına gitmek için atı Şebdîz ile yola çıkar ve bir sahnede abdest alıp namaz kılar. Devamında Şîrîn bir aslan ile savaşır ve nihayet onu öldürür. Bu sahneler Nizâmî’nin hikâyesinde bulunmaz. Bir başka yerde Hüsrev, Şîrîn’e yaklaşmak isterken Şîrîn incinir ve öfke ile terkeder. Ancak Nizâmî’de Şîrîn böyle bir davranış göstermez. Celîlî’de hikâyenin şahsiyetleri genellikle Nizâmî’nin hikâyesindeki şahsiyetlerin

isimlerini taşır. Fakat Celîlî, Nizâmî'nin hikâyesindeki Buzurg Ummîd karakterine Büzürc Mihr adını vermiştir.

Celîlî'nin hikâyesindeki başlıklar tamamen Farsçadır ve mukaddimedeki ikinci medhiye "fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl" vezniyle yazılmış Farsça 3 beyitlik bir giriş içermektedir.

Celîlî, hikâyeyi Nizâmî'ye nazaran daha kısa anlatsa da bazı sahnelerde güzel ve geniş tasvîrlere ve tavsîflere yer vermiştir ve kendi şairlik maharetini ortaya koymuştur. Hikâyede Şîrîn'i müslüman bir kadın göstererek kendi dinî bakış açısına göre kaynak metindeki muhtevaya müdahelede bulunmuştur. Hikâyeden bazı başlıkları ve detayları çıkararak kendi seçimine göre daha beğenilen ve ilgi çekici sahneleri anlatmaya çalışmıştır.

Celîlî'nin eserinin hikâye kısmında Nizâmî ile ortak çalıştığı başlıkların muhtevasına bakıldığında, genellikle Nizâmî'deki konuyu takip ederek bir tercüme ortaya koyduğu, Nizâmî'deki bazı beyitleri atladığı, bazı beyitleri ise ek tavsîflerle genişlettiği, bazı beyitleri meâlen çevirdiği ve sayısı fazla olmamakla birlikte bazı yerleri Nizâmî'den beyit beyit tercüme ettiği görülmüştür.

3.5.2.5. Rûmî, Ergeneli Kâtip Dâvud (XVI. yüzyıl –Kanûnî devri-), ***Şîrîn ü Şîrûye.***

Rûmî mahlasıyla bilinen Ergeneli Kâtip Dâvud, 935 beyitten oluşan *Şîrîn ü Şîrûye* adlı mesnevîsini "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla Kanunî Sultan Süleyman adına yazmıştır. Rûmî'nin mesnevîsi Hüsrev ve Şîrîn hikâyesinin tamamı değildir. Rûmî, Şeyhî'nin vefatından dolayı çevirisini yapamadığı Şîrûye

vak'asını yine Nizâmî'den aynı vezinle tercüme etmiştir.[1058]Rûmî, tercüme ettiği tek bölümü bir mesnevî bütünlüğü içinde ele alarak ona müstakil bir eser hüviyeti kazandırmıştır.[1059]

Rûmî, eserin mukaddimesinde tevhîd, münâcât, üç na't, dört halife için medhiye, padişaha medhiye, Matla' (ilâhî aşk üzerine), "Du'â ber-rûh-ı Şeyhî güfte şod", "Güftâr ender ahvâl-i Şeyhî rahmetullahi 'aleyh", "Münâcât-ı Rûmî ender 'aczi nefs-i hod" bölüm ve başlıklarına yer vermiştir.[1060] Rûmî'nin eserinin mukaddimesi tamamen kendi telifidir ve Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* eserinin mukaddimesindeki muhtevalardan herhangi bir çeviri yapılmamıştır. Rûmî, eserinde mesnevî dışında kaside, terciibend ve terbî' nazım şekillerini de kullanmıştır.

Nizâmî'nin eserinde Şîrûye vak'ası toplam 7 bölümden meydana gelmiştir. Rûmî ise Şîrûye hikâyesini 5 bölümde anlatmıştır. Rûmî'nin eserinde "Sıfat-ı şeb ü küşten-ı Şîrûye peder-ı hod-râ der-în şeb" ve "Defn-kerden-i Pervîz ü katl-kerden-ı Şîrîn hod-râ der-mezâr-ı Pervîz" adlı başlıklar Nizâmî'nin Şîrûye vak'asındaki "Kuşten-i Şîrûye Husrev-râ" ve "Cân dâden-i Şîrîn der-dahme-i Husrev" başlıklarına benzerlik gösterir. Rûmî'nin eserinde hikâyenin girişinde herhangi bir başlık verilmemiştir. Şîrûye vak'ası ile ilgili diğer başlıklar Rûmî'de "Sıfat-ı subh", "Cevâb dâden-i Şîrîn be-Şîrûye" olarak geçmektedir. Nizâmî'nin hikâyesinde ise "Sifat-i Şîrûye ve encâm-i kâr-i Husrev", "Nişesten-i Husrev be-âteşhâne", "Temsîl", "Bîdâr-şuden-i Şîrîn" ve "Hâstegârî-i Şîrûye Şîrîn-râ" şeklindedir. Rûmî'nin eserinde "Sıfat-ı subh" başlığının muhtevâsı, Nizâmî'nin "Kuşten-i Şîrûye Husrev-râ" başlığı altında anlattığı bölümde yer almaktadır.

Rûmî, "Güftâr ender ahvâl-i Nizâmî" adlı başlıkta önce Nizâmî'yi övmüştür ardından Peygamber, mi'râcını ve Peygamber'in Hüsrev'e gönderdiği İslâm'a davet mektubunu geniş bir şekilde anlatmıştır. Rûmî'nin bu bölümü ve

[1058]Enfel Doğan; Feryal Korkmaz, "Rûmî'nin Şîrîn ü Şûrîye'si (İnceleme-Metin- Sözlük)", **İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. XXXI, İstanbul, 2004, s. 53-174.
[1059]Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 426.
[1060]Doğan; Korkmaz, "Rûmî'nin Şîrîn ü Şûrîye'si (İnceleme-Metin- Sözlük)", s. 58.

Hüsrev'in Peygamber'in yazdığı mektuba cevabı bölümünü Nizâmî'nin eserin sonunda anlattığı Peygamber'in mi'râc-i ve Peygamber'in mektup yazarak Hüsrev'i İslâmâ davet etmesi bölümlerini örnek alarak yazdığı anlaşılmaktadır. Rûmî'nin bu bölümlerde Nizâmî'den konuyu alıp genişlettiği görülür. Rûmî'nin bu bölümün girişinde Nizâmî'yi methettiği beyitler şunlardır:

Pür idüp ney-şeker gibi için kand
Bu şîrîn sözi ol pîr-i hired-mend

Sözün sarrâfı ya'nî kim Nizâmî
Dizüp bu dürlere virmiş nizâmı

Dimiş mi'râcın ol şâh-ı cihânun
Tamâmet mücmel ü tafsîlin anûn[1061]

Rûmî'nin eserinde 326. beyitten itibaren Şîrûye vak'ası başlamaktadır.[1062]Rûmî, hikâyeyi Nizâmî'nin dilinden naklettiğini aşağıdaki beyitte belirtmektedir:

Buyurmuş böyle ol pîr-i cüvân-rây
Nizâmî kim olupdur kâr-fermây[1063]

Rûmî, Nizâmî'de olduğu gibi hikâyenin girişinde Hüsrev'in Meryem'den olan kötü oğlu Şîrûye'yi tavsîf etmiştir. Bu tavsîfî yaparken ilk iki beyti Nizâmî'den birebir çevirmiştir. Bu beyitlerin devamında Nizâmî'nin Şîrûye'yi tavsîf ettiği kısmı ek tavsîfler ekleyerek genişletmiştir. Rûmî, Nizâmî'nin kısaca değindiği Şîrûye'nin Şîrîn'de gözü olduğu beyitleri genişletmiştir ve Şîrûye'nin

[1061]**A.m.**, s. 122.
[1062]**A.m.**, s. 58 ve 87.
[1063]**A.m.**, s. 87.

Şîrîn'e duyduğu aşkı uzun uzun tavsîf etmiştir ve devamında aşka dair uzun bir terciibende yer vermiştir. Bu terciibendin sonunda Hüsrev ve tahtının yıklmasından ve bunun sebeplerinden bahsetmiştir. Bu bölümler Nizâmî'nin anlattığı Şîrûye vak'asında bulunmamaktadır. Rûmî, Şîrûye'nin Hüsrev'i öldürdüğü bölümde gece tavsîfi ile ilgili girişi Nizâmî'den daha geniş çalışmıştır. Bu beyitler yine kendisine aittir. Bu bölümün devamında olayı ve sahneleri Nizâmî'den olduğu şekilde alıp meâlen tercüme etmiştir. Rûmî, diğer bölümlerde yine hikâyeyi aslına uygun meâlen tercüme etmiştir.

Rûmî'nin bazı yerlerde hikâyeye eklemeler yaptığı görülür. Örneğin Nizâmî'nin hikâyesinde Şîrîn, Hüsrev'ı yanında kanlar içinde bulunca sabaha kadar ağlar ve sonra onun kanlı tenini gül suyu ve kâfûr ile yıkar. Rûmî, bu sahnede Şîrîn'in Hüsrev'i yanında ölü bulunca aklına kendi canını kurban etmeyi getirdiğini anlatır. Bu olaydan sonra Şîrûye'nin Şîrîn'i istemesi bölümünü Rûmî yine genişleterek tercüme etmiştir. Rûmî, Şîrîn'in Hüsrev'i defnetmeye hazırlanırken kendi kendine canına kıyması hakkında konuşmasını hikâyeye eklemiştir.

Rûmî, hikâyeye Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan ve içinde Şîrîn'in Şîrûye'yi şerîata davet etmesi ve onu nasihat etmesi hakkında yazdığı "Cevâb dâden-i Şîrîn be-Şîrûye" başlığını eklemiştir. Nizâmî'nin hikâyesinde yer alan "Nişesten-i Husrev be-âteşhâne" başlığı Rûmî'nin tercüme ettiği hikâyede bulunmamaktadır.

Rûmî, Nizâmî'de Şîrîn'in ölümü ile biten hikâyeyi Şîrûye'nin aşkını anlatarak ve onu kendinden geçmiş bir 'âşık gibi tavsîf ederek uzatmıştır. Rûmî'nin hikâyesinin bu bölümünde bir pîr Şîrûye'ye mecâzî ve hakîkî aşkı anlatmaktadır. Aslında Rûmî, hikâyede Nizâmî'den farklı olarak Şîrûye'ye kendinden geçmiş bir 'âşık sıfatı kazandırmak ve onun Şîrîn'e duyduğu aşkı üzerinden mecâzî ve hâkikî aşkı anlatmak istemiştir ve böylece esere tasavvufî bir hava katmıştır.

Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde Şîrûye vak'asıyla ilgisi olmayan ve Rûmî'nin eserinde hikâyenin sonuna eklediği başlıkar şunlardır: Du'â hasten-i Rûmî ez ehl-i Kirâm, Matla'-ı dâsitân berây-ı pend-i Şîrûye der-bezm-i bıtrîkân, Nasîhat-i çeng, Nasîhat-i rebab, Nasîhat-i def ü ney, Matla'-ı dâstân-ı nübüvvet-i Hazret-i Resûl 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm.[1064]

3.5.2.6. Ahmed Rıdvân (ö.1528-1538 arası), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

XV. yüzyıl Anadolu sahasında Ahmed Rıdvân'nın *Hüsrev ü Şîrîn*'i bu konuda yazılmış üçüncü eserdir. H. 907 (1502) yılında tamamlanan eser 4914 beyitten oluşmaktadır ve "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılmıştır. Şair eserini Sultan II. Bayezid'e ithaf etmiştir. Tavukçu, Ahmed Rıdvân'nın eserini oluştururken Nizâmî'nin ve Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'lerinden faydalandığını söyler.[1065]Tavukçu, tezinde söz konusu şairlerin eserlerini karşılaştırdıktan sonra Ahmed Rıdvân'nın eserini ortaya koyarken Şeyhî'nin ve Nizâmî'nin eserlerinde uzun uzun anlatılan bazı bölümleri kısalttığının, bazı bölümlere ilave yaptığının, bazı bölümleri de eserine almadığının bilgisini verir ve Rıdvân'nın Nizâmî'den ve Şeyhî'den bağımsız olarak sadece olay içerisindeki küçük detayları değiştirebildiğini bu yüzden eserinde pek bir yenilik yapmadığını ifade eder.[1066] Ünver, Rıdvân'nın *Hüsrev ü Şîrîn*'i Nizâmî'den çevirmek istediğini fakat önce bu mesnevînin Türk edebiyatındaki tanınmış örneğine yöneldiğini söyler.[1067]

Nizâmî'nin 138 başlık ve 6500 beyitten meydana gelen *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsine karşılık Rıdvân'ın eseri 110 başlık ve 4919 beyitten oluşmaktadır. Rıdvân, konu, olay zinciri ve başlıklar bakımından Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'ini

[1064]**A.m.**, s. 59.
[1065]Orhan Kemal Tavukçu, "Ahmed Rıdvan, Hüsrev ü Şirin, İnceleme-Metin", (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Ü. SBE, Erzurum, 2000, s. 86-87.
[1066]**A.t.**, s. 103.
[1067]Ünver, "Ahmed-i Rıdvân", **Belleten**, s. 73-125.

takip etmiştir. Yalnız Rıdvân'ın bu tercüme eserini Nizâmî'nin eserinden farklılaştıran husus onun Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı başlıkları çıkarması ve Nizâmî'de olmayan bazı başlıkları hikâyeye eklemesidir. Bu eklenen yeni başlıklarla aslında Rıdvân, Nizâmî'nin hikâyesinde var olan Behrâm konusunu Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde yaptığı gibi genişletmiştir. Rıdvân, bazen Nizâmî'deki bir başlığı birkaç başlığa ayırmıştır. Bu sebeple eserinde başlık ve bölüm sayısı artmıştır. Rıdvân, Şeyhî'yi örnek alarak hikâyeyi birkaç bölüme ayırmıştır ve her bölüme "Matla'-i Dâstân" adında bir başlık ile giriş yapmıştır.

Eserin mukaddimesinde ve hâtime bölümünde Rıdvân'ın Nizâmî'yi örnek aldığını veya eserinin tercüme olduğunu bildiren bir beytine rastlanmamıştır. Rıdvân, mukaddimede yer alan "Der Pijûhiş-i Kitâb Gûyed" başlığında önce *İskendernâme*'yi, ikinci olarak *Leylâ vü Mecnûn*'u söylediğini ve bu kez *Hüsrev ü Şîrîn*'i söyleyeceğini aktarır ve eserinin yazılış sebebinin "aşk-ı ezel" yani Allah'a duyulan aşk olduğunu söyler. Ahmed Rıdvân, "Der Özr-hâsten" başlığında önce Allah'a ona hamse yazma yolunu göstermesi için dua eder. Sonra ortaya koyduğu eserin önceki Hüsrev ü Şîrîn'lerden daha güzel olduğunu belirtir. Kaleme aldığı hikâyeyi dinleyicinin kulağına hoş gelmesi ve halkın anlayabilmesi için şair ve eser ismi belirtmeden önceki Hüsrev ü Şîrîn'lerden özetlediğini aktarır:

Dimişlerdür belî bu dâstânı
Tutubdur Husrev ü Şîrîn cihânı

Velî bu nüsha şîrîn-ter düşübdür
Olar şehdise bu şekker düşübdür

Olardan muhtasar kıldum bu genci
Ki gûş-ı sâmi'e vermeye renci

Bunı kıldum bugün ‘âlemde ma’lûm
Ki beyne’n-nâs ola fehvâsı mefhûm[1068]

Eserin mukaddimesinde Rıdvân tercüme yaparken bazı beyitleri doğrudan Nizâmî’den alıp aynen çevirmiştir. Bazen de Nizâmî’nin bazı beyitlerinden ilham alarak veya Nizâmî’nin beyitlerindeki kelime veya terkipleri kullanarak kendi beyitlerini oluşturmuştur. Bazen de Nizâmî’deki birkaç beyti meâlen çevirmiştir. Rıdvân, hikâyenin bazı yerlerinde Nizâmî’nin yazdığı muhtevâdan ilham alarak yazdığı kendi beyitlerini Nizâmî’nin beyitleri yerine kullanmıştır. Kendi yazdığı beyitleri başlığın girişine ortasına ve sonuna eklemiştir. Rıdvân, Nizâmî’nin mukaddimesindeki başlıkları kısaltarak tercüme etmiştir.

Hikâye bölümünde Rıdvân’ın bazen Nizâmî’den beyitleri olduğu şekilde çevirdiği ve bazen de beyitlerin arasına bazı tavsîfler ekleyerek Nizâmî’deki tavsîfleri genişlettiği görülür. Örneğin hikâyenin başlangıcında Hürmüz’ün babası gibi adaleti yerine getiren bir hükümdâr olduğu Nizâmî tarafından iki beyitte anlatılırken Rıdvân, Hürmüz’ün adaletini on beyit ile tavsîf etmiştir. Rıdvân, Nizâmî’nin hikâyesindeki bazı konuları farklı anlatmıştır. Örnek olarak Rıdvân, Hüsrev Perviz’in dünyaya gelmesiyle ilgili olan bölümde Hürmüz’ün Allah’tan bir oğul istemesi ve bu yolda kurbanlar kesmesi konusu yerine Hürmüz’ün rüyasında doğu güneşinin yakasından girdiğini ve dünyayı nûr ile doldurduğunu gördüğü konusunu çalışmıştır. Değişen bu konuda Hürmüz, uykusunun tabir edilmesini ister. Mu’abbirler ona bir oğlunun olacağını söylerler.[1069]Rıdvân, hikâyenin diğer bölümlerini tercüme ederken çoğu kısmı Nizâmî’den meâlen çevirmiştir, bazı beyitleri atlamıştır ve ara ara Nizâmî’deki bazı sahneleri fazladan tavsîf etmiştir veya Nizâmî’deki tavsîfleri genişletmiştir. Rıdvân, sahnelere bazı tavsîfler eklemenin yanında hikâyeye Nizâmî’de olmayan

[1068]Tavukçu, “Ahmed Rıdvan, Hüsrev ü Şirin, İnceleme-Metin”, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 233.
[1069]**A.t.**, s. 235.

bazı yeni detaylar eklemiştir. Rıdvân'ın yaptığı bu serbest tercümenin aynı zamanda kendisinin de girişte işaret ettiği gibi bir derleme tarzı tercüme olduğu ve özellikle Nizâmî'nin hikâyesinden derlenen kısımların hülâsa edilerek anlatıldığı anlaşılmaktadır.

3.5.2.7. Hayâtî (XV. Yüzyıl), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

Faruk Timurtaş'ın "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd u Şîrîn Hikâyesi" adlı makalesinde verdiği listede *Hüsrev ü Şîrîn* yazan Hayâtî adında bir şair yer almaktadır. Levend, ayrıca XV. yüzyıl şairi Hayâtî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*, *Heft-Peyker*, *İskendernâme* ve *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîlerinden oluşan bir külliyatı olduğunu ve bu külliyatın kendisinde olduğunu söylemiştir.[1070]Kartal, Levend'in, biri Rıdvân, diğeri Hayâtî mahlasıyla yazılan ve birbirine benzeyen iki *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsini karşılaştırdığını ve neticede bu iki mesnevînin aynı olduklarını ve büyük ihtimalle birinin diğerinden "aşırdığı" hükmüne vardığını aktarmıştır.[1071]Ünver ve Tavukçu ise her iki mesnevînin Ahmed Rıdvân'a ait olduğu kanısındalar.[1072]

3.5.2.8. Firâkî (XVI. Yüzyıl), ***Husrev ü Şîrîn.***

Asuman Bayram, XVI. yüzyıl şairlerinden olan Firâkî'nin *Husrev ü Şîrîn* mesnevîsini Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn'*ini tercüme ederek oluşturduğunu söylemiştir ve eserini sunduğu İbrâhim Paşa'nın sadrazamlık görevini üstlendiği 1524 ile 1536 yılları arasında kaleme aldığını bildirmiştir. Bayram, eserin bilinen tek nüshasının Husrev-nâme-i Firâkî adıyla Macar Bilimler Akademisi

[1070]Agah Sırrı Levend, "Hayâtî'nin İskendernâme'si", **Türk Dili**, 1952, sy. 4, s. 11-13.
[1071]Kartal, **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, s. 354.
[1072]Tavukçu, "Ahmed Rıdvan, Hüsrev ü Şirin, İnceleme-Metin", (Basılmamış Doktora Tezi)**,** s. 87; Ünver, "Ahmed-i Rıdvân", **Belleten**, s. 97.

Kütüphanesi'nde TÖRÖK, O.254 demirbaş numarasıyla kayıtlı olduğu bilgisini vermiştir.[1073]

Firâkî, Nizâmî gibi *Husrev ü Şîrîn* adlı eserini "mefâ'îlün mefâ'îlün feûlün" kalıbıyla yazmıştır. Firâkî'nin *Husrev ü Şîrîn* mesnevîsi Nizâmî'nin 6500 beyitten ve 138 başlıktan oluşan eserine karşılık daha az hacimli bir eserdir ve toplam 2817 beyit ve 39 başlıktan meydana gelmiştir.[1074]

Firâkî, mesnevîsinin başlangıcında Emîr Hüsrev'in beğeneceği güzel bir şiir yazabilmesi ve Nizâmî ile Şeyhî seviyelerinde eser orataya koyabilmesi için Allah'a dua etmektedir:

Kelâmum şehdin eyle şöyle şîrîn
Ki Husrev ağzın açup ide tahsîn

Söze feyzün virürse intizâmı
Olam hem-pençe-i nazm-ı Nizâmî

Refîk olursa tevfîkkun İlâhî
Tutam Şeyhî sülûk itdügi râhı[1075]

Firâkî, eserin hâtimesinde bir taraftan Nizâmî'nin görüp beğeneceği bir eser ortaya koyduğunu söylemektedir, diğer taraftan ise Nizâmî ve Şeyhî'yi kendinden üstün şairler olarak görmektedir:

Söze şol veçhe virdüm intizâmı
Pesend iderdi görse ger Nizâmî[1076]

[1073]Asuman Bayram, **Firâkî Husrev ü Şîrîn**, Ankara, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımları, 2017, s. 6., (çevrimiçi), https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194284/firaki-husrev-u-sirin.html, 23 Kasım 2024.
[1074]**A.e.**, s. 15.
[1075]**A.e.**, s. 44.

…

Nizâmî kanda ve sen kanda miskîn
Diye tâ nazmuna insâf ü tahsîn

Olursan nazm ile ‘âlem ferîdi
Olamazsın dahı Şeyhî müridi

Niçe Şeyhî sühan mülkinde sultân
Kemîne çâkeri Hassan u Selmân

Degül nazm idüp olmış kıssa-perdâz
‘Ayân itmiş cihâna sırr-ı i’câz

Bu meydân özge meydândur gözün aç
Erenler pâyine dürr ü güher saç[1077]

Firâkî, eserinin hâtimesinde destek gördüğü halde yeni bir Şehnâme veya Nizâmî’nin hamsesine benzer bir hamse oluşturacağını aşağıdaki beyitlerde söylemektedir:

İderse Âsaf-ı şeh kalbümi şâd
İdem tekrâr bir Şeh-nâme bünyâd

Dahı baş egmeyem kimseye hiç ben
Uram pence hemân dem hâmseye ben[1078]

[1076] **A.e.**, s. 199
[1077] **A.e.**, s. 201.
[1078] **A.e.**, s. 200.

Firâkî, aşağıdaki beyitte eski yapıda olan Hüsrev ü Şîrîn hikâyesini yenilediğini söyler:

Bu nazmun köhne bünyâdın idüp nev
Düzetdün kıssa-i Şîrîn ü Husrev[1079]

Bayram, Firâkî'nin aşağıdaki beytinden yola çıkarak şairin kullandığı tefsir kelimesinin tercüme karşılığında kullanıldığını ve aynı zamanda kaynak metnin şerh edildiği yeniden yazım ifadesini düşündürdüğünü söylemektedir:

Yazup tefsîr-i nev bu köhne suhfa
İletgil Âsaf-ı devrâna tuhfe[1080]

Firâkî, Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinin girişinde "Ser-âğâz" olarak da bilinen Allah'tan tevfîk isteme başlığını takip ederek eserinin girişinde 54 beyitlik bir münâcâta yer vermiştir. Ardından tevhîd, na't, sebeb-i telif ve medhiye bölümlerini çalışmıştır. Firâkî'nin eserinin mukaddimesinde Nizâmî'nin mukaddimesinde olan "Der İstidlâl-i Nazar ve Tevfîk-i Şinâht" ve "Suhanî Çend Der 'İşk" başlıkları bulunmamaktadır. Firâkî'nin tevhîd, münâcât ve na't bölümlerindeki beyitlerine bakıldığında bu bölümlerin Nizâmî'den tercüme olmadığı ve kendi telifi olduğu anlaşılmaktadır.

Nizâmî, hikâyeye doğrudan başlarken Firâkî, hikâyeye geçmeden önce 13 beyitlik bir girişe yer vermiştir. Firâkî'nin hikâyenin bazı bölümlerinde yine asıl konuya geçmeden önce birkaç beyit ile giriş yaptığı görülmektedir. Firâkî, Nizâmî'deki hikâyeyi aktarırken çıkarmalar ve eklemeler yapmıştır ve genel olarak hikâyeyi daha hülâsa aktarmıştır. Hatta Nizâmî'nin hikâyesindeki birkaç başlıkta anlatılan bazı olayları tek bir başlık altında topladığı görülür.

[1079] **A.e.**, s. 201.
[1080] **A.e.**, s. 30.

Firâkî, Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı başlıkları ve hikâyenin birkaç yerinde kaynak hikâyedeki kurguyu değiştirmiştir. Örneğin Nizâmî'nin hikâyesinde "İşret-i Husrev der-Mergzâr ve Siyâset-i Hurmuz" başlığını Firâkî, "Pervâz-Kerden-i Pervîz Mânend-i Şeh-bâz be-Âheng-i Sayd" ve "Siyâset-kerden-i Pervîz be-Gulâm-ı Hîş" adlı iki ayrı farklı başlığa ayırmıştır. Nizâmî, adı geçen başlıkta Hüsrev'in bir köy evinde bezm meclisi kurduğunu ve o sırada atının çimenliklere zarar verdiğini ve nediminin bir çiftçi tarlasından koruk çaldığını ve bunları duyan Hürmüz'ün ise oğluna ceza verdiğini anlatır. Ancak Firâkî, bu bölüm ile ilgili olan ilk başlıkta sadece Hüsrev'in ava çıktığı doğayı tavsîf eder ve ikinci başlıkta Hüsrev'in kölelerinden birinin bir çiftçinin bağından elma çaldığını ve bunu duyan Hüsrev'in adaleti yerine getirerek o kölesini cezalandırdığını anlatır. Firâkî, bu başlıkların ardından Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan bir başlık çalışmıştır ve o başlıkta Hüsrev'in adaletini duyan Hürmüz ona adaletli bir hâkim olması konusunda nasihatlar vermektedir. Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan ve Firâkî'nin hikâyeye eklediği bir başlık ise Şâpûr'un Şîrîn'in resmini çizip Medâyin'de Hüsrev'e göstermesi ile ilgili "Nigâşten-i Şâbûr Sûret-i Âfet-engîz Şîrîn der-Levha-yı Dil-i Endûh-gîr-i Husrev" başlığıdır. Firâkî, bu eklemelerle orijinal hikâyedeki kurguya müdahale etmektedir. Firâkî, Nizâmî'nin hikâyesindeki birçok başlığı çıkarmıştır ve hikâyedeki bazı bölümleri farklı kurgulamıştır. Örneğin Nizâmî'nin hikâyesinde Hüsrev'in resmini görüp âşık olan Şîrîn Medâyin'e kaçmak ister ve bunu Mehînbânû'ya söylemez ama atı Şebdîz'i ava çıkacak diye Mehînbânû'dan ister ve o at ile Medâyin'e kaçar. Firâkî ise bu bölümü farklı çalışmıştır. Şîrîn, dâyesine denize gitmek istediğini söyler. Dâyesi ona bir kayık verir. Şîrîn, dâyesi ile beraber kayıkla deniz yolculuğuna çıkar ve o yolda zorluklarla karşılaşır. Nihâyet Hüsrev'in uyuduğu sahile varır ve Hüsrev ile karşılaşır. Firâkî, Nizâmî'nin hikâyesinde Ferhâd'ın Hüsrev tarafından Bîsütûn Dağı'nı delmek ile cezalandırıldığı bölümü farklı çalışmıştır. Firâkî'nin hikâyesinde Ferhâd, Hüsrev tarafından bir kuyuya hapsedilir ve Ferhâd o kuyunun altında yatan incileri bulur.

Firâkî, Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı detayları değiştirmiştir ve hikâyeye yeni detaylar eklemiştir. Nizâmî'nin hikâyesinde ölen Hüsrev'in yanı başında kendisini hançerle öldüren Şîrîn, Firâkî'nin hikâyesinde hâtemin içinde gizlediği zehir ile kendisini öldürür. Nizâmî'de Şapûr, ilk defa çizdiği Hüsrev'in resmini bir ağaç dalına asar. Firâkî'de ise bu resmi rüzgâr uçurur. Nizâmî'nin hikâyesinde Şâpûr kendisi Hüsrev'e Şîrîn hakkında bahseder. Firâkî'nin hikâyesinde ise Hüsrev, Şâpûr'a çok gezip çok gören birisi olarak bir hikâye amlatmasını ister. Şâpûr da Ermen ülkesi ve Şîrîn ile Mehînbânû'yu anlatır.

Firâkî'nin hikâyedeki olay sıralanışında bazı küçük değişiklikler yaptığı görülür. Firâkî, Ferhâd hikâyesinin başlangıcında Ferhâd'ın Şîrîn'i görüp ona Mecnûn gibi âşık olup sahralara düştüğünü anlatır. Nizâmî ise Ferhâd'ın Şîrîn aşkı için ağladığı bölümünü Şîrîn'in Ferhâd'dan kasrına uzanacak bir süt kanalı yapmasını istediği bölümünden sonra anlatır.

Genel olarak bakılırsa, Firâkî, yaptığı bazı meâlen tercümelerin yanında Nizâmî'den konuyu almıştır ve bir serbest tercüme ortaya koymuştur. Diğer taraftan Firâkî'nin ortaya koyduğu hikâye, büyük ölçüde Mevlânâ Abdullah Hâtifî'nin (ö. 927/1521) Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'ini örnek alarak yazdığı *Şîrîn ü Hüsrev* mesnevîsindeki hikâyeye benzemektedir. Bu yüksek orandaki benzerlikten dolayı Firâkî'nin eserini ortaya koyarken Hâtifî'nin eserini gözden geçirdiği veya hatta Hâtifî'nin eserinden tercümeler yaptığı düşünülebilir. Bu hususun kesinlik kazanması için Hâtifî ve Firâkî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'leri detaylı bir mukayeseye tâbi tutulmalıdır.

Tavukçu, Cevad Hey'et'in *Azerbaycan Edebiyatına Bir Bakış* adlı eserini kaynak göstererek, Azeri sahası XIX. yüzyıl şairi Mustafa Ağa Nâsır'ın

Nizâmî'den *Hüsrev ü Şîrîn*'i tercüme etmeye başladığını ancak vefat etmesi nedeniyle eserinin yarım kaldığını bildirmiştir.[1081]

Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsi örnek alınarak yazılan mesnevîlerden bazıları Türk şairleri tarafından tercüme edilerek aktarılmıştır. Bu tercümeler dil içi çeviri veya başka dilden çeviri olarak iki şekilde karşımıza çıkmaktadır.

3.5.2.9. Lâmiî Çelebi (ö. 938/1532), ***Ferhâd ü Şîrîn.***

Hayatının büyük kısmını telif ve tercüme faaliyetleriyle geçiren ve önemli şark mesnevîlerini divan edebiyatına tanıtan Lâmiî Çelebî[1082] Nevâyî'nin hamsesini görüp beğenen ve onun Anadolu Türkçesine aktarılmasını isteyen Bursa valisi Cemaleddin Muhammed Şah Efendi'nin talebi üzerine Nevâyî'nin *Ferhâd ü Şîrîn* (922/1516) adlı eserini Anadolu Türkçesine aktarmıştır. Lâmiî Çelebi'nin, *Ferhâd ile Şîrîn* adıyla bilinen eserinin h. 922 (1516) yılından sonra yazıldığı bilinir. Esir'in doktora tezinde verdiği bilgiye göre Lâmiî, eserinde "üstadım" dediği Ali Şîr Nevâyî'yi taklit etmiştir ve Nevâyî'nin eserinden bazı beyitleri aynen alırken bazılarını da değiştirmiştir. Nevâyî'nin eserine temelde bağlı kalmakla birlikte hikâyeyi genişletmiştir ve eserine yeri geldiğinde ilâveler yapmıştır.[1083]Yazar, doktora tezinde Lâmiî Çelebî'nin ortaya koyduğu eserle ilgili yazdığı şu beyitleri aktarmıştır:

Egerçi kıssayı itmekde temdîd
Serâser eyledüm üstâda taklîd

[1081]Tavukçu, "Ahmed Rıdvan, Hüsrev ü Şirin, İnceleme-Metin", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 53.
[1082]Günay Kut, "Lâmi'î Çelebî", C. XXVII, **TDVİA**, Diyanet Vakfı Neşriyatı, Ankara, 2003, s. 96-97.
[1083]Hasan Ali Esir, "Lâmi'î Çelebi: Ferhâd ile Şîrîn (İnceleme-Metin-İndeks)", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 1998, s.41-44.

Murâdından ki itdüm hüsn-i ta'bîr
Gehî üslûbından kıldum tağyîr[1084]

Bu beyitlerden anlaşıldığı üzere Lâmiî hikâyeyi yazarken tamamen Nevâyî'yi izlemiştir bazen de kendi üslubunu esere yansıtmıştır. Yazar, Lâmiî Çelebi'nin uyarlama türü bir tercüme ortaya koyduğu kanaatindedir.[1085]

3.5.2.10. Sâhirî (XVI. yüzyıl), **Hüsrev ü Şîrîn.**

XVI. yüzyıl şairi Sâhirî'nin Latîfî tezkiresinde adının ve mahlasının Hamdî olduğu zikredilmiştir. Latîfî, tezkiresinde Sâhirî'nin Horasanlı şair Hâtifî'nin *Hüsrev ü Şîrîn'*ini tercüme etmesi konusunda şu bilgilere yer vermiştir: "*ʿAbdullah Hâtifînün Leylî vü Mecnûnın ve Kıssa-i Husrev ü Şîrînin libâs-ı elfâz-ı Derîden çıkarup ʿibârât- ı aiyâb-ı terkîb-i Türkî-birle ârâste kılmışdur*."[1086] Bu eserin nüshasına henüz ulaşılamamıştır.

3.5.2.11. Mahvî, İdrîs Beğ (ö. 933/1527'den sonra), ***Hüsrev ü Şîrîn.***

Asıl adı İdrîs olan Mahvî, XVI. yüzyıl divan şairlerindendir. Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Mahvî'nin *Hüsrev ü Şîrîn'*i Molla Câmî'nin yeğeni Hâtifî'nin aynı isimde kaleme aldığı Farsça mesnevîsinin Türkçeye tercümesidir. Heşt Bihişt tezkiresinde, Mahvî hakkında bilgilere yer veren Sehî Beg onun eserleri hakkında şunları zikretmiştir: "Mevlânâ 'Abdu'r-rahmân Hâtifi nazm itdügi Husrev ü Şîrîn'i ve Leylî vü Mecnûn'ı Türkîye

[1084]Yazar, "Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", (Basılmamış Doktora Tezi)**,** s. 311.
[1085]**A.t.**, s. 311.
[1086]Rıdvan Canım**, Latîfî Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ**, s. 266.

döndürüp gâyet iyi ve nihâyet mertebede yahşi itmişdür."[1087]Bu eserin nüshası henüz ele geçmemiştir.

3.5.2.12. Ömer Bakî (d.? /1750? - ö. ?/?), ***Ferhâdnâme.***

Timurtaş, Ömer Bakî'nin hayatıyla ilgili bir şey bilinmediğini söyler.[1088]*Bibliotheque Nationale*'nin Türk yazmalar kataloğunda Ömer Bakî adına *Ferhâdnâme* adlı bir eser kaydedilmiştir.[1089]Timurtaş'ın verdiği bilgiye göre eser Doğu Türkçesiyle yazılmıştır.[1090]Çavuşoğlu, Bakî'nin *Ferhâd ü Şîrîn* veya *Ferhâdnâme* ismiyle kayıtlı olan eserinin 18. yüzyıl veya daha öncesinde yazılmış olabileceğini söylemiştir ve farklı koleksiyonlardaki üç nüshasını inceleyerek eserin bir mesnevî olmadığını ve manzum parçalar içeren bir mensur hikâye olduğunu tespit etmiştir.[1091]Çavuşoğlu, Bakî'nin *Ferhâdnâme* adlı eserini, Ali Şir Nevâî'nin yazdığı *Ferhâd ü Şîrîn* mesnevîsinin etkisiyle mensur bir hikâye şeklinde ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Bu araştırmacı bu konuyla ilgili makalesinde ayrıca şu bilgileri aktarmıştır:

> "Eser, Ali Şir Nevâî'nin aynı adlı mesnevîsinin nesre aktarılmış şekli veya serbest tercümesi olarak kategorize edilebilir. *Ferhâd-nâme,* hikâyenin kahramanları, olay ve olay örgüsü, kurgulaması ve bölümleri itibariyle Ali Şir Nevâî'nin aynı adlı eserinin vulgarize edilmiş halidir."[1092]

[1087]Haluk İpekten, Günay Kut, Mustafa İsen, Hüseyin Ayan, Turgut Karabey, **Sehî Beg Heşt-Bihişt**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları(e-kitap), Ankara, 2017, s. 50. (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56165,hest-bihist. 18 Mart 2024.
[1088]Timurtaş, "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd u Şîrîn Hikâyesi", s. 80.
[1089]Edgard Blochet, **Bibliotheque Nationale: Catalogue Des Manuscrits Turcs**, T. II. Supplément,1933, Nos. 973-975, s. 114.
[1090]Timurtaş, "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd u Şîrîn Hikâyesi", s. 80.
[1091]Halime Çavuşoğlu, "Mensur Bir Ferhâd-nâme Örneği: Ömer Bâkî'nin Ferhâdnâmesi", **Turkish Studies İnternational-Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 10.8, 2015, s. 731-770.
[1092]**A.m.**, s. 731-736.

3.5.3. Leylâ vü Mecnûn'un Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler

3.5.3.1. Edirneli Şâhidî (ö. 901/1495'ten sonra), ***Leylâ ü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk).***

Şâhidî'nin *Gülşen-i Uşşâk* adıyla da anılan *Leylâ vü Mecnûn*'u, Türk edebiyatında Leylâ ile Mecnûn hikâyesinin ilk tam çalışması ve en hacimlisidir. Edirneli Şâhidî'nin h. 883(1478)'de Konya'da tamamladığı ve Cem Sultan'a ithaf ettiği *Gülşen-i Uşşâk* mesnevîsi, Nizâmî'nin 4700 beyitlik *Leylâ vü Mecnûn'*undan (584/1188) daha hacimlidir ve 5660 beyitten[1093] oluşmaktadır. *Gülşen-i Üşşâk*, Nizâmî'nin "mef'ûlü mefâilün feûlün" vezniyle kaleme alınan *Leylâ vü Mecnûn*'undan farklı olarak *Hüsrev ü Şîrîn*'i ile aynı vezinde yani "mefâîlün mefâîlün feûlün" vezninde yazılmıştır.[1094] Şâhidî, Nizâmî'den farklı olarak eserinde mesnevî nazım şekliyle beraber gazel başta olmak üzere kaside, müstezâd ve terciibend nazım şekillerini de kullanmıştır.

Şâhidî, mesnevîsinin sebeb-i telif ve hâtime bölümlerinde Şeyhî'den çok bahsetmiştir ve *Leylâ vü Mecnûn*'u yazarken onu örnek aldığını şu beyitlerde bildirmiştir:

Sözinün dürlerini âbdâr it
Bu bâdiyle cihânı müşk-bâr it

K'olıcak 'âlem-i ervâhda yâd
Diye Şeyhî revânı âferîn-bâd[1095]

[1093]Levend, Şâhidî'nin *Leylâ vü Mecnûn* eserinin Paris'te Bibliothèque nationale no. an. fon., 333'te kayıtlı olan nüshanın 171 varaktan, 6446 beyitten ibaret olduğunu bildirmiştir. Bkz. Levend, "Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler", s. 105-106.
[1094]Nazire Erbay, "Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk) Mesnevîsi (İnceleme-Tenkitli Metin)", (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum, 2012, s. 4.
[1095]**A.t.**, s. 304.

…
Şekerden eyleyüb şîrîn zebânın
Çü Şeyhî didi Hüsrev dâsıtânın[1096]

Şâhidî, aşağıdaki beyitte eserinin Şeyhî'nin eserine nazire olduğunu söylemiştir:

Nesîmi ta'n ide misk ü 'anbere
Kitâb-ı Şeyhi'ye ola nazîre[1097]

Şeyhî, Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsini örnek alarak Anadolu sahasında en beğenilen ve bilinen Hüsrev ü Şîrîn'lerden birini kaleme almıştır. Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i uyarlama türü tercüme olarak nitelendirilmektedir.

Şâhidî, Şeyhî'nin yolundan giderek Nizâmî'nin aşk konulu mesnevîlerinden *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini seçip çalışmak istemiştir. Şâhidî, Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unu Anadolu Türkçesiyle yazacağını ve Emîr Hüsrev'in eserinden de faydalanacağını şöyle bildirmiştir:

Ki pürdür 'ışk derdi sebze-zârı
Nizâmî'nündür alda o yâdigârı

Bu şehr-i Rum'da ur sen de bünyâd
Sanâyi' birle kıl ebyâtın âbâd

Dile çün hâtif-i cân itdi tergîb
Vücûda gelmege bu nazm-ı terkîb

[1096] **A.t.**, s. 306.
[1097] **A.t.**, s. 307.

K'idüb tezyîn-i 'ışkun gül-sitânın
Yaza Mecnûn u Leylî dâsitânın

Deyüb Rûmî zebânıyla kelâmı
Nizâmî nazmına vire nizâmı

Şekerden eyleyüb şîrîn sözin ol
Bula lutfıyla nazm-ı Hüsrev'e yol[1098]

Şâhidî, hâtime bölümünde Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* eserini Anadolu Türkçesiyle yeniden yazdığını söyledikten sonra kendisinin de Şeyhî gibi Farsça yazılan ve çok beğenilen *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesini ustaca Türkçe yazdığını aşağıdaki beyitlerde tekrar belirtmektedir:

'Acemde cân bigi ki olmışdı makbûl
Garîb olmış turırken Rûmda ol

Dil-i Şeyhî'de ki oldı şevk-i peydâ
Çü ol penç dilberi itdi temâşâ

Yüriyüb atlas-ı zerrîne hâme
Düzetdi Hüsrev ü Şîrîn'e câme

Acem mahbûbına Rûmî kabâyı
Giyürüb buldı anda merhabâyı

Cemâli hûbıdı düşdi dahi hûb
Bes oldı cân bigi dillere mahbûb

[1098] **A.t.**, s. 307.

Libâs gerçi anun düşdi rengîn
Bu hûbı gördim andan dahi Şîrîn

Münevver-i ‘aşk nûrından cemâli
İrürmiş gayete hüsn-i kemâli

‘Acem resmince hûbıdı kabâsı
Giyürdim ana Rûmîden libâsı

Bir atlasdan ki anı üstâd-ı zer-bâf
Görirse üstâtlıkdan urmaya lâf

Kabâ’i Fers ki olmışdı muvâfık
Libâsı Rûm hem düşdi yaraşık[1099]

Şâhidî, Leylâ ile Mecnûn hikâyesinin hakîkî aşktan bahsettiğini söyler ve bu hikâyenin mecazi aşkı anlatan Hüsrev ile Şîrîn hikâyesinden daha üstün olduğunu belirtir.

Çü vuslat buldılar Şîrîn ü Hüsrev
Yogıdı ‘ışkdan anlarda Pertev

Ki kalub zevk-i şehvânîde anlar
Safâ bulmadı rûhânîde anlar

Bu oldı çün kemâl-i ‘ışka manzar
Cemâl-i penç-i hûba düşdi zîver[1100]

[1099]**A.t.**, s. 673.

Erbay'ın hazırladığı metne göre Şâhidî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin hikâye bölümü toplam 109 başlıktan meydana gelmiştir. Destgerdî'nin hazırladığı metne bakıldığında Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin hikâye bölümü toplam 53 başlıktan oluşmuştur. Şahidî'nin Nizâmî'nin bir başlıkta anlattığı konuları farklı başlıklar altında anlatması, başlık sayısının artmasına sebep olmuştur. Şâhidî'nin eserinde başlıklar Farsçadır. Hikâyedeki olaylar çoğunlukla Nizâmî'nin hikâyesindeki olayların tertibini izlemektedir. Şâhidî, hikâye bölümünde, "Leylâ'nın annesinin onların sevdalarından haberdar olması ve Leylâ'yı mektepten alması" ile "Mecnûn'un Leylâ'nın köyünden bir köpeği sevmesi" konu başlıklarını ve hikâyedeki bazı motifleri Emîr Hüsrev'den almıştır. Şâhidî'de Mecnûn'un koyun postu giyip Leylâ'nın çadırının olduğu yere gitmesi ve Leylâ ile konuşması motifi ayrıca Câmî'de geçmektedir.

Şahidî, Nizâmî'nin hikâyesinde olan Mecnûn'un geyikleri serbest bırakması başlığını ve olaylar arasında anlatılan bazı temsîlî hikâyeleri eserden çıkarmıştır. Şâhidî, bazı ilâveler yaparak Nizâmî'deki bazı parçaları genişletmiştir. Örneğin Mecnûn'un aşk macerasını ve onun bu halinden bazı şikayetleri duyan babasının üzülüp oğluna nasihat etmesi kısmı Nizâmî'de çok kısa ve birkaç beyitlik anlatılmışken Şâhidî bu parçayı genişletmiştir ve babasının Mecnûn'la konuşması ve Mecnûn'un cevabı şeklinde iki başlık açmıştır. Veya Nizâmî'nin hikâyesinde Mecnûn'un yıldızlardan sadece Zühre ve Müşteri'ye yakarışı şeklinde iki başlık yer almışken Şâhidî bu bölümü genişleterek Mecnûn'un ayrı başlıklarda Ay, Zuhal, Müşteri, Utârit, Zühre ve Merrih ile konuşmasına yer vermiştir. Şâhidî'nin Nizâmî ile benzer çalıştığı bazı bölümleri daha kısa anlattığı da görülür. Örneğin Nizâmî'de "Gecenin Tavsîfi ve Mecnûn'un Allah'a Yakarışı" başlığının girişi 57 beyitten oluşmuşken Şâhidî'de bu giriş 28 beyitle çalışılmıştır.

[1100] **A.t.**, s. 672.

Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin bazı nüshalarında bulunan "şair-i ilhâkî"'ye ait Zeyd ile Zeynep'le ilgi bölümleri Şâhidî de eserine almıştır. Fakat Şâhidî'nin bu aldığı ilhâkî parçalarda bazı değişiklikler yaptığı görülür. Şâhidî'de Zeyd ile Zeyneb evlenir.

Şâhidî ve Nizâmî'de ortak olan başlıkların muhtevasına bakıldığında Şâhidî'nin Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı yerleri beyit beyit tercüme ettiği görülür. Şâhidî, bazı beyitleri olduğu gibi bazılarını ise meâlen çevirmiştir. Şâhidî, Nizâmî'deki bazı beyitleri atlamıştır ve bazen kendi beyitlerini tercüme ettiği beyitlerin arasına veya konu girişine ve sonuna eklemiştir. Şâhidî'nin Nizâmî'den tercüme ettiği beyit örneklerinden birkaçı aşağıdaki gibidir:

Nizâmî:

Benşîn u zi-dil rehâ-kun în derd
Ân bih ki ne-kûbî âhen-i serd[1101]

Şâhidî:

Niçe niçe çekersin mihnet ü derd
Durub yok yire dögme âhen-i serd[1102]

Nizâmî:

Deryâ ki çunîn ferâh-rûy est
Pâlâyiş-i katre-hâ-yi cûy est[1103]

Şâhidî:

Olıcak cem'-i katre cûy olur hem
Ki olur ol cûydan derya-i a'zam[1104]

[1101]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 354.
[1102]Erbay, "Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk) Mesnevîsi (İnceleme-Tenkitli Metin)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 375.
[1103]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 354.
[1104]Erbay, **a.g.t.**, s. 376.

Şâhidî'nin Emîr Hüsrev ile ortak çalıştığı başlıklara bakıldığında ise onun Emîr Hüsrev'den bazı beyitleri birebir bazılarını ise meâlen tercüme ettiği görülür. Şâhidî'nin Emîr Hüsrev'den tercüme ettiği bir beyit örneği şöyledir:

Emîr Hüsrev:

În perde ki der-hevâ keşide'st
Bes perde ki der-hevâ derîde'st[1105]

Şâhidî:

Bu perde kim çekilmişdür hevâda
Hevâdan niçe perde virdi bâde[1106]

Şâhidî, hikâyeyi kendi gelenek ve anlayışları çerçevesinde şekillendirmiştir.[1107]Genel olarak bakılırsa Şâhidî, Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'indeki tarzını örnek alarak *Leylâ vü Mecnûn*'da yaptığı bazı eklemeler, çıkarmalar, genişletmeler ve değiştirmelerin yanında Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinden serbest bir tercüme ortaya koymuştur.

3.5.3.2. Kadîmî (ö.?), ***Leylâ ve Mecnûn.***

Levend'in verdiği bilgiye göre Kadîmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u Şâhidî'nin eserinin aynısıdır. Kâdîmî, Şahidî'nin mesnevîsindeki bazı parçaları atmış, mahlas yerlerini değiştirmiş ve eseri olduğu gibi kendisine mal etmiştir. Levend, 4035 beyitten meydana gelen bu eserin Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

[1105]Emîr Hüsrev-i Dihlevî, **Mecnûn u Leylî**, s. 124.
[1106]Erbay, **a.g.t.**, s. 329.
[1107]Ayşe Ayaz, "Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Kadîmî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (İnceleme- Metin)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi, SBE, 2014, s. 18.

Kitaplığı'nda olduğunu bildirir. Şâhidî'nin eseri 6446 beyitten oluşmaktadır. Bu da Kadîmî'nin eseri kısalttığını gösterir.[1108]

3.5.3.3. Ahmed Rıdvân, (ö. 935-945? / 1528-1538?) ***Leylâ vü Mecnûn.***

Ahmed Rıdvân'ın *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini h. 906 (1500)'den önce yazdığı bilinir.[1109]Ayşe Ulu, Rıdvân'ın *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini çalıştığı doktora tezinde elinde bulunan yazmanın eksik kısımları hariç 152 varak ve 3300 beyitten oluştuğunun bilgisini vermiştir.[1110]Ünver, Rıdvân'ın *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin tek yazmasının baştan, ortalardan ve sondan eksik olduğunu bildirmiştir ve dağılmadan önce yazmaya verilen numaralardan yola çıkarak tamamının 200 yaprak kadar olduğunu ve mesnevîde yaklaşık 4000-4250 beyit bulunduğunu tahmin etmiştir.[1111]Ulu'nun incelediği nüshada Rıdvân'nın eseri 52 başlıktan oluşmaktadır.[1112] Bu tezde esas alınan nüshaya göre Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u 4700 beyit ve 84 başlıktan meydana gelmiştir. Bu husus Rıdvân'ın eksis olan mesnevîsinin Nizâmî'ninkine nazaran kısmen kısa çalışıldığını göstermektedir. Ancak eser eksik olduğu için bu konu ile ilgili burada kesin bir hükme varmak doğru olmayabilir. Rıdvân, Nizâmî'nin "mef'ûlü mefâilün feûlün" vezninde yazılan *Leylâ vü Mecnûn*'undan farklı olarak eseri "mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün" vezninde kaleme almıştır. Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn'*unda hikâye bölümü yaklaşık 53 başlıktan meydana gelmektedir. Rıdvân'ın eserinde ise hikâye bölümü gazeller hariç temsîlî hikâyeler ile beraber toplam 44 başlıktan oluşmaktadır.

[1108]Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi,** s. 196-198.
[1109]Levend, "Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler", s. 107.
[1110]Ayşe Ulu, "Ahmed-i Rıdvân'ın Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Erzurum 2020, s. 38.
[1111]İsmail Ünver, "Ahmed-i Rıdvân", **Belleten 50.196**, 1986, s. 73-126.
[1112]Ulu, "Ahmed-i Rıdvân'ın Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 156.

Tavukçu, Rıdvân'nın *Leylâ vü Mecnûn* eserinin eksik olan tek yazmasında "sebeb-i telif" ve ithaf edildiği kişi hakkındaki bölümlerin kopan yapraklar arasında bulunabileceğini söylemiştir.[1113]Rıdvân'ın mesnevîsinde Nizâmî'nin ismi geçtiği sadece bir beyte rastlanmıştır:

Nizâmî kim kılup nazm-ı hikâyet
Bu resme kıldı râvîden rivâyet[1114]

Ahmed Rıdvân eserin mukaddimesinde bazı bölümlerde Nizâmî'nin mukaddimesindeki benzer konuları çalışmıştır ve bazı beyitleri Nizâmî'nin mukaddimesinden birebir veya meâlen çevirerek aktarmıştır. Örneğin Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unun mukaddimesinde yer alan 68 beyitlik "Der Şikâyet-i Hasûdân ve Munkirân" başlığını Rıdvân, 38 beyitten oluşan "Der Hâl-i Hîş ve Şikâyet ez-Hasûdân" başlığı şeklinde çalışmıştır ve bu başlık altında çalıştığı bazı beyitleri Nizâmî'den tercüme etmiştir. Rıdvân, bazen sadece birinci mısrayı tercüme etmiştir bazen de Nizâmî'nin kullandığı kelimeleri ve terkipleri beyitlerinde kullanmıştır. Ancak kendisine ait birçok beyte de yer vermiştir. Bu başlıkta Nizâmî'den tercüme ettiği bir beyit örneği aşağıdaki gibidir:

Nizâmî:

Z'în sihr-i seher-gehî ki rân-em
Mecmû'a-yi heft-sab' hân-em[1115]

Ahmed Rıdvân:

Bu sihri kim seher-geh zâhir itdüm
Bir okdur kim yidi iklîme atdum[1116]

[1113]**A.t.**, s. 85.
[1114]**A.t.**, s. 377.
[1115]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 330.
[1116]Ulu, "Ahmed-i Rıdvân'ın Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 201.

Yine mukaddime bölümünde Rıdvân, Nizâmî'nin mukaddimede "Yâd Kerden-i Ba'zî ez-Guzeştegân-i Hîş" başlığında yazdığı sâkînâmelerin benzerini "İbtidâ-yi Suhan" başlığında çalışmıştır. Hatta bu başlıkta Nizâmî'den tercüme ettiği bazı beyitler de bulunur. Bazı sâkînâme tarzında yazdığı beyitleri ise Nizâmî'yi örnek alarak yazmıştır. Rıdvân'ın Nizâmî'den tercüme ettiği sâkînâmelerden bir örnek aşağıda yer almaktadır:

Nizâmî:

Sâkî be-men âver ân mey-i la'l
K'efkend suhan der-âteş-em na'l[1117]

Ahmed Rıdvân:

Yiridür sâkiyâ sunsan mey-i la'l
Ki sözüm sûzıdır çün âteş ü na'l[1118]

Rıdvân, eserinde hikâyenin çatısını oluşturan olaylarda ve olay zincirinde büyük ölçüde Nizâmî'ye tâbi kalmıştır. Nizâmî'den sonra Rıdvân'ın birkaç başlık ve motifte Hâtifî'den kısmen de Emîr Hüsrev'in hikâyesinden istifade ettiği görülür.

Rıdvân'ın farklı şairlerden aldığı motiflerde ve kahramanların isimlerinde bazı değişiklikler yapması ve hikâyeye bazı küçük detaylar eklemesi onun kendi tarzını ve farklılığını ortaya koymaya çalıştığını göstermektedir. Rıdvân Nizâmî'nin hikâyesinde olan Mecnûn'un dayısı Selîm-i Âmirî'yi "Halîm-i Âmirî", Nizâmî'deki ekelen bölümlerde geçen Zeyd karakterini "Na'îm-i Âmirî" ve Zeyneb'i "Esmâ", yine Nizâmî'nin hikâyesinde Mecnûn'u sahraya görmeye gelen Selâm-ı Bağdâdî'yi "Müslim" ismiyle çalışmıştır.

[1117]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 333.
[1118]Ulu, **a.g.t.**, s. 204.

Hikâye kısmında Rıdvân'ın Nizâmî ile ortak çalıştığı başlıkların muhtevasına bakıldığında Rıdvân'ın muhtevânın tamamını Nizâmî'den beyit beyit tercüme etmediği görülür. Rıdvân, bazen birkaç beyti art arda tercüme ederken bazen de konuyu kendi ifadesiyle aktarmıştır ve meâlen tercüme etmiştir. Bazen Nizâmî'deki bir beytin sadece ilk veya ikinci mısrasını olduğu gibi tercüme etmiştir bazen de Nizâmî'deki bazı beyitleri atlamıştır ve konuyu özetleyerek aktarmıştır. Rıdvân, bazen Nizâmî'deki bir beyti birkaç beyitle tercüme etmiştir. Bazen Nizâmî'den aktardığı konuları ve sahneleri birkaç beyitlik ek tavsîf ile genişletmiştir. Örneğin Nizâmî, Mecnûn'un ceylanları kurtardığı bölümde Mecnûn'un ceylanlara dua edip onları âzâd ettiğini tek bir beyitte anlatmıştır. Rıdvân ise bu ceylanların kurtulup bulundukları çayırlığa kaçmalarını, çok zor kurtulduklarını bir okun atılmasına benzetip sabâ gibi, akarsu gibi revân olduklarını ve gamdan kurtulduklarını birkaç beyitle tavsîf etmiştir. Rıdvân'ın Nizâmî'den tercüme ettiği bazı bölümlerde Nizâmî'deki bazı motifleri değiştirdiği de görülür. Örneğin Nizâmî'de Mecnûn kendi atını fakir olan avcıya verir ve ceylanları kurtarır. Rıdvân'da Mecnûn, ceylanları kurtarmak için kıymetli taşlarla süslenmiş kol bağını avcıya verir.

Ünver, Rıdvân'ın bu mesnevîyi yer yer serbest tercüme yoluyla Nizâmî'nin aynı adlı eserini örnek alarak yazdığını söylemiştir.[1119]Ünver'e göre Rıdvân'ın mesnevîyi Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undan tercüme ettiği anlaşılmaktadır. Yalnız Ünver, Rıdvân'ın Nizâmî'deki olaylardan bazılarını atarak, Nizâmî'de bulunmayan bazı ayrıntıları eserine kattığını, ikinci planda kalan kimi kahramanların adlarını değiştirdiğini böylece eserine orijinal bir görünüş vermeye çalıştığını fakat eseri tercüme görünümünden kurtaramadığını da ifade etmiştir.[1120]

[1119]Ünver, "Ahmed Rıdvân", **TDVİA**, s. 123-124.
[1120]Ünver, "Ahmed-i Rıdvân", **Belleten 50.196**, 1986, s. 105-106.

3.5.3.4. Lârendeli Hamdî (XVI. yüzyıl), ***Leylâ vü Mecnûn.***

Hamdî'nin kaleme aldığı *Leylâ vü Mecnûn* (949/1542) mesnevîsinin tek nüshasının Süleymaniye Kütüphamesi, Fatih Kitaplığı 3740 numarada kayıtlı olduğu bilinir. Orhan Balcı, eserin bu nüshasını incelediği doktora tezinde nüshanın ön yüzünde "Terceme-i Kıssa-i Leylî vü Mecnûn Mevlânâ Hamidî-i Lârendevî" ibaresinin yer aldığını söylemiştir.[1121]Levend'in verdiği bilgiye göre *Haytret-nâme* adını taşıyan bu eserden ilk defa Ali Nihat Tarlan "İslam Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Mesnevîsi" adlı doktora tezinde bahsetmiştir.[1122]

Lârendeli Hamdî, eserin sebeb-i telif bölümünde bir eser ortaya koymak istediğini ve ne yazacağını düşünürken aklına Nizâmî'nin hamsesi geldiğini söyler. Sonra mesnevîyi günlerce okuduktan sonra sihirli ve efsunlu bir efsane olan Mecnûn hikâyesiyle karşılaştığını ve kitabı yazmaya başladığını ifade eder.

Pes itdüm fikr k'uram ben mu'allel
Nizâmî hamsesi deryâsına el[1123]

Lârendeli Hamdî, "hâtif"ten bir ses ister "hâtif" de Nizâmî ile aynı seviyeye ulaşması için ve ikinci Nizâmî olabilmesi için onu böyle bir hikâyeyi yazmaya teşvik eder:

Dekâyıkdan şu resm ile eser bul
Ki nazm içre Nizâmî-yi diger ol[1124]

[1121]Orhan Balcı, "Lârendeli Hamdî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)", (Basılmamış Doktora Tezi), Osmangazi Üniversitesi, SBE, Eskişehir, 2020, s. 12.
[1122]Levend, "Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler"**,** s. 110. Bkz. Ali Nihad Tarlan, "İslâm Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Mesnevîsi", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, 1922, s. 119.
[1123]Rıfat Kütük, "Lârendeli Hamdî'nin Leylâ ile Mecnûn Mesnevîsi (İnceleme-Metin ve Diğer Leylâ ile Mecnûn Mesnevîleriyle Mukayesesi), (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum, 2002, s. 436.
[1124]**A.t.**, s. 437.

Bunun devamında Lârendeli Hamdî, Câmî ve Nevâyî'nin onu övebilecekleri bir eser yazacağını söylemiştir. Lârendeli Hamdî, bu eseri yazmanın zahmetli olduğunu ve ortaya koyduğu her bir güzel söz için emek verdiğini de şiirinde anlatmıştır.

Levend'in verdiği bilgiye göre Lârendeli Hamdî'nin Fatih 3740 numarada kayıtlı olan *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin beyit sayısı 5610'dur.[1125]Kütük'ün transkripsiyonunu yaptığı metnin fihristine bakıldığında eser mukaddime ve hâtime bölümleriyle beraber toplam 142 başlıktan meydana gelmektedir.[1126]Lârendeli'nin ortaya koyduğu eserin beyit ve başlık saysı Nizâmî'nin 4700 beyit ve 84 başlıktan oluşan *Leylâ vü Mecnûn*'undan daha fazladır. Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* eserinin hikâye bölümü 53 başlıktan oluşmuşken Lârendeli'nin hikâyesi toplam 119 başlıktan meydana gelmiştir. Lârendeli'nin bazen Nizâmî'nin bir başlıkta anlattığı olayları farklı başlıklar altında anlattığı görülür.

Larendelî Hamdî, hikâyenin başlangıcında Nizâmî'deki konuyu biraz farklı çalışmıştır. Yalnız hikâyenin diğer bölümlerinde Nizâmî'nin hikâyesini daha çok takip ettiği görülür. Nizâmî'de hikâyenin başlangıcında Âmirî kabilesinin zengin bir emîri çocuk sahibi olmak ister bunun için ihsanlar yapar. Duaları sonucu Allah ona bir oğul verir ve ismini Kays koyarlar. Kays ve Leylâ okulda tanışıp birbirlerine âşık olurlar. Larendelî Hamdî'de ise bir Arap emîri oğlu olmadığı için üzgündür. Bir gün bir harabede oturan bir dervişe rastlar. Derviş'in sunduğu ayvayı yer. Derviş ona ayvayı yerse bir oğlu olacağını ve büyüyünce aşktan perişan olacağını söyler. Emîrin duaları sonucu bir oğlu olur. Adını Kays koyarlar. Kays on yaşına gelince babası ona ayva yediren dervişin olayını anlatır. Kays rüyasında kasrın tavanında Leylâ'nın resmini görür ve ona âşık olur. Leylâ ise rüyasında bir gencin ona gül verdiğini görür ve ona âşık olur.

[1125]Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 269.
[1126]Kütük, "Lârendeli Hamdî'nin Leylâ ile Mecnûn Mesnevîsi (İnceleme-Metin ve Diğer Leylâ ile Mecnûn Mesnevîleriyle Mukayesesi), (Basılmamış Doktora Tezi), s. 385.

Kays bir gün dolaşmaya çıkar Leylâ'nın çadırına yaklaşırken Leylâ'yı görür ve bu ikisi birbirlerini rüyalarında gördükleri için tanırlar.

Larendelî Hamdî, sadece Nizâmî'nin eserinden değil başta Hâtifî olmak üzere Emîr Hüsrev, Celîlî ve Hamdullah Hamdî gibi şairlerin motiflerinden de faydalanmıştır. Aldığı motiflerde bazı değişiklikler ve eklemeler yapmıştır. Örneğin Nizâmî'de Leylâ'nın kabilesinin Mecnûn'u öldürmek istemeleri haberini Mecnûn'un babası duyar ve arkadaşlarından Mecnûn'u bulup getirmelerini ister. Larendelî Hamdî'de ise kabilesinin kastını Leylâ Mecnûn'a haber verir ve gizlenmesini ister. Larendelî Hamdî, Nizâmî'de Nevfel'in Mecnûn ile tanışıp konuşma sahnesine Mecnûn'un yanında gezdirdiği Leylâ'nın köpeğini sevmesi ve onun Leylâ'nın köpeği olduğunu Nevfel'e anlatması parçasını eklemiştir.

Larendelî Hamdî, bazen de bir başlıkta iki şairin motiflerini ve rivâyetini birleştirerek konuyu aktarmıştır. Örneğin Mecnûn'un babasının kabile büyükleriyle Leylâ'yı babasından istemeleri olayını Nizâmî'de olduğu şekilde anlatmıştır fakat bu bölümde Mecnûn'un Leylâ'nın köpeğini görüp kucaklaması motifini ve diğer birkaç motifi de Hâtifî'den alıp konuya dahil etmiştir.

Lârendeli Hamdî, Nizâmî'deki bazı olayların sırasını ve yerini değiştirmiştir. Örneğin Leylâ'nın kabilesinin Mecnûn'u öldürmek istemeleri bölümünü Nevfel'in Leylâ'nın kabilesiyle savaşması bölümünün arasına alarak çalışmıştır.

Lârendeli Hamdî, Nizâmî'nin hikâyesine şâir-i ilhâkî tarafından ilave edilen Zeyd ve Zeynep ile ilgili bölümleri ayrıca eserine almıştır. Farklı şairlerden motifleri alıp bazı değişikliklerle hikâyesinde işleyen Lârendeli Hamdî'nin aynı zamanda kendiliğinden hikâyeye eklediği motifler ve detaylar da mevcuttur. Bir cadının Leylâ'nın Mecnûn'a âşık olduğunu Leylâ'nın annesi ve babasına söylemesi ve onların da Leylâ'yı dövüp bir kaleye kapatmaları, Mecnûn'un babasının Leylâ'yı Mecnûn'a uğursuz bir saatte istemeye gitmesi ve red cevabı alması, kocakarının Mecnûn'a Leylâ'nın evlendiğinin haberini

getirmesi ve ona kendi kızıyla evlenmesini teklif etmesi, Mecnûn'un Leylâ'yı istemeye gittiklerinde mumu görüp Leylâ'nın yüzünü hatırlaması ve mumu söndürmesi gibi motifler Lârendeli Hamdî'nin hikâyeye eklediği motiflerden bazılarıdır. Ayrıca Lârendeli Hamdî, Nizâmî'den farklı olarak hikâyeye Mecnûn'un ağzından yazdığı dört gazel ve bir mersiye eklemiştir. Genel anlamda Lârendeli Hamdî, eserinde mesnevî nazım şeklinin yanı sıra kaside ve gazel nazım şekillerini de kullanmıştır.

Lârendeli Hamdî, Nizâmî ile ortak çalıştığı başlıklarda genellikle hikâyeyi Nizâmî gibi doğrudan anlatmaya geçmemiştir ve birkaç beyitlik bir girişe yer vermiştir. Genellikle Nizâmî'deki muhtevâyı mealen çevirmiştir ve bazen Nizâmî'den birebir tercüme ettiği beyitlere rastlansa da bu tercüme edilen beyitlerin arasında Nizâmî'deki konuyu genişlettiği bazı ilâve tavsîflere yer vermiştir. Lârendeli Hamdî, bazen sadece Nizâmî'den aldığı beytin birinci mısrasını olduğu gibi tercüme etmiştir ve ikinci mısrayı değiştirmiştir. Bazı bölümlerde ise birebir tercümeden ziyade konuyu kendi beyitleriyle aktardığı görülür. Lârendeli Hamdî'nin orijinal hikâyeye yaptığı ilâveler ve motiflere müdahaleleri ile telif kısımları da olan serbest tercüme niteliğinde bir eser ortaya koyduğunu söylemek mümkündür.

Aşağıda, Lârendeli Hamdî'nin Nizâmî'den tercüme ettiği birkaç beyit örneği yer almaktadır:

Nizâmî:

Her 'âşik k'âh-i vey şenîdî
Her câme ki dâştî derîdî[1127]

Lârendeli Hamdî:

Kılardı nâle ki işiden nevâsın
İderdi çâk destâr u kabâsın[1128]

[1127]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 363.

Nizâmî:

Hem haşmet-gîr u hem haşem-dâr
Hem devletmend u hem direm-dâr[1129]

Lârendeli Hamdî:

Sa'âdet-mend idi hayl ü haşem-dâr
Mürüvvet kânı idi hem direm-dâr[1130]

Nizâmî:

Hâcet-geh-i cumle-yi cihân ûst
Mihrâb-i zemîn u âsmân ûst[1131]
…
Ez-cây çu mâr-i halka ber-cest
Der-halka-yi zulf-i Ka'be zed-dest[1132]

Lârendeli Hamdî:

Ki odur hâcet-gehi halk-ı cihânun
Recâsı yiri hem ehl-i semânun[1133]
…
Yirinden sıçrayub çün halka-i mâr
Yapışdı halkasına Ka'be'nün zâr[1134]

[1128]Kütük, "Lârendeli Hamdî'nin Leylâ ile Mecnûn Mesnevîsi (İnceleme-Metin ve Diğer Leylâ ile Mecnûn Mesnevîleriyle Mukayesesi), (Basılmamış Doktora Tezi), s. 520.
[1129]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 363.
[1130]Kütük, **a.g.t.**, s. 520.
[1131]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 350.
[1132]**A.e.**, s. 350.
[1133]Kütük, **a.g.t.**, s. 513.
[1134]**A.t.**, s. 514.

Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini tercüme eden başka bir şair de Ahmed Ağa Rusçuklu'dur (ö. 1807'den sonra). Rusçuklu'nun 78 yapraktan oluşan mensur *Hikâye-i Leylâ İle Mecnûn* adlı eserinin nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman 184 numarada bulunmaktadır ve eserde verilen bilgiye göre 1222 (1807) yılında tamamlanmıştır.[1135]Yazar, ayrıca mütercimi ve yazılış tarihi belirsiz bir *Tercüme-i Hamse-i Nizâmî*'den söz etmiştir ve bu tercümenin içinde Nizâmî'nin *İskendernâme, Heft Peyker, Hüsrev ü Şîrîn ve Leylâ vü Mecnûn* mesnevîlerinin mensur tercümelerinin bulunduğunu söylemiştir. Bu eserin nüshaları ise Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Hazine 1115 numarada, Milli Ktp. Yz A 1859 numarada ve Türk Dil Kurumu Ktp. Yz. A 147 numarada kayıtlıdır.[1136]

Bazı şairler, Nizâmî'nin eseri yerine onun takibinde Leylâ ile Mecnûn yazan diğer usta şairlerin eserlerini kaynak ittihaz etmişlerdir. Bu usta şairlerin eserlerini esas alarak tercüme niteliği taşıyan manzum veya mensur eserler ortaya koymuşlardır.

3.5.3.6. Celâlzâde Sâlih Çelebi (ö. 973/1565), ***Leylâ vü Mecnûn, (Kıssa-i Pür-gussa-i Mecnûn u Leylâ).***

Celâlzâde Sâlih Çelebi, *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsini h. 962 (1555)'te kaleme almıştır.[1137] Sâlih, mesnevîsinin mukaddimesinde hamse yazmak istediğini söyledikten sonra yazdığı eserde Hâtifî'yi izlediğini ve onun eserinde beğendiği bazı beyitleri tercüme ettiğini kalan kısımları ise kendi şiir tab'ıyla yazdığını söylemiştir.

[1135]Hamza Koç, "Genceli Nizâmî'nin Dört Mesnevîsinin Mensur Tercümesi ve Bu Tercümelerden Üçünün Nizâmî'nin Mesnevîleriyle Mukayesesi", **Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature**, 2.3, 2016, s. 161. Ayrıca bkz. Yazar, "Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", (Basılmamış Doktora Tezi)**,** s. 279.
[1136]Yazar, "Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", (Basılmamış Doktora Tezi)**,** s. 279.
[1137]Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 287.

Lîk bunda bir özge kâr itdüm
Hâtifî naklin ihtiyâr itdüm

Ba'zı beytinde kim safâ gördüm
Terceme itmeği revâ gördüm

Sâyiri ihtirâ'-i hâtırdur
Zâde-i ümm-i tab'-ı fâtırdur[1138]

Sâlih'in *Leylâ vü Mecnûn* eserini küçük yaşta kaybettiği oğlunun acısıyla kaleme aldığı bilinir.[1139]Yavuz'un verdiği bilgiye göre mesnevî 2233 beyitten oluşmaktadır.[1140]Levend, Sâlih'in Hâtifî'nin eserini sayfa sayfa takip ettiğini ve Emîr Hüsrev'den de faydalandığını ve bazı yerlerde Hâtifî'den doğrudan tercümeler yaptığını söylemiştir.[1141]Toska, Sâlih Çelebi'nin kendi bazı tasarrufları dışında anlatım planı ve hikâye motifleri bakımından Hâtifî'yi model aldığını ve bazı beyitleri ondan tercüme ettiğini bildirmiştir.[1142]

Eserinin nüshası henüz ele geçmeyen XVI. yüzyıl şairlerinden olan (İdris Beg) Mahvî hakkında Sehî Bey bazı bilgiler vermiştir ve Mahvî'nin Hâtifî'nin *Hüsrev ü Şîrîn'*i ile *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîlerini Türkçeye tercüme ettiğini bildirmiştir.[1143]

[1138]Tosyalı Celalzâde Sâlih Çelebi, **Manzûme-i Leylâ ve Mecnûn / منظومۂ لیلا و مجنون**, Nuruosmaniye Kütüphanesi Yazma Eserler Koleksiyon No. 03846, vr. 76a. (Çevrimiçi) https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource, Aralık 2024.
[1139] DİA, "Celâlzâde Sâlih Çelebi", **TDVİA**, C. VII, İstanbul, 1993, s. 262-264.
[1140]Yavuz, "Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri", s. 63.
[1141]Levend, **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, s. 297.
[1142]Zehra Toska, "İleriye Yönelik Araştırmalarla İlgili Olarak Eski Türk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Olan Tercüme Metinleri Değerlendirmelerde İzlenecek Yöntemler Ne Olmalıdır?", **Türklük Bilgisi Araştırmaları (Journal of Turkish Studies),** 2000, 24: 291-306.
[1143]Haluk İpekten vd., **Sehî Beg Heşt-Bihişt,** s. 50.

Kemal Yavuz, Leylâ ve Mecnûn hikâyesine yapılan mensur tercümeler arasında Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'una yapılan mensur tercümelere dikkat çekmektedir. Bunlar Necmeddin Halil Onan ve Hüseyin Ayan'ın mensur çevirileridir. Yavuz, ayrıca Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîsini şiir şeklinde serbest manzume olarak kaleme alan şair Sezai Karakoç ve Fuzûlî'den orijinal anlatımla mensur aktarma yapan Süleyman Tevfik'ten (1861-1939) de bahsetmiştir.[1144]

3.5.4. Heft Peyker'in Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler

3.5.4.1. Bursalı Ali Ulvî (XV. yy.), ***Heft Peyker Tercümesi.***

Latîfî, Bursalı Ali Ulvî'nin *Heft Peyker* mesnevîsini Farsçadan Türkçeye tercüme ettiğini bildirmiştir:

> "Şehr-i Burûsadan Sultân Murâd ve Sultân Mehmed Hân mâdihlerindendür. Ol ʿasrun muʿayyen şâʿirlerinden zebân-ı Derîden terceme Türkîde Heft-Peykeri ve Risâle-i Gül ü Bülbüli vardur."[1145]

Eserin nüshasına henüz ulaşılmamıştır.

3.5.4.2. Aşkî Mehmed Efendî (XV. yy.), ***Heft Peyker Tercümesi.***

Aşkî, hâtime bölümünde mesnevîsinin 5612 beyitten meydana geldiğini söylemiştir. Aytaç'ın incelemesini yaptığı nüshaya göre eser eksik kısımlarından

[1144]Yavuz, "Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri", s. 64-65.
[1145]Rıdvan Canım, **Latîfî; Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)**, s. 375.

dolayı toplam 5043 beyitten ve 61 başlıktan meydana gelmektedir.[1146]Aşkî, hâtime bölümünde mesnevîyi h. 861 (1457)'de tamamladığını ayrıca bildirmiştir.[1147]

Kut, eserin başı ve kitabın bitiş bölümü dışında Aşkî'nin Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ini aynen Türkçe'ye çevirdiğini söylemiştir.[1148]Aytaç ise Aşkî'nin *Heft Peyker*'inin Nizâmî'nin *Heft Peyker* mesnevîsinin Türk edebiyatında günümüze ulaşan ilk tercümesi olduğunu bildirmiştir.[1149] Aşkî, mesnevîyi Nizâmî'nin *Heft Peyker*'inden farklı bir vezinde "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" kalıbıyla kaleme almıştır.

Aşkî'nin aşağıdaki beyitlerinden anlaşıldığı üzere onun şairlik yeteneğini bilen padişah ondan Heft Peyker yazmasını istemektedir. O da bu eseri şahın desteğiyle onun adına yazdığını söyler:

Dürişüp ferdâne ma'nâ hâsıl it
Heft Peyker'den bekâret zâyil it
…
Himmet-i şâh ile dutup hâmeyi
Nazm kıldum nâmına bu nâmeyi[1150]

Aşkî, mesnevînin mukaddime ve hâtime bölümlerini Nizâmî'ye nazaran daha geniş çalışmıştır. Hikâye kısmına gelince Aşkî, Nizâmî'deki başlıklar ve olayların sırasını hiç değiştirmeden hikâyeyi olduğu gibi Türkçeye aktarmıştır. Aşkî, konuyu aktarırken bazı beyitleri Nizâmî'den birebir tercüme etmiştir. Bazı

[1146]Aslı Aytaç, "Aşkî ve Heft Peyker Mesnevisi (İnceleme-Mettin Özel Adlar Dizini)", (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, SBE, Ankara, 2017, s. 64.
[1147]Aşkî, **Heft Peyker**, haz. Aslı Aytaç, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (e-kitap), 2017. s. 358. (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-191380/aski-heft-peyker.html, 18 Mart 2024.
[1148]Günay Kut, "Aşkî ve Heft Peyker Çevirisi", TDAY-Belleten. TDK Yay., Ankara, 1972, 127-151.
[1149]Aytaç, "Aşkî ve Heft Peyker Mesnevisi (İnceleme-Mettin Özel Adlar Dizini)", (Basılmamış Doktora Tezi), s. 19.
[1150]Aşkî, **Heft Peyker**, s. 94.

beyitleri ise mealen çevirmiştir. Aşkî'nin bir mısrasını Nizâmî'den aynen çevirdiği ve diğer mısrasını değiştirdiği beyitleri de mevcuttur. Nizâmî'deki bir beyti iki beyit ile çevirdiği ve beyitlerin sırasını değiştirerek tercüme yaptığı da görülür. Aşkî, Nizâmî'deki bazı beyitleri mealen çevirirken sayısı fazla olmamakla birlikte bazen ek tavsîfler ile muhtevâyı genişletmeye çalışmıştır. Örneğin şairin Yezdgîrd'in Behrâm'ı yetiştirilmesi için Nûman'a teslim ettiği sırada Yezdgîrd'in dilinden Nûman'ın gücü ve cengâverliğini birkaç beyitte övdüğü görülmektedir. Bu tavsîfler Nizâmî'de bulunmaz.

Aşkî'nin Nizâmî'den tercüme ettiği beyitlerden birkaç örneğe aşağıda yer verilmiştir:

Nizâmî:

Heft peyker der-û nigâşte hûb
Her-yekî z'ân be-keşverî mensûb[1151]

Aşkî:

Heft peyker yüzlü dîvârında hûb
Her biri cân gibi mahbûb-ı kulûb[1152]

Nizâmî:

Duht-i Kisrâ zi-nesl-i Keykâvûs
Durustî nâm u hûb çun tâvûs[1153]

Aşkî:

Duht-ı Kisrâ nesl-i Keykâvûsdan
Dürüstî nâmı güzel tâvûsdan[1154]

[1151]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 467.
[1152]Aşkî, **Heft Peyker**, s. 113.
[1153]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 467.
[1154]Aşkî, **Heft Peyker** s. 115.

Aşkî, hikâyeye Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan "Nasîhat Kerden-i Mihrân-ı Hekîm be-Behrâm" adında bir başlık ilâve etmiştir. Ancak bu eklediği başlık orijinal hikâyedeki olay seyrini değiştirmemiştir.

3.5.4.4. Ahmed Rıdvân (ö. 1528-38), ***Heft Peyker Tercümesi.***

Ünver, Hâyâtî mahlaslı iki yazması bulunan *Heft Peyker'*in Rıdvân'a ait olduğu düşüncesinin güçlü olduğunu öne sürmüştür ve eserin II. Bayezid'in son yıllarında, Şehzâde Ahmed ile Şehzâde Selim'in arasındaki çekişmeler sırasında yazıldığını söylemiştir. Ünver'in ifadesine göre bu tarih en geç h. 917-918 (1511-1512) yılları olabilir.[1155]Rıdvân'ın kaleme aldığı *Heft Peyker*'in beyit sayısı Atatürk Üniversitesindeki yazmada 4174 ve İstanbul Üniversitesi'ndeki yazmada ise 4156 beyittir.[1156]Bu rakamlar Rıdvân'ın eserinin Nizâmî'nin 5136 beyitlik *Heft Peyler*'inden daha kısa olduğunu göstermektedir.

Ünver, Rıdvân'ın Nizâmî'nin *Heft Peyker* mesnevîsini kısaltarak Türkçeye tercüme ettiğini bildirmiştir.[1157] Rıdvân'ın eserinin sebeb-i telif veya hâtime bölümlerine bakıldığında Nizâmî'den tercüme yaptığı hususunda herhangi bir bilgiye yer vermediği görülmektedir.

Rıdvân'ın mesnevîsi Nizâmî'nin *Heft Peyker*'iyle aynı vezinde "fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün" kalıbıyla kaleme alınmıştır. Mesnevîde Nizâmî'nin *Heft Peyker*'inden farklı olarak bir kaside ve 8 gazel bulunmaktadır. Rıdvân, yedi iklim padişahlarının kızları tarafından Behrâm'a anlatılan her hikâyenin sonuna bir gazel eklemiştir.

Rıdvân'ın hikâyede yaptığı değişikliklerin çok önemli değişiklikler olduğu söylenemez. Örneğin Nizâmî'de Mağrip şahının kızının adı Âzeryûn'dur. Rıdvân bu ismi değiştirp "Zeytûn" yapmıştır. Rıdvân, Behrâm'ın babası Yezdgird'in atının tepmesiyle öldüğünü anlatmıştır. Nizâmî'de ise Yezdgird'in

[1155]İsmail Ünver, "Ahmed-i Rıdvân", **Belleten**, s.120-122.
[1156]**A.m.**, s. 124.
[1157]**A.m.,** s. 124.

sadece tahtını bırakıp vefat ettiği anlatılmıştır. Rıdvân'da İranlılar babasının tahtına geçmek için İran'a yürüyen Behrâm'a değil Nûman'a onu engellemesi için elçi gönderirler. Nûman Behrâm'a engel olamayacağını ve Behrâm'a itaat etmeleri gerektiğini söyler. Nizâmî'de ise İran şahı ve ordu büyükleri yazdıkları mektubu doğrudan Behrâm'a gönderirler.

Rıdvân, yaptığı bazı küçük değişiklikler, ilâveler, çıkarmalar ve kısaltmalar ile Nizâmî'deki hikâyeyi olduğu gibi Türkçeye tercüme etmiştir. Nizâmî'deki bazı beyitleri aynen tercüme ederken bazılarını ise mealen çevirmiştir. Rıdvân'ın çoğunlukla Nizâmî'deki bir beyti iki beyit ile tercüme ettiği de görülür. Bazen de Nizâmî'deki bir beytin bir mısrasını aynen çevirmiştir ve diğer mısrasını değiştirmiştir. Rıdvân'ın Nizâmî'den tercüme ettiği beyitlerden birkaç örnek aşağıdaki gibidir:

Nizâmî:
Heft-peyker der-û nigâşte-bûd
Her-yekî z'ân be-keşverî mensûb[1158]

Ahmed Rıdvân:
Heft-peyker yazılmış anda 'ayân
Bâb u fasl ile âşkâr u nihân

Kendiler adı nâm-ı ecdâdı
İlleriyle atâları adı[1159]

Nizâmî:
Duhter-i rây-i Hind Fûrek nâm
Peykerî hûbter zi-mâh-i temâm[1160]

[1158]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 467.
[1159]Mustafa Karadeniz, "Ahmed-i Rıdvân Heft-Peyker (İnceleme-Metin- Özel Adlar Dizini)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi, SBE, Diyarbakır, 2010, s. 101-102.

Rıdvân:
Heft-peyker içinde suret-i hûb
Duhter-i şâh-ı Hind idi mergûb

Şâh-ı Hindî dimişdi Fûrek-i nâm
Peyker-i hûb idi çü mâhı tamâm[1161]

Nizâmî:
Burka' ez-mâh bâz-kerd û çu dîd
Z'eşk ber-meh fişând murvârîd[1162]

Rıdvân:
Kaldırup burka'ı yüzünden mâh
Gördi dildâr u dil-pezîrin şâh[1163]

3.5.4.5. Hayâtî (XVI. yy), ***Heft Peyker.***

Ünver, Hayâtî mahlaslı iki yazma nüshası bulunan *Heft Peyker*'in yazıldığı dönem, sunulduğu kişli, dil ve anlatım bakımından Rıdvân'ın diğer mesnevîleriyle bütünleştiğini ifade eder ve bu nedenle *Heft Peyker*'in Rıdvân'a ait olduğunu düşünür.[1164]Hayâtî'nin hamsesindeki diğer mesnevîlerinin Ahmed Rıdvân'ın mesnevîleri ile intihal derecesine yakın bir benzerliğe sahip olmaları Ünver'in bu görüşünü desteklemektedir.

[1160]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 467.
[1161]Karadeniz, "Ahmed-i Rıdvân Heft-Peyker (İnceleme-Metin- Özel Adlar Dizini)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**,** s. 102.
[1162]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 488.
[1163]Karadeniz, **a.g.t.,** s. 157.
[1164]Ünver, "Ahmed-i Rıdvan", **Belleten**, s. 93 ve 121. Ayrıca bkz. Agâh Sırrı Levend, "Hayâtî'nin İskender-nâmesi", s. 11-13.

3.5.4.6. Lâmiî Çelebi (ö. 938/1532), ***Heft Peyker Tercümesi.***

Âşık Çelebi, Lâmiî'i hakkında *Meşâ'irü'ş-şu'arâ*'sında "*Heft Peyker'i nâkıs kalup kendü fevt olduktan sonra güyeğüsi Rûşenî-zâde itmâm itmişdür*." İfadesini kullanmıştır.[1165]*Keşfü'z-Zunûn*'da ayrıca Lâmiî'nin *Heft Peyker* eserini tercüme etmeye başladığı ve tamamlayamadığı bilgisi geçmektedir.[1166] Lâmiî'nin bu eserinin nüshası henüz ele geçmemiştir.

3.5.4.7. Abdî (XVI. yüzyıl), ***Tercüme-i Heft Peyker.***

Güzelova, yaptığı incelemeler sonucunda tek yazma nüshasının Dublin Chester Beatty Kütüphanesi'nde Meredith-Owens No: 12'de Lâmi'î adına kayıtlı olduğu bilinen *Heft Peyker'*in Abdî'ye ait olduğunu söylemiştir.[1167]H. 957 (1550-51) tarihinde kaleme alınan bu eser Nizamî'nin *Heft Peyker*'i ile aynı vezinde "fe'ilatün mefâ'ilün fe'ilün (fa'lün)" kalıbıyla yazılmıştır. 6400 beyit üzeri ve 59 başlıktan meydana gelen eser Nizâmî'nin 5136 beyit ve 52 bölümden oluşan *Heft Peyker*'ine karşılık daha hacimli bir mesnevîdir.[1168]

Abdî, mesnevînin hâtime bölümünde Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ini kaynak ittihaz ettiğine ve onun izinden gittiğne işaret eder. Nizâmî'yi şeyh ve sultan ünvanlarıyla övdükten sonra mütevâzı bir ifade ile mümkün olduğu kadarıyla onun söylediklerini takrîr ettiğini (naklettiğini) dile getirir:

Gencevî gencin eyleyüp târâc
Zer ü sîminden eyledüm bir tâc

[1165]Filiz Kılıç, **Aşık Çelebi, Meşâ'irü'ş-şu'arâ**, s. 318.
[1166]Katib Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, C. IV, s. 1641.
[1167]Hanzâde Güzelova, "Abdî'nin Bilinmeyen Bir Mesnevîsi: Heft Peyker Tercümesi", **Bilig**, sy. 38, 2006, s. 35-49.
[1168]**A.m.**, s. 40-43.

Hırmen-i şeyhe dâne-çîn oldum
Mûrveş kâdir oldugım aldum[1169]
…
Şeyh-i ‘âlî-cenâb u kutb-ı cihân
Kadve-i evliyâ-yı kevn ü mekân

İtdi tedvîn bu kitâbı hemîn
Dür-i şehvârı ‘ıkd idüp çendîn

Cem’ idüp bir araya zehr ü nikât
Eyleyüp virmiş ana çok harekât

Rîze-çîn olup hakîr u nakîr
Mümkün oldukca eyledüm takrîr

Bende sultâna olımaz pey-rev
Mihr olur mı hîc sehâya girev

Fâtiha ola rûhına bizden
Feyzdür bu hakîre nûr viren[1170]

Abdî, aşağıdaki beyitlerde ise eserin Farsçadan Türkçeye tercüme olduğuna işaret eder:

Bu dil-ârâ nigâr-ı şîve-nümâ
Nâz u şiveyle oldı şeker-hâ

[1169]Hanzade Güzelova, “Abdî’nin Heft Peyker Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Dizin)”, (Basılmamış Doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi, SBE, Ankara, 2008, s. 702.
[1170]**A.t.**, s. 702.

Giydi Türkî şi'âr-ı Türkâne
'Acemî câmeyi atdı yâbâna[1171]

Abdî'nin eserinin hikâye bölümü 34 ana başlıktan oluşur. Nizâmî'nin eserinde ise hikâye bölümü 36 ana başlıktan meydana gelmiştir. Abdî, mukaddimeyi Nizâmî'ye nazaran daha geniş çalışmıştır ve bu bölümde Nizâmî'nin mukaddimesinden tercüme ettiği bölümlere de yer vermiştir. Abdî'nin eserinde başlıklar Farsçadır. Yalnız başlıklar Nizâmî'den farklı olarak manzum biçimde "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" kalıbıyla yazılmıştır. Abdî, Nizâmî'nin *Heft Peyker*'indeki olayları benzer sırayla çalışmıştır. Bazen Nizâmî'deki birkaç başlığı tek bir başlık altında veya Nizâmî'deki bir başlığı birkaç başlıkta çalıştığı da görülür.

Abdî'nin büyük ölçüde Nizâmî'den beyit beyit yaptığı tercümenin yanında bazı beyitleri atlayıp bazı beyitleri ise genişleterek tercüme ettiği görülmektedir. Bir beyti iki beyit ile yaptığı tercümelerin sayısı da az değildir. Bazen kendine ait eklediği beyitler ile Nizâmî'ki bölüm girişlerini veya bazı tavsîfleri genişletmiştir. Abdî'nin Nizâmî'deki beyitleri bazen olduğu gibi, bazen mealen, bazen de birinci veya ikinci mısrayı değiştirerek ya da beyitteki bazı kelimeler yerine farklı kelimeler kullanarak tercüme ettiği de görülür. Aşağıda Abdî'nin Nizâmî'den çevirdiği beyitlerden birkaç örneğe yer verilmiştir:

Nizâmî:

Hem huner-mend u hem cihân-dîde
Hem be-çeşm-i cihân pesendîde

Ez-huner-mendî-em nevâzed baht
Bî-huner key resed be-tâc u be-taht[1172]

[1171] **A.t.**, s. 703.
[1172] İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 471.

Abdî:

Hem hünermend hem zemîn-peymây
Dahı dânişverüm cihân-ârây

Hüner ile olmışum serîr-nevâz
Bî-hüner tâc u tahta itmen sâz[1173]

Nizâmî:

Câm-i zer ber-girift çun Cemşîd
Tâc-i zer ber-nihâd çun hurşîd[1174]

Abdî:

Câm-ı zer dutdı sanasın Cemşîd
Tâc-ı zer giydi gûyiyâ hurşîd[1175]

Türk edebiyatında *Heft Peyker*'in mensur tercümeleri de bulunr. Bahattin Kahraman, çoğunlukla çevireni belli olmayan bu eserlerden bir liste hazırlamıştır. Kahraman'ın listesine göre genelde "Terceme-i Heft Peyker" başlığı taşıyan bu mensur tercümeler şunlardır:

Emin Yümnî: *Terceme-i Hikâye-i Heft Peyker* (1288/1871), 163 yapraklı Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. No: 1115'de *Terceme-i Hamse-i Nizâmî* adıyla kayıtlı olan ve 16b-42b varaklar arasında yer alan *Heft Peyker,* Milli Kütüphane No: Yz. A. 1859'da kayıtlı olan ve 61a-106a varakları arasında yer alan *Terceme-i Heft Peyker*, Yine Milli Kütüphane No: Yz. A. 1773'te kaytlı 173

[1173]Güzelova, "Abdî'nin Heft Peyker Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Dizin)", (Basılmamış Doktora tezi), s. 314.
[1174]İlyâs bin Yusuf Nizâmî, **Kulliyât-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, s. 518.
[1175]Güzelova, **a.g.t.**, s. 454.

yapraktan oluşan *Heft Peyker*'in mensur bir çevirisi, Berlin Staatsbibliothek Hs.or.oct. 1009'a kayıtlı olan ve 1a-49b yaprakları arasında yer alan *Terceme-i Heft Peyker*.[1176]Kahraman, ayrı ayrı eserler şeklinde kayıtlı olan ve çevireni belli olmayan bu mensur tercümelerin aynı kitabın çeşitli nüshaları olabilecekleri kanaatindedir.[1177]

3.5.5. İskendernâme'nin Tercümesi Olarak Nitelendirilen Eserler

3.5.5.2. Karamanlı Figânî (ö. 1506), ***İskendernâme Tercümesi.***

Kaynaklarda geçen bilgilere göre XV. asır şairlerinden Karamanlı Figânî, Nizâmî'nin *İskendernâme*'sini *Şehnâme* vezninde tercüme etmiştir. Şair ve eserleri hakkında *latîfî Tezkiresi*'nde şu bilgiler yer almaktadır: "*Küttâb kısmından şehzâdegân-ı Mehmed Hân'dan Sultân Abdullah mâdihlerindendür. İskender-nâme'yi Şehnâme bahrinde Hamse-i Nizâmî'den latîf ü ter terceme itmişdür. Ve Heft-peyker bahrinde Leylî vü Mecnûn dimişdür."*[1178] Latifî, şairin dîvân sahibi olmasına rağmen fazla tanınmadığını söyler. Figânî, bir iftira sebebiyle asılarak öldürülmüştür.[1179]Figânî'nin eserine henüz ulaşılmadığı için bu eserin tercüme olduğuna dair net bir karara varmak yanlış olacaktır.

Avcı, Nizâmî'nin *İskendernâme*'sine yazılan mütercimi meçhul bir mensur ve muhtasar tercümeden bahsetmiştir. *Tercüme-i İskendernâme* başlıklı eserin 17. asır veya öncesinde tercüme edildiğini, nüshalarından birinin Millî

[1176]Kahraman, "Heft Peyker Çevirileri ve Ali Şîr Nevâî'nin Seb'a-i Seyyâresi", s. 345-366.
[1177]**A.m.**, s. 360.
[1178]Rıdvan Canım, **Latîfî; Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)**, Ankara, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018, s.417. https://ekitap.ktb.gov.tr (Erişim tarihi: 02.07.2023)
[1179]**A.e**., s. 417.

Kütüphanede (06 Mil Yz A 1859/1) ve diğerinin TDK Kütüphanesinde (A 147/3) kayıtlı olduğunu bildirmiştir.[1180]Nizâmî'nin *İskendernâme*'sini örnek alarak eser oluşturan önemli şairlerden Câmî'nin *Hırednâme-i İskenderî*'sinin XVI. asır önemli divan şairlerinden Bursalı Lâmiî Çelebi (ö. 938/1532) tarafından *Hırednâme* adıyla Türkçeye tercüme edildiği bilinmektedir. Bu eserin de nüshasına henüz ulaşılmamıştır.[1181]

3.6. Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Eserlerinin Şerhleri

Türk edebiyatında, Anadolu sahasında, Nizâmî'nin eserlerinden sadece *Mahzenü'l-esrâr* mesnevîsine Şem'î Şem'ullâh tarafından yapılmış tek bir şerh bulunmaktadır. Şem'î'nin bu şerhi *Şerh-i Mahzenü'l-Esrâr* adıyla bilinmektedir. Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr* mesnevîsi, ahlâkî, tasavvufî, hikemî konular ve derin manalar içerdiği için şerhi yapılan eserler arasında yer almıştır.

3.6.1. Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Mahzenü'l-esrâr'ının Şerhleri

3.6.1.1. Şem'î Şem'ullâh (ö. 1011/1602-1603'den sonra), ***Şerh-i Mahzenü'l-Esrâr.***

Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ının tasavvufî şerhi olan *Şerh-i Mahzenü'l-Esrâr* Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, nr. 311 ve Reşid Efendi, nr. 821'de kayıtlıdır. Şem'î Şem'ullâh bu şerhi h. 1011 (1602-1603) yılında Gazanfer Ağa adına yapmıştır.[1182]Şem'î, *Mahzenü'l-esrâr*'ın tamamını mısraların tek tek tercümesini vererek şerh etmiştir. Bazen mısraları ayrı tercüme edip şerh ederken

[1180]Avcı, "Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si", (Basılmamış Doktora tezi), s.66-75.
[1181]**A.t.**, s.65.
[1182]Şeyda Öztürk, "Şem'î", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, yıl: 2010, C. XXXVIII, s. 503-504.

bazen de ilk mısranın mensur tercümesini verdikten sonra beytin tamamını ikinci mısranın tercümesinden sonra şerh etmiştir. Bazı anlaşılır mısraları ise sadece çevirmiştir. Şem'î, şerh sırasında bazı önemli kelimelerin anlamını izah etmiştir. Bazen de Hâfız, Sadî-i Şîrâzî gibi şairlerin önemli beyitlerinden örnekler vermiştir.

Şem'î, mısrayı tercüme ettikten hemen sonra "ya'nî" kelimesini kullanarak şerh kısmına geçmiştir. Nizâmî'nin beyitlerinde bulunan telmihlerin veya Kur'an ve hadislerden yapılan alıntıların anlamını açıklamıştır. Edebî sanatları ve terimleri şairlerden alıntı yaptığı beyit örnekleriyle izah etmiştir.[1183]

3.7. Nizâmî'nin Eserlerinin Türkiye'deki Yayımları

Nizâmî'nin eserlerinin Türkiye'deki yayımları çoğunlukla eserlere yapılan doğrudan ve tam tercümeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Nizâmî'nin *Dîvân*'ı ile ilgili yayımlanan eser olarak *Nizâmî Dîvân*'ı adında Ali Nihat Tarlan'ın Destgerdî'nin derlediği şiirleri kaynak alarak Türkçeye çevirdiği şiirlerden bahsedilebilir. Bu tercüme 1944'te İstanbul'da Ahmet Halit Kitabevi tarafından yayımlanmıştır. Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı, *Mahzen-i Esrar* adıyla Mehmet Nuri Gençosman tarafından günümüz Türkçeye çevirilmiştir ve 1946 yılında Ankara'da Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. *Hüsrev ü Şîrîn*, *Hüsrev ve Şîrîn* adıyla Sabri Sevsevil tarafından bugünkü Türkçeye çevirilmiştir. Bu çeviri 1955'te İstanbul'da Maarif Basımevi tarafından Şark-İslâm Klasikleri mecmuasında yayımlanmıştır. Ayrıca *Hüsrev ü Şîrîn*'den bir özet tercüme olarak Ali Nihat Tarlan'ın *Husrev ile Şirin* adındaki tercümesi 1949'da İstanbul'da Ahmet Halit Kitabevi tarafından yayımlanmıştır. Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unu Ali Nihat Tarlan, *Leylâ ile Mecnûn* adıyla günümüz

[1183]Sara Behzad, "Şemʿî Şemʿullâh ve Şerh-i Mahzenül-esrâr (İnceleme-Tenkitli Metin-Özel İsimler Sözlüğü)", (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara, 2017, s. 69.

Türkçesine çevirmiştir. Bu çeviri 1943 yılında İstanbul'da Maarif Matbaası tarafından yayımlanmıştır. Mehmet Emin Yümnî Efendî'nin (d. ?/? - ö. ?/1695) Osmanlı Türkçesiyle *Heft Peyker*'e yaptığı mensur çeviri ilk kez 1289 (1872)'de ikinci kez ise 1341 (1922)'de *Tercüme-i Hikâye-i Heft Peyker* adıyla yayımlanmıştır. Aytekin Yıldız, 1341 nüsahsını esas alarak, Yümnî'nin yaptığı bu mensur çeviriyi *Heft-Peyker (Yedi Sûret)* adıyla ve günümüz Türkçesiyle tekrar hazırlamıştır. Bu hazırlanan çeviri 2013 yılında İstanbul Büyüyenay Yayınları tarafından neşredilmiştir.[1184]*İskendernâme*, Prof. Dr. Nimet Yıldırım tarafından çevirilmiştir ve 2022 yılında Dergâh Yayınları tarafından neşredilmiştir.

[1184]Yümnî, **Heft Peyker-Yedi Sûret**, hazırlayan: Aytekin Yıldız, Büyüyen Ay yayınları, İstanbul, 2013.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK VE FARS EDEBİYATLARINDA NİZÂMÎ'NİN ESERLERİ ÖRNEK ALINARAK YAZILAN MESNEVÎLER ÜZERİNE MUKAYESELER

4.1. Metinlerin Mukayesesi Neticesinde Elde Edilen Genel Özellikler

Tez çalışmasının ikinci ve üçüncü bölümlerinde Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin hamsesini oluşturan beş mesnevîsine yazılan cevaplar ayrıntılı olarak incelenmiştir. Yapılan bu mukayeseli incelemeler sonucunda bu cevapların sınıflandırılabilecekleri bazı genel özellikler tespit edilmiştir. Bu bölümde Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin her bir eserine yazılan cevapların mukayesesiyle tespit edilen genel özellikler kategoriler halinde örnekler ile beraber incelenmiştir.

4.1.1. Nizâmî'nin Mahzenü'l-esrâr'ı Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîlerin Mukayesesi

4.1.1.1. Nisbî Olarak Kaynak Eserin Muhtevasını Takip Eden Mesnevîler

Bu tür cevaplarda şairin eserde nisbî olarak zemin eserin muhtevasını takip ettiği görülür. Çoğunlukla cevap oluşturan şair, kaynak metindeki genel konuyu, vezni, genel yapıyı ve tertibi benzer bir şekilde çalışmıştır. Ancak mukaddime ve esas metinde çalıştığı muhtevanın birçok kısmını ve çoğu başlıkları kendi seçimi ve isteğine göre yazmıştır. *Mahzenü'l-esrâr*'a yazılan bu

şekil cevaplar için Fars edebiyatında Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Hâcû-yi Kirmânî, Abdurrahmân-ı Câmî, Hâşimî-i Kirmânî, Gazâlî-i Meşhedî, Örfî-i Şîrâzî ve Feyzî-i Hindî'yi, Türk edebiyatında ise Ali Şîr Nevâyî, Cinânî, Taşlıcalı Yahyâ, Bursalı Rahmî, Azerî İbrâhim Çelebî, Hilmî, Nev'îzâde Atâyî ve Nâkâm adlı şairler ve eserlerinden söz edilebilir. Bu şairlerin *Mahzenü'l-esrâr*'a yazdıkları nazirelerde Nizâmî ile çalıştıkları ortak konular genelde 1 ile 7 arasında değişmektedir.

Fars edebiyatında Emîr Hüsrev-i Dihlevî *Matlaʿu'l-envâr* mesnevîsini *Mahzenü'l-esrâr* ile aynı vezinde ve benzer yapı ve konuda yani tasavvufî-ahlâkî konularda kaleme almıştır. Tezin ikinci bölümünde *Matlaʿu'l-envâr* üzerine yapılan detaylı incelemede de görüldüğü üzere eserde 20 makaleden 13'ü *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklı başlıklarla verilmiştir. *Matlaʿu'l-envâr* ve *Mahzenü'l-esrâr* arasında sadece 7 benzer başlık bulunur. Bu 7 benzer başlıkta anlatılan konular da *Mahzenü'l-esrâr'*a muhteva açısından benzerlikler gösterir ama birebir aynı değildir. Ayrıca Emîr Hüsrev, *Mahzenü'l-esrâr'*ın mukaddimesindeki bazı başlıklara *Matlaʿu'l-envâr'*ın mukadimesinde yer vermemiştir ve aktardığı hikâye konuları *Mahzenü'l-esrâr'*daki hikâyelerden tamamen farklıdır. Bu sebeple Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ındaki başlıkları ve muhtevayı kısmen takip ettiği görülmektedir.

Türk edebiyatında Ali Şîr Nevâyî, *Hayretü'l-ebrâr'*da Nizâmî, Emîr Hüsrev ve Câmî'yi tetebbu ederek başarılı bir nazire ortaya koymuştur. Nevâyî'nin *Hayretü'l-ebrâr'*ı ile *Mahzenü'l-esrâr* arasında sadece üç ortak makale konusu bulunur. Bu durum Nevâyî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı nisbî olarak takip ettiğini göstermektedir. Nevâyî, Nizâmî ile benzer konularda çalıştığı makalelerin muhtevasını daha geniş çalışmıştır. Nevâyî'deki bazı makale konuları yenidir ve *Mahzenü'l-esrâr'*da bulunmamaktadır.

4.1.1.2. Büyük Ölçüde Kaynak Eserin Muhtevasını Takip Eden Mesnevîler

Bazı şairler yazdıkları cevapta büyük ölçüde kaynak metne sadık kalmışlardır ve eserlerinin çoğu kısmı kaynak metne benzerlik göstermektedir. Bu tür nazirelerde kaynak metindeki bazı mazmun ve mısralardan iktibas yapıldığı da görülür. Hatta bazen mana ve âhenk benzerliği de dikkat çeker. Ancak bu kaynak metni tercüme anlamına gelmemektedir. Sadece şair birçok konuyu kaynak metinden almıştır. Fars edebiyatında *Mahzenü'l-esrâr*'a yazılan bu şekil nazireler için Cemâlî-i Tebrîzî'nin *Tuhfetü'l-ebrâr*'ı örnek verilebilir. Cemâlî, Nizâmî ile toplam 17 ortak başlık çalışmıştır. Muhteva, tarz ve mazmun benzerliğiyle beraber Cemâlî, büyük ölçüde Nizâmî'yi takip etmiştir. Türk edebiyatında *Mahzenü'l-esrâr*'a yazılan bu tür nazireler için herhangi bir örnek bulunamamıştır.

4.1.1.3. Kaynak Eserin Muhtevasını Takip Etmeyen Mesnevîler

Bu tür nazirelerde şekil, yapı, genel konu, üslûp ve bazen âhenk benzerliğinin bulunmasına rağmen nazire ile kaynak eser arasında içerik bakımından bir benzerliğe rastlanmaz. Fars edebiyatında, Fakîh-i Kirmânî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı örnek alarak yazdığı *Mûnisü'l-ebrâr* adlı mesnevîsinde Nizâmî ile herhangi bir ortak makale veya başlık çalıştığı görülmemiştir. Kirmânî, Nizâmî gibi eserini didaktik ve tasavvufî konular üzerine benzer bir âhenk ve farklı şekil ve tertip ile yazmıştır. Türk edebiyatında Gelibolulu Mustafa Alî, *Mahzenü'l-esrâr*'a yazdığı *Tuhfetü'l-uşşâk* adlı nazirede makale ve hikâye konularını tamamen farklı çalışmıştır ancak mesnevîsi tertip ve bazen tarz bakımından *Mahzenü'l-esrâr*'a benzerlik gösterir. Kaynak eserin muhtevasını takip etmeyen bir başka Türk şair ise Nâlî Mehmed Efendî'dir. Nâlî'nin

Tuhfetü'l-emsâl'da çalıştığı muhteva ve başlıklar *Mahzenü'l-esrâr*'dan farklıdır. Nâlî'nin eseri genel konu, vezin ve kısmen genel yapı bakımından *Mahzenü'l-esrâr*'a benzerlik gösterir.

4.1.1.4. Kaynak Eser ile Ortak Olan Konuların Daha Geniş Çalışıldığı Mesnevîler

Bazı şairler Nizâmî ile ortak çalıştıkları konuları daha da genişleterek anlatmışlardır. Şairler genelde kaynak eserde beğendikleri veya ilgilerini çeken bölümleri, hikâyeleri veya makaleleri seçmişlerdir ve konuyu kaynak esere nazaran daha geniş çalışmışlardır. Şair genelde konuya vurgu yapmak, konuyu zenginleştirmek, okuyucuya daha çok bilgi aktarmak, konuyla ilgili daha fazla bilgi sahibi olduğunu göstermek, kendi şiir yazma kabiliyetini ortaya koymak ve güzel ve geniş tavsîfler ortaya koymak gibi hedeflerle konuları daha geniş ve uzun çalışmıştır. Fars edebiyatında *Mahzenü'l-esrâr*'a yazılan nazirelerde Nizâmî ile ortak çalışılan konuları daha da geniş çalışan şairler arasında Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Cemâlî-i Tebrîzî ve Feyzî-i Hindî yer alır. Türk edebiyatında ise Ali Şîr Nevâyî, Cinânî, Bursalı Rahmî, Azerî İbrahim Çelebî, Hilmî ve Nâkâm adlı şairler Nizâmî ile çalıştıkları ortak konuları genişletmişlerdir. Türk edebiyatında Bursalı Rahmî, ek tavsîflerle, Hilmî, konuya dair daha çok hikâye aktararak ve Nâkâm, bir ortak konudan birkaç alt başlık oluşturarak kaynak eserdeki konuyu genişletip zenginleştirmiştir.

4.1.1.5. Kaynak Esere Nazaran Daha Hacimli Olan Mesnevîler

Bazı şairler muhtevayı geniş işleyerek beyit sayısı fazla ve hacimli bir cevap ortaya koymuşlardır. Bu tür cevâplar için Fars edebiyatında 2260 beyitlik *Mahzenü'l-esrâr* mesnevîsine karşılık Dihlevî'nin yazdığı 3310 beyitten oluşan

Matlaʿu'l-envâr'ı ve Cemâlî-i Tebrîzî'nin kaleme aldığı 2573 beyitten oluşan *Tuhfetü'l-ebrâr*'ı örnek verilebilir. Fars edebiyatında *Mahzenü'l-esrâr*'a nazire yazan diğer şairlerin eserlerinin hacmi ya *Mahzenü'l-esrâr*'a yakın ya da *Mahzenü'l-esrâr*'dan daha azdır. Türk edebiyatında *Mahzenü'l-esrâr*'dan daha hacimli olan nazirelerin sayısı Fars edebiyatına nisbeten daha fazladır. Türk edebiyatında Ali Şîr Nevâyî'nin *Hayretü'l-ebrâr*'ı 4000 beyit, Cinânî'nin *Riyâzü'l-cinân*'ı 3300 beyit, Gelibolulu Mustafa Alî'nin *Tuhfetü'l-uşşâk*'ı 3034 beyit, Taşlıcalı Yahyâ'nın *Gülşen-i envâr*'ı 2950-3000 beyit, Azerî İbrahim Çelebî'nin *Nakş-ı Hayâl*'i 3155 beyit, Hilmî'nin *Bahrü'l-kemâl*'i 4430 beyit, Nev'îzâde Atâyî'nin *Nefhatü'l-ezhâr*'ı 3171 beyit ve Nâkâm'ın *Genc-i Edeb*'i 4123 beyit ile *Mahzenü'l-esrâr*'dan daha hacimli mesnevîler olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.1.1.6. Üslup Farklılığı ve Yenilik İçeren Mesnevîler

Nazire yazan bazı şairlerin eserlerine şekil ve muhteva açısından bakıldığında kaynak eseri örnek almalarının yanı sıra kendi düşünce tarzlarını, dil ve ifade tarzlarını, edebi sanatları kullanma, konu seçimi, planlama ve düzenleme tarzlarını yazdıkları cevaba yansıtmışlardır. Örneğin Fars edebiyatında *Mahzenü'l-esrâr'*a nazire oluşturan Emîr Hüsrev-i Dihlevî, *Matlaʿu'l-envâr* adlı mesnevîsinde Nizâmî'den farklı olarak daha çok tasavvufî terimler ve füru-u din konularına yer vermiştir ve böylece eserine dinî ve tasavvufî bir hava katmıştır.

İmâdüddîn Alî-i Fakîh-i Kirmânî, *Mûnisü'l-ebrâr*'da *Mahzenü'l-esrâr*'ın plan ve tertibine karşılık farklı bir plan ve tertip ortaya koymuştur. Eserini 3 makaleye ayırmıştır. İlk iki makalesi 6 fasıldan oluşur. Üçüncü makale ise 10 vâkı'adan oluşmaktadır. Eserinin muhtevası ayrıca *Mahzenü'l-esrâr*'a benzerlik göstermez. Eserde öğüt ve mev'izeleri bir araya getirmiştir ve büyüklerin rivayetlerine yer vermiştir.

Câmî'nin, *Tuhfetü'l-ahrâr*'ında tasavvufî üslûp daha da belirgindir. Câmî, dinî ve şer'î konular üzerinde daha detaylı durmuştur ve dili sadeleştirmiştir.

Gazâlî-i Meşhedî, *Nakş-ı Bedî'* adlı eserinin konu tertibi ve konu seçiminde yenilikler yapmıştır. Gazâlî, *Nakş-ı Bedî"*de mecâzî ve hakîkî aşk gibi tasavvufî konular üzerine yoğunlaşarak muhtevada farklı bir yol izlemiştir.

Örfî-i Şîrâzî'nin *Mecmaʿu'l-ebkâr'*ının tertip ve muhtevasında ayrıca tarz farklılığı görülür. Örfî, başlıkları çoğunlukla "hikâye" ünvanıyla vermiştir ve mesnevîsinde karmaşık tasvîrler ile anlaşılması zor bir dil kullanmıştır.

Feyzî-i Hindî, *Merkez-i Edvâr'*da daha fazla teşbih sanatı kullanarak ve eserinde sanatsal tasvîrlere yer vererek kısmen kendi tarzını ortaya koyabilmiştir.

Türk edebiyatında Haydar Hârezmî (Haydar Tilbe) *Mahzenü'l-esrâr* mesnevîsini Nizâmî'ye göre daha kısa çalışmıştır. Mesnevînin yapısında, makale ve hikâye tertibinde değişiklikler yapmıştır. Hikâyelerinde farklı ve yeni konuları çalışmıştır.

Mahzenü'l-esrâr'a cevap yazan şairler arasında eserine yenilik katan ve kendi tarzını ortaya koyan şairlerden biri Ali Şîr Nevâyî'dir. Nevâyî, *Hayretü'l-ebrâr*'da Türk kültüründe bilinen tasavvufî şahsiyetlerden ve sanatkarlardan bahseder. Eserindeki bazı makale konuları yenidir ve kendi icâdıdır.

Cinânî, *Riyâzü'l-cinân'*da sade bir dil kullanmıştır ve mesnevîsinde ahlâkî konular ve nasihatlar ön plandadır. Eserinde orijinal hikâyelere ve mahalli unsurlara yer vermiştir.

Gelibolulu Mustafa Alî, *Tuhfetü'l-uşşâk*'ı tasavvufî bir üslûp ile yazmıştır ve eserinin muhtevasındaki konular tasavvufî aşk ve merhaleleri üzerinedir.

Taşlıcalı Yahyâ, *Gülşen-i envâr*'ı tasavvufî bir üslupla yazmıştır ve dili sadeleştirmiştir. Eserinin genel planı ve tertibinde yenilikler görülür. *Gülşen-i envâr*, 4 fasıl, 7 mertebe ve toplam farklı konularda yazılan 40 hikâyeden oluşur.

Bursalı Rahmî, *Gül-i Sadberg*'de sahneler, mekanlar ve karakterler hakkında uzun tavsîflere yer vermiştir.

Azerî İbrahim Çelebî, *Nakş-ı Hayâl*'de tasavvufî konulardan ziyade ahlâkî konulara değinmiştir ve öğüt verici bir tarz kullanmıştır. İfade tarzı anlaşılır ve sadedir.

Hilmî, *Bahrü'l-kemâl*'de eserine yeni başlıklar ve konular eklemiştir ve devlet adamlarına, tasavvuf şeyhlerine ve âlimlere nasihatlerde bulunmuştur. Ayrıca eserindeki konuları aydınlatmak için aktardığı hikâye sayısının fazla olması eserine farklılık kazandırmıştır.

Nâlî Mehmed Efendi, *Tuhfetü'l-emsâl'*i 5 hikâye, 5 temsîl ve 5 münâcât şeklinde tertip ederek eserine şekil açısından farklılık kazandırmıştır. Eserinde yer alan hikâyeler ve çalışılan konular her ne kadar orijinallik içermese de Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ından farklıdır. Eserinde ifade şekli güçlüdür.

Nâkâm, *Genc-i Edeb*'de eserine şekil açısından yenilik katmıştır. Eserde hikâyelere ayrı başlık açmamıştır ve hikâyeleri makalelerin içinde anlatmıştır. Nakâm'ın ortaya koyduğu bir diğer farklılık ise Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ındaki bazı makalelerden çeşitli konuları çıkarıp her biri için yeni başlık açarak makale sayısını artırması olmuştur.

4.1.1.7. Kaynak Eserdeki Üslûbu Büyük Ölçüde Takip Eden Mesnevîler

Bu tür nazirelerde her ne kadar nazire ve kaynak eser arasındaki muhteva benzerliği az olsa veya muhteva açısından hiçbir benzerlik bulunmasa da şair eserini ortaya koyarken kaynak eserde kullanılan dili, ifade tarzını, ahengi, şiir yazma tekniğini ve üslûbu daha yakından ve büyük ölçüde takip etmiştir. Bu şekil cevaplar için Fars edebiyatında Hâcû'nun *Mahzenü'l-esrâr*'a nazire olarak yazdığı *Ravzatü'l-envâr* mesnevîsi örnek verilebilir. Hâcû'nun eserinde Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ında olduğu gibi didaktik bakış açısı ön plandadır. Hâcû, söz, düşünce ve manâ açısından Nizâmî'den büyük ölçüde etkilenmiştir. Kirmânî'nin *Mûnisü'l-ebrâr*'ının âhenk yapısı *Mahzenü'l-esrâr*'a benzerlik

gösterir. Cemâlî-i Tebrîzî'nin *Tuhfetü'l-ebrâr*'ı dil ve ifade tarzı, muhtevada çalışılan konular ve bazı mazmunlar açısından büyük ölçüde *Mahzenü'l-esrâr*'a benzemektedir. Gazâlî, *Nakş-ı Bedî"*de âhnek ve ifade tarzı bakımından bazı beyitlerde Nizâmî'nin tarzını takip etmiştir. Feyzî-i Hindî'nin *Merkez-i Edvâr'*ındaki ifade dili ve âhengi *Mahzenü'l-esrâr*'daki dil ve ahenge benzerlik gösterir. Türk edebiyatında ise Nâkâm, *Genc-i Edeb'*de Nizâmî'nin tarzına yakın bir nazire ortaya koymuştur ve Nizâmî gibi ahlâkî konulara yoğunluk vermiştir. Nâkâm, mesnevîsinin muhtevasında Nizâmî'den iktibas veya tercüme ettiği bazı konulara ve beyitlere yer vermiştir.

4.1.1.8. Nizâmî Dışındaki Şairlerin Yazdığı Mahzenü'l-esrar Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler

Türk ve Fars edebiyatlarında *Mahzenü'l-esrâr* benzeri eser ortaya koyan bazı şairlerin Nizâmî dışında, Nizâmî'yi model alarak eser oluşturan diğer usta şairleri takip ettikleri görülmüştür. Nizâmî dışında Câmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî ve Ali Şîr Nevâyî gibi büyük şairlerin *Mahzenü'l-esrâr*'ı örnek alarak yazdıkları mesnevîler, kaynak olarak başvurulan önemli eserler arasında yer alır. Örneğin Fars edebiyatında Câmî, *Tuhfetü'l-ahrâr*'ında Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr'ı* ve Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'ını* örnek almıştır. Veya Hâşimî-i Kirmânî *Mazharu'l-âsâr*'ında Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr'*ını, Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr'*ını ve Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ını kaynak ittihaz etmiştir. Türk edebiyatında Ali Şîr Nevâyî, *Hayretü'l-ebrâr*'ında Nizâmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî ve Câmî'yi örnek almıştır. Veya Cinânî, *Riyâzü'l-cinân*'da ve Taşlıcalı Yahyâ *Gülşen-i envâr'da* Nizâmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Câmî ve Nevâyî'yi takip etmişlerdir.

Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin eserlerinin benzerini yazan şairler, kendilerinden önce Nizâmî'yi örnek alarak eser oluşturan diğer şairlerin eserlerinden ve muhtevalarından ayrıca faydalanmışlardır. Veya farkında

olmadan o cevaplardaki bazı unsurların benzerlerini eserlerinde çalışmışlardır. Bu sebeple yazılan cevaplar arasındaki etkileşim şeklini ve derecesini görebilmek ve eserleri daha kapsamlı inceleyip değerlendirebilmek için bu eserlerin hem Nizâmî'nin eseriyle hem de diğer cevap eserler ile karşılaştırılmaları gerekmektedir.

Nizâmî'nin mesnevîlerine yazılan cevaplar silsilesinde yani bütün bir mesnevî seviyesinde "taklid" veya nazire mahiyetinde yazılan eserlerde dikkat çeken bir diğer husus ise Nizâmî'nin mesnevîsinin telif tarihinden daha ileri tarihlerde yazılan cevaplarda müelliflerin yakın dönem oluşmuş olan diğer cevap eserleri kaynak ittihaz etmeleridir. Bazen de cevap oluşturan bir şair, düşünce tarzıyla örtüşen ya da beğendiği bir diğer şairin yazdığı cevap eseri kaynak ittihaz etmiştir. Bu tür etkileşim Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin mesnevîlerine yazılan cevaplarda görülmektedir.

4.1.1.9. Nizâmî'nin Mahzenü'l-esrâr'ına Büyük Ölçüde Bağlı Kalan ve Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler

Türk edebiyatında Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ına büyük ölçüde tâbi kalan ve aynı zamanda Nizâmî'nin mesnevîsinin serbest tercümesi olarak nitelendirilen eser Ahmedî'nin *Mahzenü'l-esrâr* mesnevîsidir. Ahmedî, yaptığı bazı küçük çaplı değişiklikler ile Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ındaki yapıyı ve muhtevâyı izleyerek eseri olduğu gibi bazen beyit beyit ve bazen mealen tercümeler ile Türkçeye aktarmıştır.

Tablo. 1. Mahzenü'l-esrâr'ı Örnek Alan Mesnevîlerin Mukayesesi Sonucu Ortaya Çıkan Genel Özellikler

Grubu	**Eser Adı**	**Müellif**	**Dil**	**Açıklama**
1. Nisbî Olarak Kaynak Eserin Muhtevasını Takip Eden Mesnevîler	**Matlaʿu'l-envâr**	Emîr Hüsrev-i Dihlevî	Farsça	Vezin, yapı ve konu benzerliği bulunur. Başlıklar ve muhtevada kısmen takip görülür. 6 benzer başlık çalışılmıştır.
	Ravzatü'l-envâr	Hâcû-yi Kirmânî	Farsça	Vezin, yapı, konu ve üslup benzerliği bulunur. Başlık ve içerik kısmî takip edilmiştir. 7 benzer başlık çalışılmıştır.
	Tuhfetü'l-ahrâr	Abdurrahmân-ı Câmî	Farsça	Vezin ve yapı benzerliği bulunur. Muhtevâ kısmen takip edilmiştir. Tasavvufî üslup belirgindir. Makalelerde 5 benzer konu çalışılmıştır.
	Mazharu'l-âsâr	Hâşimî-i Kirmânî	Farsça	Benzer vezin ve yapı. Tasavvufî üslup. Muhteva kısmen takip edilmiştir. Makalelerde 3 benzer konu çalışılmıştır.
	Nakş-ı Bedî'	Gazâlî-i Meşhedî	Farsça	Aynı vezin. Yapı ve muhtevada yenilikler mevcuttur. Nisbî takip bulunur. 2 benzer başlık çalışılmıştır.
	Mecmaʿu'l-ebkâr	Örfî-i Şîrâzî	Farsça	Yapı, tertip ve muhtevada yenilikler mevcuttur. Kısmen takip edilmiştir. 2 benzer başlık çalışılmıştır.
	Merkez-i Edvâr	Feyzî-i Hindî	Farsça	Yapı, tertip ve başlıklarda yenilikler mevcuttur. İfade benzerliği bulunur. Muhteva kısmen takip edilmiştir. 2 benzer başlık çalışılmıştır.
	Hayretü'l-ebrâr	Ali Şîr Nevâyî	Türkçe	Benzer vezin ve yapı. Muhtevada yenilikler. Nisbî takip. 3 benzer makale konusu çalışılmıştır.

	Riyâzü'l-cinân	Cinânî	Türkçe	Vezin, yapı ve tertip benzerliği bulunur. 3 benzer makale konusu ve mukaddimede bir benzer başlık bulunur.
	Gülşen-i envâr	Taşlıcalı Yahyâ	Türkçe	Vezin benzerliği, yapı ve tertip farklılığı bulunur.1 benzer makale konusu ve 1 benzer hikâye başlığı bulunur. Tasavvufî üslup ile yazılmıştır.
	Gül-i Sadberg	Bursalı Rahmî	Türkçe	Benzer vezin, yapı farklılığı bulunur. 5 benzer konu çalışılmıştır.
	Nakş-ı Hayâl	Azerî İbrâhim Çelebî	Türkçe	Vezin ve yapı benzerliği bulunur. 6 ortak konu çalışılmıştır. 1 benzer hikâye başlığı bulunur.
	Bahrü'l-kemâl	Hilmî	Türkçe	Aynı vezin, benzer yapı, farklı tertip bulunur. 5 benzer konu çalışılmıştır.
	Nefhatü'l-ezhâr	Nev'îzâde Atâyî	Türkçe	Aynı vezin, benzer yapı ve tertip bulunur. 3 benzer başlık çalışılmıştır.
	Genc-i Edeb	Nâkâm	Türkçe	Aynı vezin, farklı yapı. Tarz benzerliği bulunur. 6 ortak makale konusu ve mukaddimede benzer 2 konu bulunur.
2. Büyük Ölçüde Kaynak Eserin Muhtevasını Takip Eden Mesnevîler	**Tuhfetü'l-ebrâr**	Cemâlî-i Tebrîzî	Farsça	Vezin, yapı, tertip, içerik ve üslup benzerliği bulunur. 20 makaleden 17'sinde kaynak eserle benzer makale başlıklarının çalışıldığı görülmüştür.
3. Kaynak Eserin Muhtevasını Takip Etmeyen Mesnevîler	**Mûnisü'l-ebrâr**	Fakîh-i Kirmânî	Farsça	Benzer vezin. Yapı ve tertip farklılığı. Muhteva tamamen farklı.
	Tuhfetü'l-uşşâk	Gelibolulu Mustafa Alî	Türkçe	Farklı vezin, tertip benzerliği bulunur. Tasavvufî üslup. Makale ve hikâye konuları tamamen farklıdır.
	Tuhfetü'l-emsâl	Nâlî Mehmed Efendî	Türkçe	Benzer vezin. Yapı ve tertipte kısmî farklılıklar bulunur. Başlıklar ve muhteva farklıdır.

4. Kaynak Eser ile Ortak Olan Konuların Daha Geniş Çalışıldığı Mesnevîler	**Matlaʿu'l-envâr**	Emîr Hüsrev-i Dihlevî	Farsça	Nizâmî ile ortak çalıştığı konuları genişleterek anlatmıştır.
	Tuhfetü'l-ebrâr	Cemâlî-i Tebrîzî	Farsça	Benzer başlıklarda çoğu zaman muhtevayı genişleterek çalışmıştır.
	Merkez-i Edvâr	Feyzî-i Hindî	Farsça	Benzer başlık sayısı az olsa da genişletme mevcuttur.
	Hayretü'l-ebrâr	Ali Şîr Nevâyî	Türkçe	Ortak çalıştığı 3 makale konusunu daha geniş çalışmıştır.
	Riyâzü'l-cinân	Cinânî	Türkçe	Bazı benzer konular genişletilerek anlatılmıştır.
	Gül-i Sadberg	Bursalı Rahmî	Türkçe	Çeşitli tavsifler ile benzer başlıklardaki muhtevayı genişletmiştir.
	Nakş-ı Hayâl	Azerî İbrahim Çelebî	Türkçe	Benzer konular genişletilerek çalışılmıştır.
	Bahrü'l-kemâl	Hilmî	Türkçe	*Mahzenü'l-esrâr*'dan aldığı bazı konuları daha geniş ve daha çok hikâye örneği vererek çalışmıştır.
	Genc-i Edeb	Nâkâm	Türkçe	Bazı ortak makale konularını genişletip birkaç başlık altında çalışmıştır.
5. Kaynak Esere Nazaran Daha Hacimli Olan Mesnevîler	**Matlaʿu'l-envâr**	Emîr Hüsrev-i Dihlevî	Farsça	2260 beyitten oluşan *Mahzenü'l-esrâr*'a karşılık 3310 beyitten meydana gelmiştir.
	Tuhfetü'l-ebrâr	Cemâlî-i Tebrîzî	Farsça	2573 beyitten meydana gelmiştir.
	Hayretü'l-ebrâr	Ali Şîr Nevâyî	Türkçe	4000 beyitten meydana gelmiştir.

	Riyâzü'l-cinân	Cinânî	Türkçe	3300 beyitten meydana gelmiştir.
	Tuhfetü'l-uşşâk	Gelibolulu Mustafa Alî	Türkçe	3034 beyitten meydana gelmiştir.
	Gülşen-i envâr	Taşlıcalı Yahyâ	Türkçe	2950-3000 beyitten meydana gelmiştir.
	Nakş-ı Hayâl	Azerî İbrahim Çelebî	Türkçe	3155 beyitten meydana gelmiştir.
	Bahrü'l-kemâl	Hilmî	Türkçe	4430 beyitten meydana gelmiştir.
	Nefhatü'l-ezhâr	Nev'îzâde Atâyî	Türkçe	3171 beyitten meydana gelmiştir.
	Genc-i Edeb	Nâkâm	Türkçe	4123 beyitten meydana gelmiştir.
6. Üslup Farklılığı ve Yenilik İçeren Mesnevîler	**Matlaʿu'l-envâr**	Emîr Hüsrev-i Dihlevî	Farsça	Tasavvufî ve dinî konularda yeni başlıklara yer vermiştir.
	Mûnisü'l-ebrâr	Fakîh-i Kirmânî	Farsça	Şekil ve muhteva itibariyle farklılıklar içerir. Öğütler, mevizeler ve büyüklerin rivâyetlerini çalışmıştır.
	Tuhfetü'l-ahrâr	Abdurrahmân-ı Câmî	Farsça	Sade bir ifade şekliyle tasavvufî-dinî ve şer'î konular üzerine yoğunlaşmıştır. Hikâyeleri tarihî ve tasavvufî şahsiyetler üzerinedir.
	Nakş-ı Bedî'	Gazâlî-i Meşhedî	Farsça	Mecâzî ve hakîkî aşk konuları üzerine yoğunlaşmıştır.
	Mecmaʿu'l-ebkâr	Örfî-i Şîrâzî	Farsça	Karmaşık tasvirler ve ağır bir dil kullanmıştır. Başlıklarda çoğunlukla "hikâye" kelimesi kullanılmıştır.

	Merkez-i Edvâr	Feyzî-i Hindî	Farsça	Daha çok benzetme sanatı kullanmıştır ve sanatsal tasvirlere yer vermiştir.
	Mahzenü'l-esrâr	Haydar Hârezmî	Türkçe	Yapı ve tertipte değişiklikler bulunur. Benzer konular ve çalışılsa da şair muhtevaya kendi düşünce tarzını ve üslubunu yansıtmıştır. Çalışılan hikâyelerin konuları farklı ve yenidir.
	Hayretü'l-ebrâr	Ali Şîr Nevâyî	Türkçe	Birçok yeni konuya yer vermiştir. Türk kültüründe bilinen tasavvufî şahsiyetlerden ve sanatkârlardan bahsetmiştir.
	Riyâzü'l-cinân	Cinânî	Türkçe	Sade bir dil kullanılmıştır. Didaktik-tasavvufî üslup. Orijinal hikâyelere ve mahalli unsurlara yer verilmiştir.
	Tuhfetü'l-uşşâk	Gelibolulu Mustafa Alî	Türkçe	Tasavvufî üslup. Muhtevada tasavvufî aşk ve merhaleleri çalışılmıştır.
	Gülşen-i envâr	Taşlıcalı Yahyâ	Türkçe	Tasavvufî üslup. Sade dil. Farklı plan ve yapı.
	Gül-i Sadberg	Bursalı Rahmî	Türkçe	Sade bir dil kullanılmıştır. Estetiğe önem verilmiş tasvirî bir üslup kullanılmıştır. Sahneler, mekanlar ve karakterler hakkında uzun tavsîfler bulunur.
	Nakş-ı Hayâl	Azerî İbrahim Çelebî	Türkçe	Dil anlaşılır ve sadedir. Edebî sanatlara fazla yer verilmemiştir. Daha çok didaktik konulara değinilmiştir.
	Bahrü'l-kemâl	Hilmî	Türkçe	Yeni başlıklar ve konular çalışılmıştır. Devlet adamları, emirler, âlimler ve şeyhlere nasihatler bulunur. Daha fazla hikâyeye yer verilmiştir.
	Tuhfetü'l-emsâl	Nâlî Mehmed Efendî	Türkçe	Dil ve ifâde tarzı güçlüdür. Konu seçiminde fazla yenilik görülmese de yapıda yenilikler bulunur.
	Genc-i Edeb	Nâkâm	Türkçe	Dil sadedir. Yapıda yenilikler bulunur.

7. Kaynak Eserdeki Üslûbu Büyük Ölçüde Takip Eden Mesnevîler	**Ravzatü'l-envâr**	Hâcû-yi Kirmânî	Farsça	Söz, düşünce ve mânâ bakımından kaynak eseri takip etmiştir.
	Mûnisü'l-ebrâr	Fakîh-i Kirmânî	Farsça	Ahenk yapısı bakımından takip etmiştir.
	Tuhfetü'l-ebrâr	Cemâlî-i Tebrîzî	Farsça	Dil ve ifade tarzı, içerik ve bazı mazmunlar bakımından takip etmiştir.
	Nakş-ı Bedî'	Gazâlî-i Meşhedî	Farsça	Ahnek ve ifade tarzı bakımından takip etmiştir.
	Merkez-i Edvâr	Feyzî-i Hindî	Farsça	Ahenk ve dil bakımından takip etmiştir.
	Genc-i Edeb	Nâkâm	Türkçe	Konu ve muhteva bakımından kaynak eseri takip etmiştir. Muhtevada kaynak eserden yapılan bazı tercümeler ve alıntılar mevcuttur.
8. Nizâmî Dışındaki Şairlerin Yazdığı Mahzenü'l-esrar Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîler	**Tuhfetü'l-ahrâr**	Abdurrahmân-ı Câmî	Farsça	Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr'*ı ve Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ı örnek alınmıştır.
	Mazharu'l-âsâr	Hâşimî-i Kirmânî	Farsça	Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr'*ı, Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr'*ı ve Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr'*ı örnek alınmıştır.
	Nakş-ı Bedî'	Gazâlî-i Meşhedî	Farsça	Emîr Hüsrev ve Nizâmî'nin mesnevîleri örnek alınmıştır.
	Hayretü'l-ebrâr	Ali Şîr Nevâyî	Türkçe	Nizâmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî ve Câmî örnek alınmıştır.

	Riyâzü'l-cinân	Cinânî	Türkçe	Nizâmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Câmî ve Nevâyî takip edilmiştir.
	Gülşen-i envâr	Taşlıcalı Yahyâ	Türkçe	Nizâmî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Câmî ve Nevâyî takip edilmiştir.
	Gül-i Sadberg	Bursalı Rahmî	Türkçe	Câmî ve Nizâmî örnek alınmıştır.
	Nakş-ı Hayâl	Azerî İbrahim Çelebî	Türkçe	Nizâmî, Câmî ve Emîr Hüsrev takip edilmiştir.
	Nefhatü'l-ezhâr	Nev'îzâde Atâyî	Türkçe	Nizâmî ve Emîr Hüsrev örnek alınmıştır.
9. Nizâmî'nin Mahzenü'l-esrâr'ına Büyük Ölçüde Bağlı Kalan ve Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler	**Mahzenü'l-esrâr**	Ahmedî	Türkçe	Serbest tercüme olarak nitelendirilmiştir.

4.1.2. Nizâmî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîlerin Mukayesesi

4.1.2.1. Değişiklikler Yapıldığı Halde Nizâmî'deki Hikâyeye Büyük Ölçüde Tâbi Kalan Mesnevîler

Bir kısım mesnevîlerde şairler Nizâmî'deki hikâyenin konusunu ve olayları benzer bir şekilde ele almışlardır. Yalnız bazı yerlerde bu şairlerin olay

örgüsünü bozmayacak şekilde hikâyelerine ekledikleri bazı parçalar, çıkardıkları bazı sahneler ve başlıklar görülür. Şairler bazen hikâyenin kimi bölümlerini ek tavsifler ile genişletmişlerdir. Bazen karakterlerin rollerinde, bazı detaylarda ve sahnelerde, hikâyedeki olayların sıralanışında hikâyenin çatısını oluşturan esas olaylara dokunmadan bazı değişikliklere başvurmuşlardır. Fars edebiyatında Emîr Hüsrev-i Dihlevî, *Şîrîn ü Hüsrev* mesnevîsinde hikâye konusunu aynı Nizâmî'de olduğu şekilde çalışmıştır fakat bazı bölümleri hikâyesinden çıkarmıştır. Bazı bölümlerde, karakterlerde ve rollerde küçük değişiklikler yapmıştır. Mevlânâ Abdullah Hâtifî, *Şîrîn ü Hüsrev* mesnevîsinde Nizâmî'deki hikâyeyi alıp bazı değişiklikler ve çıkarmalar yaparak yeniden yazmıştır. Hâtifî'nin orijinal hikâye üzerinde yaptığı değişiklikler Emîr Hüsrev'e nazaran daha fazladır. Ancak yaptığı bu değişiklikler Nizâmî'deki hikâyenin genel yapısını bozmamıştır. Türk edebiyatında Âzerî İbrahim Çelebi *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsinde Nizâmî ile aynı konuyu çalışmıştır sadece Âzerî, hikâyede bazı eklemeler, çıkarmalar yapmıştır ve olayların sıralanışında ve kurguda bazı küçük değişikliklere yer vermiştir. Nâkâm, *Ferhâd ü Şîrîn* mesnevîsinde küçük müdahalelerle Nizâmî'deki Ferhâd ile ilgili olan hikâyeyi çalışmıştır. Nâkâm, orijinal hikâyede olan bazı detayları çıkarmıştır, bazılarını değiştirmiştir ve bazı yeni detaylar eklemiştir. Yine Türk edebiyatında Âhî'nin tamamlanmamış *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsindeki hikâye Nizâmî'nin hikâyesiyle aynıdır. Âhî'nin konuları genişleterek çalıştığı görülmüştür.

4.1.2.2. Nizâmî'nin Hikâyesindeki Kurgu ve Kompozisyonun Büyük Ölçüde Değiştiği Mesnevîler

Bu tür özellikleri taşıyan mesnevîlerde şairlerin Nizâmî'deki hikâyenin kurgusunu büyük ölçüde değiştirdikleri ve orijinal hikâyeden çok uzaklaştıkları görülür. Şairler eserlerinde hikâyeyi farklı şekilde rivayet etmişlerdir ve hikâyeden farklı bir versiyon ortaya koymuşlardır. Fars edebiyatında Ârif-i

Erdebilî *Ferhâdnâme* adlı mesnevîsinde Nizâmî'deki Ferhâd hikâyesini esas almıştır ancak kurguyu büyük ölçüde değiştirmiştir ve Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan Gülistan karakterini hikâyeye dahil etmiştir. Erdebîlî'nin hikâyesinde Nizâmî'nin hikâyesinin aksine Şîrîn Ferhâd'a aşıktır. Yine Fars edebiyatında Vahşî-i Bâfkî, *Ferhâd ü Şîrîn* mesnevîsinde Nizâmî'deki hikâyeyi farklı rivayet etmiştir. Hikâyeyi Hüsrev ile Şeker ve Ferhâd ile Şîrîn'in aşk macerası üzerine kurmuştur. Türk edebiyatında Ali Şîr Nevâyî, *Ferhâd u Şîrîn* mesnevîsinde Nizâmî'deki hikâyenin yapısını değiştirmiştir ve farklı bir versiyon ortaya koymuştur. Nevâyî, Ferhâd'ı hikâyenin merkezine almıştır. Yine Türk edebiyatında Ali Şîr Nevâyî etkisinde eser oluşturan Şâhî'nin *Ferhâd-nâme*'si bu tür cevaplar için örnek verilebilir.

4.1.2.3. Nizâmî'nin Hikâyesindeki Konunun Tamamen Farklı Çalışıldığı Mesnevîler

Bu kategoride olan mesnevîler genellikle karakteristik özellikler açısından kaynak hikâye ile bir benzerlik içerisindeler. Bu özellikleri taşıyan mesnevîlerde orijinal hikâyedeki karakterler ve mekân isimleri kısmen aynıdır ve hikâye Nizâmî'de olduğu gibi aşk konusu üzerine devam etmiştir. Fakat hikâyenin konusu tamamen farklıdır. Hikâyedeki bazen kurguda, bazı olaylarda, bazı karakterlerin isimlerinde ve rollerinde benzerlikler bulunur. İki hikâye arasındaki benzer motifler dikkat çeker. Fars edebiyatında, Vahşî-i Bâfkî'nin *Nazır u Manzûr*'u, Hâcû-yi Kirmânî'nin *Mesnevî-i Gül ü Nevrûz*'u, Cemâlî-i Tebrîzî'nin *Mihr ü Nigâr*-ı, Selmân-ı Sâvecî'nin *Cemşîd ü Hûrşîd*'i, Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Hüsrevnâme*'si ve Abdurrahmân-i Câmî'nin *Yûsuf u Züleyhâ*'sı bu şekilde yazılan cevaplar için örnek verilebilir.

4.1.2.4. Nizâmî'nin Hüsrev ü Şîrîn'inden Farklı Olarak Mesnevî Dışı Nazım Şekillerinin Kullanıldığı Mesnevîler

Nizâmî'yi örnek alan bazı şairler, sanat kabiliyetlerini ve duygularını ortaya koymak ve eserlerini daha cazip kılmak amacıyla, kaynak eserdeki nazım şeklini kullanmakla birlikte farklı nazım şekillerine de yer vermişlerdir. Fars edebiyatında Selmân-ı Sâvecî, *Cemşîd ü Hûrşîd* eserinde mesnevî arasına 46 gazel, 16 kıta, 14 rubâî ve 4 dû-beytî ilave etmiştir. Türk edebiyatında Şeyhî, Nizâmî'den farklı olarak *Hüsrev ü Şîrîn* eserinde mesnevî nazım şekli dışında gazel, kaside ve terciibend gibi farklı nazım şekillerine yer vermiştir. Yine Türk edebiyatında Rûmî, *Şîrîn ü Şîrûye*'de mesnevî nazım şekliyle birlikte kaside, terciibend ve terbî' gibi farklı nazım şekillerini de kullanmıştır.

4.1.2.5. Nizâmî'nin Hüsrev ü Şîrîn'ine Büyük Ölçüde Bağlı Kalan ve Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler

Bu tarz eserlerde şairler kaynak metnin muhtevasına büyük ölçüde bağlı kalarak beyit beyit yapılan bir tercüme ortaya koymuşlardır. Burada tercüme kelimesinin günümüzdeki manasıyla kullanıldığı anlaşılmamalıdır. Bu tercümeler motamot tercümeler değildir. Türk edebiyatında Kutb ve Fahrî'nin Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsine yaptıkları tercümeler bu türdendir. Kutb, şekilde bazı değişikliklere ve muhtevada bazı çıkarmalara başvurarak Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsini olduğu gibi Türkçeye tercüme etmiştir. Fahrî'nin ise bazı eklemeler, çıkarmalar ve genişletmeler yaptığı halde hikâyenin büyük bir kısmını Nizâmî'den aynen tercüme ettiği görülmüştür.

4.1.2.6. Nizâmî'nin Hüsrev ü Şîrîn'ine Nispeten Az Bağlılığı Olan ve Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler

Bu tür eserlerde şairler orijinal metne ilaveler yaparak, metni genişleterek, kısaltarak veya özetleyerek, bazen de kaynak metindeki şekle ve tertibe müdahale ederek serbest bir tercüme ortaya koymuşlardır. Türk edebiyatında Şeyhî, Celîlî, Rûmî ve Ahmed Rıdvân'ın *Hüsrev ü Şîrîn* tercümeleri bu kategori altında değerlendirilebilir. Şeyhî, *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesini yaptığı genişletmeler, bazı eklemeler ve değiştirmeler ile Nizâmî'den tercüme etmiştir. Celîlî, Nizâmî'deki hikâyeyi kısaltarak aktarmıştır ve serbest tercüme özelliği olan bir eser ortaya koymuştur. Rûmî, Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'nin sonunda aktardığı Şîrûye vak'asını genişleterek ve bazı ilaveler yaparak tercüme etmiştir. Ahmed Rıdvân, bazı çıkarmalar, kısaltmalar, genişletmeler ve ilaveler ile ve Nizâmî'nin hikâyesinden seçtiği bölümleri hülâsâ ederek bir serbest tercüme ortaya koymuştur. Burada da tercüme kelimesi kullanıldıysa bu kelimenin günümüzdeki anlaşılan manada kullanılmadığı bilinmelidir.

Tablo. 2. Hüsrev ü Şîrîn'i Örnek Alan Mesnevîlerin Mukayesesi Sonucu Ortaya Çıkan Genel Özellikler

Grubu	**Eser Adı**	**Müellif**	**Dil**	**Açıklama**
1. Değişikliklere Rağmen Nizâmî'deki Hikâyeye Büyük Ölçüde Tâbi Kalan Mesnevîler.	**Şîrîn ü Hüsrev**	Emîr Hüsrev-i Dihlevî	Farsça	Çıkarmalar ve küçük çaplı değişiklikler yapıldığı halde kaynak eserdeki konu ve olaylar esas alınmıştır.

	Şîrîn ü Hüsrev	Mevlânâ Abdullah Hâtifî	Farsça	Bazı belirgin değişikliklerin yanında yine kaynak hikâyeye bağlı kalınmıştır.
	Hüsrev ü Şîrîn	Âzerî İbrahim Çelebi	Türkçe	Eklemeler, çıkarmalar ile beraber kurguda bazı müdahaleler görülür. Ancak kaynak hikâyeye bağlı kalınmıştır.
	Ferhâd ü Şîrîn	Nâkâm	Türkçe	Bazı küçük müdahaleler ile kaynak eserdeki Ferhâd ile ilgili olan hikâyeye sadık kalınmıştır.
	Hüsrev ü Şîrîn	Âhî	Türkçe	Tamamlanmamış hikâye kaynak hikâyeye bağlı kalmıştır. Bazı konular genişletilmiştir.
2. Nizâmî'nin Hikâyesindeki Kurgu ve Kompozisyonun Büyük Ölçüde Değiştiği Mesnevîler.	**Ferhâdnâme**	Ârif-i Erdebilî	Farsça	Kaynak eserdeki Ferhâd hikâyesi temel alınmıştır. Ancak kurguda belirgin müdahaleler mevcuttur. Hikâyeye yeni karakterler ve olaylar dahil olunmuştur.
	Ferhâd ü Şîrîn	Vahşî-i Bâfkî	Farsça	Kaynak eserdeki hikâyeyi farklı şekilde anlatmıştır. Bazı olayları yeniden kurgulamıştır.
	Ferhâd u Şîrîn	Ali Şîr Nevâyî	Türkçe	Kaynak hikayedeki yapıyı değiştirmiştir. Ferhâd'ı hikâyenin merkezine alarak yeni bir kurgu ortaya koymuştur.
	Ferhâdnâme	Şâhî	Türkçe	Nevâyî'den etkilenerek Ferhâd'ı hikâyenin başkahramanı yapmıştır.
3. Nizâmî'nin Hikâyesindeki Konunun Tamamen Farklı Çalışıldığı Mesnevîler.	**Nazır u Manzûr**	Vahşî-i Bâfkî	Farsça	Padişah ve vezirinin çocuklarının aşk maceraları üzerinedir. *Hüsrev ü Şîrîn* ile aynı vezinde yazılmıştır. İki eser arasında benzer temalar ve üslup benzerliği bulunur.
	Mesnevî-i Gül ü Nevrûz	Hâcû-yi Kirmânî	Farsça	Nevrûz adlı bir şehzade ile Rum Kayseri'nin kızı Gül arasındaki aşk hikâyesi üzerinedir. Vezin, karakterlerin özellikleri, bazı

				sahneler ve olayların kurgulanışı bakımından *Hüsrev ü Şîrîn'*e benzerlik gösterir.
	Mihr ü Nigâr	Cemâlî-i Tebrîzî	Farsça	İsfahân padişahının oğlu "Mihr" ile Medâyin şahının kızı "Nigâr"ın aşk hikâyesini anlatır. Vezin, karakterlerin özellikleri ve hikâyedeki bazı parçalar *Hüsrev ü Şîrîn'e* benzerlik gösterir.
	Cemşîd ü Hûrşîd	Selmân-ı Sâvecî	Farsça	Çin padişahının oğlu Cemşîd ile Rum Kayseri'nin kızı Hûrşîd'in aşk hikâyesini anlatır. Vezin, karaterlerin bazı özellikleri ve hikâyedeki bazı olaylar bakımından *Hüsrev ü Şîrîn*'e benzerlik gösterir.
	Hüsrevnâme	Ferîdüddîn-i Attâr	Farsça	Hüsrev (hikâyedeki diğer adı Hürmüz'dür) ile Gülruh'un aşk hikâyesi anlatılmıştır. Her iki eserde benzer unsurlar, temalar ve benzer yapı bulunur. Vezin aynıdır. Karakterlerin özellikleri bakımından ayrıca bir yakınlık mevcuttur.
	Yûsuf u Züleyhâ	Abdurrahmân-i Câmî	Farsça	Yûsuf ile Züleyhâ'nın aşk hikâyesini anlatmıştır. Benzer vezin ile kaleme alınmıştır. Türsel ve yapısal benzerliklerin yanında kahramanların özellikleri ve bazı motifler bakımından benzerlikler bulunur.
4. Nizâmî'nin Hüsrev ü Şîrîn'inden Farklı Olarak Mesnevî Dışı Nazım Şekillerinin Kullanıldığı Mesnevîler	**Cemşîd ü Hûrşîd**	Selmân-ı Sâvecî	Farsça	Mesnevî arasına 46 gazel, 16 kıta, 14 rubâî ve 4 dû-beytî ilave edilmiştir.

	Hüsrev ü Şîrîn	Şeyhî	Türkçe	Eserde mesnevî nazım şekli dışında gazel, kaside ve terciibend gibi farklı nazım şekilleri mevcuttur.
	Şîrîn ü Şîrûye	Rûmî	Türkçe	Eserde mesnevî nazım şekli dışında kaside, terciibend ve terbî' gibi farklı nazım şekilleri kullanmıştır.
5. Nizâmî'nin Hüsrev ü Şîrîn'ine Büyük Ölçüde Bağlı Kalan ve Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler.	**Hüsrev ü Şîrîn**	Kutb	Türkçe	Yapı ve muhtevada fazla büyük sayılmayan değişiklikler ile *Hüsrev ü Şîrîn*'i olduğu gibi Türkçeye aktarmıştır.
	Hüsrev ü Şîrîn	Fahrî	Türkçe	Bazı ekleme, çıkarma ve genişletmelere rağmen hikâyenin çoğu *Hüsrev ü Şîrîn*'den doğrudan tercümedir.
6. Nizâmî'nin Hüsrev ü Şîrîn'ine Nispeten Az Bağlılığı Olan ve Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler.	**Hüsrev ü Şîrîn**	Şeyhî	Türkçe	Bazı genişletmeler ve eklemeler ile Nizâmî'den serbest tercüme şeklindedir. Uyarlama ve Telif-tercüme özelliği taşımaktadır.
	Hüsrev ü Şîrîn	Celîlî	Türkçe	Kısaltma, genişletme ve eklemeler ile beraber serbest uyarlama çevirisi özelliğini taşımaktadır.
	Şîrîn ü Şîrûye	Rûmî	Türkçe	Kaynak hikâyedeki Şîrûye vak'asını genişletmeler ve eklemeler yaparak serbest şekilde tercüme etmiştir.
	Hüsrev ü Şîrîn	Ahmed Rıdvân	Türkçe	Bazı değişiklikler ve kısaltmalar yaparak kaynak hikâyeden serbest bir tercüme ortaya koymuştur.

4.1.3. Nizâmî'nin Leylâ vü Mecnûn'u Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîlerin Mukayesesi

4.1.3.1. Nizâmî'deki Hikâyeye Büyük Ölçüde Tâbi Kalan Mesnevîler

Bazı şairler Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'daki rivayeti esas almakla birlikte Nizâmî'nin hikâyesindeki olay zincirine, motiflere ve karakterlere ciddi oranda bağlı kalmışlardır. Şairlerin Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u dışında diğer Leyla vü Mecnun'lardan mesnevîlerine ekledikleri motifler olsa da bunların sayısı fazla değildir. Bu şairler mesnevîlerinde Nizâmî'nin rivayetini büyük ölçüde esas alsalar da yine de bir şekilde kendi tarzlarını eserlerine yansıtabilmişlerdir. Türk edebiyatında Hamdullah Hamdî, Leylâ ile Mecnûn hikâyesini Nizâmî'deki şeklini fazla değiştirmeden muhteva ve başlıkların sıralanışında büyük ölçüde Nizâmî'ye tâbi kalarak kaleme almıştır. Ancak hikâyeye küçük dokunuşları ve ilâveleri ile yine eserinde kendi tarzını yansıtabilmiştir. Fuzûlî, hikâyedeki başlıklar ve olaylar açısından Nizâmî'deki hikâyeyi takip etmiştir. Bunun yanında özellikle ilgi çekici gazelleri ile hikâyeye kendi tarzını yansıtan sanatsallık ve dinamik bir ruh kazandırmıştır. Fuzûlî, mesnevîsinde kısmen Fars ve Türk edebiyatlarındaki diğer şairlerin motiflerinden de faydalanmıştır. Nâkâm bazı küçük çaplı ekleme, çıkarma ve müdahaleler ile Nizâmî'nin hikâyesine büyük ölçüde benzer bir hikâye çalışmıştır. Atâyî, hikâyesindeki başlıkların çoğunda ve muhtevada Nizâmî'nin hikâyesini esas almıştır. Fars edebiyatında, Nâmî-i İsfahânî, Nizâmî'nin hikâyesindeki olaylara ve başlıklara büyük ölçüde bağlı kalmıştır ve Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesinden bir özet ortaya koymuştur.

4.1.3.2. Nizâmî'deki Hikâyenin Daha Kısa Çalışıldığı Mesnevîler

Bu mesnevîlerde Nizâmî'deki hikâye esas alınırken Nizâmî'deki birçok motif ve detay hikâyeden çıkarılmıştır. Nizâmî'deki hikâye hülasa edilerek anlatılmıştır. Şairlerin hikâyeye kendilerinden ekledikleri ilâveler ve olay seyrindeki yaptıkları bazı değişiklikler de bulunur. Bu mesnevîlerde Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undaki bazı başlıkların hikâyeden çıkarıldığı da dikkat çeker. Türk edebiyatında Atâyî, Nizâmî'nin hikâyesi ile ortak çalıştığı konuları ve olayları fazla detaya girmeden özetleyerek anlatmıştır. Bihiştî, hikâyesinin çatısını oluşturan esas olaylarda Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unu örnek almıştır. Bunun yanında bazı ilaveler, genişletmeler ve çıkarmalar yaparak daha kısa bir hikâye ortaya koymuştur. Örfî, Nizâmî'ye nazaran daha az motif ve şahıs kadrosu ile daha kısa bir hikâye ortaya koymuştur. Fars edebiyatında Emîr Hüsrev, Nizâmî'deki hikâyeyi esas almakla beraber Nizâmî'ye nazaran daha kısa bir hikâye ortaya koymuştur. Hilâlî-i Çağatâyî, Nizâmî'nin hikâyesinden daha kısa bir hikâye çalışmıştır ve Nizâmî'nin hikâyesindeki çoğu detaya ve teferruata yer vermemiştir. Nâmî-i İsfahânî, Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesinin özetini çalışarak daha kısa bir mesnevî ortaya koymuştur.

4.1.3.3. Motifleri Kısmen Nizâmî ve Kısmen Diğer Şairlerin Eserlerinden Alınarak Çalışılan Mesnevîler

Bu mesnevîlerde şairler Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undaki motiflerden kısmî bir şekilde yararlanırken Leylâ vü Mecnûn yazan diğer şairlerin motiflerinden büyük ölçüde faydalanmışlardır. Aynı zamanda bu mesnevîlerde şairlerin hikâyede bazı ilaveler, çıkarmalar, seçmeler, genişletmeler ve değiştirmeler yaptıkları da görülür. Türk edebiyatında Sevdâî, kısmen Nizâmî ve

büyük ölçüde Hâtifî'yi örnek almıştır. Hakîrî, Nizâmî ve Hâtifî'yi örnek almıştır ancak Hâtifî'nin versiyonuna daha çok yönelmiştir. Halîfe, Nizâmî'nin hikâyesini esas alsa da Hâtifî'den daha çok etkilenmiştir. Halîfe'nin Hâtifî'nin yanı sıra Câmî ve Emîr Hüsrev, Fuzûlî, Hamdî, Celîlî ve Hakîrî'in motiflerinden ayrıca faydalanmıştır. Celîlî de Nizâmî'deki hikâyeyi esas almıştır. Ancak hikâyesinde daha çok Hâtifî ve kısmen de Emîr Hüsrev, Câmî ve Hâmdullah Hamdî'nin motiflerinden istifade etmiştir. Örfî, hikâyesinde Nizâmî, Emîr Hüsrev, Câmî ve Hâtifî'nin motiflerinden istifade etmiştir. Atâyî'nin hikâyesinde Nizâmî başta olmak üzere Hâtifî, Câmî, Emîr Hüsrev ve Celîlî'nin motiflerinden de izler bulunur. Nâkâm, başta Nizâmî'den ve sayısı fazla olmasa da Fuzûlî, Emîr Hüsrev, Hâtifî ve Mektebi-i Şîrâzî'nin motiflerinden de istifâde etmiştir. Fars edebiyatında Kasımî-i Günâbâdî, Nizâmî'yi esas almakla beraber Emîr Hüsrev, Mektebî ve Hâtifî'de bulunan bazı motiflerin benzerini çalışmıştır. Süheylî-i Çağatâyî, eserinde Nizâmî'den daha çok Emîr Hüsrev'in hikâyesini örnek aldığı görülmüştür.

4.1.3.4. Nizâmî'nin Hikâyesi Esas Alınmakla Birlikte Hikâyedeki Olaylarda ve Motiflerde Belirgin Değişiklikler içeren Mesnevîler

Bu mesnevîlerde Nizâmî'nin hikâyesi temeli oluştururken şairin kendiliğinden hikâyeye birçok yeni ve farklı motifi eklediği ve hikâyenin bazı yerlerini farklı rivayet ettiği görülür. Bazen Nizâmî veya diğer şairler ile ortak çalışılan motiflerde bile müdahaleler ve değişiklikler göze çarpar. Türk edebiyatında Nevâyî, *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinde Nizâmî ve Emîr Hüsrev'i örnek almıştır. Aynı zamanda kendiliğinden birçok yeni motif ve detayı da hikâyeye eklemiştir. Andelip, bazı ilâveler ve değişiklikler ile Nizâmî'deki hikâyeyi farklı çalışmak istemiştir. Bazı motifleri Nizâmî, bazılarını ise Emîr

Hüsrev, Câmî, Hâtifî, Fuzûlî ve Nevâyî'den alıp değiştirdiği halde hikâyeye bazı yeni motifler de eklemiştir.

Fars edebiyatında Emîr Hüsrev, Leylâ ile Mecnûn hikâyesini Nizâmî'ye nazaran daha kısa çalışsa da hikâyenin seyrinde bazı değişiklikler yapmıştır. Birçok yeni olayı ve motifi hikâyeye katmıştır. Câmî, Nizâmî'deki bazı olayları yeniden kurgulamıştır ve kendiliğinden çeşitli yeni motifleri hikâyeye eklemiştir. Hâtifî, Nizâmî'deki hikâyeyi esas almıştır ancak kaynak hikâyedeki bazı motifleri ve sahneleri değiştirmiştir ve hikâyedeki bazı olayları yeniden ve farklı bir şekilde kurgulamıştır. Hikâyeye bazı motifler eklemiştir. Mektebî-i Şirâzî hem Nizâmî hem de Emîr Hüsrev'i örnek aldığı halde kendiliğinden hikâyeye birçok yeni motif eklemiştir. Fars edebiyatında Emîr Hüsrev, Câmî, Mektebî ve Hâtifî, Leylâ ile Mecnûn hikâyesinde ortaya koydukları yenilikler ile Nizâmî'den sonra Leylâ vü Mecnûn yazan İranlı ve Türk şairlerin en çok örnek aldıkları şairler olmuşlardır.

4.1.3.5. Nizâmî'nin Leylâ vü Mecnûn'undan Farklı Olarak Mesnevî Dışı Nazım Şekillerinin Kullanıldığı Mesnevîler

Özellikle Türk edebiyatında Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unu örnek alan mesnevîlerde görülen bu durumda, şairlerin mesnevî nazım şekli dışında farklı nazım şekillerini kullandıkalrı görülmektedir. Hamdullâh Hamdî, Nizâmî'den farklı olarak *Leylâ vü Mecnun* eserinde mesnevî nazım şekli haricinde 16 gazel ve bir kasideye yer vermiştir. Sevdâ'î'nin *Leylâ ile Mecnûn (Kıssa-i Leylî Birle Mecnûn)* mesnevîsinde 7 gazel ve bir murabba' yer almaktadır. Tebrizli Hakîrî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unda bazı yerlerde gazeller mevcuttur. Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinde çok sayıda gazele yer vermiştir. Bunun yanı sıra murabba' ve rubâî nazım şekillerini de kullanmıştır. Halîfe, *Leylâ ile Mecnûn* mesnevîsinde hikâyeye ara ara gazel eklemiştir. Edirneli Şâhidî'nin *Leylâ ü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk)* eserinde mesnevî dışında gazel, kaside, müstezâd ve

terciibend nazım şekilleri mevcuttur. Ahmed Rıdvân'ın *Leylâ vü Mecnûn*'unda 4 gazel bulunmaktadır. Lârendeli Hamdî, *Leylâ vü Mecnûn*'unda mesnevî nazım şekli dışında gazel ve kaside nazım şekillerinden ayrıca faydalanmıştır.

4.1.3.6. Büyük Ölçüde Nizâmî'nin ve Kısmen Diğer Şairlerin Leylâ vü Mecnûn'u Örnek Alınmakla Birlikte Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler

Türk edebiyatında, Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'de ortaya koyduğu tarzı örnek alan Şâhidî, *Leylâ vü Mecnûn*'daki olaylar zincirinde büyük ölçüde Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn'*a bağlı kalmıştır. Diğer taraftan da bazı ilâveler, çıkarmalar, genişletmeler ve değiştirmeler yaparak Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn'*undan serbest bir tercüme ortaya koymuştur. Şâhidî, hikâyedeki bazı başlıklar ve motiflerde Emîr Hüsrev ve Câmî'nin eserlerinden ayrıca faydalanmıştır.

Ahmed Rıdvân, *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesinindeki esas olaylarda ve vaka zincirinde büyük ölçüde Nizâmî'ye tâbi kalmıştır. Rıdvân, bazı başlık ve motifte Hâtifî'nin kısmen de Emîr Hüsrev'in motiflerinden faydalanmıştır. Rıdvân, Nizâmî'deki hikâyeye bağlı kalmakla beraber, bazı çıkarmalar, eklemeler ve değiştirmeler ile Nizâmî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undan serbest bir tercüme ortaya koymuştur.

4.1.3.7. Kısmen Nizâmî'nin ve Kısmen Diğer Şairlerin Leylâ vü Mecnûn'u Örnek Alınmakla Birlikte Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler

Türk edebiyatında, Larendelî Hamdî, Nizâmî'nin yanı sıra başta Hâtifî olmak üzere Emîr Hüsrev, Celîlî ve Hamdullah Hamdî'nin motiflerinden istifâde

etmiştir. Hamdî, hikâyeye eklemeler yapmıştır ve farklı şairlerden aldığı motifleri çoğunlukla değiştirmiştir. Bununla beraber hikâyeye kendiliğinden eklediği parçalar eserine nispeten telif havası da katmıştır. Hamdî'nin Nizâmî'nin hikâyesindeki olaylara müdahalesi ve yer yer Nizâmî'den yaptığı tercümeler ile serbest tercüme niteliğini taşıyan bir eser ortaya koyduğu düşünülebilir.

Tablo. 3. Leylâ vü Mecnûn'u Örnek Alan Mesnevîlerin Mukayesesi Sonucu Ortaya Çıkan Genel Özellikler

Grubu	**Eser Adı**	**Müellif**	**Dil**	**Açıklama**
1. Nizâmî'deki Hikâyeye Büyük Ölçüde Tâbi Kalan Mesnevîler.	**Leylâ vü Mecnûn**	Nâmî-i İsfahânî	Farsça	Kaynak hikâyeye bağlı kalıp hikâyeden bir özet çalışma ortaya koymuştur.
	Leylâ vü Mecnûn	Hamdullah Hamdî	Türkçe	Küçük çaplı değişiklikler yanında kaynak eserdeki muhtevayı ve başlık tertibini büyük ölçüde takip etmiştir.
	Leylâ vü Mecnûn	Fuzûlî	Türkçe	Nizâmî'deki hikâyeyi, başlıkları ve olay tertibini yakından takip etse de bazı sanatsal dokunuşlar ve özgün üslup ile hikâyeyi zenginleştirmiştir.
	Mecnûn u Leylî	Nâkâm	Türkçe	Küçük çaplı müdahaleler yanında kaynak hikâyeye büyük ölçüde tâbi kalmıştır.
	Leylâ ve Mecnûn	Atâyî	Türkçe	Başlıklar ve muhtevada kaynak hikâyeye büyük ölçüde bağlı kalmıştır.

2. Nizâmî'deki Hikâyenin Daha Kısa Çalışıldığı Mesnevîler.	**Mecnûn u Leylî**	Emîr Hüsrev-i Dihlevî	Farsça	Nizâmî'deki hikâyeden daha özet bir hikâye çalışmıştır.
	Leylâ vü Mecnûn	Hilâlî-i Çağatâyî	Farsça	Kaynak hikâyedeki birçok detayı hikâyeden çıkarmıştır. Daha kısa ve özet bir hikâye ortaya koymuştur.
	Leylâ vü Mecnûn	Nâmî-i İsfahânî	Farsça	Kaynak hikâyeden bir özet çalışmıştır.
	Leylâ ve Mecnûn	Atâyî	Türkçe	Kaynak hikâyedeki konuları ve olayları fazla detaya girmeden özet bir şekilde çalışmıştır.
	Leylâ vü Mecnûn	Bihiştî	Türkçe	Bazı değişikliklerin yanında kaynak esere nazaran daha kısa bir hikâye ortaya koymuştur.
	Leylâ vü Mecnûn	Örfî	Türkçe	Kaynak hikâyeye nazaran daha az motif ve şahıs kadrosu içeren kısa bir hikâye ortaya koymuştur.
3. Motifleri Kısmen Nizâmî ve Kısmen Diğer Şairlerin Eserlerinden Alınarak Çalışılan Mesnevîler.	**Leylî vü Mecnûn**	Kasımî-i Günâbâdî	Farsça	Nizâmî esas alınmıştır. Emîr Hüsrev, Mektebî ve Hâtifî'nin motiflerinden ayrıca faydalanmıştır.
	Leylâ vü Mecnûn	Süheylî-i Çağatâyî	Farsça	Nizâmî'den daha çok Emîr Hüsrev örnek alınmıştır.
	Leylâ ile Mecnûn	Sevdâî	Türkçe	Kısmen Nizâmî ve büyük ölçüde Hâtifî'nin motiflerinden faydalanmıştır.
	Leylâ vü Mecnûn	Hakîrî	Türkçe	Kısmen Nizâmî, daha çok Hâtifî örnek alınmıştır.
	Leylâ ile Mecnûn	Halîfe	Türkçe	Kısmen Nizâmî, daha çok Hâtifî örnek alınmıştır. Câmî, Emîr Hüsrev, Fuzûlî, Hamdî,

				Celîlî ve Hakîrî'in motiflerinden ayrıca faydalanmıştır.
	Leylâ vü Mecnûn	Celîlî	Türkçe	Nizâmî esas alınmıştır. Daha çok Hâtifî ve kısmen Emîr Hüsrev, Câmî ve Hâmdullah Hamdî'nin motiflerini çalışmıştır.
	Leylâ vü Mecnûn	Örfî	Türkçe	Nizâmî, Emîr Hüsrev, Câmî ve Hâtifî'nin motiflerinden faydalanmıştır.
	Leylâ ve Mecnûn	Atâyî	Türkçe	Başta Nizâmî sonra Hâtifî, Câmî, Emîr Hüsrev ve Celîlî'nin motiflerinden istifade edilmiştir.
	Mecnûn u Leylî	Nâkâm	Türkçe	Başta Nizâmî, az sayıda Fuzûlî, Emîr Hüsrev, Hâtifî ve Mektebi-i Şîrâzî'nin motifleri çalışılmıştır.
4. Nizâmî'nin Hikâyesi Esas Alınmakla Birlikte Hikâyedeki Olaylarda ve Motiflerde Belirgin Değişiklikler içeren Mesnevîler	**Mecnûn u Leylî**	Emîr Hüsrev-i Dihlevî	Farsça	Hikâyeye birçok yeni olay ve motif katmıştır.
	Leylâ vü Mecnûn	Abdurrahmân-ı Câmî	Farsça	Kaynak hikâyedeki bazı olayları farklı kurgulamıştır. Yeni motifleri hikâyeye eklemiştir.
	Leylâ vü Mecnûn	Hâtifî	Farsça	Kaynak hikâyedeki bazı motifleri ve olayları değiştirmiştir. Hikâyeye farklı motifler eklemiştir.
	Leylâ vü Mecnûn	Mektebî-i Şirâzî	Farsça	Nizâmî ve Emîr Hüsrev'i takip etmiştir ve hikâyeye yeni motifler eklemiştir.

	Leylâ vü Mecnûn	Ali Şîr Nevâyî	Türkçe	Nizâmî ve Emîr Hüsrev'i örnek almıştır. Hikâyeye yeni motifler ve detaylar eklemiştir.
	Leylâ ve Mecnûn	Andelip	Türkçe	Kaynak hikâyede bazı değişiklikler yapmıştır. Nizâmî, Emîr Hüsrev, Câmî, Hâtifî, Fuzûlî ve Nevâyî'den aldığı bazı motifleri değiştirmiştir. Hikâyeye yeni motifler eklemiştir.
5. Nizâmî'nin Leylâ vü Mecnûn'undan Farklı Olarak Mesnevî Dışı Nazım Şekillerinin Kullanıldığı Mesnevîler	**Leylâ vü Mecnun**	Hamdullâh Hamdî	Türkçe	Mesnevî nazım şekli haricinde 16 gazel ve bir kasideye yer vermiştir.
	Leylâ ile Mecnûn (Kıssa-i Leylî Birle Mecnûn)	Sevdâî	Türkçe	Mesnevîde 7 gazel ve bir murabba' yer almaktadır.
	Leylâ vü Mecnûn	Tebrizli Hakîrî	Türkçe	Mesnevînin bazı yerlerinde gazeller mevcuttur.
	Leylâ vü Mecnûn	Fuzûlî	Türkçe	Mesnevî nazım şekli dışında gazel, rubâî ve murabba' nazım şekillerinden istifade edilmiştir.
	Leylâ ile Mecnûn	Halîfe	Türkçe	Hikâyeye ara ara gazel eklenmiştir.
	Leylâ ü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk)	Edirneli Şâhidî	Türkçe	Mesnevî dışında gazel, kaside, müstezâd ve terciibend nazım şekilleri mevcuttur.
	Leylâ vü Mecnûn	Ahmed Rıdvân	Türkçe	Mesnevîde 4 gazel bulunmaktadır.
	Leylâ vü Mecnûn	Lârendeli Hamdî	Türkçe	Eserde mesnevî nazım şekli dışında gazel ve kaside nazım şekillerinden istifade

				edilmiştir.
6. Büyük Ölçüde Nizâmî'nin ve Kısmen Diğer Şairlerin Leylâ vü Mecnûn'u Örnek Alınmakla Birlikte Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler.	**Leylâ vü Mecnûn**	Şâhidî	Türkçe	Nizâmî'nin hikâyesini büyük ölçüde esas almakla birlikte bazı değişiklikler yaparak Nizâmî'den serbest bir tercüme ortaya koymuştur. Bazı başlıklar ve motiflerde Emîr Hüsrev ve Câmî'yi takip etmiştir.
	Leylâ vü Mecnûn	Ahmed Rıdvân	Türkçe	Hikâyede büyük ölçüde Nizâmî'yi takip etmiştir. Bazı değişiklikler yaparak Nizâmî'den serbest tercüme yapmıştır. Bazı başlık ve motiflerde Hâtifî ve Emîr Hüsrev'i örnek almıştır.
7. Kısmen Nizâmî'nin ve Kısmen Diğer Şairlerin Leylâ vü Mecnûn'u Örnek Alınmakla Birlikte Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler.	**Leylâ vü Mecnûn**	Larendeli Hamdî	Türkçe	Nizâmî, Hâtifî, Emîr Hüsrev, Celîlî ve Hamdullah Hamdî'nin motiflerinden faydalanmıştır. Hikâyeye yaptığı eklemeler ve aldığı motiflerde yaptığı değişikliklerin yanında Nizâmî'den yaptığı yer yer tercümeler ile eserinin serbest tercüme olduğu söylenebilir.

4.1.4. Nizâmî'nin Heft Peyker'i Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîlerin Mukayesesi

4.1.4.1. Değişiklikler Yapıldığı Halde Nizâmî'deki Hikâyeye Daha Çok Tâbi Kalan Mesnevîler

Fars edebiyatında Emîr Hüsrev, *Heşt Bihişt* mesnevîsinde Nizâmî'deki hikâyeyi esas almıştır. Yalnız Emîr Hüsrev hikâyeyi Nizâmî'ye göre daha kısa çalışmıştır ve kaynak hikâyedeki birçok başlığı ve olayı hikâyesinden çıkarmıştır. Bununla birlikte *Heft Peyker*'deki bazı olaylarda, yedi güzel tarafından Behrâm'a anlatılan hikâyelerde ve bazen kahramanların isimlerinde değişiklikler yapmıştır. Abdî Beg Nevîdî-i Şîrâzî, *Heft Ahter* mesnevîsinde Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ini esas almakla beraber yaptığı bazı çıkarmalar ile hikâyeyi Nizâmî'ye göre daha kısa çalışmıştır. Abdî bazen şahsiyetlerin isimlerinde bazen de olaylarda ve Behrâm'a anlatılan hikâyelerde bazı değişiklikler yapmıştır. Mahmûd Lâhûrî, *Heft Kişver* mesnevîsinde Nizâmî'den etkilenerek ve Emîr Hüsrev'i örnek alarak *Heft Peyker* hikâyesine daha yakın bir hikâye çalışmıştır. Şehristânî, *Âsumân-ı Heştum* adlı mesnevîsinde Nizâmî'deki hikâyeye daha çok bağlı kalmıştır ve bunun yanı sıra Nizâmî'deki bazı başlıkları ve konuları eserinden çıkarmıştır.

Türk edebiyatında Bihiştî, *Heft Peyker* mesnevîsinde Nizâmî'deki hikâyeye tâbi kalmıştır. Yalnız Nizâmî'deki birçok başlığı ve olayı hikâyesinden çıkarmıştır. Bihiştî, bazen Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı olaylarda küçük değişiklikler yapmıştır. Bazen eklemeler yaparak bazı olayları genişleterek anlatmıştır. Bihiştî'nin eserinde ayrıca Emîr Hüsrev'den de etkilendiği söylenebilir.

4.1.4.2. Nizâmî'nin Hikâyesindeki Kurgu ve Kompozisyonun Değiştiği Mesnevîler

Fars edebiyatında Hâtifî, *Heft Manzar* mesnevîsinde Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ini örnek almıştır. Emîr Hüsrev ve Nevâyî'nin eserlerinden ayrıca etkilenmiştir. Ancak kendisinden önce bu hikâyeye cevâp yazan şairlerin eserlerinden kısmen yenilikler içeren bir eser ortaya koymuştur. Hâtifî, Nizâmî'deki hikâyenin bazı bölümlerini farklı kurgulamıştır ve bazı olaylarda belirgin değişiklikler yapmıştır. Bunların yanında Hâtifî de Emîr Hüsrev gibi hikâyeyi Nizâmî'deki şeklinden daha kısa işlemiştir.

Türk edebiyatında Ali Şîr Nevâyî, *Seb'a-i Seyyâr* adlı mesnevîsinde Nizâmî ve Emîr Hüsrev'i örnek almıştır. Emîr Hüsrev gibi Nizâmî'deki Behrâm'ın hayatı ve savaşlarıyla ilgili olan bölümleri hikâyesinden çıkarmıştır. Nevâyî, Emîr Hüsrev kadar Nizâmî'deki hikâyeye tâbi kalmamıştır. Bazı olayları değiştirmiştir ve hikâyedeki bazı bölümleri yeniden farklı kurgulamıştır. Behrâm'ı âşık bir şahsiyet olarak çalışmıştır ve hikâyeyi Behrâm'ın câriyesi Dilârâm'a duyduğu aşk olayının etrafında kurgulamıştır.

4.1.4.3. Nizâmî'nin Hikâyesindeki Konunun Tamamen Farklı Çalışıldığı Mesnevîler

Bu mesnevîlerde isim, vezin ve yapı benzerliği dışında genelde muhtevada farklı konunun işlendiği görülür. Yalnız bazen konu farklılığı yanında benzer mazmunların çalışıldığı da dikkat çeker. Fars edebiyatında Hace Muînüddin Muhammed-i Şîrâzî'nin *Heft Dilber* mesnevîsi ile Nizâmî'nin *Heft Peyker* mesnevîsi arasında isim, vezin ve yapı benzerliği bulunmaktadır. Ancak konu itibarı ile *Heft Dilber, Heft Peyker* mesnevîsinden tamamen ayrılıyor. *Heft Peyker*'den daha kısa çalışılan bu mesnevîde Behrâm'ın hayat macerası ve yedi

iklim güzellerinin hikâyeleri yerine Bengal şâhının kızı Dilefrâz'a yedi gece boyunca yedi kenizi tarafından anlatılan yedi hikâye konu edilmiştir. Türk edebiyatında Atâyî, *Heft Hân* mesnevîsinde Nizâmî ve Nevâyî'yi örnek almıştır. Atâyî'nin mesnevîsi isim, vezin ve genel yapı bakımından Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ine benzerlik gösterir. Ancak *Heft Hân'*daki hikâyenin konusu *Heft Peyker*'den farklıdır. Atâyî, Behrâm-ı Gûr'un hayatı ve yedi iklim padişahlarının kızlarının haftanın yedi günü yedi farklı renkli kubbede Behrâm'a anlatıkları hikâyeler yerine *Heft Hân*'da aşk acısı çeken bir âşığa yedi farklı renkli gökyüzü altında yedi sırdaşı tarafından anlatılan yedi hikâyeyi çalışmıştır.

4.1.4.4. Nizâmî'nin Heft Peyker'inden Farklı Olarak Mesnevî Dışı Nazım Şekillerinin Kullanıldığı Mesnevîler

Bu özellik, Türk edebiyatında Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn'*i ve *Leylâ vü Mecnûn*'unu örnek alan mesnevîlerde daha çok tespit edilse de *Heft Peyker*'in tercümesi olarak nitelendirilen Ahmed Rıdvân'ın *Heft Peyker Tercümesi*'nde de karşımıza çıkmaktadır. Rıdvân, eserinde mesnevî nazım şekli dışında 8 gazel ve bir kasideye yer vermiştir.

4.1.4.5. Nizâmî'nin Heft Peyker'ine Büyük Ölçüde Bağlı Kalan ve Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler

Türk edebiyatında Nizâmî'nin *Heft Peyker* mesnevîsinin nüshası ele geçen ilk tercümelerinden sayılan Aşkî'nin *Heft Peyker'*i mukaddime ve hâtimedeki bazı genişletmeler dışında Nizâmî'deki hikâyenin olduğu gibi Türkçeye aktarılmış halidir. Ahmed Rıdvân, bazı küçük değişiklikler, ilâveler, çıkarmalar ve kısaltmalar ile Nizâmî'deki hikâyeyi olduğu gibi Türkçeye tercüme etmiştir. Yine Türk edebiyatında Abdî, *Tercüme-i Heft Peyker'*de büyük

ölçüde Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ine bağlı kalmıştır ve Nizâmî'deki hikâyeyi olduğu gibi Türkçeye aktarmıştır. Muhtevâyı bazen beyit beyit tercüme ederken bazı beyitleri atlayıp bazı beyitleri ise genişleterek tercüme etmiştir.

Tablo. 4. Heft Peyker'i Örnek Alan Mesnevîlerin Mukayesesi Sonucu Ortaya Çıkan Genel Özellikler

Grubu	**Eser Adı**	**Müellif**	**Dil**	**Açıklama**
1. Değişiklikler Yapıldığı Halde Nizâmî'deki Hikâyeye Daha Çok Tâbi Kalan Mesnevîler.	**Heşt Bihişt**	Emîr Hüsrev-i Dihlevî	Farsça	Bazı değişiklikler ve çıkarmalar ile birlikte Nizâmî'deki hikâye esas alınmıştır. Hikâye kaynak esere nazaran daha kısa çalışılmıştır.
	Heft Ahter	Abdî Beg Nevîdî-i Şîrâzî	Farsça	Nizâmî'deki hikâye esas alınmıştır. Bazı çıkarmalar yapılarak hikâye daha kısa çalışılmıştır. Bazı olaylarda, hikâyelerde ve karakter isimlerinde değişiklikler yapılmıştır.
	Heft Kişver	Mahmûd Lâhûrî	Farsça	Nizâmî ve Emîr Hüsrev örnek alınmıştır. *Heft Peyker*'e daha yakın bir hikâye çalışılmıştır.
	Âsumân-ı Heştum	Rûhulâmîn Şehristânî	Farsça	Büyük ölçüde Nizâmî'ye bağlı kalmıştır. Bazı çıkarmalar yapmıştır.
	Heft Peyker	Bihiştî	Türkçe	Bazı değişiklikler, eklemeler ve çıkarmalar yaptığı halde Nizâmî'deki hikâyeye bağlı kalmıştır. Emîr Hüsrev'den ayrıca etkilenmiştir.

2. Nizâmî'nin Hikâyesindeki Kurgu ve Kompozisyonun Değiştiği Mesnevîler.	**Heft Manzar**	Hâtifî	Farsça	Kısmen kurguda ve bazı olaylarda değişiklikler yapmıştır. Hikâyeyi daha kısa çalışmıştır. Emîr Hüsrev ve Nevâyî'den ayrıca etkilenmiştir.
	Seb'a-i Seyyâr	Ali Şîr Nevâyî	Türkçe	Kaynak hikâyedeki bazı olayları çıkarmıştır. Bazı olayları değiştirmiştir. Bazı bölümleri ise farklı kurgulamıştır. Karakterlere yeni özellikler kazandırmıştır. Emîr Hüsrev'i ayrıca takip ettiği görülür.
3. Nizâmî'nin Hikâyesindeki Konunun Tamamen Farklı Çalışıldığı Mesnevîler.	**Heft Dilber**	Hace Muînüddin Muhammed-i Şîrâzî	Farsça	İsim, vezin ve yapı benzerliğine rağmen konu farklı çalışılmıştır. Konu, Bengal şâhının kızı Dilefrâz'a yedi gece boyunca yedi kenizi tarafından anlatılan yedi hikâye üzerinedir.
	Heft Hân	Atâyî	Türkçe	Nizâmî ve Nevâyî örnek alınmıştır. İsim, vezin ve genel yapı benzerliği bulunur. Konu farklıdır ve aşk acısı çeken bir âşığa yedi farklı renkli gökyüzü altında yedi sırdaşı tarafından anlatılan yedi hikâye üzerinedir.
4. Nizâmî'nin Heft Peyker'inden Farklı Olarak Mesnevî Dışı Nazım Şekillerinin Kullanıldığı Mesnevîler	**Heft Peyker Tercümesi**	Ahmed Rıdvân	Türkçe	Eserde mesnevî dışında 8 gazel ve bir kasideye yer verilmiştir.
5. Nizâmî'nin Heft Peyker'ine Büyük	**Heft Peyker Tercümesi**	Aşkî	Türkçe	Kaynak hikâye olduğu gibi Türkçeye aktarılmıştır.

Ölçüde Bağlı Kalan ve Tercüme Olarak Nitelendirilen Mesnevîler.				
	Heft Peyker Tercümesi	Ahmed Rıdvân	Türkçe	Küçük değişiklikler yapıldığı halde kaynak hikâye doğrudan tercüme edilmiştir.
	Tercüme-i Heft Peyker	Abdî	Türkçe	Beyit beyit ve mealen tercümeler ile kaynak hikâyeyi olduğu gibi Türkçeye aktarmıştır.

4.1.5. Nizâmî'nin İskendernâme'si Örnek Alınarak Yazılan Mesnevîlerin Mukayesesi

4.1.5.1. Değişiklikler Yapıldığı Halde Nizâmî'deki Hikâyeye Daha Çok Tâbi Kalan Mesnevîler

Fars edebiyatında Abdî Beg Nevîdî-i Şîrâzî, *Âyîn-i İskenderî*'de Emîr Hüsrev'i Dihlevî'nin tarzını örnek alsa da Nizâmî'nin *İskendernâme*'sindeki hikâyeyi büyük ölçüde takip etmiştir. Abdî Beg, hikâyeyi Nizâmî'ye göre daha kısa çalışmıştır ve muhtevâda bazı değişiklikler yapmıştır. Mesnevîsinin yapısı ve hikâyedeki bazı olaylarda Emîr Hüsrev ve Câmî'nin eserlerinden ayrıca etkilenmiştir.

Türk edebiyatında Bihiştî, *İskendernâme*'sinde büyük ölçüde Nizâmî'nin hikâyesine bağlı kalmıştır. Kısmen de Firdevsî ve Emîr Hüsrev'in hikâyelerinden

faydalanmıştır. Nizâmî'nin hikâyesindeki bazı başlıkları eserinden çıkarmıştır ve daha özet bir hikâye ortaya koymuştur. Nizâmî ile ortak çalıştığı bölümleri bazen değiştirip bazen de genişletmiştir.

4.1.5.2. Nizâmî'deki Hikâyeyi Nisbî Olarak Takip Eden Mesnevîler

Fars edebiyatında Emîr Hüsrev-i Dihlevî *Âyîne-i Skenderî*'de Nizâmî'deki hikâyeyi bazı bölümleri ve başlıkları çıkararak daha kısa çalışmıştır. Emîr Hüsrev, Nizâmî'nin *İskendernâme*'sindeki konulardan bazılarını seçip çalışırken hikâyeye kendiliğinden eklediği yeni konulara da yer vermiştir. Bununla beraber orijinal hikâyeye yeni şekil ve tertip kazandrmıştır. İskender ile ilgili anlattığı her bölümün ardından nasihat ve temsîlî hikâye başlıklarını çalışmıştır.

Câmî, *Hırednâme-i İskenderî*'de Nizâmî'nin *İskendernâme*'sini tasavvufî ve hikemî düşüncelerini aktarabilmek için bir bahane olarak kullanmıştır. Câmî, *İskendernâme*'nin özellikle ikinci bölümü olan *İkbâlnâme*'deki bazı konulardan ve bölümlerden faydalanmıştır ve İskender hikâyesi ile ilgili her bölümden sonra hikemî, ahlakî veya tasavvufî konular üzerine yazılan bir hikâye eklemiştir. Ayrıca Câmî'nin Nizâmî ile benzer çalıştığı konuların yanında hikâyeye bazı yeni konuları eklediği de görülür.

Türk edebiyatında Ahmedî, *İskendernâme*'sinde Nizâmî ve Firdevsî'deki hikâyeleri kaynak ittihaz etmiştir. Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinden alıp çalıştığı konularda değişiklikler yapmıştır. Ayrıca hikâyeye kendiliğinden birçok yeni başlık ve olay ilâve etmiştir.

Hamzavî'nin *Kıssa-i İskender* mesnevîsinde Nizâmî, Ahmedî ve Firdevsî'nin etkileri görülür. Hamzavî, kardeşi Ahmedî gibi Nizâmî'nin *İskendernâme*'sindeki bazı olayları eserine almamıştır ve Nizâmî ile ortak

çalıştığı konulara bazı müdahalelerde bulunmuştur. Nizâmî'nin hikâyesinde olmayan bazı yeni parçaları hikâyesine ilâve etmiştir.

Ali Şîr Nevâyî, *Sedd-i İskenderî*'de Nizâmî'deki hikâyeyi esas almıştır. Ayrıca eserinin yapısı ve bazen de muhtevada Emîr Hüsrev'i örnek aldığı görülür. Emîr Hüsrev'e benzer bir şekilde Nizâmî'nin *İskendernâme*'sindeki bazı başlıkları hikâyeden çıkarmıştır. Nizâmî ile ortak çalıştığı konularda bazı değişiklikler yapmıştır ve eserine Nizâmî'de olmayan yeni parçaları ve olayları eklemiştir.

4.1.5.3. Nizâmî'nin Hikâyesindeki Konunun Tamamen Farklı Çalışıldığı Mesnevîler

Fars edebiyatında Hâcû-yi Kirmânî *Hümâ vü Hümâyûn* mesnevîsini Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinin tesiri altında kaleme almıştır. Ancak Hâcû'nun mesnevîsinin konusu *İskendernâme*'nin konusundan farklıdır. *Hümâ vü Hümâyûn'*da Şâm pâdişahı Hümâ'nın Çin fağfurunun kızı Hümâyûn ile aşk hikâyesi anlatılmıştır. *Hümâ vü Hümâyûn* ve *İskendernâme'*deki bazı olaylarda konu ve mazmun benzerliği bulunmaktadır.

Hâtifî, *Zafernâme* veya diğer adıyla *Timurnâme*'de Nizâmî'nin *İskendernâme*'sini örnek almıştır ve eserini *İskendernâme*'nin genel yapısından etkilenerek yazmıştır. Ancak konuyu Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinden farklı çalışmıştır. Hâtifî, mesnevîsinde İskender'in hikâyesi yerine Timur'un hayatı ve fütûhatını anlatmıştır.

Tablo. 5. İskendernâme'yi Örnek Alan Mesnevîlerin Mukayesesi Sonucu Ortaya Çıkan Genel Özellikler

Grubu	**Eser Adı**	**Müellif**	**Dil**	**Açıklama**
1. Değişiklikler Yapıldığı Halde Nizâmî'deki Hikâyeye Daha Çok Tâbi Kalan Mesnevîler.	**Âyîn-i İskenderî**	Abdî Beg Nevîdî-i Şîrâzî	Farsça	Hikâye daha kısa ve bazı değişiklikler ile çalışıldığı halde Nizâmî'deki hikâyeye büyük ölçüde tâbi kalınmıştır. Emîr Hüsrev ve Câmî'nin ayrıca etkisi görülür.
	İskendernâme	Bihiştî	Türkçe	Bazı çıkarmalara, değiştirmelere ve genişletmelere rağmen Nizâmî'deki hikâyeye bağlı kalınmıştır. Firdevsî ve Emîr Hüsrev'den izler bulunur.
2. Nizâmî'deki Hikâyeyi Nisbî Olarak Takip Eden Mesnevîler.	**Âyîne-i Skenderî**	Emîr Hüsrev-i Dihlevî	Farsça	Yapısal ve içeriksel yenilikler bulunur. Hikâye daha kısa çalışılmıştır.
	Hırednâme-i İskenderî	Abdurrahmân-ı Câmî	Farsça	Kaynak hikâyeyi tasavvufî ve hikemî düşüncelerin aktarımı için bir bahane olarak kullanmıştır. Yapısal ve içeriksel yeniliklere yer vermiştir.
	İskendernâme	Ahmedî	Türkçe	Firdevsî ve Nizâmî'yi model almıştır. Yaptığı değişikliklerin yanında hikâyeye ilâveler yapmıştır.
	Kıssa-i İskender	Hamzavî	Türkçe	Firdevsî, Nizâmî ve Ahmedî'nin etkisi görülür. Hikâyede çıkarmalar,

				muhtevaya müdahale ve ilâveler görülür.
	Sedd-i İskenderî	Ali Şîr Nevâyî	Türkçe	Nizâmî ve Emîr Hüsrev örnek alınmıştır. Çıkarmalar ve değişikliklerin yanında hikâyeye yeni olaylar eklenmiştir.
3. Nizâmî'nin Hikâyesindeki Konunun Tamamen Farklı Çalışıldığı Mesnevîler.	**Hümâ vü Hümâyûn**	Hâcû-yi Kirmânî	Farsça	Nizâmî'den etkilenerek kaleme almıştır. Ancak konu kaynak hikâyenin konusundan farklı olarak Şâm pâdişahı Hümâ'nın Çin fağfurunun kızı Hümâyûn ile aşk hikâyesi üzerinedir. Bazı olaylar ve kahramanların özellikleri bakımından benzerlik söz konusudur.
	Zafernâme (Timurnâme)	Hâtifî	Farsça	Yapısal ve temasal benzerlik mevcuttur. Konu farklıdır. Eserde Timur'un hayatı ve fütuhatı anlatılmıştır.

SONUÇ

Bu tez çalışmasında Türk ve Fars edebiyatlarında Nizâmî-i Gencevî'nin hamsesi örnek alınarak yazılan mesnevîlerin Nizâmî'nin mesnevîleriyle mukayeseleri yapılmıştır ve bu mesnevîler ile Nizâmî'nin mesnevîleri arasındaki benzer ve farklı noktalar incelenerek bunların Nizâmî'nin mesnevîlerine yapı ve muhtevâ bakımından yakınlık dereceleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Nizâmî'nin mesnevîleri model alınarak yazılan mesnevîler üzerinde çeşitli tez, makale ve kitaplar halinde mukayeseli çalışmalar bulunsa da bu çalışmalar çoğunlukla parçalar şeklindedir ya da bir, iki eser temel alınarak yapılmıştır. Öte yandan bu çalışmalar ya sadece Türk edebiyatı ya da sadece Fars edebiyatı alanlarıyla sınırlıdır. Bu doğrultuda mesnevî yazma sahasında Türk ve Fars edebiyatlarında Nizâmî merkezli edebî etkileşimin bir arada incelenmesi ve Nizâmî'nin hamsesinin bütün mesnevîlerinin model alınmasıyla yazılan mesnevîlerin çeşitli özelliklerinden genel bir tablo ortaya konulması literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır. Bu vesileyle iki edebiyat alanında bu model alma ve edebî ekileşimin şekli ve boyutları paralel bir şekilde analiz edilerek klasik edebiyat geleneklerine bağlı olan bir sistem genel manada ele alınmıştır. Türk ve Fars edebiyatlarında bir şairin mesnevîleri model alınarak yazılan mesnevîlerin ne gibi özellikler taşıdıklarına ne gibi usûller ile yazıldıklarına ve bu özellikler ve usûllerin her iki edebiyat alanında paralel olup olmadığına bakılmıştır. Bu çalışma, Nizâmî'nin mesnevîlerinin Fars ve Türk edebiyatlarında benzer anlayış ve kurallar çerçevesinde mi yoksa farklı çerçevelerde mi örnek alındıkları sorusuna cevap aramıştır.

Nizâmî'nin hayatı ile ilgili Farsça, Türkçe ve diğer dillerdeki birincil kaynaklarda yer alan muhtelif verilerin taranması ve karşılaştırılmasının yanı sıra, en güvenilir kaynaklardan sayılan şairin kendi eserlerine de başvurulması neticesinde şairin isminin İlyâs, künyesinin Ebû Muhammed b. Yusuf b. Zekî Müeyyed ve lâkabının Nizâmüddîn veya Cemâlüddîn, mahlasının ise Nizâmî

olduğu kabul edilmektedir. Şairin doğum yeri ile ilgili de farklı görüşlerin kıyaslanması sonucu yine şairin kendi şiirlerine müracaat ile beraber Safâ, Zerrînkûb ve Jan Rypka gibi araştırmacıların görüşlerinin daha uygun düştüğü görülmüştür. Bu görüşler ışığında şairin doğum yerinin büyük olasılıkla Gence olduğu ancak aslının nereden olduğu konusunun henüz açıklığa kavuşmadığı anlaşılmıştır. Nizâmî'nin doğum yılının tam olarak hangi tarihte olduğu bilinmemekle beraber birincil kaynaklardan derlenen verilerin değerlendirilmesine göre h. 522 (1128) ile h. 540 (1146) yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir. Nizâmî'nin şiirinde aktardığı bilgilerden yola çıkarak annesinin bir Kürt reisesi olduğu ve babasının nereli olduğuna dair net bir bilginin elde olmadığı tespit edilmiştir. Şairin ölüm tarihi ile ilgi çeşitli kaynaklarda h. 576 (1181) ile h. 614 (1207) yılları arasındaki tarihlerden bahsedilmiştir. Şairin eski bir mezar taşının keşfi üzerine bu tarihin h. 605 (1209) tarihi olduğunun Rypka tarafından değerlendirilmesi daha isabetli bulunmaktadır.

Nizâmî'nin hamsesini oluşturan beş mesnevîsini ortaya koyarken çeşitli edebî, tarihî ve dinî kaynaklara ve sözlü kaynaklara başvurduğu görülmüştür. Bu kaynakların bazılarına şair kendi şiirlerinde işaret etmektedir. Senâî'nin *Hadîkatü'l-hakîka'*sı, Firdevsî'nin *Şehnâme*'si, Arapça ve Pehlevîce kaynaklar Nizâmî'nin başvurduğu kaynaklar arasındadır.

Çalışmanın temel konusu olan Nizâmî'nin mesnevîlerinin örnek alınmasıyla yazılan mesnevîlerin ilk örnekleri başta Fars edebiyatında karşımıza çıkmaktadır. Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Mollâ Câmî, Hâtifî ve Hâcû-yi Kirmânî gibi önemli şairler Nizâmî'nin çizdiği yolda yürüyen önemli şairler arasında yer alır. Nizâmî'den sonra bu şairlerden özellikle Emîr Hüsrev ve Câmî'nin etkisi diğer şairlerin eserlerinde de kendini göstermiştir. Nizâmî'nin eserlerinde ortaya koyduğu dil, düşünce, tarz, muhteva ve kalıbın kendisinden sonra gelen klasik Fars edebiyatı şairleri tarafından takip edilmesi ve bu şairlerin Nizâmî'yi ve eserlerini örnek alarak kaleme aldıkları mesnevîlerde kendi üslup ve anlayışlarını

yansıtmaları; bununla birlikte eserlerine yenilikler ve farklılıklar katmaları, edebî üretimde biçimsel ve içeriksel çeşitlenmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu etki Türk edebiyatında Nizâmî'nin eserlerine yapılan tercümeler ile bu eserlere yazılan nazireler veya cevaplar aracılığıyla varlığını hissettirmiştir. Nizâmî ve mesnevîleri etrafında oluşan edebî geleneğin diğer önemli kolunu teşkil eden Türk şairlerin Fars edebiyatında olduğu gibi Nizâmî'nin mesnevîlerinin izinden giderek benzer çizgide mesnevîlerini kaleme almışlardır. Türk edebiyatında, mesnevî nazım şeklinde özellikle ahlâkî-tasavvufî, aşk ve târihî-destânî içerikli eserler arasında, Nizâmî'nin mesnevîleri doğrudan ya da dolaylı olarak örnek alınmış, mesnevîlerinin muhtevasına tamamen ya da kısmen bağlı kalan yeni çalışmalar ortaya konmuştur. Bu çeşitli çalışmalar yeni ve farklı üslupları beraberinde getirmiştir. Türk edebiyatında Nizâmî merkezli şekillenen gelenekte Ali Şîr Nevâyî, Fuzûlî, Şeyhî, Ahmedî gibi önemli şairlerin yer aldığı görülmektedir.

Çalışmada aşağıda yer alan iki önemli soruya cevap aranmıştır:

1. Nizâmî'nin hamsesini örnek alarak yazılan mesnevîlerin günümüz anlamıyla sadece taklitten mi ibaret olduklarını yoksa orijinal ve özgün taraflarının olup olmadığını inceleyerek ortaya koymak.

2. Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'yi örnek alarak yazılmış olan mesnevîlerin, kaynak metnin muhtevasına bağlılık seviyesi açısından benzer özellikler doğrultusunda mı yazıldıklarını karşılaştırmalı bir yöntem ile belirlemek ve mesnevîlerin kaynak metinle olan edebî etkileşim boyutlarını ve bu etkileşim biçiminin her iki edebiyatta paralel olup olmadığını analiz etmek.

Bu çalışmada, geleneksel mukayese yöntemiyle her bir mesnevî kaynak metinle karşılaştırılmış, elde edilen genel husûsiyetler ise çeşitli gruplar altında

tasnif edilmiştir. Burada Nizâmî'nin hamsesinde yer alan tüm mesnevîler için gruplandırmalar eser sırasına göre yapılmıştır.

Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin hamsesinin örnek alınmasıyla kaleme alınan mesnevîlerde, kaynak eserle yapılan mukayeseler sonucunda dikkat çeken en önemli özelliklerden; Nizâmî'nin mesnevîsinin temel alınmasının yanı sıra, kaynak metnin muhtevasının büyük ölçüde veya nisbî takip edilmesi ya da muhtevanın büyük ölçüde değişmesidir. Bu üç genel özelliğin yanında yine en dikkat çeken durumlardan biri de konunun kaynak esere göre farklı çalışılmasıdır. Tezin dördüncü bölümünde bu grupların esere göre ayrı incelenmeleri ve yine bu incelemelerin tablolar halinde sunulması neticesinde Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin hamsesini örnek alan ve bu tez çalışmasında incelemeye dahil edilen tüm mesnevîler için aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır:

Mesnevîlerin muhteva bakımından kaynak eserle karşılaştırılması neticesinde, bazı temel özellikler tespit edilmiş ve bu doğrultuda belirli gruplandırmalar yapılmıştır.

1. Grup: Kaynak eserin muhtevası nisbî olarak takip edilmiştir:

Bu grupta yer alan mesnevîler ile kaynak metin arasında muhtevâ ve başlıklarda kısmî benzerlik söz konusudur. Bu mesnevîler genellikle kaynak eser ile konu, yapı ve vezin benzerliği içerisindeler. Yalnız bazı mesnevîlerde genel yapıda müdahaleler ve muhtevada yenilikler ve farklılıklar tespit edilmiştir. Bu grupta bazı mesnevîlerde Nizâmî'nin üslûbunun benimsendiği bazısında ise şairin kendi özgün üslûbunu öne çıkardığı görülmektedir. Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr* ve *İskendernâme*'sini örnek alan ve bu grup altında değerlendirilen mesnevîlerde benzer konuda eser oluşturan diğer önemli şairlerin mesnevîlerinden de faydalandıkları görülmüştür.

Bu kategoriye dâhil edilebilecek şairler ve eserlerine örnek vermek gerekirse, *Mahzenü'l-esrâr*'ın muhtevasını nisbî olarak örnek alan mesnevîler incelendiğinde, Fars edebiyatında yedi, Türk edebiyatında ise sekiz mesnevî tespit edilmiştir. Bu grupta yer alan önemli şairler ve eserleri arasında Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr*'ı, Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr*'ı, Hâcû-yi Kirmânî'nin *Ravzatü'l-envâr*'ı, Ali Şîr Nevâyî'nin *Hayretü'l-ebrâr*'ı, Taşlıcalı Yahyâ'nın *Gülşen-i envâr*'ı ve Nevîzâde Atâyî'nin *Nefhatü'l-ezhâr*'ı bulunmaktadır.

Benzer şekilde, *İskendernâme*'deki muhtevayı kısmen izleyen mesnevîlere bakıldığında Fars edebiyatında iki, Türk edebiyatında ise üç eser tespit edilmiştir. Bu hikâyeyi kısmen esas alan şairler ve eserleri arasında Emîr Hüsrev'in *Âyîne-i Skenderî*'si, Câmî'nin *Hırednâme-i İskenderî*'si, Ahmedî'nin *İskendernâme*'si, Hamzavî'nin *Kıssa-i İskender*'i ve Ali Şîr Nevâyî'nin *Sedd-i İskenderî*'si yer almaktadır.

2. Grup: Kaynak eserin muhtevasına büyük ölçüde bağlı kalınmıştır:

Bu grup altında değerlendirilen mesnevîler ile kaynak eser arasında genellikle yapı, vezin, tertip benzerliğinin yanında muhtevada büyük ölçüde benzerlik tespit edilmiştir. Öte yandan kaynak metne bağlılığın yanında bazı mesnevîlerde cüz'î ve bazen belirgin değişikliklere yer verildiği gözlemlenmiştir. Bu değişiklikler eklemeler, çıkarmalar, genişletmeler, kısaltmalar ve muhtevaya bazı müdahaleler şeklinde ortaya çıkmıştır. Özellikle Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Heft Peyker* ve *İskendernâme*'si örnek alınan mesnevîlerde Nizâmî'deki muhtevanın büyük ölçüde takip edilmesinin yanı sıra aynı konuda eser oluşturan diğer önemli şairlerin muhtevalarından sınırlı düzeyde faydalandıkları da görülmüştür. Bu durumdan da görülebileceği gibi hem Fars hem de Türk edebiyatında Nizâmî'nin mesnevîlerindeki muhtevaya yüksek düzeyde sadık kalınan mesnevîlerde yine küçük ya da büyük değişkliklerin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mahzenü'l-esrâr'ı örnek alan ve incelemeye dahil edilen mesnevîler arasında, bu eserin muhtevasını büyük ölçüde takip eden tek örnek Fars edebiyatında yer almakta olup, bu da Cemâlî-i Tebrîzî'nin *Tuhfetü'l-ebrâr* adlı eseridir. Bu durum hem Fars hem de Türk edebiyatlarında *Mahzenü'l-esrâr*'ı örnek alan mesnevîlerin büyük çoğunluğunun muhteva açısından çeşitli yenilikler barındırdığını göstermektedir.

Hüsrev ü Şîrîn'deki hikâyeyi büyük ölçüde esas alan iki Farsça ve üç Türkçe mesneviye rastlanmıştır. Bu çerçevede, Fars edebiyatında Emîr Hüsrev'in *Şîrîn ü Hüsrev*'i ve Hâtifî'nin *Şîrîn ü Hüsrev*'i; Türk edebiyatında ise Azerî İbrâhim Çelebî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i, Nâkâm'ın *Ferhâd ü Şîrîn*'i ve Ahî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i öne çıkmaktadır. Ancak söz konusu şairlerin hikâyeyi aktarırken çeşitli ekleme, çıkarma, kısaltma, genişletme gibi müdahalelerde bulundukları ve muhtevaya da yer yer müdahale ettikleri görülmektedir.

Leylâ vü Mecnûn mesnevîsi çerçevesinde, Fars edebiyatından bir eser ile Türk edebiyatından dört eser tespit edilmiştir. Bunlar sırasıyla Nâmî-i İsfahânî'nin, Hamdullah Hamdî, Fuzûlî, Nâkâm ve Atâyî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'larıdır. Söz konusu şairlerin kaynak hikâyeye yönelik küçük çaplı müdahalelerinin yanı sıra, özellikle Fuzûlî'nin mesnevîsinde özgün bir üslup ve anlatım tarzı dikkati çekmektedir.

Heft Peyker mesnevîsine gelince, Fars edebiyatından dört, Türk edebiyatından ise bir mesnevînin kaynak hikâyeye büyük oranda bağlı kaldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda Emîr Hüsrev'in *Heşt Bihişt*'i, Nevîdî-i Şîrâzî'nin *Heft Ahter*'i, Mahmûd Lâhûrî'nin *Heft Kişver*'i, Şehristânî'nin *Âsumân-ı Heştum*'u ve Bihiştî'nin *Heft Peyker*'i ön plana çıkmaktadır. Ancak söz konusu şairlerin çoğunun metinde çeşitli değişiklikler yaptığı da gözlemlenmiştir.

İskendernâme'yi örnek alan ve bu kategoriye dahil olan mesnevîler olarak, Fars edebiyatında Nevîdî-i Şîrâzî'nin *Âyîn-i İskenderî'*si, Türk edebiyatında ise Bihiştî'nin *İskendernâme*si öne çıkmaktadır. Her iki şairin de

kaynak hikâyede bazı değişiklikler yaptıkları ve aynı konuda kaleme alınmış önceki mesnevîlerden faydalandıkları görülmektedir.

3. Grup: Kaynak eserin muhtevası takip edilmemiştir:

Fars ve Türk edebiyatlarında *Mahzenü'l-esrâr'*ı örnek alan mesnevîlerde karşımıza çıkan bu özellikte, mesnevîler ile kaynak metin arasında konu ve temâ benzerliği bulunur ancak başlıklar ve muhtevâ konusunda kaynak metnin muhtevâsına bir bağlılık söz konusu değildir. Bu mesnevîler ile kaynak eser arasında bazen vezin benzerliğiyle birlikte yapı farklılığı, bazen de vezin farklılığı bulunduğu halde yapı benzerliği tespit edilmiştir.

Mahzenü'l-esrâr'ı örnek alan mesnevîler incelendiğinde, bu nitelikte Fars edebiyatından bir, Türk edebiyatından ise iki eser tespit edilmektedir: Fakîh-i Kirmânî'nin *Mûnisü'l-ebrâr*'ı, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Tuhfetü'l-uşşâk*'ı ve Nâlî Mehmed Efendi'nin *Tuhfetü'l-emsâl* mesnevîsi. Söz konusu eserlerde benzer temalar işlenmekle birlikte gerek başlıklar gerekse bu başlıkların içeriklerini oluşturan muhtevalar kaynak metinle birebir örtüşmemektedir.

4. Grup: Kaynak eser ile ortak olan konular daha geniş çalışılmıştır.

Fars ve Türk edebiyatlarında *Mahzenü'l-esrâr* mesnevîsini model alan mesnevîler incelendiğinde, bazı metinlerde kaynak metinle ortak çalışılan konuların genişletildiği gözlemlenmiştir. Bu tür muhtevayı genişletme eğiliminin Türk edebiyatı şairleri tarafından Fars edebiyatı şairlerine göre daha çok benimsendiği görülmüştür. *Mahzenü'l-esrâr*'ı örnek alan mesnevîler üzerine yapılan incelemede, Fars edebiyatına ait üç, Türk edebiyatına ait ise altı mesnevî tespit edilmiştir. Bu çerçevede Fars edebiyatında Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr*'ı, Cemâlî-i Tebrîzî'nin *Tuhfetü'l-ebrâr*'ı ve Feyzî-i Hindî'nin *Merkez-i Edvâr*'ı; Türk edebiyatında ise Ali Şîr Nevâyî'nin *Hayretü'l-ebrâr*'ı, Cinânî'nin

Riyâzü'l-cinân'ı, Bursalı Rahmî'nin *Gül-i Sadberg*'i, Azerî İbrahim Çelebî'nin *Nakş-ı Hayâl*'i, Hilmî'nin *Bahrü'l-kemâl*'i ve Nâkâm'ın *Genc-i Edeb* mesnevîsi bu grup içerisinde yer almaktadır.

5. Grup: Kaynak eserdeki kurgu ve kompozisyon değişmiştir:

Bu sınıflandırmaya giren ve bilhassa *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Heft Peyker'*i örnek alan mesnevîlerde kaynak eserdeki hikâye esas alındığı halde kaynak metindeki kurgunun ve olaylar sıralanışının belirli düzeylerde değiştirildiği fark edilmiştir. Bu mesnevîlerde kaynak hikâyedeki olaylar ve motiflerde bariz değişiklikler saptanmıştır. Yine bu grup mesnevîlerde bazı ekleme ve çıkarmaların yanı sıra benzer konuda eser oluşturan diğer şairlerin mesnevîlerinin izleri ve etkileri de görülmüştür.

Hüsrev ü Şîrîn'i örnek alan mesnevîler arasında bu nitelikte Fars edebiyatına ait iki ve Türk edebiyatına ait iki mesnevî tespit edilmiştir. Çoğunlukla hikâyenin adı "Ferhâd-nâme" veya "Ferhâd ü Şîrîn" şeklinde değiştirilmiştir. Bu gruba Ârif-i Erdebilî'nin *Ferhâdnâme*'si, Vahşî-i Bâfkî'nin *Ferhâd ü Şîrîn*'i, Ali Şîr Nevâyî'nin *Ferhâd u Şîrîn*'i ve Şâhî'nin *Ferhâdnâme* mesnevîsi örnek olarak gösterilebilir.

Heft Peyker'i örnek alan mesnevîler arasında bu durum, Fars edebiyatında Hâtifî'nin *Heft Manzar*'ı ile Türk edebiyatında Ali Şîr Nevâyî'nin *Seb'a-i Seyyâr'*ında görülmektedir.

6. Grup: Kaynak eserdeki motifler büyük ölçüde değişmiştir:

Fars ve Türk edebiyatında özellikle *Leylâ vü Mecnûn*'u örnek alan bazı mesnevîlerde, kaynak eserden alınan motiflerin değiştirildiği, bunun yanı sıra eserlere birçok yeni ve farklı motifin ilâve edildiği görülmüştür. *Leylâ vü Mecnûn*'u örnek alan ancak motiflerinde belirgin değişiklikler görülen

mesnevîler, Fars edebiyatında dört, Türk edebiyatında ise iki örnekle karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, Fars edebiyatında Emîr Hüsrev'in *Mecnûn u Leylî*'si, Câmî, Hâtifî ve Mektebî-i Şirâzî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'ları; Türk edebiyatında ise Ali Şîr Nevâyî ve Andelip'in *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîlerinde görülmektedir.

7. Grup: Kaynak eserdeki konudan farklı bir konu işlenmiştir:

Bu kategoriye dahil olan ve daha çok *Hüsrev ü Şîrîn*, *Heft Peyker* ve *İskendernâme*'yi örnek alan mesnevîlerde karşımıza çıkan bu durumda, mesnevîler ile kaynak eser arasında eser isimi, vezin, yapı, temâ, karakter özellikleri, bazı sahneler ve olaylar, bazı unsurlar ve motifler bakımından benzerlik görülmüştür. Ancak konu tamamen farklı çalışılmıştır. Bu durumun Türk edebiyatına göre Fars edebiyatında daha yaygın olduğu tespit edilmiştir.

Hüsrev ü Şîrîn'i örnek almakla birlikte konuyu farklı biçimde işleyen mesnevî örnekleri yalnızca Fars edebiyatında görülmektedir. Bu bağlamda altı mesnevî tespit edilmiştir. Bu eserler arasında Vahşî-i Bâfkî'nin *Nazır u Manzûr*'u, Hâcû-yi Kirmânî'nin *Mesnevî-i Gül ü Nevrûz*'u, Cemâlî-i Tebrîzî'nin *Mihr ü Nigâr*'ı, Selmân-ı Sâvecî'nin *Cemşîd ü Hûrşîd*'i, Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Hüsrevnâme*'si ve Câmî'nin *Yûsuf u Züleyhâ*'sı yer almaktadır.

Heft Peyker'i bu biçimde örnek alan mesnevîler arasında, Fars edebiyatında Hâce Muînüddin Muhammed-i Şîrâzî'nin *Heft Dilber*'i; Türk edebiyatında ise Atâyî'nin *Heft Han* mesnevîsi örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

İskendernâme'yi örnek almakla birlikte konuyu farklı biçimde işleyen mesnevî örnekleri yalnızca Fars edebiyatında görülmektedir. Bu bağlamda Hâcû-yi Kirmânî'nin *Hümâ vü Hümâyûn*'u ile Hâtifî'nin *Zafernâme* (Timurnâme) adlı mesnevîsi bu gruba örnek olarak gösterilebilir.

Nizâmî'nin mesnevîleriyle karşılaştırmalı olarak incelenen mesnevîlerde, konu ve muhtevaya bağlı olarak ortaya çıkan özelliklerin yanı sıra, bazı dikkat çekici yan özellikler de tespit edilmiştir. Bu özellikler şunlardır:

a. kaynak eserden daha kısa ya da daha hacimli işlenmiştir.

Mahzenü'l-esrâr örnek alınarak yazılan mesnevîlere bakıldığında Fars edebiyatına kıyasla Türk edebiyatında kaynak eserden daha hacimli şekilde kaleme alınan mesnevîlerin sayıca daha fazla oldukları anlaşılmıştır. *Leylâ vü Mecnûn*'u örnek alan mesnevîlerde ise hem Fars hem de Türk edebiyatında kaynak metne oranla daha kısa ve özet çalışılan eserlerin sayıca eşit olduğu tespit edilmiştir.

Kaynak eserden daha kısa biçimde işlenen mesnevîler incelendiğinde, *Leylâ vü Mecnûn*'u örnek alan eserlerde bu durumun daha sık gözlemlendiği görülmektedir. Bu bağlamda, Fars edebiyatında üç, Türk edebiyatında ise üç mesnevî tespit edilmiştir. Örnek olarak, Fars edebiyatından Emîr Hüsrev'in *Mecnûn u Leylî*'si ve Türk edebiyatından Bihiştî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u gösterilebilir.

Kaynak eserden daha hacimli biçimde işlenen mesnevîler incelendiğinde, 2260 beyitten oluşan *Mahzenü'l-esrâr*'ı örnek alan eserlerde bu durumun daha belirgin şekilde gözlemlendiği görülmektedir. Bu çerçevede, Fars edebiyatında iki, Türk edebiyatında ise sekiz mesnevî tespit edilmiştir. Türk edebiyatında, Fars edebiyatına kıyasla *Mahzenü'l-esrâr* örnek alınarak daha hacimli eserler ortaya konulmuştur. Örnek olarak, Fars edebiyatından Emîr Hüsrev'in *Matla'u'l-envâr*'ı (3310 beyit) ve Türk edebiyatından Ali Şîr Nevâyî'nin *Hayretü'l-ebrâr*'ı (4000 beyit) gösterilebilir.

b. kaynak eser dışındaki benzer konunun çalışıldığı diğer eserlerden de yararlanmıştır.

Her iki edebiyatta Nizâmî'nin dışında en çok takip edilen müşterek şairler arasında Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Câmî, Mektebî-i Şîrâzî ve Hâtifî'nin yer aldığı görülmüştür. Türk edebiyatında bu isimlere ek olarak Nevâyî, Firdevsî, Fuzûlî, Hamdî, Celîlî ve Hakîrî gibi şairlerin örnek alındığı gözlemlenmiştir.

Eser odaklı örnekler dikkate alındığında, *Mahzenü'l-Esrâr*'ı model alan mesnevîlerde yalnızca Nizâmî değil, aynı zamanda Fars ve Türk edebiyatlarında Emîr Hüsrev, Câmî ve Nevâyî gibi şairlere de başvurulduğu görülmektedir. Benzer şekilde, *Leylâ vü Mecnûn* konulu mesnevîlerde de Nizâmî'nin yanı sıra Emîr Hüsrev, Mektebî, Hâtifî, Câmî, Fuzûlî, Hamdî, Celîlî ve Hakîrî gibi şairlerin motiflerinden yararlanılmıştır.

c. Kaynak esere yakın ya da kaynak eserden farklı bir üslûp kullanılmıştır.

Fars ve Türk edebiyatlarında *Mahzenü'l-esrâr'*ı model alan mesnevîler incelendiğinde, Fars edebiyatında kaynak eserin üslubunu takip eden şairlerin sayısının Türk edebiyatına oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra her iki edebiyatta *Mahzenü'l-esrâr'*ı örnek alan mesnevîlerin büyük bir kısmında üslûp farklılıklarının yanında içerik ve yapı bakımından yeniliklere yer verildiği tespit edilmiştir.

Kaynak esere yakın bir üslup kullanan mesnevîler incelendiğinde, *Mahzenü'l-esrâr*'ı örnek alan eserler dikkate alınarak, Fars edebiyatında beş, Türk edebiyatında ise bir mesnevî tespit edilmiştir. Örnek olarak, Fars

edebiyatından Hâcû-yi Kirmânî'nin *Ravzatü'l-envâr*'ı, Cemâlî-i Tebrîzî'nin *Tuhfetü'l-ebrâr*'ı; Türk edebiyatından ise Nâkâm'ın *Genc-i Edeb*'i gösterilebilir.

Kaynak eserden farklı bir üslup kullanan ve yenilikler içeren mesnevîler incelendiğinde, *Mahzenü'l-esrâr*'ı örnek alan eserler kapsamında Fars edebiyatında altı, Türk edebiyatında ise on mesnevîde bu özellik gözlemlenmiştir. Örnek olarak Emîr Hüsrev'in *Matlaʿu'l-envâr*'ı, Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr*'ı, Gazâlî-i Meşhedî'nin *Nakş-ı Bedî'*'i, Nevâyî'nin *Hayretü'l-ebrâr*'ı, Bursalı Rahmî'nin *Gül-i Sadberg*'i ve Hilmî'nin *Bahrü'l-kemâl* mesnevîsi gösterilebilir.

ç. Mesnevî dışı nazım şekilleri kullanılmıştır.

Hüsrev ü Şîrîn, *Leylâ vü Mecnûn* ve *Heft Peyker*'i örnek alan mesnevîlerde ve daha çok Türkçe yazılmış olan mesnevîlerde karşılaşılan bu özellikte şairler kaynak eserde kullanılan mesnevî nazım şekline bağlı kalmakla birlikte eserlerinde gazel, kaside, kıta, rubâî, terciibend ve diğer nazım şekillerine de yer vermişlerdir. Fars edebiyatında *Hüsrev ü Şîrîn*'i örnek alan Selmân-ı Sâvecî'nin *Cemşîd ü Hûrşîd* mesnevîsinde görülen bu özellik Türk edebiyatında, Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i ve Rûmî'nin *Şîrîn ü Şîrûye*'sinde görülmektedir. *Leylâ vü Mecnûn*'u örnek alan mesnevîler incelendiğinde bu özellik Türkçe sekiz mesnevîde karşımıza çıkmaktadır. Fuzûlî, Hamdullâh Hamdî, Sevdâî, Tebrizli Hakîrî, Halîfe, Edirneli Şâhidî, Ahmed Rıdvân ve Lârendeli Hamdî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'ları bu özelliği taşıyan mesnevîler arasında yer almaktadır. *Heft Peyker* tercümesini ortaya koyan Ahmed Rıdvân'ın eserinde ayrıca mesnevî dışı nazım şeklinden istifade edildiği görülmüştür.

Mesnevîler ile kaynak metin arasındaki detaylı karşılaştırmalar sonucunda yeni özelliklerin tespit edilmesi hâlinde, gruplandırmalar bu özellikler doğrultusunda daha da çeşitlendirilebilir.

Türk edebiyatında Nizâmî'nin mesnevîlerini model alan ve tercüme olarak nitelendirilen eserler, genel çerçevede iki kategori altında tasnif edilebilir.

1. Grup: Kaynak metne büyük ölçüde tâbi kalan ve tercüme olarak nitelendirilen mesnevîler.

Bu mesnevîlerde kaynak metnin muhtevasına büyük ölçüde bağlı kalındığı gibi metnin büyük kısmının olduğu gibi tercüme edildiği de görülmüştür. Bu guruba dahil olan bazı mesnevîlerde, kaynak metinin muhtevası büyük oranda aynen tercüme edilmekle birlikte, yapı ve muhtevada sınırlı düzeyde değişikliklerin yapıldığı örnekler de karşımıza çıkmaktadır. Bazı mesnevîlerde kaynak metne bağlı kalınmakla birlikte, yapılan ekleme, çıkarma ve bazı müdahaleler ile serbest tercüme özelliği taşıdıkları da görülmüştür. Yine bu grupta yer alan bazı mesnevîlerde Nizâmî'nin mesnevîsinin yanı sıra benzer konuyu çalışan diğer şairlerin mesnevîlerinden de istifade edildiği anlaşılmıştır. Bu kategoriye dahil mesnevîlerden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

Mahzenü'l-esrâr'ın serbest tercümesi niteliğini taşıyan Ahmedî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı.

Hüsrev ü Şîrîn'in cüzî müdahalelerle Türkçeye aktarıldığı Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'i; ayrıca bazı değişikliklere rağmen *Hüsrev ü Şîrîn*'in doğrudan tercümesi sayılan Fahrî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i.

Leylâ vü Mecnûn için iki serbest tercüme niteliğinde eser olarak Şâhidî ve Ahmed Rıdvân'ın *Leylâ vü Mecnûn*'ları, ki bu eserlerde Emîr Hüsrev, Câmî ve Hâtifî gibi diğer şairlerin eserlerinden de kısmen faydalanılmıştır.

Heft Peyker'in olduğu gibi Türkçeye tercümesi niteliğini taşıyan eserler arasında Aşkî, Ahmed Rıdvân ve Abdî'nin *Heft Peyker* tercümeleri sayılabilir.

2. Grup: Kaynak metne nispeten az bağlılığı olan ve tercüme olarak nitelendirilen mesnevîler.

Bu mesnevîlerde, kaynak metne müdahale, genişletme, kısaltma ve ilâve işlemlerinin daha açık ve belirgin bir şekilde uygulandığı görülmektedir. Söz konusu mesnevîlerin genellikle serbest uyarlama çevirisi ya da telif-tercüme niteliği taşıdığı tespit edilmiştir. Bu guruba dahil olan mesnevîlerde, yalnızca Nizâmî'nin değil, benzer konuları işleyen diğer şairlerin mesnevîlerinin de kaynak olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu kategoriye dahil mesnevîlerden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

Hüsrev ü Şîrîn'in uyarlama ve telif-tercümesi niteliğini taşıyan eserler arasında Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i yer almaktadır. Ayrıca serbest uyarlama çevirisi olarak kabul edilen Celîlî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i ve serbest tercüme niteliği taşıyan Rûmî'nin *Şîrîn ü Şîrûye*'si ile Ahmed Rıdvân'ın *Hüsrev ü Şîrîn*'i örnek gösterilebilir.

Larendeli Hamdî'nin *Leylâ vü Mecnûn* adlı eseri, kaynak hikâyeden kısmen yararlanılarak serbest tercüme şeklinde kaleme alınmış; ayrıca mesnevîde, farklı şairlerin motiflerinden de kısmen faydalanıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada yapılan mukayeseli incelemelerde, bazı şairlerin eserlerine ulaşmakta zorluklarla karşılaşılmıştır. Bazı şairlerin eserlerinin nüshaları günümüze ulaşamadığından, tezkireler ve edebiyat tarihlerinde yer alan kısıtlı bilgilerden yola çıkarak, fazla ayrıntılı olmasa da kısmî inceleme ve mukayese imkânı sağlanmıştır. Eser sayısının fazlalığı, mukayeselerin kapsamlı bir şekilde ve tüm yönleriyle yapılmasını zorlaştırmıştır. Ayrıca Nizâmî'nin hamsesi model alınarak yazılan mesnevîlerin sayıca çokluğu, bu mesnevîlerin tamamının mukayeseye dahil edilmesini mümkün kılmamıştır. Öte yandan birçok mesnevîde sadece Nizâmî'nin değil, diğer şairlerin de etkisinin bulunması bazı

mukayeselere bu etkileri de dahil etme ihtiyacını doğurmuştur. Bu husus incelemeleri zorlaştırmıştır.

İlerleyen çalışmalarda mukayeseli incelemelerin daha detaylı ve derinlemesine yapılması önerilmektedir. Türk ve Fars edebiyatlarında Nizâmî'nin mesnevîlerinden izler taşıyan daha fazla mesnevînin mukayeseli incelemeye dahil edilmesi Nizâmî'nin mesnevî türündeki etkisinin ne derece geniş olduğunu görmemize imkân tanıyacaktır. Ayrıca sadece Nizâmî'nin değil diğer şairlerin mesnevîlere olan etkilerinin de geniş biçimde araştırılması gerekmektedir. Klasik edebiyatta Nizâmî ve hamsesi etrafında oluşan örnek alma sisteminin, diğer klasik şairler ve eserleri dikkate alınarak hem Fars hem de Türk edebiyatı çerçevesinde benzer şekilde ve geniş bir bakış açısıyla incelenmesi faydalı olacaktır. Ek olarak, Nizâmî'nin sadece mesnevî türü üzerindeki etkileri değil, klasik Türk ve Fars edebiyatının kapsamı dahilindeki etkilerinin daha geniş bir şekilde analiz edilmesi büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Abdelmaksoud, Belal Saber Mohamed: "Leylâ ile Mecnûn Mesnevîsinin Arap, Fars ve Türk Edebiyatı'nda Ele Alınış Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri.", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, SBE, 2004.

Abdî Beg Şîrâzî: **Âyîn-i İskenderî**, ed. Ebulfazl Hâşimoğlu Rahîmof, Moskova, İntişârât-i Dâniş, 1977.

Abdî Beg Şîrâzî: **Heft Ahter**, ed. Ebulfazl Hâşimoğlu Rahimof, Moskova, İntişârât-i Dâniş, 1974.

Abdullâh Hâtifî: **Şîrîn u Husrev**, Moskova, İntişârât-i Dâniş, 1977.

Abdullâh Hatifî-i Harcirdî: **Temûrnâme**, ed. Mansûr Şukrâyî, y.y., 1398, s. 58-60.

Abdullah, Fevziye: "Nizâmî-Şeyhî Hüsrev ü Şîrîn Mukayesesi", **İÜEF Tarih Dergisi**, C. I, sy. 2, İstanbul, 1950, s. 263-282.

Abdunnebî Fahru'z-zâmânî-i Kazvînî: **Tezkire-yi Meyhâne**, ed. Ahmed Gulçîn Me'ânî, y.y., Hâc Muhammed Huseyin İkbâl ve Şurekâ yay., 1340.

Abdurrahmân-ı Câmî: **Mesnevî-i Heft Evreng**, ed. Murtazâ Muderris-i Gîlânî, Tahran, İntişârât-i Sa'dî, 1366.

Abu Bakr al-Walibi: **Diwan Qays ibn al-Mulawwah**, ed. by Yusri ʿAbd al-Ghani, Beirut: Dar al-Kutub al-ʿIlmiyah, 1999.

Afşâr, İrec: "Hirednâme ve İskender-i Mahlûk-i Câmî", **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî**, sy. 2, 1343, s. 162-169.

Âğazâde, Râziye; Horâsânî, Mahbûbe, vd: "Mukâyese-i Sâhtâr-i Husrev û Şîrîn-i Nizâmî ve Gul û Nevrûz-i Hâcû-yi Kirmânî", **Feslnâme-i Bahâristân-i Suhan**, sy. 32, 1395, s. 181-200.

Ahmed bin Sehl el-Belhî: **Suvar-ul-Akalim-il-İslamiyye**, ya.y., t.y.

Akalın, Nazir: "Nizâmî-yi Gencevi ile Fuzûlî-yi Bağdadi'nin Leylî u Mecnûn Mesnevîlerinin Tartışmalı Mukâyesesi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sy. 3, Konya, 1997, s. 201-217.

Aksoy, Hasan: "Bihiştî Ahmed Sinan Çelebî", **TDVİA**, C. VI, İstanbul, 1992, s. 144-145.

Aksoy, Hasan: "Kara Fazlî", **TDVİA**, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 360-361.

Aksoyak, İsmail Hakkı: **Gelibolulu Mustafa Alî-Tuhfetü'l-uşşâk**, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003.

Akyol, İbrahim: "Nevâî ile Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn Mesnevîlerinin Yapı ve Konu Bakımından Karşılaştırılması.", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları**, sy. 20, 2019, s. 267-293.

Âl Dâvûd, Seyyid Ali: "Âyîn-i İskenderî", **Dâiretu'l-ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî**, C. II, (Çevrimiçi) https://www.cgie.org.ir/fa/article/, 09 Haziran 2023.

Albayrak, Nurettin: "Ferhâd ve Şîrin", **TDVİA**, C. XII, İstanbul, 1995, s. 388-389.

Albayrak, Nurettin: "Hamzanâme", **TDVİA**, C. XV, İstanbul, 1997, s. 516-517.

Alper, Kadir: "Nâkâm ve Ferhâd u Şîrîn Mesnevîsi", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, sy. 82, 2018, s. 462-521.

Alpay, Gönül: **Ali Şîr Nevaî Ferhad ü Şirin: İnceleme-Metin**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1975.

Alpay Tekin, Gönül: **Leylâ ve Mecnûn Makaleler**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2018.

Amîrî Hurâsânî, Ahmed; Dehmerde, Haydar Ali: "Hakîm Zulâlî-i Hansârî", **Nesr-pejuhî-i Edeb-i Fârsî**, **(Edeb ve Zebân)**, sy. 19, 1385, s. 17-39.

Ansari, A. S. Bazmee: "Feyzî-i Hindî", **TDVİA**, C. XII, İstanbul, 1995, s. 524-525.

Araslı, Hamit: "Leyli ve Mecnun Hakkında", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten**, C. VI, 1958, s. 17-39.

Ârezûmend Liyâlkel, Mustafa; Ebulkâsımî, Meryem: "Berresî-i Şahsiyet-i Ferhâd ez-Vaki'iyyet Tâ Efsâne", **Neşriye-i Târih-i Edebiyât**, sy. 66, 1389, s.5-22.

Arslan, Mehmet: "Türk Edebiyatı'nda Hamse", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. V, sy. 9, 2007, s. 305-322.

Ârif-i Erdebîlî, **Ferhâdnâme**, ed. Abdurrızâ Âzer, Tahran, İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İrân, 2535.

Asadî Habîb, Hûrîye; Kûpâ, Fatma, vd: "Tahlîl-i Vucûh-i Nemâdîn der-Dâstân-i Yûsuf u Zuleyhâ-yi Câmî bâ-Te'kîd ber-Turunc", **Pejûhiş-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, sy. 35, 1393, s. 55-80.

Assâr-i Tebrîzî: **Mihr u Muşterî**, ed. R. M. Sebzevârî, Tahran, İntişarât-i Dânişgâh-i Allâme Tabâtabâyî, 1375.

Ateş, Ahmed: "Leyla ile Mecnun", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C. VII. İstanbul, 1970, s. 49-55.

Ateş, Ahmed: "Nizâmî", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C. IX, 1997, s. 318-327.

Ateş, Ahmed: "Şahname'nin Yazılış Tarihi ve Firdevsi'nin Sultan Mahmud'a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında", **Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları,** C. XVIII, sy. 70, 1954, s. 159-178.

Atik, Arzu: "Celîlî'nin Leylâ vü Mecnûn'u ve Nizâmî'nin Leylâ vü Mecnûn'u ile Karşılaştırma", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi, SBE, 2009.

Avcı, İsmail: "Hamzavî'nin İskendernâme'sinde Bir Nûh Kıssası", **Yeni Türkiye,** C. XXV, sy.106, 2019, s. 626-649.

Avcı, İsmail: "Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si", (Basılmamış Doktora Tezi), Balıkesir, Balıkesir Üniversitesi SBE, 2013.

Ayan, Elif: "Sâlim Efendi'nin Husrev ü Şîrîn Mesnevîsi ve Türk Edebiyatında Husrev ü Şîrîn Mesnevîleri", (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi, SBE, 2010.

Ayaz, Ayşe: "Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Kadîmî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (İnceleme- Metin)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi, SBE, 2014.

Ayçiçeği, Bünyamin: "Behiştî Ahmed Sinan'ın (ö. 917/1511-12?) İskender-Nâme'si (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Ens., 2014.

Ayçiçeği, Bünyamin: **Behiştî Ahmed: İskendernâme**, Ankara, Kültür ve Turizm Yayınları, 2018.

Aydın Yağcıoğlu, Songül: "Hamzavî'nin İskendernâme'si Hakkında Bazı Tespitler", **Vakıf İnsan Prof. Dr. Hikmet Özdemir Armağanı içinde**, (ss. 653–677), İstanbul, Kriter Yayınevi, 2019.

Aygün, Zeynel Abidin: "Behiştî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora tezi), Adana, Çukurova Üniversitesi SBE, 1999.

Âzer, Emîr İsmâil; Necefî, Mahnâz: "Te'sîr-pezîrî-i Ûrûpâ ez-Endîşe-hâ-yi Nizâmî", **Neşriye-i Nakd-i Zebân ve Edebiyât-i Hâricî**, sy. 15, 1394, s. 13-43.

Âzernûş, Âzertâş: "Âyîne-yi Skenderî", **Dâiretu'l-ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî**, C. II, (Çevrimiçi) https://www.cgie.org.ir/fa/article/258816/6 ,آیینه-اسکندری Mart 2024.

Âzerî, İbrâhim b. Ahmed el-Bursevî: **Nakş-ı Hayâl**, Süleymaniye Kütüphanesi, koleksiyon no. 00331. (Çevrimiçi), https://portal.yek.gov.tr/works/search. 08 Ağustos 2024.

Averbek, Güler Doğan; Derman M. Uğur: **Hamdullah Hamdî: Leylâ vü Mecnûn (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2020. (e-kitap), http://ekitap.yek.gov.tr/urun/leyla-vu-mecnun_722.aspx. 17.12.2024.

Aydın, Hasan: "Nâkâm'ın Mecnûn u Leylî Mesnevîsi (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, SBE, 2023.

Aytaç, Aslı: "Aşkî ve Heft Peyker Mesnevisi (İnceleme-Mettin Özel Adlar Dizini)", (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, SBE, Ankara, 2017.

Aşkî: **Heft Peyker**, haz. Aslı Aytaç, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (e-kitap), 2017. (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-191380/aski-heft-peyker.html, 18 Mart 2024.

Ahmedî: **İskendernâme**, Çev. Furkan Öztürk, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2021.

Bacher, Wilhelm: **Niẓâmî's Leben und Werke und der zweite Theil des Niẓâmîschen Alexanderbuches, mit persischen Texten als Anhang**, Leipzig, 1871.

Balcı, Orhan: "Lârendeli Hamdî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)", (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir, Osmangazi Üniversitesi SBE, 2020.

Bâmdâdî, Behrûz: "Sebk-i Azerbâycânî der-Şiir-i Fârsî", **Neşriye-i Zebân ve Edeb-i Pârsî**, sy. 17, 1382, s. 84-102.

Banarlı, Nihâd Sâmî: **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, İstanbul, MEB Yayınları,1983.

Banarlı, Nihâd Sâmî: **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, Ankara, MEB Yayınları, 2016.

Bayak, Cemal: **Sevda'î Leylâ ile Mecnûn (Kıssa-i Leylî Birle Mecnûn)**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2019. (e-kitap), (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67693,sevda39i-leyla-ile-mecnun. 27 Mart 2024.

Baykaldı, Remzi: "Azerî Çelebi'nin Nakş-ı Hayal Mesnevîsi", (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri, Erciyes Üniversitesi SBE, 1994.

Berthels, Evgenii Eduardovich: "Ali Şîr Nevâî'nin Ferhâd ü Şîrîn'i", Çev. Rasime Uygun, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, sy. 5, 1957, s. 115-130.

Berthels, Evgenii Eduardovich: "Ali Şîr Nevâî, Leylî ve Mecnûn", **Journal of Turkology**, sy.9, 1946, s.47-64.

Berthels, Evgenii Eduardoviç: **Nizâmî Şâir-i Buzurg-i Âzerbâycân**, Çev. H. Sadîk, Tahran, İntişârât-i Peyvend, t.y.

Bilgin, Orhan: "Assâr-ı Tebrîzî", **TDVİA**, C. III, İstanbul, 1991, s. 504.

Billûrî, Meryem: "Mukâyese-i Heft Ahter-i Abdî Beg Şîrâzî ve Heft Peyker-i Nizâmî", **Feslnâme-i Durr-i Derî**, sy. 9, 1392, s. 19-28.

Blochet, Edgard: Catalogue Des Manuscrits Turcs, **Bibliotheque Nationale**, T. II. Supplément,1933, Nos. 973-975.

Bosworth, Clifford Edmund: "ARRĀN", Encyclopædia Iranica, II/5, pp. 520-522, (Çevrimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/arran-a-region, 30 Aralık 2020.

Browne, Edward Granville: **Târih-i Edebiyât-i İran: ez-Senâyî tâ Sa'dî, Kitâb-i Dovvom ez-Mucelled-i Dovvom**, C. II, Çev. Gulamhuseyin Sadri Afşâr, Tahran, İntişârât-i Murvârîd, 1351.

Berâtî, Hadîsu's-Sâdât: "**Mûnisu'l-ebrâr der-Sâyesâr-i Mahzenu'l-esrâr**, Tahran, Nev-âverân-i Dâniş, 1397.

Bursalı Mehmet Tahir: **Osmanlı Müellifleri**, C. II, Hazırlayanlar: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul, Meral Yayınevi, 1972.

Bayram, Asuman: **Firâkî Husrev ü Şîrîn**, Ankara, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımları, 2017, (çevrimiçi), https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194284/firaki-husrev-u-sirin.html, 23 Kasım 2024.

Bernardini, Michele: "Hâtefî, Abd-Allâh", **Encyclopedia Iranica**, Vol. XII, Fasc. 1, 2003, (Çevrimiçi) https://www.iranicaonline.org/articles/hatefi/, 06 Haziran 2013.

Cemâleddin Muhammed Örfî-i Şîrâzî: **Kulliyât-i Orfî-i Şîrâzî**, C. III, ed. Muhammed Velî Elhak Ensârî, Tahran, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, 1378.

Câbirî Neseb, Nergis; Muzafferî, Alîrızâ: "Leylî ve Mecnûn-i Hâtif-i Câmî ve Nizâmî", **Dovvomin Hemâyiş-i millî-i Bâz-şinâsî-i Meşâhîr ve Mefâhir-i Horâsân der-Edeb-i Pârsî**, Meşhed, 1396, s. 5-26.

Canım, Rıdvan: "Sâkînâme", **TDVİA**, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 14-15.

Canım, Rıdvan: "İşret-nâme (Revânî)", Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, (Çevrimiçi) http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/isret-name. 15 Nisan 2024.

Canım, Rıdvan: **Latîfî, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (e-kitap), 2018. (Çevrimiçi) http://ekitap.kulturturizm. gov.tr, 18 Mart 2024.

Cemâlî-i Tebrîzî: **Hamse**, (Çevrimiçi), https://archive.org/details/bahmaniranfar79_gmail_201701/page/n27/mode/1up, 30 Nisan 2024.

Çaldak, Süleyman: "Nergisî ve Nihâlistân'ı", (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya, İnönü Üniversitesi SBE, 1997.

Çaldak, Süleyman: "Nergisî", **TDVİA**, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 560-562.

Çavuşoğlu, Halime: "Mensur Bir Ferhâd-nâme Örneği: Ömer Bâkî'nin Ferhâdnâmesi.", **Turkish Studies İnternational-Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 10.8, 2015, s.731-770.

Çelebioğlu, Âmil: "Kıyafe(t) İlmi ve Akşemseddin-zade Hamdullah Hamdî ile Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kıyafetnamesi", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, sy. 11, 1979, s. 305-348.

Çelebioğlu, Amil: **Türk Mesnevî Edebiyatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.

Çetindağ, Yusuf: **Ali Şîr Nevâî**, İstanbul, Kaynak Yay., 2011.

Çetinkaya, Ülkü: "A Husrev ü Şîrîn by Âzerî", **İnternational Journal of Central Asian Studies,** volume 12, 2008, s. 84-101.

Çetinkaya, Ülkü: **Âzerî İbrahim Çelebi Husrev ü Şirin**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.

Çetinkaya, Ülkü: "Azerî İbrahim Çelebî", Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/azeri-ibrahim-celebi, 14 Mart 2024.

Çınarcı, Mehmet Nuri: **Tezkiretü'ş-şu'arâ Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey (İnceleme-Metin)**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap), 2019, (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64059,seyhulislam-arif-hikmet-bey-tezkiresi. 19 Mart 2024.

Çıpan, Mustafa: "Fasîh Ahmed Dede", **TDVİA**, C. XII, İstanbul, 1995, s. 213-214.

Çiçekler, Mustafa: "Nazire: Fars Edebiyatı", **TDVİA**, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 458.

Cinânî, Mustafa b. Mehmed el-Bursevî: **Riyâzu'l-Cinân / رياض الجناني**, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler Koleksiyon No. 01833, (Çevrimiçi) https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource, 03 Ağustos 2024.

Dabîrsîâgî, Muhammed; Fragner, Bert G.: "Abdi Sirazi", **Encyclopedia Iranica**, Vol. I, Fasc. 2, 1982, s. 209–210. (Çevrimiçi) https://iranicaonline.org/articles/abdi-sirazi-1513-80-poet. 09 Haziran 2023.

Dâmâd, Mîr Muhammed Bâkir: **Dîvân-i İşrâk**, ed. Samîrâ Pûstîndûz, Tahran, Merkez-i Pejûhiş-i Mîrâs-i Mektûb, 1385.

De Blois, François: **Persian Literature. A Bio-bibliographical Survey, Begun by the Late C.A. Storey**, Volume V, Part 2, London, Royal Asiatic Society Books, 1994.

Demirel, Şener: "Behiştî Heft-Peyker (Metin-inceleme)", (Basılmamış YL Tezi), Elazığ, Fırat Üniversitesi SBE, 1995.

Destgerdî, Vahîd: **Heft Peyker: Hakîm Nizâmî-i Genceî**, İntişârât-i Katra, 1390.

Destgerdî, Vahîd: **Leylâ vu Mecnûn: Hakîm Nizâmî-i Genceî,** Tahran, İntişârât-i Katra, 1376.

Destgerdî, Vahîd: **Mahzenu'l-esrâr: Hakîm Nizâmî-i Genceî,** Tahran, İntişârât-i Armağân, 1320.

Destgerdî, Vahîd: **Şerefnâme: Hakîm Nizâmî-i Genceî,** Tahran, İntişârât-i Katra, 1376.

Destgerdî, Vahîd: **Husrev u Şîrîn; Hakîm Nizâmî-i Genceî**, Tahran, İntişârât-i Katra, 1378.

Destgerdî, Vahîd: **Mahzenu'l-esrâr; Hakîm Nizâmî-i Genceî**, Tahran, İntişârât-i Katra, 1376.

Destgerdî, Vahîd: **Gencîne-yi Genceî Hakîm Nizâmi-i Genceî**, Tahran, İntişârât-i Katra, 1385.

Destgerdî, Vahîd: **İkbâlnâme; Hakîm Nizâmî-i Genceî**, Tahran, İntişârât-i Katra, 1388.

Devletşâh Semerkandî: **Tezkiretu'ş-şu'arâ**, ed. Edvard Browne, Tahran, İntişârât-i Esâtîr, 1382.

DİA "Celâlzâde Sâlih Çelebi", **TDVİA**, C. VII, İstanbul, 1993, s. 262-264.

Dihhudâ, Ali Ekber: **Lugatnâme-i Dihhudâ**, ed. M. Muîn, C. Şehîdî, Tahran, Muessese-i İntişârât ve Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, 1377.

Dilberîpûr, Asgar: "Mukallidân ve Nazire-perdâzân-i Turk-i Hamse", **Mecmûa-yi Makâlât-i Kongre-i Beynu'l-milelî-i Nuhomîn Sene-yi Tevellud-i Hakîm Nizâmî be-İhtimâm-i Mensûr Servet**, C. I, İntişârât-i Dânişgâh-i Tebriz, 1372, s. 559-595.

Doğan, Ahmet: "Eski Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şirin ve Hüsn ü Aşk Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. V, sy. 9, 2007, s. 389-400.

Doğan, Enfel; Korkmaz, Feryal: "Rûmî'nin Şîrîn ü Şûrîye'si (İnceleme-Metin-Sözlük), **İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. XXXI, İstanbul, 2004, s. 53-174.

Doğanyiğit, İbrahim: "Taşlıcalı Yahya Bey Gülşen-i Envâr", (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, Erciyes Üniversitesi SBE, 1992.

Doğan, Muhammet Nur: **Fuzulî, Leylâ ve Mecnun**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, (e-kitap), (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78423/fuzuli---leyla-ve-mecnun.html. 24 Aralık 2024.

Doğu, Akile: "Nevizade Atayî'nin Hamses'si ve Resimleri", (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi, SBE, 2022.

Durmaz, Setter: "Çâkerî Sinan ve Yûsuf u Züleyha Mesnevîsi.", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, sy.6, 2012, s. 79-118.

Durmuş, İsmail: "Mecnûn", **TDVİA**, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 277-278.

Derviş Hayâlî: **Ravza-i Envâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 02633, (Çevrimiçi) https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource. 2 Ağustos 2024.

Emecen, Feridun: "Şehzade Korkut", **TDVİA**, C. XXVI, Ankara, 2002, s. 205-207.

Emektar, Hüseyin: "Hamzavî'nin İskender-i Zü'l-Karneyn Tevârihi, Berlin Devlet Kütüphanesi ms. or. quart 1634, 1b-67a (İnceleme, metin ve dizin)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, 2019.

Emîr Ali Şîr Nevâyî: **Hamse**, Hazırlayan: Abdu'l-gaffâr Beyânî, Kâbil, Afganistan Cumhuriyeti İlimler Akademisinin Neşri, 1369.

Emîr Hüsrev-i Dihlevî: **Âyîne-i İskenderî**, Moskova, İntişârât-i Dâniş, 1977.

Emîr Hüsrev-i Dihlevî: **Hamse,** ed. Emîr Ahmed Eşrefî, Tahran, İntişârât-i Şakâyik, 1362.

Emîr Hüsrev-i Dihlevî: **Mecnûn u Leylî**, ed. Muhsin Bâğbânî, Kum, İntişârât-i Zafer, 1380.

Emîr Hüsrev-i Dihlevî: **Şîrîn u Husrev**, ed. Gazanfer Aliyev, Moskova, Neşriyât-i Edebiyât-i Hâver, 1961.

Erbay, Nazire: "Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk) Mesnevîsi (İnceleme-Tenkitli Metin)", (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi SBE, 2012.

Erişen, Gülgün: "Bursalı Rahmî ve Gül-i Sad-Berg'i", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi, SBE, 1990.

Erkal, Mustafa: "Hüsrev ve Şîrîn", **TDVİA**, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 53-55.

Esedullâhî, Hudâbahş; Kâsımîzâde, Hüseyin: "Tahlîl-i Şahsiyet-i Ferhâd der-Manzûme-i Husrev u Şîrîn-i Nizâmî ber-Esâs-i Nazariyye-i 'İşk-i Erich Fromm", **Pejuhiş-hâ-yi Beyn-i Rişteî-i Edebî**, sy. 3, 1399, s. 1-20.

Esir, Hasan Ali: "Lâmi'î Çelebi: Ferhâd ile Şîrîn (İnceleme-Metin-İndeks)", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE, 1998.

Elçi, Fatih: Kâfzâde Fâizî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (inceleme-tenkidli metin-dizin), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Feyzioğlu, Nesrin: "İskender-nâme Üzerine Bir İnceleme", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum, 1991.

Falâhathâh, Fewrhâd; Esedzâde, Masûme, vd: "Berresî-i Sebk-şinâsî-i Manzûme-i Ganâyî-i Nâzir û Manzûr Eser-i Vahşî-i Bâfkî", **Neşriye-i Bahâr-i Edeb**, sy. 74, 1401, s. 203-219.

Fâtimî, Seyyid Huseyin; Dorper, Meryem: "Berresî-i Sâz u Kâr-i Şahsiyet-hâ der-Husrev u Şîrîn", **Custâr-hâ-yi Edebî**, sy. 167, 1388, s. 53-77.

Ferîdüddîn-i Attâr: **Husrevnâme**, ed. Ahmed Suheylî-i Hansârî, Tahran, Neşr-i Zuvvâr, 1355.

Feyzî-i Hindî: **Dîvân-i Feyzî,** Sâzmân-i Esnâd ve Kitâbhâne-i Millî-i İrân, (Çevrimiçi), https://dl.nlai.ir/UI/197e33d4-8093-4762-aa74-af343ffaa84a/LRRView.aspx?PageNo=3&Term=%d8%a7f%d8%a8f# , 22.07.2024.

Gürgendereli, Müberra: "Edirneli Örfî'nin Leylâ ve Mecnûn'u", **İlmî Araştırmalar**, sy. 14, 2002.

Gaybî, Seyyid Mahmûd Rıza; İbâdî Âsâyiş, Meryem: "Berresî-i Vijegî-hâ-yi Sebkî-i Şiir-i Nizâmî-i Gencevî", **Feslnâme-i İlmî Pejûhişî-i Zebân ve Edeb-i Farsî**, sy.53, Senendec, 1401, s. 156-180.

Gazâlî-i Meşhedî: **Nakş-i Bedî'**, ed. M. Mûsevî, H. G. Ârânî, Tahran, Zebân ve Ferheng, 1381.

Gelpke, Rudolf: "Manzûme-i Leylî ve Mecnûn-i Hakîm Nizâmî-i Gencevî Tashîh ve Tahşiye-i Şâir ve Dânişmend-i İrânî Vahîd Destgerdî", Çev. Muhammed V. Destgerdî, **Mahnâme-yi Armağân**, sy. 2, Tahran, 1347, s. 57-65.

Goca, Ayet Abdülaziz: "Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l Esrâr Mesnevîsi (Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin)", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, SBE, 2000.

Gözitok, Mehmet Akif: "Urfî-i Şirazî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Edebiyatımıza Yansımaları", **Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 3/7, 2018, s. 25-56.

Gûlâm-hüseyinzâde, Gulâm Hüseyin; Râdfer, Ebulkâsım, vd. "Nakd ve Tahlîl-i Şerh-hâ-yi İskendernâme-i Nizâmî-i Gencevî", **Feslnâme-i Tahassusî-i Edebiyât-i Fârsî-i Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî-i Meşhed**, sy. 19, 1387, s. 31-55.

Gulâmînejâd, M. Ali; Takavî, Muhammed, vd: "Berresî-i Tatbîkî-i Şahsiyet-i Behrâm der-Şâhnâme ve Heft Peyker", **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî-i Meşhed**, sy. 158, 1386, s. 117-138.

Gupâmûy, M. Kudretullâh: **Tezkire-i Netâyicu'l-efkâr**, ed. Yusuf Beyg Babapûr, Kum, İntişârât-i Mecme'-i Zahâir-i İslâmî, 1387.

Güler, Zülfü: "Hamdullah Hamdî, Leylâ vü Mecnûn (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi SBE, 1982.

Gündüz, Erol: "Subhî-Zâde Feyzî'nin Şairliği ve Hamsesi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,** sy. 27, 2010, s.187-209.

Güneş, Özlem: "Fahrî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i (Metin ve Tahlil), Nizâmî ve Şeyhî'nin Eserleriyle Karşılaştırılması, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

Güzelova, Hanzâde: "Abdî'nin Bilinmeyen Bir Mesnevîsi: Heft Peyker Tercümesi", **Bilig**, sy. 38, 2006, s. 35-49.

Güzelova, Hanzâde: "Abdî'nin Heft Peyker Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Dizin)", (Basılmamış Doktora tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi, SBE, 2008.

Güzel, Abdurrahman: "Hayretü'l-ebrâr'da Tasavvufî Unsurlardan Örnekler", **Ali Şîr Nevâyî'nin Eserleri ve Kültürel Etkileri,** Başkent Üniversitesi Yay., Ankara, 2023, s. 177-186.

Hacıeminoğlu, Necmettin: "Hüsrev ü Şîrîn", **TDVİA**, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 56.

Hacıeminoğlu, Necmettin: **Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1968.

Hâtifî, Abdullah b. Muhammed el-Herevî: **Heft Manzar / هفت منظر**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Koleksiyon No. 2745, (Çevrimiçi) https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource, 30 Aralık 2024.

Hâcû-yi Kirmânî: **Gul u Nevrûz**, İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İrân, 1350.

Hâcû-yi Kirmânî: **Hamse**, ed. Sa'îd Niyâz-i Kirmânî, Nakş-i Cihân, 1370.

Hâcû-yi Kirmânî: **Humây ve Humâyûn**, ed. Kemâl Aynî, Tahran, Muessese-i Mutâla'ât ve Tahkîkât-i Ferhengî, 1370.

Haddâdî Tâgânkî, Nâdalî; Safarî, Cihângîr: "Berresî-i Sâkî-nâme ve Mugannî-nâme-i Nizâmî-i Genceî ve Hâfiz-i Şîrâzî", **Ruşd-i Âmûziş-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, sy. 96, 1389, s. 28-36.

Hâdimî, Ruhullâh; Kehdûyî, M. Kâzim, vd: "Pejûhişî der-Zindegânî, Âsâr ve Endîşe-i Cemâlî-i Tebrîzî", **Feslnâme-i İlmî-i Kâvuşnâme**, sy. 43, 1398, s. 69-102.

Hadîver, Hâdî; Şerîfî, Fatma: "İştirâkât-i Leylâ vu Mecnûn-i Câmî ve Leylâ vu Mecnûn-i Nizâmî ve Mecnûn û Leylî-i Emîr Husrev-i Dihlevî", **Mecelle-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî-i Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî-i Fesâ**, sy. 2, 1389, s.37-56.

Hâkimî Vâlâ, İsmâil; İsmâîllû, Hüseyin: "Sebk-i Âzerbâycânî ve Numûd-hâ-yi Fennî-i Ân der-Şiir-i Karn-i h. VI. (m. XII.)", **Bahâristân-i Suhan**, sy. 21, 1392, s. 57-78.

Hâkimî, İsmâil: "Nizâmî Şâir-i Bezm-perdâz", **Mecmûa-yi Makâlât-i Kongre-i Beynu'l-milelî-i Nuhomîn Sene-yi Tevellud-i Hakîm Nizâmî be-İhtimâm-i Mensûr Servet**, c.I, İntişârât-i Dânişgâh-i Tebrîz, 1372, s. 433-443.

Hâkimî, İsmâil: "Mahzenu'l-esrâr-i Nizâmî-i Gencevî ve Nazire-hâyî Ki be-Taklîd ez-Ân Surûde'end", **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Tehrân**, 1358, s. 117-127.

Hâlikî Mutlak, Celâl: "Firdevsî", **Dânişnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, C. IV, Ferhengistân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî, Tahran, 1391, s. 816-830.

Hâlikî Mutlak, Celâl: "Nizâmî-i Gencevî", **Dânişnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, C. VI, Ferhengistân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî, Tahran, 1395, s. 477-519.

Hamîdiyân, Saîd: **Ârman-şehr-i Zîbâyî: Guftâr-hâyî der-Şîve-yi Beyân-i Nizâmî**, Tahran, Neşr-i Katra, 1373.

Hanaway, William L.: "Eskandar-nāma", **Encyclopaedia Iranica**, 8, 1998, s. 609-612.

Hâtifî-i Harcirdî: **Heft Manzar**, ed. Hasan Zulfikârî, Siyâveş Merendî, Tahran, İntişârât-i Çeşme, 1392.

Hamzavî: **Dâsitân-i İskender-i Zû'l-Karneyn**, Milli Kütüphane Yazmalar / 06 Mil Yz FB 152.

Hulûsî, Muhammed Takî: "Câygâh-i Nizâmî der-Mesnevî-surâyî ve Şinâhtî ez-Mukallidân-i Meşhûr-i Vey", **Pejûhiş-nâme-yi 'Ulûm-i İnsânî-i dânişgâh-i Şehîd Bihiştî**, sy. 28, 1379, s. 78-96.

Husâmpûr, Saîd: "Berresî-i Çehre-yi İskender der-Âyîne-yi Skenderî-i Emîr Husrev ve Kuhenterîn İskendernâme-i Mensûr-i Fârsî", **Kand-i Pârsî**, sy. 33-34, 1385, s. 69-90.

Husâmpûr, Saîd: "Sîmâ-yi İskender der-Âyîne-hâ-yi Mevc-dâr", **Pejuhiş-hâ-yi Zebân ve Edebiyât-i Fârsî**, sy. 2, 1389, s. 61-82.

Hurremşâhî, Bahaeddin: **Kur'ân-i Kerîm; Tercume, Tavzîhât ve Vâjenâme,** Tahran, İntişârât-i Nilûfer, 1374.

Huseynî Mukaddem, Esmâ; Kavvam, Ebulkâsım — "Tahlil-i Digergûnî-i Şahsiyet-i Şîrîn ez-Rivâyet-i Firdevsî Tâ Rivâyet-i Nizâmî bâ-Tekye-ber Enâsur-i Guftmân-medâr-i Şehnâme ve Husrev u Şîrîn", **Feslnâme-i Metn-Şinâsî-i Edeb-i Fârsî**, sy. 4, 1396, s. 93-113.

Huseynî, Meryem: — "Âbeşhor-hâ-yi Târihî-i Rivâyet-i Nizâmî der-Nazm-i Heft Peyker", **Neşriye-i Metn-pejûhî-i Edebî**, sy. 83, 1399, s. 7-38.

Hüseyinhânî, Hâmid: — "Ehvâl ve Âsâr-i Şâh Cihângîr Hâşimî-i Kirmânî", **Neşriye-i Târîh-i Edebiyât**, sy. 83, 1397, s. 5-26.

Hâfız, Şemseddin Muhammed: — **Divân-i Hâce Şemseddin Muhammed Hâfiz-i Şîrâzî**, haz. Muhammed Kazvînî ve Kâsım Ganî, Tahran, İntişârât-i Zuvvâr, 1390.

İsayev, Ahmed: — "Nizami məqbərəsinin tarixi və taleyi", **Azərbaycan**, No. 280, 18 dekabr 2011, s. 7.

İsen, Mustafa: — "Âhî, Benli Hasan", **TDVİA**, C. I, İstanbul, 1988, s. 527.

İsen, Mustafa: — **Sehi Bey Tezkiresi: Heşt-Behişt,** Ankara, Akçağ Yayınları, 1998.

İbn Bîbî: — **Ahbar-i Selacike-yi Rum: Muhtasar-i Selçûknâme**, y.y., Tahran, 1350.

İhtiyârî, Zehrâ: — "Leylî ve Mecnûn-i Kâsimî-i Gunâbâdî ve Mukayese bâ-Leylî ve Mecnûn-hâ-yi Berceste-i Sede-yi Nohom", **Custârhâ-yi Edebî**, sy. 171, 1389, s. 169-201.

İkbâlî, İbrâhîm: "Mukâyese-i Dâstân-i Husrev u Şîrîn-i Firdevsî bâ-Nizâmî", **Dû Feslnâme-i Pejûhiş-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî**, sy.3, 1383, s.125-136.

İlyâs bin Yusuf Nizâmî: **Kulliyat-i Hamse-i Nizâmî-i Gencevî**, ed. Vahîd Destgerdî, Tahran, Muessese-i İntişârât-i Nigâh, 1395.

İmâd Fakîh-i Kirmânî: **Penc Genc**, Tahran, İntişârât-i Dânişgâh-i Millî-i İrân, 1356.

İnce, Adnan; **Tezkiretü'ş-Şu'arâ Sâlim Efendi,** Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2005.

İpekten, Haluk: "Atâî, Nev'îzâde", **TDVİA**, C. IV, İstanbul, 1991, s. 40-42.

İpekten, Haluk; Kut, Günay, vd: **Sehî Beg: Heşt-Bihişt**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap), 2017, (Çevrimiçi), https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56165,hest-bihist, 24 Mart 2024.

Kahraman, Bahattin: "Heft Peyker Çevirileri ve Ali Şîr Nevâî'nin Seb'a-i Seyyâresi", **S.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, sy. 9/10, 1994-1995, s. 345-366.

Kanar, Mehmet: "Nizâmî-i Gencevî", **TDVİA**, C. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 183-185.

Karacan, Turgut: "XVII. yy. şairlerimizden Sabit ve Edisiyon Kritikli Divan Metni", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi SBE, 1981.

Karacan, Turgut: **Nev'î-zâde Atâyî Heft-Hân Mesnevisi (İnceleme-Metin)**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1974.

Karadeniz, Mustafa: "Ahmed-i Rıdvân Heft-Peyker (İnceleme-Metin- Özel Adlar Dizini)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, Dicle Üniversitesi, SBE, 2010.

Kartal, Ahmet: **Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yay., 2018.

Kâtip Çelebi: **Keşfü'z-Zunûn**, C. II, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1943.

Kâtip Çelebi: **Keşfü'z-Zunûn,** C. I, hazırlayanlar: Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Kâtip Çelebi: **Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-kütübi ve'l-Fünûn**, C. IV, Çev. Rüştü Balcı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2017.

Kâtibî, Şemseddin Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî: **Kulliyât-i Kâtibî**, Süleymaniye Ktp. Fatih, no: 3863.

Kaya, Bayram Ali "Taşlıcalı Yahya", **TDVİA**, C. XL, İstanbul, 2011, s. 156-157.

Kaya, Mahmut: "İskender", **TDVİA**, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 555-557.

Kayserî, Haşmet; Mehrînejad, Rukye: "Te'sîr-pezîrî-i Hâfiz ez-Nizâmî der-Âmûze-hâ-yi Ahlâkî ve Ta'lîmî", **Pejûhiş-nâme-yi Edebiyât-i Ta'lîmî**, sy. 26, 1394, s. 129-156.

Kazımov, Mehdi: "Hakîm Nizâmî-i Gencevî ve Cemâlî-i Tebrîzî", **Mecmûa-yi Makâlât-i Kongre-i Beynu'l-milelî-i Nuhomîn Sene-yi Tevellud-i Hakîm Nizâmî be-İhtimâm-i Mensûr Servet**, C. III, İntişârât-i Dânişgâh-i Tebriz, 1372, s. 1-3.

Kerâmetî Mukaddem, Seyyid Ali; Huseynî Cihângîr, Seyyide Amîne: "Câygâh-i Edebî-i Hâtifî der-Âyîne-yi Pejûhiş-hâ-yi Mu'âsir", **Feslnâme-i Tahassûsî-i Zebân ve Edebîyât-i Fârsî**, sy. 1, 1400, s. 125-143.

Keremî, Muhammed Huseyin: "İskender-İrân-Nizâmî", **Neşriye-i Dânişkede-i Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Şehîd Bâhuner-i Kirmân**, sy. 16, 1383, s. 131-173.

Keremî, Muhammed Huseyin: "Seyr-i Endîşe der-Âsâr-i Nizâmî ve Sa'dî", **Pejûhiş-nâme-yi 'Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Şehîd Bihiştî**, sy. 33, 1381, s. 137-177.

Kerîmî, Muhammed; İlhâmî, Şerâre: "Berresî-i Ruykerd-hâ-yi Sunnetî-i Sebk-Şinâsî der-Hamse-i Nizâmî-i Gencevî", **Feslnâme-i Tahassusî-i Zebân ve Edeb-i Farsî (Kand-i Pârsî)**, sy. 11, 1400, s.53-77.

Kerîmzâde, Ali: "Ferhâd-nâme: Rivâyetî Dîgergûn ez-Dâstân-i Şîrîn u Ferhâd", **Feslnâme-i Pejûhiş-hâ-yi Edebî ve Belâgî**, sy. 22, 1397, s. 66-77.

Keyvânî, Mecduddîn: "İskendernâme", **Dâiretu'l-ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî**, C. VIII, (Çevrimiçi) http://www. https://www.cgie.org.ir/fa/article, 30 Kasım 2022.

Kılıç, Filiz: **Âşık Çelebi Meşâ'irü'ş-şu'arâ**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (e-kitap), 2018, (Çevrimiçi)https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59036,asik-celebi-mesairus-suarapdf.pdf?0. 19 Mart 2024.

Kınalızâde Hasan Çelebi: **Tezkiretü'ş-Şuarâ**, C. II, hazırlayan: İ. Kutluk, Ankara, 1989.

Koca, Selcen: "LEYLÂ vü MECNÛN", **Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü**, http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/leyla-vu-mecnun. 21 Şubat 2024.

Kocatürk, Vasfi Mahir: **Türk Edebiyatı Tarihi: Başlangıçtan Bugüne Kadar Türk Edebiyatının Tarihi, Tahlili ve Tenkidi**, Edebiyat Yayınevi, 1964.

Koç, Hamza: "Genceli Nizâmî'nin Dört Mesnevîsinin Mensur Tercümesi ve Bu Tercümelerden Üçünün Nizâmî'nin Mesnevîleriyle Mukayesesi", **Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature**, 2.3, 2016, s. 157-186.

Kortantamer, Tunca: **Nev'î-zâde Atâyî ve Hamse'si**, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, 1997.

Köksal, Mehmet Fatih: "Muîdî", **Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/muidi, 17 Nisan 2024.

Köksal, M. Fatih: "Nazire: Türk Edebiyatı", **TDVİA**, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 456-458.

Köksal, Mehmet Fatih: "HAYÂLÎ, Dervîş Hayâlî, Çelebi-zâde Dervîş Mehmed Efendi", **Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü**, (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayali-dervis-hayali-celebizade, 12 Mart 2024.

Köksal, Mehmet Fatih: "ÂHÎ, Benli Hasan, Dilsiz Dânişmend", **Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ahi-benli-hasan-dilsiz-danismend, 31 Ekim 2024.

Kurbanpûr Ârânî, Hüseyin: "Taklîd ez-Dîdgâh-i Nakd-i Edebî", **Mecelle-i Mutâla'ât ve Tahkîkât-i Edebî**, sy. 14/15, 1388, s. 71-93.

Kurt, Halil: "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevîleri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) Adlı Mesnevîsi (Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, 2019.

Kurtuluş, Rıza: "Heft Evreng", **TDVİA**, C. XVII, İstanbul, 1998, s.157-158.

Kurtuluş, Rıza: "Örfî-i Şîrâzî", **TDVİA**, C. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 96-97.

Kut, Günay: "Ahmedî", **TDVİA**, C. II, İstanbul, 1989, s. 165-167.

Kut, Günay: "Ali Şîr Nevâî", **TDVİA**, C. II, İstanbul, 1989, s. 449-453.

Kut, Günay: "Lâmi'î Çelebî", **TDVİA**, C. XXVII, Ankara, 2003, s. 96-97.

Kut, Günay: **Heşt Bihişt: Sehî Beg Tezkiresi (İnceleme-Tenkidli Metin-Dizin)**, Cambridge: MASS, Harvard Üniversitesi, 1978.

Kuzubaş, Muhammet: "Nev'îzâde Atâyî'nin Nefhatü'l-Ezhâr Adlı Mesnevîsinin Metin, Biçim ve İçerik Bakımından İncelenmesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2003.

Küçük, Sabahattin: "Kafzâde Fâizî", **TDVİA**, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 162-163.

Kütük, Rıfat: "Lârendeli Hamdî'nin Leylâ ile Mecnûn Mesnevîsi (İnceleme-Metin ve diğer Leylâ ile Mecnûn Mesnevîleriyle Mukayesesi), (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum, 2002.

La'l Şâtirî, Mustafa; Nâzimiyân Ferd, Ali: "Tesâvîr-i Menkûş-i Yecûc ve Mecûc der-İskendernâme-i Hamse-i Nizâmî ve Mîzân-i Hem-hânî-i Ân bâ-Rivâyât-i İslâmî ve Guzâriş-hâ-yi Târîhî", **Pejûhiş-nâme-yi Târîh-i İslâm**, sy. 24, 1395, s. 97-121.

Levend, Agâh Sırrı: "Celîlî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, 1965, s.103-127.

Levend, Agâh Sırrı: "Divan Edebiyatında Hikâye", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, sy. 15, 1967, s. 71-117.

Levend, Agâh Sırrı: "Hayâtî'nin İskendernâme'si", **Türk Dili**, sy. 4, 1952, s. 11-13.

Levend, Agâh Sırrı: "Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, sy. 5, 1957, s. 105-113.

Levend, Agâh Sırrı: **Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959.

Levend, Agâh Sırrı: **Türk Edebiyatı Tarihine Giriş**, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Levend, Agâh Sırrı: "Halîfe'nin Leylâ ve Mecnûn'u", **Türk Dili**, C. I, sy. 8, 1952.

Levend, Agâh Sırrı: **Ali Şir Nevaî: hayatı, sanatı ve kişiliği**, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.

Levend, Agâh Sırrı: "Hayâtî'nin İskender-nâmesi", **Türk Dili Dergisi**, sy. 4, Ocak 1952.

Mahcûb, Muhammed Cafer: "Sâkînâme-Muganninâme", **Mecelle-i Suhan**, sy. 1, 1339, s. 69-79.

Mahcûb, Muhammed Cafer: **Heşt Bihişt ve Heft Peyker**, İntişârât-i Huner ve Merdum, 1355.

Mahdum, Abid Nazar: "Ravzatü'ş-Şühedâ ile Hadîkatü's-Sü'edâ Mukayesesinin Işığında Eski Türk Edebiyatında Tercüme Anlayışı.", (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, SBE, 2001.

Mahmûd, Futûhî: "Tasvîr-i Klasik", **Feslnâme-i Huner**, sy. 64, 1384, s. 22-43.

Mahmûdabâdî, Eşref; Babasafarî, Ali Asgar: "Tatbîk-i 'Anâsir-i Dâstân der-Dû-Manzûme-yi 'Âşikâne; Husrev û Şîrîn-i Nizâmî ve Nâzir û Manzûr-i Vahşî-i Bâfkî", **Feslnâme-i Bahâristân-i Suhan**, sy. 38, 1396, s. 145-170.

Mazıoğlu, Hasibe: "Fuzûlî ve Türkçe Divanı'ndan seçmeler", Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.,1992.

Mevlevî, Celâleddîn Muhammed: **Kulliyât-i Şems-i Tebrîzî**, ed. Bedîuzzamân Furûzânfer, Tahran, İntişârât-i Emîr Kebîr, 1376.

Mehmet Emin Yümnî: **Heft Peyker-Yedi Sûret**, hazırlayan: Aytekin Yıldız, İstanbul, Büyüyen Ay yayınları, 2013.

Mektebî-i Şirâzî: **Leylâ vu Mecnûn**, ed. Cevirbey Nezrî, Tahran, Merkez-i Mutâla'ât-i İrânî, 1373.

Mesâhib, Gulâm Hüseyin: **Dâiretu'l-ma'ârif-i Fârsî**, C. II, Tahran, İntişârât-i Emîrkebîr, 1381.

Meşhûr, Pervînduht; Celîlî, Rızâ: "Te'sîr-pezîrî-i Ta'lîmî-i Ravzatu'l-envâr-i Hâcû-yi Kirmânî ez-Mahzenu'l-esrâr-i Nizâmî-i Gencevî", **Pejûhiş-nâme-yi Edebiyât-i Ta'lîmî**, sy. 29, 1395, s. 171-206.

Mevlevî Âğa Ahmed Ali: **Tezkire-i Heft-Âsmân**, Kalküta, y.y., 1873.

Mezdâpûr, Ketâyûn: "Husrev u Şîrîn der-Dû-Rivâyet", **Ferheng**, sy. 10, 1371, s.409-429.

Mîr Nizâmüddin Ali Şîr Nevâyî: **Tezkire-yi Mecâlisu'n-nefâis**, Çev. Ali Asgar Hikmet, Tahran, İntişârât-i Menûçehrî,1363.

Mîr Takîuddîn-i Kâşânî: **Hulâsatu'l-eş'âr ve Zubdetu'l-efkâr**, ed. A. Edîb, M. Nasîrî, Mîrâs-i Mektûb, 1393.

Mirzâ Muhammed Sâdık Mûsevî-i İsfahânî: **Nâmî-nâme**, ed. R. K. Afşârî, V. K. Pesendî, N. R. Tahrânî, Tahran, İntişârât-i Suhenverân, 1392.

Mir Haydar Türk: **Mahzen-Ül-Esrâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm Koleksyonu No 00635, (Çevrimiçi), https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource, 30 Aralık 2024.

Minorsky, Vladimir: **Studies in Caucasian History: I. New Light on the Shaddadids of Ganja II. The Shaddadids of Ani III. Prehistory of Saladin.** London, Taylor's Foreign Press, 1953.

Mostovfî, Hamdullâh: **Tarîh-i Guzîde**, Tahran, İntişârât-i Dunyâ-yi Kitâb,1361.

Muhammed Ali Hazîn-i Lâhîcî: **Dîvân-i Hazîn-i Lâhîcî**, ed. Zabîhullâh Sâhibkâr, Tahran, Neşr-i Saye, 1378.

Muhammed Ali Müderris-i Tebrîzî: **Reyhânetu'l-Edeb fî Terâcîmi'l-Ma'rûfîn bi'l-Kunyeti ve'l-Lakab**, C. V, y.y., İntişârât-i Hayyâm, 1374.

Muhammed Hadi Rızâ Kulı Han Hidâyet: **Tezkire-yi Riyâzu'l-ârifîn**, Tahran, İntişârât-i Emîr Kebîr, t.y.

Muhammed Hâdî Rıza Kulı Han Hidâyet: **Mecma'u'l-fusahâ**, C. I, Tahran, İntişârât-i Emîr Kebîr,1382.

Muhammed Kâsımî-i Gunâbâdî: **Leylî vu Mecnûn**, ed. İsmail Şafak, İntişârât-i Dânişgâh-i Bû-Ali Sînâ-yi Hemedan, Hemedan, 1393.

Muîn, Muhammed: **Ferheng-i Fârsî**, C. I, Tahran, İntişârât-i Adenâ,1381.

Mukaddem, Muhammed Bâkir: **Eser-âferinân-i Esterâbâd ve Curcân (Ustân-i Gulistân)**, Tahran, İntişârât-i Kitâb-i Neşr, 1392.

Murşidî, Siyâveş: "Nazire-hâ-yi Heft Peyker-i Nizâmî tâ-Karn-i Dehom", (Basılmamış Doktora Tezi), Tahran, Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî-i Vâhid-i Tahran-i Merkezî, 1391.

Mûsevî, Mustafa: "Temsîl-i Âyîne; Seyrî der-Manzûme-yi Nakş-i Bedî'-i Gazâlî-i Meşhedî", **Metn-pejûhî-i Edebî**, sy. 11, 1379, s. 123-139.

Mûsevî, Seyyid Celâl: "Tahlil-i Sebk-şinâhtî-i Şerefnâme-yi Nizâmî-i Gencevî", **Neşriye-i Pejûhiş-hâ-yi Nakd-i Edebî ve Sebk-şinâsî**, sy. 5, 1390, s. 181-212.

Müeyyed, Haşmet: "Der-Medâr-i Nizâmî (3) Nakdî ber-Leylî ve Mecnûn-i Nizâmî", **İrân-şinâsî**, sy. 15, 1371, s.528-542.

Nâci, Muallim: **Istılâhât-ı Edebiyye**, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1307.

Nas, Şevkiye Kazan: **Celîlî Leylâ vü Mecnûn**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (e-kitap), 2018, (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58919,celili-leyla-vu-mecnunpdf.pdf?019. 26 Mart 2024.

Nas, Şevkiye Kazan: **Celîlî Husrev ü Şîrîn**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (e-kitap), 2018. (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-240981/celili---husrev-u-sirin.html, 25 Ekim 2024.

Nas, Şevkiye Kazan: "Hâmidî-zâde Celîlî ve Gazelleri", **Turkish Studies**, Volume 2/4, 2007, s. 466- 494.

Nas, Şevkiye Kazan: "Şeyhi ve Hamidi-Zade Celili'nin Husrev ü Şirin'lerinin Bir Mukayesesi", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, sy. 49, 2003, s.181-198.

Nâsıh, Muhammed Mehdî; Yezdânî, Sûsen: "Hikâyât-i Ta'lîmî ve Kârkerd-hâ-yi Ân der-Matlaʿu'l-envâr-i Emîr Husrev-i Dihlevî", **Pejûhiş-nâme-yi Edebiyât-i Ta'lîmî**, sy. 17, 1392, s. 25-50.

Nâsırî, Nâsır; Hasanzâde, Şehriyâr: "Mezâmîn-i Ta'lîmî ve Terbiyetî der-Heft Peyker", **Pejûhiş-nâme-yi Edebiyât-i Ta'lîmî**, sy. 25, 1394, s. 139-176.

Nebîlû, Alîrıza: "Berresî-i Tatbîkî ve Tahlîlî-i Teşbihât-i Nizâmî ve Câmî; bâ-Te'kîd ber-Mahzenu'l-esrâr ve Tuhfetu'l-ahrâr", **Feslnâme-i 'İlmî Pejûhişî-i Kâvuş-nâme**, sy. 19, 1388, s. 153-191.

Nebîlû, Alîrıza; Şîrevî, Mustafa: "Mukâyese-i Sâhtâr-i Teşbihât-i Mahzenu'l-esrâr ve Matlaʿu'l-envâr", **Funûn-i Edebî Dânişgâh-i İsfahân**, sy. 2, 1389, s. 35-62.

Nefîsî, Said: **Dîvân-i Kasâid ve Gazeliyyât-i Nizâmî-i Gencevî,** Tahran, İntişârât-i Furûgî,1362.

Nevrûzî, Zeyneb; Ali Beygî Serhâlî, Vahîd: "Berresî-i İştirâkât-i Fikrî ve Zebânî-i Gazeliyyât-i Nizâmî ve Mevlevî", **Pejûhiş-nâme-yi Edeb-i Ganâyî-i Dânişgâh-i Sistân ve Belûçistân**, sy. 29, 1396, s. 251-267.

Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî: **Çehâr Makale**, ed. Muhammed Kazvînî, Hollanda/Leiden, Beril Matbaası, 1327.

Nöldeke, Theodor: **Târih-i İrâniyân ve Arab-hâ der-Zamân-i Sâsâniyân**, Çev. Abbas Zeryâb, Tahran, Pejûhişgâh-i ‘Ulûm-i İnsânî ve Mutâla’ât-i Ferhengî, 1378.

Okatan, Halil İbrahim: “FÂ'İZÎ, Kâf-zâde Fâ'izî, Abdülhay”, Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/faizi-kafzade-faizi-abdulhay, 28 Mart 2024.

Okumuş, Ömer: “Süheylî, Nizâmeddin Ahmed”, **TDVİA**, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 33-35.

Okumuş, Ömer: Nizâmaddîn Ahmed Sühaylî’nin Laylî u Macnûn’u: İnceleme-Metin. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, 1982.

Okuyucu, Cihan: **Hilmî, Bahrü’l-Kemâl (Transcribe Metin)**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1995.

Orsatti, Paola: “ḴAMSA OF JAMĀLI,” **Encyclopaedia Iranica**, XV/4, p. 448 and XV/5, pp. 449-451, (Çevrimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/kamsa-ye-jamali. 14 Şubat 2024.

Ömer Hayyam: **Rubâiyyât**, ed. Muhammed Ali Furûgî, Kasım Ganî, Tahran, İntişârât-i Nâhîd, 1384.

Önal, Pınar Çelik: “Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Edebiyatı Üzerine Etkisi ve Bu Etkiye bir Örnek Olarak Ferhâd u Şîrîn Mesnevîsi.”, (Basılmamış doktora tezi), Ankara, Bilkent Üniversitesi, 2015.

Örs, Derya: “Vahşî-i Bâfkî”, **TDVİA**, C. XLII, İstanbul, 2012, s. 449-450.

Özcan, Nurgül: "Şâhî'nin Ferhâdnâme'si (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi SBE, 2007.

Özkan, Mustafa: "Gül ü Bülbül", **TDVİA**, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 222-223.

Özkan, Mustafa: "Hüsrev ü Şîrîn", **TDVİA**, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 56-57.

Öztürk, Mustafa: "Bursalı Rahmî'nin Mesnevîlerinde Sebeb-i Telif Bölümü", **Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, sy. 19, 2023, s. 37-55.

Öztürk, Mustafa: "Zülkarneyn", **TDVİA**, C. XLIV, İstanbul, 2013, s. 564-567.

Öztürk, Mürsel: "Hâtifî", **TDVİA**, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 468.

Öztürk, Şeyda: "Şem'î", **TDVİA**, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 503-504.

Öztürk, Tuncay: "Hamdullah Hamdî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevîsi (bağlamsal dizin ve işlevsel sözlük)", (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir, Osmangazi Üniversitesi SBE, 2020.

Öztürk, Zehra: "Hamdullah Hamdi", **TDVİA**, C. XV, İstanbul, 1997, s. 452-454.

Özyıldırım, Ali Emre: "HAMDÎ, Akşemseddîn-zâde Mehmed Hamdullâh, Hamdî Çelebi, Hamdullâh Ahmed Çelebi", (Çevrimiçi), https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hamdi-aksemseddinzade-mehmed-hamdullah. 15 Nisan 2024.

Özyıldırım, Ali Emre: "Fikrî Mâşî-zâde Dervîş", Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, (Çevrimiçi) https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/fikri-masizade-dervis, 17 Nisan 2024.

Özyurt, Salih; Erbay, Nazire: "Revânî'nin Câmi'ü'n Nesâyih'i.", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sy. 70, 2021, s. 225-243.

Özgeriş, Mutlu Melis: "Mahzenü'l-esrâr Silsilesinin Son Halkalarından Biri: Genc-i Edeb", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)**, sy.32, 2020, s.137-157.

Özgeriş, Mutlu Melis: "İsmail Nâkâm'ın Genc-i Edeb Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Sadeleştirme)", (basılmamış doktora tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018.

Özgeriş, Mutlu Melis: **Nâkâm Ferhâd u Şîrîn**, Ankara, Gece Kitaplığı Yayınları, 2021.

Pala, İskender: "İskender mi Zülkarneyn mi?", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, sy. 26, 1993, s.117-146.

Pala, İskender: **Ansiklopedik Divan Edebiyatı Sözlüğü**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2018.

Pârsâ, Seyyid Ahmed; Azâd Mazharî, Muhammed: "Sâkînâme-yi Nizâmî-i Genceî ve Ti'dâd-i Vâkı'î-i Ebyât-i Ân", **Neşriye-i Zebân ve Edeb-i Fârsî**, sy. 2, Senendec, 1389, s. 49-69.

Penâhî, Vecîhe: **Leylî ve Mecnûn-i Bedruddîn Hilâlî-i Esterâbâdî-i Çağatâyî ber-Pâye-yi Nusha-yi Munhasir be-Ferd-i Mevcûd der-Kitâphâne-i Millî-i Tebriz**, Neşr-i Zuvvâr, 1393.

Pîrmurâdiyân, Hamîdrıza; Mehdîzâde A., Mahmûd, vd: "Dâstân-i Leylî ve Mecnûn der-Gustere-yi Edebiyât-i Tatbiki", **Kâvuşnâme-yi Edebiyât-i Tatbiki**, sy. 13, Kirmânşâh,1393, s. 1-20.

Pişnamazzadə, Samir: **Nizami Məqbərəsinin Tarixi və Taleyi**, Gəncə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yay., 2011.

Pûrbâkir, Gîtâ; FAllahî, Menîje, vd. "Berresî ve Tahlîl-i Sebk-şinâsî-i Hamse-i Hâcû-yi Kirmânî", **Neşriye-i Bahâr-i Edeb**, sy. 68, 1400, s. 35-60.

Pûrnâmdâriyân, Takî; Mûsevî, Mustafa: "Zebân-i Nizâmî-i Gencevî", **Neşriye-i Zebân ve Edeb-i Fârsî-i Dânişgâh-i Tebriz**, sy. 244, 1400, s. 1-31.

Pûrnâmdâriyân, Takî; Mûsevî, Mustafa: **Guzîde-i Mahzenu'l-esrâr-i Nizâmî-i Gencevî**, Tahran, Neşr-i Nâmek, 1392.

Restgâr Fesâyî, Mansûr: **Envâ'-i Şiir-i Fârsî: Mebâhisî der-Sûret-hâ ve Ma'ânî-i Şiir-i Kuhen ve Nev-i Pârsî**, Şîrâz, İntişârât-i Nevîd, 1380.

Restgâr Fesâyî, Mansûr: "Hamse-serâyî der-Edeb-i Fârsî", **Âyîne-yi Mîrâs**, sy. 36-37, 1386, s.243-257.

Resûlzâde, Mehmet Emin: **Azerbaycan Şairi Nizâmî**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1951.

Risâletpenâhî, Muhammed Mustafa; Muhammedî, Mujgân: "Muarrefî ve Nusha-şinâsî-i Mesnevî-i Merkez-i Edvâr; Surûde-i Feyzî-i Feyyâzî", **Nushâ-şinâsî-i Mutûn-i Nazm ve Nesr-i Fârsî**, sy. 9, 1397, s. 1-26.

Risâletpenâhî, Muhammed Mustafa; Râstgûfer, Seyyid Muhammed: "Mu'arrefî-i Manzûme-i Temurnâme, Hamâse-i Târihî be-Taklîd ez-Şâhnâme-i Firdevsî ve İskendernâme-i Nizâmî", **Pejûhiş-nâme-yi Edeb-i Hamâsî**, sy. 2, 1395, s. 35-51.

Rizâyî-i Erdânî, Fazlullâh: "Berresî ve Mukâyese-i Tahlilî-i Leylî ve Mecnûn-i Nizâmî ve Rivâyet-hâ-i Arabî-i în Dâstân", **Neşriye-i Mutâlaât-i Dâstânî**, sy. 1, Tahran, 1391, s. 42-57.

Rûhulâmîn İsfahânî, Muhammed: **Behrâm-nâme (Âsumân-i Heştum; Çehârumîn Mesnevî ez-Hamse-i Mîr Cumle)**, Mukaddime ve Tahkik: Gulale Hunerî, Kum, Mecma'-i Zahâir-i İslâmî, 1391.

Rypka, Jan, vd.: **Târih-i Edebiyât-i İrân: Ez-Devrân-i Bâstân tâ Kâcâriye**, Çev. Isaâ Şahabî, Tahran, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, 1385.

Safavî, Seyyid Hasan: **İskender ve Edebiyât-i İrân**, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran, 1364.

Saâdet, İsmail: "Hamse-serâyî", **Dânişnâme-yi Zebân ve Edeb-i Fârsî**, C. III, Tahran, 1388, s. 58-60.

Saâdet, İsmail: "Hamse-i Nizâmî", **Dânişnâme-yi Zebân ve Edeb-i Fârsî**, C. III, Tahran, 1388, s. 61-64.

Saâdet, İsmail: "Vâmık u Azrâ", **Dânişnâme-yi Zebân ve Edeb-i Fârsî**, C. VI, Tahran, 1395, s. 644-653.

Sadîkî, Tâhire: **Dâstân-serâyî-i Fârsî der-Şibh-i Karre der-Devre-yi Timûriyân (h. 932-1274/1526-1857)**, İslamâbâd, Merkez-i Tahkikât-i Fârsî-i İrân ve Pâkistân, 1377.

Safâ, Zabihullâh: **Tarih-i Edebiyat der-İran**, C. IV, Tahran, İntişârât-i Firdevs,1364.

Safâ, Zabihullâh: "Mulâhazâtî Derbâre-yi Dâstân-i İskender-i Makdûnî ve İskendernâme-hâ-yi Firdevsî ve Nizâmî", **İrân-şinâsî**, sy. 11, 1370, s. 469-481.

Safâ, Zabihullâh: **Tarih-i Edebiyat der-İran**, C. I, Tahran, İntişârât-i Firdevs, 1369.

Safâ, Zabihullâh: **Tarih-i Edebiyat der-İran**, C. II, Tahran, İntişârât-i Firdevs, 1369.

Safâ, Zabihullâh: **Hamâse-serâyî der-İrân**, Tahran, İntişârât-i Emîr kebîr, 1333.

Safarî, Cihângîr; Ağâhânî, Mahmûd: "Tahlîl-i Rivâyet-şinâsî-i Manzûme-i Ferhâd u Şîrîn-i Vahşî-i Bâfkî ber-Esâs-i Dîdgâh-i Sâhtâr-i Zamanbend", **Feslnâme-i Mutâlaât-i Zebân ve Edebiyât-i Ganâyî**, sy. 37, 1399, s. 59-74.

Sâfiyân Boldâcî, Yusuf: "Berresî-i Huviyyet-i Behrâm-i Pencum der-Şehnâme ve Heft Peyker bâ-Nigeriş-i Nigâh-i Târihî", **Neşriye-i Târih-i Edebiyât**, sy. 81, 1396, s. 79-98.

Sakaroğlu, Dilek: "Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ve Hurşîd Mesnevîsinde Ayrılık Teması", **Nüsha**, sy. 55, 2022, s. 93-116.

Sâlim: **Tezkire-i Sâlim**, Süleymaniye Ktp. Lala İsmail BL Nu: 317.

Sa'dî-i Şîrâzî: **Kulliyât-i Sa'dî**, ed. Muhammed Ali Furûgî, Tahran, Çâphâne-i Berûhim, 1320.

Sâm Mîrzâ-yi Sâfevî: **Tuhfe-yi Sâmî**, Tahran, Matbaa-i Armağan, 1314.

Sâvecî, Selmân: **Mesnevî-i Cemşîd û Hûrşîd**, ed. Jes Peter Asmussen, Feridun Vahman, Tahran, İntişârât-i Bungâh-i Tercume ve Neşr-i Kitâb, 1348.

Sedîdüddîn Muhammed Avfî: **Lubâbu'l-elbâb**, C. II, ed. Edward Granville Browne, Tahran, Silsile-yi İntişârât-i Evkaf-i Gîb, 1361.

Selçuk, Bahir: "Nâlî Mehmed Efendi. Tuhfetü'l-Emsâl (inceleme-metin)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya, İnönü Üniversitesi, SBE, 1999.

Servetiyân, Behrûz: "Felek Cuz 'İşk Mihrâbî Nedâred: Derbâre-yi İrtibât-i Sâkî-nâme ve Mugannî-nâme-yi Hâfiz bâ-Nizâmî-i Genceî", **Edebistân-i Ferheng ve Huner**, sy. 18, 1370, s. 34-39.

Servetiyân, Behrûz: **Heft Peyker: Tashîh ve Şerh**, Tahran, Muessese-yi İntişârât-i Emîrkebîr, 1389.

Servetiyân, Behrûz: **Leylî ve Mecnûn: Tashîh ve Şerh**, Tahran, Muessese-yi İntişârât-i Emîrkebîr, 1394.

Servetiyân, Behrûz: **Şerefnâme: Nizâmî-i Genceî**, Tahran, Muessese-yi İntişârât-i Emîrkebîr, 1386.

Servetiyân, Behrûz: **Husrev u Şîrîn: Tashîh ve Şerh**, Tahran, Muessese-yi İntişârât-i Emîrkebîr, 1392.

Sevgi, Ahmet: "Sâlim'in Hüsrev ü Şîrîn'i Üzerine", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi**, sy. 17, 2007, s. 25-35.

Sharma, Sunil: "ḴAMSA OF AMIR ḴOSROW" **Encyclopaedia Iranica**, XV/4, pp. 445-448, (Çevrimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/kamsa-amir-kosrow, 23 Şubat 2017.

Shepherd, Vanessa; Flemming, Barbara(ed.): "Faḫrīs Ḫusrev u Šīrīn: eine türkische Dichtung von 1367", **Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland**, Supplementbd. 15., Wiesbaden, 1974.

Solmaz, Süleyman: **Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı (İnceleme-Metin)**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap), 2018, (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56733,ahdi-gulsen-i-suara, 19 Mart 2024.

Sulak, Salih: "Kaynaklardan Ders Kitaplarına Aktarma Kutb'un Husrev-ü Şirin'inin Çeviri ve Sözlüğü", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İsrtanbul, Marmara Üniversitesi, 2011.

Sultan Muhammedî, Emîr: "Nakd ve Tercume-i Ahvâl-i Nâmî ve Nakd-i Mukâyeseyî-i Leylâ vu Mecnûn-i û bâ-Leylâ vu Mecnûn-i Nizâmî", **Du Feslnâme-i 'Ulûm-i Edebî**, sy. 13, 1397, s. 31-58.

Sungurhan, Aysun: "XVI. yüzyıl şu'arâ tezkirelerindeki "üstatlık" ve "yetiştiricilik" kavramlarının karşılaştırılmalı incelemesi.", **International Journal of Languages' Education and Teaching**, 5.3, 2017, s.62-77.

Sungurhan, Aysun: **Beyânî Tezkiretü'ş-Şu'arâ**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017 (e-kitap), (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55835,beyani-tezkiresipdf.pdf?0, 19 Mart 2024.

Sungurhan, Aysun: **Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü'ş-şu'arâ**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017, (e-kitap), (Çevrimiçi) https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55834,kinalizade-hasan-celebipdf.pdf?0 20 Mart 2024.

Sutûdiyân, Mehdî: "Rîşe-yâbî-i dâstân-i Leylî ve Mecnûn", **Feslnâme-i Tahassusî-i Edebiyât-i Fârsî**, sy. 18, Meşhed, 1387, s. 95-119.

Sümer, Faruk: "Dihkan", **TDVİA**, C. IX, İstanbul, 1994, s. 289-290.

Sümer, Faruk: "Kızılarslan", **TDVİA**, C. XXV, 2022, Ankara, s. 543-544.

Seferpûr, Turân; Niyâzî, Şehrzâd, vd: "Hallâkiyet ve İbtikâr der-İrtibâtât-i B'run-metnî ve Derûn-metnî-i Nazire-perdâz-ân-i Mahzenu'l-esrâr-i Nizâmî", **Bahâr-i Edeb,** sy. 92, 1402, s. 209-232.

Şâh Cihângîr Hâşimî-i Kirmânî: **Mazharu'l-âsâr: Nusha-yi Hattî**, Kitâbhâne-yi Meclis, No: IR10-41816 (9173), (Çevrimiçi),https://archive.org/details/masnavi-mazhar-al-aasaar/page/n1/mode/2up, 11.07.2024.

Şahâbî, Ali Ekber: **Nizâmî Şâir-i Dâstân-serâ**, Tahran, İntişârât-i İbn-i Sînâ, 1334.

Şavk, Ülkü Çelik: **Ali Şîr Nevayi Leylî vü Mevnûn,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Şefî'î Kedkenî, Muhammed Rızâ: **Zebûr-i Pârsî: Nigâhî be-Zindegî ve Gazelhâ-yi Attâr,** Tahran, İntişârât-i Âgâh, 1378.

Şemîsâ, Sîrûs: **Sebk-Şinâsî-i Şiir**, Tahran, İntişârât-i Mitrâ, 1388.

Şefîiyûn, Saîd: "Cây-gâh-i Şifâî der-Sebk-i Hindî", **Pejûhiş-nâme-yi Zebân ve Edeb-i Fârsî (Gevher-i Gûyâ),** sy. 3, 1388, s. 109-130.

Tâbânferd, Abbas; Resmî, Sakîne: "Tahlîl ve Mukâyese-i Peyreng-i Husrev u Şîrîn-i Nizâmî ve Yûsuf u Zuleyhâ-yi Câmî", **Feslnâme-i Kâvuşnâme**, sy. 35, 1396, s. 143-178.

Tahir, Bursalı Mehmet: **Osmanlı Müellifleri**, C. II, hazırlayanlar: Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul, Yaylacık Matbaası, 1972.

Tahir, Bursalı Mehmet: **Osmanlı Müellifleri**, C. III, hazırlayan: İsmail Özen, İstanbul, Meral Yayınevi, Yaylacık matbaası, 1975.

Tâlibî, Mâsûme: "Husrev u Şîrîn", **Dâiretu'l-ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî**, C. IV, (Çevrimiçi) https://www.cgie.org.ir/fa/article, 10 Şubat 2024.

Tarlan, Ali Nihad: "İslâm Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Mesnevîsi", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, 1922.

Tavukçu, Orhan Kemal: "Ahmed Rıdvân, Hüsrev ü Şîrîn (İnceleme-Metin)", (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi SBE, 2000.

Tavukçu, Orhan Kemal: "Klasik Edebiyatta Hamse Geleneği ve Şeyyad Hamza", **Turkish Studies**, V. 4.7, 2009, s. 593-602.

Tefazzulî, Ahmed: "Nakş-i Siyâsî-İctimâ'î ve Ferhengî-i Dihkânân der-Sade-hâ-i Nuhustîn Devrân-i İslâmî", **Feslnâme-i İrânnâme,** İntişârât-i Bunyâd-i Mutâlât-i İrân, sy. 60, 1376, s.579-590.

Terbiyet, Muhammed Ali: **Tezkire-yi Dânişmendân-i Azerbâycân**, Tebriz, Bunyâd-i Kitâbhâne-yi Firdevsî Tebriz,1235.

Tezcan, Nuran: "Sebeb-i Teliflere Göre Mesnevî Edebiyatının Tarihsel Dönüşümü", **Doğu-Batı Dergisi**, Osmanlılar II, 2010, sy. 52, s. 49-75.

Tetik, Bünyamin: "Atâyî'nin Leylâ ve Mecnûn'u (Transkripsiyonlu Metin-Karşılaştırmalı İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), Ardahan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ardahan, 2022.

Timurtaş, Faruk Kadri: "Şeyhi ve Nizami'nin Husrev ü Şirin'lerinin Konu Bakımından Mukayesesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. X, 1960, s. 25-34.

Timurtaş, Faruk Kadri: "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd u Şîrîn Hikâyesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** C. IX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1959, s.65-88.

Timurtaş, Faruk Kadri: **Şeyhî ve Hüsrev ü Şîrîn'i (inceleme-metin)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1980.

Tosyalı Celalzâde Sâlih Çelebi: **Manzûme-i Leylâ ve Mecnûn / منظومۂ ليلا و مجنون**, Nuruosmaniye Kütüphanesi Yazma Eserler Koleksiyon No. 03846, (Çevrimiçi) https://portal.yek.gov.tr/works/show_digital_resource, Aralık 2024.

Tokmak, Naci: "Hâcû-yi Kirmânî", **TDVİA**, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 520-521.

Topaloğlu, Bekir: "Hakîm", **TDVİA**, C. XV, İstanbul, 1997, s. 181-182.

Toska, Zehra: "İleriye Yönelik Araştırmalarla İlgili Olarak Eski Türk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Olan Tercüme Metinleri Değerlendirmelerde İzlenecek Yöntemler Ne Olmalıdır?.", **Türklük Bilgisi Araştırmaları (Journal of Turkish Studies),** sy. 24, 2000, s. 291-306.

Tören, Hatice: "Ali Şir Nevayi, Sedd-i İskenderi, Metin-İnceleme-Dizin", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE, 1990.

Tunç, Semra: "Ârif ve II. Murad Döneminde Yazılmış Bir Hamse.", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sy.12, 2002, s. 155-168.

Turan, Şerafettin: "Bayezid, Şehzade", **TDVİA**, C. V, İstanbul, 1992, s. 230-231.

Turan, Zikri: "Mecnun (u) Leyla Hakiri transkripsiyon ve dil incelemesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi SBE, 1988.

Türk, Vahit: "Hayretü'l-Ebrâr (Nevâyî)", **Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü**, (Çevrimiçi) https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayretu-l-ebrar-nevayi, 11 Mart 2024.

Türkben Aydın, Funda: "Fars Edebiyatında İlk Sâkînâme Örneği", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C. VI, sy.2, 2019, s.732-753.

Temizer, Muammer: "İbrahim Azeri Çelebi ve Nakş-ı Hayâl Mesnevî", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1948-1949.

Ulu, Ayşe: "Ahmed-i Rıdvân'ın Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)", (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2020.

Uzun, Mustafa İsmet: "Hulvî, Cemâleddin", **TDVİA**, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 347.

Ünver, İsmail: **Ahmedî İskendernâme: İnceleme, Tıpkıbasım**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1983.

Ünver, İsmail: "Ahmed Rıdvan", **TDVİA**, C. II, İstanbul, 1989, s. 123-124.

Ünver, İsmail: "Ahmed-i Rıdvân", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, C. L, sy. 196, 1986, s. 73-125.

Ünver, İsmail: "Fuzûlî'nin İki Mesnevîsinde Nizâmî Etkisi", **Türkoloji Dergisi**, 9.1, 1991, s. 19-22.

Ünver, İsmail: "Gülşen-i Envâr", **TDVİA**, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 252-253.

Ünver, İsmail: "İskender", **TDVİA**, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 557-559.

Vahşî-i Bâfkî: **Dîvân-i Eş'âr**, ed. Said Nefîsî, Tahran, İntişârât-i Sâlis, 1392.

Vâizzâde, Abbâs; Kavvâm, Ebulkâsım, vd: "Ez-Hamse-surâyî Tâ Hamse-pejûhî", **Zebân ve Edeb-i Fârsî,** Neşriye-i Sâbik-i Dânişkede-yi Edebiyât-i Dânişgâh-i Tebriz, No:226, 1391, s. 129-163.

Von Goethe, Johann Wolfgang: **West-östlicher Divan**, Vol. 4, Hempel, 1872.

Yavuz, Kemal: "Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,** C. II, sy. 4, 2005, s. 57-69.

Yavuz, Kemal: "Türk Şiirinde Nazire", **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, sy. 10, İstanbul, 2013, s. 359-424.

Yazar, Sadık: "Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Yazıcı, Tahsin: "Ârifî Fetullah Çelebî", **TDVİA**, C. III, İstanbul, 1991, s. 371-373.

Yazıcı, Tahsin: "Leylâ ve Mecnûn", **TDVİA**, C. XXVII, Ankara, 2003, s.160.

Yazıcı, Tahsin; Kurnaz, Cemal: "Hamse", **TDVİA**, C. XV, İstanbul, 1997, s.499-500.

Yeniterzi, Emine: "Anadolu Türk edebiyatında ahlakî mesnevîler", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, sy.10, 2007, s.433-468.

Yılmaz, Kadriye: "Bir Nazire Örneği Olarak Taşlıcalı Yahyâ'nın Gülşen-i Envâr'ı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy.21, 2015, s. 107-126.

Yûşîc, Nîmâ: **Harf-hâ-yi Hem-sâye**, Tahran, İntişârât-i Dunyâ, 1351.

Zâkerî, Ahmed; Kûsîyâyî, Nerges: "Teşbîh ve İsti'âre ez-Menzer-i Destûrî der-Manzûme-yi Vîs u Râmîn", **Sebk-şinâsî-i Nazm u Nesr-i Farsî (Bahar-i Edeb)**, sy. 3, 1397, s.163-181.

Zamânî, Mahbûbe: **Hamse-i Nizâmî be-Nesr**, Tahran, İntişârât-ı İkbâl, 1388.

Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud Kazvînî: **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd**, Çev. Cihangir Mirza Kâcâr, ed. Mir Haşim Muheddis, Tahran, Muessese-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, 1373.

Zencânî, Berât: "Te'sîr-i Suhan-i Nizâmî-i Gencevî der-Eş'âr-i Sa'dî", **Dânişkede-i Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Tehrân**, sy. 31, 1372, s. 155-183.

Zencânî, Berât: **Ahvâl u Âsâr ve Şerh-i Mahzenu'l-esrâr**, Tahran, Muessese-yi İntişârât-i Dânişgâh-i Tehran, 1394.

Zencânî, Berât: **Şerefnâme-yi Nizâmî-i Gencevî: Metn-i İlmî ve İntikâdî**, Tahran, İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, 1380.

Zencânî, Berât: **Dîvân-i Nizâmî-i Gencevî**, Tahran, Muessese-yi Çâp ve İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, 1391.

Zerrinkûb, Abdülhüseyin: **Pîr-i Gence der-Cust u Cûy-i nâ-Kucâ-âbâd: Derbâre-yi Zindegî, Âsâr ve Endîşe-yi Nizâmî,** Tahran, İntişârât-i Suhan, 1372.

Zipoli, Riccardo: "Fenn-i Cevâb-gûyî ve Tetebbû' der-Şiir-i Fârsî", Çev. Mustafa Zâkirî, **Neşriye-i Nâme-i Ferhengistân**, sy. 2, 1374, s. 30-48.

Zulfikârî, Muhsin; Asgarî, Yûsuf: "Tahlîl-i 'Anâsir-i Dâstânî-i Mesnevî-i Cemşîd û Hûrşîd", **Neşriye-i Endişe-hâ-yi Edebî**, sy. 1, 1388, s. 93-108.

Zülfikârî, Hasan: "Heft Peyker-i Nizâmî ve Nazîre-hâ-yi Ân", **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî**, sy. 52 ve 53, 1385. s. 67-109.

Zülfikârî, Hasan: "Mukayese-yi Çehâr Rivâyet-i Leylî vu Mecnûn-i Nizâmî, Emîr Husrev, Câmî ve Mektebî", **Pejûhiş-hâ-yi Zebân ve Edebiyât-i Fârsî**, sy. 1, 1388, s. 59-82.

Zülfikârî, Hasan: "Yek Dâstân ve Çehâr Rivâyet: Mukâyese-i Dâstân-i Behrâm-i Gûr der-Şikârgâh der-Çehâr Manzûme", **Feslnâme-i Pejuhiş-hâ-yi Edebî**, sy.14, 1385, s. 31-52.

Zülfikârî, Hüseyin: "Hamse-serâyî ve 'İşknâme-serâyî-i Hacû der-Berâber-i Nizâmî", (Çevrimiçi) http://old.bookcity.org/detail/9687/root/Lectures. 24 Mayıs 2023.

ÖZGEÇMİŞ

1. **Adı, Soyadı:** Meliha Şemsizade
2. **Öğrenim Durumu:**

Derece	Alan	Kurum	Yıl
Lise	Sayısal	Malekan/İran Fedek Lisesi	2001-2005
Lisans	Türk Dili ve Edebiyatı	Tahran/İran Allame Tabatabai Üniversitesi	2005-2009
Yüksek Lisans	Türk Halk Edebiyatı	İstanbul Üniversitesi	2010-2014
Doktora	Türkiyat Araştırmaları	İstanbul Üniversitesi	2016-2025

4. Yüksek Lisans Tezi

Shamsizadehmaleki, Maliheh, "Urmiye Âşıklık Geleneği ve Âşık Garip Hikâyesi İncelemesi", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2014.

3. Doktora tezi

Şemsizade, Meliha, "Türk ve Fars Edebiyatlarında Nizâmî-i Gencevî'nin Hamse'si Model Alınarak Yazılan Mesnevîler", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul, 2025.

4. Yayınlar

Makale:

Şemsizade, Meliha, "Nizâmî Gencevî'nin Hayatı ve Eserleri", Dil ve Edebiyat Dergisi, Nizâmî Gencevî Özel Sayısı, sy.156, Aralık, 2021.